НОВИЙ ДОВІДНИК

Українська мова
Українська література

НОВИЙ ДОВІДНИК

Українська мова
Українська література

5-е видання

«Казка»
Київ-2008

УДК 811.161.2+821.161.2](035)
ББК 81.2УКРя2+84.4УКРя2
Н73

Над довідником працювали:

М. Радишевська — старший учитель,
учитель-методист, відмінник народної освіти
(автор розділу **«Українська мова»**);
В. Погребенник — доктор філологічних наук, професор,
академік Академії наук вищої освіти України;
В. Михайлюта — кандидат філологічних наук;
Т. Корольова; *Т. Трош* — старший учитель, учитель вищої категорії;
О. Гудзенко — кандидат філологічних наук
(укладачі розділу **«Українська література»**).

Н73 Новий довідник: Українська мова. Українська література. — К.: ТОВ «КАЗКА», 2008. — 864 с.
ISBN 978-966-8055-08-9

«Новий довідник» подає інформацію з української мови та літератури в обсязі шкільної програми. Стислий, зрозумілий текст, наочні приклади допоможуть ґрунтовно й швидко опанувати матеріал. Довідник можна використовувати як для вивчення окремих тем, так і для повторення вже пройденого. Без нього годі собі дати раду під час готування до шкільних випускних іспитів.

Він стане в пригоді й тим, хто готується вступати до вищих навчальних закладів, бо автори-упорядники відібрали саме той оптимальний обсяг знань, який вирізняє Довідник серед навчальної літератури та робить його універсальним.

ISBN 978-966-8055-08-9
ISBN 978-966-8055-64-5 (серія)

ВІД РЕДАКТОРІВ

У Ваших руках справді унікальна книжка. Працюючи над нею, ми прагнули створити принципово нове, багатофункціональне та універсальне видання, довідник нового покоління.

Для кого і для чого це видання. «Новий довідник» стане в пригоді всім, хто прагне поглибити або поновити свої знання з української мови та літератури. Це видання знадобиться в тих ситуаціях, коли треба буде швидко знайти зрозумілу й вичерпну відповідь на численні питання, що стосуються сучасної вітчизняної філологічної сфери. Видання годиться й для реферативного навчання, адже містить цікаві факти, які дають змогу по-новому підійти до висвітлення багатьох проблем.

Структура довідника. «Новий довідник» складається з двох частин: «Української мови» та «Української літератури».

«Українська мова» подає матеріал згідно з принципами академічного курсу «Сучасної української літературної мови», орієнтуючись на дидактичну мету й найсуворіші вимоги, які висувають до видань такого типу. Текст чітко структуровано, різні підрубрики, як-от: «Увага!», «Порівняйте!» тощо — покликані зосередити увагу користувача на складних моментах нинішніх наукових знань про українську мову.

«Українська література» розглядає більш як тисячолітню національну традицію красного письменства. В основу цієї структурної одиниці покладено хронологічний принцип. Особливу увагу приділено аналізові художніх творів видатних письменників і специфіці вітчизняного літературного процесу. Наприкінці цієї частини подано «Систематизований словник літературознавчих термінів», який побудований за алфавітним принципом.

Як користуватися довідником. «Новий довідник» — багаторівнева конструкція. Завдяки логічному та послідовному розміщенню рівнів-частин Ви легко й швидко знайдете відповідь на будь-яке питання. Помічниками в цьому стануть детальний зміст, іменний та предметний покажчики.

ЗМІСТ

УКРАЇНСЬКА МОВА

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

авт. — автор
виг. — вигук
грам. — граматика
Д. в. — давальний відмінок
див. — дивіться
дієприкм. — дієприкметник
дієприсл. — дієприслівник
дієсл. — дієслово
до н. е. — до нашої ери
док. вид — доконаний вид
допуст. — допустовий
жін. р. — жіночий рід
журн. — журнал
з тв. — з творів
з'ясув. — з'ясувальний
займ. — займенник
займ.-означ. — займенниково-означальний
заст. — застаріле
Зн. в. — знахідний відмінок
і т. д. — і так далі
і т. ін. — і таке інше
ім. — імені
імен. — іменник
Кл. в. — кличний відмінок
лінгв. — лінгвістика
літ. — літературознавство
м. — місто
М. в. — місцевий відмінок
млн. — мільйон
множ. — множина
Н. в. — називний відмінок
н. е. — наша ера
нак. — наказовий спосіб
Нар. тв. — народна творчість
недок. вид — недоконаний вид
О. в. — орудний відмінок
обл. — область
обстав. — обставина, обставинний
одн. — однина
означ. — означення, означальний
перен. — переносно, переносне
пор. — порівняйте
прийм. — прийменник
прикм. — прикметник
присл. — прислівник
р. — річка
Р. в. — родовий відмінок
ред. — редактор, редакція
рел. — релігія, релігійний
рр. — роки
с. — село, сторінка
сер. р. — середній рід
спол. — сполучник
ст. — століття
т. — том
т. зв. — так званий
та ін. — та інше, та інші
тис. — тисяча
у зн. — у значенні
ч. — частина
числ. — числівник
чол. р. — чоловічий рід

УКРАЇНСЬКА МОВА

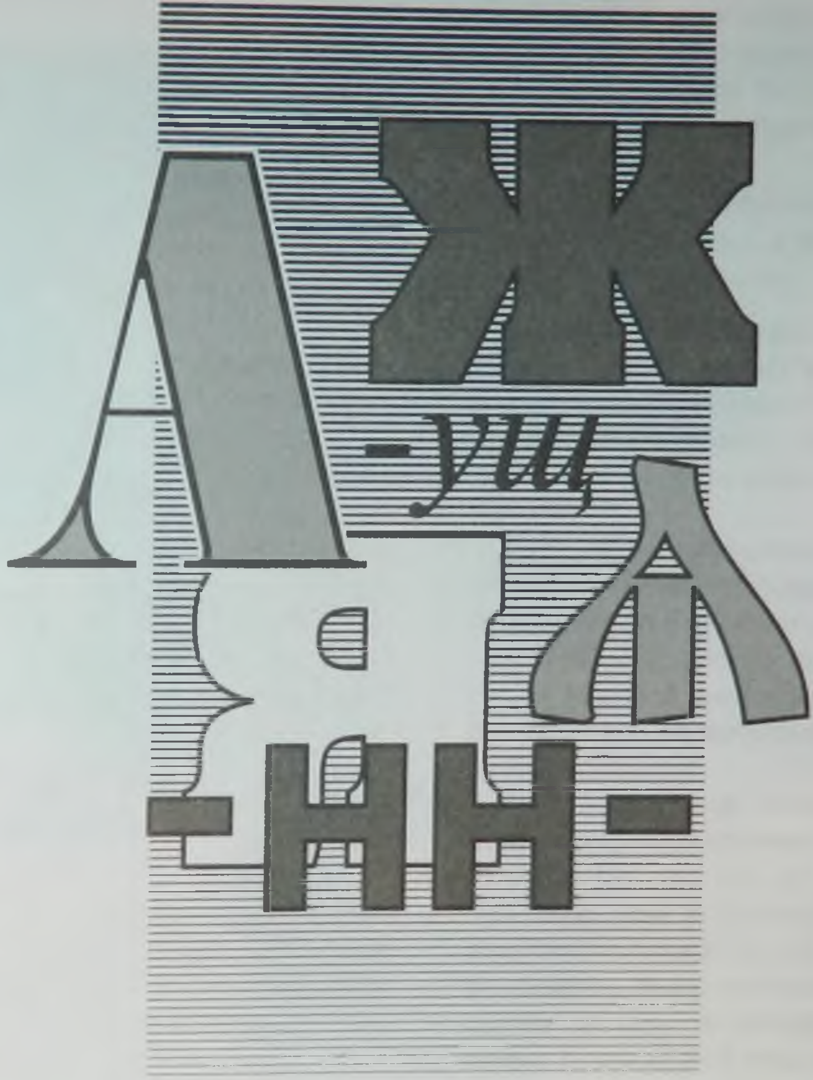

*Протягом століть, відбираючи по словечку, по зернятку,
геній народу витворив і передав нам у спадок, у вічне користування
неосяжне, розкішне у своїй красі й блиску розуму
лінгвістичне багатство: майте, гордіться, не будьте німі!*

О. Гончар

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ

Фонетика

Фонетика (від грецького *phonetikos — звуковий*) — це розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови та різноманітні звукові зміни, які відбуваються в мовленнєвому потоці.

Залежно від завдань дослідження звукової будови мови фонетику поділяють на:

- *описову* (вивчає всі наявні в конкретній мові звукові одиниці, закономірності їх уживання, звукові чергування та ін. особливості мови певного періоду);
- *історичну* (з'ясовує шляхи формування звукового боку мови з найдавнішого часу її існування, вивчає виникнення та занепад звуків, еволюцію окремих звукових явищ тощо).

§1. Звуки мови. Поняття про фонему

Серед безлічі природних звуків — шуму моря, шелесту листя, щебету пташки, завивання вітру, тобто всього, що твориться механічним коливанням повітря, вирізняються звуки людської мови.

Звук мови можна розглядати:

- як явище *фізичне*, що виникає внаслідок коливання повітря й характеризується певними акустичними параметрами (частота коливань, їхня амплітуда, тривалість тощо);
- як явище *фізіологічне*, оскільки творення звука зумовлене роботою мовних органів та участю в ній центральної нервової системи людини;
- як явище *лінгвістичне*, тому що звуки виконують, і це найголовніше, мовну функцію.

У процесі комунікації люди вимовляють і чують велику кількість звуків, але для розуміння й висловлення думки важливими є лише ті, які розрізняють значення слів та їхні форми.

Хоч звуки мовлення набувають індивідуального забарвлення завдяки тембру голосу, його висоті, інтенсивності тощо, проте вони сприймаються носіями певної мови однаково й легко вичленовуються з мовного потоку.

Так, наприклад, слова *сам*, *сом*, *сум*, *сім* розрізняються голосними звуками [*а*], [*о*], [*у*], [*і*], а *бив*, *мив*, *лив*, *шив*, *рив* розрізняються приголосними звуками [*б*], [*м*], [*л*], [*ш*], [*р*]. Як бачимо, коли замінити один з цих звуків іншим, то утворюється нове слово. Може бути й так, що при зміні

звука твориться не слово, а лише його форма: *сонце*, *сонця*, *сонцю*...

УВАГА!

Звуки створюють матеріальну (зовнішню) оболонку слів. Звук у мові — носій певного значення в слові.

Однак є звуки, заміна яких не відбивається на лексичному значенні слова.

Наприклад, звук [*е*] у ненаголошеному складі наближається до [*и*], і тоді маємо його варіант [*е*^{и}]: [*зе*^{и}*рно́*], [*пе*^{и}*ро́*], [*зе*^{и}*мл'а́*], [*сте*^{и}*пи́*]. І навпаки, звук [*и*] у такій же позиції наближається до [*е*]: [*ли*^{е}*сто́к*], [*зи*^{е}*ма́*], [*жи*^{е}*т:а́*], [*ви*^{е}*со́кий*]. І хоч би як ми не вимовляли такі слова, їхнє лексичне значення залишається без змін.

Отже, у мові є *основні звуки*, т. зв. *звукові типи (еталони)*, які відіграють важливу роль у творенні, розпізнаванні й розрізненні слів, та різновиди основних звуків, їхні варіанти. Такі звукові типи дослідники назвали *фонемами*.

Фонема — це найменша звукова одиниця, здатна розрізняти слова та їхні форми.

Примітка. Учення про фонему виникло в другій половині XIX ст. Його основоположником був І. О. Бодуен де Куртене (1845–1929 рр.) — російський і польський мовознавець. У XX ст. фонетична будова мови перебувала в центрі наукових зацікавлень багатьох лінгвістів.

Фонологічна система сучасної української мови містить *38 фонем — 6 голосних* і *32 приголосні*.

Поділ звуків на голосні і приголосні — це найбільше протиставлення у звуковій системі мови.

УВАГА!

Для того щоб відрізнити звук від букви, звук беруть у квадратні дужки [ ]. Наприклад, буква *к* *(«ка»)* позначає звук [*к*], а буква *л* *(«ел»)* — звук [*л*].

§2. Творення звуків

Як твориться звук?

Звуки мови творяться мовним апаратом людини, який складається з:

- органів дихання (діафрагма, легені, бронхи, дихальне горло, або трахея);
- гортані з голосовими зв'язками;
- надставної труби, що складається з трьох порожнин — глоткової, ротової, носової;
- органів артикуляції (вимовляння): язика, зубів, губ, піднебіння, язичка.

Упоперек гортані, майже горизонтально, розміщені й прикріплені до хрящів два невеликі пучки м'язів (голосові зв'язки). Вони еластичні, можуть скорочуватися й розтягуватися, розслаблюватися й напружуватися. Утворюваний голосовими зв'язками простір називають голосовою

щілиною. Голос виникає тоді, коли під тиском видихуваного повітря голосові зв'язки періодично коливаються, наближаючись при цьому одна до одної і напружуючись.

Схема мовного апарату

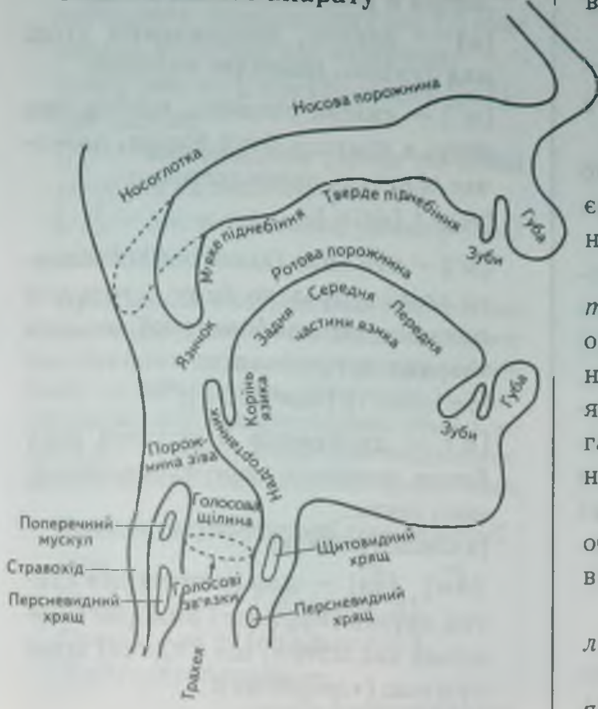

З гортані струмінь повітря разом з голосом чи шумом потрапляє в порожнину глотки, а потім у ротову чи носову порожнину. З трьох порожнин надставної труби найважливішу роль у звукоутворенні відіграє ротова порожнина, що розташована між двома щелепами — верхньою нерухомою і нижньою рухомою.

Значну роль в утворенні звуків відіграє піднебіння, яке умовно поділяють на три частини: передню, середню і задню з язичком на кінці. Язичок закриває або відкриває вихід видихуваному струменю повітря в носову порожнину й таким чином бере участь у творенні носових звуків. Звуки остаточно формуються в надгортанних порожнинах.

Робота органів мовлення регулюється мозком людини, центральною нервовою системою.

Усі мовні органи поділяють на *активні* й *пасивні*. До активних мовних органів належать голосові зв'язки, задня спинка глотки, м'яке піднебіння, язик і губи. До пасивних мовних органів належать тверде піднебіння, ясна й зуби, а також носова порожнина.

Роботу мовних органів, яка необхідна для утворення звука, називають *артикуляцією звука*.

Усі мовні звуки поділяються на *голосні* і *приголосні* [38, с. 50–51].

Голосні — це звуки мови, в основі яких лежить голос. При творенні голосних на шляху видихуваного повітря немає перепон.

Приголосні — це звуки мови, в основі яких лежить самий шум або шум з більшою чи меншою домішкою голосу. При творенні приголосних на шляху видихуваного повітря мовні органи створюють більші або менші перепони.

§3. Транскрипція

Транскрипція (від латинського *transcriptio — переписування*) — це спеціальне письмо, запроваджене для точної передачі звукового складу слів і текстів.

Розрізняють три типи транскрипції: *фонетичну, фонематичну* та *практичну*.

Фонетична транскрипція — спосіб передачі на письмі усної мови з усіма її звуковими особливостями.

Фонетична транскрипція ніби «фотографує» реальну вимову, графічно фіксує фізико-акустичні властивості звуків на певному відрізку мовлення.

Фонетична транскрипція української мови будується на основі українського алфавіту з використанням додаткових надрядкових знаків, які називають *діакритичними* (від грецького *diakritikos — розрізнювальний*).

Основні правила транскрипції

- Слова або речення, що транскрибуються, беруться у квадратні дужки [ ].
- Усі слова — як самостійні, так і службові — пишуться окремо й обов'язково з наголосом, якщо в слові є два й більше склади.
- Не вживаються великі літери та розділові знаки. Замість розділових знаків використовують вертикальні риски: у середині речення одну, у кінці — дві.
- Не використовуються зовсім букви алфавіту: *я, ю, є, ї, й, щ, ь*. Апостроф теж не фіксується: [*мjáта*], [*jýн́іст́*], [*шчáст́а*].
- Застосовуються такі додаткові літери й розрізнювальні знаки:

[*á*] — значок, поставлений угорі над буквою, позначає наголос;

[*т́*] — скісна рисочка, поставлена вгорі з правого боку букви, позначає м'якість приголосного: [*т́íн́*], [*óс́ін́*];

[*м'*] — цей знак (апостроф) ставиться вгорі з правого боку букви для позначення пом'якшеної вимови твердих приголосних: [*оп'íвноч'і*], [*т́м'áни ї*];

[*н:*] — двокрапка з правого боку букви позначає довготу приголосного звука: [*знан:á*], [*т́íн:у*];

[*д͡ж*], [*д͡з*] — для позначення злитих звуків (африкат) використовуються дві літери, що з'єднані вгорі дужкою («дашком»): [*бд͡жолá*], [*ґед͡з*];

[*j*] — літера *j* передає середньоязиковий звук [*j*], уживаний тільки перед голосними: [*jíжáк*], [*jáблуко*], [*моjé*], [*дбájеш*], [*знájут́*];

[$е^и$], [$и^е$], [$о^у$] — для позначення нечіткого голосного звука (ненаголошений склад) вгорі справа від ос-

новної букви пишеться маленька літерка, що вказує звук, до якого наближається основний звук у слабкій (ненаголошеній) позиції: [*зе^и^рно́*], [*жи^е^т́:а*], [*зо^у^зу́ла*];

[*ў*], [*ї̆*] — для позначення нескладотворчих приголосних [*в*], [*ј*] ставиться дужечка над літерами: [*даў*], [*даї̆те*], але [*дава́ти*]; [*гаї̆*], але [*гајо́к*];

[/] — вертикальна риска на місці розділових знаків у реченні;

[//] — дві вертикальні риски в кінці речення.

Примітка. У шкільній практиці застосовується спрощена фонетична транскрипція, яка близька до орфографічного запису. Існує ще деталізована (фонологічна) транскрипція, яку використовують учені-лінгвісти для записів у діалектологічних експедиціях, спеціальних наукових працях тощо.

Приклади фонетичної транскрипції слів

Запоріжжя — [*запорі́ж':а*],
Святослав — [*св'атосла́ў*],
Наддніпрянщина — [*над:ніпра́ншчи^е^на*],
єдність — [*јед́ніст́*],
ім'я — [*імјá*],
мрія — [*мр́ іја*],
письменник — [*пи^е^сме́н:ик*],
різьбяр — [*різ́б'ар*],
яблуня — [*јаблуна*],
кожух — [*ко^у^жу́х*],
джерело — [*дже^и^ре^и^ло́*],
дзвін — [*дз'в'ін*],
читайте — [*чи^е^таї̆те*],
під'їжджаю — [*п'ідјіжджа́ју*],
розширити — [*рош:и́рити*],
пасуться — [*пасу́ц́:а*].

Зразок фонетичної транскрипції тексту

Орфографічний запис:

Хай це, можливо, і не найсуттєвіше,
але ти, дитино,
покликана захищати своїми
долоньками
крихітну свічечку букви «ї»,
а також,
витягнувшись на пальчиках,
оберігати місячний серпик
букви «є»,
що зрізаний з неба
разом із ниточкою.
Бо кажуть , дитино,
Що мова наша — солов'їна.

І. Малкович.

Фонетичний запис (транскрипція):

[*хаї̆ це / можли́во / і не^и^ наї̆сут:ев'іше / але́ ти / ди^е^ти́но / покли́кана захи^е^шча́ти своју́ми доло́н́ками кри́х'ітну св'іче^и^чку бу́кви / ји / а та́кож / ви́тагнуўшис на па́л́чиках / обе^и^ріга́ти м'і́сачниї̆ се́рпик бу́кви / је / шчо зрі́заниї̆ з не́ба ра́зом із ни́точкоју // бо ка́жут́ / ди^е^ти́но / шчо мо́ва на́ша / соловјі́на //*]

Фонетична транскрипція застосовується в діалектологічних записах, у наукових працях з фонетики, часто в словниках іноземних мов тощо.

Фонематична транскрипція досить близька до орфографічного запису, вона передає тільки фонемний склад морфем, слів і текстів, а не всі відтінки звуків мови, у яких реалізуються фонеми.

Наприклад, слово *вчаться* у фонетичній транскрипції записують так: [*ӯчáц':а*], а у фонематичній [*вчат'с'а*].

Проте в навчальній літературі нерідко об'єднують обидва види транскрипції, а деякі позначки опускають — залежно від мети транскрибування слів.

Практична транскрипція — запис засобами національної абетки чужомовних власних назв, термінів та інших неперекладних слів. Цей різновид транскрипції не виходить за межі графіки мови, що запозичує. Практичною транскрипцією користуються для перекладу технічної документації, для географічних карт, путівників тощо.

§4. Транслітерація

Транслітерація (від латинського *trans* — *через* і *lit(t)era* — *літера*) — літерна передача слів і текстів, записаних за допомогою однієї графічної системи, засобами іншої графічної системи (на відміну від *транскрипції*). Наприклад, для передачі кириличного письма в різних країнах використовують до 20 різних систем транслітерації латинськими літерами з їхньою орієнтацією на англійську, німецьку та інші абетки. Завдяки своїй універсальності транслітерація може виконувати роль єдиного еталона для розв'язання практичних завдань в умовах багатосторонніх міжнародних контактів. Рекомендації щодо транслітерації розробляє Міжнародна організація з питань стандартизації.

Відтворення українських власних назв засобами англійської мови

Укр. літери	Лат. літери	Примітки	Приклади
А	A	–	Алушта – Alushta
Б	B	–	Борщагівка – Borschahivka
В	V	–	Вишгород – Vyshhorod
Г	H	H — у більшості випадків	Гадяч – Hadiach
	gh	gh — при відтворенні сполуки -зг-	Згорани – Zghorany
Ґ	G	–	Ґалаґан – Galagan
Д	D	–	Дон – Don
Е	E	–	Рівне – Rivne
Є	Ye	Ye – на початку слова	Єнакієве – Yenakiieve
	ie	ie – в інших позиціях	Наєнко – Naienko
Ж	Zh	–	Житомир – Zhitomyr
З	Z	–	Закарпаття – Zakarpattia
И	Y	–	Медвин – Medvyn
І	I	–	Іршава – Irshava

Ї	I	Yi — на початку слова	Їжакевич — Yizhakevych
	i	i — в інших позиціях	Кадіївка — Kadiivka
Й	Y	Y — на початку слова	Йосипівка — Yosypivka
	i	i — в інших позиціях	Стрий — Stryi
К	K	—	Київ — Kyiv
Л	L	—	Лебедин — Lebedyn
М	M	—	Миколаїв — Mykolaiv
Н	N	—	Ніжин — Nizhyn
О	O	—	Одеса — Odessa
П	P	—	Полтава — Poltava
Р	R	—	Ромни — Romny
С	S	—	Суми — Sumy
Т	T	—	Тетерів — Teteriv
У	U	—	Ужгород — Uzhhorod
Ф	F	—	Фастів — Fastiv
Х	Kh	—	Харків — Kharkiv
Ц	Ts	—	Біла Церква — Bila Tserkva
Ч	Ch	—	Чернівці — Chernivtsi
Ш	Sh	—	Шостка — Shostka
Щ	Sch	—	Гоща — Hoscha
Ь	'	(див. коментар)	Русь — Rus'; Львів — L'viv
Ю	Yu	Yu — на початку слова	Юрій — Yurii
	iu	iu — в інших позиціях	Крюківка — Kriukivka
Я	Ya	Ya — на початку слова	Яготин — Yahotyn
	ia	ia — в інших позиціях	Ічня — Ichnia
' (апостроф)	"	*(див. коментар)*	Знам'янка — Znamianka

Коментар до нормативної таблиці: У певних сферах для відтворення українських власних назв уживається спрощений варіант запису, що передбачає:

- орфографічне спрощення громіздкого подвоєння приголосних *ж, х, ц, ч, ш*, які відтворюються буквосполученнями *zh, kh, th, ch, sh*, наприклад, *Запоріжжя – Zaporizhia;*
- апостроф і знак м'якшення (за винятком буквосполучень *-ьо-, -ьї-*, що завжди передаються як *-'o-, -'ï-*) у спрощеній транслітерації не відтворюються.

Українська форма	Спрощена транслітерація	Точна транслітерація
Львів	Lviv	L'viv
Стеф'юк	Stefiuk	Stef'iuk
Ананьїв	Ananiv	Anan'iv

§5. Голосні і приголосні звуки

Голосні звуки

Голосні — це звуки, що творяться за допомогою самого голосу.

При їхній вимові струмінь видихуваного повітря проходить вільно через ротову порожнину, не натрапляючи при цьому на жодні перепони (вібрація голосових зв'язок, ротова порожнина як резонатор). В українській мові **6 голосних звуків**:

[*а*], [*о*], [*у*], [*е*], [*и*], [*і*].

Вони розрізняються *за участю губ* та *за положенням язика* в процесі творення.

За участю губ голосні поділяються на:

- *огублені*, або *лабіалізовані* (від латинського *labium — губа*): [*о*], [*у*];
- *неогублені*, або *нелабіалізовані* (губи активної участі не беруть): [*а*], [*е*], [*и*], [*і*].

За положенням язика. Рух язика в горизонтальному напрямі визначає *місце творення* голосного звука. За цією ознакою вони поділяються на:

- голосні *переднього ряду*: [*і*], [*и*], [*е*];
- голосні *заднього ряду:* [*у*], [*о*], [*а*].

Рух спинки язика у вертикальному напрямі визначає *спосіб творення* голосних. Відповідно до цього розглядувані звуки поділяють на:

- голосні *високого* підняття: [*і*], [*у*];
- голосні *середнього* підняття: [*е*], [*о*];
- голосний *низького* підняття: [*а*];
- голосний *високо-середнього* підняття: [*и*].

Підняття	Ряд		
	передній	середній	задній
високе	[*і*]		[*у*]
високо-середнє	[*и*]		
середнє	[*е*]		[*о*]
низьке			[*а*]

Залежно від місця наголосу в слові голосні звуки можуть бути *наголошеними* і *ненаголошеними*.

Приголосні звуки

Приголосні — звуки, що творяться за допомогою голосу й шуму або тільки шуму.

При їхній вимові струмінь видихуваного повітря, проходячи через ротову порожнину, натрапляє на різноманітні перешкоди.

В українській мові **32 приголосні** фонеми.

Класифікація приголосних

Приголосні класифікують:

- за участю голосу й шуму;
- за місцем творення, тобто місцем дії активних і пасивних мовних органів, які беруть участь у вимовлянні звуків;
- за способом творення, або як саме утворюється звук;
- за акустичним вираженням;
- за твердістю й м'якістю, що залежить від ступеня наближення середньої частини язика до твердого піднебіння.

За участю голосу й шуму приголосні поділяють на:

- *Сонорні* (від латинського *sonorus — звучний*) — це приголосні, при творенні яких голос переважає над шумом (Ш < Г): [*в*], [*м*], [*н*], [*н'*], [*л*], [*л'*], [*р*], [*р'*], [*j*].
- *Шумні* — приголосні, що творяться за допомогою шуму й голосу. Залежно від наявності голосу вони поділяються на:

дзвінкі: [*б*], [*д*], [*д'*], [*г*], [*з*], [*з'*], [*ж*], [*ґ*], [*дж*], [*дз*], [*дз'*] — у цих звуках шум переважає над голосом (Г < Ш);

глухі: [*к*], [*п*], [*с*], [*с'*], [*т*], [*т'*], [*ф*], [*х*], [*ш*], [*ц*], [*ц'*], [*ч*] — ці звуки складаються тільки з шуму.

Шумні звуки (дзвінкі та глухі) утворюють акустичні пари (крім *ф*).

Сонорні	Шумні	
	дзвінкі	глухі
[*в*]	[*б*]	[*п*]
[*м*]	[*д*] [*д'*]	[*т*] [*т'*]
	[*ж*]	[*ш*]
[*р*] [*р'*]	[*з*] [*з'*]	[*с*] [*с'*]
	[*дж*]	[*ч*]
[*н*] [*н'*]	[*дз*] [*дз'*]	[*ц*] [*ц'*]
[*л*] [*л'*]	[*ґ*]	[*к*]
	[*г*]	[*х*]
[*j*]		[*ф*]

УВАГА!

Сонорні звуки парних не мають. У шкільній практиці їх відносять до дзвінких звуків.

За місцем творення приголосні поділяють на:

- *Губні*: [*б*], [*п*], [*в*], [*м*], [*ф*].
- *Язикові.* Ці приголосні залежно від того, яка частина язика торкається до піднебіння, поділяють на:

  передньоязикові: [*д*], [*д'*], [*т*], [*т'*], [*з*], [*з'*], [*с*], [*с'*], [*ц*], [*ц'*], [*дз*], [*дз'*], [*ж*], [*ч*], [*ш*], [*дж*], [*л*], [*л'*], [*н*], [*н'*], [*р*], [*р'*];

  середньоязикові: [*j*];

  задньоязикові: [*ґ*], [*к*], [*х*].
- *Глотковий (фарингальний)*: [*г*].

За пасивним органом передньоязикові поділяють на:

- *Альвеолярні* (піднебінно-зубні): [*ж*], [*ч*], [*ш*], [*дж*], [*р*], [*р'*].
- *Зубні:* решта передньоязикових приголосних.

Губні	Язикові			Глотковий
	передньоязикові	середньоязикові	задньоязикові	
[*б*], [*п*], [*в*], [*м*], [*ф*]	[*д*], [*д'*], [*т*], [*т'*], [*з*], [*з'*], [*с*], [*с'*], [*ц*], [*ц'*], [*дз*], [*дз'*], [*ч*], [*ж*], [*дж*], [*л*], [*л'*], [*н*], [*н'*], [*р*], [*р'*]	[*j*]	[*ґ*], [*к*], [*х*]	[*г*]

За способом творення приголосні поділяють на:

- *Зімкнені (проривні)*:

  зімкнені чисті: [*б*], [*п*], [*д*], [*д'*], [*т*], [*т'*], [*ґ*], [*к*] — ротові, [*м*], [*н*], [*н'*] — носові;

  африкати: [*дж*], [*дз*], [*дз'*], [*ч*], [*ц*], [*ц'*].
- *Щілинні*: [*в*], [*ф*], [*з*], [*з'*], [*с*], [*с'*], [*ж*], [*ш*], [*j*], [*г*], [*х*], [*л*], [*л'*].
- *Дрижачі*: [*р*], [*р'*].

Зімкнені	проривні	ротові	[*б*], [*п*], [*д*], [*д´*], [*т*], [*т´*], [*ґ*], [*к*]
		носові	[*м*], [*н*], [*н´*]
	африкати		[*д͡ж*], [*д͡з*], [*д͡з´*], [*ч*], [*ц*], [*ц´*]
Щілинні	[*в*], [*ф*], [*з*], [*з´*], [*с*], [*с´*], [*ж*], [*ш*], [*j*], [*г*], [*х*], [*л*], [*л´*]		
Дрижачі	[*р*], [*р´*]		

За акустичним вираженням деякі приголосні поділяють на:

- *Шиплячі*: [*ж*], [*ч*], [*ш*], [*д͡ж*].
- *Свистячі*: [*з*], [*з´*], [*ц*], [*ц´*], [*с*], [*с´*], [*д͡з*], [*д͡з´*].

За твердістю і м'якістю приголосні поділяють на:

- *М'які*: [*д´*], [*т´*], [*з´*], [*с´*], [*ц´*], [*л´*], [*н´*], [*р´*], [*д͡з´*], [*j*].

  Вони, крім [*j*], мають тверді відповідники й утворюють пари. Наприклад:

  [*тин*] — [*т'ін´*]
  [*сад*] — [*с'ад´*]
  [*лин*] — [*л'ін´*].

- *Тверді*:

  губні: [*б*], [*п*], [*в*], [*м*], [*ф*];
  шиплячі: [*ж*], [*ч*], [*ш*], [*дж*];
  задньоязикові: [*ґ*], [*к*], [*х*];
  глотковий: [*г*].

Ці приголосні парних не мають і м'якими ніколи не бувають. Лише перед голосним [*і*] та йотованим звуками (які позначаємо на письмі літерами *я*, *ю*, *є*) вони можуть бути *пом'якшеними* (*напівм'якими*). Таку вимову пом'якшених звуків позначаємо знаком ['] (як апостроф): [*б'ік*], [*в'ік*], [*п'ік*], [*к'іт*], [*п'уре*], [*дв'іч'і*].

Способи позначення м'якості на письмі:

- за допомогою літери *ь* (знака м'якшення): *сталь* — [*стал´*], *сльози* — [*сл´ози*], *рельєф* — [*реͥл´јеф*];
- за допомогою літери *і*: *хліб* — [*хл'іб*], *зліт* — [*зл'іт*];
- за допомогою літер *я*, *ю*, *є*, якщо вони стоять після приголосного: *люди* — [*л´уди*], *земля* — [*зеͥмл´а*], *виллємо* — [*вúл´:емо*].

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Словесні формули класифікації деяких приголосних звуків, які склав мовознавець Іван Ющук:
«Мавпа Буф» — губні приголосні;
«Ми винили рій» — сонорні приголосні;
«Усе це кафе «Птах і чаша» — глухі приголосні;
«Ще їжджу» — шиплячі приголосні;
«Сце їздзу» — свистячі приголосні (дитяча мова).

Зразок характеристики звуків:

Наша ціль — людське щастя і воля
І. Франко.

наша — [*нáша*]

[*н*] — приголосний, сонорний, передньоязиковий, зімкнений носовий, твердий;

[*а*] — голосний, нелабіалізований, заднього ряду, низького підняття, наголошений;

[*ш*] — приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, щілинний, шиплячий, твердий;

[*а*] — голосний, нелабіалізований, заднього ряду, низького підняття, ненаголошений.

ціль — [*ц'іл´*]

[*ц*́] — приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, африката, свистячий, м'який;

[*і*] — голосний, нелабіалізований, переднього ряду, високого підняття;

[*л*́] — приголосний, сонорний, передньоязиковий, щілинний, м'який.

людське — [*л*́*у*́*дс*́*ке*́]

[*л*́] — приголосний, сонорний, передньоязиковий, щілинний, м'який;

[*у*] — голосний, лабіалізований, заднього ряду, високого підняття, ненаголошений;

[*д*] — приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, зімкнений, твердий;

[*с*́] — приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, щілинний, свистячий, м'який;

[*к*] — приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, проривний, твердий;

[*е*] — голосний, нелабіалізований, переднього ряду, середнього підняття, наголошений.

щастя — [*шча*́*с*́*т*́*а*]

[*ш*] — приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, щілинний, шиплячий, твердий;

[*ч*] — приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зімкнений, африката, шиплячий, твердий;

[*а*] — голосний, нелабіалізований, заднього ряду, низького підняття, наголошений;

[*с*́] — приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, щілинний, свистячий, м'який;

[*т*́] — приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зімкнений, м'який;

[*а*] — голосний, нелабіалізований, заднього ряду, низького підняття, ненаголошений.

і — [*і*]

[*і*] — голосний, нелабіалізований, переднього ряду, високого підняття, ненаголошений.

воля — [*во*́*л*́*а*]

[*в*] — приголосний, сонорний, губний, щілинний, твердий;

[*о*] — голосний, лабіалізований, заднього ряду, середнього підняття, наголошений;

[*л*́] — приголосний, сонорний, передньоязиковий, щілинний, м'який;

[*а*] — голосний, нелабіалізований, заднього ряду, низького підняття, ненаголошений.

§6. Наголос

Наголосом називають посилення голосу на одному із складів слова.

Голосний звук і склад, на який падає наголос, називають *наголошеним*, а всі інші звуки та склади — *ненаголошеними*.

Кожне повнозначне слово, що складається з двох і більше складів, має наголос. Службові ж частини мови (прийменник, сполучник, частка), як правило, не наголошуються. Приєднуючись до попередніх або наступ-

них наголошених слів, вони утворюють т. зв. **фонетичне слово**:

вчйся ж, хай читáє, він і вонá.

Більшість слів нашої мови має один наголос — *основний*. У складних і складноскорочених словах, крім основного, виділяють ще *додатковий*, або *побічний* наголос. Він позначається спеціальним значком [ȁ]:

вйщезгáданий, мймовóлі, двадцятип'ятитйсячний.

УВАГА!

Складні слова, що пишуться через дефіс, мають лише основні наголоси:

істóрико-філологíчний, навчáльно-вихóвний, з дíда-прадíда, бáтько-мáти, не сьогóдні-зáвтра, свíтло-зелéно-жóвтий.

Наголос буває:

- *словесний* (у словах) — виділення одного зі складів слова за допомогою посилення голосу;
- *логічний* (у реченні) — виділення посиленням голосу в реченні найважливішого за змістом слова;
- *емфатичний* (виразовий) — характеризує не смислове, а емоційне значення слова (наголос емоції).

Словесний наголос

В українській мові словесний наголос динамічний, вільний і рухомий.

Наголос називають *динамічним* (силовим), бо наголошений склад звучить сильніше, виділяється більшою напруженістю артикуляції.

Український наголос кваліфікують як *вільний* (різномісцевий), бо він постійно не закріплений за певним складом, як, скажімо, у французькій мові (наголос завжди на останньому складі), чеській та естонській (на першому складі), польській (на передостанньому).

Отже, в одних словах він може бути на першому складі (*Сýмщина, пóзначка, вйсоко, шйроко, глйбоко*), в інших — на другому (*навчáння, синóнім, шофéр, індýстрія, низькйй, ходжý, кошý, роблю́, булá, булó, булй*), на третьому чи й на останньому (*сантимéтр, постамéнт, гастронóмія, некролóг, чотирнáдцять, беремó, живемó, донестй*).

В українській мові наголос *рухомий*, тобто при змінюванні слів він може переходити з одного складу на інший: *сестрá — сестрóю — сéстри, садйти — саджý — сáдять.*

Роль наголосу в слові

Наголос:

- Служить для розрізнення лексичного значення слів:

  áтлас (збірник географічних чи історичних карт) — *атлáс* (шовкова блискуча тканина);

  óрган (частина організму) — *оргáн* (музичний інструмент);

  пáша (трава на пасовищі) — *пашá* (почесний титул);

приклад (зразок) — *приклад* (частина гвинтівки);

плачу (від *плакати*) — *плачу* (від *платити*).

- Служить для розрізнення граматичних форм того самого слова:

озера (Р. в. одн.) — *озера* (Н. в. множ.)

пісні (Р. в. одн.) — *пісні* (Н. в. множ.)

насипати (док. вид дієслова) — *насипати* (недок. вид дієслова).

- Служить для розрізнення різних граматичних форм різних частин мови:

дорога (що? імен.) — *дорога* (яка? прикм.)

батьків (кого? імен.) — *батьків* (чий? прикм.)

дзвони (що? імен.) — *дзвони* (нак. спосіб дієсл.)

Слід пам'ятати, що деякі слова мають *подвійний* наголос. Орфоепічні норми допускають таке варіативне наголошення: *помилка*, *апостроф*, *доповідач*, *також*, *завжди*, *мабуть*, *простий*.

Примітка. Іноді акцентні варіанти виконують стилістичну функцію:
високо, глибоко — загальновживані,
високо, глибоко — власне поетичні.

Фразовий наголос

Фразовий наголос існує тільки в реченні. Серед його різновидів — логічний та емфатичний наголоси.

Логічний, або **смисловий**, наголос — це посилення голосу на одному із слів речення для того, щоб підкреслити його смислову роль, закцентувати саме на ньому увагу:

Завтра ми підемо на прогулянку в ліс.

Завтра (а не через кілька днів чи місяців),

ми (а не хтось інший),

підемо (а не поїдемо),

на прогулянку (а не на роботу чи змагання),

в ліс (а не в степ чи в гори).

УВАГА!

Зі зміною місця логічного наголосу може змінюватися зміст повідомлення:
Ти краще вивчи вірш напам'ять.
Ти краще вивчи вірш напам'ять.

Емфатичний (від грецького *emphasis — роз'яснення, вказівка, виразність*) — це виділення важливої зі смислового погляду частини речення (групи слів чи частини слова) у зв'язку з вираженням експресії мовлення, емоційного стану мовця. Емфатичний наголос найчастіше виражається подовженням наголошеного голосного, а іноді й приголосного, а також своєрідною мелодикою:

*Він з неї **оче-е-ей** не зводить.*

***Розу-у-умний** же ти!*

***Схамені-і-іться** ж!*

***Ви з-з-н-н-нали** про це!*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Слова, у яких особливо часто спостерігається порушення акцентуаційних норм:

ара́хіс	*катало́г*	*парте́р*
верба́	*кіломе́тр*	*по́друга*
вида́ння	*кварта́л*	*предме́т*
вимо́ва	*кори́сний*	*при́ятель*
вимо́га	*котри́й*	*псевдо́нім*
ви́падок	*кропива́*	*ремі́нь*
вира́зний	*лапки́*	*решето́*
вірші́	*легки́й*	*різнови́д*
вітчи́м	*медикаме́нт*	*руко́пис*
докуме́нт	*металу́ргія*	*терези́*
до́нька	*моноло́г*	*товсти́й*
дочка́	*на́спіх*	*середина́*
дро́ва	*нена́видіти*	*симетрі́я*
жада́ний	*нена́висть*	*ста́туя*
живо́пис	*нови́й*	*стара́нний*
завда́ння	*обіця́нка*	*украї́нський*
за́гадка	*обру́ч*	*урочи́стий*
заголо́вок	*одина́дцять*	*фа́ртух*
за́лоза	*озна́ка*	*фено́мен*
запита́ння	*о́лень*	*цеме́нт*
ім'я́	*отама́н*	*черго́вий*

§7. Склад і складоподіл

Склад — це частина слова, яка вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря.

Склад може утворювати один чи кілька звуків, але серед них обов'язково має бути голосний. Саме голосний звук виступає в ролі *складотворчого (складового)* й становить вершину складу. Перед ним і після нього можуть стояти приголосні, які називають *нескладотворчими*.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

У слові стільки складів, скільки голосних звуків.

Залежно від кількості складів слова поділяють на:

- односкладові: *день*, *ніч*, *рік*, *вік*;
- двоскладові: *вес·на*, *лі·то*, *о·сінь*, *зи·ма*;
- трискладові: *сні·го·пад*, *за·ме·тіль*, *ві·хо·ла*, *за·ві·я*, *бу·ре·вій*;
- багатоскладові: *хлі·бо·роб·ство*, *сіль·сько·го·спо·дар·ський*.

Чи є слова, які не можна поділити на склади? Так, це деякі службові частини мови: *в*, *з*, *і*.

У слові визначають *наголошений склад* (на який падає словесний наголос) і *ненаголошені склади* (решта).

Типи складів

Типи складів характеризують за кінцевим і початковим звуком складу.

Відкритий — склад, який закінчується на голосний:

ті·ло, пле·че, го·ло·ва, ру·ка, но·га, ву·хо, ши·я, що·ка, гу·би.

Закритий — склад, який закінчується на приголосний:

*щед·ріс
ть, від·важ·ний, фут·бол, від·січ, шіст·сот, під·няв, звіль·нив·шись, міль·ярд.*

В українській мові переважають відкриті склади.

Крім того, ще виділяють *прикриті* і *неприкриті* склади.

Прикритий — склад, який починається приголосним:

ске·ля, гра·ніт, пта·ство, хлі·ба,

кра-сень, струн-ко, збір-ний, дзве-ні-ти, кра-ї-на.

Неприкритий — склад, який починається голосним:

а-ле-я, о-ко, і-ко-на, і-де-я, у-зор, о-си-ка, о-сінь, і-ній, у-каз.

У ході історичного розвитку мови спостерігається тенденція до прикриття початкових складів, що починаються або починалися голосними:

вулиця (від улиця), *він* (від онъ), *вівця* (від овьця), *вітчизна* (від отьчизна), *горіх* (від орѣхъ), *гострий* (від остръ).

Складоподіл

Кожна людина досить легко поділяє слова на склади й установлює їх кількість. Проте труднощі при складоподілі виникають насамперед тоді, коли збігаються кілька приголосних у середині слова.

При поділі слів на склади треба враховувати такі тенденції:

- для української мови, як і для інших слов'янських, характерне тяжіння до *відкритих складів*;
- діє принцип зростання *гучності складу*: гучність звуків попереднього складу має поступово спадати, а наступного — зростати.

Примітка. Найгучніші — голосні звуки, далі — в порядку зменшення гучності — сонорні, дзвінкі й глухі приголосні.

- принцип *милозвучності*, що зумовлює усунення груп приголосних у межах одного складу.

Основні правила складоподілу

- Якщо один приголосний стоїть між голосними, то він завжди належить до наступного складу:
  мо-ре, не-бо, ві-тер, хви-ля, па-рус, ма-ре-во.
- Якщо поряд стоять два дзвінкі або два глухі звуки, то обидва належать до наступного складу:
  ща-стя, ка-штан, рі-чка, пі-джак, не-сти, го-спо-дар, О-ле-ксан-дра.
- Якщо з двох приголосних перший дзвінкий, а другий глухий, то вони належать до різних складів:
  бе-різ-ка, буз-ко-вий, швид-ко, стеж-ка, глиб-ше, їдь-те.
- Якщо з двох приголосних перший глухий або дзвінкий, а другий сонорний, то обидва належать до наступного складу:
  ко-смос, ху-до-жник, те-хні-ка, об-рій, мі-дний, до-бре, по-тріб-но, ча-рі-вни-ця.
- Якщо поряд стоять два сонорні звуки, то вони належать до різних складів:
  зем-ляк, бар-ві-нок, чо-тир-ма, сум-но, тор-гів-ля, чер-во-ний, пій-ло, дев'-ять, та-єм-ни-че.
- Якщо в слові є подовжені приголосні, то вони можуть належати до одного або до різних складів:
  по-чу-ття і *по-чут-тя, ста-ття* і

стат-тя, бла-ки-ттю і *бла-кит-тю, зу-стрі-ччю* і *зу-стріч-чю.*

- Якщо між голосними є два або більше приголосних, то сонорні звуки, що йдуть після голосного, належать до попереднього складу, а звуки, що стоять після них, — до наступного:

  май-стер, мор-квя-ний, ми-ло-сер-дний, ком-плекс, а-спі-ран-тці.

УВАГА!

Правила українського складоподілу не завжди збігаються з правилами переносу слів з рядка в рядок, а також із визначенням у слові морфем (найменших значущих частин).

Поділ на склади	Поділ на морфеми	Перенос слова
най-ме-ння	*на-йм-енн-я*	*на-йме-ння* і *на-ймен-ня*
об'є-дна-ння	*об'-єдн-анн-я*	*об'-єд-на-ння*
пі-діб-ра-ти	*піді-бр-а-ти*	*пі-ді-бра-ти*
сьо-год-ні	*сього-дн-і*	*сьо-го-дні* і *сьо-год-ні*
нав-чив-шись	*на-вч-и-вши-сь*	*на-вчи-вшись* і *на-вчив-шись*

§8. Асиміляція і дисиміляція приголосних

У мовленнєвому потоці приголосні звуки, що стоять поруч, взаємодіють один з одним і цілком або частково уподібнюються. Таке явище називають **асиміляцією** (від латинського *assimilatio — уподібнення*).

За напрямом розрізняють асиміляцію *регресивну* (коли наступний звук впливає на сусідній попередній) і *прогресивну* (попередній — на наступний). Асиміляція може відбуватися як у межах слова, так і на стикові слів.

Проте такого впливу зазнають не всі звуки і не завжди.

Розглянемо найтиповіші випадки асиміляції звуків.

Асиміляція за дзвінкістю і глухістю

Дзвінкі приголосні послідовно й систематично впливають на попередні глухі, які уподібнюються їм і вимовляються теж дзвінко:

боротьба [*бородба́*], *просьба* [*про́зба*], *якби* [*jаґби́*], *отже* [*о́дже^и*], *вокзал* [*воґза́л*].

Така регресивна асиміляція відбувається й на стикові двох слів, особливо при швидкому темпі мовлення:

ваш брат [*важбрат*], *як же* [*jаґже^и*].

Перед сонорними звуками [*л*], [*р*], [*н*], [*м*], [*в*], [*j*] такої асиміляції немає.

Асиміляція за глухістю трапляється рідше. Приголосні зберігають свою дзвінкість у кінці слова: *мороз*, *дуб*.

На межі кореня й суфікса приголосні також не оглушуються. Однак у середині слова приголосний [*г*] піддається впливові глухих [*к*], [*т*]:

легкий [*ле^{и}хки́ї*], *кігтики* [*к'і́хтики*], *вогко* [*во́хко*], *дьогтю* [*д'о́хт'у*] та в похідних від них.

УВАГА!

Щоб узнати, який приголосний (дзвінкий чи глухий) писати, треба змінити слово так, щоб після сумнівного приголосного стояв голосний:

молотьба — молотити, просьба — просити, легкий — легенький, нігті — ніготь.
Якщо ж така перевірка неможлива, правопис слова слід запам'ятати або звірити за орфографічним словником.

Найбільшого впливу глухих дзвінкі звуки зазнають на межі префікса й кореня.

- Префікс *з-* перед наступним глухим приголосним асимілюється ним:
  з+хилити [схи^{е}ли́ти],
  з+питати [спи^{е}та́ти],
  з+кинути [ски́нути],
  з+формувати [сформува́ти],
  з+шити [сши́ти],
  з+цідити [сц'іди́ти],
  з+сипати [с:и́пати].

УВАГА!
На письмі префікс *з-* перейшов у *с-* лише перед глухими *к, п, т, ф, х*. Перед іншими приголосними пишемо *з-* (асиміляція зберігається лише у вимові).

- Кінцеві дзвінкі приголосні односкладових префіксів *над-*, *під-*, *од-*, *об-* перед наступними глухими у швидкому темпі мовлення теж частково оглушуються:
  надпити [над^{т}пи́ти],
  підхопити [п'ід^{т}хопи́ти],
  підписати [п'ід^{т}пи^{е}са́ти],
  одсипати [од^{т}си́пати],
  обклеїти [об^{п}кле́јіти].

УВАГА!
На письмі така асиміляція не закріпилася (чинний морфологічний принцип).

Асиміляція за місцем і способом творення

Найчастіше шиплячі приголосні уподібнюються до свистячих і навпаки:
безжурний [бе^{и}ж:у́рниǐ],
зшити [ш:и́ти], дивишся [ди́ви^{е}с':а], цікавишся [ц'іка́вис':а],
на річці [на р'іц':і], з жита [ж:и́та],
на квіточці [на кв'і́тоц':і].

Під впливом свистячого [*с*] приголосний [*т*] уподібнюється до свистячого [*ц*] в дієсловах на *-ться*:
купається [купа́је^{и}ц':а],
сподівається [сподіва́је^{е}ц':а],
ллється [л':е́ц':а].

Асиміляція приголосних за м'якістю

Передньоязикові [*д*], [*т*], [*з*], [*с*], [*ц*], [*л*], [*н*], [*дз*] перед наступними м'якими пом'якшуються:
український [украј'і́н'с'киǐ], пісня [п'і́с'н'а], кузня [ку́з'н'а], повість [по́в'іс'т'], сонця [со́н'ц'а], рибалці [ри^{е}ба́л'ц'і], сніг [с'н'іг].

Напівпом'якшені приголосні (губні, шиплячі, задньоязикові, глотковий) на інші приголосні не впливають (у деяких випадках можлива двояка вимова), оскільки вони й самі не повністю м'які:

двір [дв'ір], збір [зб'ір], твір [тв'ір], тхір [тх'ір],
але:
цвіт [ц'в'іт], цвях [ц'в'ах], дзвін [дз'в'ін].

Перед пом'якшеними м'яку вимову можуть мати лише свистячі [с], [ц], [з], [дз].

Наслідком *прогресивної асиміляції* (попередній звук впливає на наступний) є подовження приголосних, яке на письмі позначається двома буквами:

життя [*жит́:а*]: *житіє* → *життє* → *життя*.

Дисиміляція приголосних

Дисиміляція (від латинського *dissimilatio — розподібнення*) — це таке фонетичне явище, при якому один з двох однакових чи подібних приголосних звуків у межах одного слова замінюється іншим, артикуляційно близьким.

Отже, це розподібнення звуків.

Дисиміляція виявляється у:

- Зміні [*кт*] на [*хт*]: *къто — хто*.
- При творенні вищого ступеня порівняння прикметників [*сш*], [*зш*] змінилися на [*шч*] і [*жч*]:
  висший — вишший — вишчий (орфогр. *вищий*), *низший — нижший — нижчий*.
- Зміні [*чн*] на [*шн*] у деяких давніх словах:
  мірошник (*із* мѣрочьникъ), *рушник* (*із* ручьникъ), а також *рушниця, соняшник, сердешний*.
- Розподібненні двох однакових звуків при творенні інфінітива від коренів, що закінчувалися на [*д*], [*т*]. Унаслідок регресивної дисиміляції утворилося звукосполучення [*ст*]:
  плет-ти — плести, вед-ти — вести, мет-ти — мести, бред-ти — брести.

Таким чином, явища асиміляції й дисиміляції приголосних звуків сприяють зручності у вимові, роблять її природною та милозвучною. Крім того, вони допомагають краще зрозуміти ті позиційні й історичні зміни, які становлять фонетичну особливість української мови.

Графіка. Письмо

Графіка (від грецького *grafo — пишу, креслю, малюю*) — це розділ мовознавства, який вивчає сукупність умовних знаків для передачі на письмі усного мовлення. Під цим терміном також розуміють систему співвідношень між звуками і буквами.

§9. Графічні засоби

Букви алфавіту

Графічний знак, що служить для позначення на письмі звука, називають *буквою*, або *літерою* (від латинського *lit(t)era*), або *графемою*.

УВАГА!

Звуки ми вимовляємо й чуємо. Букви — пишемо й бачимо.

Неалфавітні графічні знаки

- Знаки, що використовуються при написанні слів:
  - апостроф [’]: *м’яч, від’їжджати, комп’ютер*;
  - дефіс [-]: *хто-небудь, із-за, пліч-о-пліч;*
  - риска (знак переносу слів): *схід-но-слов’ян-ський*;
  - проміжок між буквами: *день_у день, рік_у_рік*.
- Розділові (пунктуаційні) знаки:
  [.] — крапка;
  [,] — кома;
  [;] — крапка з комою;
  [:] — двокрапка;
  [—] — тире;
  [...] — три крапки;
  [?] — знак питання;
  [!] — знак оклику;
  [( )] — дужки;
  [« »] — лапки.
- Іноді для розрізнення лексичного і граматичного значення слів може вживатися знак наголосу (а́): *за́мок — замо́к, а́тлас — атла́с, се́стри — сестри́*.
- У спеціальному виді письма — *транскрипції* — можуть застосовуватися й інші графічні знаки: знак *м’якшення* [н'], подовження [т:] тощо.

Ідеографічні знаки:

- математичні формули,
- фізичні формули,
- хімічні формули.

Цифрові знаки: арабська й римська система цифр.

Різні прийоми **скорочення слів**, позначення відступів при абзацах, усіх можливих підкреслень і схем, а в друкарському відтворенні тексту — шрифтових виділень.

Український алфавіт

Сукупність букв, розміщених в усталеному для певної мови порядку, називають *алфавітом* (*азбукою, абеткою*).

Походження термінів

Алфавіт — від назв перших двох букв грецького алфавіту: *альфа* і *бета* (по-новогрецьки — *віта*).

Азбука — від назв перших двох букв старослов’янського алфавіту: *аз* і *буки*.

Абетка — від назв перших двох букв українського алфавіту: *а* і *бе*.

УВАГА!

Ці слова — абсолютні синоніми.

З історії українського алфавіту

Сучасний український алфавіт — це видозмінена давня слов’янська азбука, яку називають *кирилицею*. Таку назву вона дістала від імені Кирила, грецького місіонера, що разом зі своїм братом Мефодієм склав цю азбуку (IX ст.). Брати та їхні послі-

довники перекладали грецькі релігійні книги старослов'янською мовою. Кирилиця лягла в основу болгарського, македонського, українського, російського, білоруського та сербського письма. Інші ж слов'яни (поляки, чехи, словаки, хорвати, словенці, лужичани) використовують *латиницю*.

У Київській Русі ця азбука особливо поширилася після офіційного прийняття християнства в 988 р. *Кириличний алфавіт* складався із 43-х літер, що мали словесні назви.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

За тисячолітнє існування кирилиці в український алфавіт уведено лише кілька додаткових літер — *й, ї, ґ, є*.

Сучасна українська кирилиця проти первісної кириличної системи змінила звукову вартість літер *г* (укр. [*h*], а не [*g*]), є (укр. [*je*], а не [*e*]), *и* (укр. звук високо-середнього підняття, а не [*i*]), *щ* (укр. [*шч*], а не [*шт*]), *ь* (знак м'якшення, а не короткий голосний переднього ряду).

Буква *ї*, хоч і відома з літописних пам'яток давніх часів як позначення звука [*i*], у сучасному алфавітному значенні вживається з кінця XIX ст.

Літери *ю, я* графічно видозмінені букви *(юс малий) і (юс великий)*, тому їх не вважають новими. У зв'язку з тим, що в кириличній азбуці було вісім грецьких літер, які не відповідали звуковому складові української мови, їх вилучено з алфавіту. Це літери ѡ — *(омега)*, ѯ — *(ксі)*, ѱ — *(псі)*, ѳ — *(фіта)*, ѵ — *(іжиця)*. Літери *з (земля)* і ѕ *(зело)* передавали один звук, тому залишилася тільки одна літера. Зайвими в українській графіці виявилися літери ъ *(єр (йор))* і ы *(єри (йори))*.

Пізніше замість довгих назв літер були прийняті сучасні — короткі: *«а»*, *«бе»*, *«ве»* тощо [33, с. 31–32].

Сучасний український алфавіт складається з **33 букв**, кожна з яких має своє місце, свою форму (буває великою і малою, писаною і друкованою) та назву.

Український алфавіт

Букви	Назви букв	Букви	Назви букв
А а	а	Н н	ен
Б б	бе	О о	о
В в	ве	П п	пе
Г г	ге	Р р	ер
Ґ ґ	ґе	С с	ес
Д д	де	Т т	те
Е е	е	У у	у
Є є	je	Ф ф	еф
Ж ж	же	Х х	ха
З з	зе	Ц ц	це
И и	и	Ч ч	че
І і	і	Ш ш	ша
Ї ї	jі	Щ щ	ща
Й й	йот	Ь ь	знак
К к	ка		м'якшення
Л л	ел	Ю ю	jу
М м	ем	Я я	jа

Кожній людині треба знати алфавіт з абсолютною точністю, оскільки він має практичне значення. Насамперед це засіб *довідки*, адже всі словники, каталоги в бібліотеках, різні списки осіб укладаються строго за алфавітом.

При цьому враховується як *зовнішній* (початкові букви), так і *внутрішній алфавіт* (друга, третя... літери). Його використовують і як засіб *обліку*: значення літери відповідає її алфавітному порядкові: *А (а) — «перший»*, *Б (б) — «другий»* і т. д.

УВАГА!

Апостроф (') і дефіс (-) при розташуванні слів за алфавітом не враховуються.

Розміщення літер в алфавіті традиційне, ніякої закономірності в цьому немає. Тому алфавіт треба просто запам'ятати.

До 1993 року буква ь стояла в алфавіті останньою, тепер її переставлено на третє місце від кінця.

Нормами *орфоепії* передбачене правильне називання літер, особливо в складі *абревіатур*, які набули сьогодні великого поширення:

УРП (у-ер-пе), *ТСН (те-ес-ен)*, *ХТЗ (ха-те-зе)*.

Отже, алфавіт є засобом буквеного читання.

Правильно вживайте літеру Ґ ґ

Третє видання «Українського правопису» 1990 року повернуло в українську абетку літеру *Ґ ґ* («ґе»), вилучену 1933 року. До українського алфавіту її уперше ввів 1619 року Мелетій Смотрицький (до цього часу звук [ґ] передавали буквосполученням кг). Літера передає на письмі задньоязиковий проривний приголосний звук [ґ], що трапляється у власне українських і давно запозичених словах.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ СЛОВА!

аґу — вигук
аґрус — кущова рослина, ягоди
ґава — ворона
ґазда — господар
ґандж — вада
ґанок — прибудова біля входу в будинок
ґатунок — сорт, розряд виробу
ґвалт — крик, галас
ґедзь — двокрила комаха, що живиться кров'ю тварин і соком рослин
ґелґотати — видавати звуки, властиві гусям; незрозуміло розмовляти, галасувати
ґерлиґа і *ґирлиґа* — ціпок
ґлей — загуслий сік
ґоґель-моґель — напій
ґрасувати — вистругувати, розчищати
ґречний — увічливий
ґринджоли — дитячі сани
ґрунт — верхній шар землі
ґудзик — застібка на одязі
ґуля — наріст на тілі від удару
джиґун — баламут
дзиґа — дитяча іграшка
дзиґарі — годинник
дзиґлик — стільчик
зиґзаґ — ламана лінія
леґінь — парубок
мамалиґа — кукурудзяна каша
фіґлі-міґлі — витівки
та інші.

Деякі власні назви:
Ґудзь, Ґалаґан, Дзиґа — (прізвища);
Великий Ґрунь — (гора в Карпатах).

Слова з варіантним написанням:
бігос і *біґос*
хурдига і *хурдиґа*
гуральня і *ґуральня*

У власних назвах іншомовного походження — у вимові:
Гданськ і Ґданськ
Гете і Ґете
Гібралтар і Ґібралтар
Слова з різним значенням:
гніт (у лампі) *і ґніт* (експлуатація)
грати (іменник) *і ґрати* (дієслово).
Примітка. Латинська літера *g* у варваризмах, які можуть передаватися й засобами української графіки, позначається *г*:
фата моргана — марево
персона нон грата — небажана особа
альтер его — друге «я»
гуд бай — до побачення!

§ 10. Співвідношення між буквами і звуками

Ідеальною графічною системою можна вважати таку, у якій кожна літера відповідає тільки одному звукові. Українське письмо наближається до цих вимог, проте повної відповідності між звуками й буквами немає. Є випадки, коли однією літерою позначають два звуки або ж навпаки: для позначення одного звука використовують дві літери.

1. Звуки [дж], [дз] передаються двома літерами *д + ж*, *д + з*:
   джміль, бджола, саджанець, дзвін, ґудзик, ґедзь (один звук = дві букви), але:
   під+живити, під+жарений, під+земний, над+звуковий (два звуки = дві букви).
2. Буква *щ* передає сполучення двох приголосних звуків [*ш*] + [*ч*]:
   щастя [*шчáс'т'а*]; *піщинка* [*п'ішчúнка*]; *дощ* [*дошч*]; *священний* [*св'ашчéн:ий*].
3. Буква *ь* (знак м'якшення) жодного звука не позначає, а служить для пом'якшення попереднього приголосного:
   розповідь, блакить, кільце, людськість, чорнобильський, сльози, бадьорість.
4. Йотована буква *ї* завжди позначає два звуки [*j*] + [*i*]:
   їжак [*jiжáк*]; *з'їжджений* [*зjiждже^и ний*]; *героїзм* [*ге^и роjíзм*]; *в ескадрильї* [*уе^и скадрúл'jі*].
5. Йотовані літери *я*, *ю*, *є* мають два значення:
   - передають *один звук* [*а*], [*у*], [*е*], коли вживаються для позначення м'якості попередніх приголосних:
     хвиля [*хвúл'а*], *сюжет* [*с'ужéт*], *вечірнє* [*ве^и ч'íрн'е*];
   - передають *два звуки* [*ja*], [*jy*], [*je*], коли виступають:
     - на початку слова: *ясність, юність, єдність*;
     - після голосного (на початку складу): *моя, мою, моє*;
     - після апострофа: *здоров'я, комп'ютер, від'їхати*;
     - після знака м'якшення в словах іншомовного походження: *ательє, куртьє, барельєф.*

МІРКУЙТЕ ТАК!

Для того щоб зробити звуко-буквений аналіз слова, його потрібно записати в транскрипції. Наприклад, *щастя* — [*шчáс'т'а*]. Як видно, при орфографічному записі — 5 букв, при фонетичному — 6 звуків. Таку невідповідність пояснюємо тим, що літера *щ* завжди позначає два звуки [*шч*], а йотована *я* в цій позиції передає один звук [*а*] і служить для пом'якшення приголосного [*т'*]. Отже, у слові звуків більше, ніж букв.

§11. Графічні скорочення

Графічні скорочення використовують для економного позначення слів на письмі. В усному ж мовленні, на відміну від абревіатур, слова не скорочують і вимовляють повністю.

Правила графічних скорочень

1. Скорочені написання повинні бути зрозумілими для читача: *філос.*, *філол.* (а не *філ.*), *прикм.* (а не *прик.*), *дієприсл.* (а не *дієпр.*, бо є ще дієприкметник).
2. Слова треба скорочувати на літеру, що позначає приголосний звук: *див.* (дивись), *напр.* (наприклад), *пор.* (порівняй).
3. Графічні скорочення (крім стандартних скорочень метричних мір: *м — метр*, *см — сантиметр*, *т — тонна*, *га — гектар*) пишуться з крапками на місці скорочення.
4. У кінці скорочень, що складаються з подвоєної літери на позначення множини, ставиться одна крапка: *вв.*, *рр.*, *тт.*
5. Написання великих і малих літер, дефісів, які є в повній назві, зберігається: *с. г. (сільське господарство)*, **але:** *с.-г. (сільськогосподарський)*, *півн.-сх. (північно-східний)*, *Під.-Зах. залізниця (Південно-Західна)*.
6. Ставиться дефіс у скороченнях з випущеною середньою частиною: *вид-во (видавництво)*, *ін-т (інститут)*, *р-н (район)*.
7. Частини скороченого словосполучення, рідше складного слова, розділяються навскісною рискою: *п./с. (поштова скринька)*, *об./хв. (обертів у хвилину)*.

До найпоширеніших загальноприйнятих скорочень належать такі:
акад. — академік,
вид. — видання,
гр. — громадянин,
див. — дивись,
доц. — доцент,
ім. — імені,
і т. д. — і так далі,
і т. ін. — і таке інше,
і под. — і подібне,
напр. — наприклад,
н. е. — нашої ери,
до н. е. — до нашої ери,
о. — острів,
обл. — область,
оз. — озеро,
п. — пан, пані,
пор. — порівняй,

проф. — професор,
р. — річка,
рр. — роки,
с. — село,
ст. — століття, станція,
т. — том,
тов. — товариш,
тт. — томи, товариші.

§12. Письмо. З історії походження

Кожен народ іде своїм шляхом до створення писемності.

Первісні люди, щоб запам'ятати місце перебування, напрям руху мисливців, сигналізувати про наявність якихось предметів або істот, використовували зламані гілки дерев, укладені в певному порядку стріли, камінці тощо. Це були перші спроби людини передати повідомлення за допомогою *мнемонічних знаків*. Чи можна їх вважати письмом? Більшість учених схиляється до думки, що ці знаки — лише перший крок до письма, підготовчий ступінь у процесі його становлення.

Часто самі речі не означали нічого, а використовувались як умовні знаки. Таким було письмо кіпу, поширене в стародавніх інків, — вузликове письмо: на паличку нав'язувалися різноколірні шнурки з вузликами.

Таким було письмо ірокезів — вампум: на пояс у певній послідовності

чіпляли різноколірні черепашки, кожна з яких мала певне значення, про яке домовлялися заздалегідь. Так, черепашка, пофарбована в білий колір, означала щастя, мир, у чорний — небезпеку, у червоний — війну. Своєрідним предметним письмом є палички гінців в Австралії — палички із зарубками різної конфігурації. Вони допомагали посланцю краще запам'ятати й передати зміст повідомлення. Залишки таких примітивних форм передачі інформації живі й у свідомості сучасної людини. Скажімо, звичай вітати гостей хлібом і сіллю, що символізує гостинність та добре ставлення. Відомий здавна український звичай, коли дівчина підносить парубку гарбуза на знак незгоди вийти за нього заміж. Чорний одяг сповіщає про траур того, хто його носить, у білий одяг одягається наречена в день шлюбу. Обручка на руці повідомляє про те, що людина одружена.

З глибини тисячоліть, з епохи палеоліту, дійшли до нас малюнки на скелях, зображення тварин і людей, вирізьблені на поверхні каменя. Ці первісні малюнки й різьблення про щось повідомляли й були попередниками піктографії (від латинського *pictus — розмальований* і грецького *grapho — пишу*) — малюнкового письма. Наскельний малюнок почав виконувати нову функцію: із знака первісної магії перетворився на розповідь. З'являється *графема* — начертальний знак, який властивий писемності. Знаком піктографічного письма є *піктограма* — малюнок чи серія малюнків, що не ілюструють розповідь, а самі є цією розповіддю, бо в них закладений певний зміст. Піктографія — це перша форма спілкування за допомогою накреслених знаків — графем, однак це ще не писемність у повному розумінні слова, оскільки вона не передавала звуків мови. «Прочитати» (зрозуміти) значення піктограми можна й не знаючи мови тієї людини, яка намалювала піктограму.

Піктографія з'явилася десь наприкінці кам'яної доби.

Піктографічне письмо задовольняло потреби людей тільки на певному етапі існування суспільства, бо писати за допомогою малюнків було не дуже зручно. Для цього потрібен був певний «художній» хист. Крім того, таке

Лист індіанських племен

письмо було трудомістким, забирало багато часу.

Але піктографія виявилася невмирущою формою спілкування. Піктограми й нині є зручним засобом взаєморозуміння між людьми, які розмовляють різними мовами. Піктографічні системи знаків широко використовуються в місцях, де перебувають люди з усього світу — на вокзалах, у портах, аеропортах. Так, зображення телефонної трубки інформує про те, що поряд є телефон, якщо кавова чашка — шукайте кав'ярню, якщо виделка й ніж — десь недалеко ресторан. Піктограми збереглися й у системі дорожніх знаків, вони широко використовуються в рекламах, на вивісках.

Минали віки, малюнки-значки дедалі більше спрощувалися в зображенні, часом вони зовсім не нагадували предмета. Цього вимагали потреби суспільства, виникала необхідність передати на письмі складніший

за змістом і більший за обсягом текст. На зміну малюнковому письму приходить *ідеографічне* (від грецьких *idea — образ* і *grapho — пишу*). Цей вид письма передавав не лише назви предметів, а й абстрактні поняття, ідеї.

Зразком ідеографії є письмо Стародавнього Єгипту, китайське письмо. Знаки ідеографічного письма називають *ієрогліфами* (від грецьких *hiero — священний* і *grapho — пишу*, тобто священнописання, буквально — «різьба жерців», бо перші ієрогліфи вирізали на камені або кості, а таємницею письма володіли лише жерці).

Ієрогліфічним було письмо стародавніх індіанців майя, у писемності яких були й алфавітні (фонетичні) знаки, і такі, що позначали цілі слова, і такі, що пояснювали значення слів, але не читалися, і такі, що означали склади.

Китайське письмо налічує близько 49 тисяч ієрогліфів, які за композицією є прості та складні. Нині практично використовується приблизно 5 тисяч ієрогліфів.

Другим поширеним видом ідеографічного письма був *клинопис* — письмо у вигляді клинців, яке зародилося між Тигром і Євфратом у стародавніх шумерів, а потім перейшло до вавилонян і ассирійців.

Ієрогліфічне письмо, яке було кроком уперед у розвитку писемності світу, теж задовольняло потреби суспільства лише на певному щаблі історії. Писання ієрогліфами виявилося не цілком зручним: воно потребувало багато часу для навчання. Щоб набути вмінь писати значками, які складалися з хитромудрих графічних елементів, потрібно було довго вчитися. Тому для більшості людей це письмо було малодоступним.

Зразки ідеографічного письма поширені й нині. Так, цифри, математичні знаки, хімічні формули, деякі дорожні знаки — це ідеограми.

Ідеографічне письмо змінилося *складовим* (силабічним), яке полягало в тому, що одним і тим самим значком став позначатись один склад. Знак, який раніше міг означати ціле слово, у складовому письмі стає знаком, що позначає тільки певний склад і може бути використаний для написання слів, до яких цей склад входить.

Батьківщиною складового письма вчені вважають Південну Месопотамію, адже там, у стародавнього народу шумерів, десь у IV–II тис. до н. е. з ідеографічного письма народилося складове. Кілька систем складового письма мала Стародавня Індія. Найкращим зразком складового письма було староіндійське письмо деванагарі, яке мало 48 основних знаків, кожен з яких означав склад, що мав будову «приголосний плюс голосний *а*».

У цьому письмі вживалися надрядкові і підрядкові знаки. Алфавіт деванагарі мав осмислений порядок розміщення букв: вони групувалися відповідно до класифікації приголосних звуків.

Нині складове письмо використовується в Японії.

Складове письмо — це фонографічне (від грецьких *phone* — *звучання* і *grapho* — *пишу*) письмо, тобто таке, яке передає мову в її звуковому оформленні.

Якісно вищим щаблем у розвитку фонографічного письма стало *буквено-звукове*, або алфавітне, письмо, де графічний знак передає звук.

Буквене письмо веде свій початок від староєврейського та фінікійського письма, у якому буквами позначалися приголосні звуки, а голосні — діакритичними знаками. Найдавніше алфавітне письмо фінікійців використали греки, але вони на письмі стали позначати вже й голосні звуки, використовуючи для цього деякі фінікійські літери, а деякі для позначення голосних ввели свої. На основі грецької системи письма утворилися латинський та слов'янський алфавіти.

Фонографічне письмо на сучасному етапі розвитку людства є найзручнішим для використання. Воно має невелику кількість графічних знаків, написання яких не викликає особливих труднощів у зв'язку з тим, що їхні елементи нескладні. Завдяки цьому воно швидко засвоюється й поширюється серед мовців. Водночас фонографічне письмо забезпечує точну передачу повідомлення [37, с. 16–19].

Орфоепія

Орфоепія (від грецьких *orthos* — *правильний*, *epos* — *мова*, *мовлення*) — це розділ мовознавства, який вивчає правила літературної вимови.

Основним поняттям орфоепії є *орфоепічна норма*. Вона охоплює насамперед вимову звуків та звукосполучень у різних позиціях, наголошування слів та інтонацію.

Порушення нормативної вимови спричиняють:

- діалектне оточення;
- змішування норм близькоспоріднених мов (найчастіше української з російською та польською);
- іноді письмо: слова вимовляють так, як вони написані, без урахування розбіжності між вимовою й написанням.

Кодексом орфоепічних норм служить «Орфоепічний словник».

Дотримання мовцями правил літературної вимови — це показник загальної культури людини й суспільства в цілому.

§13. Основні норми літературної вимови

Вимова голосних звуків

Для української літературної вимови характерне чітке й виразне звучання голосних звуків у наголошеній позиції:

[учи́те^{и}л'], [наўка], [ра́нок], [праўда], [в'і́ра], [жи́то], [кни́га], [краса́], [му́др'іс'т'], [пахо́шч'і].

Так само чітко й виразно вимовляються голосні [*а*], [*у*], [*і*] в ненаголошених складах:

[пи́санка], [бага́т':а], [веч'і́р], [с'п'іве́ц'], [с'н'іжи́нка], [струмо́к], [ја́блуко], [ја́в'ір], [п'іўро́ку], [пра́д'ід], [кул'ту́ра].

Ненаголошений голосний [*о*], як і наголошений, теж вимовляється виразно й повнозвучно, ніколи не наближаючись до голосного [*а*], як у російській мові:

[пода́ка], [горобина́], [па́пород'], [оке^{и}а́н], [осо́ка], [оси́ка], [вого́н'], [доброта́], [солове́ї̯], [па́росток].

Проте перед складом з наголошеними [*у*], [*і*] ненаголошений [*о*] у вимові наближається до [*у*]:

[зо^{у}зу́л'а], [ко^{у}зу́л'а], [го^{у}лу́бка], [по^{у}гру́д':а], [то^{у}б'і́], [со^{у}б'і́].

Ненаголошений [*е*] наближається до [*и*], так само ненаголошений [*и*] у вимові більшою чи меншою мірою наближається до [*е*]:

[ве^{и}се́лка], [зе^{и}рно́], [зе^{и}мл'а́], [ле^{и}т'і́ти], [де^{и}ре^{и}в'і́ї̯], [сте^{и}бло́], [сме^{и}ре́ка], [зи^{е}мо́вии̯], [ки^{е}рпа́тии̯], [ди^{е}вови́жнии̯].

Примітка. Голосні [*е*], [*и*] максимально зберігають свою якість в абсолютному кінці слова й у складі з побічним наголосом:

[мо́ре], [да̀лекосх'і́дн'ии̯].

Для голосного [*и*] це й позиція перед [*ї̯*] (орфографічно — *й*) у закінченнях прикметників:

[не^{и}бе́сни̯ї], [моли^{е}то́у̯нии̯], [ве^{и}ли^{е}че́знии̯], [мате^{и}ри́н'с'кии̯], [ви^{е}со̀копое^{и}ти́чнии̯].

Вимова приголосних звуків

Відповідно до законів української орфоепії **дзвінкі приголосні [*б*], [*г*], [*ґ*], [*д*], [*д'*], [*з*], [*з'*], [*дз*], [*дз'*], [*ж*], [*дж*]** у мовленнєвому потоці, як правило, зберігають свою дзвінкість:

- У кінці слова:
  [наро́д], [дру́г], [хл'іб], [н'іж], [моло́д'], [зи^{е}ґза́ґ], [пе^{и}ї̯за́ж], [нака́з], [ґедз'], [па́мороз'].
- У середині слова перед наступним глухим приголосним (здебільшого на межі кореня й суфікса):
  [сте́жка], [ши́бка], [ри́бка], [бе^{и}р'і́зка], [ни́зко], [скла́дка], [бо́р'ідка], [ре́дка], [ме^{и}ре́жка], [р'і́зба], [ло́жка].

Лише дзвінкий приголосний [*г*] у кількох словах перед глухими [*т*],

[к] оглушується й вимовляється, як парний йому глухий [х]:

[ле́хко], [во́хко], [ні́хт'і], [к'і́хті], [д͡зо́хту], [ми^{е}хти́т'].

- Кінцеві дзвінкі приголосні префіксів ***роз-, без-, через-*** перед глухим приголосним кореня:

[розкв'іта́ти], [бе^{и}змерта́], [ро́зпис], [бе^{и}зкоштоу́но], [розступи́тис'а], [чере^{и}зс'іде́льни^{е}к].

Глухі приголосні перед дзвінкими в середині слова піддаються впливові дзвінких, тобто вимовляються дзвінко: [молодба́], [воґза́л], [фудбо́л].

Різну артикуляцію мають **гортанний [г] і проривний задньоязиковий [ґ] звуки**. Приголосний звук [ґ] властивий деяким власне українським та іншомовним словам (їхній перелік подано в «Українському правописі» 1993 року):

[ґу́д͡зик], [ґа́нок], [ґрунт], [ґе́д͡з'], [а́ґрус], [ґу́л'а], [ле́ґ'ін'], [ґре́чниĭ], [ґда́н'с'к], [ґре^{и}нла́нд'іjа] тощо.

В інших словах слід вимовляти звук [г]:

[г'іга́нт], [га́рно], [гн'ізд́о], [гор'і́х], [го́лос], [газе́та], [ваго́н].

Звуки [д͡ж], [д͡з], [д͡з'] (африкати) вимовляються як один неподільний звук, лише на межі префікса й кореня буквосполучення [дж], [дз] вимовляються роздільно, тобто як два окремі звуки:

[бд͡жола́], [д͡жм'іл'], [д͡же^{и}ре^{и}ло́], [досл'і́д͡же^{и}н:а], [д͡зв'ін], [д͡зе́ркало], [д͡зв'іни́ц'а],

але:

[п'іджи́ви́ти], [в'іджартува́ти], [в'ідзи^{е}мува́ти], [в'ідзна́чити].

Шиплячі приголосні [ж], [ч], [ш], [д͡ж] вимовляються твердо, вони пом'якшуються тільки перед [і] та коли подовжуються:

[плашч], [плач], [хрушч], [ча́ша], [кру́ча], [че^{и}брец'], [шеп'іт], [шче́дриĭ], [л'і́шчи́на], [че́мниĭ], [брошу́ра], [жу́р'і], [шчо], [чого́], [о́ч'і], [нож'і], [ш'і́ст'], [клуч'і], [п'ідн'і́ж':а], [узб'іч':а], [п'ід:а́ш':а], [по́дорож':у], [ве́ли^{е}ч':у], [ро́зк'іш':у].

Твердо вимовляються **губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф]** у всіх позиціях; напівпом'якшено лише перед [і], а також у словах іншомовного походження перед йотованими.

Звук [ф] вимовляється чітко в запозичених словах; його слід відрізняти від буквосполучення [хв], яке вживається у власне українських словах:

[факт], [фа́уна], [фаза́н], [де^{и}л'ф'і́н], [ф'ілосо́ф'іjа], [фото́граф], [феjе́р'іjа], [фе́д'ір], [фе^{и}одо́с'іjа];

[хв'і́ртка], [хворо́ба], [хви́ла], [хво́jа], [хвале́бниĭ], [хвастли́виĭ], [хви^{е}ли́н:иĭ].

Вимова буквосполучень

Буквосполучення *-ться* і *-шся* в дієслівних формах 3-ої особи однини та множини теперішнього й майбутнього часу вимовляються відповідно як [ц́:] і [с:]:

[*см'ійец́:а*], [*хвилу́јец́:а*],
[*познајо́млац́:а*], [*нау́чац́:а*],
[*с́м'ієс́:а*], [*хвилу́јес́:а*],
[*познајо́миᵉс:а*], [*нау́чиᵉс́:а*].

Для вимови характерне також спрощення в окремих групах приголосних (орфографічно не закріплене):
агентство — [*аге́нство*],
студентство — [*студе́нство*],
туристський — [*тури́ский*],
поїздці — [*појіз́ці*],
звістці — [*зв'іс́ці*],
невістчин — [*неᶦв'ішчин*].

ОРФОГРАФІЯ

Орфографія — це система загальноприйнятих правил про способи передачі усного мовлення в писемній або друкованій формі.

Терміну грецького походження *«орфографія»* відповідає українське слово *«правопис»*, але воно ширше за значенням, оскільки включає ще й *«пунктуацію»*.

УВАГА!

Правопис = орфографія + пунктуація.

Основні поняття *орфографії* як розділу мовознавства:

- орфограма;
- орфографічне правило;
- принципи орфографії.

§14. Орфограма

Орфограма — це правильне (таке, що відповідає правилам або традиціям) написання, яке потрібно вибрати з кількох можливих варіантів.

Отже, орфограми — це насамперед букви, для написання яких треба застосувати певне правило (наприклад, буква ***е*** у слові *весна*, бо *ве́сни*; префікс ***пре-*** у слові *предобрий*, бо вказує на збільшену міру ознаки).

Види орфограм:

- буквені;
- небуквені.

Буквені:

1. Ненаголошені [*е*], [*и*] в корені слова:
   весна, життя.
2. Велика чи мала буква:
   Земля (планета), земля (ґрунт).
3. Написання сумнівного приголосного:
   легкий (бо легенький),
   просьба (бо просити).
4. Подовження та подвоєння приголосних:
   навчання, возз'єднання, лимонний.
5. Наявність чи відсутність літери:
   сторіччя — сторіч, баский — баскський, біль — білль.

Небуквені:

1. Дефіс:
по-київськи, з-поміж, темно-зелений, віч-на-віч, хто-небудь, пів-України.
2. Апостроф:
м'ята, роз'їзд, пів'яблука, сузір'я.
3. Перенос слова:
хо-джу, три-ста, міс-то і *мі-сто.*
4. Пропуск між словами (роздільне написання):
будь ласка, все одно, поки що, на жаль, ні в кого, рік у рік.
5. Разом:
улітку, попід, деякий, пввікна.

Орфографічне правило — це коротка й чітка рекомендація для певного написання як зразкового.

Наприклад, правила вживання великої букви; правила написання слів разом, окремо, через дефіс; правила вживання апострофа, м'якого знака та ін.

МІРКУЙТЕ ТАК!

Як слід визначати орфограму?

Знання. Є два способи написання слова — правильний і неправильний.

Використовуємо правило: *в іменниках середнього роду на -я (ІІ відміна) у позиції між голосними м'які приголосні подовжуються.* Отже, пишемо *знання.* Орфограма: подовження приголосних — буквена.

§ 15. Принципи української орфографії

Принцип — це те, що лежить в основі правопису (від латинського *principium — основа*).

Відповідно до цього визначають такі принципи:

- фонетичний;
- історичний (традиційний);
- морфологічний;
- смисловий (диференційний).

Фонетичний — написання слова точно відображає його літературну вимову.

Вимова	Написання
[*вода́*]	вода
[*кали́на*]	калина
[*л'ісови́ ї̄*]	лісовий
[*пал'ани́ц'а*]	паляниця
[*тре́ба*]	треба
[*с'ім*]	сім

УВАГА!
Вимова = написання

Морфологічний — написання слова розходиться з його звучанням. Значущі частини (*морфеми*) у споріднених словах або граматичних формах того самого слова вимовляються по-різному, але пишуться *однаково.*

Вимова	Написання
[*р$о^у$зу́мни ї̄*]	розумний (бо ро́зум)
[*про́з'ба*]	просьба (бо просити)
[*бе^{и}ж:у́рно*]	безжурно (бо без-)
[*нарі́ц:і*]	на річці (бо річка, річечка)
[*сни́с:а*]	снишся (бо особове закінчення дієслів II дієвідміни -*иш* + *ся*)

УВАГА!
Вимова ≠ написання.
Використовуйте правило!

Традиційний (історичний) — написання слова не можна пояснити ні вимовою, ні аналізом морфем. Слова пишуться так, як прийнято за усталеною традицією:

яблуко (біл. яблык, рос. яблоко), щока (біл. шчака, рос. щека); левада, лимон, кишеня; ***фізика, факт, формула, фея*** *(запозичені);* ***хвилина, хвіртка, хвороба, хвастун*** *(українські);*
журі, тонна, бароко, Гюго, Голландія; митець (хоч мистецтво), натхнення (хоч надихати).

УВАГА!
Запам'ятовуйте правопис окремих слів! У разі потреби скористайтеся порадою М. Рильського: «Не бійтесь заглядати у словник...»

Смисловий (диференційний) — написання однозвучних слів залежить від їхнього значення. Наприклад:

- написання великої чи малої літери: *Любов (ім'я) — любов (почуття); Орел (місто) — орел (птах);*
- написання слів разом чи окремо: *з гори (з пагорба) —* ***згори*** *(зверху); на пам'ять подарувати (прийменник + іменник) —* ***напам'ять*** *вивчити (прислівник); про те (прийменник + займенник) —* ***проте*** *(сполучник).*

УВАГА!
Розрізняйте значення слів у контексті!

Примітка. У жодній мові правопис не базується виключно на якомусь одному принципі. Так, в основу української орфографії покладено фонетичний і морфологічний принципи, за якими пишеться більшість слів і словосполучень.

Традиційною можна вважати англійську орфографію, яка відображає вимову XV–XVI ст. Визначальним для російської мови є морфологічний, а для білоруської — фонетичний принцип.

§16. З історії української орфографії

Першою працею, у якій закладалися основи українського правопису, була «Грамматика малороссийского наречия» (1818 року) О. Павловського. Згодом на Наддніпрянській Україні набула значного поширення т. зв. *кулішівка* — фонетичний правопис, укладений П. Кулішем, а в Галичині й на Буковині — пристосований до місцевої вимови фонетичний правопис Є. Желехівського, т. зв. *желехівка*. Історико-етимологічний правопис розробив М. Максимович (дуже складний для вживання, був мало популярний).

У XIX ст. функціонувало кілька українських правописних систем (А. Метлинського, М. Гатцука, М. Драгоманова та ін.), які відіграли певну роль у становленні національної орфографії.

Проте в 1863 та 1876 рр. царський уряд заборонив використання українського правопису, тому аж до 1905 р. на територіях підросійської України україномовні тексти друкувалися т. зв. *ярижкою* — російською абеткою та згідно з тодішньою чинною російською орфографією.

Офіційно схваленого й обов'язкового для вжитку українського кодексу орфографії не було аж до 1921 року, коли вийшли друком «Найголовніші правила українського правопису», створені Українською АН під керівництвом академіка А. Кримського.

Новий повний орфографічний кодекс, яким і тепер в основному послуговується українська діаспора, вийшов у 1928 році, відомий в історії як «скрипниківський», бо його затвердив нарком освіти УРСР М. Скрипник.

Наступне видання правопису 1933 р. фактично відкидало попереднє як ідеологічно неправильне. Він був обов'язковим до 1946 року, коли вийшов новий «Український правопис», друге його видання здійснено в 1960 році, третє — у 1990, а четверте — у 1993. Нині триває робота над новою редакцією «Українського правопису».

§17. Вживання апострофа

Апостроф — надрядковий графічний знак, що не позначає жодного звука, а вживається в українському письмі для передачі роздільної вимови твердих приголосних перед наступними йотованими голосними *я*, *ю*, *є*, *ї*, що позначають два звуки: [*ja*], [*jy*], [*je*], [*ji*].

Апостроф ставимо:

В українських словах:

1. Після губних *б*, *п*, *в*, *м*, *ф* перед йотованими *я*, *ю*, *є*, *ї* (*«мавпа **Буф**»*):
   *здоро**в'я**, лю**б'я**зність, жира**ф'я**чий, **в'є**ться, соло**в'ї**, **м'я**кий, де**в'я**тсот.*
2. Після *р* у кінці складу, якщо у вимові чується звук [*j*]:
   *Ма**р'я**на, подві**р'я**, сузі**р'я**, міжгі**р'я**, маті**р'ю**, пі**р'ї**на, на узгі**р'ї**.*
3. Після префіксів, які закінчуються на приголосний:
   *пі**д'ї**зд, бе**з'я**дерний, ві**д'ї**жджати, пере**д'ю**вілейний, о**б'є**днання, во**з'є**днання, ро**з'я**снити,*
   але:
   безініціативний, розучити, зекономити.
4. Після першої частини складних і складноскорочених слів, що закінчується на приголосний:
   *трьо**х'я**русний, ди**т'я**сла, па**н'є**вропейський, Мі**н'ю**ст; пі**в'я**блука, пі**в'ю**рти, пі**в'є**мності, пі**в'ї**дальні,*
   але:
   півдня, півапельсина, пів-Африки, пів-Японії.
5. Після *к* у слові *Лук'ян* та похідних від нього:

Лук'янович, Лук'яненко, Лук'янчук, Лук'янець, Лук'яниця.

У словах іншомовного походження:

1. Після:
   - губних *б, п, м, в, ф;*
   - шиплячих *ж, ч, ш;*
   - задньоязикових *к, х;*
   - гортанного *г*

   перед *я, ю, є, ї* (якщо у вимові чується звук [j]):
   комп'ютер, прем'єр, миш'як, п'єдестал, інтерв'ю, Руж'є, Х'юстон, Монтеск'є.
2. Після *р* у кінці складу:
   інтер'єр, бар'єр, кар'єра, Фур'є.
3. Після префіксів, що закінчуються на приголосний:
   ад'ютант, кон'юнктура, ін'єкція, кон'юнктивіт.
4. Після скороченої частки *де- (д')* та частки о у прізвищах:
   О'Кейсі, О'Генрі, Жанна Д'Арк, Д'Артаньян.

Апостроф не ставимо:

В українських словах:

1. Після губних *б, п, м, в, ф*, якщо перед ними стоїть приголосний (крім *р*), що належить до кореня слова:
   свято, мавпячий, духмяний, різдвяний, тьмяний, різьбяр, медвяний, рутвяний, дзвякнути,
   але:
   арф'яр, черв'як, верб'я, верф'ю; підв'язати, зв'язок, розм'якнути, розп'ясти.
2. Після *р* на початку складу, якщо йотовані позначають його м'якість [р']:
   зоря, рясний, рядок, крючок, гарячий, порятунок, бряжчати.
3. Перед буквосполученням *йо*:
   серйозний, курйозний; Воробйов, Муравйов, Соловйов.

У словах іншомовного походження:

1. Після *б, п, в, м, ф, ж, ч, ш, г, к, х* перед *я, ю, є*, що позначають м'якість (пом'якшення) попереднього приголосного:
   бюджет, бюро, бювет, гравюра, комюніке, пюре, кювет, фюзеляж, Барбюс, Мюнхен.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

В'ячеслав, В'яземський, В'яльцева, Рум'янцева, Прокоф'єв, Стеф'юк,
але:
Рєпін, Рязань, Брюссель.

ПОРІВНЯЙТЕ!

В'ячеслав	**але**	*Святослав*
зв'язковий		*святковий*
торф'яний		*духмяний*
пів'ями		*пів-Ялти*
бур'ян		*буряк*
сузір'я		*серйозний*
солов'ї		*Соловйов*
інтерв'ю		*гравюра*

§ 18. Вживання м'якого знака

М'який знак (знак м'якшення) ь — єдина буква в українському алфавіті, яка самостійно не позначає звука, а

лише передає м'якість попереднього приголосного.

М'який знак пишемо:

В українських словах:

1. Для позначення м'якості приголосних *д, т, з, с, ц, л, н дз* (*«Де ти з'їси ці лини?»*) у кінці слова або складу перед наступним твердим приголосним:
честь, вогонь, зав'язь, вісь, швець, біль, батько, сядьмо, донька, різьба, восьмий, будівельник.
2. У середині слів після цих же букв та *р* на позначення м'яких приголосних перед *о*:
льон, сьогодні, дзьоб, бадьорість, трьох, сльоза, синьо-жовтий, середньовічний.
3. Після *л* навіть перед наступним м'яким приголосним:
учительський, їдальня, пильність, стільці, Ользі, польський.
4. У суфіксах *-ськ(ий), -ськість, -зьк(ий), -зькість, -цьк(ий)*:
київський, людськість, запорізький, близькість, донецький, по-німецьки.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Баский, в'язкий (в'язкість), різкий (різкість), боязкий (боязкість), ковзкий, плоский, порский. У цих словах м'який знак не пишемо тому, що *з, с* у сполученні з *к* не утворюють суфіксів.

5. У суфіксах *-еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-*:
річенька, зіронька, білесенький, вірнісінький, тонюсінький, малюсінький.
6. У дієсловах після м'яких приголосних перед *-ся* м'який знак зберігається:
змагаються, хвилюються, зглянься, посунься, підносься,
але:
розріс+ся.

ПОРІВНЯЙТЕ!

-ться,		*смієшся*
-ньcя,	але: *-шся*	*граєшся*
-сься,		*закохуєшся*
		милуєшся

7. У буквосполученнях *-ньц-, -ньч-, -льц-, -льч-, -сьц-, -сьч-*, якщо вони походять від *-ньк-, -льк-, -ськ-*:
ненька — неньці, неньчин
донька — доньці, доньчин
лялька — ляльці, ляльчин
Галька — Гальці, Гальчин
Ониська — Онисьці, Онисьчин
Д. і М. відмінок однини іменників та утворені від них присвійні прикметники.
але:
рибалка — рибалці, рибалчин | *-лц-* *-нц-* *-сц*
Тетянка — Тетянці, Тетянчин | *-лк-, -нк-, -ск-*
Параска — Парасці, Парасчин | *-лч-* *-нч-* *-сч-*

УВАГА!

Дивіться на початкову форму слова!

ПОРІВНЯЙТЕ!

Не відмовте <u>мосьці</u> в <u>ласці</u>.
Не ходити <u>галці</u> по <u>гальці</u>.

У словах іншомовного походження:

1. Після *д, т, з, с, ц, л, н* перед *я, ю, є, ї* (що позначають два звуки) та *йо* при роздільній вимові:
конферансьє, портьєра, віньєтка, альянс, ательє, барельєф, браконьєр, Ньютон, медальйон, мільйон, компаньйон, більярд,
але:
мадяр, нюанс, резюме, ілюзія.
2. Відповідно до вимови після *л* перед приголосним та в кінці слів:
фільм, магістраль, Рафаель,
але:
меморіал, бал, пенал, залп.

М'який знак не пишемо:

1. Після губних (*б, п, м, в, ф*), шиплячих (*ж, ч, ш, щ*) приголосних:
любов, степ, голуб, верф, сім, ніж, розкіш, облич, нехворощ.
2. Після *р* у кінці складу й слова:
лікар, кобзар, секретар, зірка, чотирма, повірте, Харків,
але:
Горький (виняток).
3. Після м'яких приголосних (крім *л*) перед іншими м'якими приголосними:
пісня [*п'і́сн'а*],
кузня [*ку́зн'а*],
радість [*ра́д'іс'т'*],
український [*украјі́нс'киї*],
але:
різьбяр — бо *різьба*, *тьмяний* — бо *тьма*.
4. Після *н* перед шиплячими *ж, ч, ш, щ* та суфіксами *-ськ(ий), -ств(о)*:
менший, кінчик, інший, доменщик, волинський, громадянство,
але:
женьшень, Маньчжурія (винятки).

ПОРІВНЯЙТЕ!

Оболонь — оболонський
Умань — Уманщина
камінь — камінчик
промінь — промінчик

5. Між подовженими м'якими приголосними:
колосся, узлісся, галуззя, Ілля, тінню, річчю, наллю.
6. Після *ц* у звуконаслідувальних словах (*клац, бац*) та в іменниках іншомовного походження:
абзац, шприц, принц, матрац.

ПРОАНАЛІЗУЙТЕ!

неньці — матінці	*на вишеньці — на ялинці*
Поділ — подільський	*століть (від століття) — сторіч (від сторіччя)*
Ірпінь — ірпінський	*різьблення — креслення*
Нью-Йорк — Нюрнберг	*барельєф — п'єдестал*

§19. Буквосполучення йо, ьо

В українському алфавіті немає букви для позначення звукосполучення [*ј*] + [*о*], тому воно позначається двома буквами — *йо*.

Пишемо йо:

1. На початку слова:
Йосип, йодистий, його, йогурт.

2. На початку складу після голосного: ***район, бойовий, знайомий, майор, Андрійович, по-дійовому.***
3. На початку складу після твердого приголосного:

Муравйов, Соловйов, серйозний, підйом.

Пишемо ьо:

Перша літера буквосполучення *ьо* (*м'який знак*) служить для позначення м'якості *попереднього* приголосного перед [о]:

сьогодні, бадьорий, трьох, льон, дзьобати, на цьому, Ковальов.

УВАГА!

Буквосполучення *ьо* не може стояти на початку слова або складу.

У деяких словах іншомовного походження пишемо буквосполучення *йо:*

батальйон, бульйон, гільйотина, каньйон, лосьйон, медальйон, мільйон, павільйон, трильйон, сеньйор (в Іспанії та іспаномовних країнах) і *синьйор* (в Італії) тощо.

§20. Правопис ненаголошених голосних у корені слова

Під наголосом голосні звуки завжди вимовляються чітко й виразно. У ненаголошеній позиції голосні *е*, *и*, *о* наближаються до подібних за артикуляційними особливостями звуків:

[е] → [е^{и}], [и] → [и^{е}], [о] → [о^{у}]

Ненаголошені голосні [е] та [и], що перевіряються наголосом

Загальноприйняте правило: треба змінити слово або підібрати спільнокореневе так, щоб *ненаголошений голосний став наголошеним.*

Вимова	Написання
[е] → [е^{и}]	
[ве^{и}сна́]	*весна, бо ве́сни*
[о́зе^{и}ро]	*озеро, бо озе́ра*
[ве^{и}се́лиĭ]	*веселий, бо ве́село*
[ве^{и}рши́на]	*вершина, бо ве́рх*
[и] → [и^{е}]	
[ве́ли^{е}ч]	*велич, бо вели́кий*
[чи^{е}сло́]	*число, бо чи́сла*
[ви^{е}шне́ва]	*вишнева, бо ви́шня*
[ти^{е}хе́н'ко]	*тихенько, бо ти́хо*

УВАГА!

Але це правило ми не можемо застосувати до дієслів, у яких відбувається чергування *е — и*: *беру — збирати.*

Ненаголошені голосні [е] та [и], що не перевіряються наголосом

Пишемо [е]:

- Якщо при змінюванні неясний звук випадає:
  травень — травня;
  вітер — вітру;
  палець — пальця;
  праведний — правда.
- Якщо при змінюванні неясний звук чергується з [і] у закритому складі:
  восени — осінь;
  кореневий — корінь;
  лебединий — лебідь,
  але:
  дитина — діти;

сидіти — сідати;
злипатися — зліпитися,
у яких [и] чергується з [і].

- У кореневому буквосполученні *-ере-, -еле-*:

  шелест, черешня, берег, джерело, береза, ожеледь, мережа, пелена.

УВАГА!

На межі кореня і суфікса може бути буквосполучення *-ери-, -ели-*:
перина (пер + ин + а), меливо (мел + ив + о).

Пишемо [и]:

- У кореневому буквосполученні *-ри-, -ли-* між приголосними:

  бриніти, бриньчати (хоч бренькати), гриміти, дрижати, криниця, кришити, крихітний, тривати, тривога, триножити, глитати.

У деяких словах (переважно *іншомовного походження*) написання *е — и* не можна перевірити жодним способом. Їхній правопис треба запам'ятати або ж звіряти за орфографічним словником.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Слова з [е]:
Бензин, бетон, деталь, демократ, жетон, медаль, метро, левада, пенал, чемпіон.
Слова з [и]:
Кишеня, кипарис, лимон, лиман, пиріг, цибуля, шинель і шинеля, диригент, речитатив.
Слова, що мають два варіанти написання:
келих і келех,
коригувати і корегувати.

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Слова, у яких написання е — и залежить від лексичного значення:
клинок (від клин) і *кленок* (від клен),
диньки (від диня) і *деньки* (від день),
гриби (від гриб) і *греби* (від гребти),
Ісус Христос і *хрест*,
християнин і *хрестити*,
християнство і *хрещений*,
християнський і *хрещеник*.

Ненаголошені голосні [о] та [у]

У сильній і слабкій позиції ці звуки вимовляються чітко. Наближення ненаголошеного [о] до [у] найчастіше буває перед наголошеним складом з [у] або [і].

Способи перевірки:

- Поставити в сильну позицію — під наголос:

  [го^{у}лу́бка] *голубка*, бо *го́луб*
  [ро^{у}зу́мниĭ] *розумний*, бо *ро́зум*
  [ро^{у}сту́т'] *ростуть*, бо *зро́слий*

- Змінити слово так, щоб у наступному складі не було наголошеного *у* чи *і*:

  [ко^{у}жу́х] *кожух*, бо *кожуши́на*
  [зо^{у}зу́л'а] *зозуля*, бо *зозуля́стий*
  [со^{у}б'і́] *собі*, бо *собо́ю*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Слова, що пишемо з *у*:
буряк, ворушити, мармур, парубок, пурхати, яблуко, яблуня.

Написання [а], що походить з давнього [о]

У сучасній літературній мові є кілька слів, у коренях яких уживається звук [*а*], що походить з давнього (етимологічного) [*о*]. Тут слід пам'ятати:

- Після *г*, *к*, *х* давній звук [*о*] змінився на [*а*] переважно перед наголошеним складом з [*а*]:
  багато, багатир (багач), гаразд, гарячий, гарячка, кажан, качан, хазяїн, халява
  та в похідних:
  хазяйнувати, по-хазяйськи, качанний, збагачення, гарячкувати тощо.
- У деяких словах давній [*о*] зберігається:
  богатир (силач), борсук, гончар, козак, комин, котушка, коровай, кропива, лопата, монастир, отаман, оренда, погон, пором, солдат, слов'яни, компот, холоша.

§21. Чергування голосних

Чергування — це постійні закономірні зміни звуків в одній і тій самій частині слова.

Чергування бувають:

- *Історичні* (дуже давні, причини яких можна пояснити за допомогою історичних фонетичних законів).
- *Позиційні* (залежать від позиції звука в слові).

Найдавніші чергування голосних

Українська мова, як і інші слов'янські, успадкувала й зберігає чергування голосних, що сформувалися на праслов'янському ґрунті або ж виникли в процесі історичного розвитку самої мови.

Чергування голосних у коренях дієслів

е — о: *нести — носити, везти — возити, брести — бродити;*
е — і: *летіти — літати, пекти — випікати, гребти — загрібати;*
і — а: *лізти — лазити, сісти — садити;*
і — и: *сідати — сидіти, ліпити — липнути;*
е — и — Ø (нуль звука): *беру — вибираю — брати; терти — натирати — тру;*
о — а: *ломити — ламати, перемогти — перемагати.*

УВАГА!

Щодо чергування *о — а*:
[*о*] переходить в [*а*] в коренях дієслів перед наголошеним складом з [*а*];
дієслово з [*о*] означає одноразову закінчену дію (*допомогти* — що зробити?); дієслово з [*а*] вказує на тривалу або багаторазову дію (*допомагати* — що робити?).

Чергування [о] та [е] з нулем звука

[*о*], [*е*] здебільшого чергуються з нулем звука, якщо вони є останніми голосними в іменниках на приголосний:

вогонь — вогню, садок — садка, дзвінок — дзвінка, сон — сну, день — дня, кінець — кінця.

Такі голосні називають **випадними**.

УВАГА!

У буквосполученнях *-оро-, -оло-, -ере-, -еле- (мороз, холод, берег, зелень)* та в деяких словах *(лоб, рот, мох, лев, олень* та ін.*)* голосні *о, е* зберігаються.

[*о*], [*е*] з'являються в родовому відмінку множини іменників, які мають у називному відмінку однини перед закінченням сполучення двох приголосних:

вікно — вікон; сукня — суконь; сестра — сестер; крапля — крапель; сосна — сосон і сосен.

Такі голосні називають **вставними**.

Чергування [о] та [е] з [і]

Це чергування досить поширене в українській мові і є однією з найхарактерніших ознак, що відрізняє її від інших слов'янських мов. Воно належить до *позиційних* чергувань і залежить від *типу складу*.

Пишемо:	
о, е	**і**
у відкритому складі (закінчується на голосний)	*у закритому складі (закінчується на приголосний)*
При словозміні	**При словотворенні**
Поділ — Подолу	*школа — шкільний*
радість — радості	*творити — твір*
осінь — осені	*нога — підніжжя*
промінь — променя	*гора — міжгір'я*
сім — семи	*село — сільський*
Київ — Києва	*перо — пір'їна*

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

До X—XI ст. існували голосні, що позначалися на письмі ъ *(ер, йор)* і ь *(єрчик, ір)*. Ці звуки вимовлялися невиразно, їх називають *зредукованими*. Звук, що позначався ъ, вимовлявся, як короткий *о*, а звук, що позначався *ь*, — як короткий *е*. Із розвитком мови ці звуки або зникали зовсім, якщо стояли в ненаголошеній (слабкій) позиції, або розвивалися в голосні повного звучання, коли стояли в наголошеній (сильній) позиції. Зникнення зредукованих зумовило закриття складів і зменшення їх кількості у слові. Давні *о, е* в новозакритому складі послідовно змінилися на *і*. Так, двоскладові слова *конь* і *столь* стали односкладовими — *кінь* і *стіл*.

Чергування [*о*] та [*е*] з [*і*] не становить абсолютно послідовного фонетичного процесу в сучасній українській мові. Є досить багато випадків, коли воно не відбувається. Запам'ятайте найважливіші з них.

Не чергуються [о], [е] з [і]:

1. Коли *о, е* випадні або вставні:
   день — дня, зірка — зірок, вишня — вишень, вітерець — вітерця.
2. У буквосполученні *-ор-, -ер-, -ов-* між приголосними:
   шовк, вовк, горб, торг, шерсть, серп, жертва.
3. У повноголосних звукосполученнях *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-* зі сталим наголосом:
   берег, очерет, мороз, сторож, горох, колос, голос, молот, шелест, зелень,

але:

оберіг, поріг, сморід, моріг.

Примітка. [*о*], [*е*] чергуються з [*і*] в іменниках жіночого роду (родовий відмінок множини), де функціонує рухомий наголос, який зберігається в похідних іменниках із суфіксом -*к*-:

голова — голів — голівка, борода — борід — борідка, череда — черід — черідка.

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Лексичне значення таких пар слів:

головка (капусти) і *голівка* (дитини),
бровка (край дороги) і *брівка* (від брова),
березка (бур'ян) і *берізка* (дерево),
сход (збори) і *схід* (сонця, частина світу).

---

4. У складних словах з наголошеними словотвірними частинами *-вод, -воз, -нос, -роб, -ход*:

   діловод, екскурсовод, молоковоз, хлібороб, скороход, електровоз,

   але:

   водопровід, газопровід, всюдихід, носоріг, Козеріг (сузір'я).

5. У деяких словах старокнижного походження:

   Бог, пророк, вирок, закон, народ, прапор, словник.

6. У словах іншомовного походження:

   атом, актор, бетон, шофер, диригент, репортер, марафон, альбом, поет, том.

Проте в деяких давно запозичених — загальних назвах і власних іменах — чергування відбувається:

якір — якоря, дріт — дроту, колір — кольору, папір — паперу; Федір — Федора, Яків — Якова,

але:

Мирон, Харитон, Євген, Артем.

УВАГА!

Окремі українські прізвища можуть писатися з *о, е* (під впливом книжної мови) або з *і*:

Артемовський, Березовський, Котляревський, Лазаревський, Садовський, Чайковський,

але:

Вериківський, Голованівський, Крижанівський, М'ястківський, Яворівський.

Чергування [о] з [е] після шиплячих та [j]

Після шиплячих *ж, ч, ш, щ* та *й* можуть вживатися *о, е* або ж чергуватися.

УВАГА!

Дивіться на наступний приголосний: твердий він чи м'який (теперішній або давній).

Пишемо *е*:

- перед м'якими приголосними:

  вечеря, ніженька, честь, боєць;

- перед складом з голосним [*и*], що походить з давнього *і* (у російській мові відповідник *и*):

  пшениця, шести, щетина;

- перед шиплячими:

  баєчка, копієчка, діжечка.

Пишемо *о*:

- перед споконвічно твердими нешиплячими:

  шовк, щока, жолудь, бджола, пшоно, знайомий, гайок, чоло;

- перед складом із голосним [и], що походить з давнього *и* (у російській мові відповідник *ы*):
чотири, чорний, жовтий.

Послідовність чергування голосних [о], [е] після шиплячих та [j] іноді порушується. Це буває в таких випадках:

- у ряді відмінкових форм іменників за аналогією:
свіжості, більшості (бо *молодості*);
- у прикметниках і дієприкметниках:
рожевий, сходжений;
проте в деяких із них маємо [о] (з ненаголошеним суфіксом):
грошовий, бойовий, сторожовий;
- у запозичених словах:
чек, жетон, шеф, чемпіон, жертва;
- у деяких словах [е] закріпилося за традицією:
черга, кочерга, черпак, черговий, щедрий, чекати, шепотіти.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Вечеря — звечора
шести — шостий
женити — жонатий
боєць — бойовий
черниця (монахиня) — *чорниця* (ягода)

§22. Чергування приголосних

У сучасній українській мові часто відбуваються закономірні постійні зміни приголосних звуків при *словозміні* та *словотворенні*. Фонетичне явище чергування приголосних зумовлене особливостями історичного розвитку мови й полягає в заміні одних звуків іншими. Це істотно змінює фонетичну й морфемну структуру слова та викликає труднощі в правописі різних частин мови.

Найпоширеніші чергування приголосних

1. При словозміні та словотворенні:

г–ж–з:
нога — ніженька — на нозі,
друг — дружний — друзі,
Ольга — Ольжин — Ользі;

к–ч–ц:
рука — рученька — у руці,
музика — музичний — музиці,
Оксанка — Оксанчин — Оксанці;

х–ш–с:
вухо — вушко — на вусі,
муха — мушва — мусі,
Стеха — Стешин — Стесі.

2. При творенні прикметників за допомогою суфікса *-ськ-* та іменників із суфіксом *-ств-*:

- *г, ж, з* + *-ськ-* / *-ств-* → *-зьк (ий)* / *-зтв (о)*

Прага — празький, Волга — волзький, Париж — паризький, Запоріжжя — запорізький, Кавказ — кавказький, киргиз — киргизький, убогий — убозтво, боягуз — боягузтво.

- *к, ч, ц* + *-ськ-* / *-ств-* → *-цьк (ий)* / *-цтв (о)*

Кременчук — кременчуцький, Вінниця — вінницький; козак — козацький — козацтво, ткач — ткацький — ткацтво.

• *х, ш, с* + *-ськ-* / *-ств-* → *-ськ (ий)* / *-ств (о)*

Іртиш — іртиський, Сиваш — сиваський, Одеса — одеський, птах — птаство, товариш — товариський — товариство.

УВАГА!

Інші кінцеві приголосні, зокрема *д, т*, хоч і змінюються у вимові, проте на письмі зберігаються: *брат — братський, братство, люд — людський, людство.*

Суфікс *-к-*, що стоїть після приголосного основи, випадає:

Чукотка — чукотський, Каховка — каховський.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Слова, у яких не відбувається чергування приголосних:

казахський (від казах), *цюрихський* (від Цюрих), *баскський* (від баски), *тюркський* (від тюрки), *нью-йоркський* (від Нью-Йорк), *меккський* (від Мекка), *герцогство* (від герцог).

3. При творенні іменників із суфіксом *-ин-* від прикметників з основою на *-ськ-*, *-цьк-*:

• *-ськ-* / *-цьк-* + *-ин-* → *-щин (а)* / *-ччин (а)*

київський — Київщина, івано-франківський — Івано-Франківщина; німецький — Німеччина, кріпацький — кріпаччина,

але:

донецький — Донеччина, галицький — Галичина.

Примітки:

1. Чергування приголосних спостерігаємо також при творенні прізвищ на *-енк*(о), *-ук*, де сполучення приголосних *-ськ-*, *-ск-*, *-зьк-* змінюються на *-шч-* (орф. *щ*), *-жч-*:

   Васько — Ващенко, Ващук; Параска — Паращенко, Паращук; Водолазький — Водолажченко.

2. Зазнають також змін сполучення приголосних *-ск-*, *-шк-* перед суфіксом *-ан-*:

• *-ск-* / *-шк-* + *-ан-* → *-щан (ий)*

пісок (піску) — піщаний, віск — вощаний, дошка — дощаний.

4. При творенні вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників за допомогою суфікса *-ш-*:

• *г, ж, з* / *с* + *-ш-* → *-жч (ий) е* / *-щ (ий) е*

дорогий — дорожчий, дорожче;
дужий — дужчий, дужче;
вузький — вужчий, вужче,
легкий — легший, легше;
високий — вищий, вище (при ступенюванні прикметників суфікси *-ок-*, *-ек-*, *-к-* випадають).

УВАГА!

Чергування зберігається в похідних від прикметників дієсловах та іменниках, утворених від цих дієслів:

дорожчий — дорожчати — подорожчання; вищий — вищати — підвищення.

5. Чергування приголосних у коренях дієслів при дієвідмінюванні:

д — дж:

ходити — ходжу, ходиш...
садити — саджу, садиш...

зд — ждж:

їздити — їжджу, їздиш...

з — ж:

в'язати — в'яжу, в'яжеш...
возити — вожу, возиш...

с — ш:

писати — пишу, пишеш...
просити — прошу, просиш...

к — ч:

плакати — плачу, плачеш...
пекти — печу, печеш...

т — ч:

світити — свічу, світиш...
хотіти — хочу, хочеш...

ст — шч (щ):

простити — прощу, простиш...

УВАГА!

У дієсловах **І дієвідміни** зміна приголосних перед особовим закінченням відбувається в усіх формах теперішнього та майбутнього часу. У дієсловах **ІІ дієвідміни** чергування приголосних відбувається лише при творенні І-ої особи однини теперішнього часу (проаналізуйте наведені приклади).

6. У дієслівних формах губні приголосні чергуються з буквосполученням **«губний + л»**:

б — бл: *любити — люблю, загубити — загублю;*
п — пл: *купити — куплю, топити — топлю;*
в — вл: *ловити — ловлю, мовити — мовлю;*
м — мл: *ломити — ломлю, гриміти — гримлю;*
ф — фл: *графити — графлю.*

Примітка. У різних частинах мови може відбуватися чергування губних з буквосполученням **«губний + й»**:

бити — б'є; вити — в'є, в'юн;
споминати — пом'янути, пам'ять;
верф — верф'ю, верф'яний.

7. При словотворенні приголосні основи *к* і *ц* перед суфіксом *-н-* чергуються з *ч*:

• *-к-* / *-ц-* + *-н-* → *-чн (а)*

вік — вічний, місяць — місячний, пшениця — пшеничний.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Слова, у яких вимовляємо й пишемо *-шн-*: *рушник, рушниця, дворушник* (хоч рука), *соняшник* (хоч сонце), *мірошник* (хоч мірка), *торішній* (хоч торік), *сердешний* (у зн. «бідолашний», хоч серце).

§23. Засоби милозвучності української мови

Для української мови характерна *евфонічність*, або *милозвучність*. Ще в XIX ст. видатний учений І. Срезневський відзначив, що «це мова поетична, музикальна, мальовнича».

Мелодійність української мови досягається природним чергуванням

окремих голосних і приголосних звуків, спрощенням у групах приголосних, уживанням паралельних форм слів тощо.

Збіг двох і більше приголосних усувається використанням фонетичних варіантів самостійних та службових слів, яке називають *евфонічним чергуванням звуків* (від грецького *euphonia — милозвучність*).

Найуживанішим засобом досягнення милозвучності мови є позиційні чергування *у — в*, *і — й*:

читав у книзі, рука в руку; холодно взимку, сніг узимку; приїдуть утрьох, працювали втрьох; зустріли ввечері, зустрілись увечері; фрукти й овочі, овочі і фрукти; він ішов, вона йшла.

Ці чергування регулюються такими правилами:

Чергування у — в

Пишемо *у*:

- Між двома приголосними:
  зустріч у школі, працював у полі, світять у віках.
- Перед наступними [*в*], [*ф*] та буквосполученнями [*хв*], [*св*], [*льв*], [*тв*] та іншими важкими для вимови звуками, навіть якщо попереднє слово закінчується на голосний:
  проживаю у Львові, пірнути у хвилі, заняття у фотолабораторії, одягнений у форму, виглянула у вікно, зібралися у Сквирі.
- На початку речення перед наступним приголосним:
  У всякого своя доля і свій шлях широкий (Т. Шевченко).
  Усі мовчать: говорить мати вустами неба і землі (В. Крищенко).
- Після паузи (на письмі — розділового знака):
  Дзвінка ріка — у береги!
  А я себе — у дзвони слів!
  Г. Чубач.

  У закоханих є найкоротша мова:
  Усі слова — у потиску руки.
  І. Світличний.

Пишемо *в*:

- Між голосними:
  жити в Україні, відпочивати в Одесі, вода в озері, здобула освіту в університеті, поїздка в автобусі.
- На початку речення перед голосним:
  В імлу вгорнувшись, дуб високий у небо велетом стримів (В. Стус).
- Якщо ж попереднє слово закінчується на *в*, то перед наступним голосним вживаємо прийменник *в*, а не *у*:
  перебував в Ужгороді, острів в океані.

***У — в* чергуються:**

- Після голосного перед наступним приголосним:
  - залежно від темпу мовлення й ритму віршів:
    Все іде, все минає —
    І краю немає.
    Т. Шевченко.

Усе іде, але не все минає
Над берегами вічної ріки.
Л. Костенко.

В брилі широкім, сплетенім улітку,
Іде учитель на круте узгір'я.
А. Малишко.

Світить сонце Колими з-за взгір'я (В. Стус).

- у словах:

  вдень — удень
  вчитель — учитель
  взяв — узяв
  взимку — узимку
  вперед — уперед
  вчений — учений тощо.

ПОРІВНЯЙТЕ!

У вчителя — в учителя...
у всі ці... — в усі ці...
у всякого... — в усякого...

У — в не чергуються:

- У словах, що вживаються тільки з початковими *у* або *в*:
  влада, власний, взаємини, враження, вдумливий; умова, указ, укус, узгодити.
  Серед них чимало слів іншомовного походження:
  варіант, вітаміни, вітрина, вегетаріанець, вуаль, велюр, вояж; утопія, унія, університет, ультимативний.
- Якщо це пов'язано зі зміною лексичного значення слова:

вправа (спеціальне завдання)	*управа* (установа; сила, що здатна зупинити)
вдача (характер)	*удача* (успіх)
вклад (внесок)	*уклад* (порядок)
вступ (початок)	*уступ* (виступ у чому-небудь)
впливати (мати вплив)	*упливати* (запливати)

- У власних назвах:
  Волинь, Ворскла, Владивосток, Врубель; Умань, Угорщина, Урал. Їхнє варіювання в офіційних документах не допускається навіть при наявності обох варіантів: *Удовенко — Вдовенко.*

Примітка. Офіційна назва нашої країни — *Україна*, але в художній літературі та у фольклорі може виступати варіант *Вкраїна*. Це стосується й похідних слів: *вкраїнці, вкраїнський*:

Воздвигне Вкраїна свойого Мойсея —
не може ж так буть!
П. Тичина.

І встаєш ти, Вкраїно, на зло яничарам
у відвазі героїв своїх.
В. Крищенко.

О мово вкраїнська! Хто любить її,
Той любить мою Україну.
В. Сосюра.

Гряди, вкраїнство, мудре й молоде!
Шануйся, дбай, щоб хліб добра не черствів!
В. Бровченко.

Чергування і — й

[*і*] з [*й*] чергується в тому випадку, коли треба уникнути збігу приголосних чи голосних:

допомагав іти, швидко йти; брат і сестра, сестра й брат; Марина й Ольга; Роман і Сергій, спокій і тиша; мати й діти.

Пишемо тільки *і*:

1. На початку речення:

І вечір молитовно склав долоні зір (Б.-І. Антонич);

Іду за літом, за літами (Р. Лук'янчук);

І океанів тих немає,
Щоб вірні роз'єднать серця.
М. Рильський.

2. При зіставленні або протиставленні понять:

любов і ненависть, червоне і чорне, сміх і сльози, краса і сила.

У заголовках художніх творів: *«Війна і мир» Л. Толстого, «Батьки і діти» Б. Олійника, «Руфін і Прісцилла» Лесі Українки.*

3. Перед словом, що починається на *й, я, ю, є, ї*:

Юля і Юра; Ольга і Йосип; батько і я; злагода і єдність; тихо і ясно.

4. Після паузи (розділового знака):

І тридцять літ, і триста літ,
Зелені склавши крила,
Верба стояла край воріт
І стиха говорила.
В. Коломієць.

Ріка біжить,
І з сонцем грається,
І відбиває небеса.
М. Чернявський.

Примітка. Відхилення від норм чергування *у — в, і — й* можливе в художній літературі, зокрема в поезії, що зумовлено законами ритму:

Йменння матері — священне,
Йменння матері — святе.
О. Ющенко.

В хустках всміхаються личка жоржин,
В смушки сховались коралі шипшин.
В рядних нап'ятих стоять нагідки,
Всі чорнобривці наділи шапки.
Олександр Олесь.

Любити буду і осінні дні
Листком останнім на високім вітті.
Г. Чубач.

Купається яблуня в зливі променів
й безсмертя своє на вітах колише.
І. Савич.

Щоб дотримуватися милозвучності мовлення, уникати важкої вимови, треба знати евфонічні засоби й уміло ними користуватися.

Фонетичні варіанти прийменників:

у — ув — уві:

зайшов у клас, глянув ув очі, бачив уві сні;

з — із — зі — зо:

скарб із лісу, зі сходом сонця, зо два кошики, тижнів зо три;

під, перед тобою;
піді, переді, підо, передо мною.

Фонетичні варіанти інших частин мови:

- Після приголосних уживаються частки *би, же*, після голосних — *б, ж*:

прочитав би	*прочитала б*
як же	*що ж*
ходім же	*казала ж*

- Перед приголосними вживаються форми дієслів на *-ся*, перед голосними — на *-сь*:

  дивлюся на річку — дивлюсь у річку; повернемося вранці — повернусь уранці,

  але після приголосних завжди пишеться *-ся*:

  посміхайся, посміхається, посміхаєшся, посміхався.

- Нормативні варіанти прислівників:

  раніше — раніш; попереду — поперед; звідкіля — звідкіль — звідки; відтіля — відтіль.

Фонетичні синоніми

Чимало слів зі звуковими відмінностями стилістично марковані, тобто вживаються в окремих стилях мовлення.

Наприклад, форма *працювати* — загальновживана, а *працювать* властива переважно розмовному та художньому стилям; *Єлизавета* (літературне) — *Лисавета* (розмовне, просторічне). Такі слова виступають як *фонетичні синоніми*.

Милозвучності можна досягти також певним добором і розміщенням слів.

Будуючи речення, треба стежити, щоб на межі слів не виникали немилозвучні збіги звуків:

ці цікаві розповіді — ці захопливі розповіді; велика калюжа — здоровенна калюжа; поривчасто дув вітер — дув поривчастий вітер.

Не треба допускати римування слів у прозі:

любов людини до батьківщини — любов людини до рідної землі; у показі образів троянців — у змалюванні троянців.

Фонетичні засоби милозвучності часто виявляються в текстах художнього стилю. Серед них — звукова анафора, епіфора, алітерація, асонанс тощо.

Звукова анафора — повторення початкових звуків:

І по клавішах сивого смутку
Ходять сині, сумні слони.

І. Драч.

Звукова епіфора — повторення кінцевих звуків чи звукосполучень у закінченнях слів віршованого рядка:

Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику
В полив'янім горщику.

Нар. тв.

Алітерація — повторення подібних за звучанням приголосних у рядку чи у строфі для підсилення інтонаційної виразності й музикальності:

Крилами між люди лину (П. Тичина).

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива...
Т. Шевченко.

У наведених прикладах алітеруються звуки, які створюють враження легкості пташиного польоту й бурі-негоди.

Асонанс — концентроване повторення голосних звуків у поетичному рядку, яке теж витворює ефект милозвучності:

О панно Інно, панно Інно (П. Тичина).

Сунуться, сунуться хмари – думи сумні (М. Вороний).

Найчастіше поети вдаються до одночасного використання алітерації й асонансу, що створює звукову поліфонічність твору:

О, як та біла білота боліла! (В. Стус).

Хурделить хурделиця,
заметіль-метелиця,
Заміта околиці край села.
О. Білаш.

Звичайно, правильно підібрані зі стилістичною метою звукові повтори посилюють емоційний вплив твору на читача і становлять фонетичну окрасу мови.

§24. Подвоєння приголосних

Подвоєння приголосних літер на письмі відображає:

- збіг двох однакових приголосних звуків на межі значущих частин слова: *відділити, лимонний, годинник;*
- **подовження** м'яких і пом'якшених приголосних звуків у певній позиції в результаті уподібнення: *знання, середньовіччя, молоддю.*

Подвоєння букв на позначення збігу приголосних звуків

Найчастіше приголосні подвоюються при словотворенні, коли збігаються кінцеві та початкові букви різних частин слова.

Збіг на межі морфем:

- префікс + корінь (⌐ + ⌒): *роз+зброїти, від+даль, без+змістовний, перед+день, Над+дніпрянщина, з+заду, від+дзеркалений, об+бити;*

ПОРІВНЯЙТЕ!

бігти — об+бігти, **але** *добігти, перебігти, підбігти, відбігти.*

- префікс + префікс (⌐ + ⌐): *на+в+ви+передки, без+за+стережний, з+за+молоду, воз+з'+єднати;*
- корінь + суфікс (⌒ + ^): *осін+ній, родин+ний, безсон+ний, цін+ний, рослин+ний, вітамін+ний, годин+ник;*
- основа дієслова на *-с* + частка (постфікс) *-ся* (*-с* + *ся*): *розріс+ся, возніс+ся, проніс+ся, тряс+ся, пас+ся, підніс+ся,*

але:
піднось+ся (наказовий спосіб дієслова).

Збіг приголосних на межі основ у складноскорочених словах (___ + ___):
юннат — юний натураліст,
міськком — міський комітет,
заввідділу — завідувач відділу,
спеццех — спеціальний цех.

У прикметниках з наголошеними суфіксами *-енн-, -анн- (-янн-)*, якщо слова вказують на неможливість виконання дії або збільшену міру вияву ознаки:

нездоланний, незрівнянний, непримиренний, нескінченний, широченний, високенний, здоровенний,

але:
буквений, пореформений (бо наголос падає на корінь); *гречаний, вівсяний, дерев'яний* (бо слово не вказує на збільшену міру вияву ознаки).

Треба розрізняти правопис прикметників з наголошеними суфіксами і дієприкметників, утворених від тих самих дієслівних основ.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Прикметники -нн-	Дієприкметники -н-
неподоланний	*неподоланий*
незрівнянний	*незрівняний*
незлічéнний	*незлічений*
нездійсненний	*нездійснений*
несказанний	*несказаний*
недоторканний	*недоторканий*

У прикметниках старослов'янського походження (їх треба запам'ятати):
священний (але *священик*), *огненний* (але *вогняний*), *благословенний, блаженний, мерзенний, окаянний.*

У деяких прикметниках:
старанний, притаманний, суверенний, рахманний, захланний.

Унаслідок різних збігів подвоюються приголосні у словах:

Ганна, бовван, ввесь (*увесь*), *овва* (вигук), *лляний* (і *льняний*), *ссати* та похідних — *бовваніти, ссавці.*

Не відбувається подвоєння -н-:

У прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів *-ин-* (*-їн-*):
орлиний, бджолиний, зміїний.

У дієприкметникових суфіксах (на відміну від російської мови):
зроблений, посаджений, улюблений, замріяний, прочитаний.

У деяких прикметниках:
шалений, жаданий, довгожданий, обітований.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

У прислівниках та іменниках на *-ість* пишемо стільки *-н-* (одну чи дві), скільки їх є у прикметниках чи дієприкметниках, від яких вони утворені:
законний — законно, законність;
старанний — старанно, старанність;
нескінченний — нескінченно, нескінченність;
вихований — виховано, вихованість;
шалений — шалено, шаленість.

Подовження приголосних звуків

Подовженими можуть бути лише м'які приголосні [*д'*], [*т'*], [*з'*], [*с'*], [*ц'*], [*л'*], [*н'*] та пом'якшені шиплячі [*ж'*], [*ч'*], [*ш'*], якщо вони стоять у позиції між голосними. Подовжений звук у вимові на письмі позначається двома однаковими літерами.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

У давньоруській мові після названих приголосних уживався слабкий зредукований переднього ряду *(ь чи і (и)),* а в наступному складі початковим виступав приголосний [*j*]: *знанье (знанѥ), ночию (ночью).* Після занепаду зредукованого утворилися нові групи «м'який приголосний + [*j*]», у яких відбулася повна регресивна асиміляція за способом творення.

[*н'j*] → [*н':*], [*т'и*] → [*т':*], [*ч'и*] → [*ч':*]:
статья → *[стат'ja]* → *[стат':а].*

Подовження приголосних відбувається:

1. В іменниках середнього роду (II відміна) на *-я*:
   світання, знаряддя, колосся, галуззя, багаття, зілля, узбережжя, обличчя, затишшя,
   але:
   безсмертя, милосердя, перехрестя (приголосний стоїть не між голосними).
2. В іменниках чоловічого і жіночого роду на *-я* (I відміна):
   суддя, Ілля, стаття, рілля (словесна формула: *«Суддя Ілля розглянув статтю про ріллю»*).

   Примітка. Подовження приголосних зберігається:
   - в усіх відмінкових формах цих іменників, крім родового відмінка множини з нульовим закінченням:
     бажань, змагань, суцвіть, сторіч, знарядь,
     але:
     відкриттів, почуттів, суддів (наявне закінчення *-ів*) та *статей* (закінчення *-ей*);
   - у похідних від них словах:
     гіллястий, насіннєвий, життєрадісний, суддівство, Ілліч.
3. В орудному відмінку однини іменників жіночого роду без закінчень (III відміна):
   розповіддю, блакиттю, тінню, віссю, міццю, медаллю, памороззю, подорожжю, розкішшю, величчю,
   але:
   вдячністю, щедрістю, жовчю, нехворощю (щ = ш + ч).
4. У поодиноких прислівниках:
   зрання, спросоння, навмання, попідтинню, попідвіконню, востаннє (словесна формула: *«Я встав зрання, спросоння і навмання востаннє пройшовся попідтинню і попідвіконню»*).
5. В особових формах теперішнього часу дієслова *лити* (*литися*):
   ллю, ллєш, ллє, ллємо, ллєте, ллють, ллєшся, ллються, а також у похідних від них: *виллємо, переллю.*

ПРОАНАЛІЗУЙТЕ!

- *Возз'єднання.* У слові відбулося одночасно подвоєння (префікс + префікс) і подовження приголосних (іменник середнього роду на *-я*, II відміна). Окрім того, небуквена орфограма — *апостроф.*

• Чому по-різному пишуться слова *Запоріжжя* і *Поволжя*?

Обидва іменники середнього роду на *-я*, належать до II відміни, але у слові *Запоріжжя* приголосний *ж* стоїть між двома голосними, а в слові *Поволжя* — у позиції «приголосний + голосний».

• *Гілля* і *теля*. Хоч обидва іменники середнього роду на *-я*, але другий належить до IV відміни, де подовження не відбувається.

• *Горобиний* і *горобинний*. Присвійний прикметник *горобиний* (чий?) утворився від іменника *горобець* за допомогою суфікса *-ин-*, тому подвоєння приголосних немає. Відносний прикметник *горобинний* (який?) утворився від іменника *горобина* (дерево) за допомогою суфікса *-н-*. Отже, тут відбулося подвоєння приголосних на стику морфем: *горобин+н+ий*.

• Проаналізуйте й такі пари слів: *журавлиний* і *журавлинний*, *у павутинні* (від павутиння) та *у павутині* (від павутина), *у житі* (жито) і *у житті* (життя).

Несказане лишилось несказанним (Л. Костенко).
Несказане — це дієприкметник, що перейшов в іменник (субстантивація), тому пишемо *-н-*, а *несказанний* — прикметник з наголошеним суфіксом *-анн-*, що вказує на збільшену міру ознаки (частина складеного іменного присудка).

Подвоєння приголосних у словах іншомовного походження

Подвоєння приголосних у словах іншомовного походження, підпорядковане фонетичному та морфологічному принципам української орфографії, частково пов'язується з традицією написання й поділом іменників на *власні* та *загальні* назви.

Подвоєння в загальних назвах

У загальних назвах іншомовного походження букви, що позначають приголосні звуки, не подвоюються:

програма, тераса, траса, маса, шосе, алея, дисидент, коледж, ралі, спагеті, хокей, хобі (порівняйте з правописом у російській мові).

Зверніть особливу увагу на слова, які раніше мали подвоєння:

бароко, лібрето, бравісимо, інтермецо, піанісимо, фортисимо, стакато, фін(и).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ВИНЯТКИ!

аннали — (у стародавніх єгиптян, китайців) — літописи;

білль — у Великобританії, США та деяких інших країнах — законопроект, що виноситься на розгляд законодавчих органів, а також назви деяких конституційних актів;

але:

біль — іменник чоловічого роду (від *боліти*);

бонна — вихователька малих дітей у дворянських сім'ях (переважно з іноземців);

брутто — вага товару разом з упакуванням;

булла — папська грамота, послання;

ванна — посудина, кімната;

вілла — розкішна дача за містом чи будинок-особняк;

дурра — тропічна хлібна й кормова рослина, вид сорго;

мадонна — у католиків — Богородиця (Божа Матір з немовлям). Переважно так кажуть про жінку, якій поклоняються або яку кохають;

мірра	—	ароматична смола;
мотто	—	дотепний вислів, афоризм, що вживається як епіграф;
мулла	—	служитель релігійного культу в мусульман;
нетто	—	вага товару без тари й упакування;
панна	—	у попередні епохи — дочка заможних батьків; ввічлива форма звертання до молодих незаміжніх дівчат;
пенні	—	англійська дрібна монета;
примадонна	—	співачка, що виконує перші партії в опері чи опереті;
тонна	—	міра ваги.

Подвоєння внаслідок збігу *префікс + корінь* (якщо в мові вживається паралельно непрефіксальне слово):

сюр+реалізм — сюрреалізм,
ір+раціональний — ірраціональний,
ір+реальний — ірреальний,
ін+новація — інновація.

Подвоєння у власних назвах

У власних назвах іншомовного походження подвоєння приголосних букв зберігається. Правопис таких слів треба запам'ятати або звіряти за орфографічним словником, текстами художніх творів (якщо мова йде про імена літературних героїв):

Апенніни, Андорра, Бессарабія, Голландія, Дарданелли, Еллада, Канни, Міссісіпі, Оттава, Пруссія, Таллінн, Ахіллес, Аполлон, Будда, Діккенс, Грімм, Одіссей, Мюллер, Теккерей, Шиллер та ін.

УВАГА!

Подвоєні приголосні зберігаються і в похідних словах — загальних назвах:
Будда — буддизм, буддист;
Голландія — голландський, голландець;
Таллінн — таллінський, таллінець,
але:
Ватт (прізвище) — *ват* (одиниця виміру).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Правопис власних імен людей:
Алла, Белла, Віссаріон, Геннадій, Елла, Жанна, Інна, Нонна, Сусанна,
але:
Агнеса, Інеса, Іполит, Кирило, Пилип, Сава.

§25. Спрощення приголосних

При словотворенні та словозміні іноді виникає збіг кількох приголосних, що утруднює вимову. Тоді один з приголосних, найчастіше *середній*, випадає, тобто відбувається *спрощення в групах приголосних*.

Це явище зумовлене милозвучністю української мови.

Вимова = написання

Найчастіше спрощення відбувається в таких групах приголосних:

ждн → жн:	*тиждень — тижня, кожний* (з давнього *кождьный*);
здн → зн:	*виїзд — виїзний;*
стн → сн:	*совість — совісний, радість — радісний;*
стл → сл:	*щастя — щасливий,*

стелити — слати
(з давнього *стьлати*).

ВИНЯТКИ!

Кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, зап'ястний, шістнадцять;
баластний, форпостний, компостний, контрастний (слова іншомовного походження).

Спрощення може відбуватися і в таких групах приголосних:

слн → сн: *ремесло — ремісник*;
лнц → нц: *сонце* (від сълньце, пор.: рос. *солнце*);
рдц → рц: *серденько — серце*;
стц → сц: *місце* (від мѣстьце);
зкн → зн: *брязкіт — брязнути* (у дієсловах перед суфіксом *-ну-*);
скн → сн: *тиск — тиснути.*

ВИНЯТКИ!

Випускний, пропускний, рискнути (і *ризикнути*), *скнара, тоскно, скніти* і похідних.

Вимова ≠ написання

Проте є ряд слів, у яких спрощення відбувається лише в *усному мовленні*, але на письмі не передається.

Спрощення відбувається лише у вимові

1. У прикметниках, утворених від слів іншомовного походження з основою на *т, д*:
студент — студент +ський;
турист — турист + ський;
депутат — депутат + ський;
Закарпаття — закарпат + ський;
Ужгород — ужгород + ський.
2. У числівниках і похідних від них словах:
шістнадцять *[ш'існáц':ат']*,
шістдесят *[ш'ісде^и сáт]*,
шістсот *[ш'іс:óт]*.
3. У давальному й місцевому відмінках однини іменників жіночого роду І відміни:
журналістка — журналістці;
аспірантка — аспірантці;
піаністка — піаністці.

ПРОАНАЛІЗУЙТЕ, ЧОМУ ТАК ПИШЕМО

Щасливий — пестливий;
свиснути — пискнути;
пристрасний — парламентський;
улесливий — хвастливий;
захисник — випускник.

§26. Правопис слів іншомовного походження

У словниковому складі сучасної літературної мови є значна частина слів, запозичених з інших мов (10%). У правописі іншомовних слів поєднуються різні принципи української орфографії — фонетичний, традиційний, морфологічний.

Написання и, і, ї

Пишемо *и*:

1. У загальних назвах після *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж (дж), р* перед наступними

приголосними (т. зв. «правило дев'ятки», словесна формула якого *«Де ти з'їси цю чашу жиру?»*):

директор, диспут, директива, диригент, кредит, диплом, дистанція; тактика, інститут, титул, фортисимо; позиція, фізика, музика; симфонія, сигнал, силует, синтаксис, таксист; цирк, цистерна, цифра, циклон, циферблат; речитатив, шифер, шифр; пейзажист, режим, жирафа, джинси; риторика, історичний, гітарист.

2. У географічних власних назвах з кінцевими *-ида-, -ика-*:

   Антарктида, Атлантида, Флорида; Адріатика, Антарктика, Арктика, Атлантика, Африка, Балтика, Корсика, Мексика.

3. У географічних назвах та прізвищах після шиплячих *ж, дж, ч, ш* і *ц* перед приголосними:

   Алжир, Вашингтон, Вірджинія, Чилі, Чикаго, Лейпциг, Сан-Франциско; Цицерон, Чиковані, Шиллер, Чингісхан, Джигарханян,

   але:

   Тиціан, Жіоно (перед голосним).

4. У географічних назвах із буквосполученням *-ри-* перед приголосними (крім *й*):

   Великобританія, Крит, Мавританія, Мадрид, Париж, Рига, Рим, Цюрих,

   але:

   Австрія, Ріо-де-Жанейро (перед голосним, йотованим зокрема).

5. У ряді географічних назв після приголосних *д, т* і в деяких випадках згідно з традиційною вимовою:

   Аргентина, Бразилія, Братислава, Ватикан, Єгипет, Єрусалим, Китай, Кордильєри, Пакистан, Палестина, Сардинія, Сиракузи, Сирія, Сицилія, Скандинавія, Тибет та в похідних від цих слів загальних назвах:

   бразилець, бразильський та ін.

Пишемо *і*:

1. На початку слова:

   ідея, ілюзія, імунітет, інженер, інструкція, Індія, Італія.

2. Після усіх приголосних перед *голосними буквами* та *й*:

   аксіома, аварійний, біографія, діагональ, діорама, дієта, ієрарх, ієрей, ієрогліф (але *єна* — грошова одиниця Японії), *радіус, радій, тріумф, тіара, еволюція, ерудиція, історія, соціологія, цивілізація.*

3. У кінці незмінюваних загальних назв:

   таксі, шасі, попурі, пенальті, поні, візаві, жалюзі, мерсі.

4. Після губних *б, п, в, м, ф*, гортанного *г*, передньоязикових *л, н* та задньоязикових *к, х* перед наступними приголосними:

   архів, академічний, банкір, бізнес, ванілін, вітамін, гімн, гімназія,

гіпербола, графік, гуманізм, кіно, ліцей, ліцензія, міграція, мікроскоп, мімоза, мітинг, німфа, фінанси, фініш, хірург, хімія.

Примітка. Як виняток, після цих же приголосних пишемо *и* відповідно до вимови:

- у давно запозичених словах: *бинт, бурмистер* (хоч *бургомістр*), *вимпел, графин, кит, лимон, миля, скипидар, спирт* та ін.;
- у словах, запозичених зі східних мов, зокрема з тюркських: *башкир, калмик, кизил, кинджал, киргиз, кисет, кишлак, кумис;*
- у словах церковного вжитку: *диякон, єпископ, єпитимія, митра, митрополит, християнство.*

5. У власних назвах після *б, п, в, м, ф, к, х, г, н, л, з, с* та похідних від них словах:
Батумі, Бірма, Вільнюс, Кіпр, Ліван, Ніл, Ніцца, Памір, Сідней, Філіппіни, Хібіни;
Дідро, Грімм, Кіплінг, Лессінг, Овідій, Паганіні, Россіні, Шекспір.

УВАГА!

Треба розмежовувати правопис слів-прізвищ і загальних назв, що походять від них:
Дізель, **але** *дизель.*

Пишемо *і*:

Після голосного:
архаїзм, героїка, інтуїція, мозаїка, сюїта, «Енеїда», Ізмаїл, Ізраїль.

Примітка. У складних словах та після префіксів пишемо *і*:
новоірландський, антиісторичний, дезінфекція, дезінформація.

Написання е, є

Пишемо *е*:

1. На початку слова та після букв, що позначають голосні звуки, крім *і*:
екзамен, енергія, ескалатор, естафета; коефіцієнт, дуель, дует, поет, менует, проект, проекція,
але:
траєкторія.
2. В іншомовних префіксах *де-, ре-*:
декваліфікація, деблокування, деескалація, реевакуація, реабілітація, реконструкція,
а також у слові *дієз.*

УВАГА!

У багатьох словах іншомовного походження написання *е, и* в ненаголошених складах не можна перевірити наголосом:
декрет, декада, декламація, репетитор, секретар та ін.
Правильне їх написання треба запам'ятати, а при потребі звертатися до «Орфографічного словника української мови» чи до «Словника іншомовних слів».

Пишемо *є*:

1. На початку давно запозичених слів:
Європа, Єгипет, Єрусалим, Євангеліє, єпископ, єзуїт, єресь, єгер.
2. Після букв *і, е, й, ь* (м'якого знака) та апострофа:
абітурієнт, гігієна, орієнтир; конвеєр, реєстр, феєрія, феєрверк, фойє, Фейєрбах; ательє, модельєр, портьєра, віньєтка; прем'єра, інтер'єр, кар'єра, Руж'є, Фур'є.

Написання у

У словах, запозичених із французької мови, після шиплячих *ж*, *ш* відповідно до французького *и* пишемо українське *у*, а не *ю*:

брошура, *журі*, *парашутист*, *Жуль Верн*, а також *парфуми*, *парфумерія*.

Примітка. Про правопис знака м'якшення в словах іншомовного походження див. §18, апострофа — §17, подвоєних приголосних — §24.

§27. Правопис префіксів

Уживані в українській мові префікси можна умовно поділити на дві групи:

1. Префікси, які не мають правописних особливостей (пишемо так, як вимовляємо).

   Серед них:

   пра- — *праліс, прадід;*
   за- — *заспівати, забагато;*
   по- — *помандрувати, помріяти;*
   ви- — *вигадати, виграти;*
   най- — *найвищий, найближчий* та ін.

2. Префікси, правопис яких зумовлений певними орфографічними правилами. До них належать ті, що закінчуються на приголосний і, залежно від початкового звука кореня, вимовляються порізному, та префікси, правопис яких розрізняємо за смисловим значенням.

Правопис префіксів з-, с-

1. Перед глухими приголосними *к*, *п*, *т*, *ф*, *х* (словесна формула ***кафе «Птах»***) пишемо *с-*:

   сповістити, ***сподобатися***, ***сфотографувати***, ***сконструювати***, ***скинути***, ***схарактеризувати***, ***стемніти***, ***створити***, ***схід***, ***спалах***, ***скраєчку***, ***спершу***, ***спідлоба***, ***неспроста***.

2. Перед усіма іншими приголосними, незалежно від вимови, та голосними пишемо префікс *з-*:

   зцілити, ***зцідити***, ***зсипати***, ***зсадити***, ***зжарити***, ***зжовкнути***, ***зшити***, ***зчистити;***
   зорати, ***зекономити***, ***зорієнтуватися***, ***з'юрмитися***, ***з'єднатися***.

3. З метою досягнення милозвучності мовлення префікс *з-* може видозмінюватися на ***зі-***, ***зо-***, ***зу-***.

   Префікс *зі-* пишемо, якщо корінь слова починається:

   - сполученням кількох приголосних:

     зізнатися, ***зібрати***, ***зітхнути***, ***зіштовхнути***, ***зіскочити***, ***зігнутий***, ***зіщулений;***

   - сполученням губного та йотованого:

     зів'ялий, ***зім'ятий***, ***зіб'ємо***.

   Зрідка вживається префікс *зо-*:

   зомлілий, ***зопрілий***.

   У деяких словах — префікс *зу-*:

   зустріч, ***зустрітися***, ***зусилля***, ***зухвалий***.

Бувають варіанти і в одному слові: *звечора* та *ізвечора*, *знову* та *ізнову* (префікс *із-* — розмовний).

Правопис префіксів роз-, без-, воз-, через-

- Кінцевий приголосний цих префіксів вимовляється по-різному залежно від початкового звука кореня: чітко й виразно *(безіменний, розораний, безводний, безграмотний, розбитий)* або ж уподібнюється шиплячому чи свистячому кореня *(розшумітися, розчаруватися, розчинитися, розступитися; безсмертя, безсумнівно, безшумно, безцільно)*.

  Префікси *роз-*, *без-*, *воз-*, *через-* завжди пишуться з кінцевим *з-* (за морфологічним принципом):

  розквітати, розпалити, розхвалити, розчистити, розмістити; безкорисливий, безкраїй, безсніжний, беззахисний, безжирний; возвеличити, воздати, возз'єднати; черезплічник, черезсідельник.

- Фонетичний варіант префікса *роз- — розі-*:

  розіграти, розігнути, розірвати, розібрати, розідрати.

Правопис префіксів від-, під-, над-, понад-, перед-, між-, об-

1. Кінцевий дзвінкий приголосний цих широковживаних в українській мові префіксів на письмі не змінюється:

   відсвяткувати, під'їжджати, підпис, надземний, понадхмарний, передчасний, передпліччя, передзим'я, передчуття, передмістя, міжгалузевий, міжпланетний, обпекти, обсмажити, обтрусити.

   Примітка. Префікс *пред-* — старослов'янського походження й тому вживається в словах з відповідним відтінком у значенні: *предтеча, предводитель, предстати, предковічний.*

2. Задля милозвучності префікси можуть видозмінюватися:

   від- — од-, оді- (оддати, одібрати);
   під- — піді- (підійти, підігнати, підібрати);
   об- — обі- (обілляти);
   між- — межи- (межиріччя, межигір'я і *міжгір'я, межипличчя).*

УВАГА!

У мові художньої літератури вони виступають паралельно: *відпливає* і *одпливає*, *відпочити* і *одпочити*, *віддати* і *оддати*. У науковій та спеціальній літературі вживається тільки префікс *від-*.

Правопис префіксів пре-, при-, прі-

1. Префікс *пре-* вживають на позначення збільшеної міри ознаки. Він рівнозначний семантиці слова *дуже*:

   премилий (дуже милий), *премудрий* (дуже мудрий), *премудро, премудрість, преболючий.*

УВАГА!

Іноді для підсилення вираження якості вживають ще слово без префікса: *дивний-предивний,*

білий-пребілий, далеко-предалеко, гаряче-прегаряче, цікаво-прецікаво. Такі складні прикметники й прислівники пишемо через дефіс.

Крім того, префікс *пре-* пишемо:

- у словах: ***презирливий, презирство;***
- у словах старослов'янського походження: ***преосвященний, превелебний, преподобний.***

2. Префікс *при-* вживається на позначення наближення, приєднання або неповноти чи результату дії:

- *прибути, прибігти, прилетіти, приклеїти, прибудувати;*
- *присолити, приморозити, прикрити, присісти, пригубити;*
- *приборкати, прив'язати;*
- а також у похідних від них словах: *притулок, пристрій, причал, прибуття, прикраса, привабливо, примружливо, привчивши, пристаркуватий, прив'ялений.*

Префікс *при-* пишемо в прикметниках, утворених від іменників із прийменником *при*, та в похідних від них словах:

- *при Карпатах* — ***прикарпатський, Прикарпаття;***
- *при Дніпрі* — ***придніпровський, Придніпров'я;***
- *при Чорному морі* — ***причорноморський, Причорномор'я;***
- *при кордоні* — ***прикордонний, прикордонник;***
- *при місті* — ***приміський;***
- *при вокзалі* — ***привокзальний.***

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

привільний	*превільний*
прихорошитись	*прехороший*
прибілити	*пребілий*
притихлий	*претихий*
пристаркуватий (не дуже старий)	*престарий* (дуже старий)

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Правопис слів іншомовного походження, у яких пре- і при- не є префіксами:

Пишемо пре-	Пишемо при-
президент	*привілей*
президія	*примітив*
преамбула	*призер*
презентація	*призма*
претензія	*примат*
прерогатива	*примула*
прецедент	*примадонна*
претендент	*принцип*
прейскурант	та ін.
та ін.	

3. Префікс *прі-* пишемо тільки в трьох словах:
прірва, прізвище, прізвисько.

Правопис префікса пере-

Префікс *пере-* має значення «по-іншому», «наново», «через кого чи щось» і завжди пишеться з двома голосними *е*:

перечитати, перебігти, перейменувати, перебільшувати, переліт, перешкода, перехрестя, переправа.

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Від префікса *пере-* треба відрізняти частинку *пери-* в словах іншомовного походження, яка не є префіксом:

перикардит *перипетія;*
периметр *периферія;*
перископ *перифраз.*

§28. Велика літера

Велика літера у власних назвах осіб і загальних назвах людей

З великої літери пишемо:

1. Імена, по батькові, прізвища, псевдоніми, прізвиська, конспіративні клички:

Надія, Василь, Сергій, Тетяна, Олександр Петрович Довженко, Василь Симоненко, Іван Нечуй-Левицький, Леся Українка (Лариса Петрівна Косач), *Остап Вишня* (Павло Михайлович Губенко), *Олександр Олесь* (Олександр Іванович Кандиба), *Олег Ольжич* (Олег Олександрович Кандиба), *Богдан-Ігор Антонич, Шекспір, Цицерон, Квінт Горацій Флакк, Нестор Літописець, Дюма Старший, Кобзар* (про Т. Шевченка), *Каменяр* (про І. Франка), *Сонцепоклонник* (про М. Коцюбинського).

Примітки.

- З малої літери пишемо назви народів, племен, людей за національністю та місцем проживання:
  українець, білорус, росіянин, іспанці, болгари, чехи, кияни, львів'янин, одесит, полтавець.
- З малої літери пишемо імена та прізвища людей, які втратили значення власних назв і стали загальними назвами: *рентген* (назва апарата), *дизель* (назва двигуна), *френч, макінтош* (назви одягу), *донжуан* (спокусник, ловелас), *каїн* (братовбивець), *юда* (зрадник), *меценат* (тепер — покровитель наук, мистецтв); назви одиниць виміру — *ват, ом, ампер, кулон.*

2. Назви релігійних понять:

Бог, Господь, Отець Небесний, Син Божий, Ісус Христос, Мати Божа, Богородиця, Пречиста Діва Марія, Будда, Аллах.

3. Назви божеств і міфологічних істот:

Брахма, Зевс, Аполлон, Нептун, Венера, Геракл, Прометей, Антей, Перун, Велес, Стрибог, Берегиня, Лада, Кий, Хорив, Щек, Либідь.

Примітки.

- Родові назви міфологічних істот пишемо з малої літери:
  ангел, демон, русалка, мавка, німфа, чугайстер, лісовик, водяник, домовик, фея, фавн, титан.
- Індивідуальні міфологічні назви, що перетворилися на загальні або вживаються в переносному значенні, пишемо з малої літери:
  молох війни, сучасні геркулеси, дід-мороз, баба-яга, іван-покиван.

4. Прізвища людей, уживані в загальному значенні без негативної оцінки, пишемо з великої літери:

Гей, нові Колумби й Магеллани,
Напнемо вітрила наших мрій!
В. Симоненко.

Дороги йшли, врізалися з розгону
У племена, Помпеї та міста...
Сивіли та відходили Платони,
І формули слідів читав Сковорода.
Б. Олійник.

Якщо ж прізвища (імена) вживаються зневажливо, вони пишуться з малої літери:

квіслінги, дантеси, валуєви, плюшкіни, обломови, кайдаші.

Чого варті наші тамерлани та наполеони без коня? (О. Гончар).

5. Назви дійових осіб у байках, казках, драматичних творах, хоч у звичайній мові вони вживаються як загальні імена:

Лисиця, Щука, Вовк та Ягня, Бджола і Шершень, Лебідь, Рак і Щука, Мавка, Перелесник; Той, що греблі рве; Лісовик, Водяник, Червона Шапочка, Івасик-Телесик, Баба Яга, Дід Мороз.

6. Клички свійських тварин, а також приручених чи дресированих звірів і птахів:

собака Сірко, кінь Гнідий, котик Мурчик, корова Зірка, папуга Фараон, слон Раві.

7. Особливості написання складних власних імен та прізвищ:

- У складних (подвійних) іменах, які пишемо через дефіс, кожна складова частина починається з великої літери:

Зиновій-Богдан Хмельницький, Вольфган-Амадей Моцарт.

- Різні частки, артиклі, інші службові слова (*ван, да, де, ді, дед, ед, ель, ла, фон* тощо) у середині прізвищ та імен іншомовного походження пишемо з малої літери й окремо:

Нур ед Дін, Абд ель Керім, Бретон де лос Еррерос.

- Частки, артиклі та інші службові слова перед іншомовними прізвищами пишемо з малої літери й окремо:

Людвіг ван Бетховен, да Вінчі, Лопе де Вега Карпіо, фон дер Гольй,

але:

Декарт, Фонвізін, Ларошфуко, Лафонтен (за традицією, їх так засвоїла українська мова).

- У корейських, в'єтнамських, бірманських, індонезійських і таїландських прізвищах та іменах усі складові частини пишемо з великої літери (без дефісів):

Хо Ші Мін, У Чин Су, Кім Ір Сен, Лім Хон Ін, Суджоно Хадіното, Кулам Сайпрадіт.

- Слово *дон* («пан») перед особовим ім'ям як форму ввічливого звертання пишемо окремо й з малої літери:

дон Базіліо, дон Педро, дон Хосе.

У власних назвах відомих літературних героїв це слово пишемо з великої літери:

Дон Жуан, Дон Кіхот,

але:

у загальному значенні слово *донжуан* пишемо з малої літери і разом.

- Тюркські, вірменські та інші особові назви з компонентами *бей, заде, огли, мелік* і т. ін. що вказують на соціальний стан, родинні стосунки тощо, пишемо разом:

  Ізмаїлбей, Турсунзаде, Керогли;

  але:

  арабське *ібн* пишемо окремо:

  Ібн Рустик, Ібн Сіна, Ібн Фадлан,

  а тюркське *паша* — через дефіс:

  Осман-паша, Гедік-паша.

- Частини прізвищ *Мак-, Ван-, Сен-, Сан-* пишемо з великої літери і через дефіс:

  Ван-Дейк, Ван-Гог, Сен-Сімон, Сан-Мартіні.

Особливості написання прикметників, утворених від складних особових імен:

- прикметники, утворені від імен, що пишуться через дефіс, зберігають це написання:

  Жан-Жак — жан-жаківський;

- від прізвищ типу: *ван Бетховен, фон Бетховен, фон Бісмарк* утворюються тільки від іменника — *бетховенський, бісмаркський;*

- утворені від імені й прізвища прикметники пишемо через дефіс:

  Вальтер Скотт — вальтер-скоттівський, Жуль Верн — жульвернівський, Марк Твен — марктвенівський.

Прикметники, утворені від назв осіб

З великої літери пишемо:

1. Присвійні прикметники, утворені від власних назв осіб за допомогою суфіксів *-ин- (-їн-), -ів- (-їв-) -ов-, -ев-:* *Миколин брат, Софіїна книжка, Грінченків словник, Зевсів гнів, Довженкові фільми, Вишневі усмішки, Гегелева «Логіка», Шевченків «Заповіт».*
2. Прикметники, утворені від власних назв, що входять до словосполучень зі значенням «імені когось», «пам'яті когось»:

   Нобелівська премія, Симоненківські читання, Франківська кімната.

З малої літери пишемо:

1. Відносні прикметники, утворені від особових назв за допомогою суфіксів *-ськ-, -инськ-, -інськ-, -евськ-, -івсь-:*

   шевченківський стиль, тичининська строфа, тургенєвські героїні.
2. Прикметники, які входять до складу стійких фразеологічних сполук або наукових термінів:

   ахіллесова п'ята, дамоклів меч, авгієві стайні, езопова мова, прокрустове ложе, архімедова сила.

Велика літера в географічних та астрономічних назвах

В астрономічних складних назвах кожне слово пишемо з великої букви (крім родових понять):

Козеріг, Марс, Юпітер, Галактика, Велика Ведмедиця, Молочний Шлях (народна назва — *Чумацький Шлях*), *Волопас, Море Дощів, Океан Бур* (на Місяці);
туманність Андромеди, сузір'я Великого Пса, планета Меркурій, галактика Велика Магелланова Хмара, Полярна зірка, протуберанці Сонця, Сонячна система.

Примітка. Слова *земля, місяць, сонце* пишемо з великої літери тоді, коли вони називають астрономічні поняття: *Місяць обертається навколо Землі.* В інших випадках їх пишемо з малої літери: *родючі землі, обробляти землю, взяти землю в оренду.*

Географічні й топографічні власні назви (незалежно від кількості їхніх складників) пишемо з великої букви, крім службових слів і родових позначень (море, річка, озеро, острів, півострів, мис, затока, хребет, пік тощо):

Чорне море, річка Дніпро, озеро Синевир, озеро Іссик-Куль, Чернеча гора, Кавказький хребет, пік Шевченка, Кримський півострів, мис Доброї Надії, Грибова губа, Перська затока, протока Па-де-Кале, Панамський перемивок, мис Капітана Джеральда.

Примітки.

1. Коли означуване слово, що входить до географічної назви, не виражає вже родового поняття, воно пишеться з великої букви:
Біла Церква, Кривий Ріг (міста), *Протасів Яр, Бабин Яр* (урочища), *Сухий Яр, Веселий Яр* (села); *Біловезька Пуща* (заповідник), *Булонський Ліс* (парк), *Жовті Води* (місто), *Чеський Ліс* (хребет), *Товста Могила* (курган); *Ясна Поляна* (музей-садиба Л. Толстого), *Нова Гвінея* (острів).
2. Назви титулів, посад, звань у складних географічних назвах пишемо з великої літери:
острови Королеви Шарлотти, острів Земля Принца Карла, мис Капітана Джеральда, острів Святої Єлени, затока Святого Лаврентія, набережна Лейтенанта Шмідта.
3. В іншомовних складних географічних назвах, що пишемо через дефіс, з великої літери пишуться й родові позначення:
Йошкар-Ола (*ола* — місто), *Муюн-Кум* (*кум* — пісок), *Порто-Алегре* (*порто* — порт), *Ріо-Негро* (*ріо* — річка), *Хара-Нур* (*нур* — озеро), *Аю-Даг, Чатир-Даг* (*даг* — гора), *Сьєрра-Невада* (*сьєра* — пасмо гір),
але:
Алатау, Амудар'я, Сирдар'я, Дихтау.
4. Артиклі й частки, що стоять на початку іншомовних географічних назв, пишуться з великої літери й приєднуються дефісом:
Ла-Манш, Де-Брейне (протоки), *Ле Крезо, Лос-Анджелес* (міста), *Лос-Фрайлес* (острови).

Назви вулиць (бульварів, провулків, проспектів), шляхів (залізничних, морських і т. ін.), каналів, течій (морських), а також майданів (площ), парків тощо пишемо з великої літери, а їхні родові позначення — з малої:

Андріївський узвіз, бульвар Шевченка, проспект Перемоги, Байкало-Амурська магістраль, вулиця Василя Касіяна, Ромоданівський шлях, Одеська автострада, Південно-Західна залізниця, течія Гольфстрім, майдан Незалежності, Стрийський парк, вулиця Велика Житомирська, проспект Академіка Глушкова.

Назви держав, організацій, політичних партій, установ

З великої літери пишемо:

1. Офіційні назви держав та автономних адміністративно-територіальних одиниць:

   Україна, Литовська Республіка, Російська Федерація, Китайська Народна Республіка, Корейська Народно-Демократична Республіка, Князівство Монако, Королівство Бельгія, Сполучені Штати Америки, Південно-Африканська Республіка.

2. У назвах автономних областей та округів, а також країв, областей, районів з великої літери пишеться тільки перше слово:

   Вінницька область, Краснодарський край, Ненецький автономний округ, Києво-Святошинський район, Яблунівська сільрада. Це правило поширюється й на назви старого адміністративно-територіального поділу: *Вітебське воєводство, Лохвицький повіт, Новоросійська губернія, Стародубський полк, Черкаське староство.*

3. Неофіційні назви держав, одиниць територіального поділу та образні назви географічних об'єктів:

   Буковина, Донеччина, Закарпаття, Поділля, Волинь, Покуття, Полісся, Підмосков'я, Приазов'я, Причорномор'я, Правобережна Україна, Західна Україна, Славутич (Дніпро), *Золотоверхий* (Київ), *Батьківщина* (у спеціальному стилістичному вживанні).

4. Назви найвищих державних посад України, а також найвищих державних посад інших країн згідно з вимогами дипломатичного протоколу (під час візитів до України тощо):

   Президент України, Голова Верховної Ради, Генеральний прокурор України, Посол Республіки Угорщина, Прем'єр-міністр Польщі, Генеральний секретар ООН, Міністр освіти і науки України.

   Але з малої літери пишемо:

   - назви посад, звань, наукових ступенів:

     директор, голова, президент компанії, академік, доктор наук, лауреат премії, народний артист, заслужений діяч мистецтв, генерал-майор, старший науковий співробітник, доцент кафедри педагогіки, декан філологічного

факультету, голова профкому, депутат Верховної Ради, лауреат Державної премії імені Т. Шевченка;

- назви титулів, рангів, чинів: *барон, імператор, князь, граф, герцог, принц, король, шах.*

З великої букви такі слова пишуться в офіційних документах для підкреслення урочистості.

5. Назви блоків держав (об'єднань, союзів), найвищих вітчизняних і міжнародних організацій, крім родових позначень:
Східна Європа, країни Близького Сходу, Скандинавські країни, Співдружність Незалежних Держав, Рада Європи, Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз, Всесвітня Рада Миру, Рада Безпеки, Міжнародний Комітет Червоного Хреста, Троїстий союз.
6. У словосполученнях — державних, партійних, громадських, профспілкових та інших установ і організацій:
Збройні сили України, Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка, Верховний суд США, Народна палата Республіки Індія, Національна гвардія, Національний банк України, Палата мір і вимірювальних приладів.

Це стосується й назв державних установ минулого: *Державна дума, Земський собор, Тимчасовий уряд, Центральна рада.*

Примітка. Традиційні неофіційні назви закордонних державних органів, які періодично скликаються, пишуться з малої літери:
конгрес, парламент, сейм, сенат, меджліс, джирга, бундестаг.

З великої літери пишемо тільки перше слово:

- У назвах міністерств та їхніх головних управлінь:
Міністерство культури України, Головне пасажирське управління Міністерства транспорту України, Цивільний повітряний флот України.
- У назвах установ місцевого значення:
Вінницький обласний відділ охорони здоров'я, Черкаська облспоживспілка, Голосіївський районний відділ народної освіти м. Києва, Бориспільська міськрада, Калинівська сільрада,
але:
профком Сумського педагогічного університету, страйкком, студрада.
- У назвах академій, вищих навчальних закладів, науково-дослідницьких установ, партій України та інших країн світу:
Національна академія наук України, Український вільний університет, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Демократична партія України, Українська християнсько-демократична партія, Партія економічного відродження, Лейбористська партія Великобританії, Республіканська партія США.

- У назвах міжнародних і закордонних професійних, громадських та інших організацій:
  Міжнародна організація праці, Міжнародна асоціація україністів, Гельсінська спілка, Всесвітня організація охорони здоров'я, Товариство «Україна — Франція».

З великої літери пишемо:

- Назви релігійних свят і постів:
  Різдво Христове, Великдень, Благовіщення, Покрова, Успіння, Пречиста, Спаса, Теплого Олекси; Петрівка, Пилипівка, Масниця,
  але:
  Великий піст.
- Назви пам'яток архітектури, замків, храмів:
  Колізей, Києво-Печерська лавра, Андріївська церква, Володимирський собор, Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий собор, Луцький замок, Золоті ворота.
- Назви історичних подій, епох, війн, революцій, народно-визвольних рухів, повстань, знаменних дат:
  Коліївщина, Хмельниччина, Семирічна війна, Лютнева революція, Паризька комуна, Льодове побоїще, Велика Вітчизняна війна, Революція 1905 року, епоха Відродження, Ренесанс, Реформація; Міжнародний жіночий день, Перше травня, День незалежності України, Новий рік, День учителя, Міжнародний день солідарності журналістів,
  але:
  День Перемоги.

Примітки.

1. Назви історичних подій, епох, війн, геологічних періодів, які стали загальними, пишемо з малої літери:
   греко-перські війни, громадянська війна, світова війна, хрестові походи, античний світ, середні віки, трипільська культура, неоліт, палеоліт, доба феодалізму,
   але:
   Перша світова війна, Друга світова війна.
2. Якщо початковий порядковий числівник у складеній назві написаний цифрою, то наступне слово пишемо з великої літери:
   8 Березня, 1 Травня.

- Назви конгресів, конференцій, найважливіших документів:
  Конституція України, Декларація прав людини, Акт проголошення незалежності України, Конгрес захисту культури, Потсдамська угода, Всесвітня федерація наукових працівників, Всесвітній конгрес прихильників миру, Десятий міжнародний з'їзд славістів.

Примітка. З малої літери пишемо слова *з'їзд, збори, конференція, симпозіум, конгрес: Всесвітній конгрес за роззброєння і міжнародне співробітництво.*

Правопис складених назв виробничих, наукових та культурних об'єктів

Правопис складених назв заводів, фабрик, виробничих об'єднань, підприємств, установ, а також науково-навчальних закладів, кінотеатрів, театрів, парків культури та відпочинку підпорядкований таким правилам:

1. Якщо підприємство, установа, заклад і т.ін. мають символічну назву, номер чи носять чиєсь ім'я, то їх можна писати повністю або скорочено. При цьому в повних назвах початкове слово та перше слово взятої в лапки символічної (умовної) назви, ім'я тощо пишуться з великої літери, а всі інші слова — з малої:
Республіканське виробниче об'єднання «Поліграфкнига», Українсько-канадське спільне підприємство «Кобза», Національна наукова бібліотека імені В. І. Вернадського, Національний академічний театр опери та балету імені Тараса Шевченка, Київська середня школа №170.
У скорочених назвах перше слово звичайно пишеться з малої літери: *житловий кооператив «Наука», спортивне товариство «Авангард», стадіон «Динамо», ансамбль пісні й танцю імені П. Вірського, середня школа №7, виробниче об'єднання «Кристал».*

Примітка. Якщо скорочена назва вживається замість повної (на вивісках, етикетках тощо), то її початкове слово пишеться з великої літери:
Кооператив «Наука», Середня школа №7.

2. Перше слово власних назв академій, інститутів, кінотеатрів, музеїв, парків культури та відпочинку тощо пишеться з великої літери, незважаючи на те, що воно є родовим позначенням:
Кінотеатр «Київська Русь», Палац урочистих подій, Книжкова палата, Клуб метробудівців, Державний музей українського образотворчого мистецтва, Національний музей літератури України, Парк культури ім. М. Рильського, Інститут філології Київського національного університету імені Т. Шевченка.
3. З великої літери пишеться перше слово складених назв типу:
Київський будинок мод, Львівський палац одруження.

Примітка. Якщо до складу найменування установи входить словосполучення, яке може виступати як самостійна назва установи (без початкових слів), то воно пишеться з великої літери:
Оперний театр (від Національний академічний театр опери та балету імені Тараса Шевченка), *Третьяковська галерея* (від Державна Третьяковська галерея).

Правопис назв художніх творів, наукових праць, газет, писемних історичних пам'яток тощо

У назвах художніх творів, музичних, наукових та інших праць, газет, журналів, писемних, історичних пам'яток тощо перше слово пишеться з великої літери, а назва береться в лапки:

поема «Енеїда», повість «Тіні забутих предків», роман «Тигролови», драма «Патетична соната», опера «Запорожець за Дунаєм», кінофільм «Зачарована Десна», газета «Літературна Україна», журнал «Дивослово», історична пам'ятка «Руська правда», «Літопис Самовидця».

Примітки.

- У подвійних складених назвах творів, газет тощо з великої літери пишеться також перше слово другої назви: *«Я (Романтика)», «Глитай, або ж Павук», «Андрій Соловейко, або Вчення світ, а невченіє — тьма».*
- З великої літери, але без лапок пишуться назви культових книг: *Біблія, Євангеліє, Апостол, Псалтир, Часослов, Коран.*

Назви вокзалів, залізничних станцій, портів, пристаней

Такі назви пишемо з великої літери без лапок:

аеропорт Бориспіль, Південний вокзал (у Києві), *станція Фастів-Перший, порт Черкаси, пристань Ржищів* (на Дніпрі),

але:

назви станцій метро подаємо в лапках:

станція метро «Либідська», станція «Площа Льва Толстого».

Назви нагород, відзнак

У назвах нагород, відзнак, що складаються з кількох слів, тільки перше слово (крім родових) пишеться з великої літери:

орден Вітчизняної війни, орден Незалежності, орден Ярослава Мудрого, орден Пошани.

Якщо така назва береться в лапки, то теж із великої літери пишеться тільки перше слово:

орден «Мати-героїня», медаль «За відвагу», медаль «За бойові заслуги».

Назви сортів рослин, вин, порід тварин

Назви сортів рослин, фруктів, овочів, квіток у спеціальній літературі пишуться з великої літери:

картопля Чарівниця, виноград Лідія, яблуня Китайська золота рання, морква Нантська, малина Мальборо, аґрус Слава Микільська, пшениця Дніпропетровська-521, тюльпан Чорний принц, троянда Марія-Луїза.

Примітка. У текстах, не перевантажених назвами сортів рослин, овочів, фруктів, ці назви беруться в лапки або пишуться з малої літери й без лапок: *полуниця «Вікторія», жоржина «Світлана», бузок «Угор-*

ський»; яблуні — *білий налив, антонівка, бойкен;* сливи —*ренклод, угорка;* вишні — *литовка, шпанка.*

Загальновідомі сорти вин і їхні назви не сприймаються як індивідуальні й пишуться з малої літери:

бордо, мускат, портвейн, рислінг.

Назви марок вин пишемо з великої літери:

вина — «Перлина степу», «Чорний доктор», «Сонячна долина».

Назви порід тварин пишемо з малої літери:

корови — *холмогорка, сименталка;* собаки — *болонка, сенбернар, бульдог;* коти — *сибірський, ангорський, свійський;* коні — *ваговоз, рисак, верхова порода;* свині — *миргородська, біла степова.*

Назви транспортних засобів

Індивідуальні назви кораблів, поїздів, літаків пишуться з великої букви й беруться в лапки:

літак «Антей», поїзд «Верховина», ракета «Вихор», корабель «Тарас Шевченко».

Серійні назви літаків позначаються буквеними абревіатурами з числовим показником:

АН-24, ЯК-15, ІЛ-18, ТУ-134 (у спеціальній літературі — тільки перша літера велика).

Офіційні назви літаків іноземних фірм пишуться з великої літери:

Боїнг-747, Хенкель-111.

У розмовно-побутовому мовленні — з малої (без цифрових позначок), але в лапках:

«дуглас», «хейнкель», «боїнг».

Назви марок машин пишуться з великої літери і беруться в лапки:

«Нива», «Запорожець», «Таврія», «Волга», «Чайка»,

але:

«газик»; «леопард», «пантера», «тигр» (танки).

Назви марок іноземних автомобілів пишемо з малої літери і в лапках:

«опель», «тойота», «вольво», «форд», «джип».

Назви тракторів *«ХТЗ-7», «Білорусь»,* холодильників *«Дніпро», «Бош»,* пральних машин *«Еврика», «Бджілка»* тощо пишуться з великої літери й беруться в лапки.

Умовні власні назви, абревіатури

У текстах офіційних повідомлень, договорів та інших документів з великої літери пишуться словосполучення *Високі Договірні Сторони* (особливо в актах міжнародного значення), *Надзвичайний і Повноважний Посол*, а в авторських договорах з великої літери пишуться *Автор, Видавництво.* В офіційних документах і листах слова *Ви* і *Ваш* також вживаються з великої літери.

Скорочені назви (абревіатури) установ, закладів, організацій, утворені з частин слів, пишуться двояко:

- з великої літери, якщо ці слова вживаються на позначення одиничних установ:

  Укрінформ, Укрпрофрада, Київміськрада, Міноздоровввідділ;
- з малої літери, якщо такі слова є родовими назвами:

  міськрада, медінститут, облвиконком, райвно, райвійськкомат.

Складноскорочені назви, утворені з початкових букв (ініціалів), імен власних і загальних, пишуться великими літерами:

СНД, МАУ, СБУ, ТСН, ГУ МВС.

Примітки.

1. Скорочення від загальних назв, які вимовляються як звичайні слова (без уставних звуків), пишемо малими літерами:

   загс (до загсу), неп (під час непу). Такі слова відмінюються.

   Так само відмінюються ініціальні скорочення типу *БАМ*, а їхні закінчення, що пишуться з малої літери, приєднуються до останньої літери абревіатури без будь-якого знака (апострофа, коми): *з БАМу, на БАМі; з ВАКу, ВАКом;*
2. У складних абревіатурах, утворених з назв літер іншомовного алфавіту, з великої літери пишемо тільки першу частину:

   Бі-бі-сі (Британська радіомовна корпорація);

   Сі-ай-сі (Американська розвідка).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

З великої літери пишуться слова в шанобливому або підкреслено-урочистому значенні (іноді в поезії зі стилістичною метою):

О ні, Поет — не гладіатор,
Що бавить натовп цирковий.
Поет — пророк, Поет — новатор
І вільний мученъ життьовий.

Г. Чупринка.

Я — невгасимий Огонь прекрасний,
Одвічний Дух.

П. Тичина.

---

§29. Правила переносу слів

Нерідко при написанні доводиться переносити слова з рядка в рядок.

Правила перенесення ґрунтуються насамперед на морфемній будові слова та складоподілі. Вони поділяються на *загальні* (орфографічні) і *технічні* (пов'язані з традиціями книгодрукування).

Основне правило: слова з одного рядка в інший переносяться за складами:

кни-га, но-ве-ла, му-зи-ка, ком-по-зи-тор, ба-ро-ко, ар-хі-тек-ту-ра.

Загальні правила переносу

1. Одна літера не залишається в попередньому рядку й не переноситься в наступний, якщо навіть вона становить склад:

   ака-де-мія, на-ука, уя-ва, прислі-в'я (а не *прислів'-я*).

   Тому не можна переносити такі слова, як *мрія, орел, ясен, моя, алея, олія, ідея, арія.*
2. Не можна розривати сполучення літер *дж, дз*, які позначають один звук:

хо-джу (а не *ход-жу*), *від'їж-джаю* (а не *від'їжд-жаю*), *ґу-дзик* (а не *ґуд-зик*).

Але якщо *дж* і *дз* позначають два звуки (а це буває на стику морфем — префікса і кореня), то їх слід розділяти:

під-живляти, від-жити, під-земний, над-звичайний.

3. Апостроф і м'який знак при переносі не відокремлюються від попередньої літери:

роз'-єднати, бур'-ян, Лук'-ян, силь-ний, стань-те, низь-ко, жень-ці, медаль-йон.

4. Не відривається *й* від попередньої літери, що позначає голосний:

бай-ка (а не *ба-йка*), *зай-чик* (а не *за-йчик*), *край-ній* (а не *кра-йній*), *грай-ся* (а не *гра-йся*).

Буквосполучення *йо*, *ьо* теж не розривається:

га-йок, ра-йон, зна-йо-мий, тре-тьо-го, осінньо-го, подзьо-баний,

але:

най-обережніше (межа префікса і кореня).

5. З двох однакових букв, що позначають *збіг приголосних*, одна залишається в попередньому рядку, а інша переноситься в наступний:

письмен-ник, картин-ний, щоден-но, без-закон-но, місьь-ком, ім-міграція, ір-раціональний, віл-ла.

Допускається подвійний перенос двох однакових приголосних, що виникли внаслідок *подовження* (асиміляції за м'якістю):

жит-тя і *жи-ття, узліс-ся* і *узлі-сся, подорож-жю* і *подоро-жжю, спросон-ня* і *спросо-ння, гіл-лястий* і *гі-ллястий,*

але:

Іл-ліч, Іл-лівна (ім'я по батькові).

6. При переносі складних і складноскорочених слів не можна залишати в кінці рядка початкову літеру другої основи, якщо вона не становить складу:

далеко-східний (а не *далекос-хідний*), *дво-складовий* (а не *двос-кладовий*), *біло-сніжний* (а не *білос-ніжний*), *крає-знавство* (а не *краєз-навство*), *шістна-дцять* (а не *шістнад-цять*), *Свято-слав* (а не *Святос-лав*).

7. Односкладові префікси перед наступним приголосним кореня не розриваються:

роз-писати, під-писати, від-писати, над-писати, об-писати.

Кількаскладові префікси можна розділяти:

пере-нести і *пе-ренести, піді-гріти* і *пі-дігріти.*

Односкладові префікси перед наступним голосним кореня можна переносити двояко:

без-оглядно і *бе-зоглядно.*

8. Можна, але не бажано, залишати біля префікса початкову літеру кореня:

при-йшов (прий-шов), при-слівник, на-йменння, на-рвати, за-клик, за-прошення, су-спільний, не-жданий.

9. Не можна розривати ініціальні абревіатури, а також комбіновані абревіатури, які складаються з літер і цифр:

   ООН, МАУ, ЛАЗ–105, ТУ–154.

10. У решті випадків можна довільно переносити слова за складами:

    Олек-сан-дра, Олек-са-ндра, Олек-санд-ра.

    Це правило поширюється й на суфікси:

    україн-ський і *українсь-кий, видав-ни-цтво* і *видавниц-тво, коза-цтво* і *козац-тво.*

    Але при цьому треба стежити, щоб не спотворити змісту слова, тому все-таки ліпше перенос робити на межі кореня і суфікса.

Технічні правила переносу

1. Не можна переносити прізвища, залишаючи в кінці попереднього рядка ініціали або інші умовні скорочення, що до них відносяться:

   Т. Г. Шевченко (а не *Т. Г. // Шевченко*); *В. А. Симоненко* (а не *В. А. // Симоненко*);

   гр. Кравченко (а не *гр. // Кравченко*);

   тов. Васильченко (а не *тов. // Васильченко*);

   акад. (проф., доц.) Глушков (а не *акад. (проф., доц.) // Глушков*).

Примітка. Якщо імена та звання подаються повністю, то прізвища (а також імена по батькові) можна переносити:

Ліна // Костенко і *Ліна Василівна // Костенко, академік // Вернадський.*

2. Не можна відривати скорочені назви мір від цифр, до яких вони належать:

   2003 р. (а не *2003 // р.*), *70 га* (а не *70 // га*), *50 см³* або *50 куб. см* (а не *50 // см³* або *50 // куб. см*), *100 г* (а не *100 // г*).

Примітка. Якщо назви мір подаються повністю, то їх можна переносити: 2004 // рік, 100 // грамів.

3. Граматичні закінчення, з'єднані цифрами через дефіс, не можна відривати й переносити:

   5-й (а не *5 // -й*), *8-го* (а не *8 // -го*), *10-ому* (а не *10 // -ому*).

4. Не можна розривати умовні (графічні) скорочення типу:

   вид-во, тов-во, ф-т, ун-тет, і т. д., і т. ін., та ін. тощо.

5. Не можна переносити в наступний рядок розділові знаки (крім тире), дужку або лапки, що закривають попередній рядок, а також залишати в попередньому рядку відкриту дужку або відкриті лапки.

МІРКУЙМО ТАК!

Скільки варіантів переносу має іменник *розповсюдження?* Для того щоб правильно перенести таке велике за кількістю літер слово, треба проаналізувати його будову й звернути увагу на фонетичні явища, закріплені орфографічно. Отже, треба пам'ятати:

• у слові аж три префікси *роз-*, *по-*, *в-* і кінцевий приголосний префікса *роз-* не можна відривати;

• поділ слова для переносу бажано робити між префіксами: *по // в*;

• буквосполучення *дж* (чергування *д—дж* у корені) не можна розривати, бо це один звук;

• подвоєні літери *-нн-* (на означення подовжених приголосних) можуть переноситися двояко: *-ння* і *н-ня*.

Варіанти переносу:
роз-по-всю-дже-ння,
роз-по-всю-джен-ня.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Мово рідна! Ти ж як море — безконечна, могутня, глибинна. Котиш і котиш хвилі своїх лексиконів, а їм немає кінця-краю.

С. Плачинда

§30. Предмет лексикології, її розділи

Лексикологія (від грецьких *lexikos — пов'язаний зі словом* і *logos — учення*) — це розділ науки про мову, який вивчає лексику, тобто словниковий склад мови й слово як його основну одиницю.

Терміном «лексика» також прийнято позначати всю сукупність слів у мові та всю сукупність значень, які закріпились за словами в процесі багатовікового користування мовою.

Лексикологія розглядає словниковий склад мови в таких аспектах:

- лексика споконвічна і лексика запозичена;
- загальновживана і професійна;
- нейтральна і стилістично забарвлена;
- активна і пасивна;
- нова і застаріла тощо.

У лексикології вивчаються однозначні й багатозначні слова, омоніми, пароніми, синоніми, антоніми, діалектизми й жаргонізми.

Лексикологія поділяється на такі розділи:

1. **Семасіологію** — учення про семантику (лексичне значення) слів.
2. **Етимологію** — учення про походження слів.
3. **Ономастику** — учення про власні назви людей та географічні назви (топоніми).
4. **Термінологію** — учення про терміни (однозначні слова в галузі науки, техніки, мистецтва).

З лексикологією тісно пов'язані суміжні лінгвістичні дисципліни:

- **Фразеологія** — наука, що вивчає фразеологізми.
- **Лексикографія** — наука про способи укладання й види словників.
- **Діалектологія** — наука, що вивчає територіальні говірки, зокрема словниковий склад діалектів.

Лексикологія також покликана встановити загальну кількість слів у мові. Скільки ж слів у сучасній українській літературній мові? Їх можна підрахувати тільки приблизно, бо мова — це явище, що постійно розвивається й змінюється.

Отже, їх сотні тисяч, а разом із термінами — словами і сполученнями слів на означення наукових понять (хімічні, філософські, технічні, медичні) — кілька мільйонів.

§31. Слово як одиниця мови

Слово — це основна, базова одиниця мови, яка служить для називання предметів, властивостей, дій і процесів.

Отже, слово бере на себе номінативну (називну) функцію мови. У словах реалізуються наші думки й почуття. Зі словами пов'язані всі інші одиниці мови.

Найважливіші ознаки слова:

- має певну матеріальну оболонку (складається з одного чи кількох звуків), які внутрішньо впорядковані;
- має один наголос (складні слова можуть мати ще побічний наголос, як-от: військовозобов'язаний); деякі складні слова (їх звичайно пишемо через дефіс) мають два головні наголоси, наприклад: воєнно-стратегічний;
- має лексичне значення, тобто щось називає чи виражає;
- пов'язується з іншими словами в реченні змістовими й граматичними зв'язками, виконує в реченні певну синтаксичну функцію;
- слова набирають у реченні певних граматичних форм.

У слові можуть бути значення двох типів — *лексичне* й *граматичне*, які розглядають відповідні розділи мовознавства.

Лексичне значення — це реальний зміст слова, те, що слово називає і що закріплене традицією у свідомості мовців.

Основним у лексичному значенні слова є поняття, яке виражається словом.

Людська пам'ять неспроможна охопити назви всіх окремих предметів, тому слово співвідноситься з цілим класом однорідних предметів, явищ, які характеризуються наявністю спільних ознак на **основі узагальнення.** У свідомості людини створюється поняття, як категорія мислення реалізується у слові.

Так, словом *зелений* називають колір, *орати* — конкретну фізичну дію, *сумувати* — стан, *лисиця* — тварину, *три* — кількість предметів тощо.

За своїм значенням і роллю в реченні слова поділяють на **повнозначні**, або самостійні *(іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник)*, і **службові**, або несамостійні *(прийменник, сполучник, частка)*.

Повнозначні слова мають реальний зміст, тобто обов'язково щось називають (предмет, ознаку, кількість, дію, стан), а неповнозначні виражають різні синтаксичні й смислові відношення між ними. Якщо самостійним словам властиве лексичне й певне граматичне значення (*яблуня* — фруктове дерево; жіночий рід, однина, називний відмінок, перша відміна, м'яка група), то службові мають лише граматичне.

Примітка. Твердження щодо лексичного значення службових слів — дискусійне. На думку деяких мовознавців, вони мають неповне лексичне значення.

Є ще група слів, які виражають лише почуття людей. Не маючи ні лексичного, ні граматичного значення, вони виконують тільки емоційну функцію: вигуки *ой*, *ох*, *ех*, *овва*, *пхе*.

Отже, слово (своєрідний умовний знак) — це не безпосередня назва предмета чи явища, а назва поняття про предмет. Слова спроможні позначати все, що нас оточує в навколишньому світі, що вже пізнала людина чи пізнає в майбутньому.

§32. Багатозначні слова

Пряме і переносне значення слів

Кожний народ бачить світ по-своєму, через призму рідної мови. Система понять, усвідомлена народом і закріплена в значеннях слів, має свої особливості.

Так, у мові є слова, що мають тільки одне лексичне значення, тобто називають якусь одну істоту, предмет, ознаку, дію: *моряк* — той, хто служить на флоті, *олівець* — знаряддя, яким пишуть, креслять, малюють; *констатувати* — стверджувати, відзначати наявність або відсутність чого-небудь. Інших лексичних значень ці слова не мають. Вони **однозначні**. Переважну більшість однозначних слів становлять терміни.

Термін — це слово або сполучення слів, що називає певне поняття, яке застосовується в науці, техніці, мистецтві.

Є певна кількість **загальних** термінів, що вживаються в будь-якій науці чи технічній галузі: *аналіз, синтез, аргумент, систематизація, класифікація, свідомість, ідеологія, стиль, центр тяжіння* тощо.

Проте найбільше в мові термінів **спеціальних**, які характерні для певної галузі науки, техніки, культури (чимало з них — іншомовного походження).

Мовознавчі терміни: *фонема, звук, морфема, афікс, інфінітив, іменник, підмет, додаток, відокремлене означення, односкладне речення, безсполучникове речення* тощо.

Літературознавчі терміни: *повість, новела, сюжет, метафора, рима, ямб, хорей, епітет, анафора, оксиморон, символізм, романтизм* тощо.

Крім того, ще можна назвати терміни історичні, ботанічні, математичні, технічні, медичні (у сучасній хімії нараховують понад три мільйони різних термінів) і т. ін.

Терміни утворюють **термінологічну лексику мови**.

Крім однозначних, у мові є слова **багатозначні**, або **полісемічні** (від грецьких *poly* — *багато*, *sema* — *знак*).

Властивість слова вживатися в різних значеннях називають **багатозначністю**, або **полісемією**. Словник української мови в 11-ти томах (1970–1980), у реєстрі якого більше 134 тисяч слів, подає найповніші значення лексем.

Наприклад, до прикметників *добрий* — 9 значень, *малий* — 8, *сніговий* — 5, *багатий* — 5, *старий* — 12; до іменників *крило* — 10 значень, *смуга* — 7, *голова* — 9; до займенників *інший* — 4, *той* — 11; до дієслів *виступати* — 9, *іти* (*йти*) — 30 значень.

Розглянемо явище багатозначності на прикладах слів *сонце* і *голова*.

Іменник *сонце* означає:

1. Центральне небесне світило Сонячної системи, що має форму кулі.
2. Відбиття, відображення чимось або в чомусь цього небесного світила.
3. Світло й тепло, що випромінює це світило.
4. Те, що освітлює шлях, той, хто веде за собою.
5. Про те (того), що (хто) є джерелом життя, утіхи, радості для когось.
6. Що-небудь світле, хороше, прекрасне, людяне.
7. Гімнастична вправа на турніку тощо.

А іменник *голова* може означати:

1. Частину тіла людини або тварини.
2. Одиницю ліку худоби (*тисяча голів*).
3. Велику квітку чи плід на кінці стебла рослини (*голова соняшника*).
4. Мозок (*роїлися думки в голові*).
5. Керівника установи, об'єднання (*голова правління*).
6. Розум, свідомість (*розумна голова*).
7. Щось головне, основне (*хліб — усьому голова*).
8. Передню частину групи, загону (*голова колони*).
9. Продукт харчування у вигляді кулі (*головка капусти*).

Конкретне значення багатозначного слова виявляється в контексті.

Лінгвістична довідка. У сучасній українській мові слова мають різний ступінь узагальнення. Порівняймо хоча б слово *дерево* зі словами *береза*, *дуб*, *липа*. Кожне з них узагальнює, тобто є назвою цілого класу предметів, але ступінь узагальнення явно різний.

У різних народів цей процес відбувається по-різному.

Так, стародавні народи не знали узагальнювального слова *верблюд*, замість нього вживали до 1 000 різних видових назв залежно від віку, статі, угодованості тварини тощо.

У деяких мовах населення островів Тихого океану й тепер немає слів, що означали б *собака*, *птах*, *звір*, *дерево*, *камінь*, але є слова, що означають їхні породи. Ненець або чукча не зрозуміє вашого запитання: «Чи багато снігу було цієї зими?». У їхній мові немає узагальнювального слова *сніг*, зате є близько 20 назв для певних видів снігу.

Сахалінський нівх не знає слова *стріляти*, йому треба уточнити, хто стріляв і в кого.

Ви дуже потішили б австралійця, коли б сказали, що у вашому садку *20 дерев*, а тоді б перерахували, які саме. Для нього це не можливо. Треба сказати *5 яблунь*, *3 сливи* і т. д. [27, с. 17].

Основне значення слова називають **прямим**, а похідні — **переносним**.

Наприклад, слова *золота*, *гострий*, *грала*, *ніс* у словосполученнях *золота монета*, *гострий ніж*, *грати на скрипці*, *ніс людини* вжиті в прямому значенні, а в словосполученнях *золота голова*, *гострий біль*, *вода грала*, *ніс літака* — у переносному.

Пряме значення є для слова п е р в и н н и м, з цим значенням воно вперше з'явилося в мові. Переносні значення для слова в т о р и н н і.

Багатозначність слів можлива тому, що між предметами, явищами є чимало спільного. Переносне значення виникає внаслідок перенесення найменувань з одних явищ на інші за певними асоціативними зв'язками.

На основі багатозначності виділяють три основні типи переносних значень — метафору, метонімію, синекдоху.

Метафора

Метафора (від грецького *metaphora* — *переміщення*, *віддалення*) — це перенесення назви з предмета на предмет за певною подібною ознакою.

В основі метафори лежить подібність:

- за кольором: *золотий перстень* і *золоте сонце (волосся, серце, дитя)*;
- за розміром: *крапля дощу* і *крапля надії*;
- за формою: *ніс людини* і *ніс судна*;
- за функцією: *око людини* і *око фотоапарата*;
- за місцем розміщення: *підошва чобота* і *підошва гори*;
- за міцністю: *залізні двері* і *залізне здоров'я*;
- за цінністю: *цвіт вишні* і *цвіт нації*;
- за емоційним вираженням: *чорна сукня* і *чорна заздрість*;
- за звучанням: *людина стогне* і *земля стогне*.

Інколи спільних ознак може бути кілька: *крило літака* схоже на *крило птаха* і формою, і розміщенням, і функцією.

Різновидом метафори є **уособлення** — перенесення властивостей живих істот на предмети, явища природи:

годинник б'є, сонце встає, небо плаче, Дніпро реве, хвилі грають, тополі розмовляють.

Метафори розрізняють і за стилістичною роллю в реченні:

- загальнонародні метафори (сухі, мертві, стерті), які втратили образність і виконують суто номінативну функцію:

  минув рік, ручка дверей, вушко голки, дощ іде, чашечка тюльпана, грім оплесків, зоря надії;
- образні, індивідуально-авторські, поширені в художній літературі:

  Вишневі пахощі думок (М.Драй-Хмара).

  Вишневий вітер на чолі (І.Драч).

  Смаглява ніч в колисці гір
  Гойдала місяця малого.
  Д. Павличко.

  Очі розкрила конвалія біла
  І в здивуванні застигла, зомліла.
  Олександр Олесь.

  І сад цвіте, і горличка туркоче,
  І тихий промінь на покосі спить.
  Г. Чубач.

  Я — добрий вітер,
  Я пасу вам хмари
  На голубих лугах ясного неба.
  І. Муратов.

Метонімія

Метонімія (від грецького *metonymia — перейменування*) — це перенесення назви з одного предмета на інший за їхньою суміжністю.

Метонімія має у своїй основі:

- просторову суміжність:

  назви країни, міста, вулиці вживаються замість назв їхніх жителів. Наприклад: *Київ святкує, Хрещатик шумить* (тобто люди, що перебувають у Києві і на його центральній вулиці); *За що бореться Україна?* (тобто українці);
- суміжність матеріалу й виробу з нього:

  столове срібло (вироби зі срібла), *спортсмен узяв золото* (медаль із золота), *старовинна бронза* (вироби з бронзи), *у серванті стоїть кришталь* (вироби з кришталю);
- суміжність імені автора та його твору:

  читати Довженка, слухати Лисенка, оглядати Рафаеля, купити Куїнджі, грати Шопена;
- часову суміжність:

  це — учорашній день (щось застаріле, характерне для минулого); *до армії йде 74-й рік* (хлопці 1974 року народження);
- суміжність дії та її результату:

  продається чудове видання (видання книжки), *обхід хворих* (обхід триває);
- суміжність знаряддя і назви дії:

  перу належить, майстерність пензля, віртуозна віолончель;
- суміжність дії та місця дії:

  вхід (входження) — *вхід* (місце), *зупинка* (зупинитися) — *зупинка* (місце);
- суміжність предмета і того, що в ньому міститься:

чайник закипів (вода в чайнику), *випив цілу чашку* (рідину в чашці), *танк запалили пляшкою* (запалювальною рідиною в пляшці);

- суміжність ознаки та її носія: *доброта перемагає, підлота відступає* (добрі і підлі люди);
- перехід ознаки дії на пов'язаний з дією предмет: *швидка траса* (траса, по якій швидко їдуть), *безкінечні години* (години, що тягнуться довго).

Синекдоха

Синекдоха (від грецького *synekdoche — співвідношення*) — це перенесення назви з одного предмета на інший за кількісним співвідношенням між ними, тобто відбувається кількісна заміна понять:

- замість назви цілого предмета може вживатися назва його частини: *носа не показує; ноги моєї там не буде.*

  Повз них все йшли і йшли підняті коміри, капелюхи, кепки і спецівки, окуляри і берети, цокали туфельки і човгали матерчаті боти. Час від часу проходили роздуті портфелі (Є. Носов);
- вживання однини замість множини, рідше навпаки: *зібралася вся школа, державна копійка, наш люд, хвиля в берег б'є дзвінка.*

Синекдоха наявна й у таких словосполученнях, як *сто шабель* (сто бійців), *мати руку* (знайомого), *Червоний Капелюшок* (дівчинка в червоному капелюшку), *заклеїти вікна* (заклеїти рами вікон).

Отже, багатозначність (полісемія) слів — це властивість слів уживатися в різних значеннях. Джерело багатозначності — у переносних значеннях (у метафорі, метонімії, синекдосі). Без переносного вживання слів немає мови художнього твору. У наведеній нижче поезії цікава палітра слів, ужитих у переносному значенні, і це великою мірою зумовлює оригінальне, яскраве звучання вірша:

Цей ліс живий. У нього добрі очі.
Шумлять вітри у нього в голові.
Старезні пні, кошлаті поторочі,
Літопис тиші пишуть у траві.
Дубовий Нестор дивиться крізь пальці
На білі вальси радісних беріз.
І сонний гриб в смарагдовій куфайці
Дощу напився і за день підріс.
Багряне сонце сутінню лісною
У просвіт хмар показує кіно,
І десь на пні під сивою сосною
Ведмеді забивають доміно.
Малі озерця блискають незлісно,
Колише хмара втомлені громи.
Поїдемо поговорити з лісом,
А вже тоді я можу і з людьми.

Л. Костенко.

§33. Омоніми

Омоніми (від грецьких *homos — однаковий* і *onyma — ім'я*) — слова, які мають однаковий звуковий склад, але різні за лексичним значенням:

*Очі в неї були великі, дві чорні **коси**, перекинуті наперед, обрамляли лице (І. Сенченко).*

Косарі косять, а вітер повіває,
*Шовкова трава на **коси** лягає.*
М. Кропивницький.

*На піщаній **косі**, що кинджалом врізалась у море, стояв маяк (В. Шиян).*

У першому реченні іменник *коса* означає довге заплетене волосся, у другому — сільськогосподарське знаряддя, у третьому — сполучену з берегом вузьку смугу суходолу в морі.

Приклади омонімів:

*захід сонця, організований **захід**, північний **захід**;*
*ключ до замка, журавлиний **ключ**, джерельний **ключ**;*
*біла **чайка**, дубова **чайка**;*
*склад зброї, наголошений **склад**.*

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Треба відрізняти омоніми від багатозначних слів. Слова-омоніми в сучасній мові нічого спільного в значенні не мають, а багатозначні слова пов'язані між собою значенням, до того ж одне з цих значень є прямим, а інші вторинними.

Іти — про людину, потяг, лист, годинник, справу, переговори, іспити тощо.

Значення різні, але всі вони зводяться до основного — *«рухатися»*. Отже, це багатозначне слово. Якоюсь мірою допомагає розмежувати омонімію й полісемію підбір антонімів і творення похідних основ.

Так, *гучний* у словосполученнях *гучні струни, гучний голос, гучна вечірка, гучна мова* скрізь можна замінити антонімом *тихий*. Тому це теж багатозначне слово.

Різні слова (омоніми) по-різному творять похідні. Наприклад:

клас (суспільна група) — *класовий* і *клас* (навчальна кімната) — *класний;*
термін (проміжок часу) — *терміновий, терміновість, надтерміновий* і *термін* (слово, яке точно визначає поняття в галузі науки, техніки, мистецтва) — *термінований, термінування.*

Групи омонімів. За характером тих ознак, що дають змогу констатувати наявність відповідного відношення між двома або більшою кількістю слів, розрізняють омоніми *лексичні* (повні, абсолютні), *граматичні* (омоформи) і *фонетичні* (омофони, омографи).

Лексичні омоніми — це слова, тотожні за звучанням і написанням у всіх граматичних формах:

коса — коси — косі — косу — косою — на косі;
лава (меблі) — *лава* (вулканічна) — *лава* (у зброї) — *лава* (шеренга);
крона (верхня частина дерева) — *крона* (грошова одиниця);
рись (тварина) — *рись* (біг);
байка (літературний жанр) — *байка* (тканина);
лисичка (тварина) — *лисичка* (гриб);

Такі слова ще називають **а б с о л ю т н и м и** (повними) омонімами.

Омоніми, що відрізняються окремими формами, є **ч а с т к о в и м и**:

слати (у значенні *застеляти*) — *слати (посилати)*, проте ці слова різняться формами теперішнього часу (*я стелю, шлю*).

Другу групу омонімів становлять слова, що збігаються тільки в частині граматичних форм. Це **морфологічні неповні** омоніми. Вони поділяються на кілька підгруп:

1. **О м о ф о р м и** — слова, що належать до різних частин мови і збігаються тільки в окремих граматичних формах:

   три (числівник) — *три* (дієслово), *мати* (іменник) — *мати* (дієслово), *поле* (іменник) — *поле* (дієслово), *шию* (дієслово) — *шию* (іменник), *злий* (прикметник) — *злий* (дієслово).

   При зміні граматичних форм омонімічність зникає. Початкові форми таких слів, за окремими винятками (*мати — мати*), різні.

2. **О м о г р а ф и** — це однакові за написанням, але різні за вимовою (наголосом) слова:

   óрган — оргáн, зáмок — замóк, сім'я — сім'я́, прúклад — приклáд, брáти — братú, рýки — рукú, мýка — мукá, плáчу — плачý, сáпа — сапá, білúзна — білизнá, нáсип — насúп, рáдій — радíй.

3. **О м о ф о н и** — слова, що однаково звучать, але по-різному пишуться:

   віра — Віра, прут — Прут, поліщук — Поліщук, віла — вілла, греби — гриби, кленок — клинок, мене — мине, сон це — сонце, вжиті — в житі, погас — по гас, мріяти — мрія ти; зате — за те; спиться [спúц:а] — спиця.

Примітка. Не можуть уважатися омонімами т. зв. омонімічні форми слів, лексичне значення яких однакове: *школи, книги* — родовий відмінок однини і *школи, книги* — називний та знахідний відмінки множини.

Частина таких форм має різний наголос: *óзера, водú* — родовий відмінок однини *озéра, вóди* — називний та знахідний множини.

Шляхи виникнення омонімів

1. Збіг власне українського слова й запозиченого:

   мул (укр., відклади на дні водойми) — *мул* (лат., тварина);
   як (укр., прислівник) — *як* (тиб., тварина);
   балка (укр., яр) — *балка* (нім., перекладина).

2. Збіг двох значень:

   кок (фр., вид зачіски) — *кок* (голл, кухар на судні);
   бар (грец., одиниця тиску) — *бар* (англ., невеликий ресторан);
   метр (грец., одиниця довжини, віршовий розмір) — *метр* (фр., учитель, вихователь, шанoблива назва людини).

3. Збіг слів у результаті словотворення:
   загин (від *гинути*) — *загин* (від *гнути*),
   злити (від *зло*) — *злити* (від *лити*),
   обпилювати (від *пил*) — *обпилювати* (від *пиляти*).
4. Збіг слів у результаті історичних фонетичних змін (спрощення, чергування):
   вити (вию) ← въти, *вити (в'ю)* ← вити;
   ніс (несу) ← неслъ, *ніс (носа)* ← носъ.
5. Збіг сучасного літературного слова й застарілого або діалектизму:
   око (орган зору) — *око* (міра рідини), *чайка* (птах) — *чайка* (човен), *без* (прийменник), *голосити*, *гостинець* і діалектні: *без* (бузок), *голосити* (поширювати), *гостинець* (великий битий шлях, шосе).
6. Розпад полісемії, тобто втрата асоціативного зв'язку між значеннями одного слова:
   порох (пил) — *порох* (вибухівка),
   дача (вілла) — *дача* (давання),
   лист (у рослини) — *лист* (послання).

Міжмовна омонімія

Відоме також явище міжмовної омонімії, тобто збігу зовнішньої форми слів двох різних мов. Воно властиве не тільки близькоспорідненим, а й досить віддаленим щодо походження мовам.

Наведемо приклади українсько-російських міжмовних омонімів:

укр.	рос.
луна (відлуння)	*луна* (місяць)
рожа (мальва)	*рожа* (пика)
час (форма існування матерії)	*час* (година)

Омоніми широко використовуються в художній літературі, народній творчості, у розмовно-побутовому мовленні як засіб образної передачі думки:

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас, —
Де ж мені вас діти?

Т. Шевченко.

Л у к а ш: *Ой скажи, дай пораду,*
Як прожити без долі.
Д о л я: *Як одрізана гілка,*
Що валяється долі.

Леся Українка.

Так і літо мине,
Так і осінь мине,
І, можливо, мене
Хтось колись пом'яне.

О. Підсуха.

Погана та мати, що не хоче дітей мати (Нар. тв.)

Часто омонімію використовують як засіб творення дотепів, каламбурів у текстах для дітей:

Песик шишку з лісу ніс
І подряпав нею ніс.

Як тільки світанок настав,
Гусак чимчикує на став.
Проводить він там цілі дні,
Поживи шукає на дні.

Байбаки на варті стали
І в ту ж мить дрімати стали.

Отак ледача варта,
Слова доброго не варта.

Клаптик ситцю я покраю,
Хусточок з нього нашию,
Помережу їх по краю,
Пов'яжу лялькам на шию.
Мама скаже: «Глянуть любо
На твою роботу, Любо!»
Г. Плотников.

Жук пішов у сад за дачу
І розв'язує задачу.
А комар години цілі
Лиш тиняється без цілі.
То з нудьги, без всяких діл,
Полетів з гори у діл,
Повернув за тин до льоху,
Розбудив за сажем льоху,
У смолі липкій зав'яз,
Зачепив крилом за в'яз,
З бузини упав, незграба,
І радіє, що не з граба.
В. Плахотников.

§34. Синоніми

Синоніми (від грецького *synonymos — однойменний*) — це слова, що мають близьке чи однакове лексичне значення, але різний звуковий склад.

Наприклад, слова *сміливий, хоробрий, відважний, безстрашний, відчайдушний, доблесний, героїчний* різні за звучанням, проте об'єднані спільним значенням — «небоязкий, готовий здійснити визначний учинок, подвиг». Разом з тим кожен з цих прикметників уносить новий відтінок в основне значення.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Неначе птахи в чорнім гаї,
Козацтво сміливе літає.
Т. Шевченко.

Хай славлять поети своїми піснями
Героїв відважних твоїх!
В. Сосюра.

Вічна слава безсмертю хоробрих,
Які кличуть на подвиг живих!
І. Нехода.

Тут, над Дніпром, поліг у битві з печенігами хоробрий і великодушний князь Святослав (М. Рильський).

Йдуть, обнявшися з віків,
Пісні мужніх мореходів
І пісні степовиків.
М. Нагнибіда.

На лихо, небезпечний хлопець. Відчайдушний (К. Гордієнко).

Сотні очей пристрасно стежили за цим героїчним переходом танків по дну чужої ріки (О. Гончар).

Ще дужчі з бою вийшли ми,
ми світ відстояли грудьми —
Вітчизни доблесні сини.
Л. Дмитерко.

Слова-синоніми за своїм спільним лексичним значенням об'єднуються в одну групу, яку називають **синонімічним рядом, або синонімічним**

гніздом. Ряд має **стрижневе** слово, яке є стилістично нейтральним (тобто емоційно не забарвленим), найбільш уживаним. У словниках синонімів воно подається першим. Таке слово називають ще **домінантою** (від латинського *dominans — панівний*).

Так, у синонімічному ряду на означення різних виявів процесу мовлення нейтральним виступає дієслово *говорити*. Саме навколо нього групуються всі інші синоніми: *казати, мовити, розмовляти, гомоніти, балакати, бормотати, мурмотіти, бубоніти, булькотіти, шептати, шамкати, ивенькати, базікати, бовкати, теревенити, торочити, патякати, варнякати* та ін.

До одного синонімічного ряду звичайно входять слова однієї частини мови. Тому виділяють синоніми:

- іменникові:
  друг, брат, друзяка, побратим, приятель, дружок, кум, товариш;
  майстер, віртуоз, митець, чаклун, бог, маг, чарівник, чародій, чудотворець, універсал;
  боєць, воїн, вояк, войовник, звитяжець, витязь, ратник, ратоборець, рубака, зборонець;
- прикметникові:
  гарний, красивий, чарівний, чудовий, хороший, гожий, вродливий, приємний на вигляд;
  ввічливий, чемний, гречний, шанобливий, привітний, люб'язний, вихований, коректний, делікатний, учтивий, галантний, обачний, поштивий, лицарський;
- дієслівні:
  захотіти, забажати, забагнути, зволити, благоволити, зажадати, запрагнути;
  лицемірити, кривити душею, фальшивити, фарисействувати, лукавити, хитрувати, двоїти;
  насміхатися, глузувати, кепкувати, висміювати, зубоскалити, хихикати, жартувати, глумитися, іронізувати, єхидствувати, потішатися;
- прислівникові:
  обов'язково, неодмінно, конче, доконче, неминуче, напевне, безсумнівно;
  зрозуміло, доступно, приступно, дохідливо, ясно, прозоро, популярно;
  назавжди, навіки, навічно, навіки-віків, на віки вічні, назовсім, безповоротно, без вороття;
- прийменникові:
  біля, коло, побіля, близько, обабіч, край.

Багатозначне слово може входити до складу різних синонімічних рядів. Наприклад:
спів *тихий — неголосний, слабкий, приглушений, ледве чутний;*
чоловік *тихий — неголосний, слухняний, лагідний, спокійний, мовчазний, покірний;*

сон *тихий — спокійний, безтурботний, мирний, солодкий, легкий;* хід (хода) *тихий — безшумний, повільний, неквапливий, нечутний* тощо.

Синоніміка — це сукупність синонімів, наявних у мові.

Групи синонімів

Синоніми бувають *лексичні, морфологічні, синтаксичні, фразеологічні.*

Лексичні синоніми — це подібні чи тотожні за значенням слова. Як правило, вони відрізняються одне від одного чи семантичними (значеннєвими), чи стилістичними відтінками. У зв'язку з цим серед лексичних синонімів виділяють *семантичні, стилістичні* та *семантико-стилістичні синоніми.*

Семантичні синоніми, або ідеографічні (від грецького *idea — поняття*) відрізняються один від одного відтінками в значенні. Наприклад, слово *давній* має такі синоніми: *старий, колишній, древній, стародавній, старовинний, старосвітський, старожитній.* Ці слова дуже близькі за значенням, але не тотожні, кожне з них має свій смисловий відтінок. Тому можна сказати *давній друг,* але *старий дід; колишні товариші,* але *старосвітська родина; старовинні ікони,* але *старожитні греки.*

Ще приклади семантичних (ідеографічних) синонімів:

- *дорога, шлях, путь, узвіз, тракт, бетонка, шосе, траса, магістраль, автострада;*
- *горизонт, обрій, небосхил, крайнебо, небокрай, круговид, видноколо, овид, виднокруг;*
- *розумний, недурний, толковий, головатий, мізкуватий, кебетливий, мудрий, хитромудрий;*

Стилістичні синоніми не мають відмінностей у смислових відтінках, але відрізняються емоційно-експресивним забарвленням і сферою використання.

Так, до слова *сміятися* можна підібрати такі синоніми: *реготати, хихикати, скалити (шкірити) зуби.*

Сміятися — стилістично нейтральне;
реготати, хихикати — розмовні;
скалити (шкірити) зуби — зневажливе.

Слово *очі* не має якихось особливих стилістичних відтінків, а *вирла* — його розмовний, згрубілий синонімічний відповідник («випуклі, витріщені очі»), *балухи, баньки* — вульгаризми, а *очеса* — архаїзм, що має згрубіло-іронічний відтінок.

Говорити — базікати, патякати;
ходити — швендяти, човгати;
їсти — глитати, жерти.

Слова *обличчя, лик* і *пика* — теж синоніми, бо означають одне й те ж поняття, але *обличчя* — нейтральне, *лик* — піднесено-урочисте, а *пика* — згрубіле, просторічне.

Стилістичні синоніми можуть розрізнятися за різними ознаками:

- стильова належність:
  говорити, але на зборах — *виступати*;
  розбір, але в науковому стилі — *аналіз*;
  прохання, але в офіційно-діловому стилі — *заява*;
  повідомити, але *возвістити* — книжний, художньо-публіцистичний стиль;
- сучасне — застаріле слово (архаїзм):
  палець — перст,
  зозуля — зигзиця,
  щоки — ланіти,
  скарга — супліка;
- загальномовне — діалектне:
  юнак — легінь,
  сковорода — пательня,
  півень — когут,
  гарний — файний;
- власне українське — запозичене:
  побачення — рандеву,
  іспит — екзамен,
  оплески — аплодисменти,
  байдужість — апатія,
  відтінок — нюанс;
- загальномовне — термін:
  запалення легень — пневмонія,
  нарив — абсцес,
  отруйний — токсичний,
  окислення — оксидація,
  описовий — дескриптивний.

Семантико-стилістичні синоніми відрізняються як семантичними відтінками, так і стилістичним забарвленням:

- *поганий, гидкий, бридкий, кепський, осоружний, паскудний, мерзенний;*
- *шибеник, пустун, бешкетник, урвиголова, забіяка, задерій, заводій, зачепа, задира, півень.*
- *кричати, репетувати, горлати, ґвалтувати, лементувати, голосити, верещати, йойкати, ячати.*

Виділяють також абсолютні синоніми. Це синоніми, які не відрізняються ні семантичними, ні стилістичними відтінками, тобто цілком однакові не тільки за значенням, але й за вживанням слова. Їхня кількість у мові незначна:

гасло — лозунг, майдан — площа, алфавіт —абетка, буква — літера, лінгвістика — мовознавство, доказ — аргумент, укол — ін'єкція, вітрило — парус, водограй — фонтан, лаштунки — куліси, всесвіт — космос.

З часом між абсолютними синонімами розвивається семантична та стилістична диференціація і один з них поступово переходить до пасивної лексики. Так, слова *аероплан* і *літак* були абсолютними синонімами, тепер же словом *аероплан* називають тільки літаки старої конструкції, у той час як слово *літак* застосовується й до найновіших літальних апаратів.

У парі *архітектор* і *зодчий* друге слово має відтінок урочистості; лексема *біографія* характерна для ділового стилю, а *життєпис* частіше використовують у публіцистиці; літератори, художники віддають перевагу слову *пейзаж*, географи — *ландшафт* тощо.

Лексичні синоніми можуть бути *загальномовними* й *контекстуальними*.

Загальномовними називають ті, що не залежать від контексту, їхня синонімічність сприймається поза ним (наведені вище). Контекстуальні — це ті слова (словосполучення), які стають синонімами тільки в контексті. Наприклад:

чешу (йду) *до хати; сива* (давня) *історія, заливатися* (сміятися) *без причини*.

Прикметники *повний, мертвий, глибокий, абсолютний* стають синонімами тільки зі словом *тиша*.

Серед контекстуальних синонімів виділяють перифразу, або парафразу — описовий зворот мови, а в поезії — стилістичний прийом, троп, за допомогою якого предмети, явища або власні імена називають не прямо, а через їхні характерні ознаки:

чорне золото замість кам'яне вугілля; *люди в білих халатах* — медичні працівники; *вічний сон* — смерть; *благородні птахи* — лебеді; *Тарас Шевченко — великий письменник, народний поет, співець жіночої долі, національний пророк, син українського народу, Кобзар; Київ — столиця України, стольний град, місто-красень над Дніпром*.

Стилістична роль перифраз різноманітна:

- можуть використовуватися в піднесеному врочистому мовленні:
  Цар всесвітній! цар волі, цар,
  Штемпом увінчаний! — (Т. Шевченко про засланого на каторгу в Сибір революціонера*);*
- можуть виступати як засіб іронічної чи сатиричної оцінки:
  жовтий диявол — золото,
  коричнева чума — фашизм.

У функції контекстуальних синонімів використовуються ще т. зв. евфемізми (від грецького *euphetismos — той, що добре звучить*).

Евфемістичні синоніми замінюють собою інші слова, які вважаються непристойними, нетактовними, грубими або забороненими (мають назву табу).

Примітка. У наших далеких пращурів в основі табу лежала віра в різні потойбічні сили. До заборонених слів належали, наприклад, назви духів, хвороб. Евфемізмами виступали або просто займенники (*той, він*), або іменники (*тітка* замість *лихоманка*) та прикметники (*лихий, нечистий* замість *чорт*).

У сучасному суспільстві причиною *табу* можуть бути цензура, бажання зберегти військову чи дипломатичну таємницю або ж прагнення позбутися грубих непристойних виразів. Ось чому назви підприємств,

військових частин замінюються буквами, цифрами, описовими зворотами: *п/с № 127, дипломатичний представник, сусідня держава.* Лікарі використовують латинські назви хвороб, щоб не травмувати хворого (*tibece (+bc) — сухоти*), вихована людина замість слова *брехати* скаже *помилятися, говорити неправду, відходити від істини.*

Морфологічні синоніми — це варіанти граматичних форм слів на позначення того самого поняття:

співає — співа, літає — літа, питає — пита, стрибає — стриба.

Обидва компоненти цих синонімічних пар нейтральні з погляду літературної нормативності, але другий — з обмеженим діапазоном вживання (поезія, розмовна мова).

Наведемо ще кілька прикладів морфологічних синонімів:

а) повні — короткі, стягнені — нестягнені форми якісних прикметників: *зелен — зелений, ясен — ясний; зелена — зеленая, ясні — яснії;*

б) проста і складена форми вищого і найвищого ступенів порівняння якісних прикметників: *добріший — більш добрий; найдобріший — найбільш добрий;*

в) форми дієслів недоконаного виду майбутнього часу (проста й аналітична): *писатиму — буду писати; малюватиму — буду малювати;*

г) відмінкові форми іменників, прикметників, займенників, числівників:

- давальний і місцевий відмінки: *батьку — батькові, учителю — учителеві; на батьку — на батькові, на учителі — на учителеві; на синьому — на синім, на великому — на великім;*
- орудний відмінок: *іменем — ім'ям, воротами — ворітьми, тією — тою, п'ятьома — п'ятьма* тощо.

Синтаксичні синоніми — це граматично різні конструкції, що виражають ту саму думку. Такими можна вважати:

а) сполучникові та безсполучникові речення:

Рада б зірка зійти, та чорна хмара заступає (Нар. тв.) — Рада б зірка зійти — чорна хмара заступає.

б) складнопідрядні й прості речення з дієприкметниковим і дієприслівниковим зворотами:

На обрії устали ліси, занурені в небо по пахви, обсипані пилом роси (М. Луків). — На обрії устали ліси, що були занурені в небо по пахви й обсипані пилом роси.

в) пряма й непряма мова:

Старі люди кажуть: «Два хитрих мудрого не переважать». — Старі люди кажуть, що два хитрих мудрого не переважать.

Тарас Шевченко, перебуваючи на засланні, писав: «Караюсь, мучуся, але не каюсь». — Тарас Шевченко,

перебуваючи на засланні, писав, що він карається, мучиться, але не кається.

г) словосполучення і речення:

зошит учня — учнівський зошит; високоросла людина — людина високого зросту;

Я не сплю. — Мені не спиться.

Іде дощ. — Дощить.

Окремий різновид синонімів становлять **фразеологічні синоніми** — варіанти фразеологічних одиниць на позначення того самого поняття:

говорити *— плескати язиком, ляпати язиком, молотити язиком, плести нісенітницю;*

мовчати *— тримати язик за зубами, води в рот набрати, ні пари з уст, закрити рота, рот на замок, мовчати як риба, уста закусити.*

Наявність багатої системи синонімів створює великі можливості для вибору їх у мовленні. Використання синонімів урізноманітнює нашу мову, робить її гнучкою, яскравою, образною, допомагає оригінально оформити думку, уникнути повторень.

Багатство синоніміки в мові — одна з основ розвитку її високої культури.

§35. Антоніми

Антоніми (від грецьких *anti— проти* та *onyma — ім'я*) — це слова з протилежним лексичним значенням.

Наприклад:

день — ніч, початок — кінець, перемога — поразка, життя — смерть, молодий — старий, білий — чорний, говорити — мовчати, високо — низько, тут — там.

В **антонімічні пари** об'єднуються слова, якщо вони мають яку-небудь лексичну спільність (розмір, смак, темп, зріст, час, стан тощо). Наприклад, прикметники *великий — малий* виражають протилежні значення, але їх об'єднує спільне поняття розміру. *Швидкий — повільний* об'єднуються в антонімічну пару поняттям темпу, *сміятися — плакати* — дії, *радісно — сумно* — стану.

Тому не можна вважати антонімами слова *ніч* і *ранок*, *дитинство* і *юність*, *добрий* і *ввічливий*, *зелений* і *червоний*, бо вони або не мають прямого протиставлення, або не об'єднуються лексичною спільністю.

Антоніми можуть бути як різнокореневі (*тепло — холодно, друг — ворог, успіх — невдача, радіти — журитися*), так і спільнокореневі (*надія — безнадія, схід — захід, відкрити — закрити, логічний — алогічний*).

УВАГА!

1. Слова з часткою **не** лише тоді антонімічні, коли вона творить слово з новим значенням:

друг — недруг (ворог), правда — неправда (брехня), воля — неволя (рабство), багатий — небагатий (убогий).

Однак не треба вважати антонімами такі слова,

як *теплий — нетеплий, швидко — нешвидко,* бо вони передають не діаметрально протилежні поняття, а значення з різним ступенем вияву якості.

2. Якщо слово входить до складу терміна, воно втрачає здатність мати антоніми:

білий гриб, кисла реакція, жовта раса.

Антоніми можуть бути виражені різними частинами мови:

а) іменниками:

світло — темрява, війна — мир, зустріч — розлука, земля — небо;

б) прикметниками:

тихий — голосний, рідкий — густий, демократичний — антидемократичний, здоровий — хворий, гострий — тупий;

в) дієсловами:

сидіти — стояти, працювати — байдикувати, любити — ненавидіти, хвалити — гудити, загубити — знайти;

г) прислівниками:

високо — низько, близько — далеко, добре — погано, вгорі — внизу, влітку — взимку, тут — там.

Зовсім мало антонімів серед займенників (*усякий — ніякий, усі — ніхто*) та прийменників (*від — до, під — над*).

Важливою ознакою антонімії є те, що багатозначні слова можуть мати кілька антонімів (до кожного із значень):

тихий спів — дзвінкий спів;
тиха течія — стрімка течія;
тихий крок — швидкий крок;
тиха вулиця — гомінка вулиця;
тиха розмова — голосна розмова.

Такі антоніми називають **контекстуальними.**

Порівняйте ще низку словосполучень, у кожному з яких антонімом до слова *свіжий* є інша лексема:

свіжий хліб — черствий хліб;
свіжий огірок — солоний огірок;
свіжий букет — зів'ялий букет;
свіжа метафора — стерта метафора;
свіжий погляд — традиційний погляд.

В антонімічні відношення можуть уступати не тільки слова, а й фразеологізми:

увечері — серед білого дня;
мовчати — теревені правити;
темно — хоч голки збирай.

Тільки в реченнях слова *чорний — тендітний, землянка — хата* можуть тлумачитися як антоніми:

У мужички руки ***чорні,***
В пані рученька ***тендітна.***

В мужика ***землянка*** *вогка,*
В пана ***хата*** *на помості.*

Пан ***гуляв*** *у себе в замку —*
У ярмі ***стогнали*** *люди.*

Навіть трудно розказати,
Що за лихо сталось в краю —
Люди ***мучились,*** *як в пеклі,*
Пан ***втішався,*** *мов у раю.*

Леся Українка.

Антоніми широко використовуються в художній літературі як стилістичні засоби. З них утворюється стилістична фігура **антитеза**. Це зіставлення протилежних образів, думок, явищ, у результаті якого виникає контраст, протиставлення. Антитеза увиразнює текст, робить його чіткішим та образнішим:

*Тінь **чорна** стрімко **падає вниз** —*
*То **білий** голуб так **злітає вгору**.*
Л. Костенко.

*А я стою у **білому** плащі під*
***чорним** деревом,*
На котрім птиці сниться весна
І. Жиленко.

Письменники використовують антоніми у заголовках художніх творів:
«І мертвим і живим...» (Т. Шевченко).
«Війна і мир» (Л. Толстой).
«Правда і кривда» (М. Стельмах).
«З журбою радість обнялась» (Олександр Олесь).

Антоніми часто трапляються в народній творчості, зокрема в прислів'ях, приказках, піснях:

***Ситий голодного** не розуміє.*
***Багато** казати — **мало** слухати.*
***Брехня** стоїть на **одній** нозі, а **правда** на **двох**.*
*На **чорній** землі **білий** хліб родить.*
***Молоде** орля, та **вище старого** літає.*
*Хто мудро **мовчить**, той гарно **говорить**.*

*Одна гора **високая**, а другая — **низька**,*
*Одна дівка **далекая**, а другая **близька**.*
(Нар. тв.).

§36. Пароніми

Пароніми (від грецьких *para* — *біля, поруч* та *onyma* — *ім'я*) — це слова, подібні між собою за звучанням і написанням, але різні за значенням.

У вузькому розумінні цього терміна — це схожі спільнокореневі слова:

адресант — той, хто пише листа, телеграму тощо;
адресат — той, кому пишуть;
ефективний — результативний;
ефектний — показний, виразний;
музикальний — той, хто має здатність сприймати музику *(музикальний слух)*;
музичний — той, що стосується музики *(музична школа)*;
еміграція — масове переселення з батьківщини в іншу країну;
іммігріція — від'їзд іноземців для постійного проживання;
економний — ощадливий;
економічний — те, що стосується економіки.

У широкому розумінні пароніми — це будь-які (тобто як споріднені, так і неспоріднені) схожі за формою слова:

компанія — кампанія, варта — вахта, промінь — пломінь, мимохіть — мимохідь, бурун — буран, боцман — лоцман.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Значення найуживаніших слів-паронімів і їхнє правильне використання в усному й писемному мовленні.

Авторитарний — владний, який утверджується силою влади *(авторитарний уряд)*;
авторитетний — який користується авторитетом, заслуговує на довіру *(авторитетний викладач)*.

Адрес — письмове, переважно ювілейне привітання, звернене до особи, установи;
адреса — місце проживання особи або місце розміщення установи; напис на конверті, бандеролі.

Анотація — коротка, стисла характеристика змісту статті, книжки;
нотація — система умовних позначень; догана, повчання людині, що припустилася якоїсь помилки.

Будівельник — людина, яка має будівельну спеціальність *(досвідчений будівельник)*;
будівник — узагальнена назва для людини, яка бере участь у спорудженні чогось; творець *(будівник нового життя)*;
будівничий — архітектор; засновник, творець, .

Бювет — будівля над мінеральним джерелом, обладнана для приймання лікувальних вод;
кювет — водостічна канава вздовж шляху чи залізничного полотна.

Виборний — який обирається голосуванням на якусь посаду *(виборний орган)*;
виборчий — який стосується виборів, їх організації та проведення *(виборча дільниця, бюлетень, кампанія)*.

Вимисел — те, що вигадане;
домисел — здогад, заснований на припущенні, міркуваннях.

Вистава — твір театрального мистецтва, спектакль;
виставка — публічний показ спеціально підібраних предметів і місце для нього.

Відпуск — видача, продаж чого-небудь;
відпустка — звільнення на певний час від роботи.

Військовий — який стосується війська, установлений в армії *(військова дисципліна)*;
воєнний — який стосується війни *(воєнна інтервенція)*.

Віршований — написаний віршем *(віршований твір)*;
віршовий — який стосується вірша, його форми, структури *(віршовий розмір)*.

Гірницький — який стосується гірника, пов'язаний з ним *(гірницький колектив)*;
гірничий — пов'язаний з вивченням, видобутком і використанням корисних копалин *(гірнича промисловість)*.

Громадський — який стосується суспільства, громади чи окремого колективу *(громадський діяч)*;
громадянський — який стосується громадянина чи члена суспільства *(громадянський обов'язок)*.

Група — сукупність осіб, предметів;

трупа — колектив артистів театру *(балетна трупа)*.

Дистанція — відстань, проміжок між чим-небудь;
інстанція — щабель у системі підлеглих один одному органів.

Досвідчений — який має життєвий досвід;
освічений — який має освіту, здобув знання.

Дружний — згуртований, одностайний *(дружний клас)*;
дружній — доброзичливий, дружелюбний *(дружній потиск руки)*.

Знаменитий — який має славу, популярність *(знаменитий композитор)*;
знаменний — дуже важливий, видатний *(знаменний день)*.

Інформативний — який наповнений інформацією *(інформативний виклад)*;
інформаційний — який містить, опрацьовує інформацію *(інформаційне бюро)*.

Їда — споживання їжі;
їжа — харчі.

Книжковий — який стосується книжки, пов'язаний з нею (випускає книжки або торгує ними) *(книжковий ярмарок)*;
книжний — характерний для писемно-літературного викладу *(книжний стиль)*.

Контингент — сукупність людей, що становить якусь однорідність;
континент — материк.

Корисливий — який прагне до власної вигоди, робить заради наживи *(корислива людина)*;
корисний — який приносить користь *(корисний довідник)*.

Людний — багатолюдний *(людний проспект)*;
людяний — доброзичливий, чуйний до інших *(людяний учинок)*.

Мимохідь — проходити мимо по дорозі, побіжно;
мимохіть — без певного наміру, мимоволі, несвідомо.

На протязі — під дією різкого струменя повітря, що продуває (*стояти на протязі*);
протягом — упродовж певного часу тривання дії чи процесу (*протягом тижня*).

Пам'ятка — предмет матеріальної культури, що зберігся;
пам'ятник — архітектурна або скульптурна споруда на честь когось.

Плутати — безладно переплітати нитки; уносити неясність, помилятися;
путати — стягувати путами — ременями.

Посмішка — глузливий вираз обличчя, що відбиває кепкування, іронію; насмішка;
усмішка — порух м'язами обличчя, який виражає радість, задоволення.

Програмний — який містить у собі програму (*програмний документ*);
програмовий — який є в навчальній програмі (*програмовий матеріал з фізики*);
програмований — який здійснюється за допомогою програмування (*програмоване навчання*).

Публіцистичний — який стосується публіцистики як роду літературної творчості *(публіцистичний жанр)*;
публічний — прилюдний *(публічний виступ)*.

Рідкий — який перебуває у стані рідини *(рідкий розчин)*;

рідкісний — який трапляється дуже рідко *(рідкісний метал)*.

Свідоцтво — офіційний документ, який підтверджує якийсь факт;
свідчення — факт, що підтверджує щось, доказ.

Сердечний — сповнений доброзичливості, чуйності, щирий, вірний *(сердечний приятель)*;
сердешний — який викликає співчуття, нещасний *(сердешна Катерина)*;
серцевий — який стосується серця; пов'язаний з хворобами серця *(серцевий м'яз)*.

Степінь — добуток двох, трьох і більше однакових співмножників;
ступінь — крок; посада і звання; порівняльна величина.

Тактичний — який стосується тактики (*тактична боротьба*);
тактовний — який володіє почуттям міри, вміє поводитися *(тактовна людина)*;

Талан — доля, щастя, удача;
талант — обдаровання, природні здібності.

§37. Активна і пасивна лексика української мови

Лексика найтісніше пов'язана з життям народу. Вона постійно реагує на зміни в його соціально-виробничому й культурному житті, а тому словниковий склад мови характеризується дією двох процесів — появою нових слів (для називання нових понять, що з'являються в житті суспільства) і виходом з ужитку слів, що позначали старі явища й реалії. Це зумовлює наявність двох шарів лексики — активного і пасивного.

Активна лексика

Активна лексика — це слова повсякденного вжитку, які не мають значення давності або новизни. Вони становлять ядро словникового складу мови. До активної лексики належать не лише слова, якими постійно користуються всі носії мови, незалежно від фаху, віку, статі (*хліб, молоко, яблуко, морква, дорога, тролейбус, метро, повітря, дощ, батько, мати, діти, син, дочка, великий, солодкий, широкий, рідний, читати, ходити, співати, сьогодні, вчора, тут, там* тощо), а й ті, що вживаються в різних галузях науки, мистецтва, виробництва (*синус, косинус, трикутник, діагональ, перпендикуляр, кут; корінь, суфікс, префікс, іменник, дієслово, закінчення, відмінок, речення, кома, тире*).

Активна лексика об'єднує як споконвічно українські слова, так і численні групи запозичених. Головна її ознака — регулярне використання в якійсь сфері діяльності людини.

Пасивна лексика

Пасивна лексика — це застарілі слова, що вийшли або виходять з активного вжитку, а також нові слова,

недавно створені чи запозичені з інших мов, які ще не стали загальновживаними.

Неологізми (від грецьких *neos* — *новий* та *logos* — *учення*) — нові слова, які з'являються в мові разом з виникненням нових предметів, явищ, понять, процесів у суспільному житті. Наприклад:

геном, клон, менеджмент, менеджер, логістика, віртуальний, інтерактивний, іміджмейкер, банкінг, боулінг.

На час своєї появи кожне слово є неологізмом, оскільки позначає нове поняття. З часом, набувши широкого вжитку, воно стає загальновживаним і входить до активного словника мови. Інакше кажучи, статус неологізмів відповідні слова зберігають доти, доки вони не стають загальновживаними, притаманними лексичному запасові якнайширших кіл носіїв мови. Наприклад, свого часу неологізмами були *метрополітен, космодром, телебачення, місяцехід, генотип, холодильник, перебудова, гласність, приватизація.* Тепер ці слова стали звичайними й до неологізмів їх уже не зараховуємо.

Поряд з лексичними неологізмами з'являється чимало неологізмів семантичних, тобто слів, що вже існують у мові, але набули нових значень: *депутат* — *народний депутат.*

Ще одна причина появи неологізмів — бажання предмету чи явищу, що вже існує в мові, дати образнішу назву, яка б відповідала світосприйманню того чи іншого автора:

І з-під хмар-снігурів
Сніговіється даль-хитавиця,
Та ще приспана сила снігів,
Та над серцем зоря-вечірниця.

М. Вінграновський.

Таким чином, неологізми можна поділити на загальномовні й індивідуальні (авторські), які знаходимо у творах письменників, науковців.

Вони сприяють створенню оригінальних, свіжих художніх образів.

Не дивися так привітно,
Яблуневоцвітно...
Не милуй мене шовково,
Ясно-соколово.

П. Тичина.

Соняхи, щирі ***огнепоклонники,***
Сходу кивають ***злотоголово.***

А. Малишко.

В давній золотій печалі ***лебедіють*** *небеса (Д. Павличко).*

Індивідуально-авторські неологізми рідко переходять у загальновживану лексику. Як правило, вони надовго зберігають забарвлення образної індивідуальності й доречні тільки в окремих творах, де виконують певну художню функцію .

Так, наприклад, у поезіях Павла Тичини трапляються такі неологізми:

аеропланити, багряноводний, бистрозір, бруньkоцвіт, вічнодумний, сонцеприхильник;

у Ліни Костенко:
золотаве звечоріння, стрімголова малеча; одкам'янійте, статуї античні; пензлі боговгодні;

у Василя Стуса:
спогадування, сніння, серцеокий, самозамкнений, стотривожна душа, на цих всебідах, усевитончуваний зойк;

у Михайла Стельмаха:
місяць-білогривець, підсмуток очей, нездужжя, пора зацвітань і одцвітань, зашовковитися, піднебесність;

в Олеся Гончара:
рожеве клубовиння, надвечірність, гороїжиться берег, двигіт ударів, протисезонно.

Деякі зі створених майстрами слова новотворів увійшли до загальновживаного словника:

мрія, майбутнє, крок (М. Старицького),
поступ, чинник (І. Франка),
прагнути (Олександра Олеся),
незграбний, бруд, окремий (В. Винниченка),
розкрилитися (М. Рильського),
всніжити (М. Стельмаха).

Неологізми творяться за наявними в мові моделями. Так, за зразком *біологія, геологія, зоологія* утворено слова *вірусологія, дельфінологія, спелеологія*; за зразком *атмосфера, стратосфера* утворено слово *біосфера;* за зразком *бібліотека, картотека — фільмотека, дискотека, слайдотека.*

Є й авторські словотвори:

А дівуля, дівчинина, дівувальниця
До кожуха, кожушенька так і
горнеться,
А бабуся, бабулиня, бабусенція
До дівчиська, дівчиниська
так і тулиться —
Сиротина ж, сиротуля,
сиропташечка,
Бабумамця, бабутатко,
бабусонечко.

Я дивлюсь на світ здивовано,
І дивіння моє — здивування,
Все одивлене, все одиване,
Дива дивові дивування.

З тв. І. Драча.

Порівняно нове явище в розвитку мов — **абревіатури**. Позитивною рисою цього виду лексики є те, що та сама кількість інформації передається набагато меншою кількістю знаків. Наприклад, замість *Українське державне об'єднання для продажу сільськогосподарської техніки, запасних частин, мінеральних добрив та інших матеріально-технічних засобів, організації ремонту й використання машин* уживаємо *Укрсільгосптехніка.* Проте абревіатурами не треба зловживати.

Застарілі слова

Серед застарілих слів виділяють дві основні групи — *архаїзми* та *історизми*.

Застаріла лексика неоднорідна за своїм складом, що пояснюється різними причинами виходу слів з активного запасу. Застарілі слова відзначаються також ступенем архаїзації.

Одну групу становлять ті, що зовсім вийшли з ужитку. Вони незрозумілі носіям мови на сучасному етапі: *вазнь* — щастя, *віститель* — парламентер, *головник* — убивця, *звідець* — шпигун, *просинець* — січень; серед них є слова, що залишилися в деяких діалектах: *марець* — березень, *кріс* — рушниця.

До іншої групи застарілої лексики входять слова, що зрідка вживаються в сучасній літературній мові і, як правило, зрозумілі її носіям: *аршин, гайдамака, дзиґарі, панщина, рать*.

Історизми — це слова, які виходять з активного вжитку через те, що зникли предмети й поняття, позначувані ними:

смерд, кріпак, війт, князь, поміщик, земство, повіт, волость, свита, жупан, сап'янці, сагайдак.

Ще у 20-ті рр. XX ст. широко вживалися слова *продрозверстка, продподаток, неп, непман, куркуль* та ін. Перетворюються на історизми ще недавно вкрай активні такі слова й словосполучення:

комсомолець, жовтеня, піонер, Генеральний секретар ЦК КПРС та ін.

Серед історизмів можна виділити такі головні с е м а т и ч н і г р у п и:

1. Слова, що характеризують класову структуру суспільства:
   боярин, вельможа, дворянин, кріпак, поміщик, цар, челядь, смерд.
2. Назви колишніх урядових і військових чинів, посад:
   війт, городовий, десятник, осавула, хорунжий, столоначальник.
3. Назви установ минулих епох:
   волость, зборня, ратуша, сенат.
4. Назви колишніх професій:
   бондар, стельмах, дігтяр, покоївка, кожум'яка, лакей.
5. Назви старовинної зброї, амуніції:
   булава, мушкет, щит, меч, гаківниця, самопал, ятаган.
6. Назви старовинного одягу:
   очіпок, плахта, кирея, жупан, свита, намітка.
7. Назви старовинних монет, грошових одиниць, одиниць виміру:
   гріш, гульден, золотник, катеринка, полтина, півкопи, таляр, червінець, гони, лікоть, аршин, миля.

Історизми не виконують якоїсь стилістичної функції, а є нейтральними словами, тобто назвами речей, явищ, які вживалися в певний історичний час.

Отже, історизми — це застарілі слова, які не мають синонімів, слів-

замінників. Вони використовуються або в спеціальній історичній літературі, або в художніх творах, коли треба відтворити колорит певної історичної епохи.

Архаїзми — це слова, що вийшли з активного словника мовців, оскільки їх витіснили інші, які мали з ними однакове значення. При цьому реалії, позначувані ними, не зникли з повсякденного людського життя:

десниця — права рука	*чоло* — лоб
спудей — студент	*вия* — шия
перст — палець	*піїт* — поет
ректи — говорити	*вої* — воїни
возатай — візник	*зело* — дуже
глагол — слово	*град* — місто
ланіти — щоки	*злато* — золото
зріти — бачити	*врата* — ворота
живіт — життя	*рать* — військо

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Поряд з архаїзмом завжди існує (як синонім) звичайне сучасне слово.

У зв'язку з цим архаїзми не вживаються з нейтральним значенням (цю функцію виконують їхні синоніми з активної лексики), а завжди мають стилістичне забарвлення, тому їх ще називають **стилістичними архаїзмами**. У художній літературі, наприклад, вони виражають урочистість, пафос, подекуди іронію:

На прю! Без ляку і зневіри
За правду, волю, за наш край!
М. Старицький.

Люди добрі, пожалійте бідолашного піїти.
Що від горя, від наруги за слізьми не бачить світу.
В. Самійленко.

§38. Лексика української мови за походженням

Лексика української мови формувалася протягом багатьох століть у тісному зв'язку з іншими мовами.

Українська мова належить до східнослов'янської мовної групи, яка разом з південнослов'янською та західнослов'янською постала із спільнослов'янської (праслов'янської) мови, а та — з індоєвропейської.

Близько 90% української лексики становлять **успадковані** слова, тобто такі, що беруть свій початок з індоєвропейської мови; слова, що виникли в спільнослов'янський період; слова спільні для східнослов'янських мов; лексика, що з'явилася за час самостійного функціонування української мови.

Решта лексичного складу (приблизно 10%) — слова, **запозичені** з інших мов.

Групи успадкованих слів української мови

Серед споконвічних слів, яких у нашій мові переважна більшість і які визначають її національну самобутність, виділяють *спільнослов'янську* групу слів, *спільносхіднослов'янську* та *власне українську*.

Спільнослов'янські слова (праслов'янська лексика). Це слова дуже давні, наявні майже в усіх сучасних

слов'янських мовах. Порівняйте: в українській — *голова, один*; у російській — *голова, один*; у білоруській — *галава, адзін*; у польській — *głowa, jeden*; у чеській — *hlava, jeden*; у болгарській — *глава, един*; у сербській — *глава, један*.

Частина спільнослов'янських слів з'явилася в період т. зв. слов'янської єдності, коли слов'яни ще не поділялися на східну, південну і західну групи народів (між XX ст. до н. е. і V ст. н. е.). Частина спільнослов'янських слів ще давніша за походженням — існує з індоєвропейського періоду (до XX ст. до н. е.), а тому такі слова наявні й у сучасних неслов'янських мовах. Наприклад, укр. *мати*, пол. *matka*, старосл. **мати**, англ. *mather*, нім. *Mutter*, староінд. *matar*, старогрец. *meter*, лат. *mater*.

Спільнослов'янські слова стосуються найважливіших галузей життя і діяльності людини та суспільства. Серед них:

- назви спорідненості: *мати, брат, дочка, онук;*
- назви частин тіла: *вухо, ніс, серце, шия, язик, лікоть;*
- назви рослин і тварин: *береза, верба, черемха, орел, олень, гуска*;
- назви предметів і явищ природи: *сонце, місяць, день, ніч, весна, зима, вогонь, вода, сніг;*
- назви дій, процесів, станів: *жити, стояти, сидіти, брати, везти;*
- назви якостей: *босий, вузький* тощо.

Спільносхіднослов'янські слова. З'явилися тоді, коли східнослов'янські племена ввійшли до складу Київської Русі.

Цей шар лексики ще називають давньоруським. Таких слів, як правило, немає в західних і південних слов'янських мовах.

Сюди належать:
батько, дядько, племінник, білка, собака, жайворонок, кішка, зозуля, щавель, молочай, гречка, осока; урожай, цілина, ярина, озимина, сінокіс, дешевий, куций; велич, довір'я, хороший; сорок, дев'яносто.

Власне українські слова. Ці слова з'явилися в процесі формування й розвитку української мови на базі діалектів протоукраїнських племен (полян, деревлян, волинян, уличів, тиверців, білих хорватів та ін.). Вони притаманні лише українській мові й становлять найбільшу частину її лексичної системи.

Сюди належать:
багаття, віхола, вареники, вщерть, гарний, глузувати, дошкуляти, зайвий, кучерявий, линути, людина, мрія, майоріти, нісенітниця, плекати, скеля, суниці, сіяч, сніданок, смуга, хист, жовтень, бандура, держава, галушки, паляниця, чарівний тощо.

Старослов'янізми в українській мові

Старослов'янізми — це слова, засвоєні зі старослов'янської мови,

якою користувалися як літературною майже всі слов'яни.

Історична довідка. Старослов'янська мова сформувалася в IX ст. на основі давніх македонсько-болгарських діалектів. Вона лягла в основу слов'янської писемності, творцями якої були болгарські місіонери, брати Костянтин (у християнській церкві він був зарахований до лику святих під іменем Кирило) і Мефодій.

Використання старослов'янської мови східними слов'янами пов'язане з прийняттям 988 року в Київській Русі християнства. Згодом цю мову стали називати **церковнослов'янською** через основну сферу її застосування. В основному вона обслуговувала потреби релігії: нею проводилися церковні відправи, перекладалися культові книги з грецьких оригіналів. Окрім того, ця книжна мова поступово перетворилася на могутній засіб освіти, науки, культури.

У церковно-релігійній літературі її вживали протягом століть, частково нею користуються й тепер. Збагативши словниковий склад давньоруської літературної мови, старослов'янізми органічно влилися в українську мову.

Фонетичні особливості старослов'янізмів:

- неповноголосся *-ра-*, *-ла-*, *-ре-*, *-ле-* відповідно до українського повноголосся *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-*:
  град — город, врата — ворота, злато — золото, глава — голова, глас — голос, брег — берег, древо — дерево;
- Початковий звук [j] на початку:
  єдиний, юродивий, єдність, юність;
- сполучення *жд*:
  вождь, утверждати, страждати.

Морфологічні ознаки старослов'янізмів:

- префікси *воз-*, *со-*, *пред-*, *пре-*:
  возвеличити, возз'єднання, воздвигнути, соратник, предтеча;
- суфікси іменників *-тель*, *-ств(о)*, *-ин-*, *-тай*, *-язнь*:
  мислитель, учитель, багатство, братство, громадянство, гординя, глашатай, приязнь;
- суфікси дієприкметників *-ящ-*, *-ущ-*:
  роботящий, трудящий, грядущий, невмирущий;
- характерні перші частини складних слів *благо-*, *бого-*, *добро-*, *зло-*:
  благодать, благословення, благовісник, богобоящий, богогласник, добродійство, злорадство.

Здебільшого старослов'янізми використовуються в українській мові з певною стилістичною метою, вони покликані надати мовленню врочистого, патетичного звучання або в поєднанні з просторічною й побутовою лексикою створити іронічне забарвлення:

Все уповоніє моє
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Все уповоніє моє
На тебе, мати, возлагаю.
Святая сило всіх святих.

Німим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,

І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться...
... А тюрм! А люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!
З тв. Т. Шевченка.

Запозичення зі слов'янських мов

Словниковий склад української мови постійно поповнюється за рахунок лексики споріднених слов'янських мов.

З **російської мови** або через її посередництво ввійшла велика кількість слів і сталих словосполучень — елементів суспільно-політичної, виробничої, наукової та іншої лексики: *бомба, генералітет, капітан, пістолет, гавань, завод, декабрист, автотраса, електропоїзд, кібернетика* тощо.

Українська лексика поповнюється також за рахунок к а л ь к у в а н н я, тобто шляхом точного, поморфемного перекладу багатьох російських слів: *виборець* (рос. *избиратель*), *телебачення* (рос. *телевидение*), *напівпровідник* (рос. *полупроводник*).

Є в українській мові й **білоруські слова**: *дьоготь, бадьоро, жлукто.*

Із західнослов'янських мов до нашої лексики потрапило найбільше **польських слів**: *урядник, пан, брама, башта, жупан, скарб, байка, рекрут, гусар, каштан, барвінок, повидло, краков'як, мазурка, гітара, ґрунт, делікатний, ґречний.*

З **чеської** прийшли такі запозичення: *влада, власний, вагатися, табір, гасло, ганьба, бавовна* тощо.

Запозичення з неслов'янських мов

Такі засвоєння простежуються здавна. Це передусім грецизми, латинізми, тюркізми, германізми.

Серед **грецизмів**:

- чимало релігійних термінів (*ангел, єпископ, патріарх, ікона, лампада, монастир, монах, паламар, ладан, панахида*);
- терміни науки й мистецтва (*граматика, історія, філософія, педагогіка, бібліотека, театр, драма, поема, хор, епос, сцена*);
- політико-економічна термінологія (*демократ, електрика*);
- власні імена: *Андрій, Василь, Олександр, Георгій, Катерина, Оксана.*

Грецизми розпізнаються:

- за звуками *а, е, ф* на початку слова (*автобіографія, еврика, фаза*);
- за поєднанням приголосних *кс, пс, мп, мв* (*синтаксис, психологія*);
- за кореневими морфемами *авто* (грец. «сам»), *аеро* (грец. «повітря»), *агро* (грец. «поле»), *гео* (грец. «земля»), *біо* (грец. «життя»), *гідро* (грец. «вода»), *філ* (грец. «друг,

прихильник»): *автоперегони, автограф, автобіографія, аерознімання, агропромисловий, геологія, біосфера, гідроспоруда, слов'янофіл, бібліофіл*;

- за суфіксами *-іст, -ад-, -изм, -ит* (*анархіст, декада, історизм, гастрит*).

Слова латинського походження — це здебільшого політичні терміни (*клас, диктатура, республіка, соціалізм, конституція*), наукові (*індукція, меридіан, прогресія, реакція, префікс*), юридичні (*адвокат, нотаріус, юрист, прокуратура*), медичні (*ангіна, фурункул, ампутація*), педагогічні (*інститут, абітурієнт, лекція, факультет, екзамен, студент*), мистецькі (*гумор, цирк, фабула*), власні імена (*Віктор, Павло, Валентина, Валерій, Сергій, Юлія, Петро*) та ін.

Слова з тюркських мов (тюркізми) — переважно з мови половців, печенігів, турків, татар — засвоювалися ще в часи Київської Русі. У лексику української мови вони активно входили й у XIV–XVII ст. До тюркізмів належать:

- назви груп населення (*аксакал, бай, хан, отаман, чумак, козак, гайдамака*);
- продуктів харчування (*кавун, гарбуз, баклажан, кизил, ізюм, халва, шашлик, кумис*);
- одягу, посуду (*халат, чалма, таз, казан, чарка*);
- економічні та адміністративні назви (*орда, базар, бакалія, шалаш, сарай*);
- назви, пов'язані з тваринництвом (*баран, бугай, чабан, табун, отара*) та ін.

Тюркізми розрізняються за повторенням голосних у словах (*чадра, чалма, сундук, чубук, барабан, аркан*), за кінцевим *-лик, -ча* (*балик, алича, парча*).

Лексичні запозичення з **німецької мови**:

- назви осіб за професією (*майстер, штукатур*);
- назви знарядь, засобів праці, ремесел (*верстат, цех, котел, кнопка*);
- назви предметів побуту (*бутерброд, фартух, мундштук*);
- терміни торгівлі (*вексель, касир*);
- адміністративні назви (*штат, штраф, поштамт*);
- військові назви (*штаб, фланг, єфрейтор, патронташ, юнкер*);
- медичні назви (*фельдшер, бинт, шприц*);
- мистецькі (*арфа, флейта, гастролі*) тощо.

Лексичні запозичення з **французької мови** — це здебільшого назви суспільно-політичних понять, одягу, приміщень, речей побуту, парфумерії: *парламент, політика, комюніке, дебати, бюрократ, парад, режим, кабінет, салон, бригантина, арсенал, паж, реформа, прем'єр, кафе,*

буфет, абажур, торшер, пудра, вазелін, одеколон, жакет, пальто, костюм, гардероб.

Трапляються французькі слова у військовій, технічній і мистецькій термінології:

атака, батарея, кавалерія, гарнізон, фронт, жанр, романс, суфлер, афіша.

Лексичні запозичення з **англійської мови** — це, головним чином, слова із спортивної лексики (*ринг, баскетбол, матч, аут, теніс, футбол, хокей, рекорд, боксер, спортсмен, чемпіон, старт, фініш*), назви предметів одягу, їжі, питва (*светер, піжама, макінтош, пудинг, ром, біфштекс*), суспільно-політичні, технічні та мореплавські терміни (*мітинг, клуб, лідер, трамвай, тролейбус, комбайн, блюмінг, комп'ютер, радар, ескалатор, катер, яхта, мічман, шхуна, баржа, бриг*).

З **голландської мови** переважно запозичені терміни мореплавства:

боцман, гавань, лоцман, матрос, баркас, каюта, фарватер, рейд, верф, вимпел, дамба, флот.

З **італійської**: музичні терміни (*арія, дует, акорд, піаніно, соло, партитура, опера, акомпонемент, гітара, концерт*) та деякі слова з інших галузей (*брутто, аварія, бензин, паста, вермішель*).

Окремі слова походять з **іспанської** (*ананас, армада, карамель, сигара*), **румунської** (*бринза*), **угорської** (*гуляш, гусар, чардаш*), **португальської** (*кобра, каста*), **ісландської** (*гейзер*), **норвезької** (*акула*), **фінської** (*камбала, пельмені, морж, норка*), **арабської** (*алгебра, атлас, гарем, мечеть, нашатир*), **іранської** (*булат, гиря, караван, шакал*), **китайської** (*чай*) мов.

Ступінь запозичення іншомовних слів неоднаковий. Одні, дуже давні, цілком засвоїлися нашою мовою і не сприймаються як іншомовні (*вишня, мак, огірок, м'ята, левада, кавун, миска*). Іншомовне походження інших відчутне (*блюмінг, кільватер, інтуїція, кредит, експорт*).

Інтернаціоналізми

Велика кількість слів іншомовного походження стала **інтернаціоналізмами**. Це міжнародні міжнаціональні слова, які вживаються в багатьох неблизькоспоріднених мовах і разом з тим зберігають подібність звучання й тотожність значення. Їх ще називають європеїзмами. Як правило, не мають відповідників у мові, що їх запозичила. Уживані переважно на позначення понять у галузі науки, культури, політики, мистецтва:

економіка, філософія, конференція, університет, школа, автомобіль, героїзм, скульптор, опера, лірика, імпорт, фінанси, кредит тощо.

Уходячи в українську мову, лексика іншомовного походження за-

своюється графічно, фонетично, граматично.

Часом запозичені слова стають одним з компонентів синонімічного ряду: *краєвид* (питома українська лексика), *пейзаж* (з французької), *ландшафт* (з німецької). Якщо для називання якогось поняття в українській мові є власне слово, то запозичення, що не дає нічого нового, зайве. Мові однаково шкодять і надмірний п у р и з м (від латинського *purus* — *чистий*), тобто безоглядне викорінювання будь-яких іншомовних слів, і надуживання іншомовною лексикою, переобтяження нею письмових та усних текстів, особливо призначених для пересічного читача або слухача.

Отже, лексика іншомовного походження, коли нею користуватись без зловживань і перекручень, є одним із засобів збагачення словникового складу мови.

§39. Лексика української мови зі стилістичного погляду

Слова різняться не тільки лексичним значенням і граматичними ознаками, а й стилістично, тобто сферою й частотністю вживання, своєю належністю до певного стилю (стилів) мови, емоційним забарвленням чи нейтральністю.

Стилістично забарвлена лексика поділяється на певні шари (групи).

Загальновживана лексика

Вона охоплює слова, якими користуються всі носії мови незалежно від віку, освіти, посади, віросповідання. Така лексика пов'язана з повсякденним життям, її лексеми означають життєво необхідні поняття, а тому зрозумілі кожному. Вони називають речі, рослини, тварини, явища природи й суспільного життя, ознаки кількостей, якостей, почувань людей тощо.

Цю лексику кваліфікують як стилістично нейтральну й називають ще міжстильовою.

Виробничо-професійна лексика

Ця лексика охоплює кількісно велику групу слів, що вживаються на позначення знарядь і матеріалів праці, процесів виробництва, характерних для різних професій і спеціальностей. Наприклад:
боронування, обмолот, косовиця, хімічні добрива (у працівників сільського господарства); *домна, мартен, вагранка* (у металургів), *штрек, антрацит, вуглекомбайн* (у шахтарів), *бетон, риштування* (у будівельників), *камбуз, такелаж, докер, рея* (у моряків), *педрада, клас, журнал, оцінка, дошка, семестр* (у педагогів).

Окрему групу виробничо-професійної лексики становлять терміни —

слова, що мають чітко окреслене спеціальне значення й називають поняття з різних галузей науки, техніки, мистецтва, як-от:

звук, морфема, присудок, займенник, пряма мова (мовознавчі терміни); *швидкість, ом, ампер* (фізичні); *кіль, палуба, лінкор* (морські).

Сукупність термінів, уживаних у певній галузі, називають **термінологією**.

Офіційно-ділова лексика

Така лексика містить слова, що використовуються в ділових паперах і в усному діловому мовленні (в установах та організаціях, у публічних виступах).

Значна частина ділової лексики вже стала загальновживаною: *автобіографія, акт, довідка, угода, доручення, закон, заява, звіт, квитанція, наказ, наряд, об'ява, план, постанова, резолюція, референдум, декларація, телеграма, характеристика, протокол* тощо. Для неї характерна термінологічна чіткість, відсутність емоційного забарвлення, чітко визначена сфера використання, а часто — позиція й місце в тексті.

Науково-термінологічна лексика

У кожної наукової дисципліни є великий запас своєї термінології, яка повністю відома тільки спеціалістам.

Термінами називають спеціальні слова, які вживаються для точного найменування певного поняття науки. Термін позбавлений емоційно-експресивного забарвлення. Серед термінологічної лексики багато запозичених слів. І саме слово *«термін»* є запозиченням з латинської мови, де означає *«кінець, кордон»*, тобто це слово вказує на чітку межу значення.

Кожній галузі науки й мистецтва властиві свої терміни:

синус, косинус, трикутник, теорема, аксіома (математика)*; молекула, атом, ядро* (біологія)*; відмінок, присудок, речення, дієслово, орфоепія* (мовознавство)*; реакція, апендицит, грип, аспірин* (медицина).

Специфічно-побутова лексика

Включає слова, що відображають побут різних соціальних груп населення (одяг, житло, їжа, звичаї, господарство). Широко використовується в літературі при історичних описах і в художньому зображенні умов життя представників окремих груп населення.

Емоційна лексика

До неї належать слова, які у своєму значенні мають позитивну або негативну емоційність і служать для вираження почуттів людини (радість, горе, смуток, любов, ніжність).

Виділяють:

- органічно емоційні слова, що містять емоційне забарвлення (позитивне чи негативне) у значенні:

кохання, здоров'я, щастя, дружба, милий, любий, щирий, ласкавий, порядний, радісно, весело; ненависть, ворог, боягуз, злодій, бандит, жахливий;

- слова, у лексичне значення яких емоційність уносять суфікси та префікси:

  дівчинка, дівчинонька, дівчатко; стежечка, яблучко, носик, чорнявенький, білявенький; землиця, вітрюга, хлопчисько;

- слова дитячої мови:

  цяця (іграшка), *спатки, їстоньки.*

До цього шару лексики входять всі лайливі слова.

Просторічна лексика

Просторічна лексика об'єднує:

- слова нелітературні (уживані без дотримання лексичних, граматичних, орфоепічних норм):

  сюдою, тудою, ма, мо, тепера, тра, тута (замість *мама, може, тепер, треба, тут*), *соша* (шосе), *невдобно* і т. ін.

- слова, яким властивий відтінок зниженості, фамільярності, безцеремонності чи якесь інше негативне забарвлення:

  читалка (читальний зал), *роздягалка* (приміщення для роздягання), *оперативка* (оперативна нарада); *роботяга, друзяка, братва, хитрюга, шантрапа.*

Основне сфера вживання цих слів — розмовна мова.

Вузьковживана лексика

Діалектизми. *Діалект*, або *наріччя* — великий підрозділ мови, що об'єднує групу говірок, пов'язаних низкою спільних мовних ознак, невідомих іншим говіркам.

Українська національна мова має три наріччя: північне, південно-західне, південно-східне, які різняться між собою, а також від літературної норми, фонетичними, граматичними й лексичними ознаками.

Діалектизми — це слова, поширення яких обмежується територією певного наріччя.

Діалектизми бувають:

1. Лексичні — діалектні слова, що називають поняття, для позначення яких у загальнонародній мові використовуються інші назви:

   бараболя — картопля, *когут* — півень, *блават* — волошка, *тайстра* — торба, *ляскавиця* — грім, *нецьки* — ночви, *банітувати* — лаяти, *ачей* — може.

2. Етнографічні діалектизми представлені тематичними групами слів, що позначають:

- назви одягу і взуття:

  гуня — жіноча свитка, *каптур* — очіпок, *черес* — широкий шкіряний пояс, *бекешка* — вид кофти, *гачі* — вовняні або полотняні шта-

ни, *керсетка* — жіночий одяг без рукавів, *кобеняк* — верхній одяг без рукавів;

- назви страв:

жур — страва з вівсяного борошна, *каварма* — страва з баранини, *плачинда* — різновид печива, *потрібка* — страва з подрібненої печінки;

- назви житлових і господарських приміщень, знарядь праці, предметів побуту:

колиба — чабанська хатина, *обора* — комора, *панера* — великий кошик з верболозу, *підря* — полиця;

- назви, пов'язані з мистецтвом (*дримба, трембіта, флояра*), місцевою демонологією (*мольфар, арідник, мавка*).

3. Семантичні діалектизми — слова загальнонародної мови, які в діалектах відрізняються значеннями:

вага — колодязний журавель, *пасіка* — просіка, *губа* — гриб, *вино* — виноград, *берег* — гора, *іти* — їхати, *гірчиця* — перець тощо.

Діалектна лексика виступає дуже важливим джерелом поповнення словникового складу української літературної мови. Сфера функціонування — художня література, де вона вживається для відображення місцевого побуту, колориту, для мовної характеристики героїв. Яскравий приклад — творчість І. Франка, В. Стефаника, Марка Черемшини, М. Коцюбинського, Лесі Українки, М. Стельмаха, О. Гончара.

Проте без потреби вживати діалектну лексику не треба, оскільки вона засмічує літературну мову, робить її незрозумілою, важкою для сприйняття.

Жаргонізми — це специфічні літературні й напівлітературні слова та вирази, властиві мовленню певної соціальної чи професійної групи людей. Словами, що вживаються в жаргоні — соціальному діалекті мови, користуються люди, об'єднані спільними інтересами, захопленням, професією, віком, обставинами.

Жаргонізми використовуються не для приховування інформації від чужих, а для надання експресивного забарвлення назвам предметів і явищ, важливих для членів соціальної групи. Наприклад, *кльово, кайфово, супер* (добре, гарно), *бабки* (гроші), *прикид* (манера одягатися), *тусовка* (місце збору, спілкування), *на шару* (задарма), *бухати, квасити* (пити), *чорнило* (червоне вино).

Існують також професійні жаргонізми: *лабух* (музикант), *лабати* (грати), *конса* (консерваторія), *фанера* (фонограма).

Різновидом жаргонізмів виступають **арготизми** — слова й вирази, які в мовленні (арго) декласованих елементів уживаються для засекречення своїх думок, для того, щоб зро-

бити її незрозумілою для інших. Арготизмами послуговуються злочинці, раніше ними користувалися ремісники, мандрівні крамарі, лірники, жебраки.

Наприклад, у злодійському арго слово *бан* означає *вокзал*, *кафедра* — могила, *помити* — украсти, *замочити* — убити.

Письменники зрідка використовують арготизми в художніх творах для характеристики персонажів або створення гумористичного ефекту.

За певних обставин спілкування також уживаються:

- **варваризми** — іншомовні слова й звороти, що не цілком відповідають нормам певної мови й не до кінця засвоєні нею:

  авеню, клерк, денді, кюре, мадам, мосьє, місіс, фрау, хобі.

  У тексті варваризми вживаються як у написанні мовою оригіналу, так і в кириличній транскрипції:

  tete-a-tete і *тет-а-тет* (сам на сам),
  happy end і *хепі енд* (щасливий кінець),
  modus vivendi і *модус вівенді* (спосіб життя);
- **вульгаризми** — грубі чи лайливі слова, не прийняті в літературній мові;
- **екзотизми** — слова, що для нас незвичні, дещо дивні, походять з інших мов, часто маловідомих.

Екзотизмами можуть бути:

- назви установ (*хурал, бундестаг*);
- посад, професій (*полісмен, шериф, тореадор, гейша*);
- грошових одиниць: (*динар, пенні, юань*);
- житла, поселень: (*аул, кишлак, вігвам*);
- предметів одягу: (*паранджа, кімоно*);
- страв, напоїв: (*саке, ракія*);
- явищ культури (*байрам, сиртакі, харакірі*).

Фразеологія

Предмет фразеології

Фразеологія (від грецьких *phrasis* — *вираження, вислів* та *logos* — *учення*) — розділ мовознавства, що вивчає фразеологізми, тобто стійкі сполучення слів.

Фразеологією називають також сукупність властивих мові усталених зворотів і висловів.

Фразеологічною одиницею, або **фразеологізмом**, називають стійке сполучення слів, яке, позначаючи поняття, відтворюється в мові за традицією, автоматично.

За своїм значенням фразеологізми сприймаються як одне ціле:

за тридев'ять земель (далеко),
товкти воду в ступі (повторювати

одне й те саме), *клювати носом* (дрімати), *ловити ґави* (бути неуважним), *дати гарбуза* (відмовити), *ні пари з уст* (мовчати), *пасти задніх* (відставати), *зарубати собі на носі* (надовго запам'ятати), *шукати вітра в полі* (безрезультатно шукати кого-небудь).

Основні ознаки фразеологізмів:

1. Усталена (стійка) конструкція словосполучення чи речення.
2. Слова, які є компонентами фразеологізмів, утрачають своє значення й лише разом виражають одне узагальнене поняття.
3. Фразеологізми не створюються в процесі мовлення, а як готові мовні одиниці відтворюються в міру потреби під час спілкування.
4. Характеризуючи позитивно чи негативно особу, предмет, дію або явище, фразеологізми надають тексту певного стилістичного (експресивного) забарвлення.
5. У складі речення фразеологізми виступають одним членом речення (найчастіше присудком, обставиною), оскільки виражають одне лексичне значення.

Фразеологізми можуть формуватися в синонімічні ряди та антонімічні пари.

Так, про *ледарювання* можна сказати: *байдики бити, лежня справляти, собак ганяти, гулі правити, ні за холодну воду не братися, боки відлежувати* тощо.

Утекти можна передати іншим синонімічним рядом:

накивати п'ятами, дати драла, дати ходу, дати дьору, ноги на плечі, ноги в руки тощо.

Один з таких синонімічних рядів фразеологізмів знаходимо в повісті М. Стельмаха «Щедрий вечір»:

Там (у церкві) *я мав і покаятися, і набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, але й дорослим. І в них теж чогось* ***вискакували клепки, розсихались обручі, губилися ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'яти і на в'язах стирчала макітра.***

Антонімічні пари фразеологізмів передають протилежні значення та оцінки:

хоч греблю гати (багато) — *на макове зерно* (мало);
ляси точити (говорити) — *води в рот набрати* (мовчати);
топтати ряст (довго жити) — *дихати на ладан* (животіти).

До фразеології належать також народні прислів'я і приказки, влучні вислови видатних осіб (крилаті слова):

Вік живи — вік учись. Учитися ніколи не пізно. Знати мало — нічого не знати. Мудрим ніхто не вродився. Найбільше багатство — розум. Науки не носити за плечима. Розум за гроші не купиш. Свій розум май і людей питай. Не краса красить, а розум. Корінь навчання гіркий, зате плід його солодкий (Нар. тв.).

Караюсь, мучуся, але не каюсь!

Хто матір забуває, того Бог карає.

Наша дума, наша пісня не вмре, не загине.

Борітеся — поборете!

Учітеся, брати мої, думайте, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь.

Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!
І оживе добра слава, слава України!

Т. Шевченко.

Класифікація фразеологізмів

За злитістю компонентів (слів), які входять до стійких словосполучень, виділяють три групи фразеологічних зворотів (за В. Виноградовим): *фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності* і *фразеологічні сполучення.*

Фразеологічні зрощення — це стійкі нерозкладні словосполучення, значення яких не випливає із значень тих слів, що до них входять:

варити воду (вередувати), *собаку з'їсти* (бути майстром), *дати березової каші* (побити), *пекти раки* (червоніти), *зарубати на носі* (запам'ятати), *ляси точити* (вести пусті розмови), *жити на широку ногу* (жити у великому достатку).

Такі неподільні словосполучення називають ще **ідіомами** (від грецького *idiota — особливий, своєрідний зворот*).

Слова в ідіомах настільки міцно поєднані одним поняттям, що їх можна вважати зрощеними, злитими.

Ще приклади ідіом:

робити з мухи слона (перебільшувати), *байдики бити* (ледарювати), *танцювати під чужу дудку* (підкорятися), *тримати камінь за пазухою* (затаїти образу, бути нещирим), *нагріти руки* (нажитися), *дивитися крізь пальці* (не помічати), *ряст топтати* (жити), *за ніс водити* (обманювати), *попасти пальцем у небо* (не вгадати).

Ідіоми можуть уступати між собою в синонімічні зв'язки:

Ні пари з уст і *тримати язик за зубами* — мовчати.

У більшості випадків ідіоми дослівно іншими мовами перекласти не можна, вони мають установлені відповідники.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Українська мова	Російська мова
замилювати очі	*втирать очки;*
байдики бити	*бить баклуши;*
розбити глека	*чёрная кошка пробежала;*

як муха в окропі	*как белка в колесе;*
голий як бубон	*гол как сокол;*
пахне смаленим	*шутки плохи.*

Фразеологічні єдності — це такі фразеологічні сполучення, загальне значення яких певною мірою мотивується значенням тих слів, що до них уходять. Наприклад:

крапля в морі (небагато), *замітати сліди* (приховувати), *заливатися слізьми* (безутішно плакати), *товкти воду в ступі* (повторювати), *згорати від сорому* (червоніти).

Фразеологічні єдності не мають такого міцного поєднання слів, як зрощення.

Якщо фразеологічні зрощення неможливо поповнювати іншими компонентами (не можна *врізати* (високого чи зеленого) *дуба*), то у фразеологічних єдностях це іноді допускається: *зітерти в порошок* — (*зітерти в дрібний порошок*).

Фразеологічні сполучення — це такі стійкі мовні звороти, у яких один з компонентів має самостійне значення, що конкретизується в постійному зв'язку з іншими словами.

Так, слово *брати* втримує своє лексичне значення, але в поєднанні з різними іменниками виявляє конкретне значення єдиного фразеологізму:

нічого в рот не брати (нічого не їсти), *брати гору* (перемагати когось, щось), *брати близько до серця* (болісно переживати що-небудь), *брати на глум* (глузувати), *брати рушники* (свататися) тощо.

Як бачимо, центральне слово в них є стійким і не може бути замінене іншим, а залежні слова можуть виражатися синонімічним словом:

порушити питання (поставити, підняти);
здобути перемогу (отримати, одержати);
приступити до роботи (розпочати, почати);
мати на увазі (брати до уваги, звертати увагу) тощо.

За класифікацією М. Шанського, виділяють іще **фразеологічні вислови** — стійкі мовні звороти, які складаються зі слів з вільним значенням, але в процесі мовлення відтворюються як сталі мовні одиниці.

Фразеологічні вислови (словосполучення) **номінативного типу** — це мовні кліше, виражені переважно простим словосполученням:

звітно-виборча кампанія, охорона здоров'я, ядерна безпека, пленарне засідання, визвольний рух, патріотичне виховання, ринкова економіка, експериментальна ситуація, перехідний період, соціальна програма, боротьба зі злочинністю, коло інтересів тощо.

Поява кліше пов'язана з повторюваністю ситуацій. За цих умов навколо стрижневого слова утворюється відносно постійний набір

слів, що набувають звичності в називанні й звучанні. Такі сполуки слів перетворюються на стандартні.

Фразеологічні вислови комунікативного типу (речення): *прислів'я, приказки, крилаті вислови.*

Прислів'я — це усталений вислів повчального характеру, який в образній формі формулює певну життєву закономірність і виражає переважно етичну ідею.

Особливістю прислів'їв є те, що вони мають здебільшого римовану форму, складаються з двох частин.

Змістом другої частини є протиставлення першій або висновок:

Не копай комусь ями, бо й сам у неї впадеш.

Ранні пташки росу п'ють, а пізні слізки ллють.

Здобудеш освіту — побачиш більше світу.

Яке коріння, таке й насіння.

Не спитавши броду, не лізь у воду.

Як вовка не годуй, а він у ліс дивиться.

Приказка — сталий народний вислів узагальненого змісту, який часто виконує функцію образної характеристики якогось предмета чи ситуації, але не формулює певного правила:

Кожна квітка по-своєму пахне.

І стіни вуха мають.

Пропав ні за цапову душу.

Дружній череді вовк не страшний.

Порожній млин і без вітру меле.

Одного поля ягода.

Друзі пізнаються в біді.

Від прислів'їв приказки відрізняються тим, що в них немає висновків (другої частини вислову).

Крилаті вислови — часто повторювані влучні словесні формули. До них належать вислови видатних політичних діячів та історичних осіб, філософів, письменників:

Мить, зупинись! (Й.-В. Гете). *Бути чи не бути* (В. Шекспір). *Герой нашого часу* (М. Лермонтов). *Людина у футлярі* (А. Чехов). *Мовчання — знак згоди* (Теренцій). *Крапля камінь точить* (Овідій). *Кожен фініш — це, по суті, старт* (Л. Костенко).

Джерела української фразеології

За своїм походженням фразеологічні одиниці неоднорідні.

Українська фразеологія сформувалася протягом багатовікового історичного розвитку нашого народу, його контактів з іншими народами і їхніми культурами.

Виділяють такі джерела фразеології:

1. Основним джерелом творення й поповнення фразеологічної скарбниці є жива народна мова, з якої використовують влучні вирази, прислів'я, приказки, дотепи, жарти.

Такі вислови пов'язані з побутом, звичаями й обрядами народу:

дати гарбуза, свиню підкласти, передати куті меду, розбити глека, купувати кота в мішку, витрішки продавати, вусом не моргнути, крутитися на язиці.

2. Значна частина фразеологізмів походить з професійно-виробничої сфери:

- з мови кравців:

сім раз одміряй, раз одріж, білими нитками шито, тріщати по всіх швах;

- з мови крамарів:

на вагу золота, давати набір, міряти повною мірою, міряти на свій аршин;

- з мови ковалів:

між молотом і ковадлом, брати в лещата, куй залізо, поки гаряче;

- з мови рибалок:

змотувати вудки, клювати на живця;

- з мови артистів:

увіходити в роль, коронний номер, у своєму репертуарі, як по нотах, грати першу скрипку, на високому регістрі, зійти зі сцени;

- з мови військових:

схрещувати мечі, не нюхати пороху, здавати позиції, брати рубіж.

3. Фразеологізми античного походження:

авгієві стайні, дамоклів меч, сізіфова праця, гордіїв вузол, золоте руно, ахіллесова п'ята, гомеричний сміх, езопівська мова, прокрустове ложе, яблуко незгоди, олімпійський спокій, мов фенікс з попелу.

4. Фразеологізми біблійного походження:

блудний син, вавилонське стовпотворіння, у поті чола, ноїв ковчег, содом і гоморра, поцілунок Іуди, каїнова печать, манна небесна, терновий вінок, умивати руки, нести свій хрест, земля обітована, дерево пізнання добра і зла.

5. Крилаті слова — це образні вислови, афоризми, що вийшли з відомих літературних чи публіцистичних джерел і зажили своїм життям, стали стислим вираженням важливої ідеї, думки, сентенції:

Здоровий дух — в здоровому тілі (Ювенал).

Мовчання — знак згоди (Теренцій).

У собі самому шукай справжніх благ (Г. Сковорода).

Де нема святої волі, не буде там добра ніколи (Т. Шевченко).

Права без обов'язків — то сваволя (Леся Українка).

Нове життя нового прагне слова (М. Рильський).

Кожен фініш — це, по суті, старт (Л. Костенко).

Фразеологічні словосполучення як один із засобів образності й виразності є ознакою мовного багатства. Вжиті доречно, вони впливають на читача або слухача, оживляють нашу

мову, допомагають краще, образніше передати зміст думки, роблять розповідь яскравішою, надають висловленню емоційного забарвлення.

МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР

Морфеміка

Морфеміка (від грецького *morphe — форма*) — розділ мовознавства, що вивчає склад (будову) слова.

Слово можна поділити на найменші частинки — звуки і склади:

визвольний:

[*в*]-[*и*]-[*з*]-[*в*]-[*о*]-[*л'*]-[*н*]-[*и*]-[*ǐ*];

виз-воль-ний.

Але вони значення не мають.

Це ж слово можна поділити на інші частини, кожна з яких має певне значення:

ви-з-воль-н-ий.

Так, наприклад, частинка *-воль-* має таке ж значення, як і в слові *воля*; *-ий* вказує на те, що це слово чоловічого роду, стоїть у називному відмінку однини тощо.

Ось таку найменшу значущу частину слова називають **морфемою**. У слові *визвольний* — 10 букв, 9 звуків, 3 склади і 5 морфем.

Морфеми прийнято позначати спеціальними умовними значками:

⌐ — префікс ⌒ — корінь

□ — закінчення ∧ — суфікс

∧ — постфікс, інтерфікс

народження, *сучасний*, *уважність*, *подарувати*, *влітку*, *законодавство*.

§40. Види морфем

За своєю роллю, значенням і місцем у слові морфеми поділяються на *кореневі* і *службові* (афіксальні).

Кореневі морфеми

Кореневі морфеми (корені) — обов'язкова частина слів, що належать до повнозначних частин мови:

молодий, молодь, молодість, молодіти, замолоду.

Такі групи слів називають *спорідненими*.

Корінь — це спільна частина споріднених слів, яка виражає їхнє загальне лексичне значення.

Весна, провесна, весняний, весніти, навесні, по-весняному.

Спільне значення кореня *-весн-* — це віднесеність до пори року, що настає після зими. Слова з одним і тим самим коренем називають *однокореневими*.

Отже, щоб визначити корінь, треба підібрати споріднені слова й визначити їхню спільну частину.

УВАГА!

При визначенні кореня треба пам'ятати:

1) Часто трапляються **омонімічні корені**, тобто такі, що звучать і пишуться однаково, але мають різне лексичне значення.

Наприклад, у групі слів *радий, радник, зраділий, порада, радість, радити, раділи, розрадити, порадник, радісний, порадувати, рада, радощі* спільна частина *-рад-*. Чи є вона коренем для усіх слів? Ні, бо за лексичним значенням вони неспоріднені й поділяються на дві групи:

а) *радий, радість, радощі, радісний, раділи, зраділий, порадувати* (вираження задоволення);

б) *рада, радник, радити, порадити, порадник, розрадити* (пропозиція, вказівка, допомога словом).

Отже, ці слова не є однокореневими, а частинки *-рад-* — омонімічні корені.

2) Один і той самий корінь може змінювати свій склад унаслідок чергування голосних і приголосних звуків:

рука — рученька; друг — друзі — дружний; носити — нести — приніс — ношений; ходити — ходжу; іти — йти — іду — ішла.

Такі видозміни називають **фонетичними варіантами** кореня.

3) Зрідка трапляються випадки, коли через історичні зміни форми слова утворюються від різних коренів. Такі форми називають **суплетивними**. Наприклад:

я — мене, ми — нас; добре — краще; брати — взяти.

Службові морфеми

Службові морфеми — префікс, суфікс, закінчення (афікс), постфікс, інтерфікс.

Вони служать для творення нових слів і форм слова, а тому бувають:

- **словотворчі:**
  день — щодень; правда — неправда; туман — туманний; берег — прибережний; стрибати — стрибок; бігти — збігтися;
- **формотворчі:**
  казка — казки — казку — казкою...
  мудрий — мудріший — наймудріший (форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників);
  читати — читав (форма минулого часу дієслова);
  робити — зробити (форма доконаного виду дієслова);
  відпочивати — відпочиваючи (дієприслівник як форма дієслова).

Префікс (від латинського *praefixus — прикріплений перед чим-небудь*) — частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для утворення нових слів (*смерть — безсмертя, мороз — паморозь, звуковий — надзвуковий, важливий — архіважливий, будувати — перебудувати, нині — донині*) або форм слів (*білий — пребілий, писати — написати*).

Інша назва морфеми — **приросток**.

Найчастіше у слові один префікс, але їх може бути два (*щонайвищий*) і більше (*пере-роз-по-діл*). За допомогою префіксів творяться нові слова того ж лексико-граматичного розряду (іменник → іменник, прикметник → прикметник, дієслово → дієслово).

Примітка. *Префіксоїди* — це початкові елементи складних слів типу *пів-, напів-, супер-, контр-, екс-*:

півроку, напів'яскравий, супермодний, контр-адмірал, екс-чемпіон.

Суфікс (від латинського *suffixus* — *прикріплений, підставлений*) — службова морфема, яка стоїть після кореня й служить для утворення нових слів і словоформ.

У цьому ж значенні вживається термін «наросток».

Більшість суфіксів виконує в мові словотворчу роль:

брат — братерство;
бандура — бандурист;
саджати — саджанець;
море — морський;
фарба — фарбувати.

Формотворчими виступають суфікси дієслів, ступенів порівняння прикметників та прислівників, дієприкметників:

гукати — гукнути, коротко — коротше, зачинити — зачинений.

Суфікси в основному закріплюються за певними частинами мови.

Постфікс (від латинського *postfixus* — *прикріплений після*) — службова морфема, що стоїть у кінці слова (після закінчення) і має словотворче чи формотворче значення. До постфіксів належать частки *-ся (-сь), -який, -небудь, -но, -бо*:

вчити — вчитися, будь-який, хто-небудь, прийди-но, читай-бо.

Примітка. У шкільній практиці їх відносять до суфіксів.

Інтерфікс (від латинського *interfixum* — *прикріплений між*) — сполучна голосна, що використовується при утворенні складних слів. Інтерфікси (*о, е, є, а, ох*) поєднують корені (два і більше) в одне самостійне слово:

лісостеп, зорепад, працездатний, життєрадісний, сорокаметровий, двохсотий, грязеводолікарня.

Закінчення (*флексія*, від латинського *flexio* — *згинання, перехід*) — службова змінна морфема, яка утворює нові словоформи і служить для зв'язку слів у реченні. Наприклад, слово *картина* граматично пов'язується з дієсловом за допомогою закінчення *-у* (*малювати картину*), з іменником — за допомогою закінчення *-и* (*малювання картини*), а з дієприкметником — закінчення *-ою* (*зачарований картиною*). Закінчення виражає граматичне значення слова (відмінок, рід, число, особу).

Щоб визначити закінчення, треба слово провідміняти за відмінками (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієприкметник) або особами (дієслово).

Н. *вір-а*	1 ос. одн. *вір-ю*
Р. *вір-и*	2 ос. одн. *вір-иш*
Д. *вір-і*	3 ос. одн. *вір-ить*

УВАГА!

Закінчення мають тільки змінні слова.

В одних словоформах закінчення виражається звуками (*біла береза росла* — повне), в інших його немає (*зелен клен ріс* — нульове).

Нульове закінчення виділяється шляхом співставлення з іншими формами слова, у яких воно виражене матеріально (звуками).

Наприклад, у слові *дощ*□ — нульове закінчення, яке вказує на чоловічий рід, називний відмінок, однину іменника. Його можна визначити у порівнянні зі словоформами *дощ-у, дощ-ем, на дощ-і*.

У формах *ясен, дрібен, рад* (короткі прикметники), *гір, книг, зірок, сердець* (родовий відмінок множини іменників), *любов, радість, вірність* (називний відмінок однини іменників) — нульове закінчення, яке позначається □ або ∅.

§41. Основа слова

Основа слова — це частина слова без закінчення, яка виражає його конкретне лексичне значення.

Перший весняний грім.

Пожовтілий осінній лист.

Біла симфонія зими.

Непохідною називають таку основу, яка не поділяється на окремі морфеми, тобто збігається з коренем:

верб-а, круч-а, рік-а, мороз□, *дн-я, душ-ею, ласк-ою, у пол-і, на мор-і, гілл-ям, величч-ю.*

Якщо ж основа поділяється на морфеми, а в мові існує відповідне слово з непохідною основою, то таку основу називають *похідною*:

підніжк-а (ног-а), лісник□ *(ліс)*

дубов-ий (дуб), пташин-а (птах),

супутник□*(путь), прадід*□ *(дід).*

Примітка. Якщо закінчення на письмі виражене буквами *я, ю, є, ї* (після голосних), то слід пам'ятати, що основа в такому слові закінчується на *j*. Це можна перевірити, якщо слово поставити в іншу форму:

надія — [*надіја*] — *надій; гаю* — [*гају*] — *гай.*

Хоч графічно основу показуємо так: *мрі*[*я*], фактично тут основа *мрі j*-, а закінчення *-а* (літера *я* позначає в цій позиції два звуки: *ja*).

Незмінні слова мають лише основу (усе слово), яку називають *чистою*. Чиста основа визначається:

- у невідмінюваних іменниках (запозичених словах):

  журі, метро, шасі, візаві, сопрано;
- в інфінітивах:

  перемагати, роздумувати, пахнути, чути;
- у дієприслівниках:

  звеличуючи, посміхаючись, подякувавши, наблизившись;
- у прислівниках:

  удосвіта, натщесерце, нашвид-

куруч, щохвилини, спідлоба, вгорі, по-моєму.

УВАГА!

1. Іменники, прикметники та дієслова з нульовим закінченням *(вік, гість, сестрин, матусин, стій, брав)* не мають чистої основи, бо це слова змінювані.
2. У словах з постфіксом основа слова розірвана: *раджуся, журимося*.

§42. Історичні зміни в будові слова

У процесі історичного розвитку мови первинний морфемний склад частини слів зазнав змін. Цьому також сприяють чергування звуків, явища уподібнення, випадання окремих звуків та їх установлення.

Розрізняють такі зміни в морфемній будові слів: *спрощення, ускладнення, перерозклад.*

Спрощення — це такі зміни в будові слова, коли окремі морфеми втрачають своє самостійне значення й зливаються з іншими, тобто слово втрачає здатність ділитися, основа стає непохідною. Наприклад, у словах *сучасний, пагінець, посуд, обруч* уже не виділяються префікси *су-, па-, по-, об-*: вони зрослися з коренями. Так само іменники *жир, мило, діло, вікно* вже сприймаються як безсуфіксні, хоч у давні часи вони були похідні, утворені суфіксами *-р-, -л-, -н-*.

Перерозклад — це переміщення меж морфем у слові: до кореня приєднуються префікси чи суфікси, зливаючись з ним, або навпаки (*кос/ин/к/а — косин/к/а, вуд/л/ищ/е — вудл/ищ/е*). Так, у словах *вісник, робітник* суфікс *-н-* злився із суфіксом *-ик*; перерозкладом є злиття двох префіксів (*недоплата, небезпека*). Це відбувається із словами іншомовного походження, при засвоєнні яких частина кореня збігається з наявним в українській мові суфіксом. Наприклад, у засвоєному з німецької мови слові *зонтик* (*der Zondek*) на українському ґрунті сполучення звуків *ик* збіглося за звучанням із типовими для іменників суфіксами *-ик-* (*ножик, хвостик*). Непохідні слова почали сприйматися як похідні, з'явилося слово *зонт* з обірваним коренем, що нагадує в українській мові утворення (*ніж — ножик, хвіст — хвостик*). Тільки в поданому прикладі все відбулося навпаки: *зонтик — зонт, єхидна* (з грецької мови) — *єхида.*

Ускладнення — процес, при якому непохідна основа перетворюється на похідну, а неподільна морфема стає подільною.

Так, в іншомовному слові *марка* (від німецького *der Mark*) суфікса *-к-* немає, але в українській мові за аналогією до слів *ручка, нірка* в ньому

стали виділяти суфікс *-к-* (звідси — *марочний*). У слові *лекція* (від латинського *lectio* — *читання*) з появою слова *лектор* стали виділяти корінь *лекц-* (*лект-*).

Спостерігаються також зміни на стику морфем у слові *довгобразий* (зник другий кореневий *о* — *довгообразий*); у словах *паризький, козацький, чеський, одеський* суфікс *-ськ-* злився з кінцевим приголосним кореня (*ж, к, х, с*).

Як робити морфемний аналіз слова?

При розборі слова за будовою треба дотримуватися такого порядку:

1. Визначити: змінюване чи незмінюване слово. Якщо можна утворити кілька його словоформ — значить змінюване.
2. Якщо слово змінюване, то виділити закінчення та основу, у незмінюваному — тільки основу (усе слово).
3. Визначити морфеми: кореневу та службові: префікс, суфікс, інтерфікс, постфікс. Для визначення кореня треба підібрати кілька споріднених слів.
4. Охарактеризувати закінчення (повне чи нульове) та основу (похідна — непохідна, чиста).
5. Пояснити фонетичні зміни на межі морфем та в будові слова (якщо вони є).

Схема морфемного аналізу

Основа			Закінчення	Фонетичні явища
Префікс	Корінь	Суфікс		
с, про	*сон*	*н*	*я*	Подовження
при	*віль*	*н*	*ий*	
о	*голош*	*енн*	*я*	Чергування, подовження
по	*літ*	*нь, ому*	—	
від	*дзеркал*	*ен*	*ий*	Подвоєння
за	*багат*	*о*	—	

Словотвір

Могутня машина словотвору працює, немов вічний двигун.
І. Вихованець

Мова — явище, що постійно розвивається.

Частина слів переходить у пасивний словник або й зовсім забувається, а досягнення виробництва, науки, техніки, культури викликають до життя нові предмети й поняття. Щоб їх назвати, потрібні нові слова. Вони або запозичуються з інших мов, або витворюються від уже наявних у певній мові за чинними правилами (законами).

Розділ мовознавчої науки, який вивчає способи творення слів, називають **словотвором**. Словотвір — це основне джерело збагачення мови.

Примітка. Питання про місце словотвору в мовознавстві вчені розв'язують по-різному: одні розглядають його як самостійний розділ граматики, інші ж включають деякі розділи в лексику або вважають частиною морфології.

§43. Основні поняття словотвору

Твірне і похідне слово

Твірне слово — це слово, яке є базою для утворення іншого. Так, іменники *ліс*, *вода*, *степ* є твірними словами для прикметників *лісовий*, *водяний*, *степовий*. А ці прикметники у свою чергу є твірними словами для утворення нових іменників *лісовик*, *водяник*, *степовик*.

Похідне слово — це слово, яке утворилося на базі того, що вже існує в мові. Хронологічно воно є вторинним щодо твірного, від якого утворилося.

Твірне слово	Похідні слова
ліс	*лісний*
	лісовий
	лісок
	узлісся
	праліс

Твірна основа і словотворчі афікси

Твірна основа — спільна частина твірного і похідного слів (*графічне позначення* — ⌐¬).

Словотворчі афікси — ті елементи, якими похідне слово відрізняється від твірного (*графічне позначення* — ∧).

До словотворчих афіксів належать: префікс, суфікс, інтерфікс (сполучна голосна у складних словах), постфікс (*-ся*, *-небудь*).

МІРКУЙТЕ ТАК!

Для того щоб визначити твірну основу, треба співставити твірне і похідне слова й виділити в них спільну частину. Так, у парі слів *правда* і *правдивий* твірною основою є *правд-*, а в парі *правдивий* і *правдивість* твірна основа — *правдив-*. Похідне слово *предобрий* відрізняється від твірного *добрий* префіксом *пре-*. Тут словотворчим афіксом є префікс *пре-*. Похідне слово *казковий* відрізняється від твірного *казка* суфіксом *-ов* (*ий*). Тому в наведеному прикладі словотворчим афіксом виступає суфікс *-ов*. В інших похідних словах афіксом може бути префікс і суфікс одночасно: похідне *прибережний* і твірне *берег*. Афікси — префікс *при-* і суфікс *-н-*.

Твірна основа може бути похідною (наявні афікси) і непохідною (один корінь).

УВАГА!

У слові може бути кілька твірних основ: *чорноморський* (від *Чорне море*), *машинобудівний* (від *машини будувати*).

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Поняття «твірне слово» і «твірна основа» не тотожні. Проте твірною основою (ТО) може бути й ціле твірне слово (ТС). Зверніть увагу, що в наведених нижче прикладах твірне слово й твірна основа збігаються (ТО = ТС).

Крим	*кримський*
креслити	*накреслити*
звичайно	*надзвичайно*
хто	*хто-небудь*

Словотвірний ланцюжок, словотвірне гніздо та словотвірний тип

Словотвірний ланцюжок — це ряд слів, кожне з наступних якого є похідним для попереднього.

Напрям стрілки → від твірного до похідного:

закон → закон-ний → законн-ість; білий → біл-іш-ий → біліш-а-ти → по-білішати; записник ← запис-н-ий ← запис ← за-писати ← писати.

Словотвірне гніздо — це сукупність спільнокореневих слів, розміщених відповідно до послідовності їх творення:

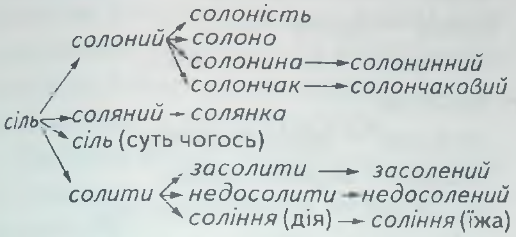

Словотвірний тип (модельний тип) — це сукупність *різнокореневих слів*, утворених одним способом з використанням *одного словотворчого афікса*. Слова *березовий, вербовий, липовий, калиновий* належать до одного словотвірного типу прикметників, утворених від іменникових твірних основ *(берез-а, верб-а, лип-а, калин-а)* за допомогою суфікса *-ов-*. Словотвірний тип становлять і слова *навчання, читання, завдання*, які утворені від дієслів (*навчати, читати, завдавати*) за допомогою суфікса *-анн(я)*.

УВАГА!

Можна навести ряди слів (наприклад, *височина, горошина, козаччина*), які не належать до однієї словотвірної моделі, тому що суфікс *-ин-* у них має різне словотвірне значення.

§44. Способи творення слів

В українській мові виділяють морфологічні і неморфологічні способи творення слів.

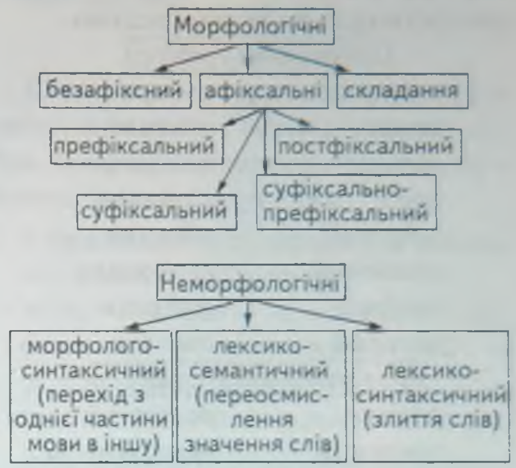

Морфологічні способи словотворення

Це найпоширеніший спосіб творення нових слів за допомогою різних словотворчих афіксів (морфем).

Префіксальний. Спосіб творення слів за допомогою префікса, який приєднується до твірної основи:

дід — прадід, заголовок — підзаголовок, бесіда — співбесіда, друг — недруг, гармонія — дисгармонія (іменники); *добрий — предобрий, високий — зависокий, важливий — архіважливий* (прикметники); *нині — донині, завтра — післязавтра* (прислівники).

Префіксальний спосіб є основним у творенні дієслів від дієслівних основ.

УВАГА!

Цим способом творяться слова лише однієї частини мови.

Суфіксальний. Спосіб творення слів за допомогою суфіксів, які приєднуються до твірної основи.

іменникові суфікси

сестра	***сестричка***
сонце	***сонечко***
вітер	***вітерець***
зоря	***зіронька***
ядерний	***ядерник***
глибокий	***глибочина***
мудрий	***мудрець***
веселий	***веселун***

прикметникові суфікси

розум	***розумний***
широкий	***широченний***
душа	***душевний***
козак	***козацький***

дієслівні суфікси

квітка	***квітчати***
учитель	***учителювати***
сухий	***сушити***

прислівникові

радісний	***радісно***
гарячий	***гаряче***
два	***двічі***

УВАГА!

Цим способом творяться слова як однієї, так і різних частин мови.

Префіксально-суфіксальний. Спосіб творення слів шляхом одночасного приєднання до твірної основи суфікса й префікса.

Цим способом творяться:

- іменники

  свічка — ***підсвічник;***
  вікно — ***підвіконник;***
  тиша — ***затишок;***
  хвіст — ***прихвостень;***
- прикметники

  час — ***сучасний;***
  межа — ***безмежний;***
  брова — ***надбрівний;***
  на столі — ***настільний;***
- дієслова

  світлий — ***висвітлити;***
  вищий — ***перевищити;***
  десятеро — ***подесятерити;***
  свій — ***присвоїти;***
- прислівники

  літній — ***по-літньому;***
  гора — ***згори;***
  п'ять — ***уп'яте;***
  латинь — ***по-латині.***

УВАГА!

Якщо нове слово утворилося за допомогою суфікса від твірної основи, у якій є префікс, то спосіб творення — суфіксальний, бо префікс у словотворенні участі не бере.

МІРКУЙТЕ ТАК!

У слові *безпартійний* легко виділяється префікс *без-* і суфікс *-н-*. Але чи утворився цей прикметник суфіксально-префіксальним способом? Щоб відповісти на це запитання, треба знайти твірне слово. Легко встановити, що ним є *партійний*. Зіставивши похідне слово *безпартійний* з твірним словом *партійний*, визначаємо один словотворчий афікс — префікс *без-*. Отже, слово *безпартійний* утворилося префіксальним, а не суфіксально-префіксальним способом.

Постфіксальний. Спосіб творення слів шляхом приєднання до твірної основи постфікса (*-ся, -сь, -но, -небудь* і т.д.). Наприклад:

умивати — умиватися;
мирити — миритися;
прийди — прийди-но;
хто — хто-небудь.

Безафіксний. Спосіб творення слів шляхом укорочення (усічення) твірного слова, здебільшого відкиданням суфіксів, і тому деякі мовознавці його ще називають *безсуфіксним*.

Так творяться безсуфіксні іменники, твірними основами для яких можуть бути:

- прикметники
  блакит-н-ий → блакить, зелен-ий → зелень, син-ій → синь, велик-ий → велич, молод-ий → молодь;
- дієслова
  захист-и-ти → захист, переход-и-ти → перехід, спів-а-ти → спів, біг-ти → біг, об-шук-ува-ти → обшук, запис-ува-ти → запис.

УВАГА!

Безсуфіксні віддієслівні іменники помилково розглядають як такі, що утворені префіксальним способом. Але в префіксальних іменниках префікс приєднався до іменникової основи *(про-зелень)*, а безсуфіксні утворилися від дієслівних основ *(закидати → закид)*.

Складання. Спосіб творення нових слів шляхом складання твірних основ або їхніх частин.

Поширений в українській мові спосіб словотворення поділяється на:

- основоскладання;
- словоскладання;
- абревіацію.

Основоскладання

Нове слово твориться внаслідок складання двох і більше твірних основ. Базою для творення таких слів є наявні в мові сполучення:

- з незалежним (*сурядним*) зв'язком:
  ліс + степ → лісостеп;
  м'ясо + молоко → м'ясо-молочний;
  фізичний + математичний → фізико-математичний;
  зелений + жовтий → зелено-жовтий;
- із залежним (*підрядним*) зв'язком:
  зорі падають → зорепад;
  літературу знати → літературознавство;
  нова будова → новобудова;
  сільське господарство → сільськогосподарський;
  східні слов'яни → східнослов'янський.

УВАГА!

Цей спосіб може супроводжуватися суфіксацією: *правобережний, полководець, землезнавство.*

Слова, утворені способом основоскладання, називають *складними*.

Частини складних слів можуть поєднуватися сполучними голосними *о, е, є*, (*інтерфікс*) або без них.

Зверніть увагу на вживання сполучних голосних!

Пишемо *о:*

- якщо перша частина складного слова — прикметник:
  чорнозем, широколистий, старослов'янський,
  але:
  давньоруський, синьоокий, середньовіччя (прикметники м'якої групи);
- якщо перша частина складного слова — іменник або займенник, основа яких закінчується на твердий приголосний (зокрема *на шиплячий*):
  літопис, книголюб, дощомір, грушоподібний,
  але:
  кожум'яка, овочесховище, очевидний.

Пишемо *е:*

- якщо основа твірного слова (іменника) закінчується на м'який приголосний:
  працездатний, бурелом, зорепад, вугледобувний,
  але:
  конов'язь, коногін, костоправ, свиноматка.

Пишемо *є:*

- якщо основа твірного слова закінчується на *й* або м'який подовжений приголосний:
  краєзнавство, життєпис, боєздатний, життєрадісний.

Складні слова можуть утворюватися й *без сполучних голосних* — шляхом безпосереднього приєднання основи до основи:

Київгаз, Ужгород, чотирикутник, одноденний, радіомовлення.

Словоскладання

Утворення слів шляхом поєднання двох слів (а не основ) без допомоги сполучних голосних:

ходив-ходив, хліб-сіль, батько-мати, срібло-злото, прем'єр-міністр, туди-сюди, фільм-опера.

УВАГА!

Такі складні слова пишемо через дефіс.

Абревіація

Утворення нових слів також складанням, але не цілих слів чи їхніх основ, а тільки початкових частин (від італійського *abbreviatura — скорочення*). У результаті виникає *складноскорочене слово — абревіатура.*

Способи утворення абревіатур:

- від частини твірної основи і цілого слова:
  телецентр (телевізійний центр), держадміністрація (державна адміністрація), редколегія (редакційна колегія);
- від початкових частин кожного твірного слова:
  юннат (юн–ий нат–uраліст), фізорг (фіз–культурний орг–анізатор), військкор (військ–овий кор–еспондент), облвиконком (обл–асний викон–авчий ком–ітет);

- від початкових *звуків* слів (*ООН*, *НАТО*) або початкових *букв* твірних основ:

  СНД (читаємо *«ес-ен-де»*) — *Співдружність Незалежних Держав*, *УТН* — *Українські телевізійні новини*, *АПН України* — *Академія педагогічних наук України*, *ХТЗ* — *Харківський тракторний завод; дзот, неп, рагс;*
- від комбінування початкових частин і звуків, звуків і цифр тощо:

  КамАЗ — *Камський автомобільний завод*, *ТЕ-154*, *ЗІЛ-111*, *АН-24*, зрідка в одному слові поєднується кілька типів.

  Такий спосіб — *мішаний*: *облвно*, *УкрНДІ-Мет*.

Неморфологічні способи словотворення

Морфолого-синтаксичний. Спосіб творення нових слів шляхом переходу з однієї частини мови в іншу. При цьому слово набуває нового значення, змінюючи свої морфологічні ознаки й синтаксичну функцію.

УВАГА!

Звучання і написання слова залишається незмінним.

У сучасній українській мові спостерігається:

- перехід прикметників і дієприкметників в іменники (*субстантивація*):

  майбутнє, *минуле*, *пальне*; *колискова*, *операційна*, *учительська*, *передова*, *булочна*, *варенична*, *хворий*, *вартовий*, ***черговий***; *учений*, *трудящі*, *приїжджі;*
- перехід іменників у прислівники (а д в е р б і а л і з а ц і я):

  *милуватися **весною*** (імен.) — *приїхати **весною*** (присл.), *за **стіною*** (імен.) — *стати **стіною*** (присл.), *займатися **бігом*** (імен.) — *бігти **бігом*** (присл.);
- перехід числівників у прикметники (а д ' є к т и в а ц і я):

  ***перший** дзвінок* (числ.) — ***перший** математик у класі* (прикм., у значенні «найкращий»);
- перехід дієприслівників у прислівники (а д в е р б і а л і з а ц і я):

  стоячи** на одній нозі* (дієприсл.) — *їхати **стоячи (присл.), ***сидячи** на землі* (дієприсл.) — *розмовляти **сидячи*** (присл.);
- перехід іменників у прийменники (п р е п о з и т и в а ц і я):

  *накреслив **коло*** (імен.) — ***коло** хати* (прийм.), *прийшов **кінець*** (імен.) — *сидів **кінець** столу* (прийм.).

МІРКУЙТЕ ТАК!

Порівняймо два речення:

Черговий учень витер дошку.

Черговий витер дошку.

У першому реченні *черговий* — прикметник, називає ознаку предмета (який?), що вживається у формі Н. в. одн., чол. р.; виконує синтаксичну функцію означення.

У другому *черговий* — іменник, називає предмет (особу), відповідає на питання хто?, має форму Н. в. одн., чол. р. і виступає в ролі підмета.

Лексико-синтаксичний. Спосіб творення нових слів шляхом злиття (зрощення) словосполучень або повнозначних слів із службовими в одне слово:

на швидку руку — нашвидкуруч;
ні се ні те — нісенітниця;
цього дня — сьогодні;
перекоти поле — перекотиполе;
верни дуб — Вернидуб (прізвище);
п'ять десятків — п'ятдесят;
мимо волі — мимоволі;
попід тином — попідтинню.

УВАГА!

Спосіб зрощення слів в одне слово треба відрізняти від способу складання основ за допомогою сполучних голосних *о, е, є*. Істотна різниця полягає в тому, що при складанні слів та основ одне або два слова втрачають закінчення, а з ними й граматичне значення, а при злитті — обидва слова поєднуються цілком і закінчення зберігається в новому слові.

Лексико-семантичний. Спосіб творення нових слів шляхом переосмислення наявних у мові слів. Унаслідок цього виникають омоніми. Порівняйте:

корінь (дерева) — *корінь* (у математиці, мовознавстві), *схід* (сторона світу) — *Схід* (назва країн Східної Європи), *коваль* (професія) — *Коваль* (прізвище), *Дніпро* (річка) — *«Дніпро»* (готель).

§45. Схема словотвірного розбору слова

1. Визначити, до якої частини мови належить слово.
2. Визначити твірне слово (із споріднених — найближче).
3. Виділити в ньому твірну основу.
4. З'ясувати словотворчі засоби (афікси).
5. Визначити спосіб словотворення.
6. Проаналізувати фонетичні зміни при словотворенні (якщо відбулися).
7. Зробити умовний графічний запис словотвірного аналізу.

Зразки розбору:

Подорожник

1. Іменник.
2. *Дорога.*
3. *Дорог-.*
4. Префікс *по-* і суфікс *-ник.*
5. Морфологічний (префіксально-суфіксальний).
6. Чергування приголосних *г — ж.*
7. *Подорожник ← дорога.*

Миролюбний

1. Прикметник.
2. *Мир любити.*
3. *Мир* і *люб-.*
4. Інтерфікс (сполучний голосний) *о* і суфікс *-н-.*
5. Морфологічні: основоскладання + суфіксальний.
6. *Миролюбний ← мир любити.*

ПАМ'ЯТАЙТЕ!

Аналіз слова за будовою — це вичленовування частин (морфем), з яких слово складається, а словотвірний розбір передбачає з'ясування процесу творення нового слова.

Розрізняйте морфемний і словотвірний аналіз слова.

Морфемний	Словотвірний
пречудовий	*пречудовий ← чудовий*
затінокØ	*затінок ← тінь*
молодістьØ	*молодість ← молодий*
посаджений	*посаджений ← посадити*
пишучи	*пишучи ← писати*
змалку	*змалку ← малий*
криголамØ	*криголам ← кригу ламати*
поперечитувати	*поперечитувати ← перечитувати*

ГРАМАТИКА: МОРФОЛОГІЯ, СИНТАКСИС

Мова має два потужних крила, які дають їй повнокровне життя, — океан слів і граматику.
І. Вихованець

Мова складається зі слів, які називають факти реальної дійсності. Для того щоб висловити думку, необхідно не тільки підібрати потрібні за змістом слова, а й певним чином їх організувати за чинними в мові законами, пов'язати у словосполучення й речення.

Система цих законів зміни форм слів, поєднання їх у словосполучення й речення як основну одиницю спілкування становить *граматичну будову мови*.

Граматикою (від грецького *grammatike — письмовий*) називають науку, яка вивчає граматичний лад мови.

Граматика складається з двох розділів — *морфології* і *синтаксису*.

Морфологія вивчає зміни форми слова та поділ слів на класи (частини мови). Синтаксис — типи словосполучень і речень. Вони представляють різні яруси мови, один з яких (морфологія) служить засобом творення одиниць вищого порядку — речень.

Граматика — це й наукова праця, у якій міститься системний опис граматичної будови певної мови.

Першою граматикою живої народної української мови вважають «Граматику» О. Павловського (1818).

§46. Основні поняття граматики

Як відомо, кожне повнозначне слово має лексичне значення (пряме чи переносне) і кілька граматичних. Лексичне значення є основним (воно розрізняє слова), індивідуальним і виражається основою слова, а граматичне — додатковим, загальним, спільним для багатьох подібних за формою слів.

Слово ***троянда***	
Лексичне значення	Граматичне значення
Багаторічна кущова рослина родини розових із запашними квітами та стеблами, укритими колючками; квітка	*Називний відмінок; однина; жіночий рід*

Такі ж граматичні значення мають іменники *мальва, айстра, ромашка, фіалка*, але за лексичним значенням це різні слова — назви квітів.

Отже, **граматичне значення** — це таке абстраговане поняття, яке супроводжує лексичне значення слова й виражає різні його відношення за допомогою граматичної форми.

Граматична форма — це мовний засіб, який матеріалізує граматичне значення (те саме, що *словоформа*). Один і той самий формант може бути носієм кількох граматичних значень і навпаки, одне граматичне значення може виражатися різними граматичними формами.

Так, закінчення *-у* в слові *саджу* вказує на першу особу, однину, теперішній час дієслова, а у словах *дерево, береза, вишня, явір* називний відмінок виражається різними закінченнями.

Засоби вираження граматичних значень слова

Синтетичні (у слові):

- Закінчення:

трав-а *зелен-а* *рост-у*
трав-и *зелен-ої* *рост-еш*
трав-і *зелен-ій* *рост-е.*

- Афікси (суфікси і префікси):

малю-ю *малю-**вати**;*
*малю-**ючи*** ***на**-малювати.*

- Чергування звуків:

везти — віз;
друг — друже.

- Суплетивізм (зміна основи слова):

я — мене;
гарний — кращий;
говорити — сказати.

- Наголос:

весни́, ріки́, верби́ — ве́сни, рі́ки, ве́рби;
вибіга́ти — ви́бігати.

Аналітичні (поза словом):

- Носієм граматичного значення виступає інше слово:
до бібліотеки; більш талановитий; буду працювати; написала б, написав би; книга й освіта; здібний, але ледачий.

- Порядок слів. Цей засіб вираження граматичної форми відіграє допоміжну роль, виявляє себе тільки в реченні.
Наприклад: ***Гнів викликав біль.***
Іменник *гнів* має граматичне значення називного відмінка й синтаксичну роль підмета, а іменник *біль*, що стоїть після дієслова-присудка, має граматичне значення знахідного відмінка й виступає додатком.

І навпаки, у реченні: ***Біль викликав гнів.***

Слово *біль* набуло граматичного значення називного відмінка й підмета, а *гнів* — знахідного відмінка й додатка.

Граматичні форми бувають:

- *морфологічні* — видозміни одного й того ж повнозначного слова (словоформи):
  земля, землі, землі, землю, землею, на землі, земле;
- *синтаксичні* — способи вираження типів поєднуваності слів (узгодження, керування, прилягання):
  чорна земля; орати землю.

Граматична категорія. Це родове поняття, яке об'єднує однорідні граматичні значення, виражені різними мовними засобами. Рід, наприклад, — це граматична категорія, тоді як чоловічий, жіночий і середній рід — граматичні значення; однина і множина — два протиставлення для категорії числа. Так само граматичними категоріями виступають спосіб і час, для яких граматичні значення відповідно дійсний, умовний і наказовий способи та теперішній, минулий і майбутній час.

Отже, граматична категорія співвідноситься з граматичним значенням як загальне з одиничним. У граматиці (морфології) виділяють десять граматичних категорій мови, які мають лише повнозначні слова:

1. Рід.
2. Число.
3. Відмінок.
4. Ступінь порівняння.
5. Вид.
6. Перехідність — неперехідність.
7. Час.
8. Спосіб.
9. Стан.
10. Особа.

§47. З історії походження граматичних термінів

Граматикою спершу називали стислий елементарний підручник, за яким навчали читати й писати. Тепер таким підручником є буквар. З віками поняття граматики розширювалося. Був час, коли граматика охоплювала морфологію, орфографію, синоніміку, орфоепію і навіть літературознавство та деякі розділи філософії.

Приблизно до другої половини XIX ст. учені визначали граматику як науку, що навчає лише правильно писати й правильно говорити певною мовою. Нині граматика вивчає будову мови й складається з морфології та синтаксису.

Від часу свого виникнення термін *граматика* не змінювався. Єдину спробу дати цій науці нову назву зробили українські мовознавці М. Левченко та П. Єфіменко в 1861 році. Вони назвали граматику так: *мовниця і письменниця.*

Перші спроби поділити слова на частини мови зробили вчені Стародавньої Греції.

Філософ Платон висунув гіпотезу про те, що кожне судження має дві частини мови — *ім'я* і *реченіє* (тобто дієслово). Оце й були перші дві частини мови.

Арістотель, окрім них, визначає ще одну частину мови: *сполучник*.

Учень Арістотеля — Діонісій Фракійський — вирізнив аж вісім частин мови: *імя, дієслово, прикметник, член* (вказівний займенник, що стоїть перед іменником: *ця* дитина, *той* хлопчик), *займенник, прийменник, прислівник, сполучник*. Ці грецькі назви скалькували як середньовічні, так і перші слов'янські граматики.

Розглянемо етимологію назв частин мови.

Іменник

Що це за частина мови — *ім'я*, яку називають стародавні вчені? Нині такої частини мови наче й немає. Але ж є *іменник, прийменник, займенник* — назви, до яких входить частинка *імен-* (*имен-*). В античні часи частина мови *ім'я* означала не тільки іменник, а й прикметник та числівник — об'єднувала ту групу частин мови, яку ми називаємо іменними частинами.

Назву *іменник* почали вживати з 1873 року. Її першим використав О. Партицький. Проте й після цього деякі граматики й далі називали іменник *сущником*. Навіть правопис 1926 року іменник назвав *речівником*.

Дієслово

Більшість речень має дієслово-присудок. Якщо в реченні тільки називаються предмети або явища, то це називне речення. Очевидно, стародавні греки теж знали про це, бо слідом за ними дієслово спершу називали *реченіє*. Назва ж *дієслово* з'явилася відносно недавно. І українські, й російські граматики називали дієслово ρѣчь (укр. *річ*, рос. *речь*). У 1591 р. у граматиці Адельфотес з'явилася назва *глагол*, яка й залишилася в російській мові. Назва ж дієслово молодша від назви *глагол* на 270 років. Живе вона в українській мові з 1862 року. Її творцем був мовознавець П. Дячан.

Прикметник

Назва *прикметник* з'явилася в підручнику Я. Головацького «Граматика руского язика» (Львів, 1849 рік). Отже, їй понад 150 років.

Числівник

Назва цієї частини мови з'явилося 1865 року. Її першим ужив П. Дячан у своїй граматиці.

Прислівник

Назву першим ужив О. Партицький 1873 року. У його граматиці разом з назвою *прислівник* народилися

назви *іменник* і *прийменник*. Щоправда, інші тогочасні вчені відстоювали назву *придієслівник*, вважаючи її вмотивованішою.

Займенник

Граматисти називали цю частину мови *містойменнє*. І хоч Г. Шашкевич 1865 року вжив назву *займенник*, інші дослідники й далі називали її *містойменнє*. Тому 1914 року І. Нечуй-Левицький у своїй граматиці з гумором зазначав: «Відомо, що слово *місто — город*, і вийшло *городойменник*. Чом, пак, не *селойменник?*» — і відстоював назву *займенник*, яка згодом і закріпилася в українському мовознавстві.

Сполучник

Сполучники — це службові слова. Головна їх функція — зв'язок слів у реченні або частин (простих речень) у складному реченні.

Система сполучників, що існує в сучасній українській літературній мові, упродовж тривалого часу збагачувалася й удосконалювалася. З 29 сполучників, зафіксованих у мові пам'яток, збереглося лише 8: *а, і, бо, або, але, ані, ні, аби*. Деякі дійшли у зміненій фонетичній формі: *ніж, що, щоб*.

Сполучник як частина мови виокремився ще в античній Греції. Арістотель вирізняв у мові *імена, дієслова* і *сполучники*.

Наші предки називали сполучник *злучником, союзом*.

Уперше термін *сполучник* ужив О. Огоновський у 1889 році.

Частка

Частки, як відомо, надають різних смислових відтінків значення словам, словосполученням і реченням, а також беруть участь у формо- та словотворенні.

Стародавні латиняни називали частку *partikula*. У нашій мові термін *частка* з'явився тільки 1926 року. Закріпив його «Український правопис» того ж року.

Вигук

Слова, що передавали почуття, граматики минулих століть називали *межислівцями*. 1907 року Є. Тимченко вжив термін *вигук*.

Сучасні назви частин мови були затверджені правописами 1934, 1940, 1946, 1990, 1993 рр. [22, с. 25–26].

МОРФОЛОГІЯ

Чи ти задумувавсь, відкіль оті
у нашій мові злитки золоті?
Як намистини, диво калинове —
частини мови!
Д. Білоус

Морфологія (від грецьких *morphe — форма* та *logos — слово, учення*) —

це розділ мовознавства, що вивчає граматичні категорії і способи вираження граматичних значень слів, а також морфологічні класи слів — частини мови.

Основною одиницею морфології, як і лексикології, виступає слово, але аспект його вивчення інший: це граматична будова, особливості змінювання і творення, вираження властивих йому граматичних значень (роду, числа, відмінка, виду, часу тощо).

§48. Частини мови: спільне та відмінне

Частини мови — це основні лексико-граматичні розряди (категорії, класи, групи) слів.

Принципи поділу слів на частини мови:

1. **Смисловий** (семантичний, лексичний) — характеризує лексичне значення слова або його відсутність; що слово називає: предмет, його ознаку, кількість, дію чи стан тощо.
2. **Морфологічний** — своєрідність граматичної (морфологічної) форми слова: носієм яких граматичних значень є слово.
3. **Синтаксичний** — типова синтаксична функція слова: у ролі якого члена речення воно найчастіше виступає.
4. **Словотворчий** — специфічні для певної групи слів способи творення та словотворчі засоби.

Отже, в основу поділу слів на частини мови покладено принцип єдності лексичного й граматичних значень слова, тобто найістотніші ознаки, що характеризують слово як одиницю мови.

У сучасній українській мові виділяють десять частин мови.

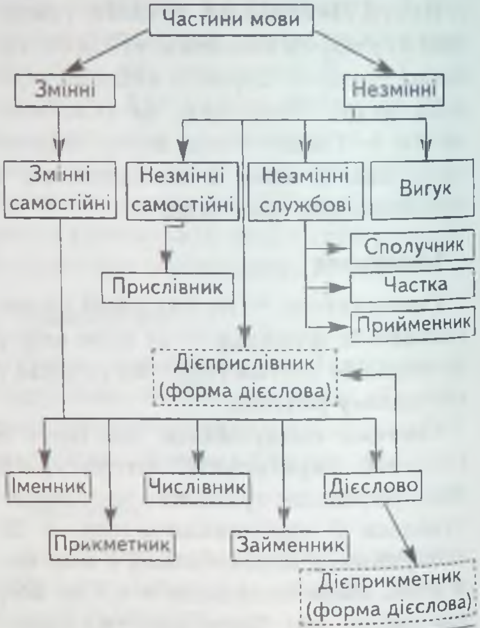

УВАГА!

При визначенні частин мови жоден з названих вище принципів не може бути вирішальним — треба одночасно враховувати всі ознаки.

Крім того, варто пам'ятати, що в граматичній будові мови відбуваються зміни. У процесі різно-

манітних зв'язків окремі слова можуть утрачати свої граматичні ознаки, категорії і набувати нових ознак та нового змісту, а у зв'язку з цим — переходити з однієї частини мови в іншу. Спостерігається, наприклад, перехід прикметників і дієприкметників в іменники *(учительська, учений)*, іменників — у прислівники *(літом, ранком)*, прислівників — у прийменники *(сад навколо школи)* тощо.

Повнозначні (самостійні) частини мови

Іменник *(хто? що?)* — назви предметів у широкому розумінні цього слова:

радість, родина, осінь, життя, син, сонце, казка, ім'я, вибори.

Живи, Україно, живи для краси,
Для сили, для щастя, для волі!..
Шуми, Україно, як рідні ліси,
Як вітер в широкому полі.

Олександр Олесь.

Прикметник *(який? чий?)* — назви ознак предметів:

рідний, мудрий, південний, безкраїй, оксамитовий, темно-червоний, художній, вінницький, батьків, ведмежий, орлиний, шалений, східнослов'янський.

Любіть Україну у сні й наяву,
Вишневу свою Україну,
Красу її, вічно живу і нову,
І мову її солов'їну.

В. Сосюра.

Числівник *(скільки? котрий?)* — назви кількості або порядку предметів при лічбі:

два, п'ятдесят, четверо, кілька, дві треті, півтори, третій, тридцятий, трьохмільйонний.

Є тисячі доріг,
Мільйон вузьких стежинок,
Є тисячі ланів, але один лиш мій.

В. Симоненко.

Займенник *(хто? що? який? чий? котрий? скільки?)* — вказує на предмет, ознаку, кількість, але не називає їх:

я, ми, вони, себе, твій, наш, той, кожний, який, скільки, хто-небудь, деякий, ніщо.

Україно моя,
мені в світі нічого не треба,
Тільки б голос твій чути
і ніжність твою берегти.

А. Малишко.

Дієслово *(що робити? що зробити?)* — назви дій предметів у часі або їхнього стану:

берегти, вірити, розквітати; посіяти, зібрати, заспівати; мріяти, молодіти, хвилюватись.

І забудеться срамотня
Давняя година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечірній
Тихо засіяє...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

Т. Шевченко.

Прислівник *(як? де? коли? куди? звідки? у якій мірі?)* — назви ознак дії, стану або іншої ознаки:

читати вголос, зробити нашвидкуруч, відпочивати влітку, повернутися назад, спати міцно, повторив тричі, дуже далеко, надзвичайно приємно.

Боже — Отче Всемогутній,
Захисти коханий край!
...Хай собори на руїні
Стануть там, де Ти прорік.
Суверенній Україні
Слава нині і повік!

О. Лупій.

Повнозначними ці частини мови називають тому, що слова, які до них належать, мають *лексичне* і *граматичне значення*, відповідають на певне питання та виступають членами речення.

Неповнозначні (службові) частини мови

Прийменник — визначає відношення між словами в реченні:

до, на, у, при, попід, задля, посеред, з-над, з-поміж, залежно від, у зв'язку з, незважаючи на...

Я запитую в себе, питаю у вас,
у людей.
Я питаю в книжок,
роззираюсь на кожній сторінці:
Де той рік, де той місяць,
той проклятий тиждень і день,
Коли ми, українці, забули,
що ми — українці?
І що є в нас душа, повна власних
чеснот і щедрот,
І що є у нас думка,
яка ще од Байди нам в'ється,
І що ми на Вкраїні —
таки український народ,
А не просто населення,
як це у звітах дається.

В. Баранов.

Сполучник — сполучає однорідні члени речення і прості речення в складному:

і, й, та, а, але, проте, або, чи, то-то, щоб, якщо, якби, бо, адже, як, мов, нібито, неначебто, оскільки, тому що, через те що.

Живи та міцній,
Українська державо!
Вмирали у битвах мільйони
борців,
Щоб стяг синьо-жовтий
піднявсь величаво
Й над Києвом стольним віки
майорів.

П. Тимочко.

Частка — надає певних смислових відтінків реченню або його членам, утворює окремі граматичні форми чи нові слова:

це, ось, би, ж, невже, лише, тільки, не, ні, хай, нехай, -будь, -небудь, -бо, -но, -таки.

Навіть на останнім рубежі
Промінь віри в нас ще не погас.
Боже, Україну збережи!
Господи, помилуй нас!

Т. Петриненко.

Слова, що належать до неповнозначних частин мови, на думку більшості мовознавців, лексичного значення не мають, на питання не відповідають і не виступають окремими членами речення. Вони виконують лише службову функцію — є граматичними засобами вираження зв'язків і відношень між словами в реченні або ж надають реченню чи окремим його частинам смислових та емоційних відтінків.

Вигук — безпосередньо виражає почуття і волевиявлення людини, не називаючи їх. Не належить ні до повнозначних, ні до службових частин мови: *о, ой, ах, ну, гей, овва! ага! ура! геть! годі! на добраніч, до побачення.*

О Україно, о рідний краю!
Чи знаєш ти, що я одна вмираю
Серед оцих чужих сосон?
Чи знаєш, що в чужій землі спочину,
А за свою молюсь довік життя?
Н. Лівицька-Холодна.

А ми тую червону калину
підіймемо,
А ми нашу славну Україну,
гей, гей, розвеселимо!
Е. Чернецький.

За морфологічними ознаками слова всіх частин мови поділяють на *змінювані* і *незмінювані*.

До **змінюваних** належать: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово (самостійні).

До **незмінюваних** належать: прислівник (самостійна), прийменник, сполучник, частка (службові), вигук і звуконаслідувальні слова.

Граматичні категорії частин мови
[41, с. 51]

Граматичні категорії	*Граматичні значення*	*Частини мови*							
		Іменник	Прикметник	Числівник	Займенник	Дієслово	Дієприкметник	Дієприслівник	Прислівник
Рід	чоловічий, жіночий, середній	+	+	+	+	+	+	–	–
Число	множина, однина	+	+	+	+	+	+	–	–
Відмінок	називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний	+	+	+	+	–	+	–	–
Ступінь порівняння	початкова форма, вищий, найвищий	–	+	–	–	–	–	–	+
Вид	доконаний, недоконаний	–	–	–	–	+	+	+	–
Перехідність	перехідне, неперехідне	–	–	–	–	+	+	+	–
Час	теперішній, минулий, майбутній	–	–	–	–	+	+	+	–
Спосіб	дійсний, умовний, наказовий	–	–	–	–	+	–	–	–
Стан	пасивний, активний	–	–	–	–	+	+	–	–
Особа	перша, друга, третя	–	–	–	+	+	–	–	–

Синтаксична роль:								
підмет	Т	Н	Т	Т	Н	Н	–	–
присудок	Н	Т	Н	Т	Т	Т	–	–
означення	Н	Т	Т	Т	Н	Т	–	–
додаток	Т	Н	Н	Т	Н	Н	–	–
обставина	Н	Н	–	–	Н	–	Т	Т

Т — типова синтаксична роль;
Н — нетипова синтаксична роль

УВАГА!
Дієприкметник і дієприслівник — це не частини мови, а особливі форми дієслова. Дієприкметник *(який?)* належить до групи **змінюваних** слів, дієприслівник *(що роблячи? що зробивши?)* — до **незмінюваних**.

Іменник

§49. Іменник як частина мови

Іменник — це повнозначна частина мови, яка має значення предметності й відповідає на питання *хто? що?*

*Дякую Вам, **мамо**, за перший скарб — пісні над колискою. Дякую Вам, **мамо**, за пісні, вмиті **сльозами**, які Ви співали довгої-предовгої воєнної **години** і купали мене в їхній **чистоті**, що хранили вони її **дитину** все **життя**, бо Ви в пісню переливали свою **душу** — усе **багатство роду** і **народу**... Дякую Вам, **мамо**, за другий **скарб** — рідну українську **мову**. Вона вперше засвітилася мені у Вашому слові, як світ у ранковому сонці. Ваше слово осяяло нас, **дітей**, любов'ю великою, як сонце. Дякую Вам, **мамо**, за третій скарб — **молитву** до **Бога**. Дякую Вам, **мамо** і **тату**, за **радість** і **сльози**, за слово і **молитву**, за **пісню** і **ласку**, за **святість думки** і **таїну любові**, за ясний і тихий світ добра у нашій **хаті**, біла **стеля** якої вища мені за всі **палаци** на **світі** (Я. Гоян).*

Під поняттям предметності в граматиці розуміють не тільки назви конкретних предметів (*дуб, яблуко, птах, кобзар, керівник, ковдра, стіл, картина*), а й опредмечені ознаки (*зелень, білизна, вихованість, вічність*), дії та стани (*читання, розуміння, перехід, розповідь, біг, спання, хвилювання*), абстрактні поняття (*краса, слава, епоха, романтизм, комунізм*).

Отже, предметністю вважають різноманітні лексичні значення слів, що мають специфічне граматичне оформлення й сприймаються як назви предметів та відповідають на питання *хто?* або *що?*

Морфологічні ознаки іменника

Іменникам властиві граматичні категорії числа, роду, відмінка.

1. Іменник має форму числа. Однина позначає один предмет, відокремлений від низки однотипних, наприклад: *будинок, ручка, автомобіль*. Множина виражає неозначену кількість однорідних предметів, як-от: *столи, квіти, килими*. Якщо іменник уживаний тільки в множині, то він може мати значення одного або багатьох предметів, наприклад: *Ми зустрілися біля головних воріт парку* (значення однини) і *Ворота скрізь були позамикані* (значення множини).

2. Кожен іменник у формі однини обов'язково належить до одного з трьох родів — чоловічого (*батько, син, автобус, проспект, комп'ютер*), жіночого (*мати, дочка, земля, хата, ярина*), середнього (*котеня, маля, відро, печиво, начиння*).

3. Усі іменники, навіть ті, що не змінюють своїх закінчень за відмінками та числами, є словами, які можуть відмінюватися, тобто стояти в такому чи іншому відмінку (*мати, матері, матір'ю, матері* тощо; *київське метро, київського метро, у київському метро* тощо). Відмінки разом з прийменниками (а також без них) виражають синтаксичні відношення іменників до інших слів словосполучення й речення.

Синтаксична роль іменників

Підмет:

*І марили **айстри** в розкішнім півсні*
*Про **трави** шовкові, про сонячні*
дні, —
*І в мріях ввижалась їм **казка** ясна,*
*Де **квіти** не в'януть, де вічна **весна**.*
Олександр Олесь.

Іменна частина складеного присудка:

*Поезія — це завжди **неповторність**, якийсь безсмертний **дотик** до душі (Л. Костенко). Людські пісні — найглибша **мука**, найвища **радість** на землі (М. Рильський).*

Додаток:

***Кров** свою віддам твоїй **калині**,*
***Пісню** — **травам**, **птицям** і **лісам**.*
*А високі думи — **небесам**.*
М. Луків.

Означення:

*Струмки полощуть срібло **тиші**,*
В росі купається трава.
Хай найпростіші з всіх слова
*У книзі **лісу** ніч напише!*
Б.-І. Антонич.

Ось той ліс, який мене стрічав
*Шумом **листя** і гойданням **трав**,*
*Морем **квітів**, щебетом **пташини**,*
Голубим джерельцем із долини.
М. Луків.

Обставина:

*Облітає **пелюстками** мрій вже притомлене й скошене тіло (Г. Чубач). Рву я **з розлуки** вишневих квіток пелюстки (І. Крушельницький).*

§50. Іменники — назви істот і неістот

У системі лексико-граматичних категорій іменника виділяють назви *істот* і *неістот*.

Назви істот

Іменники, що відповідають на питання *хто?*, об'єднуються в семантичну групу *назв істот*.

Сюди належать:

- назви людей:
  батько, мати, брат, бабуся, учитель, журналіст, програміст, еко-

номіст, першокласник, студент, друг; Геннадій, Олеся, Мирончук, Павличенко;

- назви тварин:
  собака, корова, ведмідь, чапля, півень, гуска, синиця, снігур, бджола, комар, ґедзь, муха;
- назви міфологічних істот:
  лісовик, водяник, домовик, русалка, відьма, змій, Нептун, Берегиня;
- назви померлих людей:
  мрець, небіжчик, покійник;
- назви карт, шахових фігур:
  валет, король, ферзь, кінь, пішак.

Решта іменників відповідає на питання *що?* й становить групу *назв неістот*. Сюди відносять назви неживих предметів, явищ природи, рослинного світу, опредмечені дії чи ознаки, абстрактні поняття:

комп'ютер, завод, місто, ім'я, злива, сніг, вітер, береза, тюльпан, відповідь, хода, темнота, порядність, буддизм, мрія, майбутнє.

УВАГА!

Граматичне значення *істоти / неістоти* не цілком збігається з поняттям *живого / неживого* в природі.

Так, назви сукупності людей, тварин чи птахів (*народ, клас, гурт, загін, натовп, студентство, отара, табун, зграя, рій*) і назви мікроорганізмів (*вірус, бактерія, мікроб, бацила*) відносять до неістот.

Розмежування іменників на ці дві групи має формальне вираження.

В іменниках — назвах істот — форма знахідного відмінка однини чоловічого роду і множини збігається з формою родового відмінка, а неістот — з формами називного відмінка:

бачу (кого?) директора, директорів;
знаю (кого?) актора, акторів;
шукаю (кого?) майстра, майстрів;
але:
бачу (що?) стіл, столи;
знаю (що?) вірш, вірші;
шукаю (що?) щоденник, щоденники.

Для іменників жіночого і середнього роду така диференціація характерна тільки для форми знахідного відмінка множини:

бачу (кого?) подруг, зайченят;
але:
бачу (що?) картини, вікна.

§51. Іменники загальні та власні

Загальні іменники — це узагальнене найменування ряду однорідних предметів, що належать до певного класу подібних (людей, тварин, речей, явищ, подій тощо):

поет, журнал, творчість, натхнення, читач, птах, мрія, веселка, книжка, держава, столиця.

У більшості випадків загальні іменники називають предмети, що піддаються лічбі, тому їм властиві форми однини і множини:

поет — поети, книжка — книжки.

Загальні іменники найчастіше вживані в мові, їх пишемо з *малої літери*.

Власні іменники — це індивідуальні назви окремої особи чи одинич-

ного предмета, тобто виділення з однотипного ряду чогось (чи когось), що (чи хто) є єдиним, неповторним.

Власні назви завжди пишемо з *великої літери:*

Ярослав, Перун, Зевс, Гамлет, Київ, Україна, Карпати, Дніпро, Хрещатик, Багряний, роман «Тигролови», газета «День», ансамбль «Явір», видавництво «Казка».

Власні назви, як правило, умовні. При потребі вони можуть бути замінені іншими:

журнал «Жовтень» — «Дзвоном», місто Ворошиловград — Луганськом, прізвище дівчини Гордійчук після одруження — Коваленко тощо.

Власні іменники переважно вживаються в однині:

Марія, Іваненко, Полісся, Крим, Десна, Польща, хоч і можливі форми множини *(дві Марії, два Ростислави, кілька Іваненків).*

Деякі власні іменники мають форму лише множини:

Черкаси, Прилуки (міста), *Карпати, Саяни* (гори), *Дарданелли* (протока).

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Між власними і загальними назвами немає постійної межі. Належність деяких іменників до розряду власних чи загальних визначається тільки в контексті. Так, омонімічні загальні назви *земля* (грунт), *береза* (дерево), *вишеньки* (ягоди) можуть уживатися як власні: *Земля* (планета), *Береза* (прізвище), *Вишеньки* (село).

До розряду загальних повністю перейшли власні назви, що є прізвищами видатних людей, іменами яких названо відкриття, винаходи *(ампер, вольт, рентген, ом, дизель, маузер, реглан, силует, галіфе, мартен),* або власні назви, що є прізвищами літературних героїв *(обломов, плюшкін, манілов, донжуан, ловелас, кайдаші, мазайли).* Варто пам'ятати, що окремі загальні назви можуть писатися з великої літери, коли треба підкреслити повагу: *Президент, Голова Верховної Ради, Посол України в Канаді, Представник ООН в Україні, Автор* (у договорі з видавництвом).

§52. Іменники конкретні та абстрактні

Конкретні іменники

Іменники з *конкретним* значенням називають предмети, явища дійсності, що пізнаються безпосередньо за допомогою органів чуття людини. Ця група охоплює іменники з різним значенням.

Одиничні предмети — назви людей, тварин, рослин, предметів неорганічного світу, речовини, матеріалу, власні назви:

моряк, чайка, галявина, гриб, ліс, дощ, звук, квітка, день, століття, літак, ущелина, вершина, мармур, глина, вата, Свитязь, Говерла.

При цьому не обов'язково, щоб вони були реальними. Достатньо, щоб мовець уявив їх собі, як відчутні:

русалка, домовик, марево, дірка.

Конкретні іменники змінюються за числами: *місто — міста, вулиці — ву-*

лиць, будинок — будинки. Вони піддаються рахунку, тому сполучаються з власне кількісними числівниками: *два міста, сім будинків, декілька вулиць*.

Деякі конкретні іменники не змінюються за числами: до них належать незмінні (*метро, кіно, бюро*) та власні назви, що вживаються лише в однині або множині (*Вінниця, Луцьк, Чернівці, Черкаси*).

Абстрактні іменники

Слова із значенням назв процесів, ознак, властивостей, які не належать до конкретних предметів і мисляться поза зв'язком з ними, називають **абстрактними**. Вони називають узагальнені поняття, що не сприймаються безпосередньо органами чуття людини.

Більшість іменників з абстрактним значенням — це слова з похідними основами прикметникового або дієслівного походження із суфіксами *-ість, -анн(я), -енн(я), -інн(я), -ств(о), -зтв(о), -цтв(о), -изм, -ізм, -ощ(і)* тощо:

ввічливість, щедрість, читання, бажання, мислення, натхнення, видіння, сумління; суспільство, мистецтво, убозтво, козацтво, туризм, романтизм, соціалізм, архаїзм, прикрощі, хитрощі.

Меншу групу іменників з абстрактним значенням становлять слова з непохідними основами:

воля, ідея, сила, дух, мир, честь.

Граматичні ознаки абстрактних іменників

- Нездатність утворювати форми обох чисел (більшість уживається тільки в однині): *політика, праця, розум, доброта, терпіння, щастя, боротьба, блакить, ніжність*; лише деякі вживані в однині і в множині: *функція — функції, швидкість — швидкості*.
- Несполучуваність з власне кількісними числівниками (лише деякі з них можуть поєднуватися з неозначено-кількісними — *багато щастя, чимало праці, мало терпіння*).
- Частина цих іменників уживається тільки в множині: *фінанси, дебати, кошти, вибори, лестощі, лінощі*.

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Іменники з конкретним значенням можуть набувати абстрактного значення і навпаки. Це пов'язано з властивістю слова мати пряме і переносне значення. Так, іменник *крила* в словосполученні *крила чайки* має конкретне значення, а в словосполученні *крила мрії* — абстрактне. Аналогічно:

дороге золото — золото душі;
кам'яна сіль — сіль виступу;
полум'я багаття — полум'я пристрасті.

§53. Збірні іменники

Іменники, які позначають сукупність однакових або подібних предметів, що сприймаються як одне ціле, називають **збірними**:

молодь, малеча, студентство, деканат, листя, коріння, гілля, квасолиння, гарбузиння.

Збірні іменники на позначення сукупності людей відповідають на питання *хто? (дітвора, козацтво, старшина, братва)*, а на позначення тварин і неістот — на питання *що? (вороння, мушва, мурашня, насіння, городина, листя)*.

Для збірних іменників характерні такі особливості:

- вони вживаються тільки в однині, через те що виражають об'єднання багатьох предметів, які не підлягають лічбі;
- не сполучаються з власне кількісними числівниками, лише з неозначено-кількісними чи дробовими: багато *рідні*, трохи *кукурудзиння*, одна третя *кінноти*.

Способи творення збірних іменників:

1. За допомогою суфіксів
   -ств(о), -цтв(о): *учительство, птаство, козацтво, парубоцтво;*
   -инн(я), -овинн(я): *картоплиння, бурячиння, бобовиння, маковиння;*
   -от(а): *голота, піхота, злидота;*
   -в(а): *мушва, братва, мордва;*
   -ник, -няк: *горішник, чагарник, вишняк, сосняк, молодняк;*
   -еч(а): *малеча, стареча;*
   -ин(а): *городина, озимина, садовина;*
   -ик(а), -ік(а): *геральдика, проблематика, символіка, синоніміка;*
   -ур(а): *професура, клієнтура, агентура, апаратура;*
   -ат: *ректорат, старостат.*
2. Безафіксним способом:
   - від прикметників
     молодь, зелень, юнь, нечисть;
   - від дієслів
     заполоч, наволоч, лом;
   - дієприкметників
     знать, рвань.
3. Лексико-семантичним способом, що зумовлюється метафорою чи метонімією:
   аудиторія (незбірний — *зал*, збірний — *слухачі*);
   міліція (незбірний — *установа*, збірний — *міліціонери*).

УВАГА!

Іменники, що піддаються лічбі й мають форми однини та множини, до збірних не належать: *хор, група, загін, рота, полк, армія, комісія, команда, ансамбль, екіпаж, клас, колектив, ескадрилья, табун, зграя, стадо, череда.*

ПОРІВНЯЙТЕ!

Деякі іменники мають співвідносні форми:

однина	множина	сукупна множинність
юнак	*юнаки*	*юнацтво*
птах	*птахи*	*птаство*
клієнт	*клієнти*	*клієнтура*
корінь	*корені*	*коріння*

§54. Речовинні іменники

Іменники, які позначають однорідну за своїм складом речовину з оз-

накою цілого, що підлягає виміру, а не лічбі, називають **речовинними**.

Іменники з речовинним значенням називають:

- зернові культури: *пшениця, просо, ячмінь, гречка, рис, овес;*
- овочі, ягоди: *картопля, горох, капуста, аґрус, ожина, малина;*
- харчові продукти: *хліб, молоко, чай, кава, борошно, олія, мед;*
- корисні копалини (метали, рідини, гази): *вугілля, нафта, кисень, азот, озокерит, залізо, чавун, янтар, золото, срібло, мармур;*
- будівельні матеріали: *цемент, цегла, граніт, вапно, бетон, глина;*
- тканини: *шовк, ситець, льон, шевйот, маркізет, сатин, бавовна;*
- ліки: *анальгін, валідол, кодеїн, раунатин, пеніцилін, цитрамон.*

Речовинні іменники можуть мати форму тільки:

однини (більшість)	множини (деякі)
калина	*вершки*
кава	*дріжджі*
віск	*висівки*
пісок	*макарони*
шовк	*дрова*
нафта	*парфуми*

УВАГА!

Від речовинних іменників, що вживаються тільки в однині, можна утворити форму множини, але з іншим семантичним значенням (окремі типи, види або сорти речовини):

тверді сири, мінеральні води, високосортні пшениці, піски Сахари, цілинні землі.

Граматичні ознаки іменника

Іменник має ряд граматичних ознак, які вирізняють його з-поміж інших частин мови. Значення предметності виражається морфологічними категоріями роду, числа, відмінка.

§55. Рід іменників

Кожний іменник (крім тих, що вживаються тільки в множині) належить до одного з трьох родів:

чоловічого *(вітер, шлях, клен);*

жіночого *(сосна, подорож, галузь);*

середнього *(поле, знання, зайченя).*

Іменники чоловічого роду співвідносні із займенниками *він, цей*; жіночого — *вона, ця*; середнього — *воно, це.*

Окрему групу становлять іменники **спільного роду**. Це назви осіб за діями, вчинками, рисами характеру, зовнішніми ознаками, що мають закінчення *-а (-я):*

базіка, староста, сирота, листоноша, бідолаха, плакса, приблуда, причепа, непосида, каліка, жаднюга, лівша, п'яниця, розмазня.

У цьому випадку рід визначається за синтаксичним зв'язком іменника з іншими словами — прикметниками, займенниками, дієсловами, тобто в контексті:

відповідальний староста, страшна потвора, цей плакса, якийсь причепа, наша непосида, листоноша приніс, бідолаха поїхала.

УВАГА!

Назви істот за професією чи родом діяльності можуть позначати осіб як чоловічої, так і жіночої статі, проте такі іменники формально належать до **чоловічого роду**:

інженер, професор, юрист, депутат, доцент, суддя, директор, дипломат, посол.

Від деяких з них творяться назви осіб жіночого роду, але вони мають стилістичні обмеження: *вчителька, секретарка, поетеса, професорша, директорша* (уживані в розмовно-побутовому стилі).

Способи вираження роду іменників

Лексичний. Властивий назвам людей і тварин (свійських) і відповідає поділові за статтю:

батько — мати, дід — баба, дядько — тітка, хлопець — дівчина;
бик — корова, цап — коза, півень — курка, баран — вівця.

Морфологічний. Специфічні закінчення іменників у називному відмінку однини.

Чоловічий	Жіночий	Середній
∅: *народ∅, університет∅, гай∅, олівець∅*	-а (-я): *веселка, дорога, земля, мрія*	-о, -е: *сяйво, море, мереживо*
-а (-я): *Микола, суддя, Ілля, воєвода*	∅: *радість∅, річ∅, любов∅, мідь∅, подорож∅, розкіш∅*	-а (-я): *життя, безсмертя, читання, лоша, теля*
-о: *Петро, Дніпро, батько*	іменник *мати*	

Примітка. У назвах тварин рід іменників може й не відбивати статевих відмінностей, а визначається саме морфологічним способом: *морж, тигр, барс, орел, лин, короп, метелик* — чоловічого роду; *муха, оса, сорока, білка, гусінь, тріска* — жіночого роду.

Словотворчий. Притаманний тільки для похідних іменників, коли суфікс утворює:

- співвідносні іменники (для назв тварин і людей) чоловічого, жіночого і середнього роду:
  ведмідь — ведмедиха — ведмежа;
  заєць — зайчиха — зайченя;
  лев — левиця — левеня;
  українець — українка.
- переважно збірні та абстрактні іменники (середнього роду):
  людство, козацтво, роззброєння, ремесло, павутиння, насіння.

Синтаксичний. Узгодження з родовою формою іменника родових форм прикметників, деяких займенників, числівників та дієслів минулого часу й умовного способу:

інтелігентний Славко; працьовита Валя; наша малолітка; третій сирота; розповів Дмитренко; розповіла б Козачук; лікар порадила.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

1. Паралельні (варіантні) форми роду:

зал — зала;	*змій — змія;*
сусід — сусіда;	*жираф — жирафа;*
птах — птаха;	*парасоль — парасоля;*
спазм — спазма.	*округ — округа.*

2. У середньому або чоловічому роді вживаються іменники:
забудько, незнайко, хлопчисько, ледащо, громило, здоровило.

3. То в жіночому, то в чоловічому роді бувають іменники *купіль, харч, фальш.*

4. Іменник *біль* у чоловічому і жіночому роді розрізняється за значенням:
біль (чол. рід) — *зубний біль, з болем у серці;*
біль (жін. рід) — опредмечена ознака: *білість.*

Діброва смутная вже листячко ронила,
Додолу у журбі клонилася чолом,
Зима, скрадаючись, повіяла крилом
І снігом — біллю білою — її покрила.

Олена Пчілка.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Рід іменників у споріднених слов'янських мовах:

в українській	у російській
широкий степ	*широкая степь*
далека путь	*далёкий путь*
гострий біль	*острая боль*
висока тополя	*высокий тополь*
гіркий полин	*горькая полынь*
барабанний дріб	*барабанная дробь*
холодний Сибір	*холодная Сибирь*
старий рукопис	*старая рукопись*
найвищий ступінь	*самая высокая степень*

Як визначити рід незмінюваних іменників?

У словах іншомовного походження:

- назви осіб — за віднесеністю до статі: *маестро, аташе, денді, мосьє, портьє, кюре, джентльмен, Гейне, Золя, Дюма* — чоловічий рід (він); *леді, мадам, міс, фрау, Беатріче, Зегерс, Ожешко* — жіночого роду (вона).
- назви істот (тварин, птахів) — чоловічого роду (можливе розрізнення за статтю):
  кенгуру, шимпанзе, поні, какаду, колібрі, фламінго,
  але:
  роздратована *шимпанзе*, маленька *колібрі*, муха *цеце* (жін. рід);
- назви неістот — середнього роду: *кіно, журі, таксі, метро, шосе, рагу, пюре, фойє, інтерв'ю, резюме,*
  але:
  до іменників чоловічого роду належать слова *сироко, торнадо* (назви вітрів); до іменників жіночого роду — *авеню* (вулиця), *кольрабі* (капуста), *салямі* (ковбаса); *комі, гінді, бенгалі* (назви мов).
- у власних географічних назвах — за родовою назвою (місто, село, озеро, річка, острів, країна):
  Капрі (острів — чол. р.), *Тбілісі* (місто — сер. р.), *Перу* (країна — жін. р.), *Калахарі* (пустеля — жін. р.), *Онтаріо* (озеро — сер. р.), *Онтаріо* (штат — чол. р.), *Онтаріо* (річка — жін. р.), *Міссісіпі* (річка — жін. р.).

В абревіатурах (ініціальних, буквених) рід визначається за основним словом:

відомий ХТЗ (завод — чол. р.), *Київська ГЕС* (електростанція — жін. р.), *міське ПТУ* (училище — сер. р.).

Рід змінюваних складноскорочених слів визначається граматично (за типом відмінювання):

КрАЗ — КрАЗа — КрАЗові —КрАЗ — КрАЗом — на КрАЗі; ТУМ — ТУМу — ТУМові — ТУМ — ТУМом — у ТУМі.

Так само чоловічого роду іменники *ДЕК, МОП, ВАК* (хоч головне слово словосполучення вища атестаційна комісія — жіночого роду).

У невідмінюваних звукових абревіатурах рід також установлюється за стрижневим словом:

облвно повідомив (відділ — чол. р.), *Голосіївський райвно м. Києва.*

§56. Число іменників

Більшість іменників має два числа — **однину** і **множину**. Це назви предметів, які піддаються лічбі й здатні поєднуватися з кількісними числівниками:

сім років, три століття, п'ять газет, два озера, троє кошенят, кілька поезій, дев'ятеро учнів.

Іменники, що мають форми однини і множини, передають кількісне протиставлення **«один» — «багато»**:

дорога — дороги; вечір — вечори; традиція — традиції; край — краї.

Для вираження категорії числа іменники мають систему закінчень, що попарно протиставляються в кожному відмінку:

країна — країни, країни — країн, країні — країнам, країну — країни, країною — країнами, у країні — у країнах.

Іменники, у яких не виявляються ознаки обчислюваності, мають лише однину або лише множину.

Іменники, що мають тільки однину

- Збірні:
  людство, рідня, учительство, ректорат, пір'я, листя, насіння.
- Речовинні:
  вугілля, молоко, цукор, кисень, сметана, пиво, залізо, свинець.
- Слова з абстрактним значенням:
  щастя, мудрість, істина, правда, співпраця, патріотизм, слава.
- Власні назви:
  Україна, Київ, Дніпро, Хрещатик, Богдан, «Літературна Україна».

Ці іменники характеризує те, що вони можуть мати форму множини з погляду граматичного, але в мовній практиці немає потреби їх уявляти в певній кількості. З відповідною стилістичною метою їх інколи використовують письменники й журналісти (часто зі зміною лексичного значення):

*Є два **мистецтва**, що можуть поставити людину на найвищий щабель пошани: одне — мистецтво полководця, друге — мистецтво виразного оратора (Цицерон).*
*Коло мого двору дві тополі. Коло мого двору дві **журби** (Нар. тв.).*

Іменники, що мають тільки множину (множинні)

- Назви конкретних предметів парної або симетричної будови:
ножиці, двері, сани, ковзани, ночви, штани, окуляри, ворота, терези, вила, граблі, лапки, куранти.
- Речовинні:
вершки, макарони, дріжджі, консерви, парфуми, ліки.
- Назви сукупності людей і предметів (збірні):
діти, гроші, копалини, надра.
- Назви часових понять, обрядів, процесів:
роковини, канікули, заручини, хрестини, входини, іменини, обжинки, приморозки, сутінки, заробітки, походеньки.
- Назви ігор:
шахи, шашки, піжмурки.
- Назви абстрактних понять (із суфіксом *-ощ-*):
заздрощі, ревнощі, хвастощі, лінощі, прикрощі, пахощі.
- Деякі власні назви:
Чернівці, Черкаси, Суми, Бортничі, Жовті Води, Афіни, Карпати, Альпи, Піренеї, Кордильєри.

Іменники такого типу в сучасній українській мові майже не утворюються. Досить часто вживаються множинні іменники прикметникового походження:

зернові, бобові, озимі, цитрусові.

Значення числа в невідмінюваних іменниках виражається синтаксично — у закінченнях сполучуваних з ними слів:

нове кашне — нові кашне;
ввічливий рантьє — ввічливі рантьє.

§57. Відмінок іменників

Категорія відмінка суто граматична. Нею виражається те чи інше відношення (часове, просторове, об'єктне тощо) іменника до інших слів у словосполученні й реченні.

У сучасній українській мові сім відмінків, кожний з яких відповідає на певне питання:

Називний — *хто? що?*
Родовий — *кого? чого?*
Давальний — *кому? чому?*
Знахідний — *кого? що?*
Орудний — *ким? чим?*
Місцевий — (на) *кому?* (на) *чому?*
Кличний

УВАГА!

У формі кличного відмінка (донедавна використовувався термін *«клична форма»*) виступає найменування особи чи предмета, до яких звертаємося. Отже, тільки звертання, яке не є членом речення, стоїть у кличному відмінку.

Форми кличного відмінка

І відміна

- тверда група — *-о: мамо, сестро, школо, Ніно, Миколо;*
- м'яка група — *-е (-є): земле, нене, мріє, Маріє, Софіє;*

- пестливі жіночі імена й назви жінок — *-ю: бабусю, матусю, Ганнусю.*

II відміна

- тверда група, зокрема із суфіксами *-ик-, -ок-, -к-* — *-у: батьку, дядьку, братику, хлопчику;*
- іншомовні іменники з основою на *г, к, х* — *-у: Людвігу, Джеку, Генріху, Фрідріху;*
- мішана група з основою на шиплячий, крім *ж*, — *-у: товаришу, викладачу, читачу, слухачу;*
- м'яка група — *-ю: краю, гаю, учителю, Сергію, Анатолію, Віталію, Василю;*
- тверда група, безсуфіксні іменники — *-е: дубе, вітре, брате, козаче, юначе, Павле, Іване;*
- тверда група, іменники із суфіксами *-ист, -ор, -тор, -ер* — *-е: ректоре, радисте, аматоре;*
- мішана група, власні та загальні назви з основою на *ш, ж, дж, р* — *-е: Тимоше, Довбуше, каменяре, стороже.*

III відміна

- Імена по батькові жіночого роду на *-е: Любове, радосте, ноче;* на *-о: Галино Миколаївно, Олено Олексіївно;*
- Імена по батькові чоловічого роду — *-у: Іване Петровичу, Віталію Михайловичу.*

Питання *хто? кого? кому?* тощо ставимо до назв істот, а питання *що? чого? чому?* — до назв неістот.

Називний відмінок називають **прямим** і в однині вважається початковою формою іменника.

Інші відмінки називають **непрямими.**

Основні засоби вираження відмінкової форми:

- закінчення:
  рік-а, рік-и, ріц-і, рік-у, рік-ою; берег, берег-а, берег-у, берег-ом;
- закінчення і прийменник:
  без води, у воду, під водою, на воді.

УВАГА!

Іменники в називному і кличному відмінках вживаються без прийменників, у місцевому — завжди з прийменниками. Решта відмінків *(родовий, давальний, знахідний, орудний)* можуть вживатись як з прийменниками, так і без них.

- синтаксичний зв'язок з іншими словами:
  цікаве інтерв'ю журналіста (значення називного відмінка);
  прочитав цікаве інтерв'ю (значення знахідного відмінка);
  задоволений своїм інтерв'ю (значення орудного відмінка).

§58. Відміни іменників

Зміну іменників за відмінками називають **відмінюванням.**

За належністю до певного роду та відмінковими закінченнями всі змінювані іменники поділяють на чотири типи відмінювання, або відміни.

Типи відмін

І відміна

Іменники жіночого і чоловічого **(спільного)** роду із закінченням *-а (-я)*:

книжка, ластівка, вежа, миша, воля, пісня, вишня, Микита, Ілля, невдаха, роззява.

II відміна

Іменники

- **чоловічого роду з нульовим закінченням:** *явір∅, степ∅, нарис∅, край∅, день∅, снігур∅, ключ∅;*

- **чоловічого роду** із закінченням *-о*:
  батько, дядько, Дніпро, Петро, Іванченко;
- **середнього роду** із закінченням *-о, -е, -я*:
  слово, марево, сонце, плече, листя.

III відміна

Іменники **жіночого роду** з нульовим закінченням:

зустріч∅, радість∅, пам'ять∅, сіль∅, ніч∅, любов∅, молодь∅, Умань∅, Прип'ять∅, а також іменник *мати*.

IV відміна

Іменники **середнього роду** із закінченням *-а- (-я-)*, при відмінюванні яких з'являються суфікси *-ат-, -ят-, -ен-*:

лоша, курча, вовченя, ім'я, плем'я.

Примітка. До жодної з відмін не належать:

- незмінювані іменники: *бюро, візаві, конферансьє, какаду, рагу, ООН;*
- множинні іменники: *окуляри, фінанси, збори, ковзани, ліки, іменини, канікули, Суми, Альпи;*
- субстантивовані іменники, що мають прикметникову форму: *вартовий, черговий, майбутнє, колискова, учительська, Рильський, Багряний.*

§59. Перша відміна іменників

Групи іменників І відміни

Залежно від кінцевого приголосного основи іменники І відміни поділяються на три групи — тверду, м'яку і мішану.

До **твердої** групи належать іменники з основою на твердий приголосний (крім шиплячого):

порада, весна, клятва, фірма, кобза, Ольга, Олекса, базіка, каліка, плакса.

До **м'якої** групи належать іменники з кінцевим м'яким приголосним основи:

тополя, пшениця, стаття, красуня, господиня, півонія, фантазія, суддя, рілля, Франція, Ілля, Марія, капризуля, розмазня.

До **мішаної** групи належать іменники з основою на шиплячий приголосний:

задача, круча, площа, суша, межа, груша, пожежа, калюжа, каша, мережа, паранджа, вельможа, листоноша.

МІРКУЙМО!

Злітають із прадавніх рушників,
На щастя звінчаних, червоні птиці.
І рідна пісня, як бджола в косиці,
Бере з душі напої для віків.

Д. Павличко.

У наведеному реченні до І відміни належать такі іменники:

птиця — м'яка група;
пісня — м'яка група;
косиця — м'яка група;
бджола — тверда група;
душа — мішана група.

Зразки відмінювання іменників I відміни

Відмінок	Тверда група	М'яка група	Мішана група
		Однина	
Н.	книга	пісня, мрія	площа
Р.	книги	пісні, мрії	площі
Д.	книзі	пісні, мрії	площі
З.	книгу	пісню, мрію	площу
О.	книгою	піснею, мрією	площею
М.	(у) книзі	(у) пісні, (у) мрії	(на) площі
Кл.	книго	пісне, мріє	площе
		Множина	
Н.	книги	пісні, мрії	площі
Р.	книг∅	пісень∅, мрій∅,	площ∅
Д.	книгам	пісням, мріям	площам
З.	книги	пісні, мрії	площі
О.	книгами	піснями, мріями	площами
М.	(у) книгах	(у) піснях, (у) мріях	(на) площах
Кл.	книги	пісні, мрії	площі

Правопис відмінкових закінчень в однині

У родовому відмінку іменники твердої групи мають закінчення *-и*, а м'якої і мішаної *-і (-ї)*:

групи, води, дзиґи, букви; яблуні, хвилі, матусі, кручі, вежі, Софії, Марії, Надії.

У давальному і місцевому відмінках у всіх групах закінчення *-і (-ї)*:

групі, воді, букві, яблуні, хвилі, кручі, Марії, Софії, Надії.

Кінцеві приголосні іменників твердої групи *г, к, х* у цих відмінках чергуються із *з, ц, с*:

допомога — при допомозі; рука — на руці; свекруха — свекрусі.

У знахідному відмінку твердої і мішаної груп закінчення *-у*, а м'якої *-ю*:

дочку, пальму, квітку, межу, душу, місію, сім'ю, історію, мелодію.

В орудному відмінку іменники твердої групи мають закінчення *-ою* (*будовою, стежкою, травою*), м'якої і мішаної — *-ею (-єю)*: *чарівницею, лілією, Вікторією, листоношею, свічею, тещею.*

У кличному відмінку іменники мають закінчення: тверда група — *-о*: *дівчино, мамо, калино, Оксано, Миколо*; м'яка — *-е (-є)*: *мрійнице, земле, мріє, Маріє*; пестливі іменники м'якої групи — *-ю*: *матусю, бабусю, Ганнусю, Соню, Галю*; мішаної — *-е*: *душе, круче, мише.*

Особливості відмінкових закінчень у множині

У називному відмінку іменники твердої групи мають закінчення *-и*, а м'якої і мішаної — *-і*:

волошки, сосни, левади; тополі, краплі, ґаздині, груші, пущі.

У родовому відмінку іменники всіх трьох груп мають нульове закінчення:

лип, хат, перемог, зірок, паляниць, їдалень, Євпраксій, задач, веж.

Окремі іменники мають тільки закінчення *-ів* (*суддів, старостів*) або тільки *-ей* (*мишей, свиней, сімей, статей*).

Деякі іменники можуть мати паралельні форми: *баб і бабів; губ і губів, легень і легенів.*

У частині іменників відбуваються певні зміни:

- чергування голосних звуків [о], [е] з [і]:

  дороги — доріг, борони — борін, ноги — ніг, брови — брів,

  але в деяких випадках чергування не відбувається: *вод, печер, меж*;

- поява вставних голосних між двома приголосними основи:

  вітальні — віталень, сестри — сестер, вишні — вишень, загадки — загадок, сосни — сосон (і *сосен*), *війни — воєн* (і *війн*).

У **знахідному відмінку** назви осіб мають нульове закінчення, спільне з родовим (*зібрати хліборобів, спортсменок*), інші назви мають закінчення, спільне з називним відмінком (*зібрати групи, новини*). У назвах комах та деяких тварин можуть бути паралельні форми: *пасу овець і вівці, розвів бджіл і бджоли.*

В **орудному відмінку** декілька іменників мають паралельні закінчення:

сльозами — слізьми, свинями — свиньми.

Ряд іменників має лише закінчення *-ми*:

людьми, дітьми, курми, гусьми.

У **місцевому відмінку** закінчення тільки *-ях* у м'якій та *-ах* — у твердій і мішаній групах: (*по, на, у*) *землях, статтях, сім'ях, легенях, кручах, калюжах, листоношах, сторонах.*

УВАГА!
Уникайте поширеної помилки — ненормативних закінчень у місцевому відмінку множини *-ям, -ам: по селам, полям, дорогам.*

У **кличному відмінку** іменники мають закінчення, спільне з називним відмінком множини:

жінки, українки, судді, лисиці, мрії, вежі.

§60. Друга відміна іменників

Поділ на групи

Іменники II відміни поділяють на три групи — тверду, м'яку і мішану.

До **твердої групи** належать іменники чоловічого і середнього роду, основа яких закінчується на твердий приголосний (крім шиплячих):

хліб, друг, рід, бізнесмен, індекс, радіус, палац, успіх, комп'ютер; Петро, дядько, батько; місто, перо, золото, мереживо, марево.

До **м'якої групи** належать:

- іменники чоловічого роду з основою на м'який приголосний:

  велетень, ансамбль, місяць, ґедзь, братуньо; обрій, гай, звичай;

- іменники середнього роду із закінченням *-е* та *-я* (без суфіксів *-ен-*, *-ат-*, *-ят-* при відмінюванні переважно з подовженням кінцевого приголосного основи):

  поле, море, яйце, життя, знаряддя, зілля, змагання, галуззя, пір'я.

До мішаної групи належать іменники:

- чоловічого роду з основою на шиплячий:
дощ, кущ, меч, ключ, товариш, гараж, слухач, читач;
- іменники середнього роду із закінченням *-е* при основі на шиплячий приголосний:
плече, прізвище, училище, вогнище, явище, пасовище.

Відмикаю ***світанок*** (тверда)
скрипичним ***ключем.*** (мішана)
Чорна ніч інкрустована ніжністю.
Горизонт (тверда) *піднімає багряним* ***плечем*** (мішана)
день — (м'яка)
Як нотну сторінку вічності.

Л. Костенко.

Групи іменників з основою на -р

Іменники II відміни чоловічого роду з кінцевим *-ир, -ар, -яр, -ор, -ур, -ір* можуть належати до твердої, м'якої і мішаної груп.

Тверда група. До неї належить більшість іменників:

- майже всі односкладові: *двір, дар, вид, звір, мир, твір, жир, сир;*
- іншомовні на *-ар (-яр), -ир, -ур, -ор, -ір* зі сталим наголосом на основі (при відмінюванні не переходить на закінчення):
ювіляр, гектар, абажур, варвар, долар, бригадир, панцир, пластир, інженер, сувенір, директор, інжир, прапор, снігур, комар, алюр, футляр, колір, кар'єр, Каїр, браконьєр, муляр, столяр.

М'яка група. Тільки іменники на *-ар, -ир*, у яких наголос при відмінюванні (особливо в множині) переходить з основи на закінчення:

вівчар, лікар, писар, токар, кобзар, богатир, поводир, буквар, тягар, різьбяр, книгар, володар, орендар, секретар, поштар, ліхтар, бунтар, казкар, косар, страйкар, слюсар, аптекар, ледар, а також іменники *якір, Ігор, лобур, єгер.*

Мішана група. Тільки іменники на *-яр*, що називають осіб чоловічої статі за професією чи характером виробничої діяльності.

Наголос у непрямих відмінках також переходить із суфікса на закінчення:

зброяр, дігтяр, вапняр, вугляр, бетоняр, газетяр, гусляр, тесляр, ковзаняр, оленяр, школяр, повістяр, пісняр, каменяр, гендляр, смоляр.

Зразки відмінювання іменників II відміни

Однина

Тверда група:

Н. *степ, командир, батько, Артем, вікно*
Р. *степу, командира, батька, Артема, вікна*
Д. *степові (-у), командирові (-у), батькові (-у), Артемові (-у), вікну*

З. *степ, командира, батька, Артема, вікно*

О. *степом, командиром, батьком, Артемом, вікном*

М. (на, у, при) *степу, командирові (-у), батькові (-у), Артемові (-у), вікні*

Кл. *степе, командире, батьку, Артеме, вікно*

М'яка група:

Н. *учень, край, лікар, Андрій, море, знання*

Р. *учня, краю, лікаря, Андрія, моря, знання*

Д. *учневі (-ю), краю (-єві), лікареві (-ю), Андрієві (-ю), морю, знанню*

З. *учня, край, лікаря, Андрія, море, знання*

О. *учнем, краєм, лікарем, Андрієм, морем, знанням*

М. (на, у, при) *учневі (-і, -ю), краї (-ю), лікареві (-і, -ю), Андрієві (-ю), морі (-ю), знанні*

Кл. *учню, краю, лікарю, Андрію, море, знання*

Мішана група:

Н. *дощ, читач, пісняр, Тиміш, плече*

Р. *дощу, читача, пісняра, Тимоша, плеча*

Д. *дощеві (-у), читачеві (-у), пісняреві (-у), Тимошеві (-у), плечу*

З. *дощ, читача, пісняра, Тимоша, плече*

О. *дощем, читачем, піснярем, Тимошем, плечем*

М. (на, в, при) *дощі, читачеві (-у), пісняреві (-у), Тимошеві (-у), плечі*

Кл. *дощу, читачу, пісняре, Тимоше, плече*

Множина

Тверда група:

Н. *степи, командири, батьки, Артеми, вікна*

Р. *степів, командирів, батьків, Артемів, вікон*

Д. *степам, командирам, батькам, Артемам, вікнам*

З. *степи, командирів, батьків, Артемів, вікна*

О. *степами, командирами, батьками, Артемами, вікнами*

М. (на, в, при, по) *степах, командирах, батьках, Артемах, вікнах*

Кл. *степи, командири, батьки, Артеми, вікна*

М'яка група:

Н. *учні, краї, лікарі, Андрії, моря, знання*

Р. *учнів, країв, лікарів, Андріїв, морів, знань*

Д. *учням, краям, лікарям, Андріям, морям, знанням*

З. *учнів, краї, лікарів, Андріїв, моря, знання*

О. *учнями, краями, лікарями, Андріями, морями, знаннями*

М. (на, у, при) *учнях, краях, лікарях, Андріях, морях, знаннях*

Кл. *учні, краї, лікарі, Андрії, моря, знання*

Мішана група:

Н. *дощі, читачі, піснярі, Тимоші, плечі*

Р. *дощів, читачів, піснярів, Тимошів, плечей (пліч)*

Д. *дощам, читачам, піснярам, Тимошам, плечам*

З. *дощі, читачів, піснярів, Тимошів, плечі*

О. *дощами, читачами, піснярами, Тимошами, плечима*

М. (на, у, при) *дощах, читачах, піснярах, Тимошах, плечах*

Кл. *дощі, читачі, піснярі, Тимоші, плечі*

Відмінкові закінчення іменників II відміни різноманітні, синонімічно багаті, що дозволяє стилістично вдосконалювати висловлене чи написане.

Відмінкові закінчення іменників II відміни однини

У **називному відмінку** нульове закінчення та *-о* мають іменники чоловічого роду (*космос, гелій, водень, Петро, Дніпро*), закінчення *-о, -е, -я* — іменники середнього роду, за винятком похідних іменників, утворених від чоловічого роду (*дубищ-е, вовчищ-е, вітрищ-е*), та тих, що позначають істоти (*дідищ-е, всезнайк-о, хвальк-о*) і *багаття, озеро, серце, вогнище, читання, сузір'я, міжгір'я, світло.*

У **давальному відмінку** чоловічого роду мають паралельні закінчення *-ові, -еві (-єві)* та *-у, -ю*: *композиторові, учителеві, Сергієві* і *композитору, учителю, Сергію.*

Примітка. У назвах істот перевага віддається закінченням *-ові, -еві (-єві)*. У прізвищах, іменах та по батькові вибираються варіанти закінчень для урізноманітнення стилю викладу:

Тарасові Григоровичу Шевченкові, Радчуку Василеві, Шитікову Максимові.

Закінчення *-у (-ю)* характерне для іменників середнього роду. Однак у назвах істот на *-о* спостерігаються також паралельні закінчення:

телятку — телятковi,
дитятку — дитяткові.

Іноді такий паралелізм помітний і в іменниках середнього роду (неістоти): *лиху — лихові, серцю — серцеві.*

У власних назвах прикметникового походження на *-ів (-їв)* закінчення тільки *-у (-ю)*:

Львову, Каневу, Кишиневу, Миколаєву.

У **знахідному відмінку** закінчення залежать від семантичного розряду іменника:

- у назвах неістот — спільне з називним: *саджати сад, збирати урожай, відремонтувати трактор, тримати весло, помити вікно, зустріти сонце, розпалити вогнище;*
- у назвах істот — спільне з родовим: *зустріти товариша, попросити батька, знайти кобзаря, побачити оленя, врятувати журавля.*

Проте в розмовно-побутовому стилі в назвах конкретних речей паралель-

но з формою називного відмінка вживається й форма родового відмінка (кількість таких іменників невелика):

написати лист і *написати листа;*
взяти плащ і *взяти плаща;*
купити олівець і *купити олівця.*

Орудний відмінок має закінчення *-ом, -ем (-єм)* залежно від того, до якої групи належить іменник. Твердої — *-ом* (*директором, комітетом, журналом*), м'якої і мішаної — *-ем (-єм)*:

господарем, шахтарем, сторожем, гостем, секретарем, гаєм, обрієм, водієм, Анатолієм, Геннадієм.

Іменники середнього роду на *-я* мають закінчення *-ям*:

значенням, навчанням, сумлінням, терпінням.

Місцевий відмінок відзначається синонімічними закінченнями *-і (-ї)*, *-у* (-ю), *-ові -еві, (-єві)*:

- закінчення *-ові* (*-еві, -єві*) властиві майже всім іменникам другої відміни (переважно в назвах істот), крім іменників середнього роду, що закінчуються на *-я*:
  на синові, на зятеві, при батькові, на коневі, на рушникові; зазначені іменники також мають поряд із цим закінчення *-у(-ю): на сину, на зятю, при батьку, на рушнику;* іменники чоловічого роду, що означають істот (не осіб), мають у місцевому відмінку однини поряд із закінченнями *-ові, -еві(-єві)* й закінчення *-і(-ї): на коні, на ослі, на тигрі;*
- закінчення *-у* переважає в іменниках із суфіксами *-ик, -ник, -ок, -ак, -к(о), -еньк(о):*
  при дощику, у годиннику, на держаку, у війську, у серденьку;
  проте наведені іменники можуть уживатися так само й з паралельними формами на *-ові: на держакові, у військові, на ліжкові* тощо.
- також на *-у (-ю)* закінчуються односкладові іменники чоловічого роду з наголосом на закінченні:
  на снігу́, на льоду́, на лану́, у степу́, на краю́, у гаю́;
- закінчення *-і (-ї)* переважає тоді, коли при іменнику вживаються прийменники *у (в), при, на:*
  ***на** полі, **у** лісі, **при** домі, **на** обрії, **при** факультеті;*
  коли ж прийменник *по* — то вживаються закінчення *-у (-ю)*:
  по гаю, по краю, по університету, по коридору, по полю.
- хитання спостерігається між закінченнями *-у(-ю)* та *-і(-ї)* під впливом наголосу (*на торгу́ — на то́рзі, на лугу́ — на лу́зі, на краю́ — на краї́*) та прийменника *по* (*по лісу — по лісі, по столу — по столі, по подвір'ю — по подвір'ї*);

з прийменником *по* для позначення часу вживане тільки закінчення *-і: по обіді, по закінченні.*

Перед закінченням *-і* приголосні *г*, *к*, *х* чергуються із *з*, *ц*, *с*:

круг — у крузі, байрак — у байраці, Кременчук — у Кременчуці, горіх — у горісі, кожух — на кожусі.

Відмінкові закінчення іменників II відміни множини

У **називному відмінку** іменники твердої групи мають закінчення *-и* (*сніги, прапори, праліси, муляри, бори*); *-і (-ї)* іменники чоловічого роду м'якої та мішаної груп (*лебеді, профілі, вівчарі, комарі, звичаї*).

Іменники середнього роду всіх трьох груп закінчуються на *-а (-я)*:

вікна, дзеркала, гілля, знаряддя.

УВАГА!

1. При творенні називного відмінка множини деякі іменники втрачають суфікси *-ин, -анин (-янин), -чанин:*
селянин — селяни;
громадянин — громадяни;
слов'янин — слов'яни;
киянин — кияни;
вірменин — вірмени;
болгарин — болгари;
галичанин — галичани,
але:
грузин — грузини;
циган — цигани;
осетин — осетини;
мордвин — мордвини.
2. Окремі іменники чоловічого роду твердої групи мають паралельні закінчення *-и* та *-а:*
рукави — рукава; вуси — вуса; ґрунти — ґрунта (збірне)*; хліби — хліба* (збірне).
3. У деяких іменниках твердої групи спостерігається закінчення *-і* та чергування приголосних:
*око — очі, вухо — уші (*частіше *вуха), друг — друзі.*
4. Деякі іменники середнього роду, що мають омонімічні закінчення в називному й знахідному відмінках, для підсилення множинності дістають наголошені закінчення:
весілля, свята і *весілля, свята.*

У **родовому відмінку** вживаються закінчення *-ів (-їв)*:

друкарів, атомів, кораблів, морів, почуттів, звичаїв, повір'їв, прислів'їв, обріїв, кілограмів, солдатів, полів (і *піль*).

Багатьом іменникам властиве нульове закінчення:

знань∅, змагань∅, облич∅, століть∅, християн∅, парафіян∅, сіл∅, слів∅, чудес∅, небес∅.

І тільки окремі іменники чоловічого і середнього роду мають закінчення *-ей:*

коней, гостей, очей, плечей (і *пліч*).

Давальний відмінок характеризується уніфікованим закінченням *-ам (-ям)*:

студентам, професорам, інститутам, комп'ютерам, знанням, прислів'ям, почуттям.

У **знахідному відмінку**, як і в однині, назви істот мають закінчення родового відмінка (бачу *синів, акторів, юристів, політиків, священиків, співробітників*), а назви неістот

— називного (бачу *клени, ліси, гриби, береги*).

Проте назви деяких свійських тварин мають паралельні закінчення:
напоїти коней і *коні*,
запрягати волів і *воли*.

Одноманітними закінченнями характеризується **орудний відмінок:**

- *-ами* — для іменників твердої і мішаної груп (*віршами, словами, мечами, бетонярами, зброярами*);
- *-ями* — для іменників м'якої групи (*хлопцями, красенями, кобзарями, коренями, серцями, морями*).

УВАГА!

1. Окремі іменники мають паралельні закінчення: *крилами — крильми; колінами — колінньми; чоботами — чобітьми — чоботями; гостями — гістьми; конями — кіньми; колесами — колісьми.*
2. Закінчення *-има* властиве іменникам: *очі, уші, плечі — очима, ушима* (частіше *вухами*), *плечима*.

У **місцевому відмінку** характерне закінчення *-ах* (*-ях*) для всіх груп і родів іменників другої відміни:
на шляхах, у переходах, на лугах, по узліссях, у проваллях, у календарях, при слюсарях, у гаях.

Помилкове вживання: *по лісам, по мостам, по переходам, по полям, по морям, по узгір'ям.*

Закінчення родового відмінка іменників чоловічого роду II відміни однини

У родовому відмінку однини іменники другої відміни залежно від їхнього значення мають закінчення *-а, -я*, або *-у, -ю*.

Закінчення -а, -я

Це закінчення приймають **усі назви істот:**

- назви осіб та істот — загальних і власних:
  учителя, сталевара, приятеля, абітурієнта, кобзаря, ведмедя, звіра, комара, Удовенка, Мороза.

А так само **назви неістот** (чітко окреслених предметів і понять):

- назви конкретних предметів:
  годинника, зошита, ножа, портфеля, стільця, явора, кореня, осокора;
- назви мір довжини, ваги, часу, місяців і днів тижня:
  метра, літра, грама, гектара, тижня, місяця, вівторка, вересня,
  але:
  віку, року, листопада і *листопаду* (процес опадання листя);
- назви грошових одиниць і числові назви:
  карбованця, долара, рубля, п'ятака, фунта стерлінгів, десятка, мільйона, мільярда;
- терміни іншомовного походження:
  атома, радіуса, катода, конуса, ромба, електрона, модуля, синуса, параграфа, квадрата,
  а також власне українські терміни:
  трикутника, числівника, відмінка, додатка, підмета,

але:
роду, виду, складу, способу, синтаксису;

- назви будівель та їхніх частин (переважно з наголосом на закінченні): *гаража, хліва, млина, будиночка, карниза, еркера, сволока, каміна;*
- назви частин тіла: *носа, рота, суглоба, пальця;*
- назви населених пунктів: *Києва, Харкова, Донецька, Миргорода, Тернополя, Лондона, Парижа, Амстердама, Нью-Йорка,*

  але:

  Кривого Рогу, Зеленого Гаю, Червоного Ставу, Холодного Яру (друга частина співзвучна із загальною назвою, що має в родовому відмінку однини закінчення *-у*);
- назви річок, якщо закінчення під наголосом:

  Дніпра, Псла, Іртиша, Дністра.

Закінчення -у, -ю

Це закінчення мають **назви неістот** (нечітко окреслених предметів і понять):

- назви неістот, що не охоплюються зором, не мають чітких меж: *простору, космосу, шляху, горизонту, небокраю, Всесвіту;*
- назви явищ природи: *дощу, снігу, вітру, інію, туману, граду, циклону, урагану, грому;*
- назви речовин і матеріалів: *цукру, мармуру, азоту, піску, граніту, водню, ячменю, кисню, анальгіну, цементу, бензину,*

  але:

  хліба, вівса;
- збірні поняття (сукупність когось або чогось):

  хору, загону, колективу, полку, деканату, штабу, батальйону,

  але:

  табуна;
- назви дій, станів, почуттів:

  бігу, аналізу, імпульсу, світогляду, хисту, приїзду, крику, заклику, переходу, болю, жалю, гніву, страху;
- назви установ, закладів, організацій, будівель, приміщень, споруд: *універмагу, будинку, замку, заводу, залу, шинку, майдану, узвозу,*

  але:

  хліва, млина, гаража, куреня (переважно з наголосом на закінченні);
- назви ігор, танців:

  футболу, баскетболу, хокею, вальсу, краков'яку,

  але:

  гопака;
- терміни іншомовного походження, які означають фізичні чи хімічні процеси:

  електролізу, синтезу, аналізу;
- літературознавчі терміни: *епосу, сюжету, альманаху, міфу, образу, стилю;*
- географічні назви (крім населених пунктів):

Іраку, Єгипту, Кавказу, Казахстану, Криму, Байкалу, Сибіру, Китаю, Єнісею, Бугу, Дону, Нілу, Дунаю (у назвах річок закінчення здебільшого не під наголосом).

Деякі іменники II відміни чоловічого роду (назви неістот) можуть мати паралельні закінчення *-а (-я)* або *-у (-ю)*. Це залежить від значення слова або від наголосу.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Алмаза (коштовний камінь)	*Алмазу* (мінерал)
акта (документ)	*акту* (дія)
каменя (предмет)	*каменю* (матеріал)
інструмента (одиничне)	*інструменту* (збірне)
апарата (прилад)	*апарату* (установа)
вала (деталь машини)	*валу* (насип)
рахунка (документ)	*рахунку* (дія)
листопада (місяць)	*листопаду* (опадання листя)

Залежно від наголосу:

моста́ і *мо́сту* — *двора́* і *дво́ру*
стола́ і *сто́лу* — *плота́* і *пло́ту*

§61. Відмінювання іменників III відміни

До III відміни належать іменники жіночого роду на приголосний (*міць, сіль, мідь, радість, подорож, розкіш, любов*) та іменник *мати*.

І день, і ніч, і мить, і вічність,
І тиша, і дев'ятий вал —
Твоїх очей магічна ніжність
І губ розплавлений метал.

Л. Костенко.

Відмінкові закінчення іменників III відміни однини

Н.	*вість*	*зустріч*	*любов*	*мораль*
Р.	*вісті*	*зустрічі*	*любові*	*моралі*
Д.	*вісті*	*зустрічі*	*любові*	*моралі*
З.	*вість*	*зустріч*	*любов*	*мораль*
О.	*вістю*	*зустріччю*	*любов'ю*	*мораллю*
М. (на, при, у)	*вісті*	*зустрічі*	*любові*	*моралі*
Кл.	*вісте*	*зустріче*	*любове*	*морале*

Відмінкові закінчення іменників III відміни множини

Н.	*вісті*	*зустрічі*	*тіні*	*ночі*
Р.	*вістей*	*зустрічей*	*тіней*	*ночей*
Д.	*вістям*	*зустрічам*	*тіням*	*ночам*
З.	*вісті*	*зустрічі*	*тіні*	*ночі*
О.	*вістями*	*зустрічами*	*тінями*	*ночами*
М. (на, при, у)	*вістях*	*зустрічах*	*тінях*	*ночах*
Кл.	*вісті*	*зустрічі*	*тіні*	*ночі*

Відмінкові закінчення іменника III відміни *мати*

	Однина	Множина
Н.	*мати* (рідко *матір*)	*матері*
Р.	*матері*	*матерів*
Д.	*матері*	*матерям*
З.	*матір*	*матерів*
О.	*матір'ю*	*матерями*
М.	(на) *матері*	(на) *матерях*
Кл.	*мати, матір*	*матері*

Правопис іменників III відміни

1. Іменники III відміни на групи не поділяються.

2. Родовий, давальний і місцевий відмінки однини мають однотипні закінчення *-і*:
галузі, солі, осі, (при) *вісті,* (на) *осі,* (у) *тіні.*
3. У багатьох словах відбувається чергування голосних *о, е* (у відкритих складах) з *і* (у закритих):
якість — якості; ніжність — ніжності; річ — речі; піч — печі.
4. В орудному відмінку однини — важливі орфограми: подовження приголосних перед закінченням *-ю* (*сіллю, міддю, розкішшю, галуззю, пам'яттю, акварелллю*) або ж його відсутність (приголосний не між голосними):
радістю, повістю, користю, мужністю, жовчю, Керчю.
Після губних перед йотованими ставимо апостроф:
любов'ю, кров'ю, верф'ю, матір'ю.
5. Іменник *мати* в усіх відмінках (крім називного і кличного однини) набуває суфіксів *-ер, -ір*. У родовому множини має закінчення *-ів*.
6. Решта іменників у родовому множини має закінчення *-ей*:
постатей, подорожей, тіней, діагоналей, областей.
7. У давальному, орудному, місцевому відмінках множини відповідно уніфіковані закінчення *-ам* (*-ям*), *-ами* (*-ями*), *-ах* (*-ях*):
зустрічам, путям, мазям, пісням; зустрічами, путями, мазями, тінями; при зустрічах, (на) *путях,* (у) *мазях,* (у) *тінях.*

§62. Відмінювання іменників IV відміни

До IV відміни належать іменники середнього роду на *-а, -я*, при відмінюванні яких з'являються суфікси *-ат-, -ят-, -ен-*:
вовча, ведмежа, курча, лоша, зайченя, слоненя, гусеня, ім'я, вим'я, тім'я, плем'я.

На відміни такі іменники не поділяються.

Відмінкові закінчення іменників IV відміни однини

Н.	*лоша*	*кошеня*	*коліща*	*ім'я*
Р.	*лошати*	*кошеняти*	*коліщати*	*імені* *ім'я*
Д.	*лошаті*	*кошеняті*	*коліщаті*	*імені,*
З.	*лоша*	*кошеня*	*коліща*	*ім'я*
О.	*лошам*	*кошеням*	*коліщам*	*ім'ям* *іменем*
М. (на), (у)	*лошаті*	*кошеняті*	*коліщаті*	*імені*
Кл.	*лоша*	*кошеня*	*коліща*	*ім'я*

Відмінкові закінчення іменників IV відміни множини

Н.	*лошата*	*кошенята*	*коліщата*	*імена*
Р.	*лошат*	*кошенят*	*коліщат*	*імен*
Д.	*лошатам*	*кошенятам*	*коліщатам*	*іменам*
З.	*лошат, лошата*	*кошенят, кошенята*	*коліщата*	*імена*
О.	*лошатами*	*кошенятами*	*коліщатами*	*іменами*

М. (на), (у)				
	лошатах	*кошенятах*	*коліщатах*	*іменах*
Кл.	*лошата*	*кошенята*	*коліщата*	*імена*

Правопис іменників IV відміни

1. Наявність у всіх відмінках однини і множини (за окремими винятками) суфіксів *-ат-*, *-ен-* після твердих приголосних та *-ят-* — після м'яких.
2. В орудному відмінку однини іменники з суфіксами *-ен-* мають паралельні закінчення:
   плем'ям — племенем, вим'я — вименем, тім'ям — тіменем.
3. Послідовне вживання називного відмінка в значенні кличного.

Відмінювання іменників, що вживаються лише в множині

Іменники, які мають лише форму множини, на відміни і групи не поділяються й відмінюються так:

Н.	*ножиці*	*сани*	*Піренеї*	*Суми*
Р.	*ножиць*	*саней*	*Піренеїв*	*Сум*
Д.	*ножицям*	*саням*	*Піренеям*	*Сумам*
З.	*ножиці*	*сани*	*Піренеї*	*Суми*
О.	*ножицями*	*санями, саньми*	*Піренеями*	*Сумами*
М. (на)	*ножицях*	*санях*	*Піренеях*	*Сумах*
Кл.	*ножиці*	*сани*	*Піренеї*	*Суми*

Правопис іменників, що вживаються лише в множині

Множинні іменники в **називному відмінку** мають закінчення *-и*, *-і(-ї)*, *-а*:

іменини, канікули, збори, Альпи, двері, граблі, дріжджі, Чернівці, Гімалаї, ворота, лещата, дрова.

У **родовому відмінку** вони мають закінчення трьох типів:

- *-ів (-їв)*: *виборів, пахощів, штатів, Броварів, Гімалаїв, Чернівців;*
- нульове закінчення:
  іменин∅, ножиць∅, входин∅, канікул∅, воріт∅, Сум∅, Черкас∅, Карпат∅, Афін∅;
- *-ей*: *дверей, саней, грошей, курей.*

Окремі іменники мають паралельні форми — нульове закінчення та *-ів*:
грабель∅ — граблів.

У **давальному відмінку** іменники мають закінчення *-ам (-ям)*:
сходам, в'язам, грошам, гордощам, висівкам, макаронам, Альпам, Афінам, Чернівцям, людям, ножицям, дверям, манівцям.

В **орудному відмінку** множини іменники мають закінчення *-ами (-ями)*:
радощами, макаронами, піжмурками, дровами, вечорницями, граблями, Піренеями.

Іменникам, які в родовому відмінку мають закінчення *-ей*, властиве закінчення *-ми*:
дітьми, людьми, курми, гусьми, сіньми.

Деякі іменники мають подвійні форми:
дверми — дверима;
грішми — грошима;

ворітьми — воротами;
штаньми — штанями, штанами;
У місцевому відмінку такі іменники мають закінчення *-ах* (*-ях*):
(на) *сходах*, (на) *канікулах*, (на) *дровах*, (у) *Карпатах*, (на) *Теремках*, (на) *санях*, (у) *сінях*, (на) *людях*.

§63. Невідмінювані іменники

До невідмінюваних іменників належать:

1. Загальні та власні назви іншомовного походження з кінцевим:
   - *-а* (*-я*):
     алілуя, амплуа, боа, буржуа, бра, Нікарагуа, Дюма, Золя;
   - *-о:*
     адажіо, бароко, бюро, інтермецо, жабо, кіно, лібрето, метро, маестро, сироко, трюмо, фламінго, Брно, Бордо, Палермо, Осло, Токіо,
     але:
     пальто відмінюється як звичайний іменник середнього роду;
   - *-у* (*-ю*):
     авеню, інтерв'ю, какаду, кенгуру, меню, парвеню, фрау, шоу, Баку;
   - *-е* (*-є*):
     алое, ательє, кашне, пенсне, рантьє, резюме, турне, фойє, шосе, Гете, Гейне, Данте, Оноре;
   - *-і:*
     візаві, жалюзі, журі, колібрі, леді, парі, попурі, таксі, шасі, Пуччіні, Тбілісі, Нагасакі.

УВАГА!
У таких іменниках кінцеві голосні звуки не виступають закінченнями, вони входять до складу основи.

2. Іншомовні загальні назви осіб жіночої статі, імена та прізвища з кінцевим приголосним:
   мадам, міс, місіс, Жаклін, Джонсон, Шмідт,
   але:
   Нінель — Нінеллю.
3. Російські прізвища на *-их*, *-ово*, *-аго*:
   Черних, Коротких, Мирських, Бєлово, Острово, Живаго.
4. Українські жіночі прізвища на *-о* та на приголосний:
   до Остапенко Раїси; з Остапчук Вікторією; задля Денисенко Лариси; при Хрипко Інні; до Кравець Алли; Гордійчук Олесі,
   але чоловічі прізвища відмінюються:
   до Остапенка Сергія; з Остапчуком Валерієм; у Сіненченка Сергія.
5. Не відмінюються буквені та комбіновані абревіатури:
   - *ЮНЕСКО, ФІФА, МВС, міськвно,*
     але:
     на БАМі, з МХАТом, до БАКу, лавсаном, у рагсі;
   - абревіатури типу *заввідділу, завкафедри, комроти, обленерго;*
   - назви машин і механізмів, до складу яких уходять і цифрові позначення:
     КП-4, АН-24, ДТ-54, ТУ-154.

§64. Відмінювання іменників, що мають форму прикметників

До іменників прикметникового походження належать:

- загальні назви, що означають істот (*приїжджий, трудящий, молодий, старий, черговий, вартовий, днювальний*) і неістот (*минуле, майбутнє, сучасне, пальне*);
- слова, які є прізвищами, псевдонімами, географічними назвами (*Зарудний, Мудрий, Сміла, Тальне, Київ, Львів, Миколаїв, Проскурів, Яготин, Кам'янець-Подільський, Переяслав-Хмельницький*).

Усі іменники прикметникового походження (не з присвійних) відмінюються, як прикметники твердої чи м'якої групи:

Н.	*черговий*	*Сміла*	*Київ*	*майбутнє*
Р.	*чергового*	*Сміли*	*Києва*	*майбутнього*
Д.	*черговому*	*Смілі*	*Києву*	*майбутньому*
З.	*чергового*	*Смілу*	*Київ*	*майбутнє*
О.	*черговим*	*Смілою*	*Києвом*	*майбутнім*
М. (на, у, в)	*черговому*	*Смілі*	*Києві*	*майбутньому*
Кл.	*черговий*	*Сміло*	*Києве*	*майбутнє*

Іменники, що походять з присвійних прикметників, набули іменникової системи відмінювання з відмінностями в давальному та орудному відмінках при відмінюванні прізвищ і географічних назв чоловічого роду.

§65. Творення та відмінювання імен по батькові, прізвищ та географічних назв

Імена по батькові

Творення. Чоловічі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса *-ович:*

Іван — Іванович;
Ігор — Ігорович;
Василь — Васильович;
Михайло — Михайлович;
Анатолій — Анатолійович;
Геннадій — Геннадійович.

Жіночі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса *-івн(а)*:

Іван — Іванівна;
Ігор — Ігорівна;
Василь — Василівна;
Михайло — Михайлівна;
Анатолій — Анатоліївна (Анатолій+івна);
Андрій — Андріївна (Андрій+івна);
Геннадій — Геннадіївна.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Творення імен по батькові від таких чоловічих імен:

Микола — Миколайович (зрідка *Миколович*) *— Миколаївна;*
Григорій — Григорович — Григорівна;
Ілля — Ілліч — Іллівна;
Кузьма — Кузьмич і *Кузьмович — Кузьмівна;*
Лука — Лукич — Луківна;
Сава — Савич і *Савович — Савівна;*

Хома — Хомич і Хомович — Хомівна;
Яків — Якович — Яківна.

Зразки відмінювання імен по батькові

Н. *Алла Андріївна (Вікторівна)*
Ігор Васильович (Віталійович)
Р. *Алли Андріївни (Вікторівни)*
Ігоря Васильовича (Віталійовича)
Д. *Аллі Андріївні (Вікторівні)*
Ігореві(-ю) Васильовичу (Віталійовичу)
З. *Аллу Андріївну (Вікторівну)*
Ігоря Васильовича (Віталійовича)
О. *Аллою Андріївною (Вікторівною)*
Ігорем Васильовичем (Віталійовичем)
М. (на) *Аллі Андріївні (Вікторівні)*
Ігореві(-ю) Васильовичу (Віталійовичу)
Кл. *Алло Андріївно (Вікторівно)*
Ігоре Васильовичу (Віталійовичу)

Відмінювання прізвищ

Н.	*Драгоманов*	*Ковалів*	*Петришин*
Р.	*Драгоманова*	*Ковалева (-іва)*	*Петришина*
Д.	*Драгоманову*	*Ковалеву (-іву)*	*Петришинові (-у)*
З.	*Драгоманова*	*Ковалева (-іва)*	*Петришина*
О.	*Драгомановим*	*Ковалевим (-івим)*	*Петришиним*
М. (на)	*Драгоманові*	*Ковалеву (-іву)*	*Петришині (-у)*
Кл.	*Драгоманов і Драгоманове*	*Ковалів і Ковалеве (-ліве)*	*Петришин і Петришине*

Відмінювання географічних назв

Н.	*Харків*	*Канів*	*Ніжин*	*Тернопіль*
Р.	*Харкова*	*Канева*	*Ніжина*	*Тернополя*
Д.	*Харкову*	*Каневу*	*Ніжину*	*Тернополю*
З.	*Харків*	*Канів*	*Ніжин*	*Тернопіль*
О.	*Харковом*	*Каневом*	*Ніжином*	*Тернополем*
М. (у)	*Харкові*	*Каневі*	*Ніжині*	*Тернополі*
Кл.	*Харкове*	*Каневе*	*Ніжине*	*Терноноле*

УВАГА!

1. В орудному відмінку в прізвищах пишемо закінчення *-им*, у географічних назвах *-ом*: *Рєпіним, Гринчишиним, Драгомановим* і *Хотином, Лебедином, Тульчином, Гайсином.*
2. Назви, що складаються з прикметника та іменника чи з іменника й прикметника, відмінюються в обох частинах: *Кам'янець-Подільський, Кам'янця-Подільського, Кам'янцю-Подільському* тощо.
3. Назви, що становлять сполучення іменника та присвійного прикметника, відмінюються лише в **другій** частині: *Івано-Франківськ, Івано-Франківська, Івано-Франківську* тощо.
4. Назви, що складаються з іменника або прикметника, прийменника та іменника, який указує на місце розташування населеного пункту, відмінюються в **першій** частині: *Ростов-на-Дону, Ростова-на-Дону, Ростову-на-Дону* тощо.

§66. Способи творення іменників

Морфологічні способи:

- суфіксальний: *братство, козацтво, кобзар, учасник, українець, співак, учитель, хлопчисько;*
- префіксальний: *прадід, перебудова, узлісся, ультразвук, співрозмовник, сутінь, прозелень, недоля;*

- префіксально-суфіксальний:
  підберезовик, запічок, підніжка;
- безафіксний:
  блакить, велич, блиск, стук, перехід, запис;
- складання (основ, слів):
  лісостеп, лісопарк, світловодолікарня, хліб-сіль, хлібороб, сніговій, друг-приятель;
- абревіація (утворення складноскорочених слів):
  неп, міськвно, міськрада, ООН.

Морфолого-синтаксичний спосіб (перехід інших частин мови в іменники):
будівничий, майбутнє, учений, військовозобов'язаний.

Лексико-синтаксичний спосіб (злиття в одне ціле синтаксично оформленого словосполучення):
Вишгород, перекотиполе.

Лексико-семантичний (переосмислення слів):
супутник, піонер, «Запорожець».

Найпродуктивнішими способами творення іменників є морфологічні.

§67. Правопис іменникових суфіксів

Орфограма *и*
Суфікси *-ник, -івник, -чик, -щик*

Уживані на означення людей за родом занять чи фахом, в іншомовних словах пишемо за правилом «дев'ятки»:
підводник, працівник, фронтовик, письменник, історик, фізик,
але:
хімік, прозаїк.

Орфограма *и*
Суфікси *-ик, -чик, -ичк, -ичок*

Ці суфікси вносять у значення слова відтінок зменшеності або пестливості:
братик, хлопчик, пальчик, кошичок, вузличок, вогничок, возичок.

Орфограма *и*
Суфікс *-ив-*

Виражають збірні поняття (матеріал чи продукт праці):
печиво, морозиво, меливо, прядиво, мереживо, коливо, вариво,
але:
марево.

Орфограма *и*
Суфікс *-ин-*

- Функціонують: в іменниках жіночого роду (істоти, назви, рослин, проміжків часу). Наприклад:
  людина, бояриня, берегиня, ліщина, квасолина, озимина, година;
- в іменниках чоловічого роду типу *харків'янин, росіянин, татарин.*

Орфограма *-нн-*
Суфікс *-инн (я)*

Уживаний у назвах збірних понять:
бурячиння, картоплиння, кукурудзиння, шумовиння.

Орфограма *-нн-*
Суфікс *-інн (я)*

Виступає в іменниках, утворених:
- від дієслів;
- від іменників із суфіксом *-інь*.

Наприклад: *ходіння, мерехтіння; коріння, каміння, проміння.*

Орфограма *-нн-*
Суфікси *-анна (-яння), -ення*

Уживані на означення абстрактних понять, утворених від дієслів:
читання, гуляння, мислення, звернення, попередження.

Орфограма *н*
Суфікс *-ен-*

Фунціонують у назвах малих істот:
кошеня, каченя, гусеня, вовченя, зайченя, лисеня.

Орфограма *е, є*
Суфікси *-ечк-, -ечок- (-єчок)*

Уживані в здрібніло-пестливих іменниках (після букви, що позначає м'який приголосний та шиплячий):
стежечка, діжечка, віконечко, словечко, вершечок, краєчок.

Орфограма *о*
Суфікси *-очк-, -очок-*

Виступає після твердих приголосних в іменниках здрібніло-пестливого значення:
квіточка, куточок, садочок, дубочок.

Орфограма *о*
Суфікс *-ок*

Уживаний в іменниках чоловічого роду з випадним *о:*
пеньок (пенька), кілок (кілка), стручок (стручка), бережок (бережка).

Орфограма *ь*
Суфікси *-ець (-єць), -івець, -овець*

У кінці наведених суфіксів пишемо м'який знак:
хлопець, бельгієць, фахівець, народовець, красень, учитель, любитель, чесність.

Орфограма *ь*
Суфікси *-еньк-, -оньк-*

Виступають в іменниках, що мають значення пестливості:
серденько, ніченька, тополенька, зіронька, голубонька.

Орфограма *и*
Суфікси: *-ир, -ист-, -изм*

Ці іншомовні суфікси виступають після приголосних *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р* (правило «дев'ятки»):
командир, гімназист, пейзажист, таксист, класицизм.

Орфограма *і*
Суфікси *-ір, -іст, -ізм*

Пишемо після решти приголосних:
піаніст, гарнір, пломбір, модернізм,

але:
в утвореннях від власне українських коренів пишемо *-ист, -изм*: *боротьбист, побутовизм, речовизм.*

§68. Правопис складних іменників

Пишемо разом:

1. Складні іменники, утворені з двох основ за допомогою сполучних голосних *о, е, є*:
лісостеп, водограй, тепловоз, лісосмуга, зорепад, сталевар, дощомір, життєпис, краєзнавство.
2. Складні іменники, утворені з дієслова в наказовій формі та іменника:
горицвіт, перекотиполе, ломикамінь, пройдисвіт, Перебийніс, Затуливітер, Продайвода, Убийвовк.
3. Складні іменники, утворені з кількісного числівника в родовому відмінку (*сто* — у називному) та іменника:
століття, п'ятиденка, шестилітка, шістдесятиріччя,
але:
60-річчя, 100-річчя.
4. Складні іменники, утворені за допомогою частин *пів-*, *напів-*, *полу-* та іменника:
півдня, піввіку, півміста, пів'яблука, пів'юрти, пігірка, півкурша, півострів, напівсон, напівімла, напівавтомат, полумисок, полудень, полукіпок,
але:
пів-Києва, пів-Азії, пів-Європи (власні назви).
5. Складні іменники, утворені з трьох і більше основ:
світловодолікування, термогідродинаміка, паровозобудування, веломотоспорт.
6. Іншомовні слова з першими частинами *авіа-, авто-, архі-, агро-, біо-, взаємо-, вело-, відео-, гео-, гідро-, зоо-, кіно-, космо-, макро-, мото-, палео-, псевдо-, радіо-, теле-, фоно-, фото-* й подібні:
авіаконструктор, автобіографія, автонавантажувач, агротехніка, біоритм, велоспорт, гідроспоруда, відеотека, зоопарк, космодром, лжепатріот, метеослужба, мотозавод, мікроелемент, неокласики, псевдонауковий, радіопередача, соціотерапія, телеапаратура, фонокабінет, фотоапарат та ін.
7. Усі складноскорочені слова:
Нацбанк, Укрінформ, космодром, держадміністрація, санепідемстанція.

Пишемо через дефіс:

1. Іменники, що означають спеціальність, професію (прикладки):
лікар-терапевт, інженер-електрик, хімік-органік, учитель-фізик.
2. Іменники, що означають державні посади, наукові, військові звання:
прем'єр-міністр, генерал-лейте-

нант, генерал-губернатор, контрадмірал, унтер-офіцер, член-кореспондент.

3. Іменники, що означають протилежні за змістом поняття:
купівля-продаж, експорт-імпорт;
4. Іменники, що означають одне поняття:
батько-мати (батьки), *хліб-сіль* (гостинність), *щастя-доля* (талан).
5. Іменники, що означають складні одиниці виміру:
тонно-кілометр, кіловат-година, людино-день,
але:
трудодень.
6. Іменники, що означають назви рослин:
євшан-зілля, чар-зілля, мати-й-мачуха, люби-мене (повна назва квітки — *люби-мене-не-покинь*).
7. Іменники, що означають казкових персонажів:
Лисичка-Сестричка, Зайчик-Побігайчик, Івасик-Телесик.
8. Словосполучення, у яких перше слово є носієм певної прикмети (ознаки, особливості) того, що названо другим словом:
буй-тур, жар-птиця, дизель-мотор, свят-вечір (і *святвечір*).
9. Іменники з першою складовою частиною *віце-, екс-, лейб-, максі-, міді-, міні-, обер-*:
віце-президент, екс-чемпіон, міні-футбол, міді-спідниця, обер-лейтенант.
10. Іншомовні назви проміжних сторін світу:
норд-вест, норд-ост.
11. Першу частину складного слова, яке пишемо разом або через дефіс, коли далі йде слово з такою ж другою частиною:
радіо- й телеапаратура, тепло- й гідроелектростанція, водо- й енергопостачання, баро- й термокамера.
12. Терміни, до складу яких уходить літера алфавіту:
альфа-промені, бета-залізо, гамма-частинки, гамма-глобулін, ікс-проміння,
але:
дельтаплан, альфатрон, гаммаграма, гаммаграфія.
13. Складні прізвища та географічні назви:
Косач-Квітка, Квітка-Основ'яненко, Корсунь-Шевченківський, Переяслав-Хмельницький.
Коли ж до складу таких топонімів уходять компоненти *ново-, старо-, верхньо-, нижньо-, мало-, велико-*, то вони пишуться разом:
Новобіличі, Староконстянтинів, Верхньодніпровськ.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Слова, що пишемо через два дефіси:
Ростов-на-Дону, Франкфурт-на-Майні, Ріо-де-Жанейро, Па-де-Кале, альфа- і бета-промені, рок-н-рол.
Івано-Франківськ — івано-франківський,
але:
іванофранківець (мешканець міста).

Прикметник

§69. Прикметник як частина мови

Прикметник — це повнозначна змінна частина мови, яка виражає ознаку або властивість предмета й відповідає на питання *який? яка? яке? чий? чия? чиє?*

*Світе мій, **гучний**, **мільйонноокий**,*
Пристрасний, збурунений, німий,
Ніжний, і ласкавий, і жорстокий,
Дай мені свій простір і неспокій,
*Сонцем душу **жадібну** налий!*
В. Симоненко.

*Моя країно — **зоряна**, **біблійна** й **пишна**,*
квітчаста батьківщино пісні й соловейка!
Б.-І. Антонич

Ознака предмета — це певні узагальнення властивостей предметів і явищ, що їх передає іменник, з яким граматично й за змістом тісно пов'язаний прикметник.

Ознаку як таку, крім прикметника, можуть передавати й інші частини мови.

ПОРІВНЯЙТЕ!

біла хата — прикметник,
побілені хати — дієприкметник,
біліє полотно — дієслово,
білизна снігу — іменник,
узимку в лісі біло — прислівник.

Проте в них ознака не первинна, вона переплітається з іншим значенням слова (опредмечена, процесуальна ознака тощо).

Тільки прикметник може виражати ознаку:

- безпосередньо: *велике місто, ніжний погляд;*
- опосередковано (через відношення предмета до інших предметів): *київські вулиці, материні руки.*

Примітка. Слова, що виражають ознаку до порядку предметів при лічбі (*двадцяте сторіччя, перший клас, сьомий поверх*), у шкільній граматиці розглядаються як порядкові числівники.

Прикметники часто багатозначні.

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Ознаки прикметника *золотий* у таких словосполученнях:
золотий перстень — зроблений із золота;
золота голова — здібна, обдарована людина;
золоті руки — вправні, умілі руки;
золоте серце — чуйна, добра людина;
золота дитина — слухняна, вихована дитина;
золоті слова — розумні, мудрі слова;
золота осінь — пора з пожовтілим листям;
золота середина — найвигідніший спосіб поведінки;
золотий вік — час найбільшого розквіту науки й мистецтва в історії певного народу.

Морфологічні ознаки прикметника

Прикметник має словозмінні морфологічні ознаки *роду*, *відмінка* і *числа*.

Уживаючись з іменниками, прикметники узгоджуються з ними в *роді*

(однина), *числі й відмінку*. Отже, ці категорії в прикметника не самостійні, а залежать від форм іменників, з якими вони узгоджуються:

широкий лан, широка нива, широке поле; широкі степи; широкого лану, на широкій ниві, у широкому полі, до широких степів тощо.

Початкова форма прикметника — чоловічий рід називного відмінка однини.

Синтаксична роль

Основна синтаксична роль прикметника у реченні — *узгоджене означення:*

***Бузкова** ніч прийшла незримо, схилилась мовчки на стіжок.*

*Відкрию вікно я у ніч **волошкову** — журба не боїться її темноти.*

*Я не сплю, гортаю **синю** книгу ночі.*

*Задивилась ніч у **смарагдові** сни, сипле з неба **сріблясті** краплини.*

(З тв. В. Крищенка).

Прикметник може також виконувати роль іменної частини складеного присудка при нульовій або вираженій зв'язці:

Для нас у рідній краю
*Навіть дим **солодкий** та **коханий**.*
Леся Українка.

*До свічки наше серце є **подібне**.*
Б.-І. Антонич.

*Хай кожна мить життя вам буде **дорога**! (М. Вороний)*

*Кожен буває **великим** бодай раз на життя! (П. Загребельний)*

Примітка. Субстантивовані прикметники можуть виступати в ролі підмета або додатка.

§70. Розряди прикметників за значенням

За своєю здатністю виражати ознаки предмета безпосередньо або через відношення його до іншого предмета чи особи прикметники поділяються на три розряди (семантико-граматичні групи):

- *якісні;*
- *відносні;*
- *присвійні.*

Є також проміжні групи: *відносно-якісні, присвійно-відносні, присвійно-якісні.*

Які ознаки називає прикметник?		
Ознаки якісні — безпосередні, прямі, що виявляються в предметі різною мірою	Ознаки абсолютні, незмінні, що властиві предмету через його відношення або належність до:	
Якісні	Відносні	Присвійні
світлий, низький, темний, широкий, ніжний, приязний, яскравий, превеликий, довжелезний, дрібнесенький	а) матеріалу: *залізний* (лом), б) простору: *польова* (дорога), в) часу: *ранкова* (гімнастика), г) виміру: *кілограмова* (вага), *двійчасті* (двері), *потрійний* (вузол), г) дії: *літальний* (апарат)	істот: *батькова* (пасіка), *сестрина* (хустка), *ведмежа* (лапа)

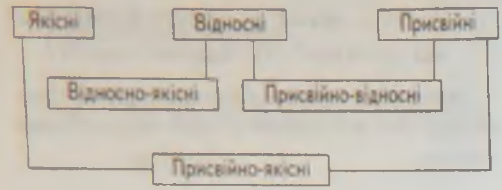

Проміжні розряди прикметників		
Відносно-якісні	Присвійно-якісні	Присвійно-відносні
результат перенесення ознаки з одного предмета на інший, унаслідок чого вона набуває значення якості: *вишнева хустка* (пор.: *вишневий сік*), *срібна голова* (пор.: *срібний посуд*), *кам'яне обличчя* (пор.: *кам'яна підлога*)	результат перенесення ознаки за належністю з істоти на предмет, унаслідок чого вона набуває значення властивості, якості: *звірячий погляд, осляча впертість, собачий холод, дідівські методи*	результат поєднання присвійного і відносного значень: називають ознаку і за належністю істоті, і за відношенням до неї: *учнівський зошит, козацька шабля, коров'яче молоко*

Якісні прикметники

Якісними називають прикметники, що безпосередньо виражають ознаку, яка може виявлятися в більшій чи меншій мірі:

ясний — ясніший — найясніший;
сміливий — більш сміливий — найбільш сміливий;
приємний — менш приємний — найменш приємний.

Якісні прикметники утворюють кілька тематичних груп, виражаючи:

- ознаки кольору, розміру, ваги і зовнішніх особливостей предмета, що сприймаються органами зору:
  червоний, зелений, малий, широкий, важкий, легкий, кривий, круглий;
- ознаки предметів за смаковими якостями:
  солодкий, кислий, гіркий, солоний, смачний;
- ознаки предметів за фізичними властивостями, що сприймаються органами дотику, слуху, нюху:
  гострий, твердий, голосний, тихий, пискливий, гучний, запашний;
- вікові ознаки людей, їхні риси характеру:
  молодий, старий, розумний, сумний, мужній, лагідний, настирливий;
- фізичні якості істот, властивостей предметів:
  здоровий, меткий, худий, сліпий, кривий, стрункий, прямий;
- загальну оцінку:
  поганий, гарний.

Для якісних прикметників характерні такі **лексико-граматичні особливості:**

1. Мають ступені порівняння (вищий і найвищий), що означають різну міру вияву в предметі ознаки, якості, властивості:
   щедрий — щедріший — найщедріший.
2. Від них творяться похідні прикметники за допомогою суфіксів і префіксів (зменшено-пестливі та збільшено-згрубілі форми):

чистенький, чистісінький, чистюсінький, пречистий; здоровенний, худющий.

3. Багато якісних прикметників утворюють антонімічні пари:

   близький — далекий, широкий — вузький, високий — низький, гарячий — холодний, веселий — сумний, багатий — бідний.

4. Від якісних прикметників можна утворити іменники з абстрактним значенням (*добрий — доброта, широкий — широчінь, новий — новизна, молодий — молодість*), а також означально-якісні прислівники (*чуйний — чуйно, духмяний — духмяно, гарячий — гаряче, терплячий — терпляче*).

5. Такі прикметники можуть приєднувати прислівники зі значенням міри або ступеня вияву ознаки (*трохи, дуже, занадто, дещо, злегка, виняткова, особливо, зовсім*), а також займенники *такий, який*:

   трохи суворий, дуже блідий, занадто сором'язливий, надзвичайно привабливий, виняткова працьовитий, особливо вдалий, зовсім неясний, який безталанний.

6. Невелика група якісних прикметників може мати коротку форму:

   дрібний — дрібен, зелений — зелен, ясний — ясен, повний — повен.

7. Можуть виражати інтенсивність ознаки сполуками типу:

   добрий — предобрий, міцний — преміцний, тихий — тихенький.

8. Якісні прикметники бувають непохідні (*дикий, скупий, гострий, важливий*) і похідні (*рухливий, голосистий, головний, безсилий, холодний, зернистий, жилавий*).

УВАГА!

Не всі якісні прикметники мають такі властивості. Однак відносні й присвійні не мають жодної з них.

Відносні прикметники

Відносні прикметники позначають ознаку предмета не безпосередньо, а через відношення його до іншого предмета, явища, дії або стану:

нічний час, туманний ранок, міський парк, кам'яна гора, драматичний твір, підготовче відділення, сонна людина.

Відносні прикметники виражають ознаку *через відношення*:

- до матеріалу:

  дерев'яний стіл, глиняний посуд, чавунне ядро, солом'яна стріха, вовняні шкарпетки, цегляний будинок, лляна скатерка, ситцева сорочка;

- до місця і часу:

  степові квіти, лісові ягоди, західний напрям, прикордонний край, приміський вокзал, вечірня прогулянка, літній відпочинок, денний план, учорашня зустріч, торішній похід;

- до призначення:
шкільна майстерня, читальний зал, вантажна машина, столярний цех, спортивний зал, виховна година, звітна доповідь;
- до конкретного предмета або явища природи:
фруктовий сік, овочеве рагу, коралове намисто, університетські аудиторії, журнальна стаття; ґрунтові води, сніговий покрив;
- до абстрактного поняття:
антична статуя, політична програма, науковий трактат, мовленнєва культура, українські традиції, романтичний герой;
- до різних вимірів предметів:
кілометрова відстань, літрова посудина, триповерховий будинок, десятипроцентний розчин, двозначне число, п'ятирічна дитина, повторне завдання тощо.

Граматичні особливості відносних прикметників

1. Ознака відносних прикметників незмінна, вона не може виражатися в більшій чи меншій мірі, як у якісних. Тому ці прикметники не мають ступенів порівняння, зменшено-пестливих і згрубілих форм.
2. Відносні прикметники не мають антонімічних пар, не можуть сполучатися з прислівниками, від них не утворюються іменники з абстрактним значенням.
3. Усі відносні прикметники похідні. Найчастіше вони утворюються від іменників:
батьківська порада, житловий комплекс, туристські маршрути, трав'яний килим, народний інструмент, книжкова крамниця.
У зв'язку з цим вони вступають у синонімічні відношення типу:
яблучний сік — сік з яблук;
безхмарне небо — небо без хмар;
зрошувальний канал — канал для зрошування;
деснянські береги — береги Десни.

Присвійні прикметники

Присвійні прикметники виражають належність предмета певній людині або (рідше) тварині й відповідають на питання *чий?* (*чия? чиє? чиї?*):

мамин, батьків, братів, сестрин, невістчин, свекрушин, Іванів, Сергіїв, Жаннин, Зоїн; вовчий, бджолиний, курячий, лисячий, зозулин.

Усі присвійні прикметники похідні. Вони утворюються тільки від іменників — назв істот (людей і тварин).

Присвійні прикметники, утворені від назв людей, у називному й знахідному відмінках мають коротку форму (*товаришів, доччин, тітчин, Миколин, Геннадіїв*), а прикметники, похідні від назв тварин, мають повну форму (*орлиний, солов'їний, ведмежий, кролячий, зміїний*).

Примітка. Не виражають значення присвійності прикметники, що входять до складу фразеологічних словосполучень і термінологічних назв:

ахіллесова п'ята, адамове яблуко, дамоклів меч, гордіїв вузол, прокрустове ложе, авгієві стайні; петрові батоги (бот.), ***куряча сліпота, торрічеллієва пустота, воловий язик*** (бот.).

Присвійні прикметники найчастіше вживаються в усно-розмовному стилі, у художній літературі та фольклорі. В інших стилях — рідше. Значення індивідуальної віднесеності особі найчастіше передається формами родового відмінка іменника:

твори Шевченка, музика Лисенка, заява Іваненка, наказ директора, слово письменника, світогляд учня.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Таня — Танин, | *донька — доньчин,*
Тетяна — Тетянин, | *дочка — доччин,*
Тетянка — Тетянчин, | *донечка — донеччин,*
Танька — Таньчин, | *доня — донин.*
Тетяночка — Тетяноччин;

Творення присвійних прикметників

Від іменників	Твірне слово	Суфікс	Чергування звуків	Похідне слово
чоловічого роду ІІ відміни	брат	-ів-	—	братів (братова, братове)
	Віталій	-ів- (-їв-)	—	[й'і] Віталіїв (Віталієва, Віталієве)

Від іменників	Твірне слово	Суфікс	Чергування звуків	Похідне слово
чоловічого та жіночого роду І відміни	*Микола*	-ин-	—	*Миколин*
	Настя	-ин-	—	*Настин*
	Надія	-ін- (-їн-)	—	[й'і] *Надіїн*
	свекруха	-ин-	[х] → [ш]	*свекрушин*
	небога	-ин-	[г] → [ж]	*небожин*
	донька	-ин-	[к] → [ч]	*доньчин*
	Мелашка	-ин-	[к] → [ч]	[шч] *Мелащин*
	Палажка	-ин-	[к] → [ч]	*Палажчин*
	Параска	-ин-	[к] → [ч]	*Парасчин*
	дочка	-ин-	[к] → [ч]	*доччин*
назв тварин	*теля*	-ач- (-яч-)	—	*телячий*
	осел	-ач- (-яч-)	—	*ослячий*
	порося	-ач- (-яч-)	—	*поросячий*
	сокіл	-ин-	—	*соколиний*
	соловей	-ін- (-їн-)	—	*солов'їний*
	ведмідь	—	[д] → [ж]	*ведмежий*
	вовк	—	[к] → [ч]	*вовчий*
	вівця	—	[ц] → [ч]	*овечий*
	шпак	-ів-	—	*шпаків*
	зозуля	-ин-	—	*зозулин*
	орел	-ин-	—	*орлиний*

§71. Проміжні розряди прикметників за значенням

Якісні, відносні й присвійні прикметники можуть утрачати своє пряме значення й уживатися в переносному (залежно від іменника, з яким узгоджуються). У зв'язку з цим відносні прикметники переходять у розряд

якісних, присвійні — у розряд відносних і якісних, якісні — у розряд відносних.

Перехід прикметників з одного розряду в інший

Якісно-відносні. Якісні прикметники можуть переходити у відносні, якщо втрачають свої характерні особливості й починають позначати постійну властивість предмета. Такий перехід відбувається лише у термінологічних і фразеологічних словосполученнях:

важка промисловість, легка атлетика, кислі ґрунти, жовта раса, сліпий політ.

Відносно-якісні. Відносні прикметники можуть переходити в якісні, якщо втрачають ознаку, що виражається опосередковано, і набувають ознаки, яку можна сприймати безпосередньо.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Відносні	Якісні
сталева пружина	*сталева* (міцна) *воля*
золотий перстень	*золоті* (умілі) *руки*
вишневий сік	*вишнева* (колір) *сукня*
малинове варення	*малиновий* (колір) *стяг*

До відносно-якісних належать прикметники й у таких словосполученнях:

кам'яне серце, шовкова трава, золота осінь, лимонний колір.

Деякі відносно-якісні прикметники набувають ознак якісних: *творчий, діловий* можуть утворювати ступені порівняння:

більш творчий, найбільш творчий, менш діловий, найменш діловий.

Присвійно-відносні. Якщо прикметник виражає не належність предмета людині чи тварині, а позначає загальну родову віднесеність, то він належить до розряду присвійно-відносних:

ПОРІВНЯЙТЕ!

Присвійні	Відносні
вовчий хвіст	*вовча шуба* (з вовчого хутра)
журавлине крило	*журавлиний ключ*
риб'яча луска	*риб'ячий жир*
зміїне жало	*зміїна отрута*
орлине пір'я	*орлине гніздо*

Від назв людей присвійно-відносні прикметники творяться за допомогою суфікса *-ськ (ий)*:

учительська нарада, батьківські збори, материнська земля.

УВАГА!

До присвійних прикметників ставимо питання *чий?*, а присвійно-відносні відповідають на питання *який?*

дівочі уста (чиї?)	*дівочий танок* (який?)
дідова порада (чия?)	*дідівські методи* (які?)

Присвійно-якісні. Присвійні прикметники поступово можуть набувати значення якісних:

вовчий апетит, собачий холод, заяча душа, ведмежа послуга, левова частина, козяча борідка.

З таким же значенням виступають прикметники в стійких фразеологічних сполученнях:

лебедина пісня, Охрімова свита, Прометеїв вогонь.

§72. Ступені порівняння якісних прикметників

Ступені порівняння — це такі форми якісних прикметників, що означають різну міру вияву ознаки в предметі.

Розрізняють два ступені порівняння: *вищий* і *найвищий*.

Примітка. У мовознавчій літературі для вихідної (початкової) форми прикметника вживаються терміни «перший», «звичайний». Тоді розглядають три ступені порівняння. Однак у такому випадку термін «ступінь порівняння» є суперечливим за змістом, бо в початковій формі інтенсивність ознаки не виражається. Прийнятнішим можна вважати «нульовий ступінь».

Вищий ступінь порівняння прикметників

Вищий ступінь порівняння показує, що в одному предметі ознака виявляється більшою мірою, ніж в іншому:

Які алмази, перли чи смарагди дорожчі нам від вірності і правди?
Вищих я не відаю скарбів, ніж мирний труд і щастя в мирнім домі.

З тв. І. Кочерги.

Вищий ступінь порівняння має просту і складену форми.

Проста форма вищого ступеня порівняння твориться за допомогою суфіксів *-ш-*, *-іш-*:

сильний — сильніший, веселий — веселіший, молодий — молодший, дешевий — дешевший.

В окремих випадках можливі паралельні форми вищого ступеня:

багатий — багатший і багатіший.

Такі паралельні форми можуть розрізнятися своїм значенням:

старший (за посадою), *старіший* (за віком);

рідші (посіви), *рідкіша* (олія).

При творенні вищого ступеня прикметників у звуковому та морфемному складі основи можливі певні зміни.

Творення форм вищого ступеня порівняння якісних прикметників

Прикметники, від основ яких твориться ступінь	Засоби творення			Форма вищого ступеня порівняння
	суфікс	випадання суфікса	зміна звуків перед *-ш-*	
молодий	*-ш-*	—	—	*молодший*
теплий	*-іш-*	—	—	*тепліший*
тихий	*-ш-* або *-іш-*	—	—	*тихший* *тихіший*
тонкий	*-ш-*	*-к-*	—	*тонший*
глибокий	*-ш-*	*-ок-*	—	*глибший*
далекий	*-ш-*	*-ек-*	—	*дальший*
дорогий	*-ш-*	—	*г — жч*	*дорожчий*
близький	*-ш-*	*-к-*	*з — жч*	*ближчий*
високий	*-ш-*	*-ок-*	*с — щ [шч]*	*вищий*
товстий	*-ш-* або *-іш-*	—	*ст — щ [шч]*	*товщий* *товстіший*
великий	*-ш-*	від основи іншого слова		*більший*
малий	*-ш-*	—	—	*менший*
добрий	*-ш-*	—	—	*кращий* *ліпший*
поганий	*-ш-*	—	—	*гірший*

Складена форма вищого ступеня порівняння утворюється поєднанням слів *більш* або *менш* і початкової (вихідної) форми прикметників:

більш відомий *менш відомий;*
більш досвідчений *менш досвідчений;*
більш здібний *менш здібний;*
більш талановитий
менш талановитий.

Примітки.

1. Українська художня література й жива народна мова віддають перевагу, за деякими винятками, простій формі вищого (найвищого) ступеня порівняння прикметників. Складену форму вживають здебільшого тоді, коли вона стосується дієприкметника. Наприклад:

випробувати — випробуваний — більш випробуваний.

2. Прикметники *вищий, нижчий, старший, молодший* вживаються як форми вищого ступеня і як форми звичайних прикметників, що втратили значення вищого ступеня, у таких нерозкладних словосполученнях:

вища освіта, нижчий сорт, старший лейтенант, молодший лаборант.

3. Словосполучення *більш-менш відомий, більш-менш приємний* не є вищим ступенем порівняння прикметників, бо виражають лише помірну ознаку.

4. Слово *трохи* послаблює вищий ступінь:

трохи довший, трохи коротший.

Найвищий ступінь порівняння прикметників

Найвищий ступінь указує на те, що в одному з порівнюваних предметів ознака виражена найбільшою або найменшою мірою:

***Найогидніші** очі порожні,*
***Найгрізніше** мовчить гроза,*
***Найнікчемніші** дурні вельможні,*
***Найпідліша** брехлива сльоза.*
***Найпрекрасніша** мати щаслива,*
***Найсолодші** кохані вуста,*
***Найчистіша** душа незрадлива,*
***Найскладніша** людина проста.*
В. Симоненко.

***Найвища** наука в житті — мудрість, а **найвища** мудрість — бути добрим (Г. Тютюнник).*

Для прикметників найвищого ступеня існує три форми вираження: проста, складна і складена.

Проста форма утворюється від основи прикметника вищого ступеня за допомогою префікса *най-*:

*ближчий — **найближчий;***
*вищий — **найвищий;***
*більший — **найбільший;***
*менший — **найменший.***

Складна форма утворюється додаванням до простої форми вищого ступеня префіксів ***що-, як-***:

щонайдешевший, щонайсмачніший, щонаймiцнiший, щонайпотужніший, якнайпривабливіший, якнайрідніший, якнайвірніший.

Складена форма утворюється додаванням до прикметників початкової форми слів *найбільш, найменш:*

***найбільш** вибагливий, **найбільш** корисний, **найбільш** дзвінкий, **най**-*

менш згубний, найменш вигідний, найменш голосний.

Значення найвищого ступеня прикметників можна посилити словами *за (від) усіх, над усе*:

веселіший за всіх;
цікавіший від усіх;
важливіший над усе.

Примітка. У мовознавстві існує й інший погляд на форми найвищого ступеня прикметників. Розглядають просту (*найгустіший, щонайгустіший, якнайгустіший*) і складену (*найбільш густий, найменш густий*) форми.

УВАГА!

Треба уникати неправильного творення форм вищого і найвищого ступенів порівняння. Стилістичною (граматичною) помилкою є дублювання суфіксів *-ш-, -іш-* та антонімічних слів *більш, менш, найбільш, найменш* або творення складеної форми найвищого ступеня за допомогою слова *самий.*

Неправильно	Правильно
більш добріший	*добріший, більш добрий*
більш вищий	*вищий, більш високий*
найбільш вразливіший	*найбільш вразливий, найвразливіший*
найменш активніший	*найменш активний*
самий відомий	*найвідоміший, щонайвідоміший, найбільш відомий*

Прикметники, від яких не творяться ступені порівняння

Потрібно пам'ятати, що не всі якісні прикметники можуть мати ступені порівняння. До них належать:

1. Прикметники з префіксами *пре-, за-, над-, пра-, архі-, ультра-*:
   пречудовий, завеликий, заважкий, надзвичайний, прастарий, архіважливий, ультрафіолетовий.
2. Прикметники із суфіксами:
   - *-уват- (-юват-), -ав- (-яв-)* виражають невелику міру якості:
     холоднуватий, білуватий, жовтавий, чорнявий;
   - *-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -езн-, -енн-* — зменшувально-пестливі та згрубілі форми:
     глибоченький, малесенький, тонісінький, дрібнісінький, білесенький, величезний, старезний, здоровенний.
3. Прикметники, утворені складанням (і повторенням) основ:
   жовтогарячий, темно-синій, білосніжний, білий-білий, високий-високий.
4. Назви кольорів, що перейшли з розряду відносних прикметників:
   кавовий, волошковий, каштановий, малиновий, салатовий, кремовий, бурштиновий;
   назви мастей тварин:
   гнідий, вороний, сивий, буланий.
5. Назви, що означають абсолютний поріг ознаки (не підлягає кількісному виміру):
   німий, глухий, сліпий, кривий, босий, голий, мертвий, хворий, порожній, готовий.

Схематично це можна відобразити так:

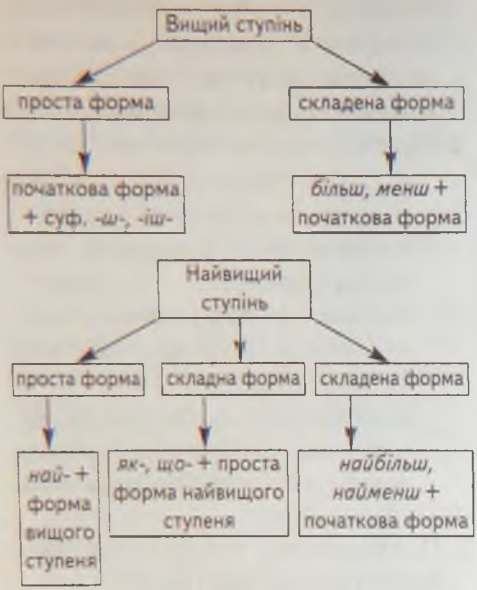

§73. Повні і короткі форми прикметників

У сучасній українській літературній мові вживаються переважно **повні** прикметники, що мають у всіх формах відмінкові закінчення:

добрий, доброго, доброму, добрим, на доброму.

Короткі прикметники виступають у називному і знахідному відмінках однини чоловічого роду:

зелен, ясен, красен, дрібен, срібен, повен, рад, ладен, винен, потрібен.

Більшість з них — якісні прикметники. Коротку форму мають також присвійні прикметники із суфіксами *-ів-* (*-їв-*), *-ин-* (*-їн-*):

Василів, Андріїв, Ганнусин, Софіїн.

УВАГА!

Повні прикметники змінюються за родами, числами і відмінками, короткі — незмінні.

Загальновживаними є повні форми. Короткі форми вживаються переважно в розмовній мові, поезії й народній творчості:

*Пливе човен води **повен*** (Нар. тв.). *І шумить, і гуде, **дрібен** дощик іде* (Нар. тв.). *Та світи ж ти їм дорогу, **ясен** місяць угорі (П. Тичина). **Рад** би ще раз він побачить отаку зиму (В. Сосюра). На добраніч, мій **дивен** краю (В. Стус). Воістину **прекрасен** світ вночі (Є. Плужник).*

Повні форми прикметників бувають с т я г н е н і (*добра, добре, добрі*) і н е с т я г н е н і (*добрая, добреє, добрії*).

Нестягнену форму можуть мати іменники жіночого і середнього роду в називному та знахідному відмінку однини та в називному множини.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Стягнена	Нестягнена
-а (я), -е (є), -і (ї)	*-ая (яя), -еє (єє), -ії (її)*
висока, високе, високі	*високая, високеє, високії*
синя, синє, сині	*синяя, синєє, синії*
чиста, чисте, чисті	*чистая, чистеє, чистії*
дружня, дружнє, дружні	*дружняя, дружнєє, дружнії*

Стягнені форми утворюються від нестягнених так: приголосний [*j*], що був між голосними в закінченнях, зник; два однакових голосних закінчення стяглися в один звук:

веселаjя → веселаа → весела;
темнеjе → темнее → темне.

Нестягнені форми прикметників уживаються в розмовно-побутовому стилі, фольклорі, а в художніх творах виступають як засіб вираження врочистості, емоційної піднесеності й стилізації під народнопісенну мову:

*Ой, у **святую** неділеньку*
Рано-пораненьку
*Не **сизії** тумани уставали,*
*Не **буйнії** вітри повівали,*
*Не **чорнії** хмари наступали,*
*Не **дрібнії** дощі накрапали,*
Коли три брати із города Азова,
Із турецької бусурменської
Великої неволі утікали...

Нар. тв.

*Зоре моя **вечірняя**,*
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.

*Там матір **добрую** мою*
*Ще **молодую** у могилу*
Нужда та праця положила.

Оживуть степи, озера,
*І не **верстовії**,*
А вольнії, широкії
*Скрізь шляхи **святії***
Простеляться.

З тв. Т. Шевченка.

§74. Відмінювання прикметників

Повні прикметники змінюються за родами, числами і відмінками. Ці морфологічні ознаки є словозмінними і несамостійними, бо прикметник набуває тієї форми роду, числа та відмінка, якої вимагає від нього іменник чи займенник, з якими цей прикметник узгоджується.

Залежно від того, на який приголосний закінчується основа, прикметники поділяють на дві групи відмінювання — *тверду* і *м'яку*.

До **твердої групи** належать прикметники якісні та відносні, основа яких закінчується на твердий приголосний:

степовий, золотий, міський, тотожний, комп'ютерний, дідів, материн, Юріїв, рад, повен, ясен.

До **м'якої групи** належать прикметники, основа яких закінчується на м'який приголосний, а також присвійні прикметники із суфіксами *-ів-* (після голосного та апострофа *-їн-*), які в називному відмінку однини чоловічого роду після цих суфіксів мають нульове закінчення:

- з основою на м'який *-н-*:
  літній, осінній, могутній, вечірній, давній, крайній, ранній, середній, майбутній тощо (їх небагато);
- з основою на *-й*:
  довговіїй, довгошиїй, безкраїй (їх ще менше);

- прикметники на *-шній*, *-жній*, утворені від прислівників: *завтрашній* (завтра), *учорашній* (учора), *торішній* (торік).

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

дружний (колектив)	*дружній* (погляд, потиск руки, допомога)
самітний	*самотній*
цьогорічний	*торішній*
придорожний	*дорожній*

але:
природний — тверда група в усіх значеннях

Відмінювання прикметників твердої групи

Відмінок	Однина			Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
Н.	*красивий*	*красива*	*красиве*	*красиві*
Р.	*красивого*	*красивої*	*красивого*	*красивих*
Д.	*красивому*	*красивій*	*красивому*	*красивим*
З.	як Н. або Р.	*красиву*	*красиве*	як Н. або Р.
О.	*красивим*	*красивою*	*красивим*	*красивими*
М.	(на) *красивому (-ім)*	(на) *красивій*	(на) *красивому (-ім)*	(на) *красивих*

Відмінювання прикметників м'якої групи

Відмінок	Однина			Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
Н.	*осінній*	*осіння*	*осіннє*	*осінні*
Р.	*осіннього*	*осінньої*	*осіннього*	*осінніх*
Д.	*осінньому*	*осінній*	*осінньому*	*осіннім*
З.	як Н. або Р.	*осінню*	*осіннє*	як Н. або Р.
О.	*осіннім*	*осінньою*	*осіннім*	*осінніми*
М.	(на) *осіньому (-ім)*	(на) *осінній*	(на) *осінньому (-ім)*	(на) *осінніх*

Відмінювання прикметників м'якої групи (з основою на -j)

Відмінок	Однина			Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
Н.	*безкраїй*	*безкрая*	*безкрає*	*безкраї*
Р.	*безкрайого*	*безкрайої*	*безкрайого*	*безкраїх*
Д.	*безкрайому*	*безкраїй*	*безкрайому*	*безкраїм*
З.	як Н. або Р.	*безкраю*	*безкрає*	як Н. або Р.
О.	*безкраїм*	*безкрайою*	*безкраїм*	*безкраїми*
М.	(на) *безкрайому (-їм)*	(на) *безкраїй*	(на) *безкрайому (-їм)*	(на) *безкраїх*

Відмінювання прикметників із складовою частиною -лиций

Окремий тип відмінювання мають прикметники із складовою частиною *-лиций* (*блідолиций, повнолиций, круглолиций*):

Відмінок	Однина		
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід
Н.	*блідолиций*	*блідолиця*	*блідолице*
Р.	*блідолицього*	*блідолицьої*	*блідолицього*
Д.	*блідолицьому*	*блідолицій*	*блідолицьому*
З.	як Н. або Р.	*блідолицю*	*блідолице*
О.	*блідолицим*	*блідолицьою*	*блідолицим*
М.	(на) *блідолицьому (-ім)*	(на) *блідолицій*	(на) *блідолицьому (-ім)*

Множина		
Н.	Р.	Д.
блідолиці	*блідолиции*	*блідолицим*
З.	О.	М.
як Н. або Р.	*блідолицими*	(на) *блідолицих*

Правопис

1. У прикметниках м'якої групи в непрямих відмінках (крім знахід-

ного й орудного) виступають ті самі закінчення, але після попереднього м'якого приголосного, що на письмі позначається *м'яким знаком* (пор. *чорного* і *синього*, *чорною* і *синьою*). Якщо основа прикметника закінчується на *-j*, то *м'який знак* не ставиться, а графічно цей звук основи передається разом з голосним закінчення буквами *я, ю є, ї*:
безкраїй, безкрає (пор. у фонетичній транскрипції у швидкому темпі мовлення: [*бе*ᵘ*скрајіĭ*], [*бе*ᵘ*скраје*]).

2. У знахідному відмінку однини прикметники чоловічого роду можуть мати залежно від форми іменника закінчення називного (неістота) або родового (істота) відмінка: *бачу малий кущ* і *малого хлопчика*.
3. Прикметники м'якої і твердої груп чоловічого і середнього роду в місцевому відмінку однини мають паралельні закінчення *-ому* та *-ім*: *на темному* і *темнім; на світлому* і *світлім*.
4. Тверда і м'яка група прикметників жіночого роду мають однакову систему закінчень, причому закінчення *-я, -ю* в називному і знахідному відмінках м'якої групи відповідають закінченням *-а, -у* твердої групи.
5. Якщо іменник стоїть у кличному відмінку, залежний від нього прикметник має форму називного: *широкий Дніпре, рідна матусю*.
6. Прикметники із складовою частиною на *-лиций* мають закінчення, властиві як твердій, так і м'якій групам.
7. Субстантивовані прикметники типу *черговий, майбутнє, минуле* відмінюються, як прикметники твердої чи м'якої групи. При цьому одні з них змінюються за родами й числом *(хворий, хвора, хворе, хворі)*, інші — за відмінками лише в межах певного роду *(майбутнє, майбутнього, майбутньому...)*.

§75. Способи творення прикметників

Основним джерелом творення прикметників є самі прикметники, іменники й зрідка прислівники.
(чорноморський — причорноморський, ліс — лісовий, щодня — щоденний, говір — говіркий).

Суфіксальний спосіб

Якісні прикметники. Творяться за допомогою суфіксів, що за своїми функціями поділяються на дві групи:

1. Суфікси, за допомогою яких утворюються прикметники з новим відтінком у значенні. Це суфікси суб'єктивної оцінки (зменшеності, здрібнілості, пестливості, згрубілості) *-ав- (-яв-), -еньк-, -ісіньк-, -юсіньк-, -есеньк-:*

білявий, жовтавий, чорненький, чистісінький, малюсінький;

-езн-, -енн-, -уч- (-юч-), -ущ- (-ющ-): широчезний, здоровенний, холоднючий, жирнючий.

2. Суфікси, що беруть участь у творенні прикметників з новим значенням:

- відіменникові прикметники:
  -ав- (-яв-): кучерявий, жилавий;
  -аст- (-яст-): сріблястий, горластий;
  -овит-: соковитий, талановитий;
  -ив-: щасливий, лінивий;
  -к-: солодкий, в'юнкий;
  -н-: холодний, дивний;
  -уват-: кислуватий, холоднуватий.
- віддієслівні прикметники:
  -лив-: рухливий, розсудливий;
  -н-: привітний, прихильний;
  -к-: говіркий, верткий;
  -ав- (-яв-): жовтавий, білявий.

Відносні прикметники. Утворюються за допомогою суфіксів:

- *-ськ-, -зьк-, -цьк-: сільський, бузький, донецький;*
- *-ан- (-ян-): гречаний, вівсяний;*
- *-н-: мідний, срібний, вечірній;*
- *-ов-, -ев-, -єв-: дубовий, вишневий, життєвий;*
- *-ичн-, -ічн-, -їчн-: історичний, космічний, архаїчний.*

Присвійні прикметники. Утворюються за допомогою суфіксів:

- від назв людей:
  -ин- (-їн-): Миколин, Маріїн;
  -ів- (-їв-), -ов-, -ев- (-єв-): Василів, Сергіїв, Петрова, Василева, Віталієва;
- від назв тварин:
  -ин-, -н-, -ач- (-яч-): голубиний, солов'їний, гусячий, собачий, лисячий.

Префіксальний спосіб

Найпоширеніші префікси при творенні прикметників:

- *без-, не-: безперспективний, бездіяльний, безголосий, безкраїй; непохитний, несвідомий, нездоровий, невільний;*
- *пра-: праісторичний, праслов'янський, прадавній;*
- *за-: заважкий, завеликий;*
- *пре-: премилий, предужий, престарий;*
- *архі-, ультра-: архіважливий, архіскладний, ультрамодний, ультрачервоний;*
- *а-: аполітичний, аморальний.*

Суфіксально-префіксальний спосіб

Без межі — безмежний;
за рубежем — зарубіжний;
над міру — надмірний;
невимовний, невсипущий, настільний, підшефний, сукупний, сучасний, придворний, безпідставний.

Основоскладання

При утворенні якісних і відносних прикметників широко використовується словоскладання — сурядне і підрядне:

трамвайно-тролейбусний, червоно-зелений, північно-східний; машинобудівний, шеститомний, півметровий.

Морфолого-синтаксичний спосіб

Найпоширенішим є перехід у прикметники дієприкметників, які при цьому втрачають свої дієслівні характеристики:

змарнілий, задоволений, даний.

Лексико-синтаксичний спосіб

Золота (осінь), *залізна* (воля), *заяча* (душа), *вовчий* (апетит).

§76. Перехід прикметників в іменники

Перехід прикметників в іменники, або їх субстантивація (від латинського *substantivum — іменник*), відбувається тоді, коли прикметники втрачають власні ознаки й виконують функції іменників, виступаючи в реченні в ролі підмета чи додатка.

Субстантивовані прикметники відповідають на питання *хто? що?*

Субстантивація буває *п о в н о ю*, коли прикметник постійно вживається в ролі іменника: *набережна, лісничий, пальне, їдальня, учительська, колискова*, ставши власне іменником прикметникової форми.

Сюди належить велика група власних географічних назв і прізвищ:

Рівне, Лебедин, Львів, Грозний, Гур'їв, Коцюбинський, Підмогильний, Багряний, Стельмах та ін.

При *н е п о в н і й* субстантивації прикметники поряд з власною функцією (означення або іменна частина складеного присудка) можуть вживатися й у ролі іменників (підмета або додатка):

майбутнє, сучасне, прийдешнє, зовнішнє, вчений, старший, молодий, посівна, військовий, пернаті, диспетчерська, пряма, дотична.

***Сучасне** завжди на дорозі з минулого в **майбутнє** (О. Довженко).*

*Хіба минає все **минуле**? (Леся Українка).*

*Не забувайте **незабутнє**...*
*І не знецінюйте **коштовне**,*
Не загубіться у юрбі,
*Не проміняйте **неповторне***
на сто ерзаців у собі!
Л. Костенко.

***Старі** правду кажуть: **два хитрих мудрого** не переважать (Нар. тв.).*

В останньому реченні субстантивовані прикметники *старі, два хитрих* (хто?) — підмети, *мудрого* (кого?) — додаток.

§77. Правопис прикметникових суфіксів

1. Суфікси *-ськ-, -зьк-, -цьк-* та пестливо-зменшувальні *-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-* пишемо з *ь* (м'яким знаком):

волинський, подільський, празький, паризький, дрогобицький, кременчуцький; рівненький, гладесенький, тонісінький, малюсінький;

але

прикметники *баский, різкий, дерзкий, плоский, в'язкий, боязкий* пишемо без м'якого знака, бо суфікс у них *-к (ий)*, а попередні приголосні *з, с* належать до кореня слова.

2. При творенні відносних прикметників за допомогою суфікса *-ськ (ий)* відбувається чергування приголосних:

г, ж, з				*-зьк (ий)*
к, ч, ц	+	*-ськ (ий)*	→	*-цьк (ий)*
х, ш, с				*-ськ (ий)*

вольський, збаразький, кавказький; бахмацький, тростянецький; карабаський, балхаський, одеський;

але:

студентський, туристський, ужгородський, цюрихський, нью-йоркський.

3. У наголошених прикметникових суфіксах *-енн-, -анн-, -янн-* із значенням збільшеної ознаки пишемо *-нн-*:
здоровенний, широченний, нездоланний, невблаганний, несказанний, незрівнянний;
але:
нездоланий, несказаний пишемо *-н-*.

4. У суфіксах деяких прикметників старослов'янського походження пишемо дві літери *-н-*:
священний, вогненний, блаженний, благословенний тощо.

5. У присвійних прикметниках, утворених від іменників І відміни, пишемо суфікс *-ин- (-їн-)*, а не *-ін-*:
бабусин, мамин, Миколин, Галин, Вірин, Сонин, Ольжин, Меланчин; Маріїн, Софіїн, Зоїн (після голосного).

6. Для вияву неповної ознаки в прикметниках уживаються суфікси *-уват-, -юват-*:
довгуватий, важкуватий, сіруватий, синюватий;
-оват- уживається, якщо на [о] падає наголос: *плисковатий* (форма предмета). На позначення високого ступеня ознаки вживається суфікс *-овит-: талановитий, гордовитий.*

7. Суфікси *-ов-, -ев-, -єв-* утворюють відносні прикметники й уживаються залежно від кінцевого приголосного твірної основи:
   - після твердих приголосних використовується *-ов-* (зокрема й після шиплячих), якщо наголос падає на закінчення; за цієї умови він уживається й після кінцевого [j] твірної основи:
   кленовий, зимовий, казковий, сливовий, дощовий, плащовий, речовий, крайовий;
   - суфікс *-ев-* уживається після м'якого приголосного твірної основи й після шиплячих, якщо наголос падає переважно на основу:

березневий, грудневий, ситцевий, овочевий, грушевий;

- суфікс *-єв-* уживається в прикметниках, твірна основа яких закінчується на [j] або на подовжений м'який приголосний, а наголос падає на основу:

алюмінієвий, життєвий, насіннєвий, мовленнєвий, суттєвий.

8. У словах іншомовного походження після приголосних *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р* (правило «дев'ятки») пишемо суфікс *-ичн-*, після решти приголосних — *-ічн-*, а після голосних — *-їчн-:*

математичний, фізичний, медичний, історичний, музичний, ортопедичний, модерністичний; філологічний, хімічний, академічний; прозаїчний, архаїчний, героїчний.

§78. Правопис складних прикметників

Складні прикметники пишуться разом або через дефіс.

Пишемо разом

Складні прикметники, утворені від складних іменників, які пишуться разом:

лісостеповий, чорноземний, краєзнавчий, радіофізичний.

Складні прикметники, утворені від синтаксично залежного словосполучення (підрядний зв'язок між словами):

- від іменника та узгоджуваного з ним прикметника:

сільськогосподарський (сільське господарство),
народнопоетичний (народна поезія), *західноукраїнський* (Західна Україна);

- від іменника та дієслова:

машинобудівний, деревообробний, волелюбний, лісозахисний;

- від числівника та іменника:

п'ятирічний, трьох'ярусний, семитонний, одинадцятиповерховий;

- від сполучення прислівника з прикметником чи дієприкметником:

важкохворий, вищезазначений,
але:
трохи вище згаданий (бо є пояснювальне слово).

Примітка. Пишемо окремо словосполучення, у якому прислівник логічно наголошується й виступає членом речення:

суспільно корисний, діаметрально протилежний, суспільно необхідний, абсолютно сухий, послідовно миролюбний, вічно юний (і *вічноюний*).

Складні прикметники-терміни:
складносурядне речення, новогрецька мова, давньоверхньонімецький діалект, індоєвропейські мови, а також *глухонімий.*

Пишемо через дефіс

Складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться через дефіс:

віце-президентський, генерал-губернаторський, екс-чемпіонський.

Складні прикметники, частини яких з'єднані між собою сурядним зв'язком (між ними можна вставити сполучник *і*):

мовно-літературний (мовний і літературний), *науково-технічний, фінансово-економічний, навчально-виховний, ремонтно-будівельний, євро-азіатський, культурно-освітній, спортивно-оздоровчий, народно-визвольний,*

але:

всесвітньо відомий.

Складні прикметники, перша частина яких закінчується на *-ико, -іко, -ово, -єнно*:

історико-культурний, хіміко-біологічний, військово-морський, воєнно-стратегічний,

але:

військовозобов'язаний, військовополонений (бо утворилися з підрядних словосполучень: *зобов'язаний до війська, полонений у війську*).

Складні прикметники, компоненти яких — поєднання кількох кольорів та відтінків чи смакових відчуттів:

жовто-синій, рожево-золотистий, сніжно-білий (але *білосніжний*), *темно-зелений, молочно-білий, смагляво-червоний, блідо-бузковий, сіро-біло-чорний,* (але *червоногарячий, жовтогарячий*);

кисло-солодкий, гіркувато-солоний.

Складні назви проміжних сторін світу *(південно-західний, північно-східний, норд-остівський)* та географічні назви, у складі яких є ці ж слова:

Південно-Західна залізниця, Північно-Західний фронт,

але:

Північнокримський канал, Східноєвропейська рівнина, південноукраїнські степи, східнослов'янські мови (за загальним правилом підрядної залежності словосполучень).

Повторення тих самих або споріднених слів:

важливий-важливий, далекий-предалекий.

Прикметники, утворені від власних назв, що пишуться через дефіс або окремо:

Кам'янець-Подільський — кам'янець-подільський;
Вест-Індія — вест-індійський;
Віта-Поштова — віта-поштовий;
Михайло-Коцюбинське — михайло-коцюбинський.

§79. Морфологічний розбір прикметника

1. Частина мови, загальне значення.
2. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
3. Розряд за значенням: якісний, відносний, присвійний (чи проміжний).

4. Ступінь порівняння (для якісних).
5. Рід, число, відмінок.
6. Форма (повна чи коротка; стягнена чи нестягнена).
7. Група відмінювання (тверда чи м'яка).
8. Спосіб творення (якщо слово похідне).
9. Синтаксична роль.
10. Зауваження до вимови й написання.

Займенник

§80. Займенник як частина мови

Займенник — це повнозначна змінна частина мови, яка вказує на предмети, ознаки або кількість, не називаючи їх, і відповідає на питання *хто? що? який? чий? котрий? скільки?*

Конкретне лексичне значення займенників виявляється тільки в контексті, коли мовець співвідносить їх з певними іменниками, прикметниками та числівниками.

*Коли б **ти**, нічко, швидше минала...*
*Вибач, коханая... Ще ж **я** не знала*
*Днини **такої**, щоб була щасна*
*Так, як **ти**, ніченько, так, як **ти**, ясна...*
*Чом **ти**, березо, **така** журлива?*
*Глянь, **моя** сестронько, та ж **я** щаслива...*
Не рони, вербо, сліз над водою,
*Буде ж, матусенько, милий зо **мною**...*
*Батьку **мій** рідний, темненький гаю,*
*Як же **я** ніченьку сюю прогаю...*
Нічка коротка — довга розлука...
*Що ж **мені** суджено — щастя чи мука?*

Леся Українка.

Хоч у мові займенників небагато, проте частота вживання їх у мовленні досить велика. Займенники використовуються як один з важливих засобів зв'язку між реченнями в тексті, уникнення повторень одних і тих самих слів, узагальнення сказаного попередньо.

За значенням і граматичними ознаками займенникові слова неоднотипні. Вони поділяються на три групи:

- займенники, що співвідносяться з іменниками (*хто? що?*):
  я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони, себе, хто, що, хтось, щось, абихто, абищо, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, будь-хто, будь-що, казна-хто, казна-що, ніхто, ніщо;
- займенники, що співвідносяться з прикметниками (*який? чий?*):
  мій, твій, ваш, наш, їхній, свій, той, цей, такий, весь, сам, самий, усякий, кожний, інший, який, чий, якийсь, абиякий, дечий, чийсь, деякий, будь-який, який-небудь, чий-небудь, казна-який, казна-чий, ніякий, нічий;
- займенники, що співвідносяться з числівниками (*скільки? котрий?*):

скільки, стільки, скількись, казна-скільки, хтозна-скільки, котрий, котрийсь, декотрий, котрий-небудь, ніскільки.

У реченні займенники виконують різні синтаксичні функції. Вони можуть виступати тими самими членами речення, що й іменник, прикметник, числівник:

- підметом:
  *Рано **ми** вміємо любить, пізно — любов шанувати (М. Луків). Так **ніхто** не кохав (В. Сосюра). Вміє розставатись **той**, **хто** вмів любить (М. Рильський);*
- присудком:
  *Ми з тобою просто **ти** і **я**. І тому для мене так трагічно те, що ти **чиясь**, а не **моя** (В. Симоненко). Ах, очі, ті очі... Кохана, чом серце твоє не **таке**? (П. Тичина);*
- означенням:
  *Десь на дні **мого** серця заплела дивну казку любов (П. Тичина). Не зневажай душі **своєї** цвіту, бо з нього виросло кохання **наше** (Леся Українка);*
- додатком:
  *Я люблю **тебе**, друже, за те, що не можу **тебе** не любити! (В. Сосюра). **Мене** любов ненависті навчила (Леся Українка);*
- обставиною:
  *Моя любове! Я **перед тобою**! Бери мене в свої блаженні сни! (Л. Костенко).*

§81. Розряди займенників за значенням

За лексичним значенням і морфологічними ознаками займенники поділяються на дев'ять розрядів:

- особові:
  я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони;
- зворотний:
  себе;
- присвійні:
  мій, твій, свій, наш, ваш, їхній;
- вказівні:
  цей (сей, оцей), той (отой), такий, стільки;
- означальні:
  весь, всякий, кожен (кожний), інший, жодний (жоден), сам, самий;
- питальні:
  хто? що? який? чий? котрий? скільки?
- питально-відносні: *хто, що, який, котрий*
  (використовуються для зв'язку складних речень);
- неозначені: (питально-відносні + частки *будь-, -небудь-, казна-, -хтозна, де-, аби-, -сь)*:
  абихто, абищо, абиякий, дехто, дещо, деякий, дечий, декотрий, хтось, щось, якийсь, чийсь, котрийсь, скількись, будь-хто, будь-що, будь-який, будь-чий, хто-небудь, що-небудь, який-небудь, чий-небудь, скільки-небудь, казна-хто, казна-що, казна-який, казна-скільки;

- заперечні (*ні (ані)* + питальновідносні):

ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікільки, аніхто, аніщо, аніякий, анічий.

§82. Особові займенники

Особовими називаються займенники, які вказують на осіб, інших істот, предмети, явища, поняття.

Займенники *я, ми* (1-а особа) вказують на особу, що говорить:

Я люблю свою хату поліську... Я люблю свій зажурений ліс (Д. Фальківський).

Займенники *ти, ви* (2-а особа) вказують на особу, до якої звернене мовлення, тобто до співрозмовника, слухача:

Ах, скільки радості,
*Коли **ти** любиш землю,*
Коли гармонії шукаєш у житті.
П. Тичина.

Займенники *він, вона, воно, вони* (3-я особа) вказують на особу, яка не бере участі в розмові, або на предмет, про який іде мова:

*Поет любить слово. Але **він** — не слуга слова, **він** — його володар (М. Рильський).*

З указівкою на одну особу виступає *авторське «ми»*, дуже поширене в науковому й публіцистичному стилях:

У вступному слові «Від автора» до посібника «Українська фразеологія. Чому ми так говоримо?» Ф. Медведєв пише: *«Ми зупиняємося докладніше у своїй праці на вивченні активних фразеологізмів, уживаних у різних стилях літературної мови, а також звертаємо увагу на фразеологічні вислови, поширені в усному мовленні».*

Вживання *ми* замість *я* властиве офіційно-діловому мовленню (так звертались до народу царі, королі, імператори), мові художньої літератури (часто з відтінком іронії).

Займенник *ви* може вживатися при зверненні до однієї особи (*ти*) як засіб вираження ввічливості й пошани. Тоді його пишемо з великої літери.

З листа Панаса Мирного до Марії Заньковецької (1903 р.):

*«Городяни запрошують **Вас** взяти участь у виставі «Наталка Полтавка» під час святкування постанови пам'ятника нашому славному письменникові Котляревському... Ми певні, що **Ваша** завжди прихильна до слави рідного краю душа не обділить нас своєю ласкою, а **Ваше** чуле серце не обмине теплою прихильністю до нашого благання і жаги поряд з такими талановитими виставниками «Наталки Полтавки», як Кропивницький, Саксаганський, Садовський і Затиркевичка, і **Вас**, наша яскрава Зоре».*

УВАГА!

При займеннику *Ви* в такому значенні складений іменний присудок може стояти як у формі множини, так і у формі однини:

Ви задоволені? Ви задоволена? Ви задоволений? Якщо ж при займеннику *Ви* стоять слова *який, якийсь, такий, один, весь* (завжди в однині), то присудок ставиться в однині:
Яка Ви красива! Такий Ви гречний!

У розмовно-побутовому стилі часто вживаються емоційно забарвлені звороти з формами займенників у родовому й давальному відмінках однини, що своїм значенням наближаються до часток:

от тобі й на, теж мені силач, нехай йому грець, цур йому, хто його знає.

Морфологічні ознаки

1. Постійна морфологічна ознака — особа (перша, друга, третя).

УВАГА!
Займенники не змінюються за особами, а належать до певної з них.

2. Морфологічна ознака **числа** має свої особливості. *Я, ти, він (вона, воно)* і *ми, ви, вони* протиставляються як форми однини і множини, проте *ми* — це не декілька *я*, а *я* і ще *хтось*; *ви* — *ти* і *ще хтось* тощо. Тому одні мовознавці вважають, що особові займенники змінюються за числами (тоді *я* і *ми*, *ти* і *ви* — форми одного слова). Значить, їм притаманна постійна ознака числа (як рід іменникам).
3. Морфологічна ознака **роду**. Її мають займенники третьої особи: *він, вона, воно*. З одного боку, ці займенники співвідносяться в реченні з іменниками чоловічого, жіночого або середнього роду. З другого — вони ж лише дублюють форму того іменника, який заміняють. Крім того, усі протиставляються одній формі множини — *вони*. Тому не можна однозначно стверджувати, чи займенник *він* змінюється за родами (*вона, воно*), чи кожен з цих займенників належить до конкретного роду.

Примітка. У шкільних підручниках різних авторів це питання трактується двояко.

4. Морфологічна ознака **відмінка**. Усі особові займенники змінюються за відмінками.

Відмінок	1 особа		2 особа	
	Однина	Множина	Однина	Множина
Н.	*я*	*ми*	*ти*	*ви*
Р.	*мене*	*нас*	*тебе*	*вас*
Д.	*мені*	*нам*	*тобі*	*вам*
Зн.	*мене*	*нас*	*тебе*	*вас*
О.	*мною*	*нами*	*тобою*	*вами*
М.	(на) *мені*	(на) *нас*	(на) *тобі*	(на) *вас*

Відмінок	3 особа			
	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	*він*	*воно*	*вона*	*вони*
Р.	*його*, (за) *нього*		*її*, (за) *неї*	*їх*, (до) *них*
Д.	*йому*		*їй*	*їм*
Зн.	*його*, (на) *нього*		*її*, (на) *неї*	(на) *них*
О.	*ним*		*нею*	*ними*
М.	(на) *ньому*, (на) *нім*		(на) *ній*	(на) *них*

Правопис

1. У непрямих відмінках особові займенники змінюють основу (явище с у п л е т и в і з м у):

я — мене, ми — нас, вона — її, він — його.

2. Займенники третьої особи після прийменників у непрямих відмінках мають приставний приголосний [*н*]:

його — у нього, її — до неї, воно — без нього, вони — про них.

Такий приголосний постійно виступає в орудному відмінку: *ним, нею, ними.*

Історична довідка. Ми кажемо *побачити його*, але *взяти в нього*, *зустріти її*, але *зустрітися з нею*... Чому ж з'являється приставний звук [*н*]? У давнину існували прийменники **вънъ**, **сънъ**, кінцевий приголосний яких з розвитком мови перейшов до займенника:

сънъ (*сънъ имъ* — укр. *з ним*);
вънъ (*вънъ ихъ* — *в них*).

Пізніше за аналогією *н* з'явився й після інших прийменників.

3. Прийменники *з, під, над, перед*, які стоять перед формою орудного відмінка займенника *я*, для милозвучності вживаються з голосним *і*: *зі мною, наді мною, переді(о) мною.*

Примітка. Не додається *н* до займенників *його, її, їх*, якщо вони мають присвійне, а не особове значення.

Ми були в нього і в його друга.
Ми були в неї і в її сестри.

§83. Зворотний займенник

Зворотний займенник *себе* вказує на особу (предмет), що виконує дію, яка спрямована на неї ж:

запитав себе, подумала про себе, не задоволений собою, заспокоїли себе.

Відмінювання зворотного займенника

Відмінок	Відмінкові форми
Н.	—
Р.	*себе*
Д.	*собі*
Зн.	*себе*
О.	*собою*
М.	*на собі*

Правопис зворотного займенника

Зворотний займенник *себе* не має називного відмінка, морфологічної ознаки роду і числа. Постійно вживається у формах непрямих відмінків і в реченні виступає *додатком:*

Гідність — це мудра влада тримати себе в руках (В. Сухомлинський).
Роблячи добро людям, ти перш за все допомагаєш собі (Б. Франклін).
Чого навчишся, того з собою не носити (Нар. тв.).

Зворотний займенник часто входить до фразеологічних зворотів:

сам по собі, пересилювати себе, взяти себе в руки, мотати собі на вус, землі під собою не чути тощо.

§84. Присвійні, вказівні та означальні займенники

Ці розряди займенників співвідносні з прикметниками й відмінюються за *родами*, *числами* і *відмінками*.

Присвійні займенники

Присвійними називають займенники, що вказують на належність предмета певній особі й відповідають на питання *чий? чия? чиє? чиї?*

Займенники *мій*, *наш* указують на належність першій особі, *твій*, *ваш* — другій особі, *його*, *її*, *їх*, *їхній* — третій особі, *свій* — будь-якій особі.

*Народ **мій** є!*
*Народ **мій** завжди буде!*
*Ніхто не перекреслить **мій** народ!*
В. Симоненко.

Як на ті чорнобривці погляну,
Бачу матір стареньку,
*Бачу руки **твої**, **моя** мамо,*
***Твою** ласку я чую, рідненька.*
М. Сингаївський.

*У мудрості **свої** закони є (А. Малишко).*

Займенник *наш* може вживатися і в узагальненому значенні:

*Не вмирає душа **наша**, не вмирає воля (Т. Шевченко).*

Відмінювання присвійних займенників

Відмінок	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	*мій*	*моє*	*моя*	*мої*
Р.	*мого*		*моєї*	*моїх*
Д.	*моєму*		*моїй*	*моїм*
Зн.	як Н. або Р.	*моє*	*мою*	як Н. або Р.
О.	*моїм*		*моєю*	*моїми*
М.	(на) *моєму*, (на) *моїм*		(на) *моїй*	(на) *моїх*

Правопис присвійних займенників

1. За зразком займенників *мій* (*моя, моє, мої*) відмінюються займенники *твій*, *свій*.
2. Займенники *наш*, *ваш* відмінюються, як прикметники твердої групи (*зелений*), *їхній* — м'якої (*синій*).

Присвійні займенники *його*, *її*, *їх* за граматичною формою збігаються з родовим відмінком займенників 3-ї особи (*він, вона, вони, воно*).

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Особові	Присвійні
Його (кого?) *знають усі*	*Його* (чиї?) *вірші цікаві;*
Її (кого?) *щиро привітали*	*Її* (чиї?) *очі карі;*
Ми зустріли (кого?) *їх*	*Їх* (чиї?) *плани здійснені.*

Займенники *його*, *її*, *їх* — незмінювані слова, що мають постійну ознаку роду і числа:

його долі, його долю; її долі, в її долі; їх доля, в їх долі.

УВАГА!

Займенник *їх* у присвійному значенні вживається рідко. Стилістична порада: краще вживати займенник *їхній*:
їхній відпочинок, їхня поїздка, їхнє захоплення, їхні знайомі.

У реченні присвійні займенники найчастіше виступають у ролі означення, зрідка — складеного іменного присудка.

*Люди, люди! Я **ваш** брат,*
Я для вас рад жити,

Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
І. Франко.

Вказівні займенники

Вказівними називають займенники, що лише вказують на предмет (*цей, оцей, той, отой*), ознаку (*такий, отакий*), кількість (*стільки*), не називаючи їх.

Займенники *цей* (*оцей*), *той* (*отой*) указують на виділення окремого предмета з ряду подібних:

Той мурує, той руйнує... (Т. Шевченко).

Займенник *такий* (*отакий*) указує на узагальнену ознаку або вживається для підсилення вираження прикметникової ознаки:

Я не такий, щоб зрадити людину!(Леся Українка).

Стаю таким добрим, що вже птиці можуть сідати на мою білу голову (О.Довженко).

Вказівні займенники *сей, ся, се, сі* (застарілі форми) в сучасній українській мові вживаються рідко — тільки в діалектному мовленні й у творах художньої літератури.

І знов веселий вітер п'є сей вогкий дух землі (Є. Маланюк).

Не співайте мені сеї пісні, не вражайте серденька мого! (Леся Українка).

Займенник *стільки* вказує на невизначений кількісний вияв ознаки, предмета й співвідноситься з кількісними числівниками:

Скільки зір у високому небі, стільки співів у серці моїм (В. Сосюра).

Відмінювання вказівних займенників

Відмінок	Однина			
Н.	*цей, це*	*ця*	*той, те*	*та*
Р.	*цього*	*цієї*	*того*	*тієї (тої)*
Д.	*цьому*	*цій*	*тому*	*тій*
Зн.	як Н. або Р., як Н.	*цю*	як Н. або Р., як Н.	*ту*
О.	*цим*	*цією*	*тим*	*тією (тою)*
М.	(на) *цьому* (на) *цім*	(на) *цій*	(на) *тому* (на) *тім*	(на) *тій*

Відмінок	Однина		Множина		
Н.	*такий, таке*	*така*	*ці*	*ті*	*такі*
Р.	*такого*	*такої*	*цих*	*тих*	*таких*
Д.	*такому*	*такій*	*цим*	*тим*	*таким*
Зн.	як Н. або Р., як Н.	*таку*	як Н. або Р.		
О.	*таким*	*такою*	*цими*	*тими*	*такими*
М.	*(на) такому (на) такім*	*(на) такій*	*(на) цих*	*(на) тих*	*(на) таких*

Правопис вказівних займенників

1. Вказівні займенники, як і прикметники, змінюються за *родами*, *числами* та *відмінками*.
2. Вказівний займенник *цей* (*ця, це, ці*) відмінюється, як прикметник м'якої групи. Інші вказівні займенники відмінюються, як прикметники твердої групи.

3. Займенники жіночого роду (*та*, *ця*) у родовому й орудному відмінках однини мають дві форми: *тієї*, *цієї* (частіше) і *тої*, *цеї*; *тією*, *цією* і *тою*, *цею*.
4. У місцевому відмінку однини займенники *той*, *цей* мають паралельні форми:
   на тому — на тім, на цьому — на цім.
5. Займенник *стільки* не має форми роду та числа й відмінюється, як кількісний числівник (*два*). У називному і знахідному відмінках він керує формою іменника родового відмінка однини або множини, а в непрямих відмінках узгоджується з іменником у формі множини:
   стільки років, стількох років, стількома роками.

Означальні займенники

Означальними називають займенники, що вказують на узагальнену ознаку предмета, явища. До них належать:

весь (увесь), усякий (усяк), кожний (кожен), жодний (жоден), інший, сам, самий.

Займенник *весь* (*увесь*) указує на сукупність предметів або на повне охоплення предмета дією чи ознакою:

За Україну! З огнем завзяття рушаймо, браття, всі вперед! (М. Вороний).

До тебе Батьківщино — земле вічна, ведуть усі стежки й усі дороги (Б.-І. Антонич).

Займенники *кожний* (*кожен*), *усякий* (рідше — *усяк*) дуже близькі за значенням: вони виражають виділення предмета з сукупності однорідних предметів:

*І **кожен** фініш — це, по суті, старт (Л. Костенко).*

__Кожна__ птиця має свій голос,
__Кожне__ поле має свій колос,
__Кожна__ справа має свої почини,
__Кожна__ казка — свої причини.
Л. Костенко.

Займенник *жодний* (*жоден*) уживається в значенні «ні один», «ніякий»:

*І миті **жодної** не можна повернути,*
Щоб заново, по-іншому прожить.
В. Симоненко.

Примітка. Дехто з мовознавців, зважаючи на лексичне значення, відносить займенник *жодний* до розряду заперечних.

Займенник *інший* указує на відокремлення, відмежування особи чи предмета від подібних до нього або раніше названих:

*Не маю зла до **іншого** народу (М. Вінграновський).*

Мислив я, що кожне серце
*Має **інший** ритм одмінний,*
***Інший** біль, **іншу** радість,*
***Інший** стук і **іншу** кров.*
М. Рильський.

Займенники *сам* і *самий*, незважаючи на схожість, розрізняються значенням.

Займенник *сам* (*сама́, само́ (саме)* — наголос на закінченні) указує на особу, що виконує дію без сторонньої допомоги, або ж на предмет, що може діяти самостійно:

*У дорогу збирався **сам**, непомітно для рідних (В. Козаченко).*

*Добрий товар хвалити не треба: він хвалить себе **сам**. Навчай інших і **сам** навчишся (Нар. тв.).*

Цей же займенник уживається з іменниками, що позначають осіб, істот, або з особовими займенниками й має форму роду та числа:

*Друг **сам** відгукнувся. Подруга **сама** прийшла. Друзі **самі** згадали.*

Займенник *сам* може виступати із значенням «один»:

*Я **сам**. Вікно. Сніги (П. Тичина).*

Займенник *са́мий* (*са́ма, са́ме* — наголос на корені) указує на крайню просторову або часову межу іменника, при якому він ужитий:

*до **са́мого** моря, того **са́мого** дня, перед **са́мою** грозою, коло **са́мих** дверей.*

*Сріблястий шлях, прокладений місяцем, простягся морем до **са́мого** берега (Д. Ткач).*

У сполученні з іменником та вказівним займенником уживається для підкреслення тотожності:

*той **са́мий** день, ті ж **са́мі** люди, у ту **са́му** годину.*

Відмінювання означальних займенників

Відмінок	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	*весь (увесь)*	*все (усе)*	*вся (уся)*	*всі (усі)*
Р.	*всього*		*всієї*	*всіх*
Д.	*всьому*		*всій*	*всім*
Зн.	як Н. або Р.	*все (усе)*	*всю*	як Н. або Р.
О.	*всім*		*всією*	*всіма*
М.	*(на) всьому*		*(на) всій*	*(на) всіх*

Відмінок	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	для всіх родів
Н.	*сам*	*само (саме)*	*сама*	*самі*
Р.	*самого*		*самої*	*самих*
Д.	*самому*		*самій*	*самим*
Зн.	як Н. або Р.	*само (саме)*	*саму*	як Н. або Р.
О.	*самим*		*самою*	*самими*
М.	*(на) самому*		*(на) самій*	*(на) самих*

Правопис означальних займенників

1. Означальні займенники *весь* (*увесь*), *вся*, *всі* відмінюються як прикметники м'якої групи.
2. Усі інші займенники відмінюються за зразком прикметників твердої групи.

§85. Питальні та відносні займенники

Питально-відносні займенники виконують у реченні подвійну функцію. *Питальними* вони бувають тоді, коли містять запитання про особу, предмет, ознаку, кількість:

хто? що? який? чий? скільки?

Яка орда нам гідність притоптала? (Л. Костенко).

Якщо ці займенники служать для зв'язку головного і підрядного речень (як сполучні слова), то їх називають *відносними*.

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Питальні:

1. *Хто вам сказав, що я слабка, що я корюся долі? (Леся Українка).*
2. *Чого являєшся мені у сні? (І. Франко).*
3. *Що в світі миліше за зоряні ночі? (М. Кропивницький).*
4. *Що місяцю зіроньки кажуть? (П. Тичина).*

Відносні:

1. *Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає силі. (Леся Українка).*
2. *Моя хата здається мені каютою корабля, що пливе десь у невідомому чорному морі разом зо мною (М. Коцюбинський).*
3. *І хай ніхто не знає, що робиться в душі (Л. Костенко).*

Займенники *хто, що* співвідносні з іменниками; *який, чий* — з прикметниками; *скільки* — з числівником.

Морфологічні ознаки

Морфологічні ознаки питальних та відносних займенників збігаються.

Займенники *хто, що, скільки* не мають роду і числа, змінюються лише за відмінками.

Займенники *який, чий, котрий* змінюються за родами, числами та відмінками, як прикметники.

Відмінювання питально-відносних займенників

Відмінок	Однина						
Н.	*хто*	*який*	*яке*	*яка*	*чий*	*чиє*	*чия*
Р.	*кого*	*якого*		*якої*	*чийого*		*чиєї*
Д.	*кому*	*якому*		*якій*	*чийому (чиєму)*		*чиїй*
Зн.	*кого*	як Н. або Р.	*яке*	*яку*	як Н. або Р.	*чиє*	*чию*
О.	*ким*	*яким*		*якою*	*чиїм*		*чиєю*
М.	(на) *кому* (на) *кім*	(на) *якому* (на) *якім*		(на) *якій*	(на) *чийому* (на) *чиєму* (на) *чиїм*		(на) *чиїй*

Відмінок	Однина	Множина	
Н.	*скільки*	*які*	*чиї*
Р.	*скількох*	*яких*	*чиїх*
Д.	*скільком*	*яким*	*чиїм*
Зн.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	
О.	*скількома*	*якими*	*чиїми*
М.	(на) *скількох*	(на) *яких*	(на) *чиїх*

Правопис питально-відносних займенників

1. При відмінюванні займенників *хто, що* форми непрямих відмінків творяться від інших основ: *хто — кого, кому; що — чого, чому.*
2. Займенники *який, котрий* відмінюються як прикметники твердої групи.
3. Займенник *скільки* відмінюється, як числівник *два*.
4. Займенник *чий* має власний зразок відмінювання.

УВАГА!

Відносний займенник *що* збігається за написанням і звучанням зі сполучником *що*, який теж з'єднує підрядне речення з головним.

Як же їх розрізнити?

Якщо можна слово *«що»* замінити синонімічним йому *«який»*, то це займенник. Коли ж така заміна не можлива, то це — сполучник:

Благословенні наші нені,
Що (які) в круговерті цій шаленій
Нас проводжали на зорі.
Л. Забашта.

Як не любити роботи розумної,
Праці, що (яка) дух веселить.
М. Рильський.

Говорять, що матері сльози гарячі і тверде міцнеє каміння проймають (Леся Українка).

Прощай мій зошите! Спасибі тобі, друже, що ти думок моїх не відцурався (В. Симоненко).

§86. Неозначені та заперечні займенники

Неозначені займенники

Неозначеними називають займенники, що вказують на реальне, але не відомі мовцю, невизначені предмети, їх ознаки чи кількість.

Неозначені займенники утворюються від питально-відносних за допомогою часток, що виступають у ролі префіксів *де-*, *аби-*, *будь-*, *казна-*, *хтозна-*, та суфіксів *-небудь*, *-сь*:

дехто, деякий, абищо, абичий, будь-хто, будь-що, казна-скільки, хтозна-який, хто-небудь, чий-небудь, щось, якийсь.

***Дехто** вмирає, так і не народившись (П. Загребельний).*

*Немов **чиясь** рука з мечем між нами опустилась і поділила нас надвоє (Олександр Олесь).*

*Хочеться теплим словом зворушити **когось** (Д. Загул).*

Неозначені займенники мають такі само морфологічні ознаки, як і питально-відносні. Відмінюються також за зразком питально-відносних, від яких утворені.

УВАГА!

При відмінюванні словотворчі частки залишаються без змін.

Заперечні займенники

Заперечними називають займенники, які вказують на відсутність предмета, ознаки чи кількості.

Заперечні займенники утворюються від питально-відносних за допомогою заперечної частки *ні* (*ані*):

ніхто, ніде, ніщо, ніякий, анічий, ніскільки.

*Без пізнання мети **ніщо** не можна належно вивчити (Г. Кониський).*

*Не лінуйся **ні до чого** доброго (Володимир Мономах).*

Заперечні займенники *ніхто*, *ніщо* в непрямих відмінках можуть уживатися з подвійним наголосом: на частці і на основі займенника.

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Нікому (нема кому) *сказати.*
Нічого (нема чого) *сказати.*
Нікому (жодній людині) *не сказав.*
Нічого (жодного слова) *не сказав.*

Морфологічні ознаки заперечних займенників такі ж, як і питально-відносних, від яких вони утворені.

Відмінюються за зразком питально-відносних. У непрямих відмінках вони можуть розпадатися на частини, якщо прийменник ставиться між префіксом (словотворча частка) та коренем:

ніхто — ні в кого, ні з ким;
ніякий — ні в якого, ні за які;
ніщо — ні до чого, ні за що.

І тільки при людях, мабуть,
Дерева тремтять від жаху,
Бо кращих із них поведуть
Ні за що ні про що на плаху.
Л. Костенко.

УВАГА!

Не треба плутати займенники з прислівниками, які пишуться разом:
нізащо, нінащо; нізащо не піду, звести нінащо.

Правопис неозначених та заперечних займенників

Разом	Окремо	Через дефіс
З частками, які стали префіксами, суфіксами: *ні-, аби-, де-, -сь*	У непрямих відмінках, ужиті з прийменником, неозначені й заперечні займенники розпадаються на три слова	З частками, які стали префіксами, суфіксами: *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, чортзна-, бозна-, невідь-*
ніхто, дехто *ніщо, дещо* *ніякий, деякий* *абихто, хтось,* *абиякий, якийсь,* *абищо, щось*	*аби до кого* *хтозна в кому* *казна з ким* *де про що* *ні на кому* *будь за ким*	*будь-що* *будь-який* *бозна-чий* *невідь-хто* *казна-який* *чортзна-хто* *хтозна-який*

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Неабихто, неабищо, неабиякий — означають одне поняття і *не абихто, не абищо, не абиякий* — заперечення.

§87. Морфологічний розбір займенника

1. Частина мови, її значення.
2. Початкова форма.
3. Розряд за значенням.
4. Рід, число (якщо є), на яку вказує особу (для особових).
5. Відмінок.
6. Синтаксична роль у реченні.
7. Особливості вимови й правопису (якщо є).

Зразок розбору

Нехай серця не знають спокою,
Хай обганяють мрії часу біг,
І наша юність буде хай такою,
Щоб її ніхто не заздрити не міг!
В. Симоненко.

Наша — займенник, указує на належність *(чия?)*. Початкова форма — *наш*. Присвійний, жіночий рід, однина, називний відмінок. У реченні виступає узгодженим означенням.

(Хай буде) такою — займенник, указує на ознаку *(якою?)*. Початкова форма *такий*. Вказівний, жіночий рід, однина, орудний відмінок. У реченні виступає частиною складеного іменного присудка.

Її — займенник, указує на 3-ю особу однини *(кому?)*. Початкова форма — вона. Особовий, жіночий рід, давальний відмінок. У реченні виступає непрямим додатком.

Ніхто — займенник, указує на відсутність осіб (*хто?*). Заперечний, називний відмінок. У реченні — підмет. Утворений від питального *хто* за допомогою заперечної частки *ні*, з якою пишеться разом.

Числівник

§88. Числівник як частина мови

Числівник — це повнозначна змінна частина мови, яка позначає число, кількість предметів або їхній порядок при лічбі й відповідає на питання *скільки? котрий?*

*Схилились **два** самітні клени, читаючи весни буквар (Б.-І. Антонич). А **три** верби схилилися, мов журяться вони (Л. Глібов). Стулились краями **дві** половини — **одна** зелена, **друга** блакитна — й замкнули в собі сонце, немов перлину (М. Коцюбинський). **Четвертий** день гарячий суховій дзвенить піском у помутнілі шибки (Є. Плужник).*

За значенням і граматичними ознаками числівники поділяються на кількісні та порядкові.

Кількісні числівники називають узагальнене число або кількість однорідних предметів при лічбі й відповідають на питання *скільки?*:

сім, двадцять п'ять, п'ятдесят три, шестеро, дві треті, мільйон.

Порядкові числівники називають порядок предметів при лічбі й відповідають на питання *котрий?*:

перший будинок, восьме чудо світу, сімнадцята весна, двохсотий номер, мільйонний житель.

Історична довідка. В основі числення української мови лежить десяткова система. Лічба ведеться розрядами, кожний вищий розряд включає в себе десять одиниць нижчого розряду. Уся система числівників базується на невеликій кількості непохідних числових назв, до яких належать назви першого десятка — *один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять* та ще шість числових назв — *нуль, сорок, сто, тисяча, мільйон, мільярд.*

Назви *більйон, трильйон, квадрильйон, квінтильйон* і т.д. уже є фактично науковими термінами. Усі інші числівники утворені за допомогою цих шістнадцяти слів. Лише невелика група неозначено-кількісних числівників (*багато, мало, кілька, кількасот*) має інші корені.

Систему числівників українська мова в основному успадкувала від давньоруської, однак для одиниць вищого розряду давньоруська мова мала свої назви:

10 000 — *тьма*, 100 000 — *легіон*, 1 000 000 — *леодр*, 10 000 000 — *ворон*, 100 000 000 — *колода*.

Числівники належать до основного словникового фонду мови.

Морфологічні ознаки

1. Кількісні числівники змінюються *за відмінками* (*три спортсмени, трьох спортсменів, трьом спорт-*

сменам і т.д.), не мають категорії роду та числа.

Виняток становлять:

- числівник *один*, який змінюється за родами й числами (*один зошит*, *одне заняття*, *одні двері*);
- числівники *два*, *обидва*, *півтора* поєднуються з іменниками чоловічого та середнього роду, а *дві*, *обидві*, *півтори* — з іменниками жіночого роду;
- числівники *нуль*, *тисяча*, *мільйон*, *мільярд* належать до певного роду й змінюються за числами.

Примітка. Деякі мовознавці числові назви *нуль, тисяча, мільйон, мільярд* кваліфікують як іменники, оскільки вони мають усі граматичні ознаки іменників.

2. Порядкові числівники змінюються *за родами*, *числами* і *відмінками* як прикметники. Їхні граматичні форми залежать від форм іменників, з якими вони узгоджуються: *перший урок, перша оцінка, перше завдання, перші кроки; першого уроку, на першому уроці, з першою оцінкою, у першому завданні.*

Початкова форма числівника — називний відмінок (для кількісних); чоловічий рід, називний відмінок однини (для порядкових).

Синтаксична роль

1. Кількісні числівники можуть виступати в ролі різних членів речення:

- підмета: ***дев'ять** ділиться на **три***;
- іменної частини складеного присудка: *п'ять на п'ять — **двадцять п'ять***;
- додатка: *сім помножити **на сім** — сорок дев'ять.*

Якщо кількісний числівник пов'язаний з іменником, то така синтаксична конструкція виступає одним членом речення:

- у формі називного відмінка – підметом:

*Не вертаються **три брати**,*
По світу блукають,
*А **три шляхи** широкії*
Терном заростають.

Т. Шевченко.

***Сто друзів** — це мало, **один ворог** — це багато (М. Стельмах).*

- у формі знахідного відмінка – додатком:

Облітав журавель
Сто морів, сто земель,
Облітав, обходив,
Крила, ноги натрудив.

П. Воронько.

***Три явори** посадила сестра при долині (Т. Шевченко);*

- означенням:

*І на все життя **двох сердець** биття і любові світле почуття (П. Дворський);*

- обставиною:

*Віддалена від мене **на сімсот тридцять чотири дні**, на сімсот*

тридцять чотири *«здрастуй», скажи, що ти мене любиш (В. Стус); Обіцяного* ***сім літ*** *чекають (Нар. тв.).*

2. Порядкові числівники, як правило, виступають у реченні:

- узгодженим означенням:

І ***четвертий*** *рік минає*
Тихенько, поволі,
І ***четверту*** *починаю*
Книжечку в неволі.
Т. Шевченко.

І я саджаю на білому аркуші калину, що в лузі синім цвітом процвітає: поки ***перший*** *рядок дописую —* ***на другому*** *рядку калина уже виростає на папері, а* ***на третьому*** *рядку калину на той бік замерзлої річки білої книги паперу — наближаю (В. Голобородько);*

- зрідка обставиною:

Спортивні змагання з баскетболу розпочалися ***о десятій*** *годині.*

Числівники можуть виконувати також роль іменної частини складеного присудка:

О земле вічна, ти — ***одна*** *на світі (Є. Маланюк).*

Пісня і праця — великі ***дві*** *сили (І. Франко).*

Кількісні й порядкові числівники часто входять до складу стійких висловів — фразеологізмів:

п'яте *колесо до воза, бути* ***на сьомому*** *небі,* ***сім*** *п'ятниць на тиждень, грати* ***першу*** *скрипку,* ***десята*** *вода на киселі.*

УВАГА!

Треба розрізняти числівники й інші частини мови, які мають теж числове лексичне значення:

- іменники *(що?)*:

двійка, трійка, п'ятірка, десяток, сотня, чверть, дюжина, половина;

- прикметники *(який?)*:

поодинокий, подвійний, десятковий, половинний, дводенний, восьмирічний, одинадцятиповерховий;

- дієслова *(що зробити?)*:

подвоїти, потроїти;

- форма дієслова — дієприкметник *(який?)*:

подвоєний, потроєний, спарений, розполовинений;

- прислівник *(як?)*:

утроє, утричі, по-третє, натроє.

§89. Розряди числівників за значенням

Кількісні числівники

Кількісні числівники означають назви абстрактних чисел чи кількість предметів при лічбі й відповідають на питання *скільки?* Числівники, що означають кількість предметів, уживаються при іменниках.

Кількісні числівники поділяються на чотири групи:

- *власне кількісні;*
- *збірні;*
- *дробові;*
- *неозначено-кількісні.*

Власне кількісні числівники. Називають у цілих одиницях абстраговано-математичне число (*сто* більше за *п'ятдесят* у *два* рази) або певну кількість однорідних предметів (*сім яблунь, чотири сливи, дві груші*):

Дві хмароньки пливли
Кудись в убранні золотім
І мовчки зупинилися
Над краєм чарівним.
Олександр Олесь.

На Аскольдовій могилі
Поховали їх —
***Тридцять** мучнів українців,*
Славних, молодих.
П. Тичина.

Збірні числівники. Називають точно визначену кількість (більше одного) предметів як сукупність, неподільну єдність:

двоє, обоє, обидва, троє, четверо, п'ятеро, одинадцятеро, двадцятеро, двійко.

Кількість збірних числівників обмежена. До них належать: *двоє, троє, четверо, п'ятеро — одинадцятеро — двадцятеро* і *тридцятеро*. Сюди входять і слова, що означають парність: *обидва (чол.* і *сер. р.), обидві (жін. р.), обоє.*

Збірні числівники *двоє, троє* — старі форми середнього роду цих числівників.

Збірний числівник *четверо* утворений від основи порядкового числівника *четвертий.*

Інші збірні числівники утворилися від кількісних за допомогою суфікса *-ер(о)*. Іноді вони утворюються за допомогою суфіксів *-к-, -єчк-* (*двійко, двоєчко, трійко, троєчко*), що надають відтінку оцінки — зменшеності, здрібнілості тощо.

УВАГА!

Збірні числівники не можуть бути складеними: сполучення *сто двадцять п'ятеро* не є нормативним в українській мові.

Збірні числівники мають обмежену сполучуваність з іншими словами. Вони поєднуються:

- з іменниками чоловічого та спільного роду, що означають назви осіб: *п'ятеро друзів (товаришів, однокласників, сиріт);*
- з іменниками середнього роду, що означають назви конкретних предметів (*троє вікон, семеро відер*) або малих істот (*двоє курчат (телят, зайченят, ведмежат)*);
- з множинними іменниками, що є назвами парних предметів: *четверо саней* (*ножиць, штанів, дверей*);
- з особовими займенниками *ми, ви, вони*: *нас троє, вас четверо, їх п'ятеро.*

УВАГА!

Збірні числівники не сполучаються з іменниками жіночого роду, за винятком узагальнених назв, які не уточнюють статі істот: *людина, дитина, гуска, курка.*

З усіма іменниками жіночого роду поєднується

лише числівник *обидві: обидві учениці, обидві парти, обидві книжки*. Числівник *обоє* замінює *обидва* і *обидві* в непрямих відмінках, крім знахідного неістоти.

Збірні числівники не мають роду й числа, зберігають свої форми тільки в називному й знахідному відмінках, виступають з керованим іменником чи займенником одним членом речення:

Вологий вітер двоє крил
Поклав на білий небосхил
І дихає теплом,
Як молода жар-птиця.
А. Малишко.

Нас було двоє у вересневій ночі: криниця, сповнена водою, і я, сповнений спраги (Ю. Мартич).

Збірні числівники можуть уживатися й без іменників, позначаючи при цьому сукупність людей:

Зустрілися двоє в житейському морі (В. Крищенко).

Збірні числівники найчастіше вживаються в розмовно-побутовому й художньому стилях, вони не властиві науковому та офіційно-діловому.

Дробові числівники. Називають дробове число або певну кількість як частину від цілого:

одна третя, п'ять дев'ятих.

Дробові числівники складаються з двох частин: першу, виражену кількісним числівником, називають *чисельником* дробу, другу, виражену порядковим числівником, — *знаменником*.

Дробовим уважається також числівник, що називає дробову величину в сполученні з цілим числом:

одна ціла і дві п'яті, чотири цілих і три соті.

Значення дробового числівника *одна друга* може передаватися іменником *половина*, *одна третя — третина*, *одна четверта — чверть.*

До дробових числівників належать *півтора* (вживається з іменниками чоловічого та середнього роду), *півтори* (з іменниками жіночого роду), *півтораста* (з іменниками всіх родів). Ці числівники за відмінками не змінюються.

Півтора (року, вікна), *півтори* (книжки, сторінки), **але** *півтораста* (школярів, учениць, імен).

Неозначено-кількісні числівники. До них належить невелика група слів, що позначають точно не визначену кількість однорідних предметів або неозначену абстраговану кількість:

багато, небагато, мало, немало, чимало, кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят, кількасот.

Наприклад:

Багато гірких сліз пролив,
І горя я дізнавсь **чимало.**
Людей і правду я любив —
За те мене і зневажали.
П. Чубинський.

Числівники *кілька*, *декілька*, *кількадесят*, *кількасот* сполучаються з іменниками, що позначають конк-

ретні предмети, які підлягають кількісному обліку:

кілька випускників, кільканадцять дерев, кількадесят односельчан, кількасот людей.

Ці числівники вживають переважно в розмовно-побутовому стилі, книжним стилям вони не властиві.

Числівники *багато*, *небагато*, *мало*, *чимало* можуть сполучатися з іменниками, що позначають масу, речовину, збірні або узагальнені поняття:

багато/мало води (солі, срібла, газу, піску, молока, зерна, мудрості, лиха).

Якщо числівники *багато*, *небагато* пов'язані з іменниками, що підлягають кількісному обліку, то вимагають форми іменника родового відмінка множини й змінюються за відмінками:

***багато** листя* і ***багато** листків;*
***багато** зерна* і ***багато** зернин;*
***багато** коріння* і ***багато** коренів;*
***багатьох** листків (зернин, коренів);*
***багатьом** листкам (зернинам, кореням).*

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Неозначено-кількісні числівники *багато, небагато, мало, немало, чимало* та омонімічні прислівники, які вживаються при дієсловах як обставини:

Числівники (чого?)	**Прислівники** (скільки? у якій мірі?)
багато слів	*багато говорити*
мало роботи	*зробив мало*
чимало книжок	*прочитав чимало*
небагато часу	*пробіг небагато*

Порядкові числівники

Порядкові числівники позначають порядок предметів при лічбі й відповідають на питання *котрий? котра? котре? котрі?* Наприклад:

перший, третій, десятий, одинадцятий, тридцять сьомий, п'ятдесят другий, сто сорок восьмий, тисяча дев'ятсот дев'яносто дев'ятий.

Примітка. За граматичними ознаками порядкові числівники наближаються до прикметників (рід, число, відмінок). Це дає підстави деяким лінгвістам розглядати їх як порядкові прикметники. Однак порядкові числівники позначають не сталі (статичні) ознаки предметів, що властиво прикметникам, а вказують на кількість однорідних предметів при обліку їх за порядком слідування підрахунку.

Порядкові числівники узгоджуються з іменниками в *роді*, *числі* й *відмінку* та виступають у реченні в ролі означень:

Рідна мова! Рідна мова!
Що в єдине нас злива —
***Перші** матері слова,*
***Перша** пісня колискова.*
Олександр Олесь.

Творення порядкових числівників

1. Більшість порядкових числівників твориться від власне кількісних числівників за допомогою закінчень *-ий*, *-а*, *-е* без особливого суфікса при ствердінні кінцевого приголосного основи:

п'ять → п'ятий (п'ята, п'яте);

двадцять → двадцятий (двадцята, двадцяте);
сімдесят сім → сімдесят сьомий (сьома, сьоме).

2. Порядкові числівники *перший* та *другий* творяться від інших основ (пор. *один, два*).
3. При творенні числівників *третій* і *четвертий* використовуються давні суфікси *-ет-* (*-т-*).
4. Порядкові числівники *тисячний, мільйонний, мільярдний* творяться за допомогою суфікса *-н-*, а числівники *сороковий, нульовий* — за допомогою суфікса *-ов-*.
5. Порядкові числівники *двохсотий — дев'ятисотий* утворюються шляхом складання форми родового відмінка відповідного кількісного числівника з порядковим числівником *сотий*.
6. При творенні порядкових числівників може відбуватися чергування голосних:

чотири — четвертий, шість — шостий, вісім — восьмий.

Примітка. Порядкові числівники, як і прикметники, можуть мати **повну нестягнену форму**: *третяя, третєє, третії; п'ятая, п'ятеє, п'ятії; сороковая, сороковеє, сорокові*ї. Така форма вживається переважно у фольклорі та поетичних творах.

Одна гора високая,
А другая низька.
Одна мила далекая,
А другая близька.
(*Нар. тв.*).

§90. Групи числівників за будовою

За будовою числівники поділяють на прості, складні й складені.

Простими називають числівники, що мають один корінь:

один, два, дев'ять, сорок, сто, мільйон; перший, другий, дев'ятий, сотий, мільйонний; двоє, дев'ятеро; мало, багато, кілька.

Складними називають числівники, що мають у своєму складі два корені:

одинадцять, двадцять, п'ятдесят, дев'яносто, триста; тридцятий, сімдесятий; одинадцятеро, двадцятеро; півтори, півтораста; кількадесят, кількасот.

Числівники від *одинадцяти* до *дев'ятнадцяти* до складних відносять традиційно, адже другий корінь унаслідок історичних змін майже не вичленується (*один на десять → одинадцять*).

Складеними називають числівники, які містять у собі два й більше простих чи складних числівників, тобто *кілька слів*:

п'ятдесят три, дев'яносто два, сто сорок чотири, триста шістдесят третій, тисяча двісті сьомий.

За характером будови до складених належать також дробові числівники:

одна сьома, дві дев'яті, три цілі і три десяті.

§91. Відмінювання числівників

Числівники характеризуються великою системою відмінкових парадигм. Можна виділити кілька типів їх відмінювання.

Числівники один, одна, одно (одне)

Відмінок	Однина		
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід
Н.	*один*	*одна*	*одно* (*одне*)
Р.	*одного*	*одної* (*однієї*)	*одного*
Д.	*одному*	*одній*	*одному*
Зн.	*один, одного*	*одну*	*одно* (*одне*)
О.	*одним*	*одною* (*однією*)	*одним*
М.	(на) *одному* (*-ім*)	*одній*	(на) *одному* (*-ім*)

Відмінок	Н.	Р.	Д.	Зн.	О.	М.
Множина	*одні*	*одних*	*одним*	*одні*	*одними*	(на) *одних*

Числівник *один* відмінюється, як прикметник твердої групи (*зелений*) або як займенник *той*.

Форму множини числівник *один* має тільки тоді, коли стоїть при іменниках, що мають лише форму множини:

одні сани, одні двері, одні окуляри, одні ножиці, одні ковзани, одні ночви.

В інших випадках форма множини набуває ознак означального займенника:

У змаганні брали участь одні (самі) хлопці.

У знахідному відмінку однини чоловічого роду числівник *один* має паралельні форми. Якщо іменник, з яким він узгоджується, є назвою істоти, то числівник має форму родового відмінка, а якщо неістоти — називного:

(бачу) *одного машиніста*, але *один потяг*.

В однині в місцевому відмінку чоловічого роду, родовому та орудному жіночого роду, називному та знахідному середнього роду можливе вживання паралельних закінчень:

на одному — на однім; одної — однієї, одною, однією; одно — одне.

Числівники два, три та збірні

Н.	*два, дві*	*обоє*	*три, троє*	*чотири, четверо*
Р.	*двох*	*обох*	*трьох*	*чотирьох*
Д.	*двом*	*обом*	*трьом*	*чотирьом*
З.	як Н. або Р.			
О.	*двома*	*обома*	*трьома*	*чотирма*
М.	(на) *двох*	(на) *обох*	(на) *трьох*	(на) *чотирьох*

Усі числівники цього типу мають паралельні форми в *знахідному відмінку однини* залежно від іменника, якого вони стосуються (*істота/неістота*).

Числівники *двоє*, *троє*, *четверо* в непрямих відмінках (крім знахідного) мають такі ж форми, що й відповідні власне кількісні числівники.

Збірні числівники *обоє*, *обидва* (*обидві*) у непрямих відмінках (крім знахідного) мають однакові форми.

Числівники п'ять—двадцять, тридцять та збірні

Н.	*п'ять, п'ятеро*	*шість, шестеро*	*сім, семеро*
Р.	*п'яти, п'ятьох*	*шести, шістьох*	*семи, сімох*
Д.	*п'яти, п'ятьом*	*шести, шістьом*	*семи, сімом*
Зн.	як Н. або Р.		
О.	*п'ятьма, п'ятьома*	*шістьма, шістьома*	*сьома, сімома*
М.	(на) *п'яти,* (на) *п'ятьох*	(на) *шести,* (на) *шістьох*	(на) *семи,* (на) *сімох*

Н.	*вісім, восьмеро*	*десять, десятеро*
Р.	*восьми, вісьмох*	*десяти, десятьох*
Д.	*восьми, вісьмом*	*десяти, десятьом*
Зн.	як Н. або Р.	
О.	*вісьма, вісьмома*	*десятьма, десятьома*
М.	(на) *восьми,* (на) *вісьмох*	(на) *десяти,* (на) *десятьох*

У всіх непрямих відмінках (крім знахідного) числівники цього типу мають паралельні закінчення.

У знахідному відмінку числівники мають паралельні форми залежно від іменника, до якого вони стосуються (*істота/неістота*).

Збірні числівники при відмінюванні втрачають суфікс *-ер(о)* і мають у непрямих відмінках (крім знахідного) такі форми, що й відповідні власне кількісні.

При відмінюванні в основі числівників *шість, сім, вісім* відбувається чергування голосних.

Числівники п'ятдесят—вісімдесят

Н.	*п'ятдесят*	*вісімдесят*
Р.	*п'ятдесяти, п'ятдесятьох*	*вісімдесяти, вісімдесятьох*
Д.	*п'ятдесяти, п'ятдесятьом*	*вісімдесяти, вісімдесятьом*
Зн.	як Н. або Р.	
О.	*п'ятдесятьма, п'ятдесятьома*	*вісімдесятьма, вісімдесятьома*
М.	(на) *п'ятдесяти,* (на) *п'ятдесятьох*	(на) *вісімдесяти,* (на) *вісімдесятьох*

УВАГА!

У складних числівниках на -десят (назви десятків) змінюється лише друга частина!

Числівники сорок, дев'яносто, сто

Н.в., Зн.в.	*сорок*	*дев'яносто*	*сто*
Р.в., Д.в., Зн.в, О.в., М.в.,	*сорока*	*дев'яноста*	*ста*

При відмінюванні цього типу числівників називний відмінок збігається із знахідним. А в непрямих відмінках вони мають закінчення *-а*.

Числівники двісті—дев'ятсот

Н.	*двісті*	*триста*	*шістсот*
Р.	*двохсот*	*трьохсот*	*шестисот*
Д.	*двомстам*	*трьомстам*	*шестистам*
Зн.	як Н. або Р.		
О.	*двомастами*	*трьомастами*	*шестистами*
М.	(на) *двохстах*	(на) *трьохстах*	(на) *шестистах*

Н.	*сімсот*	*вісімсот*
Р.	*семисот*	*восьмисот*
Д.	*семистам*	*восьмистам*
Зн.	як Н. або Р.	
О.	*сьомастами, сімомастами*	*вісьмастами, вісьмомастами*
М.	(на) *семистах*	(на) *восьмистах*

УВАГА!
У складних числівниках на -сот (назви сотень) змінюються обидві частини!

Числівники тисяча, мільйон, мільярд, нуль

Числівник *тисяча* відмінюється, як іменник першої відміни мішаної групи (за зразком *круча*, *площа*).

Числівники *нуль*, *мільйон*, *мільярд* відмінюються, як іменники другої відміни м'якої і твердої груп (*нуль* — як *день*; *мільйон*, *мільярд* — як *стіл*).

Дробові числівники

Н.	*одна друга*	*чотири цілі і три п'яті*	*півтора* (місяця), *півтори* (доби)
Р.	*однієї* (*-ої*) *другої*	*чотирьох цілих і трьох п'ятих*	*півтора* (місяця), *півтори* (доби)
Д.	*одній другій*	*чотирьом цілим і трьом п'ятим*	*півтора* (місяцям), *півтори* (добі)
Зн.	*одну другу*	*чотири цілі і три п'яті*	*півтора* (місяця), *півтори* (доби)
О.	*одною* (*-ою*) *другою*	*чотирма цілими і трьома п'ятими*	*півтора* (місяцями), *півтори* (добами)
М.	(на) *одній другій*	(на) *чотирьох цілих і трьох п'ятих*	(на) *півтора* (місяцях), *півтори* (добах)

У дробових числівниках *чисельник* відмінюється, як відповідний *кількісний* числівник, а *знаменник* — як *порядковий*.

Причому після чисельника *дві*, *три*, *чотири* знаменник ставимо у формі називного відмінка множини, а після *п'ять* і більше — у формі родового множини: *дві треті* (частини), *три п'яті* (частини), *чотири десяті* (частини), *дев'ять десятих* (частин), *п'ять других* (частин).

Неозначено-кількісні числівники

Н.	*кілька*	*багато*	*кільканадцять*
Р.	*кількох*	*багатьох*	*кільканадцяти, кільканадцятьох*
Д.	*кільком*	*багатьом*	*кільканадцяти, кільканадцятьом*
Зн.	як Н. або Р.		*кільканадцять, кільканадцятьох*
О.	*кількома*	*багатьма, багатьома*	*кільканадцятьма, кільканадцятьома*
М.	(на) *кількох*	(на) *багатьох*	(на) *кільканадцяти, кільканадцятьох*

Складені кількісні числівники

Н. *дві тисячі п'ятсот п'ятдесят сім;*

Р. *двох тисяч п'ятисот п'ятдесяти (п'ятдесятьох) семи (сімох);*

Д. *двом тисячам п'ятистам п'ятдесяти (п'ятдесятьом) семи (сімом);*

Зн. *дві тисячі п'ятсот п'ятдесят (п'ятдесятьох) сім (сімох);*

О. *двома тисячами п'ятьмастами п'ятдесятьма (п'ятдесятьома) сьома (сімома);*

М. (на) *двох тисячах п'ятистах п'ятдесяти (п'ятдесятьох) семи (сімох).*

У складених кількісних числівниках відмінюється кожне слово за своїм типом.

Порядкові числівники

Н. *дев'ятий, дев'ята, дев'яте, дев'яті, двадцять дев'ятий*

Р. *дев'ятого, дев'ятої, дев'ятого, дев'ятих, двадцять дев'ятого*

Д. *дев'ятому, дев'ятій, дев'ятому, дев'ятим, двадцять дев'ятому*

Зн. *дев'ятий (дев'ятого), дев'яту, дев'ятий (дев'ятого), дев'яті (дев'ятих), двадцять дев'ятий (дев'ятого)*

О. *дев'ятим, дев'ятою, дев'ятим, дев'ятими, двадцять дев'ятим*

М. (на) *дев'ятому (дев'ятім), дев'ятій, дев'ятому (дев'ятім), дев'ятих, двадцять дев'ятому (дев'ятім).*

Порядкові числівники змінюються як прикметники твердої групи (*зелений*), а числівник *третій* — як прикметник м'якої групи (*синій*).

У *складених порядкових* числівниках відмінюється лише **останнє слово** — як прикметник.

§92. Зв'язок числівників з іменниками

Важливою граматичною ознакою числівників є те, що вони то керують іменником, то узгоджуються з ним.

Розглянемо окремі випадки зв'язку числівників з іменниками.

Числівники один, одна, одно (одне), одні

Числівники *один*, *одна*, *одно* (*одне*), *одні* узгоджуються з іменниками в числі й відмінку, а в однині — і в роді:

один рік, одного літа, однієї весни, одне небо, в одному селі.

Числівник *одні* сполучається з іменниками, що вживаються тільки в множині:

одні черевики, одні штани, одні обценьки, одні граблі, одні лапки.

Числівники два (дві), три, чотири

Числівники *два (дві), три, чотири* вимагають форми називного відмінка множини з наголосом родового відмінка однини:

два брати, дві сестри, три бабусі, чотири книжки, чотири вчителі.

Якщо до складу словосполучення з цими числівниками входить означення, то воно може мати форму називного чи родового відмінка множини:

два нові (нових) будинки, три високі (високих) ялини, двадцять чотири кваліфіковані (кваліфікованих) робітники.

Іменники, що означають парні предмети, у сполученні з числівниками *два*, *три*, *чотири* мають форму родового відмінка множини:

два плеча, три вуха, чотири ока.

Числівники *два*, *три*, *чотири* тільки в особливих випадках можуть сполучатися з іменниками, що не підлягають лічбі:

дві долі, дві любові, дві молодості, два щастя.

Зовсім не сполучаються ці числівники з іменниками, що мають тільки форму множини, та з іменниками IV відміни (*лоша*, *теля*, *курча*, *кошеня*). Для переліку в таких випадках використовують лічильні звороти зі словами *душ*, *голів*, *штук*, *примірни-*

ків тощо, а наведені іменники IV відміни можуть поєднувати з відповідними збірними числівниками (*двоє лошат, троє телят, четверо курчат*).

Числівники п'ять, шість і т.д.

Числівники *п'ять*, *шість* і т.д. в називному і знахідному відмінках керують формою родового відмінка множини:

п'ять будівельників, шість бібліотек, сім книжок, десять будинків, сто сім дерев.

Числівники тисяча, мільйон, мільярд

Числівники *тисяча*, *мільйон*, *мільярд* вимагають родового відмінка множини:

тисяча доріг, мільйон примірників, мільярд жителів планети.

Збірні числівники

Збірні числівники вимагають родового відмінка множини:

семеро ягнят, десятеро яєць,

але *обидва*, *обидві* — називного множини з наголосом родового однини:

обидва лікарі, обидві квітки.

Дробові числівники

Дробові числівники вимагають родового відмінка однини:

три четверті гектара, дві треті книжки, одна третя поля.

Якщо до складу мішаних чисел увійшли слова *половина*, *чверть*, то форма іменника визначається числівником, що означає цілі числа:

два з половиною метри, п'ять з чвертю годин.

Числівники півтора, півтори

Числівники *півтора*, *півтори* керують іменниками в родовому відмінку однини, а числівник *півтораста* — у родовому відмінку множини:

півтора місяця, півтора кілограма, півтори доби, півтори книжки; півтораста гривень, півтораста кілометрів, півтораста слів.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Порядковий числівник на означення дня місяця вживається у формі називного або родового відмінка, але поширеніша перша форма.

Іменник у цьому сполученні має форму родового відмінка однини:

вісімнадцяте (вісімнадцятого) березня, двадцять четверте (четвертого) грудня, десяте (десятого) лютого.

§93. Правопис числівників

1. У числівниках *п'ять*, *шість*, від *дев'яти* до *двадцяти* і *тридцять* у називному та знахідному відмінках у кінці ставимо **м'який знак**:

   дев'ять, сімнадцять, двадцять.

2. У непрямих відмінках після м'яких приголосних перед *о* в числівниках *п'ять*, *шість*, від *дев'яти* до *двадцяти*, *тридцять*, *три*, *чотири*, від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти*

пишемо м'який знак:
п'ятьох, шістьох, вісімдесятьох, дев'ятьом, двадцятьом, трьома, сімдесятьома, чотирьох,
але:
чотирма.

3. Назви десятків *50–80* та сотень *500–900* пишемо **без м'якого знака** в середині слова:
п'ятдесят, шістдесят, п'ятсот, шістсот, дев'ятсот.

4. У числівнику *шістнадцять* **спрощення на письмі не відбувається.**

5. При творенні складних слів числівникові основи *двох-*, *трьох-*, *чотирьох-* вживаємо:
   - коли друга частина слова починається з голосного:
     двохактний, трьохелементний, чотирьохадресний,
     але:
     двох'ярусний і двоярусний;
   - при творенні будь-яких порядкових числівників:
     двохмільйонний, трьохтисячний, чотирьохсотий;
   - у складних прикметниках з декількома числівниковими основами:
     двадцятидвохповерховий, сімдесятитрьохрічний.

6. Числівникові основи *дво-*, *три-*, *чотири-* вживані, коли друге слово починається на приголосний:
дворазовий, триденний, чотирирічний.

7. Кількісні числівники, які є першою частиною складних слів (іменників, прикметників, прислівників), уживаються у формі родового відмінка (*шестиденка, восьмилітній, семиразово, сорокаденний*), за винятком числівників *90* і *100*, що зберігають свою початкову форму (*дев'яностоліття, сторіччя*), та числівника *тисяча*, після основи якого вживається сполучний голосний [*о*]:
тисячоголосий, тисячоліття.

8. Складні порядкові числівники, останньою частиною яких є компонент *-сотий*, *-тисячний*, *-мільйонний*, пишемо разом:
двохсотий, двадцятисемитисячний, шестимільярдний, сорокадвохмільйонний, кількатисячний, багатомільйонний.

9. У складених кількісних і порядкових числівниках кожен компонент пишемо окремо:
дев'ятсот дев'яносто дев'ять, дев'ятсот дев'яносто дев'ятий; тисяча сімдесят сім, тисяча сімдесят сьомий.

§94. Морфологічний розбір числівника

1. Частина мови, її значення.
2. Початкова форма:
   - для кількісних — називний відмінок;

- для порядкових — називний відмінок однини чоловічого роду.

3. Граматичні ознаки:
   - відмінок;
   - рід і число (якщо є).
4. Розряд за значенням:
   - кількісний (власне кількісний, збірний, дробовий, неозначено-кількісний);
   - порядковий.
5. Група за будовою (простий, складний, складений).
6. Особливості відмінювання.
7. Синтаксична роль у реченні.
8. Спосіб словотворення.
9. Особливості вимови та написання.

Зразок виконання:

Є тисяча доріг,
мільйон вузьких стежинок,
Є тисяча ланів, але один лиш мій...

В. Симоненко.

1. *Тисяча* — числівник, означає кількість предметів.
2. Початкова форма — *тисяча (доріг).*
3. Називний відмінок однини, жіночий рід.
4. Кількісний, власне кількісний.
5. Простий.
6. Відмінюється, як іменник I відміни мішаної групи.
7. Разом з іменником (*тисяча доріг*) виступає підметом.
8. В орудному відмінку має закінчення *-ею*: *тисячею.*

Я — жниця довічна,
Працюю терпляче
За радість труда
І за тисячний сніп.

Л. Костенко.

1. *Тисячний* — числівник, означає порядок при лічбі.
2. Початкова форма — *тисячний.*
3. Знахідний відмінок однини, чоловічий рід.
4. Порядковий.
5. Простий.
6. Відмінюється як прикметник твердої групи.
7. Виступає узгодженим означенням.

Дієслово

§95. Дієслово як частина мови

Дієслово — це повнозначна частина мови, яка означає дію або стан предмета й відповідає на питання *що робити? що зробити?*

***Радійте**, **співайте** пісні голосні,*
***Квітками заквітчуйте** чола ясні,*
***Радійте** і **смійтесь** в сльозах, солов'ї,*
***Стрівайте** воскреслі надії свої,*
***Минули** навіки дні чорних негод...*
***Живе** Україна! І вільний народ,*

Як з попелу Фенікс, ожив і злетів,
І поглядом зміряв він простір степів.
О Боже! Без меж милосердя Твоє!
І правда, о Боже, на світі ще є...
Олександр Олесь.

Дієслово може означати:

- реальну фізичну дію особи: *будувати, сіяти, вишивати, саджати, малювати, вмиватися;*
- стан, у якому перебуває особа: *спати, сидіти, стояти, журитися, сміятися, дрімати, мріяти;*
- становлення предмета, зміну його якості: *молодіти, старіти, сивіти, достигати, розквітати, худнути, блілнути;*
- ставлення особи до кого-небудь чи чого-небудь: *любити, кохати, поважати, ненавидіти, зневажати;*
- переміщення в просторі: *іти, бігти, їхати, летіти;*
- сприйняття органами чуття істоти: *бачити, чути, нюхати, слухати;*
- бажання: *хотіти, бажати, воліти, прагнути;*
- процес мислення та мовлення: *думати, мислити, аналізувати, говорити, повідомляти, радіти, розповідати, проінформувати.*

Примітка. Дію або стан позначають і деякі віддієслівні іменники *(читання, бажання, стрільба)*, але вони не виражають її в часі. Дієслова ж називають динамічні ознаки, властиві предметові в процесі їх становлення й розгортання в часі.

§96. Неозначена форма дієслова (інфінітив)

Неозначеною формою називають таку незмінювану форму дієслова, яка означає дію або стан, не вказуючи на час, особу, рід, число. Інші назви — **інфінітив, дієйменник.**

Дієйменник є початковою формою дієслова й відповідає на питання *що робити? що зробити?*

Інфінітив утворюється за допомогою формотворчого суфікса *-ти:*

Плакати, сміятися, любити,
Обіймати думами світи,
Перелити душу свою в діти
І зорею в небо одійти.
М. Луків.

Зрідка в розмовно-побутовому та художньому стилях уживається його варіант *-ть:*

Роботящим рукам перелоги орать,
Думать, сіять, не ждать
і посіяне жать роботящим рукам.
Т. Шевченко.

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.
Леся Українка.

Неозначена форма дієслова вживається тоді, коли треба назвати дію

взагалі, безвідносно до того, хто її виконує і коли.

*Можна **вибрать** друга і по духу брата,*
*Та не можна рідну матір **вибирати**.*
В. Симоненко.

*Як важко **підніматися** з колін,*
*Ще важче рабство з пам'яті **зітерти**!*
В. Женченко.

Примітка. У шкільній практиці *-ти(-ть)* часто кваліфікують як закінчення.

Морфологічні ознаки

- Вид: недоконаний чи доконаний (*летіти, злетіти*).
- Перехідність або неперехідність (*зустріти друга, зустрічатися з другом*).

Синтаксична роль

Синтаксичні функції інфінітива різноманітні. У двоскладному реченні неозначена форма дієслова може виступати у функції будь-якого члена речення:

- Підмета і простого присудка:
  ***Любить** свій край — це для народу **жити** (В. Сосюра).*
  ***Кохати** — нові землі **відкривати**, нюанси свіжі і відтінки нові (І. Драч).*
- Частини складеного дієслівного присудка:

*Маємо **жити**, звичайно, не хлібом єдиним,*
*Та довелось мені **бачить** в чаду і золі,*
Як за одну зачерствілу на камінь хлібину
*Згодні **віддати** все золото на землі.*
Б. Олійник.

*Я все життя **збирався** тільки **жити**, **дивитись**, **слухати** і **пити** нектар із келиха краси (Олександр Олесь).*

*Я **хочу пити** сонячні настої,*
Пізнать до краю радощі земні!
В. Симоненко.

Устами спраглими в цю мить
*всю хмільність світу **хочу спити**.*
Б.-І. Антонич.

- Додатка:
  ***Любить** людей мене навчила мати і рідну землю, що б там не було (В. Симоненко).*

Нас кличе Україна-мати
*Одвічну силу **дарувати**,*
*Свій дух **передавать** словам.*
Д. Білоус.

Привчав мене батько
***трудитись** до поту,*
*А мати — **любити** пісні.*
О. Підсуха.

- Означення:

*Каменя один приділ — **лежати**!*
*Вітрові один закон — **лети**!*
Є. Плужник.

А душа вклоняється просторам
*І землі за світлу радість — **жить**!*
О. Теліга.

- Обставини:

Виходить місяць до діброви
***Писать** елегії на пнях.*
Б.-І. Антонич.

Іде гроза дзвінка і кучерява
*Садам зомлілі руки **цілувать**.*
Л. Костенко.

- В односкладному реченні інфінітив виступає в ролі головного члена — присудка:

*Як тебе не **любити**,*
Києве мій?!
Д. Луценко.

*Як не **любити** зими сніжно-синьої*
На Україні моїй,
Саду старого в пухнастому інеї,
Сивих, веселих завій?
М. Рильський.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Синтаксичну функцію інфінітива в реченнях:
Вчитися — ось наше завдання (підмет).
Ми прагнемо сумлінно вчитися (дієслівний присудок).
Батьки веліли добре вчитися (додаток).
Моє бажання вчитися порадувало батьків (означення).
Ми приїхали сюди вчитися (обставина).

§97. Дві основи дієслова

Форми одного й того самого дієслова утворюються від двох різних основ — основи інфінітива та основи теперішнього часу.

Основа інфінітива виділяється шляхом відокремлення від неозначеної форми (інфінітива, дієйменника) суфікса *-ти:*

принести**, **мріяти**, **орендувати**, **полежати**, **любити**, **змагатися (разом з часткою *-ся (-сь)* при її наявності).

Основа теперішнього часу виділяється шляхом відокремлення від форми 3-ої особи множини теперішнього часу (а в дієсловах доконаного виду від майбутнього часу) особових закінчень *-уть (-ють)* або *-ать (-ять):*

***принесуть**, **мріють** (мрій-уть), **орендують** (орендуй-уть), **полежать**, **люблять** (лубл-ать), **змагаються**.*

В окремих дієсловах основи інфінітива й теперішнього часу збігаються:
нести — несуть, везти — везуть.

Від основи інфінітива творяться:

1. Форми минулого часу:
зробив, зробила, зробило, зробили.
2. Форми умовного способу:
зробив би, зробила б, зробило б, зробили б.
3. Дієприкметники минулого часу:
зроблений.
4. Дієприслівники доконаного виду:
зробивши.
5. Присудкові форми на *-но, -то:*
зроблено, налито.

Від основи теперішнього часу творяться:

1. Особові форми дієслів теперішнього часу:
   роблю, робиш, робить, робимо, робите, роблять.
2. Особові форми майбутнього часу доконаного виду:
   зроблю, зробиш, зробить, зробимо, зробите, зроблять.
3. Форми наказового способу:
   роби, робімо, робіть.
4. Дієприкметники теперішнього часу:
   лежачий.
5. Дієприслівники недоконаного виду:
   роблячи.

§98. Перехідні та неперехідні дієслова

За своїм значенням і відношенням до інших частин мови дієслова поділяються на дві групи: перехідні і неперехідні.

Перехідні дієслова означають таку дію, яка спрямована безпосередньо на якийсь предмет (дія переходить на предмет):

Я руку подаю через моря і гори
Усім, хто камінь б'є,
Хто землю ревно оре,
Хто вугіль добува і зеленить поля.
М. Рильський.

Виглядаю долю довгождану (В. Стус).

Блакить мою душу обвіяла (П. Тичина).

Стояла я і слухала весну (Леся Українка).

При перехідних дієслова додаток, виражений іменником (чи займенником), стоїть у **знахідному відмінку без прийменника:**

говорити (що?) *правду, вивчити вірш, посадити сад, намалювати картину, виорати землю, вишивати рушник;*
зустріти (кого?) *товариша, розуміти батьків, повідомити його, привітати перших.*

Інколи перехідні дієслова вимагають від залежного іменника (займенника) форми **родового відмінка:**

- Якщо перед дієсловом стоїть заперечна частка *не:*
  не прочитати книжки, не знайти підтримки, не відписати листа, не чути лектора.

  Не люблю каламутного слова.
  Я не покличу щастя не моє.
  Душа образ не забува.
  Не забувайте незабутнє (З тв. Л. Костенко).
- Якщо дія переходить не на весь предмет, а тільки на його частину:
  налити молока (не все молоко), *купити хліба, випити кави, придбати борошна, нарубати дров, зачерпнути води.*

Неперехідні дієслова означають стан або дію, що не переходить безпосередньо на об'єкт. Тому при неперехідному дієслові в реченні не завжди наявне залежне слово — назва предмета:

Ми добре відпочили. Літак летів швидко.

Неперехідні дієслова не мають при собі додатка, вираженого іменником (або займенником) у знахідному відмінку без прийменника.

*За всіх **скажу**, за всіх **переболію** (П. Тичина).*
*З журбою радість **обнялась** (Олександр Олесь).*
*Вечірнє сонце, **дякую** за день! (Л. Костенко).*
***Не забувай** про отчий свій поріг (А. Малишко).*
***Вірю** в пам'ять і серце людське (Б. Олійник).*

УВАГА!

До неперехідних належать усі дієслова з часткою *-ся (-сь)*:

умиватися, боятися, повертатися, змагатися, будуватися, сміятися.

Деякі дієслова можуть бути й перехідними (*читати книжку, шити плаття*), і неперехідними (*читати швидко, читати для бабусі, читати з другом; шити голкою, шити старанно, шити вдень*).

Якщо до перехідного дієслова додати частку *-ся*, то воно стає неперехідним:

зустрічати приятеля — зустрічатися з приятелем, вітати вчителя — вітатися з учителем.

§99. Види дієслів

Специфічною граматичною ознакою дієслова є вид — *недоконаний* чи *доконаний*.

Дієслова **недоконаного виду** вказують на тривалість дії або стану, тобто на її незавершеність.

Вони відповідають на питання *що робити?* (*що робив? що роблю? що робитиме? що буде робити?*):

*Безсумнівним є те, що справіку в людині двоє начал **живуть**, дві натури вічно в душі **протиборствують**: будівник і руйнач. Один **зводить** храм Артеміди, а другий уже **позиркує** на нього поглядом Герострата. Відколи й рід людський **існує**, **борються** в ньому ці дві сили, дві пристрасті, одна з яких **увінчує** нас вінцем безсмертя, а друга **стає** мовби нашим прокляттям. Тут вічний бій, він і нині **триває**... (За О. Гончаром).*

Дієслова недоконаного виду в дійсному способі мають форми:

- минулого часу:
  редагував, вишивала, плакала, будували;
- теперішнього часу:
  редагую, редагуєш, вишиваємо, плаче, будують;
- майбутнього часу (складна та складена форма):
  редагуватимуть — будуть редагувати, будуватимуть — будуть

будувати, вишиватимуть — будуть вишивати.

Дієслова **доконаного виду** виражають завершеність, обмеженість у часі, результативність дії або стану. Вони відповідають на питання *що зробити? (що зробив? що зробить?)*:

переконати, перемогти, подякувати, розвіяти, накопати, підмести, виспатися, полежати.

Посіяла [мати] людям літа свої,
літечка житом,
Прибрала планету, послала
стежкам споришу,
Навчила дітей, як на світі
по совісті жити,
Зітхнула полегко — і тихо пішла
за межу.
Посміхнулась, красива і сива,
як доля,
Змахнула рукою — злетіли увись
рушники.
Лишайтесь щасливі, — і стала
замисленим полем
На цілу планету, на всі покоління
й віки.
Б. Олійник.

Дієслова доконаного виду виступають тільки в минулому і майбутньому часах. Теперішній час указує на процес протікання дії, тому доконаного виду в теперішньому часі не буває.

УВАГА!
Отже, дієслова недоконаного виду мають три часи, а доконаного — два.

Групи дієслів за характером вираження видового значення

Дієслова недоконаного й доконаного виду здебільшого (але не завжди) утворюють **видові пари:**

іти — прийти, наголошувати — наголосити, розкидати — розкидати.

Дієслова, що мають видові пари:
писати — переписати, виступати — виступити, стукати — стукнути, витирати — витерти, спинити — спиняти, шукати — знайти.

Одновидові:

- тільки недоконаного виду:
  чергувати, ворогувати, чекати, переслідувати, поважати, залежати, покрикувати;
- тільки доконаного виду:
  схаменутися, стрепенутися, натерпітися, насумуватися, заручитися, наврочити, відшуміти.

Двовидові дієслова можуть виражати доконаний і недоконаний вид (залежно від контексту):

атакувати, гарантувати, адресувати, авансувати, ранити, вийти.

Учитель велів учню сісти (доконаний).

Совість велить дотримуватися норм моралі (недоконаний).

Способи вираження видових значень

Форми одного виду творяться від форм іншого за допомогою кількох засобів.

Недоконаний вид	Доконаний вид
1. Наявність префікса або його відсутність:	
рости	*вирости*
сіяти	*посіяти*
програмувати	*запрограмувати*
в'янути	*зів'янути*
чистити	*начистити*
2. Чергування суфіксів:	
засинати	*заснути*
кінчати	*кінчити*
повторювати	*повторити*
зашивати	*зашити*
виділяти	*виділити*
3. Чергування в коренях слів:	
видирати	*видерти*
скакати	*скочити*
збирати	*зібрати*
вигрібати	*вигребти*
4. Зміна кореня (суплетивізм):	
брати	*взяти*
ловити	*піймати*
шукати	*знайти*
виходити	*вийти*
говорити	*сказати*
5. Зміна наголосу:	
скликáти	*склúкати*
розрізáти	*розрíзати*
розкидáти	*розкúдати*
перенóсити	*переносúти*

Примітка. При творенні видових пар за допомогою префіксів можуть утворюватися дієслова як з одним і тим самим лексичним значенням, так і з різними.

Видові пари	Інше лексичне значення
робити — зробити	*заробити* *переробити* *відробити* *виробити* *приробити*
писати → написати	*дописати* *записати* *переписати* *виписати* *розписати* *відписати* *надписати* *прописати* *вписати*

Творення видових форм

Способи творення дієслів доконаного виду від дієслів недоконаного виду:

- додаванням префіксів:
  з- + робити = зробити;
  з-(-с) + користатися = скористатися;
  за- + в'язнути = зав'язнути;
  на- + писати = написати;
  по- + ставити = поставити;
  при- + ревнувати = приревнувати;
  про- + бігти = пробігти;
- за допомогою суфіксів:
  -ну- + пірнати = пірнути;
  -ону- + рвати = рвонути;
- одночасним додаванням префікса, випадінням або заміною суфікса (супроводжується чергуванням приголосних кореня):
  в- + падати = впасти;
  по-, -и- + вішати = повісити;
- додаванням префікса до іншого (співвіднесеного з ним) кореня:
  вз- + брати = взяти;
  з-(с-) + говорити = сказати;
  пі- + ловити = піймати.

Способи творення дієслів недоконаного виду від дієслів доконаного виду. Двоярусне творення видових форм

Дієсл. недок. виду + префікс = дієсл. док. виду I ярус		Дієсл. док. виду + суфікс = дієсл. недок. виду II ярус	
Дієслово недоконаного виду	Дієслово доконаного виду	Спосіб творення	Дієслово недоконаного виду
тягти	*витягти*	за допомогою суфіксів *-ува-*	*витягувати*
купити	*скупити*	*-овува-*	*скуповувати*
гріти	*зігріти*	*-ва-*	*зігрівати*
бігти	*добігти*	*-а- (-я-)*	*добігати*
пекти	*допекти*	за допомогою суфіксів, що супроводжується чергуванням звуків *-а- + е / і*	*допікати*
дерти	*видерти*	*-а- + е / и*	*видирати*
ростити	*виростити*	*-ува- + ст / щ*	*вирощувати*

§ 100. Способи дієслів

Спосіб дієслова вказує на відношення дії до дійсності.

В українській мові є три способи дієслів:

дійсний, *умовний* і *наказовий*.

Дійсний спосіб виражає реальну дію, яка відбувається (*теперішній час*), відбулася (*минулий час*), відбувалася в минулому поперед іншої минулої дії чи процесу (*давноминулий час*) або відбудеться (*майбутній час*):

Любила сад квітучий навесні.
Любила літо сонечком в зеніті.
Любити буду і осінні дні
Листком останнім на осіннім вітті.
Прийде зима, пригорнуся до слів,
А не впаду зотлілою зорею.
Почну ділитись радістю снігів
І тішитись розрадою своєю:
Що я на цій округленій землі
Тоненька гілка світу гомінкого.
Мене приніс метелик на крилі
У людний простір з неба голубого.
А сам помер. У пам'яті моїй
Тремтять і досі мерехтливі крила.
І почуття упевнених надій
В моїй душі собі гніздечко звили.

Г. Чубач.

Дієслова дійсного способу змінюються за **часами** (*ходить, ходив, буде ходити*), **числами** (*ходить — ходять*), у теперішньому й майбутньому часі — за **особами** (*я — ходжу, ходитиму; ти — ходиш, ходитимеш; він — ходить, ходитиме; ми — ходимо, ходитимемо...*), у минулому й давноминулому часі — за **родами** (*ходив, ходила, ходило; ходив був, ходила була, ходило було*).

Наказовий спосіб у формі наказу, заклику, побажання, прохання, поради виражає спонукання до дії. Дія реально ще не існує і не існувала, але той, хто говорить, сподівається, що вона повинна відбутися:

Не дуріте самі себе,
Учітеся, читайте,

*І чужому **научайтесь**,*
*Й свого **не цурайтесь**!*

Праведная душе!
***Прийми** мою мову не мудру, та щиру. **Прийми**, **привітай**.*

***Не кинь** сиротою, як кинув діброви, **Прилинь** же до мене хоч на одно слово*
*Та про Україну мені **заспівай**.*

***Поховайте** та **вставайте**,*
*Кайдани **порвіте***
І вражою злою кров'ю
*Волю **окропіте**.*

І всім нам вкупі на землі
*Єдиномисліє **подай***
*І братолюбіє **пошли**!*

З тв. Т. Шевченка.

Дієслова наказового способу не мають категорії часу, але вони змінюються за особами й числами.

Особа	Однина	Множина
1-а ос.	—	*сидімо, станьмо, співаймо*
2-а ос.	*сиди, стань, співай*	*сидіть, станьте, співайте*

Форми наказового способу утворюються від основи теперішнього часу за допомогою закінчень:

2-а ос. одн. *-и* (*скажи, зітри, винеси*) або нульового закінчення (*ночуй, святкуй, сип, ріж*);

1-а ос. мн. *-імо (-ім)*, *-мо* (*скажімо, зітрімо, винесімо, святкуймо, сипмо, ріжмо*);

2-а ос. мн. *-іть (-іте)*, *-те* (*скажіть, зітріть, винесіть, святкуйте, сипте, ріжте*).

Закінчення *-и*, *-імо (-ім)*, *-іть (-іте)* вживаються в таких випадках:

- якщо наголос падає на закінчення: *несуть — неси́, несі́мо, несі́ть;*
- якщо основа закінчується збігом двох приголосних: *гукнути — гукни, гукнімо, гукніть.*

Інші приклади:

*похвал-**и** похвал -**імо** похвал -**іть***
*вибер -**и** вибер -**імо** вибер -**іть***
*береж -**и** береж -**імо** береж -**іть***
*стрибн-**и** стрибн -**імо** стрибн -**іть**.*

В інших дієсловах з основою на *-j*, *д, т, з, с, л, н*, які пом'якшуються, на *б, п, в, м, ж, ч, ш, р* наказовий спосіб виражається в 2-ій ос. однини нульовим закінченням (*сій, мрій, стань, дозволь, злізь, порадь, сип, плач, удар, облиш, приголуб*).

Спеціальної форми 3-ої особи наказовий спосіб не має. Якщо треба передати наказ (прохання, пораду тощо) у 3-ій особі, то вживаються частки *хай*, *нехай* і форма 3-ої особи дійсного способу:

Хай (нехай) заграє, хай (нехай) пояснює, хай (нехай) почекають. Це т. зв. о п и с о в а (а н а л і т и ч н а) форма наказового способу:

Хай не розбудить смутку телефон.
Нехай печаль не зрушиться листами.

Хай буде легко. Це був тільки сон,
Що ледь торкнувся пам'яті вустами.

***Нехай** тендітні пальці етики*
***Торкнуть** вам серце і уста.*

З тв. Л. Костенко.

Деколи замість дієслова в наказовому способі вживається неозначена форма дієслова (інфінітив) для підсилення наказу:

Сидіти! Не відступати! Підняти** прапор! Перед вживанням воду **кип'ятити!

Умовний спосіб означає дію, можливу тільки за певних умов або бажану:

*Я **хотів би**, як ти, прожити,*
Щоб не тліти, а завжди горіть.

*Я **б побажав** тобі когось отак любити,*
Як я тебе люблю.

Але певен, що жодного разу
У вагання і сумнівів час
Дріб'язкові хмарки образи
***Не закрили б** сонце від нас.*
*Бо тебе і мене **б судила***
Не образа, не гнів — любов.
*В душі щедро вона **б світила**,*
Оновляла їх знов і знов.

З тв. В. Симоненка.

Умовний спосіб твориться від дієслів минулого часу за допомогою частки *би (б)*.

Частка *би* вживається після дієслів, які закінчуються на приголосний (***летів би**, **садив би**, **прославив би**, **беріг би***).

УВАГА!

Частку *би (б)* з дієсловами завжди пишемо окремо, вона може стояти як безпосередньо після дієслова, так і після будь-якого повнозначного слова:

Та де б не ходив я в далекій дорозі,
В чужім чи у ріднім краю,
Я згадую вогник у тихій тривозі
І рідну хатину свою.

А. Малишко.

Коли б усі одурені прозріли,
Коли б усі убиті ожили,
То небо, від прокльонів посіріле,
Напевне б, репнуло від сорому й хули.

В. Симоненко.

Коли б і нас небесних розлучили —
Загинули б не тільки ти і я:
Не вийшло б сонце на альпійські схили,
Спинилася б дніпрова течія.

М. Руденко.

Дієслова умовного способу мають лише категорії *роду* й *числа*. Форма особи визначається за допомогою займенників, а категорії часу взагалі немає.

Особа	Однина			Множина
	Чол. р.	Сер. р.	Жін. р.	
1-а	*писав би*	*писало б*	*писала б*	*писали б*
2-а	*писав би*	*писало б*	*писала б*	*писали б*
3-я	*писав би*	*писало б*	*писала б*	*писали б*

§ 101. Часи дієслів

Час дієслова — це морфологічна ознака, що виражає відношення реальної дії до моменту мовлення. В українській мові є чотири часи

дієслова: *теперішній*, *минулий*, *давноминулий* і *майбутній*.

Теперішній час. Дієслова цього часу означають дію, яка відбувається постійно (*дерево росте*) або в момент мовлення (*дощ іде, автомобіль їде, учитель пояснює*).

Дієслова в теперішньому часі завжди недоконаного виду (**доконаного не буває!**) і змінюються *за особами* і *числами*:

*Блакитна осінь **сяє** в берегах,*
*І помідори **спіють**, як пожари;*
*Буй-тури вітру **мчаться** на лугах,*
Рогами заплітаючися в хмарах.
***Хмеліє** мед у вуликах сухих*
*Бджола **бринить**, мов промінь, віковічно,*
І плід, мов серце яблунь молодих,
*У груди саду **гупає** ритмічно.*
І сам я тут, обнявши далину,
***Ряснію, множусь, дихаю** травою,*
*І вся земля **натягує** струну*
Між сонцем і людиною живою.

А. Малишко.

Минулий час. Дієслова цього часу означають дію, яка відбувалася або відбулася до моменту мовлення про неї:

*Рідна мати моя, ти ночей **недоспала**,*
*І **водила** мене у поля край села,*
І в дорогу далеку
*Ти мене на зорі **проводжала**,*
І рушник вишиваний
*На щастя, на долю **дала**.*

А. Малишко.

*Мене **водило** в безвісті життя,*
*Та я **вертався** на свої пороги,*
***Переплелись**, як мамине шиття,*
Мої сумні і радісні дороги.

Д. Павличко.

Дієслово в минулому часі змінюється за *родами* й *числами*.

Форми минулого часу утворюються від основи інфінітива за допомогою суфіксів:

-в — для чоловічого роду: *дякував, творив, світив, просив;*

-л (а) — для жіночого роду: *дякувала, творила, світила, просила;*

-л (о) — для середнього роду: *дякувало, творило, світило, просило;*

-л (и) — у множині: *дякували, творили, світили, просили.*

*Пізно я **повертався** додому, **приходив** обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. У складках своєї одежі **приносив** запах полів, мов старозавітній Ісав. Спокійний, самотній **сідав** десь на ґанку порожнього дому й **дивився**, як **будувалася** ніч. Як вона **ставила** легкі колони, **заплітала** сіткою тіней, **зсувала** й **підносила** вгору непевні, тремтячі стіни, а коли все це **зміцнялось** й **темніло**, **склепляла** над ними зоряну баню (М. Коцюбинський).*

УВАГА!

1. В окремих дієсловах чоловічого роду суфікс *-в-* зникає:
нес-ти — ніс, ляг-ти — ліг, вез-ти — віз.

Тут спостерігаємо чергування *о*, *е* з *і*:
пек-ти — пік, пек-ла; мог-ти — міг, мог-ла.
2. Ненаголошений суфікс *-ну-*, наявний в інфінітиві, при творенні форм минулого часу може випадати:
збліднути — зблід, зблідла,
але:
крикнути — крикнув, крикнула.

Давноминулий час. Дієслова цього часу означають дію, що відбулася перед іншою минулою дією:

Дознався був владика, що сліпий старець чинить у божому домі одправу, і заборонив (Марко Вовчок).
Лукаш... знаходить вербову сопілку, що був кинув, бере її до рук і йде по білій галяві до берези (Леся Українка).
Був позабував товаришів — тепер пригадав (С. Васильченко).

Форми давноминулого часу творяться переважно від дієслів доконаного виду аналітичним способом: до основного дієслова в минулому часі додається допоміжне дієслово *бути* в родових формах однини й у формі множини:

сказав був, сказала була, сказало було, сказали були.

Давноминулий час властивий розмовно-побутовому й художньому стилям.

Майбутній час. Дієслова в майбутньому часі називають дію, що відбудеться (або відбуватиметься) після моменту мовлення про неї, і відповідають на питання *що робитиму? що буду робити? що зроблю?*

*Та дарма, що літо **змінить** осінь*
*І волошки **втратять** дивну синь,*
Хто любив Вітчизну-матір досі,
*Той і далі **проживе**, як син.*
В. Герасимчук.

*Україно! Доки **жити буду**,*
*Доти **відкриватиму** тебе!*
В. Симоненко.

І до мене довірливо й строго
***Посміхнуться** далекі віки...*
Є. Плужник.

*В бентежнім серці **буде биться***
Повік нескінчена весна.
Є. Маланюк.

Форми майбутнього часу можуть виражати тривалу (необмежену в часі) дію і однократну (або обмежену) з указівкою на завершеність.

Відповідно вони творяться від основ недоконаного і доконаного виду.

Проста форма доконаного виду:

Основа майбутнього часу + особові закінчення.

Особа	Однина	Множина
1-а	*напишу*	*напишемо*
	прочитаю	*прочитаємо*
2-а	*напишеш*	*напишете*
	прочитаєш	*прочитаєте*
3-я	*напише*	*напишуть*
	прочитає	*прочитають*

Складна форма недоконаного виду:

Інфінітив + особові закінчення

1-а	*читатиму*	*читатимемо*
2-а	*читатимеш*	*читатимете*
3-я	*читатиме*	*читатимуть*

Складена форма недоконаного виду

Інфінітив + бути в особових формах

1-а *буду читати* *будемо читати*
2-а *будеш читати* *будете читати*
3-я *буде читати* *будуть читати*

Дієслова майбутнього часу змінюються за особами й числами.

*Всі ми **помремо*** (1-а ос. мн.). ***Стане*** (3-я ос. одн.) *землею нетривке наше тіло. І тільки в згадках, коли достоїн **будеш*** (2-а ос. одн.), ***вертатимешся*** (2-а ос. одн.) *до живих, рівнею **говоритимеш*** (2-а ос. одн.), ***гостюватимеш*** (2-а ос. одн.) *з ними. І добрий усміх **цвістиме*** (3-я ос. одн.) *для тебе на дівочому обличчі, материні очі **жалкуватимуть*** (3-я ос. одн.) *за тобою, як за своїм сином. От і **проживи*** (2-а ос. одн.), *чоловіче, свій вік, щоб твоя дитина, щоб люди тебе людиною назвали (М. Стельмах).*

§102. Особа, рід і число дієслова

Особа рід і число властиві особовим формам дієслова.

Особа дієслова — граматичне значення, яке виражає відношення дії або стану до їх суб'єкта в ситуації мовлення.

Особові значення дієслова

Суб'єкти дії, які беруть участь у розмові:

- суб'єкт-мовець — мовець називає дію, суб'єктом якої є він сам (значення 1-ої особи);
- суб'єкт-слухач — мовець називає дію, суб'єктом якої є слухач (значення 2-ої особи);

Суб'єкт дії, який не бере участі в розмові:

- мовець називає дію, суб'єктом якої є той (те), про кого (про що) він говорить (значення 3-ої особи).

*У кожної людини є доля. Над кожним із нас **тяжіє*** (3-я ос. одн.) *Найвищий Закон Справедливості, однаковий і в Космосі, і на Землі. Суть його в тому, що кожен, зрештою, **одержує*** (3-я ос. одн.) *по заслузі. Чинячи добро чи зло, ми **потрапляємо*** (1-а ос. мн.) *під певні закони, що **діють*** (3-я ос. мн.) *бумерангом. У житті людина наче **рухається*** (3-я ос. одн.) *по спіралі, де на кожному новому витку **пожинає*** (3-я ос. одн.) *результати того, що **вчинила*** (3-я ос., мин. час, жін. роду, одн.) *на попередньому. Тому в кожного **має*** (3-я ос. одн.) ***бути*** (інфінітив) *розвинений внутрішній контроль — совість. Зло довго **не забувається*** (3-я ос. одн.) *і **породжує*** (3-я ос. одн.) *зло. Добро **помножує*** (3-я ос. одн.) *добро, **торує*** (3-я ос. одн.) *шляхом справедливості, до якої **прагнуть*** (3-я ос. мн.) *люди у всі віки (К. Мотрич).*

§ 103. Дієвідмінювання дієслів

Зміну дієслів за особами й числами називають **дієвідмінюванням**.

За особовими закінченнями дієслова в теперішньому часі та в простій формі майбутнього часу поділяються на два типи дієвідмінювання — *першу* і *другу дієвідміни*.

Практично дієвідміни розрізняються за закінченнями 3-ої особи множини теперішнього часу (*вони*).

До **I дієвідміни** належать дієслова, які в 3-ій особі множини мають закінчення *-уть*, *-ють:*

в'яжуть, квітнуть, бережуть, ростуть, сивіють, фотографують, дихають, одягаються.

До **II дієвідміни** належать дієслова, які в 3-ій особі множини мають закінчення *-ать*, *-ять:*

лежать, біжать, сушать, учаться, косять, стоять, летять, мастять, лагодять.

Засобом розрізнення двох дієвідмін є голосний звук, що виступає в особових закінченнях:

- у I дієвідміні — *-е (є)*: *в'яжеш, в'яже, в'яжемо, в'яжете; шиєш, шиє, шиємо, шиєте;*
- у II дієвідміні — *-и (-ї)*: *летиш, летить, летимо, летите; стоїш, стоїть, стоїмо, стоїте.*

Дієвідміну можна визначити й за неозначеною формою дієслова (інфінітивом). Для цього треба відкинути суфікс *-ти (ть)*.

I дієвідміна охоплює дієслова:

1. з односкладовою основою на голосний: *лити, мити, бити, шити, вити;*
2. із суфіксами *-а-*, *-і-* (що не випадають в особових формах), *-ува-*, *-ну-*: *писати, біліти, будувати, кинути;*
3. з основою на *-оро-*, *оло-*: *боротися, колоти, пороти, молоти, полоти;*
4. з односкладовою основою на приголосний: *везти, нести, могти;*
5. слова *хотіти, іржати, ревіти, сопіти, гудіти.*

II дієвідміна включає дієслова:

1. із суфіксами *-и-*, *-і-* *(-ї-)*, що випадають в особових формах: *любити, хотіти, горіти, клеїти;*
2. із суфіксом *-а-* (після шиплячих та *j*), що випадає в особових формах: *мовчати, кричати, стояти;*
3. слова *спати, бігти, боятися.*

Дієвідмінювання дієслів теперішнього часу

Особа	I дієвідміна	II дієвідміна
	Однина	
1-а	*пишу, читаю*	*лежу, стою*
2-а	*пишеш, читаєш*	*лежиш, стоїш*
3-я	*пише, читає*	*лежить, стоїть*
	Множина	
1-а	*пишемо, читаємо*	*лежимо, стоїмо*
2-а	*пишете, читаєте*	*лежите, стоїте*

3-я *пишуть, читають лежать, стоять*

Правопис дієслів теперішнього часу при дієвідмінюванні

1. У 3-ій особі однини дієслова I дієвідміни мають закінчення *-е (-є)*, а II дієвідміни — *-ить (-їть)*.
2. Закінчення 1-ої особи множини може скорочуватися (така форма вживається рідко):

Затиснем біль рукою...
Посіємо жита над мерзлотою.
Розбудим фей.
Народимо дітей.

І. Жиленко.

3. В особових формах дієслів відбувається чергування приголосних основи інфінітива: *г, з → ж; к, т → ч; х, с → ш; ск, ст → щ; д → дж; зд → ждж:*

берегти — бережу, бережемо; казати — кажу, кажем; плакати — плачу, плаче; світити — свічу; колихати — колишу, колишемо; просити — прошу; мостити — мощу; садити — саджу; їздити — їжджу.

У дієсловах I дієвідміни чергування приголосних відбувається в усіх особах:

берегти — бережу, бережеш, береже, бережемо, бережете, бережуть; плескати — плещу, плещеш, плеще, плещемо, плещете, плещуть.

У дієсловах II дієвідміни чергування приголосних відбувається лише в 1-ій особі однини:

ходити — ходжу, ходиш, ходимо, ходите, ходять;
мастити — мащу, мастиш, мастить, мастимо, мастите, мастять.

4. У дієсловах з кінцевим губним основи (*б, п, в, м, ф*) у 1-ій особі однини та 3-ій особі множини з'являється *л* :

ловити — ловлю, ловлять; любити — люблю, люблять; ломити — ломлю, ломлять; графити — графлю, графлять.

5. Чергування голосних *о — а, е — і, е — и* в коренях дієслів:

допомогти — допомагати; мести — вимітати;вмерти — вмирати.

6. Суфікс основи інфінітива *-ува- (-юва-)* в особових формах теперішнього часу втрачає *-ва:*

сумувати — сумую, сумуєш, сумує.

УВАГА!

Щоб не помилитися в написанні дієслів на -шся, -ться, користуйтесь питаннями. Якщо в питанні є м'який знак, то й у дієслові пишемо м'який знак, якщо нема — не пишемо.
Турбуються — що роблять?
Турбуєшся — що робиш?
Милуються — що роблять?
Милуєшся — що робиш?

Дієвідмінювання дієслів майбутнього часу

I дієвідміна

Особа	Вид, форма, число		
	доконаний	недоконаний	
	проста	складена	складна
		однина	
1-а	*напишу*	*писатиму*	*буду писати*

	прочитаю	*читатиму*	*буду читати*
2-а	*напишеш*	*писатимеш*	*будеш писати*
	прочитаєш	*читатимеш*	*будеш читати*
3-я	*напише*	*писатиме*	*буде писати*
	прочитає	*читатиме*	*буде читати*
		множина	
1-а	*напишемо*	*писатимемо*	*будемо писати*
	прочитаємо	*читатимемо*	*будемо читати*
2-а	*напишете*	*писатимете*	*будете писати*
	прочитаєте	*читатимете*	*будете читати*
3-я	*напишуть*	*писатимуть*	*будуть писати*
	прочитають	*читатимуть*	*будуть читати*

II дієвідміна

	доконаний	недоконаний	
	проста	складена	складна
		однина	
1-а	*полежу*	*лежатиму*	*буду лежати*
	постою	*стоятиму*	*буду стояти*
2-а	*полежиш*	*лежатимеш*	*будеш лежати*
	постоїш	*стоятимеш*	*будеш стояти*
3-я	*полежить*	*лежатиме*	*буде лежати*
	постоїть	*стоятиме*	*буде стояти*
		множина	
1-а	*полежимо*	*лежатимемо*	*будемо лежати*
	постоїмо	*стоятимемо*	*будемо стояти*
2-а	*полежите*	*лежатимете*	*будете лежати*
	постоїте	*стоятимете*	*будете стояти*
3-я	*полежать*	*лежатимуть*	*будуть лежати*
	постоять	*стоятимуть*	*будуть стояти*

§ 104. Архаїчні дієслова

Це дієслова, які зберегли давню систему відмінювання: *дати*, *їсти*, *відповісти*, *бути* і похідні від них.

Особа	Однина	Множина
1-а	*їм, дам, доповім*	*їмо, дамо, доповімо*
2-а	*їси, даси, доповіси*	*їсте, дасте, доповісте*
3-я	*їсть, дасть, доповість*	*їдять, дадуть, доповідять*

Правопис архаїчних дієслів

1. Дієслова на *-вісти* без префікса не вживаються.
2. У сучасній мові форми *доповідять*, *розповідять* уживають рідко. Частіше використовують описові форми: *дадуть відповідь*, *зроблять доповідь*, *розкажуть*.

Відмінювання дієслова *бути*

Бути — єдина форма дієслова *є* в усіх особах і числах теперішнього часу.

	1-а	*єсмь, єсьмо*	Архаїчні (давні) форми. Уживаються в художній літературі зі стилістичною метою.
Є	2-а	*єси, єсте*	
	3-я	*єсть, суть*	

Минулий час: однина — *був*, *була*, *було*; множина — *були*.

Майбутній час: однина — *буду*, *будеш*, *буде*, множина — *будемо*, *будете*, *будуть*:

Я Всесвіту боржник!
Але комусь одному — не був.
Не є. Й не буду.

Б. Олійник.

Ми є. Були. І будем ми!
Й Вітчизна наша з нами.

І. Багряний.

§ 105. Зворотні дієслова

Серед неперехідних дієслів виділяють групу **зворотних дієслів**. Вони називають дію:

- спрямовану на самого діяча: *вдягатися, митися, причісуватися* (*вдягати, мити, причісувати* себе);
- здійснену в його інтересах: *будуватися, запасатися, збиратися* (*будувати, запасати* для себе, *збирати* себе),
- дію чи стан, у яких виявляються внутрішні властивості діяча: *кусатися, дряпатися* (мати здатність *кусати й дряпати*), *журитися, засмутитися* (самому стати *зажуреним, засмученим*).

Показником зворотних дієслів є постфікс *-ся (-сь)*. Більшість неперехідних дієслів з постфіксом *-ся (-сь)* має співвідносне перехідне дієслово без постфікса:

молити — молитися, купати — купатися, зачиняти — зачинятися, готувати — готуватися.

Проте є ряд зворотних дієслів, які не мають співвідносних перехідних дієслів:

гордитися, усміхатися тощо.

Ми мовчимо — поезія і Я.
Ми одна одній дивимось у вічі.
Л. Костенко.

Зупинилась тиша тиха і не збудна,
Зупинився в небі вечоровий дим.
Не спинися лиш ти, любове моя трудна,
Трудним світом білим падай, але йди.
М. Вінграновський.

Хоч як нелегко розібратись у подіях,
Проте найважче розібратись у собі.
В. Забаштанський.

§106. Безособові дієслова

Безособовим називають дієслово, що означає дію (або стан), яка реалізується сама по собі, незалежно від діяча (особи чи предмета).

Стихло раптом. І спало. І одлягло. Одкотилось. Завіяло. Дощ. Дивний дощ (Б. Олійник).

Надворі світало;
Пропало, пройшло, пролетіло,
Минулося, щезло, спливло.
Лишень головешками тліло.
Лишень попелищем цвіло.
Обвіялось, сном одіснилось,
Одмарилось, ген набулось,
Вкотилось і ген одкотилось,
Солоним риданням зайшлось.
І. Драч.

Безособові дієслова позначають:

- явища природи:
  світає, смеркає, розвидняється, вечоріє, мрячить, дощить, підмерзає, гримить, похолоднішало;
- стихійні явища:
  замело, залило, вигоріло, вимерзло, висушило;
- фізичний та психічний стан людини:
  трусить, морозить, нудить, пече, ріже, гнітить, тягне, кортить,

віриться, не віриться, спиться, не спиться, не лежиться, не сидиться;

- існування або міру наявності (чи відсутності) предмета та явища: *сталося, минулося, розійшлося, вистачає — не вистачає, бракує;*
- випадковість явища, незалежність його від особи: *щастить, таланить, не судилося;*

Безособові дієслова вживаються у формі 3-ої особи однини або у формі середнього роду минулого часу. Вони можуть також мати форми умовного способу та інфінітива (*світало б, вечоріти, почало смеркати*).

Проте насправді значення особи, числа й роду безособові дієслова не мають, бо дії чи стан, які вони означають, відбуваються незалежно від нашої волі. Тому безособове дієслово ніколи не поєднується з підметом. У безособових односкладних реченнях воно виступає головним членом — присудком.

Вечоріє і темніє.
По землі лягає мла.
Я. Щоголів.

Добридень, ноче! Як тобі тут спиться у товаристві холоду і зірок? (А. Жикол).

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

1. Безособові дієслова не треба плутати з незмінюваними безособовими формами на *-но, -то*, утвореними від дієприкметників:

зроблений — зроблено, пошитий — пошито, засіяний — засіяно.

2. Деякі дієслова в одному значенні мають усі граматичні форми (є особовими), а в іншому — безособовими.

Особові:

Грім гримить — хліб буде родить (Нар. тв.).
Пахне м'ята вечорово... (В. Романюк).
Одшиміло літо... Одспівало жито, тільки вітер креше іскри по стерні (Д. Фальківський).

Безособові:

Гримить! Тайна дрож пронимає народи... (І. Франко).
Пахне сіном з Чумацького возу, що менi сивиною сія (М. Вінграновський).
Одшиміло. Стихло. Призабилось.

§ 107. Способи творення дієслів

Найпоширеніші способи творення дієслів — префіксальний і суфіксальний:

Префіксальний. Цим способом творяться дієслова від інших дієслів.

Найпоширеніші префікси:

в(уві):	*влити, вмити, увійти, увімкнути;*
від (і):	*віднайти, відпрацювати, відібрати;*
до (ді):	*докопати, дофантазувати, дійти;*
над (і):	*надписати, надрізати, надіслати;*
під (і):	*підбігти, підмовити, підігнати;*
по,попо-:	*полити, попобігати;*
при-:	*привітати, припливти, притушити;*
роз- (розі-):	*розсміятися, роздати, розігнати;*
о- (об-,обі-):	*описати, обнести, обігріти*

Суфіксальний спосіб. Цим способом творяться дієслова як від дієслів, так і від інших частин мови — іменників, прикметників, числівників, займенників, вигуків.

Найпоширеніші суфікси:

-а- (-я-): *мріяти, рухати, міцнішати, вечеряти, ахати, зимувати, мекати;*

-ува-(-юва-): *записувати, перечитувати, копіювати, днювати;*

-и-: *гнівити, солити;*

-і- (-ї-): *синіти, радіти, жаліти, троїти;*

-ну-: *стукнути, грюкнути, крикнути, бахнути.*

Дуже поширений спосіб творення нових дієслів за допомогою суфікса (постфікса) *-ся*:

братися, знаходитися, битися, статися.

Префіксально-суфіксальний спосіб. Цим способом творяться дієслова як від інших дієслів, так і від іменних частин мови. Використовуються ті префікси, що й при префіксальному способі словотворення, і ті суфікси, що й при суфіксальному способі:

співати — підспівувати, глибокий — поглибити, закон — узаконити, густий — згустити, двоє — подвоїти, ходити — находитися.

Словоскладання:

- іменна частина + дієслівна основа: *благоволити, верховодити;*
- складні іменники + *-ува- (-юва-), -а- (-я-): вільнодумствувати, добродіяти.*

§ 108. Правопис дієслівних суфіксів

1. Суфікс *-ува- (-юва-)* пишемо в дієсловах:

   керувати, бракувати, товаришувати, учителювати, днювати.

   У похідних словах (віддієслівних іменниках та дієприкметниках) суфікс *-ува- (-юва-)* пишемо тоді, коли на перший голосний цього суфікса не падає наголос:

   вивершувати — вивершування, вивершуваний;
   очікувати — очікування, очікуваний;
   підсинювати — підсинювання, підсинюваний.

   Якщо ж на перший голосний падає наголос, то пишемо *-ова-*:

   друкувати — друкування, але: *друкований;*
   малювати — малювання, але: *мальований;*
   підпорядкувати — підпорядкування, але: *підпорядкований.*

2. У суфіксі *-овува-* перший голосний завжди наголошений:

   завойовувати — завойовування, завойовуваний;
   скуповувати — скуповування, скуповуваний.

3. Дієслова іншомовного походження, що мають у мові-джерелі суфікс *-ір-*, в українській мові втрачають його в усіх формах:
загітувати — загітований;
інформувати — інформований;
сконструювати — сконструйований.
Але в окремих словах для усунення небажаних омонімів суфікс *-ір-* (після *д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р* — *-ир-*) зберігається:
буксирувати (бо є *буксувати*);
парирувати (бо є *парувати*);
репетирувати (бо є *репетувати*);
полірувати (бо є *полювати*).
Суфікс *-ір- (-ир-)* уживається й у дієсловах типу *котирувати, лавірувати, марширувати, пікірувати, третирувати.*

§ 109. Дієприкметник як форма дієслова

Дієприкметник — це особлива форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією або станом і відповідає на питання *який?* (у називному відмінку однини чоловічого роду):

Як не любити любов'ю
наснажених,
Мудрістю сповнених книг!
М. Рильський.

*Мій перший вірш **написаний** в*
окопі,
На тій сипкій од вибухів стіні,
Коли згубило зорі в гороскопі
*Моє дитинство, **вбите** на війні.*
Л. Костенко.

*Геній — це великий талант, **помножений** на каторжну працю й **поділений** на безжалісну вимогливість до себе (В. Герасимчук).*

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Дієслово — вказує на дію : *підсолодити, підвищити, працювати, білити;*

Прикметник — указує на постійну ознаку: *солодкий, високий, працьовитий, білий;*

Дієприкметник — указує на ознаку за дією: *підсолоджений, підвищений, працюючий, побілений.*

Прикметники	**Дієприкметники**
сиве волосся	*посивіле волосся*
бліде обличчя	*зблідле обличчя*
запашні конвалії	*прив'ялі айстри*
українська пісня	*прослухана пісня*
небесна блакить	*потемніле небо*

Дієприкметник поєднує в собі ознаки дієслова і прикметника.

Ознаки дієслова

1. *Вид*:
   - недоконаний — *іржавіючий, палаючий, сяючий;*
   - доконаний — *скошений, виголошений, відкритий, загороджений.*
2. *Час*:
   - теперішній — *читаючий, ходячий;*
   - минулий — *заморожений, звільнений, збудований, позеленілий, викинутий* (лише два часи).

3. *Стан:*
- активний — ***виконуючий, лежачий, почорнілий;***
- пасивний — ***створений, побачений, напоєний, доглянутий, споруджений.***

4. Може мати *залежні слова* (іменник, займенник, прислівник): *вирощений у теплиці, змужнілий в експедиції, переможений нами, домальований давно.*

Ознаки прикметника

1. Указує на ознаку предмета й відповідає на питання *який? яка? яке? які?*
2. Змінюються за *родами, числами* та *відмінками:*
запрошений — запрошена, запрошене, запрошені;
запрошеного, запрошеному, запрошеного, запрошеним, на запрошеному.
3. Узгоджуються з пояснюваним іменником у роді, числі та відмінку:
засіяний лан, засіяна нива, засіяне поле.
4. У реченні виступає:
- означенням

*Вдаль **голубими** вітрами*
Весни за обрій пливли.
Радо мене зустрічала
***Мамина** вишня в саду.*
Д. Луценко.

- частиною складеного іменного присудка

*Чорна ніч **інкрустована** ніжністю (Л. Костенко).*

*Тепле повітр'я було **напоєне** пахощами запашних квітів (О. Гончар).*

Примітка. Дієприкметники можуть переходити в іменники, тоді вони виконують синтаксичну роль підмета і додатка.

***Битий небитого** везе.*

*Не питай **ученого**, а питай **бувалого** (Нар. тв.).*

Дієприкметник разом із залежними від нього словами називають **дієприкметниковим зворотом.** Дієприкметниковий зворот виконує в реченні роль поширеного означення:

*Настане день, **обтяжений***
плодами.
Не страшно їм ні слави, ні хули.
*Мої суцвіття, **биті холодами,***
Ви добру зав'язь все-таки дали.
Л. Костенко.

Дієприкметниковий зворот може стояти після пояснюваного слова і перед ним. Якщо стоїть після пояснюваного слова, то в усному мовленні виділяється паузою, а на письмі — комою:

***Налиті пурпуром** плоди*
Звисають тяжко з віт зелених.
М. Рильський.
І розкриває день свою зелену книгу,
Друковану вночі хмаринами
небес.
А. Малишко.

*Кожне дерево, **зрубане на землі**, показує, що щось природне підтято вже і в людській душі (В. Підмогильний).*

Активні та пасивні дієприкметники, їхнє творення

Дієприкметники за своїм значенням поділяються на дві групи: *активні* та *пасивні*.

Активні дієприкметники. Такі дієприкметники виражають ознаку предмета, зумовлену дією самого предмета:

листок позеленів — позеленілий листок;
листя зів'яло — зів'яле листя.

Активні дієприкметники мають форми **теперішнього** *(достигаючі вишні, палаючий обрій, лежачий камінь, терпляча бабуся)* і **минулого часу** *(розквітле дерево, зарослий ставок, засохлий пеньок, розчервонілий від бігу)*.

Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від основи теперішнього часу неперехідних і перехідних (зрідка) дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів:

- *-уч-,-юч-* — від дієслів І дієвідміни:
  ріжуть — ріжучий;
  крокують — крокуючий;
- *-ач-, -яч-* — для дієслів II дієвідміни:
  лежать — лежачий;
  дрижать — дрижачий;
  ходять — ходячий,

Потонули всі вогні
В сиве марево тремтяче.
С. Горлач.

Коли весною зацвіте трава
*В **палаючих** серпанках,*
В степ на курган крутий іде
Старенька зморена журавка.
Д. Луценко.

Активні дієприкметники минулого часу творяться від основи інфінітива (лише неперехідних дієслів доконаного виду) за допомогою суфікса *-л-:*

почорніти — почорнілий;
посивіти — посивілий;
ожити — ожилий;
пригоріти — пригорілий;
змарніти — змарнілий.

*В **зів'ялих** листочках*
Хто може вгадати
Красу всю зеленого гаю?
І. Франко.

*І хай сердець **розквітлих** чисті звуки*
Мелодією щастя прозвучать.
Л. Забашта.

УВАГА!

До особливостей творення таких дієприкметників належить утрата суфікса *-ну-* інфінітивної основи й випадіння кінцевого приголосного *(с)* основи:

*зблід**ну**ти — зблідлий;*
*замерз**ну**ти — замерзлий;*
*розцві**с**ти — розцвілий;*
*присі**с**ти — присілий.*

Щодо використання активних дієприкметників, то потрібно пам'ятати:

1. Активні дієприкметники теперішнього часу в сучасній українській

мові маловживані. Їх характеризують як книжні витвори, не властиві художній літературі та живомовній стихії.

Значна кількість давніх активних дієприкметників трансформувалася в якісні прикметники: *плавучий, живучий, співучий, плакучий, родючий, кусючий, тямущий, видющий, цілющий, лежачий, ходячий* тощо.

Лежачий камінь у траві лежить.
Вода під камінь, кажуть, не біжить.
Лежаче в цього каменя життя.
Отож лежачі в нього почуття.
Є. Гуцало.

2. Активних дієприкметників минулого часу із суфіксами *-ш(ий)*, *-вш(ий)* в українській мові немає. Натомість в українській мові використовуються інші засоби, зокрема підрядні речення:

полюбивший (рос.) — той, що полюбив;
победивший (рос.) — той, що переміг;
заснувший (рос.) — той, що заснув.

3. Від багатьох дієслів узагалі не можна утворити активних дієприкметників, наприклад, від *синити*. Не утворюються дієприкметники й від дієслів з часткою *-ся*:

змагатися, турбуватися, годитися.

Пасивні дієприкметники. Такі дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета:

написаний твір — хтось написав твір;

посаджений сад — хтось посадив сад

або ж зумовлену зворотною дією того самого предмета:

умитий хлопець — хлопець умився;

усміхнена дівчина — дівчина усміхнулася.

Не вам мій спів, уквітчані герої
Кривавих справ, не вам мій голос, ні!
П. Грабовський.

О, як я ненавиджу зліплені з глини
Холодні і мертві, байдужі серця!
Л. Первомайський.

Народе мій, коли тобі проститься крик передсмертний і гірка сльоза розстріляних, замучених, забитих по соловках, сибірах, магаданах? (В. Стус).

Ніхто не забутий. На попіл ніхто не згорів. Солдатські портрети на вишитих крилах пливуть (Б. Олійник).

Пасивні дієприкметники мають форми тільки **минулого часу** і бувають доконаного та (рідше) недоконаного виду.

Примітка. На ґрунті української мови пасивні дієприкметники з суфіксом *-м-* утратили давні форми теперішнього часу. Це сучасні прикметники: *відомий, знайомий, любимий, терпимий.*

Пасивні дієприкметники творяться від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-н(ий)*, *-ен(ий)*, *-єн(ий)* і *-т(ий)*:

сказати — сказаний;
зв'язати — зв'язаний;
бажати — бажаний;
мити — митий;
терти — тертий;
привезти — привезений;
засвоїти — засвоєний;
викроїти — викроєний.

Від дієслів, основа яких закінчується на *-и-*, пасивні дієприкметники утворюються за допомогою суфікса *-ен(ий)*:

пояснити — пояснений;
побачити — побачений;
зловити — зловлений.

Примітка. Існують випадки варіантного творення дієприкметників за допомогою суфіксів *-т-* і *-ен-* (від дієслів із суфіксом *-ну-* та буквосполученням *-оло-*):

молоти — молотий і *мелений;*
полоти — полотий і *полений;*
одягнути — одягнутий і *одягнений;*
замкнути — замкнутий і *замкнений;*
зігнути — зігнутий і *зігнений;*
вернути — вернутий і *вернений* тощо.

Використовуючи пасивні дієприкметники, треба пам'ятати:

1. При творенні пасивних дієприкметників кінцеві приголосні інфінітива зазнають чергування:
виїздити — виїжджати;
виходити — виходжений;
народити — народжений;
погасити — погашений;
заморозити — заморожений;
пустити — пущений;
зловити — зловлений;
приголубити — приголублений.
2. У суфіксах пасивних дієприкметників завжди пишемо одну букву *н*:
осяяний, загартований, запрошений, змащений, загороджений.
3. Дві букви *-нн-* пишемо в прикметниках дієприкметникового походження, коли на суфікс падає наголос:
нездола́нний, невблага́нний, неска́занний, нездійсне́нний,
але:
нездо́ланий, неска́заний, нездійснений, незлі́чений.

Відмінювання дієприкметників

Дієприкметники відмінюються, як прикметники твердої групи — *за родами, числами й відмінками*:

замріяний юнак, замріяна юнь, замріяне юнацтво, замріяні люди.

Однина

Відмінки	чол. р., сер. р.	жін. р.
Н.	*замріяний* ліс, *замріяне* поле	*замріяна* нива
Р.	*замріяного* лісу, поля	*замріяної* ниви
Д.	*замріяному* лісу, полю	*замріяній* ниві
Зн.	*замріяний* ліс, *замріяне* поле	*замріяну* ниву
О.	*замріяним* лісом, полем	*замріяною* нивою

М. (у) *замріяному (замріянім)* лісі, (на) *замріяній* ниві полі

Множина

Н. *замріяні* ліси, поля, ниви
Р. *замріяних* лісів, полів, нив
Д. *замріяним* лісам, полям, нивам
Зн. *замріяні* ліси, поля, ниви
О. *замріяними* лісами, полями, нивами
М. (у, на) *замріяних* лісах, полях, нивах

У знахідному відмінку однини дієприкметники можуть мати паралельні форми, залежно від іменника, з яким вони узгоджуються. Якщо іменник належить до назв істот, дієприкметник має форму родового відмінка, а якщо неістот — називного:

(бачу) *пожовтілий листок, достиглі вишні,*
але:
скривдженого хлопця, утомлених шахтарів.

У місцевому відмінку однини дієприкметники можуть мати паралельні закінчення *-ому* та *-ім:*

на примерзлому ґрунті — на примерзлім ґрунті; у посивілому волоссі — у посивілім волоссі.

Перехід дієприкметників у прикметники та іменники

В українській мові дієприкметники можуть утрачати властиві їм дієслівні ознаки й переходити до розряду прикметників. При цьому вони вже виражають постійну ознаку предмета й не мають залежних слів.

У сполученнях *смажена риба, квашена капуста, парене молоко* слова *смажена, квашена, парене* — прикметники, бо вони виражають постійну ознаку предмета.

У висловах *риба, смажена на олії; молоко, парене в печі; у діжці квашена капуста* ті самі слова — дієприкметники, оскільки виражають ознаку предмета за дією й мають залежні слова.

Отже, для того щоб визначити, до якої частини мови належить слово, що має форму дієприкметника, треба його розглядати в контексті. Якщо дієприкметник, виконуючи роль означення чи іменної частини складеного присудка, утрачає здатність при собі мати залежний іменник, то це є свідченням переходу його в прикметники.

Дієприкметники і прикметники дієприкметникового походження можна розрізняти за низкою ознак:

1. У прикметниках наголошується суфікс, у дієприкметниках — корінь:
варе́ний — ва́рений;
пече́ний — пе́чений;
уче́ний — у́чений;
невпізна́нний — невпі́знаний;
незрівня́нний — незрі́вняний.
2. Завжди переходять у прикметники пасивні дієприкметники минулого часу, вжиті без залежних слів у переносному значенні:
налякані (неспокійні) *очі*, але *налякані* (трагічними подіями) *люди;*

піднесений (гарний) *настрій*;
стримані (коректні) *рухи*;
пекучий (пронизливий) *погляд*.

3. Завжди переходить у прикметники пасивні дієприкметники, що не мають залежних слів і в сполученні з іменниками називають одне поняття (як правило, страву, продукт або матеріал):
сіяне борошно, смажена картопля, збирана сметана, квашена капуста, солоні кавуни.

Деякі дієприкметники можуть переходити в іменники (субстантивуватися). У цьому випадку вони втрачають ознаки дієслова, але й не виражають ознак предмета (як іменники), вони називають предмети й виконують синтаксичні функції підметів і додатків:
полонений ворогами солдат — *полонений* (хто?).
***Полонених** відправлено в глибокий тил.*
***Поранені** лікуються у військовому госпіталі.*

4. Прикметники не керують іменниками й не можуть мати пояснюваних слів:
битий шлях — битий вітром колос; вихована людина — вихована в сім'ї дитина.

5. Дієприкметники, що перейшли в прикметники, втрачають дієслівні суфікси:

Дієприкметники	Прикметники
літаючий	*летючий*
отруєний	*отруйний*
перекладений	*перекладний*
підвішена	*підвісна*
підписаний	*підписний*

6. Крім того, варто пам'ятати:
- переходять у прикметники активні дієприкметники теперішнього часу, утворені від дієслів, що називають стан, у якому перебуває предмет:
сидяча робота, *стояча* вода, *спляча* царівна, *мисляча* людина, *люблячий* син; а також ті, що в сполученні з іменником називають одне поняття (найчастіше це терміни):
шиплячі і *свистячі* звуки; *невстигаючі* учні;
- активні дієприкметники минулого часу не переходять у прикметники. Їх треба відрізняти від прикметників, утворених від дієслів недоконаного виду за допомогою суфікса *-л-* (активні дієприкметники творяться лише від дієслів доконаного виду):
стиглий (дієприкметник *достиглий*);
гнилий (дієприкметник *згнилий*);
прілий (дієприкметник *зіпрілий*).

Безособові форми на -но, -то

Безособові форми на *-но, -то* — це незмінювані дієслівні форми, які

утворені від пасивних дієприкметників минулого часу з суфіксами *-н(ий)*, *-т(ий)* шляхом заміни закінчень на суфікс *-о:*

збудований міст — *збудовано* міст, *зораний* степ — *зорано* степ, *вирощений* сад — *вирощено* сад, *вкритий* росою — *вкрито* росою, *прожитий* вік — *прожито* вік, *вишита* сорочка — сорочку *вишито.*

Ці форми виражають дію невідомої або неназваної особи й уживаються в значенні «хтось щось зробив»:

Тепло, пишно і велично у козацькій хаті,
А простором не зрівнятись
і царській палаті.
Вквітчано *її гаями,* ***вислано*** *лугами*
І ***закрашено*** *Дунаєм, його берегами.*

П. Куліш.

Білу хату, червону калину, луги, береги — все у спадок мені ***заповідано*** *з роду до роду (І. Бердник). Довічну мудрість* ***зосереджено*** *у непохитний припис цей: немає у житті середини, є тільки фланги, й тільки — центр (Б. Олійник).*

На відміну від дієприкметників, безособові форми не вказують на ознаку за дією, а самі виражають дію, яка поширюється на якийсь предмет. При них обов'язково стоїть додаток у знахідному відмінку без прийменника (тобто прямий додаток):

Хай буде все небачене ***побачено.***
Хай буде все пробачене ***пробачено.***
Багато слів ***написано*** *пером.*
Несказане лишилось несказанним.

Л. Костенко.

При безособових формах на *-но*, *-то* суб'єкт дії може бути виражений субстантивованим словом або іменником в орудному відмінку:

Ой у полі жито копитами ***збито,***
Під білою березою козаченька
вбито.
Ой, убито, вбито, затягнено *в*
жито,
Червоною китайкою личенько
накрито.

Нар. тв.

§110. Дієприслівник як форма дієслова

Дієприслівник — це особлива незмінювана форма дієслова, яка називає додаткову дію (чи стан), що супроводжує названу присудком головну дію (чи стан).

Дієприслівник відповідає на питання *що роблячи?* (недоконаний вид), *що зробивши?* (доконаний вид):

Кожна людина, ***перебувши*** *час цвітіння, починає збирати келих своєї мудрості (В. Винниченко).*

Так шкода кожної хвилини,
Що порошинкою пролине
І зникне в прірві забуття,
Лишивши *жаль і каяття.*

Олександр Олесь.

*Не псуйте дні, **шукаючи** життя, але живіть **палаючи**, і вас не скорить забуття землі (С. Горлач).*

Зверніть увагу, що дія, названа дієсловом-присудком і дієприслівником, завжди виконується одним і тим самим діячем, який називає підмет.

Тому стилістично неправильними є такі конструкції з дієприслівниковими зворотами:

Прочитавши поему Т. Шевченка «Наймичка», мене схвилювала доля матері Ганни.

Підійшовши до пам'ятника Тарасові Шевченку, мене вразила його монументальність.

Познайомившись з ілюстраціями І. Марчука до творів Т. Шевченка, ми зустрілися з самим художником.

Дієприслівник поєднує в собі ознаки дієслова і прислівника.

Ознаки дієслова

1. Має спільну з дієсловами основу й лексичне значення :
   співати — співаючи, намалювати — намалювавши, усміхнутись — усміхнувшись.
2. Зберігає вид того дієслова, від якого утворений:
   - доконаний (що зробивши?): *зібравши, під'їхавши, пожартувавши, схилившись;*
   - недоконаний (що роблячи?): *сидячи, несучи, дихаючи, творячи, заплітаючись.*
3. Буває перехідним або неперехідним:
   зустрічаючи, запалюючи (кого? що?) *друга, вогнище* — перехідні;
   сидівши, задумавшись — неперехідні.
4. Може мати залежні слова:
   зібравши студентів, працюючи з ними.

Ознаки прислівника

1. Незмінна форма.
2. Виконує найчастіше роль обставини (способу дії, часу, причини, мети, умови):
   ***Не спитавши броду**, не лізь у воду* — обставина умови.
3. Дієприслівник разом із залежними словами утворює дієприслівниковий зворот, який у реченні виступає обставиною. На письмі виділяється комами, а у вимові — інтонацією:

Гори, розлігшись під небом високим,
Сонцю підклали паруючу спину.
Вітер притомлений, взявшись у боки,
Спочити присів на стареньку ялину.

К. Мандрик.

Творення дієприслівників

Дієприслівники недоконаного виду утворюються від основи теперішнього часу за допомогою суфіксів *-учи, -ючи* (для дієслів І дієвідміни) і *-ачи, -ячи* (для дієслів ІІ дієвідміни):

*оживляють — **оживляючи**;*
*призначають — **призначаючи**;*
*везуть — **везучи**;*
*кажуть — **кажучи**;*
*садять — **садячи**;*
*косять — **косячи**;*
*бачать — **бачачи**;*
*біжать — **біжачи**;*

Щастя — не знати спокою,
*в далі **йдучи** невідомі.*
О. Підсуха.

Той сіє збіжжя зимове і яре,
*Той сіє зорі, **сходячи** на хмари.*
Д. Павличко.

Дієприслівники доконаного виду утворюються від основи інфінітива за допомогою суфікса *-ши* (якщо основа закінчується на приголосний) і *-вши* (якщо основа закінчується на голосний):

*зробити — **зробивши**;*
*написати — **написавши**;*
*почекати — **почекавши**;*
*принести — **принісши**;*
*привезти — **привізши**;*
*обпекти — **обпікши**.*

***Запрягши** сонце до теліги,*
Назустріч виїду весні.
Б.-І. Антонич.

*Навшпиньки підійшов вечір, засвітив зорі, послав на травах тумани і, на уста **поклавши** палець, ліг (П. Тичина).*

Дієприслівники доконаного і недоконаного виду можуть утворюватися від дієслів з постфіксом *-ся (сь)*:

*замилуватися — **замилувавшись**;*
*хвилюватися — **хвилюючись**;*
*задуматися — **задумавшись**;*
*усміхатися — **усміхаючись**.*

*В туман **загорнувшись**, далекі тополі*
В душі вигравають мінорную гаму.
П. Тичина.

***Сплітаючись** гіллям,*
Стоять дуби зелені, свіжолисті,
Од квітів ллються пахощі струмисті.
М. Рильський.

Правопис дієприслівників

1. У дієприслівниках недоконаного виду в суфіксі завжди пишемо *и* (*-учи, -ючи, -ачи, -ячи*), на відміну від дієприкметників, які мають закінчення називного відмінка множини — *-і*:
відповідаючи на питання, скиглить літаючи, тікав ревучи;
сяючі обличчя, літаючі моделі, ревучі мотори, палаючі промені.

2. Частку *не* з дієприслівниками завжди пишемо окремо, крім тих, що без *не* не вживаються (як і дієслова):
нехтуючи, ненавидячи, нездужаючи, неволячи;
у дієслівному префіксі *недо-*, який указує на неповноту дії:
недобачаючи, недочуваючи, недоїдаючи;

А зорі падають і гаснуть,
***Не долетівши** до землі.*

Невже і я отак завчасно
Впаду, погасну, промину,
До душ людських не докричавшись,
Їх не розкривши таїну?
Б. Мозолевський.

У тих випадках, коли дієприслівники втрачають здатність керувати залежними словами, вони переходять у прислівники. Таке явище називають **адвербіалізацією.**

Порівняймо:

Читати книжку, лежачи на дивані.
Читати книжку лежачи.

У першому реченні *лежачи* — дієприслівник, тому що при ньому є залежне слово *на дивані*. У другому реченні *лежачи* — прислівник, бо при ньому немає залежних слів.

Найчастіше адвербіалізуються дієприслівники теперішнього часу недоконаного виду: *Він плакав **стоячи**.*

*Співають **ідучи** дівчата.*
*Раділи **встаючи** люди.*

Прислівники дієприслівникового походження, як правило, стоять після означуваного дієслова-присудка і на письмі не відокремлюються комами.

Прислівник

§111. Прислівник як частина мови

Прислівник — це повнозначна незмінна частина мови, яка виражає ознаку дії, стану, предмета або іншої ознаки й відповідає на питання *як? де? коли? куди? звідки? скільки? в якій мірі?*:

***Наліво** підеш — **там** достаток буде,*
***Направо** — спокій,*
***Прямо** — боротьба.*
П. Скунць.

*Епоха **повсякчас***
Жде подвигу від тебе,
І кожному із нас
*Звершить **багато** треба.*
О. Підсуха.

*Я жив би **двічі** і помер би **двічі**,*
Якби було нам два життя дано,
*Щоб людству **чесно** глянути у вічі,*
Незганьбленим зберігши знамено.
М. Бажан.

*Не треба думати **мізерно**.*
*Безсмертя є ще **де-не-де**.*
Л. Костенко.

Називаючи ознаку дії (або стану), прислівник залежить від дієслова та його форм:

*говорити **виразно**, бігти **швидко**, їхати **верхи**, житиму **по-новому**, сплю **міцно**, посаджений **торік**, повернувшись **учора**.*

Називаючи ознаку іншої ознаки, прислівник залежить від прикметника або іншого прислівника:

***надзвичайно** вимогливий, **дуже** добрий, **удвічі** ширший, **зовсім** юний, **ледве** помітно, **трохи** дорожче, **надто** весело.*

Називаючи ознаку предмета, прислівник залежить у реченні від іменника:

ліс *восени*, дорога *ліворуч*, прогулянка *пішки*, кава *по-турецьки*, рух *уперед*, лист *здалека*, вечеря *нашвидкуруч*.

Синтаксична роль у реченні

Прислівники здебільшого виступають обставинами:

*Світ **по-новому** відкривати, поете, обов'язок твій (М. Рильський).*

Якщо прислівник залежить від іменника, тоді він виконує синтаксичну функцію означення:

*Дорога **ліворуч** вела в царство лісу (В. Крищенко).*

Підметами і додатками прислівники бувають тоді, коли вживаються в значенні іменника:

Давай не оглядатися назад,
Не обмочила душу хмара чорна.
Давай зайдемо у квітучий сад,
*Де є **«сьогодні»** і немає **«вчора»**.*
В. Крищенко.

Такі прислівники, як *потрібно, треба, шкода, можна, не можна, необхідно, жаль, пора, соромно, прикро* тощо виконують роль присудків у безособових реченнях, їх називають присудковими.

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки
Батьківщину.
В. Симоненко.
Поетам всіх віків була
потрібна Муза.
Л. Костенко.

§ 112. Розряди прислівників за значенням

За лексичним значенням і синтаксичною роллю в реченні прислівники поділяються на два основні розряди — **означальні й обставинні**:

*Не треба думати **мізерно**.*
*Безсмертя є ще **де-не-де**.*
Л. Костенко.
І миті жодної не можна повернути,
*Щоб **заново, по-іншому** прожить.*
В. Симоненко.

Означальні прислівники

Якісні (якісно-означальні) — це якісна характеристика дії або стану. Відповідають на питання *як?*

Сюди належить найпоширеніша в мові група прислівників на *-о*, зрідка — на *-е*, які походять від прикметників або співвідносні з ними:

спокійний — спокійно, холодний — холодно, гарячий — гаряче.

Ці прислівники пояснюють дієслова, дієприкметники, дієприслівники:

вітали врочисто, працювали сумлінно, зроблений прекрасно, боляче зітхаючи.

Примітка. Якісно-означальним є також прислівник *так*:

Я так люблю життя, що хотів би прожити його до останньої хвилини (Олександр Олесь).

Кількісні (кількісно-означальні) — характеризують дію, стан чи озна-

ку з боку кількості й міри вияву. Відповідають на питання *скільки? наскільки? як багато? якою мірою?:*

надзвичайно цікаво, досить активний, дуже уважний, трохи здивований, повторив двічі, утроє більше, знищити дотла, ледве встиг, набагато більше.

Залежать від прикметників, дієслів, дієприкметників, інших прислівників.

Прислівники способу дії — указують на те, яким способом відбувається дія чи виявляється ознака. Відповідають на питання *як? яким способом? яким чином?*

Читати по-латині, простувати навмання, виставити напоказ, розмовляти втрьох, вивчити напам'ять, сидіти навпочіпки, зробити по-своєму, турбуватися по-батьківськи, пропасти безвісти.

Прислівники способу дії утворюються від іменників *(гуртом, слідом)* та іменних частин мови з прийменником *(уголос, підряд, по-перше).*

Обставинні прислівники

Обставинні прислівники виражають різні обставини, за яких відбувається дія.

Прислівники місця означають місце чи напрямок дії та відповідають на питання *де? куди? звідки?:*

там, тут, угору, униз, усюди, звідусіль, скрізь, навколо, обабіч, вправо, далеко, ліворуч, лісом, шляхом, де-не-де.

Прислівники часу означають час перебігу дії (або стану) чи її тривалість і відповідають на питання *коли? відколи? доки? як довго? з яких пір?:*

сьогодні, тепер, удень, завжди, тоді, взимку, здавна, щороку, донині.

Прислівники причини вказують на причину або зумовленість дії (чи стану) і відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?:*

згарячу, зопалу, зосліпу, спересердя, спросоння, ненароком, мимоволі, ненавмисне, знічев'я.

Прислівники мети вказують на мету дії та відповідають на питання *для чого? навіщо? з якою метою?:*

на зло, на щастя, наперекір, напоказ, навмисне.

Обставинні прислівники творяться в основному від іменників, прикметників (здебільшого в поєднанні із займенником чи прийменником), зрідка від інших частин мови:

що+дня, з+гарячу, за+молоду.

§113. Ступені порівняння якісних прислівників

Форми вищого й найвищого ступенів порівняння творяться від якісних прислівників з кінцевим суфіксом *-о* та *-е.*

Вищий ступінь порівняння

Вищий ступінь порівняння утворюється від прислівників так само,

як і вищий ступінь прикметників, і має дві форми: просту й складену.

Проста форма твориться:

- за допомогою суфіксів *-ш*, *-іш:* *голосно — голосніше, просто — простіше, тонко — тонше, глибоко — глибше;*
- від різних коренів: *гарно — краще, багато — більше, погано — гірше.*

Складена форма:

- за допомогою слів *більш, менш:* *більш активно, менш наполегливо.*

Значення вищого ступеня може підсилюватися словами *ще, трохи, багато, значно, куди, далеко:*

ще більше, трохи більше, значно більше, куди більше, далеко більше.

При творенні вищого ступеня порівняння прислівників відбуваються такі само зміни, як і при ступенюванні прикметників:

- випадання суфіксів *-к-, -ок-, -ек-:* *швидко — швидше, далеко — дальше, широко — ширше;*
- чергування приголосних: *г, ж, з → жч: дорого — дорожче, дужо — дужче, низько — нижче;* *с → щ (шч): високо — вище.*

Найвищий ступінь порівняння

Проста форма утворюється від прислівників вищого ступеня за допомогою префікса *-най:*

дешевше — найдешевше, уважніше — найуважніше, ближче — найближче, зручніше — найзручніше.

Для підсилення значення найвищого ступеня вживаються префікси *що-, як-:*

щонайближче, якнайвеселіше, щонайбільше, якнаймудріше, щонайвище, якнайвище.

Складена форма (рідко):

- утворюється за допомогою слів *найбільш, найменш:* ***найбільш** щиро, **найменш** цікаво, **найбільш** вдало, **найменш** вдало.*

УВАГА!

Форми вищого і найвищого ступеня якісних прислівників незмінні.

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Прислівники вищого і найвищого ступенів порівняння й однозвучні форми вищого і найвищого ступенів порівняння **прикметників** середнього роду в називному відмінку однини.

Прислівник — як?:

Пояснює дієслово та його форми.

Написати (як?) *найкраще твір. Підійти* (куди?) *найближче .*

Прикметник — яке?:

Пояснює іменник.

Написати найкраще (яке?) *оповідання. Найближче* (яке?) *село лежить за 2 км.*

§114. Творення прислівників

За походженням і способом творення прислівники поділяють на первинні і вторинні.

Первинні прислівники

До первинних належить незначна кількість прислівників від займенникового утворення:

- місця: *де, куди, звідки, там, тут, туди, звідти, всюди;*
- часу: *коли, тоді, відколи, доти, доки, поки, іноді, завжди, тепер, потім;*
- причини: *чому, тому;*
- способу дії: *так, як, інакше, ніяк, усяк, якось, ледве.*

Вторинні прислівники

До вторинних належать прислівники, що утворилися від інших повнозначних слів, і тому за морфологічною будовою вони не однакові.

Прислівники, утворені від прикметників:

1. За допомогою суфіксів *-о, -е*:
   тихий — тихо, ніжний — ніжно, старанний — старанно, гарячий — гаряче, важчий — важче, найдорожчий — найдорожче.
2. Префіксально-суфіксальним способом:
   - злиття прийменника *по* з прикметником + суфікс *-ому (-и)*: *по-батьківському (по-батьківськи), по-козацькому (по-козацьки), по-французькому (по-французьки), по-давньому, по-доброму;*
   - злиттям різних префіксів і суфіксів з прикметниками: *замолоду, начисто, попросту, зрідка, згарячу, востаннє, помаленьку, віддавна, звисока, змалку, незадовго, завбільшки.*

Прислівники, утворені від іменників:

1. Злиттям прийменника з іменниковими формами:
   удень, уночі, надворі, додому, вголос, напам'ять, поволі, услід, безвісти, зроду, наяву, спідлоба, улітку, навпростець, ущерть.
2. Переходом у прислівник форм орудного відмінка однини (морфолого-синтаксичний спосіб):
   слідом, кругом, ранком, весною, бігом, миттю, галопом.

Прислівники, утворені від числівників:

1. Префіксальним способом за допомогою префіксів *у-(в-), на-, по-*: *вдвоє (удвоє), надвоє, по-друге, утретє, учотирьох, уп'ятьох, поодинці.*
2. Суфіксальним способом за допомогою суфікса *-чі*:
   двічі, тричі.
3. Префіксально-суфіксальним способом твориться прислівник *заодно.*

Прислівники, утворені від займенників:

1. Префіксально-суфіксальним способом за допомогою префікса *по-* та суфіксів *-ому, -єму*:
   по-вашому, по-нашому, по-їхньому, по-моєму, по-твоєму, по-своєму.

2. Злиттям прийменника із займенником (лексико-синтаксичний спосіб): *нащо, зовсім, потім, унічию.*

Прислівники, утворені від дієслів:

1. Префіксально-суфіксальним способом від дієслівної основи:

усупереч, наперекір, потайки, пішки, сидьма, ридма, жартома.

Прислівники, утворені від прислівників:

1. Префіксальним способом:
завжди — назавжди, нині — віднині, двічі — удвічі, як — будь-як, коли — деколи, вчора — позавчора, багато — забагато.
2. Суфіксальним способом:
де — десь, коли — коли-небудь, чисто — чистісінько, біло — білесенько.

Примітка. Новоутворений прислівник як незмінювана частина мови змінює свій морфемний склад — прийменник (або частка) стає префіксом, а закінчення форми повнозначного слова — суфіксом:
улітку, уночі, щороку, нашвидку, надвоє, допізна, віднині, спідлоба, по-ведмежи, по-латині, по-сусідськи, по-перше.

Творення складних прислівників:

1. Основоскладання (основи двох іменників, прикметника та іменника, займенника та іменника):
силоміць, босоніж, праворуч, самотужки.
2. Словоскладання (повторення того самого слова або слова, близького чи протилежного за значенням):
давно-давно, ледь-ледь, ось-ось, сила-силенна, тишком-нишком, часто-густо, більш-менш.
3. Злиття словосполучень в одне слово (лексико-синтаксичний спосіб):
мимоволі, горілиць, запанібрата, нашвидкуруч, привселюдно, стрімголов, натщесерце, споконвіку.

§115. Перехід інших частин мови в прислівник

Перехід інших частин мови в прислівник називають **адвербіалізацією** (від латинського *adverbium* — *прислівник*). В українській мові адвербіалізуються всі повнозначні частини мови, однак найактивніше переходять у прислівники іменники в непрямих відмінках та прикметники.

Ці слова, адвербіалізуючись, утрачають здатність змінюватися за відмінками й числами, набувають нових синтаксичних функцій, у них перестають виділятися окремі морфеми. Цей процес відбувається здавна. Є такі прислівники, що утворилися від слів, яких уже немає в сучасній мові: *вщент, набакир, раптом.*

У ряді випадків процес переходу вже завершився, і тепер ці слова вживаються тільки як прислівники:
уліво, допізна, улітку, навкіс, праворуч, попідтинню, крадькома.

У сучасній мові є чимало сполучень іменників з прийменниками,

які загалом сприймаються як прислівники, хоч повністю в прислівники ще не перейшли. Їх називають прислівниковими сполученнями. Найуживаніші з них:

без сумніву, до ладу, по суті, на світанку, на диво, на щастя, до речі, час від часу, з роду в рід, кінець кінцем.

У деяких випадках процес адвербіалізації не завершився, тому такі слова вживаються у мові то як прислівники, то як інші частини мови.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Прислівники:	Однозвучні з прислівниками слова:
Ішов назистріч	*на зистріч з письменником;*
прочитати вірш напамять	*на пам'ять він подарував мені книжку;*
зайшов углиб	*у глиб тундри:*
дивився вдалечінь	*в далечінь чудову;*
згори світить сонце	*з гори крутої:*
вкупі виростали	*в купі листя;*
подивився услід	*стати у слід:*
від'їхав убік	*ударило щось у бік:*
надворі заметіль	*на дворі купа піску;*
чуємо це вперше	*зайди в перше село;*
чимало досягнень	*чи мало допомагали?*
забагато на себе береш	*зробили за багато днів;*
виконаємо вдвох	*у двох зошитах;*
написав по-своєми	*по своєму двору* тощо.

УВАГА!

Ставте питання, вдумуйтеся в значення й розрізняйте прислівники в контексті!

Додолу верби гне високі,
Горами (як?) *хвилю підійма.*
За горами (за чим?) *гори,*
Хмарою повиті...
З тв. Т. Шевченка.

§116. Безособово-предикативні прислівники

Безособові-предикативні прислівники (їх ще називають словами категорії стану) виражають:

- стан природи:

  тихо, ясно, тепло, холодно, темно;
- психічний або фізичний стан людини:

  радісно, весело, сумно, тривожно, легко, душно, соромно;
- зумовленість, необхідність дії в оцінці людини:

  треба зробити, потрібно попрацювати, необхідно виконати, варто подумати, слід зрозуміти.

В односкладному безособовому реченні такі предикативні прислівники виконують роль головного члена речення — присудка:

Смутно і сумно людині, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства, нічого не бачить вона дорогого, небуденного (О. Довженко).

Так шкода кожної хвилини,
Що порошинкою пролине
І зникне в прірві забуття,
Лишивши жаль і каяття.
Олександр Олесь.

§117. Правопис прислівників

Пишемо разом

1. Прислівники, утворені поєднанням:
   - прийменника з прислівником:

віднині, відтепер, забагато, навічно, надовго, надалі, назавжди, наскрізь, насправді, отак, отут, повсюди, позавчора, позаторік, потроху, утричі;

- прийменника з коротким (нечленним) прикметником:
  віддавна, востаннє, вручну, допізна, замолоду, заново, звисока, згарячу, зліва, знову, зрідка, нашвидку, помалу, сповна, спроста,
  але:
  в основному, в цілому, в головному — повна форма;
- прийменника з числівником:
  удвоє, утроє, уп'ятеро, уперше, удруге, усьоме, удвох, утрьох, ушістьох, водно, заодно, поодинці, спершу;
- прийменника із займенником:
  унічию, утім, навіщо, нащо, передусім, почім, почому,
  але:
  до чого, за віщо, за що (у ролі додатків).
  Порівняйте із займенниками:
  ні на що, ні за що;
- кількох прийменників із будь-якою частиною мови:
  удосвіта, завбільшки, завдовжки, знадвору, навздогін, навзнак, навкруг, навмисне, навпаки, навприсядки, навпростець, навстіж, наосліп, напоготові, позавчора, попідтинню, спідлоба;
- кількох основ (з прийменником чи без нього):
  босоніж, ліворуч, мимоволі, мимохідь, мимохіть, насамперед, натщесерце, нашвидкуруч, обіруч, очевидно, повсякчас, привселюдно, стрімголов, тимчасово.

1. Складні прислівники, утворені сполученням часток *аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-* з будь-якою частиною мови:
   абиколи, абияк, аніскільки, анітелень, анічичирк, анітрохи, дедалі, деінде, декуди, чимало, щоночі, щодня, щороку, щодуху, щонайвище, щонайдужчий, щоправда, щоразу, якомога, якраз, якнайбільше, якнайдужче,
   але:
   дарма що, поки що, тільки що, хіба що, чи що.

Пишемо через дефіс

1. Прислівники, утворені від прикметників і займенників за допомогою прийменника ***по-*** та суфіксів *-ому, -єму, -и:*
   по-українському, по-козацькому, по-братньому, по-київськи, по-господарськи, по-нашому, по-вашому, по-моєму, по-твоєму, по-іншому, по-їхньому.

УВАГА!

У прислівниках цього типу, утворених від складних прикметників, що пишуться через дефіс, дефіс ставиться тільки після *по: по-соціал-демократичному.*

2. Прислівники, утворені за допомогою прийменника **по** від порядкових числівників:
по-перше, по-друге, по-третє, по-п'яте, по-сьоме, по-десяте.
3. Прислівники, утворені за допомогою часток **будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -то**:
будь-де, будь-коли, будь-куди, де-небудь, як-небудь, казна-звідки, казна-коли, так-то, аби-то, хтозна-як, хтозна-скільки.
4. Прислівники, утворені складанням одного й того самого слова, синонімічних чи антонімічних пар:
довго-довго, ледве-ледве, ось-ось, часто-густо, любо-дорого, тишком-нишком, більш-менш, рано-вранці, видимо-невидимо, без кінця-краю, зроду-віку, з давніх-давен, не сьогодні-завтра, врешті-решт.
5. Через **два дефіси** пишемо прислівники (їх треба запам'ятати):
де-не-де, десь-не-десь, пліч-о-пліч, віч-на-віч, коли-не-коли, як-не-як, будь-що-будь, хоч-не-хоч, всього-на-всього, тет-а-тет.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Правопис таких прислівників:

- *все одно, тим часом, у стократ, з усіх усюд, сам на сам, один на один,*
  але:
  сам-один, сам-самісінький;
- *по-латині, на-гора, геть-чисто, десь-інде, десь-інколи, де-факто, де-юре;*
- *навіки, на віки, повік-віки, навік-віки, на віки вічні.*

Пишемо окремо

1. Прислівникові сполуки, що складаються з прийменника та іменника, але в яких іменник зберігає своє конкретне лексичне значення й граматичну форму (між прийменником і керованим ним іменником можна вставити означення до іменника).

Найуживаніші прислівникові сполучення:

Без

без відома, без жалю, без кінця, без ліку, без мети, без наміру, без пуття, без сліду, без смаку, без сумніву, без угаву, без упину;

в

в міру, в нагороду, в ногу, в обмін, в обріз, в позику, в цілості;

до

до вподоби, до діла, до загину, до запитання, до ладу, до лиха, до лиця, до міри, до останку, до пари, до пуття, до речі, до решти, до смаку, до смерті, до снаги, до сьогодні;

за (з)

за дня, за кордон, за кордоном, за рахунок, за світла, з болю, з переляку, з радості, з розгону;

на

на біс, на вагу, на весну (але *навесні*), *на вибір, на відмінно, на віку, на голову, на диво, на жаль, на зло, на мить, на око, на поруки, на прощання, на радість, на руку, на скаку, на славу, на сміх, на совість, на ходу;*

під (по)

під боком, під силу, під гору, по закону, по змозі, по можливості, по правді, по совісті, по сусідству, по суті, по щирості;

у (уві)

у вигляді, уві сні, у поміч, у стократ.

2. Прислівники, утворені сполученням прийменника *по* зі збірним числівником:

по двоє, по троє, по четверо.

3. Сполучники, що мають значення прислівника й складаються з кількох іменників та одного чи двох прийменників (або без них), а повторюване змінне слово стоїть у різних відмінках:

Рік у рік, раз у раз, день у день, день при дні, слово в слово, час від часу, з ранку до вечора, один одинцем, один на один, один по одному, рука в руку, лице в лице, нога за ногою, з краю в край, з боку на бік, з роду в рід, з року в рік, з кінця в кінець, з усіх усюд, кінець кінцем, сама самотою.

Правопис -н-, -нн- у прислівниках

1. Якщо в прикметнику чи дієприкметнику, від яких утворився прислівник, пишеться *-н-*, то в прислівнику також буде *-н-*:

шалений — шалено, юний — юно, сумний — сумно, нежданий — нежданo, бажаний — бажано, вихований — виховано, замріяний — замріяно, відданий — віддано.

2. З *-нн-* пишуться прислівники, утворені від прикметників з подвоєнням:

старанний — старанно, туманний — туманно, законний — законно, щоденний — щоденно, невблаганний — невблаганно, несказанний — несказанно, натхненний — натхненно.

3. В окремих прислівниках пишемо *-нн-* (їх треба запам'ятати):

зрання, спросоння, навмання, попідтинню, попідвіконню.

Правопис -і та -и в кінці прислівників

1. У кінці прислівників після *г, к, х* завжди пишемо *-и*:
навкруги, верхи, трохи, навіки, пішки, мовчки, звідки, дибки, почеськи, по-французьки, по-козацьки.

2. *-и* пишемо у прислівниках:
безвісти, восени, почасти.

3. Після *ж, ч* у кінці прислівників може писатися *и* або *і*:
   - *-и* пишемо лише в прислівниках з префіксом *по-* та у віддієприслівникових прислівниках на *-ачи (-ячи)*:
     по-вовчи, по-заячи, по-лисячи, по-ведмежи, стоячи, лежачи, ідучи, нехотячи;
   - у решті випадків після *ж, ч* пишемо *і*:
     двічі, тричі, вночі, опівночі, позаочі, насторожі.

Зверніть увагу **на правопис голосних і приголосних** у таких прислівниках:

нашвидкуруч (на швидку руку), навсібіч (на всі боки), мимохідь (ходити мимо), мимохіть, самохіть, несамохіть (хотіти), натщесерце, впереміж,

а також **на варіанти написання** таких прислівників:

звідкіля і *звідки, звідкіль;*
наздогад і *навздогад, навдогад;*
навмисне і *навмисно;*
наприсядки і *навприсядки, навприсідки;*
навколішки і *навколішках;*
навпроти і *напроти;*
наздогін і *навздогін;*
навипередки і *наввипередки;*
навстіж і *настіж.*

Службові слова

Службові слова — незмінювані частини мови. До них належать *прийменники, сполучники* і *частки.*

На відміну від повнозначних слів, їм не властива номінативна функція, тобто вони не виступають назвами предметів, дій, ознак, кількості, а тому на питання не відповідають і членами речення не виступають.

Службові частини мови служать тільки для вираження різних відношень між словами (прийменники), між словами і реченнями (сполучники) або ж надають словам і реченням різних відтінків.

Службовим словам належить велика роль в організації змісту й граматичної будови речення:

*Хліб — це жито. Хліб — святиня. З давніх-давен народ **над** усе цінував хліб, сіль **і** честь. Хліб — **то** багатство і достаток, сіль — гостинність **і** щирість, **а** честь — **то** людська гідність, **за** яку предки наші стояли, **навіть не** маючи шматка хліба, **ані** дрібки солі. **І** нам, спадкоємцям, заповідали стояти **на** тому (Д. Прилюк).*

У цьому тексті:
над, за, на — прийменники;
і, а, ані — сполучники;
це, то, навіть, і, не — частки.

§118. Прийменник

Прийменник — це службова частина мови, яка разом з відмінковими закінченнями іменників, займенників і числівників виражає відношення між словами у реченні:

З-поміж безліч книг, з якими має справу історія світової літератури, поодиноко виділяються ті, що ввібрали в себе науку віків і мають для народу значення заповітне. До таких належить «Кобзар» — книга, яку народ український поставив на першому місці серед ус-

падкованих з минулого національних духовних скарбів (О. Гончар).

Прийменники не мають самостійного лексичного значення, тому членами речення не виступають. Належачи до іменників, числівників, займенників, вони входять до складу другорядних членів речення.

Прийнято вважати, що прийменники разом із повнозначними словами виражають поняття, явища тощо. Отже, у контексті вони набувають певного значення, вказуючи на ті чи інші смислові відношення між словами в словосполученнях. Наприклад, *іти до школи, іти зі школи, іти коло школи, іти від школи.*

Форма родового відмінка в сполученні з прийменниками *до, зі, коло, від* виражає різний відносно предмета *школа* напрям руху.

Смислові відношення, виражені за допомогою прийменників

Просторові. *Біля, від, в (у), до, за, з-за, коло, над, край, поряд, попід, уздовж* (близько 130 прийменників):

відпочиваючи біля озера, приїхати до міста, виглядати з-за дерева, небо над нами, бути поряд з матір'ю, ростуть уздовж дороги;

Часові. *На, по, за, до, з, після, перед, через, упродовж, слідом, за, під час* (близько 40 прийменників):

не заснути до ранку, після дворічної перерви, через кілька тижнів, протягом навчання в школі, під час екзаменаційної сесії.

Причинові. *Від(од), через, за, з, внаслідок, завдяки, у результаті, у зв'язку, зважаючи на:*

не з'явився через хворобу, затужив з горя, переміг завдяки наполегливості, руїни внаслідок землетрусу, у результаті досліджень, зважаючи на похилий вік, у зв'язку із захистом дисертації.

Мети. *Для, на, під, по, за, заради, задля:*

поїхати на зустріч із випускниками, зібратися для проведення зборів, вистояти задля перемоги, прощати заради дружби.

Умовні. *При, без, при нагоді, за умови:*

розповісти при нагоді зустрічі, об'єдналися за умови взаєморозуміння, допомогти у випадку нещастя, відповідаємо без підказки.

Смислові відношення ще можуть бути **порівняльні** *(вищий від мене, старший за брата)*, **кількісні** *(ішов з годину, їх було до двох сотень)*, **об'єктні** *(розповідати про країну, вітати зі святом, писати за планом)*, **способу дії** *(працював із задоволенням, сказати по правді)* тощо.

Групи прийменників за походженням

Непохідні (первинні):

Без, в (у), від (од), для, до, з, за, крізь, над, о, об, перед, по, при, про, між, серед, через.

Похідні (вторинні). Утворені складанням кількох прийменників:

попід, понад, поза, поміж, задля, заради, посеред, з-за, з-під, з-посеред,

а також шляхом переходу інших частин мови в прийменник:

- іменників — *край, кінець, коло, круг, протягом, шляхом, у разі, з метою;*
- прислівників (і дієприслівників) *навколо, близько, вздовж, обабіч, навкруги, поблизу, збоку; включаючи, незважаючи на.*

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Прийменники та омонімічні з ними інші частини мови:

Прийменники	**Прислівники**
Ліс навколо села	*Подивилася навколо*
Ми були поруч батька	*Ми стояли поруч*
Іти попереду загону	*Іти попереду (позаду)*
Близько сотні жителів	*Підійшли близько*

Прийменники	**Іменники**
Постій коло будинку	*Накресли велике коло*
Сидіти кінець столу	*Щасливий кінець*
Стоїть край села	*Чужий край* (земля)

Навколо (прийменник) *хати мати посадила*
Квітучий хоровод квіток веселих...

Тут наче серце спіймане в сільце,
А там навколо (прислівник) *— всесвіт неозорий.*

Юрій Клен.

Групи прийменників за будовою

Прості: *в, на, з, по, для, під, над, між, перед, мимо, коло, кінець.*

Складні: *поміж, попід, понад, посеред, поза, з-над, з-під, з-проміж, заради, задля, навколо, поблизу, обабіч, уздовж.*

Складені: *згідно з, у зв'язку з, відповідно до, залежно від, незважаючи на, за винятком.*

Вживання прийменників з відмінковими формами

1. Прийменники вживаються при іменниках, займенниках та всіх субстантивованих частинах мови в непрямих відмінках.
2. Місцевий відмінок завжди вживається з прийменником. Інші відмінки можуть бути як з прийменниками, так і без них.
3. Прийменники можуть вживатися з формою одного, двох *(за, на, над, по, перед, об, понад, поміж)* і трьох *(між, поміж, проміж, в (у), за, з)* відмінків.

Найтиповіші поєднання прийменників з відмінковими формами:

Р. *Без, біля, від, для, до, з-за, з-під, проти, за, між, в, коло, залежно від, серед, поперед* та ін.

Учителя і дерево пізнають з плодів. ***Проти*** *вітру піском не посипеш. Добре ім'я краще* ***від*** *багатства. У неправди вік короткий.*

Д. *Завдяки, всупереч, вслід, наперекір, назустріч, навздогін* та ін.

Наперекір *долі не підеш.*

З. *Крізь, над, під, перед, поза, на, об, по, з, за, між, в (у), попід, поміж* та ін.

Не знаючи броду, не лізь ***у*** *воду.* ***За*** *добро добром платять.* ***Під*** *лежачий камінь вода не тече.*

О. *За, з, над, під, поміж, попід, слідом за, у зв'язку з* та ін.
Науки не носять за плечима. Не поговоривши з головою, руками не бери. Вода з вогнем не товариші.

М. *По, на, в (у), при, о (об)* та ін.
Друга пізнають у біді. Хочеш їсти калачі, не сиди на печі. Кожна травичка на своєму корені росте.

Особливості вживання прийменників

У двох споріднених мовах — російській та українській — прийменники засвоюються по-різному. Порівняйте російсько-українські відповідники й правильно вживайте прийменники у своєму усному та писемному мовленні.

Російська мова	Українська мова
«в»	
в школу	*до школи;*
в адрес	*на адресу;*
в двух шагах	*за два кроки;*
в рассрочку	*на виплату (на виплат);*
вовлекать в работу	*залучати до роботи;*
войти в комнату	*зайти до кімнати;*
в пять часов	*о п'ятій годині;*
в двух словах	*двома словами;*
принять во внимание	*узяти до уваги;*
в последнее время	*останнім часом.*
«из-за»	
из-за границы	*з-за кордону;*
из-за дерева	*із-за дерева;*
из-за неосторожности	*через необережність;*
из-за болезни	*через хворобу.*
«на»	
на столе	*на столі;*
на протяжении дня	*протягом дня;*
на следующий день	*наступного дня;*
на днях	*днями;*
читать на английском языке	*читати по-англійськи (англійською мовою);*
на всякий случай	*про (на) всякий (всяк) випадок.*
«по»	
прийти по делу	*прийти у справі;*
младший по возрасту	*молодший (за) віком;*
добрый по натуре	*добрий за вдачею;*
по заказу	*на замовлення;*
по требованию	*на вимогу;*
по делу	*у справі;*
по поручению	*за дорученням;*
учебник по языку	*підручник з мови;*
по ошибке	*через помилку;*
послать почте	*послати поштою;*
идти по улице	*іти вулицею (по вулиці);*
по погоде	*залежно від погоди;*
по защите	*щодо захисту;*
по вкусу	*до смаку;*
по целым дням	*цілими днями;*
по обыкновению	*зазвичай.*
«при»	
при желании	*при бажанні;*
при родителях	*при батьках;*
при входе	*біля входу;*
при условии	*за умови;*
при мне	*коло мене (зі мною);*
при любой погоде	*за будь-якої погоди;*
при жизни	*за життя;*
при исполнении обязанностей	*під час виконання обов'язків;*
при одном воспоминании	*на саму згадку (від самої згадки);*
при часах	*з годинником.*

Розрізнення прийменників і префіксів

Прийменники з наступними словами вимовляються так само нероздільно, як і префікси:

в гору — вгору, попід тином — попідтинню, перед вечором — передвечірній, уві сні — увійти, по новому мосту — жити по-новому.

УВАГА!

Прийменники завжди пишемо окремо, а префікси — разом або через дефіс.

Щоб розрізнити прийменники від префіксів, треба пам'ятати:

1. Прийменники *зі (зо), наді (надо), піді (підо), переді (передо), уві, ув* при іменниках та займенниках не переходять у префікси. Вони пишуться окремо:
   зі мною (зо мною), наді мною, переді мною, піді мною, уві сні, ув імлі.
   Виняток. Прислівники *зозла, зовсім, передовсім*, де *зо-* і *передо-* — префікси, а тому пишуться разом.
2. Прийменник відноситься до іменника або особового займенника. Якщо ж він поєднується з іншою частиною мови, то стає префіксом:
   З неба — глянув звисока;
   У будинку — зустрілися удвох;
   По дорозі — по-осінньому.

   Примітка. До іншої частини мови прийменник може відноситися лише в тому разі, якщо її вжито в значенні іменника або іменник, що мав би стояти при ній, пропущено:
   З молодшими (тобто *з молоддю*);
   У старого (тобто *в діда*);
   Говорив з усіма (учнями);
   Прийшов о сьомій (годині).
3. Щоб відрізняти прийменник від префікса в словах типу *згори* і *з гори*, треба спробувати вставити прикметник. Якщо при цьому зміст зберігається, то маємо справу з прийменником, який пишемо окремо, якщо ні — то це префікс, який пишемо разом:
   струмок збігає з гори (з крутої гори) і *згори розсипало сонце проміння;*
   прийшли в день свята (в радісний день) і *вони працювали вдень і вночі;*
   знайти в купі листя (у великій купі) і *ми зростали вкупі.*
4. Деякі сполучення прийменника з іменником відрізняємо від однозвучних прислівників (одне слово) за тим, що перші мають при собі додаток у родовому відмінку (*кого? чого?*), другі (прислівники) — не мають такого додатка:
   в глиб (чого?) землі — корінь росте вглиб;
   з початку (чого?) року — почати все спочатку;
   з боку (кого?) батьків — стояв збоку.

Правопис прийменників

1. Прийменники як службову частину мови з повнозначними словами пишемо **окремо**:
   у лісі, на полі, до тебе, при мені.
2. Складні прийменники пишемо **разом**:
   понад (по+над), попід, поміж, поза, попри, посеред, поперед, побіля

задля, заради, навколо, наприкінці, услід, унаслідок, назустріч.

3. Складні прийменники, першою частиною яких є *з (із)*, пишемо **через дефіс:**
із-за, з-під, з-над, з-посеред, з-поміж, з-проміж, з-посеред, з-попід, з-понад.

4. Складні похідні прийменники, утворені від іменників та прийменників і прислівників з прийменниками, пишемо **окремо:**
у зв'язку з, на відміну від, у відповідь на, слідом за, відповідно до, залежно від, незважаючи на, у напрямку до, під час, у силу, на чолі, в результаті (але *внаслідок*).

5. Іноді для милозвучності мовлення до прийменників, що закінчуються на приголосний, додаються голосні *і* або *о*:
переді(о) мною, піді(о), зі сходу, із хвилюванням, зо три дні.

Морфологічний розбір прийменника
Схема розбору:

1. Частина мови (службова).
2. Група за походженням: похідний чи непохідний.
3. Група за будовою: простий, складний, складений.
4. Група за значенням (які смислові відношення виражає).
5. З формою якого відмінка вжито в реченні.
6. Зауваження до правопису.

Зразок розбору

Мріють крилами з туману
Лебеді рожеві,
Сиплять ночі у лимани
Зорі сургучеві.
Заглядає в шибку казка
Сивими очима,
Материнська добра ласка
В неї за плечима.

В. Симоненко.

З (туману) — прийменник, непохідний (первинний), простий, ужито з формою родового відмінка, виражає просторові відношення.

За (плечима) — прийменник, непохідний (первинний), простий, ужито з формою орудного відмінка, виражає просторові відношення.

§119. Сполучник як частина мови

Сполучник — це службова частина мови, яка служить для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення. Сполучники не мають власного лексичного значення й виконують у реченні граматичну роль. На відміну від прийменників, вони не пов'язуються з формами повнозначних слів:

Висиха душі криниця
І життя як не було,
Якщо раз чи два на місяць
Не поїду у село.

Як побачу рідну хату,
*Заяснію, **наче** цвіт...*
А. Демиденко.

*Вона, **як** пісня, серцю мила,*
Старенька хата край села,
Війна її вогнем палила,
***Але** спалити не змогла.*
Кришились грізні блискавиці
***І** грози падали не раз.*
*Вона стоїть, **немов** із криці,*
***І** день у день чекає нас.*
П. Дворський.

Для мене багато не треба,
***Щоб** ласку **і** добрість пізнати:*
***Лиш** просвіток рідного неба*
***Та** затишок теплої хати.*
Д. Луценко.

Приїжджайте частіше додому,
***Щоб** не мучила совість потому...*
М. Луків.

Класифікація сполучників

За походженням сполучники поділяють на первинні (непохідні) і вторинні (похідні).

- До ***первинних*** належать дуже давні сполучники, які не поділяються на складові частини. Їх усього декілька: *і (й), а, та, чи, але, бо, ні.*
- До ***вторинних*** належать сполучники, що утворилися від непохідних сполучників та слів інших частин мови (займенників і прислівників, часток і прийменників):
  або (а+бо), зате (за+те), якщо (як+що), якби (як+би), щоб (що+б), мовбито (мов+би+то), неначебто (не+наче+б+то), тому що, через те що тощо.

За будовою сполучники поділяють на прості, складні і складені.

- *Прості сполучники* — у яких не вичленовуються складові частини:
  і, й, а, та, чи, бо, що, як, коли, хоч.
- *Складні сполучники* — у яких можна вичленувати дві (і більше) складові частини:
  щоб, якщо, якби, ніби, аніж, проте, або, немовби тощо.
  Це завжди похідні сполучники.
- *Складені сполучники* — являють собою сполучення двох і більше слів, що пишуться окремо:
  тому що, через те що, так що, для того щоб, як тільки, тимчасом як, незважаючи на те що, у міру того як, унаслідок того що, завдяки тому що.

За способом уживання в реченні сполучники поділяються на одиничні, повторювані й парні.

- *Одиничні:*
  і, й, та, але, проте, зате, однак.
- *Повторювані:*
  або...або, чи...чи, то...то, не то...не то, чи то...чи то, ні...ні.
- *Парні:*
  не тільки.., а й; не стільки.., скільки; хоч.., але; чим.., тим; як.., так і; коли (якщо).., то.

За **синтаксичними функціями** сполучники поділяють на два розряди:

- *сполучники сурядності*;
- *сполучники підрядності*.

Сполучники сурядності

Це сполучники, що поєднують однорідні члени речення і частини (прості) у складносурядному реченні як граматично рівноправні, незалежні одне від одного компоненти:

*Елегію бджола на скрипці грає, **і** сонях грає на кобзі золотій (Є. Гуцало). **А** наді мною вечір жменями засіває зорі, **а** біля мене арфами бринять підморожені верби, **а** під ногами голубі тіні бавляться з снігом (М. Стельмах).*

***Чи** се лютня грає,*
***Чи** арфа рокоче,*
***Чи** то спів я чую*
Щоранку, щоночі.
І. Франко.

***Чи** то солов'ї щебетали,*
***Чи** капали роси з туманів,*
***Чи** трави співали квіткам?*
Олександр Олесь.

Групи сурядних сполучників за значенням

- *Єднальні* (явища відбуваються одночасно чи послідовно):
і (й), та (і), та й, також, ні...ні (ані...ані), не тільки (не лише)...але й (а й), як...так і.

***І** летять гуси, **і** летять журавлики,*
***і** літа мої листом осипаються.*
Б. Олійник.

- *Протиставні* (явища зіставляються чи протиставляються):
а, але, та (але), зате, проте, однак.

*Усе іде, **але** не все минає*
Над берегами вічної ріки.
Л. Костенко.

- *Розділові* (явища чергуються або взаємовиключаються):
або (або...або), чи (чи...чи), то...то, не то...не то, чи то...чи то, хоч...хоч.

***То** шумів зелений лист, **то** в вінку мінявся злотом ряст весняний, **то** золотим дощем лились пісні (Леся Українка).*

Примітка. Сурядні сполучники можуть уживатися й у складнопідрядному реченні з кількома підрядними (при однорідній супідрядності):

*Життя навчить, кому подати руку **і** від кого прийняти чесний хліб (Д. Павличко). Я чую, як шумлять комети **і** зростають трави (Б.-І. Антонич).*

Сполучники підрядності

Сполучники підрядності — це сполучники, що вживаються, як правило, для зв'язку частин складнопідрядного речення і виражають смисловий характер залежності підрядної частини від головної:

***Якщо** не можеш бути вічно юним,*
То змолоду не будь старим бодай!
Д. Павличко.

Моя далека юнь,
Ти не здаєшся сном,
Хоч зморшки на чолі
Все глибшають у мене.
В. Сосюра.

Ні, ми ще до того не звикли, що наша молодість не вічна (Б.-І. Антонич).

Групи підрядних сполучників за значенням

- *З'ясувальні:*
  що, як, ніби та ін:

  Знай, що в світі найтяжче —
  Це серце носити студене!
  М. Рильський.

- *Часові:*
  ледве, коли, як, як тільки, з того часу як, щойно та ін:

  Дзвенять німою тугою ліси,
  Коли їх ніч тремтливо обнімає
  І від очей у ревності ховає
  Принади їх первісної краси.
  В. Симоненко.

- *Причинові:*
  бо, оскільки, тому що, через те що, у зв'язку з тим що, завдяки тому що та ін:

  Усе в чеканні істинної ласки,
  Бо навіть ніч свого чекає дня.
  Б. Олійник.

- *Мети:*
  щоб, щоби, аби; для того щоб та інші:

  Приїжджайте частіше додому,
  Щоб не мучила совість потому.
  М. Луків.

  Щоб жить —
  Я всі кайдани розірву!
  П. Тичина.

  В життя перетворимо мрію,
  Щоб дійсністю стала вона!
  П. Дорошко.

- *Умовні:*
  якби, якщо, коли б, аби, як, як тільки та ін:

  Якби ви вчились так, як треба,
  То й мудрість би була своя.
  Т. Шевченко.

- *Порівняльні:*
  як, мов, наче, ніби, мовбито, начебто, неначебто, нібито та ін:
  Любов лагідна, мов весняна нічка, м'яка, ніби вишневий цвіт, тужлива, як несподівана пісня! (Б. Лепкий).

- *Допустові:*
  хоч, хоча, хай, дарма що, незважаючи на те що та ін:

  Хоч на вулиці зимно і сніжно,
  Хоч шумить надокучливе місто,
  Я зберу обережно і ніжно
  Всі ці згадки в безцінне намисто.
  О. Теліга.

- *Наслідкові: так що.*
  Місяць, підводячись вгору, пірнає в загустілу хмару, так що видніється лише срібний край (М. Стельмах).

Сполучники і сполучні слова

Крім підрядних сполучників, прості речення в складнопідрядному можуть поєднувати й *сполучні слова.*

У ролі **сполучних слів** виступають самостійні частини мови:

- відносні займенники: *хто, що, який, чий, котрий, скільки;*
- прислівники: *де, куди, звідки, коли, відколи, чому.*

Сполучні слова виступають членами підрядного речення:

*У кожного народу є свої святині, які він береже і **перед якими** схиляє голову. Чимало таких місць і в Україні. Одне з них — легендарне поле битви під Берестечком на Волині. Ось і острів Журавлиха, **де** розміщений музей-заповідник «Козацькі могили». Вклонімося унікальним експонатам музею, **що** бережно зібрані на полі бою. Подумаймо про ціну, **яку** заплатив наш народ, ідучи до своєї незалежності (За В. Мисаном).*

Треба розрізняти сполучники та однозвучні сполучення слів.

Сполучники	**Однозвучні слова** (займенники з прийменниками, прислівники з частками)
*Напрацювався, **зате** виконав завдання.*	***За те** я тобі вдячний.*
*Важко, **проте** цікаво.*	***Про те** не треба говорити.*
***Якби** захотів, то зрозумів би.*	***Як би** це тобі пояснити?*
*Прийшов, **щоб** попрощатися.*	***Що б** тобі сказати на прощання?*

Сполучники не виступають членами речення, їх можна замінити іншими сполучниками:

зате, проте = однак, але;
якби, щоб = коли б, аби.

Однозвучні сполучення слів виступають членами речення, до них можна поставити питання. Частку *би (б)* можна перенести до інших слів у реченні, а на займенник *що* або на прислівник *як* падає логічний наголос:

*Ми вірші пишемо **про те**,*
Як стати біля дум на варті.
Ми вірші пишемо,
***проте** (але, однак)*
Ми не завжди тих віршів варті.
В. Коротич.

***Якби** (коли б) я була зіркою в небі, я б не знала туги, ні жалю. **Як би** я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти (З тв. Лесі Українки).*

Правопис сполучників

1. Складні сполучники, утворені поєднанням займенників з прийменниками або частками, пишемо **разом**: *адже, аніж, абощо, аби, мовби, ніби, неначебто, нібито, отже, отож, притому, причому, тож, також, тобто, якби, якщо, щоб, себто, цебто.*
2. Якщо частки *то, ж, би (б)* зберігають підсилювальне значення, то пишуться **окремо**: *все ж таки, бо ж, або ж, але ж, адже ж, хоч би, коли ж, коли б то, що ж до,*

але:

тому-то, тим-то, тільки-но, отож-то, отож-бо (з підсилювальними частками *-бо, -но, -то*).

3. У складених сполучниках усі компоненти пишемо **окремо:**

так що, тому що, через те що, для того щоб, замість того щоб, у міру того як, дарма що, незважаючи на те що та ін.

4. Сполучники *щоб, якби, якщо, якже, проте, зате* треба відрізняти від однозвучних слів.

Сполучники *адже, ніж, аніж, також, мовби, наче, начебто, немов, нібито* не мають однозвучних з ними слів і завжди пишуться **разом**.

Морфологічний розбір сполучника

1. Частина мови (службова).
2. Група за походженням (первинні і вторинні, або непохідні і похідні).
3. Група за будовою (прості, складні, складені).
4. Група за вживанням (одиничні, повторювані, парні).
5. Група за значенням (сурядні, підрядні).
6. Зауваження до вимови й написання.

Зразок розбору

*Не боюсь я **ні** темних хащів,*
***Ні** морозів лютих, **ні** вогню,*
***І** тому у днини щонайтяжчі*
*Радий тим, **що** правду бороню.*
М. Сингаївський.

1. ***Ні...ні...ні*** — сполучник, службова частина мови; за походженням — непохідний простий, повторюваний, сурядний (єднальний), поєднує однорідні члени речення (додатки).
2. ***І*** — сполучник, службова частина мови, непохідний, простий, одиничний, сурядний (єднальний), поєднує прості речення в складному.
3. ***Що*** — сполучник, службова частина мови, непохідний, простий, одиничний, підрядний, з'ясувальний, поєднує підрядне речення з головним.

§120. Частка

Частка — це службова частина мови, яка надає слову чи реченню додаткових відтінків або служить для творення деяких граматичних форм і нових слів:

*Я кажу: **не** було **б** дон-кіхотів,*
*Вже **б** давно посивіла земля.*
Б. Олійник.

*А місяць **все** такий **же**,*
Він — місяць, місяченько,
Як вчора, позавчора
*І **хтозна** **ще** коли!*
І добре, що над нами
Висить він височенько,

*А **то** **б** **уже** **й** на ньому*
Болото розвели.
Л. Костенко.

Класифікація часток

За роллю в слові і в реченні частки поділяють на:

- формотворчі;
- словотворчі;
- модальні (фразові).

Формотворчі частки. Служать для творення дієслівних форм:

- *би (б)* — умовного способу: *виконав+би → виконав би (виконала б);*
- *хай (нехай)* — наказового способу: *квітне+хай → хай квітне; щастить+нехай → нехай щастить.*

Словотворчі частки. Служать для творення нових слів (у складі похідних слів стали префіксами і суфіксами).

Частка	Похідні слова
ні (ані)	*ніхто, ніде, ніякий, нічий, аніскільки;*
не	*невеселий, недалеко, неабиякий;*
де	*дещо, деколи, деякий;*
аби	*абихто, абикотрий;*
чи	*чимало;*
сь	*щось, кудись, чомусь, якогось, якийсь;*
будь	*будь-який, будь-як;*
небудь	*хто-небудь, де-небудь;*
казна	*казна-скільки, казна-коли;*
хтозна	*хтозна-де, хтозна-чий.*

Модальні (фразові) частки. Модальні частки у свою чергу поділяються ще на дві підгрупи.

1. **Частки, що надають смислових відтінків:**
   - вказівні: *це, оце, то, ото, ось, ось-де, он, онде:*

     Найвища, по-моєму, краса — це краса вірності (О. Гончар).
   - означальні: *якраз, саме, ледве, власне, майже, справді, точно* тощо:

     Козацький вітер вишмагає душу,
І я у ніжність ледве добреду.
Л. Костенко.
   - підсилювальні: *і, й, та, таки, навіть, же, ж, аж, вже, ой, бо:*

     Найвищі-бо вежі духовності ждуть твого маленького штурму (Олег Ольжич).

     Коли німують людські живі душі,
Тоді і роси кам'яніють на землі.
Т. Осьмачка.

     Мечем і кров'ю писані кросворди
Ніхто уже навік не розгада.
Л. Костенко.
   - обмежувально-видільні: *лише, тільки, хоч, хоча б, навіть, уже, таки* тощо:

     Життя росте лишень з любові,
Лише краса людей навчає жить.
Д. Павличко.

     Можна смерть лише смертю здолати,
Тільки в цім таємниця буття.
Є. Маланюк.

2. **Частки, що вказують на модальні відтінки**
   - стверджувальні: *так, отак, атож, авжеж, аякже, еге ж, гаразд:*

     Так, ти одна моя правдивая любов... (І. Франко).

Отак би жити синім квітнем
Під небом зоряним, ясним.
А. Малишко.

- заперечні: *не, ні, ані:*

Ніхто не міряв серця глибочінь,
Ніхто не знає меж його, ні краю.
А. Малишко.

В серці мужності гніздиться
Вічне матері тепло.
В серці тім не знайде місця
Ні запроданство, ні зло.
М. Нагнибіда.

- питальні: *чи, невже, хіба, що за* тощо:

Хіба є хто на світі крилатіший за людину? (О. Гончар).

Невже наші предки наблизили пору — молитву і бізнес поставити поруч? (В. Грабовський).

Чи ж мало репресій і голодомору,
Щоб знову пізнати ганьбу і покору?
Чи ж мало чорнобильського геноциду
За наше мовчання, за душу відкриту?
Л. Барабаш.

- спонукальні: *ну, давай, бодай, аж, таки, бо, но, годі:*

Бери-но цвіту по власній змозі,
І хліба, й солі, і втіхи в хату,
Лиш не забудь заплатить в дорозі
Людській любові звичайну плату.
А. Малишко.

- власне-модальні (виражають сумнів, припущення, впевненість): *навряд чи, ледве чи, ба, ну, чи не, мов, мовби, нібито* тощо.

***Навряд чи** десь по інших країнах світу співають так гарно й голосно, як у нас на Україні (О. Довженко).*

Правопис часток

Частки зі словами пишуться разом, окремо і через дефіс.

Пишемо разом:

1. Частки *де-, аби-, -сь, чи-, що-, як-, ні-, ані-, чим-*:

абиякий, абихто, дечий, деколи, дедалі, щось, котрийсь, чимало, щодня, щогодини, щомиті, якнайкраще, якнайвище, ніщо, аніхто, аніскільки, чимдалі, чимскоріше.

УВАГА!

Якщо частка *що* стоїть після слова, до якого відноситься, то вона пишеться **окремо**:
Поки що, ледве що, тільки що, дарма що.

2. Частки *би (б), же (ж), то* (вказівна), *ось, он* у складі сполучників та інших часток:

щоб, якби, авжеж, атож, аякже, таж, отже, мовби, немовби, немовбито, нібито, неначебто.

Частки *ось* і *он* пишемо разом лише в словах ***осьде, онде***. Але залежно від вимови, їх можна писати й окремо: *ось де, он де*.

Пишемо через дефіс:

1. Словотворчі частки *будь-, небудь-, казна-, хтозна-, бозна-*:
будь-хто, будь-як, що-небудь, де-небудь, коли-небудь, казна-який, казна-скільки, хтозна-коли, хтозна-де, бозна-де.

2. Модальні частки *-бо, -но, -то, -от, -таки* (у постпозиції):
скажи-бо, стій-бо, читай-но, тільки-но, підійди-но, так-то, якби-то, отакий-то, як-от, придумав-таки, вивчив-таки, все-таки.

Примітки.

1) Якщо між часткою та словом, до якого вона приєднується, стоїть інша частка або прийменник, то всі три слова пишемо **окремо**:
хтозна з ким, казна в чому, будь на якому, будь для чого, хто б то, кому б то, іди ж бо, якби ж то, все ж таки, хтозна й хто.

І все ж таки: в началі було — Слово!
І все ж таки: начальний Дух — Любов!
Є. Маланюк.

2. Якщо частка *таки* стоїть перед словом, яке підсилює, то її пишемо **окремо**:
таки зробив своє, таки повернувся, таки написав роботу, таки зекономив.

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Частка *то* може писатися по-різному:

а) як вказівна — **окремо**:
Два кольори мої, два кольори:
Червоне — то любов, а чорне — то журба.
Д. Павличко.

б) як підсилювальна — **через дефіс**:
Усе мине, усе пройде,
Тому-то й сердитись не варто.
В. Поліщук.

в) як словотворча — **разом**:
немовбито, неначебто.

Пишемо окремо. Частки, які творять форми слів або уточнюють зміст цілого речення.

1. Частки *же (ж)*, вказівні *то, ось, он*:
заспівай же, зрозумійте ж, хіба ж, невже ж, адже ж, як же бути, як же не любити, що то за, чи то так, ось коли, ось як, он який, он куди.

2. Формотворчі частки *хай, нехай, бодай, би, б*:

Нехай не ятрять прикрощі душі,
Нехай квітує щирість поміж нами!
М. Луків.

Коли б так ось тепло в наші душі текло,
Які щедрі були б ми й щасливі.
М. Нагнибіда.

О земле втрачена, явися
Бодай у зболеному сні,
І лазурово простелися,
І душу порятуй мені.
В. Стус.

Частки не, ні

Не і *ні* виступають у мові як частини слова — префікси і як окремі слова — частки (*ні* функціонує ще як сполучник сурядності — виключно парний: *ні...ні*).

УВАГА!

Заперечна частка *не* завжди пишеться окремо, префікс — разом.

Правопис *не* з різними частинами мови

Пишемо разом:

1. З іменниками, прикметниками, прислівниками, **коли слово без *не* не вживається:**
невільник, невдаха, нездара, немовля, недуга, негода, нежить, неук (іменники);
невблаганний, невпинний, нещадний, негайний, ненависний, ненастанний, невсипущий, непохитний (прикметники);
невдовзі, невтямки, нещодавно, несамовито, непорушно, незабаром, невдовзі, ненароком (прислівники).
2. З іменниками, прикметниками, займенниками, прислівниками, які з *не* виражають одне поняття (**можна замінити синонімом без *не***):
неволя (рабство), недруг (ворог), недоля (лихо), небилиця (вигадка), неправда (брехня), неслава (поговір), неспокій (тривога), небезпека (загроза), недовіра (підозра), недобрий (злий), нелегкий (важкий), невисокий (низький), невмілий (безпорадний), недалеко (близько), недоброзичливо (вороже), нешвидко (повільно), неголосно (тихо).
3. У дієсловах:
   - **які без *не* не вживаються:**
   неволити, незчутися, ненавидіти, нестямитися, непокоїти, непритомніти, нехтувати, нетерпеливитися;
   - **яким частка *не* надає нового значення:**
   нездужати (хворіти), *непокоїтися* (хвилюватися), *неславити* (ганьбити), *нестямитися* (втратити самовладання).

УВАГА!
Ці дієслова не треба плутати з дієсловами іншого значення:
Не здужати (не могти, не подолати), *не покоїтися* (не лежати, не спочивати), *не славити* (не прославляти), *не стямитися* (не прийти до тями), з якими *не* пишеться **окремо**.

4. У складі префікса *недо-*, який означає дію, стан або якість у неповній мірі:
недобачати, недоказувати, недолюблювати, недооцінювати;
недовиконаний, недозрілий, недоказаний, недописаний, недоїдений;
недобиток, недокрів'я, недолік, недорід, недостача, недотепа,
але:
не до речі, не до вподоби, не до ладу, не до смаку.

Примітка. Якщо частка *не* виступає для заперечення дії, вираженої дієсловом із префіксом *до*, то вона пишеться з дієсловом окремо:
не дослухати розмови; не добачити знайомого; не дотягнутися до вершечка.

5. З дієприкметниками, коли вони не мають при собі залежних слів:
незакінчена робота, незасіяне поле, неспівані пісні, незбудовані міста, незлічені кілометри, невисловлена думка, незагартований організм.

6. При заперечному слові *немає* (його можна замінити формою *нема*) ніколи не буває підмета:
*У нього **немає (нема)** зошита.*
Але:
*Він **не має** зошита.*

ПОРІВНЯЙТЕ!

1. *І немає маленьких людей — є лиш душі малі (В. Коротич).*
2. *Життя не має ціни, а воля дорожча за життя. Хто нічого не робить, той не має часу. Хто розуму не має, тому й коваль не вкує (Нар. тв.).*
3. *Немає в світі нічого страшнішого за нелюдяних людей (І. Жиленко).*
4. *Страшнішої немає сліпоти, як сліпота духовна (П. Воронько).*

Пишемо окремо:

1. З числівниками, займенниками — **завжди:**
не п'ять, не двоє, не кільканадцять, не сьомий, не він, не наш, не кожний,
але:
неабиякий, неабихто.
2. зі словами різних частин мови, коли в реченні є протиставлення:
не горе, а радість; не широкий, а вузький; не легко, а важко; надворі не холодно, а тепло.
Іноді таке заперечення підсилюється заперечними словами *ні, ані, ніяк, нітрохи, ніде, ніколи:*
*Задача аж **ніяк не** важка; нам **ніщо не** страшне; їм було **нітрохи не** душно; **ні**, дорога **не** далека.*
3. З усіма формами дієслів (крім дієприкметників та тих, що без *не* не вживаються):
***не** прийшов, **не** виллємо, **не** ходив би, **не** виконано, **не** пошито, **не** думаючи, **не** злякавшись, **не** зрозумівши, **не** можна, **не** треба, **не** дуже, **не** видно.*
4. З дієприкметниками:
   - при яких є залежні слова:
   не прочитана (ким?) *учнем книжка;*
   не відправлений (куди?) *додому лист;*
   не зібраний (коли?) *восени урожай;*
   не посіяне (де?) *на полі жито;*
   не захищена (від чого?) *від вітру зупинка.*
   - які виступають у ролі присудків:
   Книжка не прочитана. Поле не засіяне. Сукня не пошита. Проблеми не розв'язані.
5. З прикметниками, що виступають у ролі присудка й не заперечують вираженої прикметником ознаки:
*Хлопець був **не** високий* (*не* у таких реченнях можна поставити на інше місце без порушення змісту речення: *Хлопець не був високий*).

ПОРІВНЯЙТЕ!

Якщо в реченні щось заперечуємо:
Це завдання не складне (заперечується складність, можна домислити: *а звичайне*).
Цей будинок не старий (не є *старий*).
Від нас до школи не далеко.
Якщо в реченні щось стверджуємо:
Це завдання нескладне (не є *складне*, тобто *легке, просте*).

Цей будинок (є) нестарий.
Від нас до школи (є) недалеко.

Отже, якщо протиставлення в реченні немає, то *не* з прикметниками чи прислівниками треба писати залежно від змісту — **окремо чи разом.**

6. Перед словами, що пишуться через дефіс:
розмовляють не по-українськи, вчинив не по-товариськи, не по-вашому, не сьогодні-завтра,
але:
не-Європа (префікс у власних назвах).

Правопис частки ні

Пишемо разом

1. У словах різних частин мови, які без *ні-* не вживаються:
нісенітниця, нікчемний, ніяково.
2. У заперечних займенниках та в прислівниках:
ніхто, ніщо, нічий, ніякий, нікотрий, нікуди, нізвідки, ніяк, ніде.

Пишемо окремо:

1. У заперечних реченнях для посилення заперечення:
Ні слова не скажу.
2. У стійких словосполученнях (тут *ні* виступає, імовірно, сполучником):
ні риба ні м'ясо; ні сюди ні туди; ні живий ні мертвий; ні се ні те.
3. У складі заперечних займенників, якщо в непрямих відмінках вона відділяється від займенника прийменником:
ні в кого, ні до кого, ні з ким, ні до чого, ні за що, ні за що й ні на що (з різними значеннями), *ні на якому.*

Вигук

§121. Вигук як особлива частина мови

Вигук — це незмінювана особлива частина мови, яка виражає почуття, волевиявлення мовця, не називаючи їх:
Гей, вдарте в струни, кобзарі, натхніть серця піснями! (П. Тичина). Добрий день, мій рядок кароокий, побратиме моїх безсонь! (В. Стус). Твоє [,зозуле,] журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому (М. Коцюбинський).

Ознаки вигуку як особливої частини мови

Вигуки не належать ні до повнозначних, ні до службових частин мови. Вони можуть виконувати роль еквівалентів речення або супроводити його, вказуючи на емоції, волевиявлення людини як реакцію на навколишню дійсність.

Від повнозначних слів вигуки відрізняються тим, що не мають лексичного значення й граматичних ознак, а від службових слів тим, що не виконують властивих їм службових функцій.

Вигуки — слова незмінні. Вони не мають морфологічних ознак, притаманних повнозначним частинам мови (рід, число, відтінок, час, особа тощо).

Морфологічно вигуки нерозкладні, не членуються на морфеми (у них не виділяються ні префікси, ні суфікси).

§122. Класифікація вигуків

Групи вигуків за значенням

За значенням вигуки поділяються на чотири розряди:

Емоційні вигуки — виражають почуття й переживання мовця (страх, подив, іронію, гнів, обурення, зневагу, радість, задоволення):

О! Ой! Ох! Ах! Ех! Ого! Еге! Ух! Гм! Іч! Фу! Овва! Жах! Ой лишенько! Ура! Боже мій! От тобі й на!

Спонукальні (волевиявлення) — виражають спонукання до певної дії (наказ, заклик, сигнал, спонукання до мовчання чи згоди, спонукання тварин):

Гей! Агов! Геть! Марш! Годі! Алло! Цить! Ш-ш! Киш! Фас! Киць-киць! Ціп-ціп! На-на-на! Тю-тю-тю! Вйо! Тпру! Айда! Тсс!

Слова ввічливості (мовний етикет) — привітання, подяка, вибачення, прощання, побажання тощо:

Добрий день! Привіт! До побачення! На добраніч! Спасибі! Дякую! Вибачте! Будь ласка! Перепрошую! На все добре! Прошу!

Звуконаслідувальні слова — не виражають ні почуттів, ні емоцій, ні волевиявлень, а лише відтворюють звуки, які трапляються в живій і неживій природі:

Няв-няв! Гав-гав! Му-у-у! Бе-е-е! Цвірінь-цвірінь! Кукуріку! Хрясь! Бом! Дзень-дзень! Хлюп-хлюп! Кап-кап! Гуп-гуп! Шу-шу!

«Кру-кру!» — лунає поклик журавлів,
І слід по них в німому небі тане.
М. Нагнибіда.

Ов-ов-ов!.. — одзиваються збуджені гори... Га-га-га, — повторюють у тривозі далекі верхи (М. Коцюбинський).

Каштани падають на брук:
Тук-тук, тук-тук.
М. Ткач.

В небі місяць сяє мрійно,
Тихі верби шу-шу-шу.
Д. Білоус.

Поділ вигуків за структурою і походженням

За структурою і походженням вигуки поділяються на первинні (непохідні) і вторинні (похідні).

Первинні вигуки дуже давні за походженням і складаються з одного звука *(О! А! Е!)*, двох і більше *(Ох! Ай! Ех! Ба! Ого! Гей! Ану! Нумо! Гов! Пхе! Овва!)*.

Залежно від змісту та мовної ситуації вигуки можуть подвоюватися,

потроюватися, ускладнюватися частками або іншими вигуками:

М-м-у-у-у! Ой-ой-ой! Ха-ха-ха! Фрраз!

Вторинні вигуки (похідні) — утворилися з повнозначних слів та словосполучень і поділяються на такі групи:

1. Іменникового походження: *Слава! Мамочко! Горе! Леле! Жах!*
2. Дієслівного походження: *Бач! Цур! Диви! Бувай! Прошу! Даруйте! Рятуйте!*
3. Займенникового походження: *Так! Отаке! Тсс!*
4. Сполучення кількох частин мови (вигукові фразеологізми): *Мати рідна! Господи милосердний! Боронь Боже! Оце так! Щоб йому! Ось воно що! Хай йому грець! От тобі й маєш! Здоровенькі були!*

§123. Правопис вигуків

1. Вигуки й звуконаслідувальні слова, які повторюються або вимовляються протяжно, пишемо **через дефіс**: *А-а-а! О-го-го! Ко-ко-ко! Цить-цить-цить! Ку-ку! Ха-ха-ха! Ш-ш-ш! Бр-р-р! Гай-гай! Ня-а-ав! Ф'ю-у-у!*
2. Вигуки *їй-богу, їй-право, їй-бо, присягай-бо* пишемо теж **через дефіс**.
3. Інші вигуки, що не передають повторюваних звуків, пишемо **разом**: *Кукуріку! Кудкудак! Цитьте! Агов! Агуш! Кахи! Тпру! Алло!*
4. Пишемо **окремо** слова мовного етикету: *Будь ласка! До побачення! На добраніч! На все добре!*

У реченні вигуки синтаксично не пов'язуються з іншими словами і не виступають членами речення.

Вони або становлять окреме нерозкладне речення, або прилягають до нього (є вставним компонентом), надаючи висловлюванню емоційного забарвлення.

Вигукам властива особлива інтонація та експресивна забарвленість, в усному мовленні вони часто супроводжуються жестами та мімікою.

Вигуки можуть переходити в повнозначні слова, і тоді вони виступають членами речення:

Тисячоголосе «ура» пронеслося над площею (*ура* — підмет).

З блакитних намірів
Робив я дзвін добра,
Щоб він горлав «Ганьба!»
Або кричав «Ура!»
Д. Павличко.

(*Ганьба! Ура!* — додатки)

Заридала Катерина
та бух йому в ноги.
Т. Шевченко.

(*бух* — присудок, пор. *бухнула*).

Розділові знаки при вигуках

1. Вигуки в реченні відокремлюються комами: *Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені (М. Коцюбинський).*

2. Коли вигук, що стоїть на початку речення, вимовляється з посиленою інтонацією, то після нього ставимо знак оклику:

Прощавайте! Ждіте волі!
Гей, на коні! Всі у путь!
П. Тичина.

3. Якщо вигук, який стоїть усередині речення, вимовляється з підсиленням, після нього ставимо знак оклику, а наступне слово пишемо з малої букви:

Всі, у кого серце вірне
Сонцю нашої весни,
Сійте зерно — гей! — добірне
В нерозмежені лани!
М. Рильський.

4. Не виділяються розділовими знаками вигуки на початку речення, якщо стоять перед особовим займенником, після якого йде звертання: *Гей ви, зорі ясні, тихий місяцю мій, де ви бачили більше кохання? (В. Сосюра).*

5. Вигуки *о, ой*, що стоять перед звертанням і тісно з ним пов'язані інтонацією, виступають у ролі часток і комою не виділяються:

О пісне блаженна! О пісне крилата,
Лети над землею, дзвени і зови
До світу, до сонця із темряви брата,
Надію у серці йому оживи!
М. Чернявський.

6. Вигук *ой* може не виділятися комою в реченнях, що мають пісенний характер:

Ой не світи, місяченьку,
Не світи нікому,
Тільки світи миленькому,
Як іде додому.
Нар. тв.

Знак оклику ставиться й після вигуків, що виступають еквівалентами окличних речень: *Гай! гай! Море, грай, реви, скелі ламай! (Т. Шевченко).*

СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

§124. Основні поняття синтаксису

Синтаксис — душа мови.
М. Рильський

Синтаксис (від грецького *sintaxis — поєднання, складання*) — це розділ граматики, що вивчає будову словосполучень і речень, їхні значення та умови вживання у зв'язному мовленні.

Синтаксис пов'язаний з морфологією, адже він вивчає слова як компоненти словосполучень і речень. Кожна частина мови в реченні або виконує функцію якогось члена речення (самостійні слова), або виражає відношення між словами в простому реченні чи частинами складного речення (службові слова).

Синтаксичні одиниці

Словосполучення та речення з їхніми смисловими структурними ознаками:

Словосполучення	Речення
Роль (функція) в мовленні	
Номінативна одиниця — щось називає	Одиниця спілкування (комунікативна одиниця) — повідомляє про щось, виражає думку
Граматичне значення	
Зміст не співвіднесений з дійсністю, одиниця непредикативна	Зміст співвіднесений з дійсністю (за допомогою значень способу і часу дієслова або дієслова-зв'язки), одиниця предикативна
Граматична будова	
Складається з головного і залежного слів, отже, завжди двокомпонентне	Має граматичну основу — підмет і присудок як обов'язкові компоненти структури (структурний мінімум), може мати тільки присудок або тільки підмет, отже, буває однокомпонентним (містить одне слово)
Синтаксичні зв'язки	
Підрядний (узгодження, керування, прилягання)	Зв'язок між підметом і присудком (взаємозалежний, предикативний). Зв'язок між іншими компонентами — підрядний і сурядний
Інтонація	
Не має своєрідного інтонаційного оформлення	Оформлене інтонаційно відповідно до комунікативного завдання

Синтаксичні зв'язки

Предикативний. Взаємозалежність членів граматичної основи речення — підмета і присудка.

Гаї шумлять — я слухаю (П. Тичина).

Сурядний. Незалежність компонентів один від одного:

книжки й зошити; втомлений, але щасливий; сходить сонце, і оживає природа.

Підрядний. Залежність одного компонента від іншого:

щира усмішка, зігріває душу, стає радісно.

Я для пісні вікно розчинив,
Щоб вона залила мою душу весною.
В. Сосюра.

§125. Основні поняття пунктуації

Розділові знаки — це як нотні знаки: вони міцно тримають текст і не дають йому розсипатися.
К. Паустовський

Пунктуація (від латинського *punctum — крапка*) — це система загальноприйнятих правил про вживання розділових знаків.

Вона ґрунтується на трьох основних принципах — смисловому, синтаксичному та інтонаційному. Вживання розділових знаків залежить насамперед від змісту вислову, який зв'язаний із синтаксичною структурою, а в усному мовленні — з інтонацією.

Закономірно вжитий розділовий знак, який визначається певним пунктуаційним правилом, називається **пунктограмою** (графічне позначення — V).

Типи пунктограм

Розділові знаки бувають *одиничні* і *парні*.

До одиничних належать *крапка, крапка з комою, двокрапка, три крапки, тире, знак питання, знак оклику*.

До парних — *дві коми, два тире, дужки, лапки*.

Окрім того, розділові знаки поділяються на **роздільні і видільні** (при звертанні, вставних та вставлених словах, словосполученнях і реченнях, відокремлених та уточнювальних членах речення).

Видільним є також знак посилання, який указує, що частина тексту наводиться або в кінці сторінки, або в кінці тексту.

Історична довідка. Першими розділові знаки почали використовувати давньогрецькі філософи для виразного читання тексту вголос.

Батьком пунктуації вважають грецького вченого Арістофана Візантійського, він склав першу систему розділових знаків із... крапок. Написавши речення (закінчивши думку), Арістофан ставив крапку вгорі рядка. Крапка знизу означала, що думка висловлена неповністю: чекай продовження. Крапка посередині рядка говорила читцеві, що потрібно зупинитись і перепочити, бо речення має кілька частин.

Арістофанову систему від греків запозичили латиняни. Цей учений уперше використав і знак оклику.

У VIII ст. з'являються нові розділові знаки. Їх уводить англосаксонський учений Алкуїн, який використовує вже кому, але тільки разом з крапкою (;) або двома крапками (..), знак оклику і знак питання.

Грецькі рукописи IX–X ст. у кінці абзацу (тобто великої частини тексту) ставили велику крапку (.), хрестик (+), чотири крапки (.:.), чотири крапки з гачком (.:.~) або дві крапки з тире (:—). Слов'янське письмо запозичило й собі від греків ці знаки, які ділили текст на частини. Їх можна простежити в літописах IX ст. і в писемних пам'ятках XVI ст. А після XVI ст. українські друковані книжки користуються альдинською системою знаків, яку розробив венеціанський видавець, засновник найкращої на той час друкарні Альд Мануцій Старший. Його книжки так і називалися — альдини.

Тут після великої крапки писалася вже велика буква. Знаками (. , ? ! :) користувалися і наші предки кілька століть тому. Був у них ще й знак (·>) — попередник теперішніх лапок.

Правила вживання розділових знаків увів у XVI ст. Альд Мануцій Молодший, якими користувалися три століття. А в XIX ст. німецькі вчені розробили досконалішу систему інтерпункції, яка діє і в сучасних європейських мовах [23, с. 19–20].

Походження назв розділових знаків

Назва кома прийшла до нас з латинської мови, де слово *comma* (кома) мало такі значення: *«кую», «б'ю», «відсікаю», «відрубую», «відділяю»*.

Крапка — найуживаніший розділовий знак. Слово крапка в латинській мові звучить як *punctum* (пунктум). Воно дало такі назви: *пункт, пунктуація, пунктир, пунктуальний, пунктограма*.

Тире — слово французьке. Перекладається як *«тягти»*.

Апостроф — наймолодший правописний знак. Це слово, як і сам знак, прийшло до нас через посередництво французької мови

з грецької. Воно означає: *«повернутий убік»*, *«кривий»*, *«зігнутий»*.

А ще є знак, який завжди передає на письмі захоплення. Так, це знак оклику. Освічені люди XVIII ст. підкреслювали запальну, гарячу вдачу цього розділового знака.

До нашого часу дійшли розповіді про бувальщину з життя американського письменника О'Генрі. Видавець запитав його, як написати на обкладинці книжки прізвище *О'Генрі* чи *О. Генрі*. Письменник відповів: «Напишіть О! Генрі». Дотепно, чи не так?.

Словосполучення

Словосполученням називають синтаксичну одиницю, утворену поєднанням двох або більше повнозначних слів на основі підрядного зв'язку:

безмежний степ, зоряна ніч, пахощі трав, гарячий від сонця, вслухатись у тишу, сидіти мовчки, написати книжку про хліборобів.

Словосполучення, як і слова, називають предмети чи явища реального світу, тобто є номінативними засобами мови. Однак від слів вони відрізняються тим, що складаються з двох або більше слів, а тому дають конкретизацію самостійних понять.

На відміну від речення, словосполучення не є комунікативною одиницею, йому не властиве інтонаційне оформлення.

Отже, словосполучення виступають складовими частинами речень, їхнім будівельним матеріалом, і для синтаксичного розбору вичленовуються з речень.

Словосполучення складається з головного і залежного слова.

Головним є слово, від якого можна поставити питання, а **залежне** відповідає на питання:

мелодійний (який?) *спів*, *мелодія* (чого?) *пісні*, *наспівую* (що?) *мелодію*, *говорити* (як?) *мелодійно*.

Графічне зображення:

⊗— головне слово;

○ — залежне слово.

Залежне слово пов'язується з головним за змістом і граматично або лише за змістом. Засобами граматичного зв'язку виступають:

- закінчення залежного слова:
  слухав лекцію, цікава інформація, повідомляючи студентам;
- закінчення і прийменник:
  навчання в університеті, зустріч з професором, підготовка до екзаменів, згаданий у доповіді, пам'ять на все життя.

§ 126. Граматична будова слово сполучення і його значення

Словосполучення, що виражають назву предмета та його ознаку:

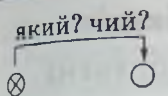

***цвіт** яблуні, **зошит** учня, **прохання** приїхати, **кава** по-львівськи.*

Словосполучення, що виражають дію.

- Дія та її об'єкт:

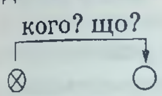

***шанувати** ветеранів, **наказати** встати.*

- Дія та її адресат:

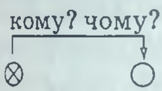

***написати** синові, **присвятити** батьківщині.*

- Дія та її інтенсивність:

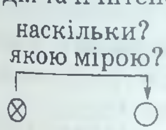

***квітнути** буйно, **зникати** швидко.*

- Дія та її спосіб:

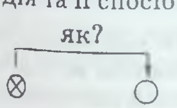

***читати** вголос, **поводитися** чемно.*

- Дія та її місце:

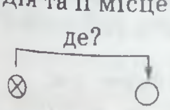

***перебувати** поблизу, **розкласти** на столі.*

- Дія та її час:

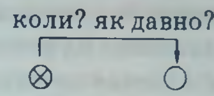

***зустрічатися** після уроків, **відвідувати** впродовж року.*

Словосполучення, що виражають ознаку.

- Ознака та її міра:

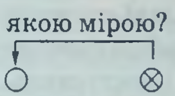

*надзвичайно **важливий**, майже **холодний**;*

- Ознака та час її появи або вияву:

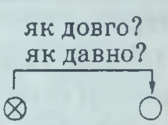

***знайомий** з дитинства, **зелений** завжди.*

Смислові відношення між компонентами словосполучення

- **Додаткові** (залежні слова відповідають на питання непрямих відмінків і виступають додатками).
- **Означальні** (залежні слова виступають означенням).
- **Обставинні** (залежні слова відповідають на питання різних обставин).

Розрізняють *синтаксично вільні*

словосполучення (членовані) і *синтаксично нечленовані*. У вільному словосполученні кожний компонент зберігає лексичне значення й у реченні виступає окремим членом речення.

Лови летючу мить життя! (*Олександр Олесь*).

Лови (що?) *мить; мить* (яку?) *летючу; мить* (чого?) *життя.*

Синтаксично невільні словосполучення. Становлять собою смислову й граматичну єдність і виступають одним членом речення.

До них належать:

- лексичні словосполучення (виражають одне поняття):
  Чорне море, Біла Церква, Велика Ведмедиця — географічні назви; *білий гриб, польова ромашка, броунівський рух, знак оклику, неозначена форма дієслова* — терміни; *чорне золото* (вугілля), *корінь життя* (женьшень), *степові кораблі* (комбайни), *люди в білих халатах* (лікарі) — перифрази;
- фразеологічні словосполучення (ідіоми):
  п'ятами накивати (утекти), *тримати язик за зубами* (мовчати), *пекти раків* (червоніти), *ахіллесова п'ята* (дошкульне місце), *ряст топтати* (жити) тощо.

§ 127. Класифікація словосполучень

Групи словосполучень за будовою

За будовою словосполучення бувають *прості* і *складні*.

Словосполучення, утворене поєднанням двох повнозначних слів, називають **простим**:

розповідь про війну, радісне обличчя, перше враження, запросити додому.

Словосполучення, утворене поєднанням трьох і більше повнозначних слів, називають **складним**:

цікава екскурсія по місту, навчальний заклад економічного профілю, написати твір про свій родовід, пробігти дистанцію дуже швидко.

Для синтаксичного аналізу складне словосполучення потрібно розкласти на прості:

Пробігти (що?) *дистанцію, пробігти* (як?) *швидко, дуже* (як?) *швидко.*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Поєднання слів, які не є словосполученнями:

1. Неповнозначне слово (прийменник, частка) + повнозначне:
   з-за хмари, з-поміж книг, заради миру, попід горою, незважаючи на дощ, принесіть же, розповіли б, таки написав.
2. Фразеологізми:
   байдики бити, дати березової каші, танцювати під чужу дудку, сім п'ятниць на тиждень.
3. Аналітичні (складні) форми слів:
   буду відпочивати — майбутній час дієслова;

найбільш цікавий — найвищий ступінь порівняння прикметників;
буду спортсменом, стану відомим — сполучення іменних частин мови з дієслівними зв'язками (складені іменні присудки).

4. Однорідні члени речення (сурядний зв'язок): *день і ніч; добрий і чесний; я або ти; не свобода, а рабство; вітряно й холодно; ні ми, ні вони.*
5. Граматична основа речення *(підмет + присудок):*

Поле чорніє. Проходять хмари (М. Рильський).

Блакить мою душу обвіяла (П. Тичина).

Примітка. Щодо останніх двох груп у мовознавстві існують різні погляди.

Групи словосполучень за способом вираження головного компонента

Залежно від того, якою частиною мови є головне слово, словосполучення поділяються на:

- **іменні** (головне слово іменник):

  *історична **пам'ять** солов'їна **мова**, мамина **ніжність**, **турбота** батьків, **дорога** на Київ, восьмий **поверх**, мої **друзі**, **бажання** вчитися, **роздуми** вголос;*
- **прикметникові** (головне слово — прикметник):

  ***вірний** присязі, **вищий** за брата, **щирий** серцем, **готовий** допомогти, безмежно **щасливий**;*
- **числівникові** (головне слово — числівник):

  ***сім** кілометрів, **двоє** спортсменів, **третій** за списком, **декілька** олівців, **один** з нас, **чимало** приїжджих;*
- **займенникові** (головне слово — займенник):

  ***кожний** з них, **хто-небудь** з нас, **щось** веселе, **дещо** з одягу, **ніхто** з присутніх;*
- **дієслівні** (головне слово — дієслово: інфінітив, особова форма, дієприкметник, дієприслівник, безособові дієслова, форми на *-но, -то*):

  ***любити** землю, **милуватися** пейзажем, **знайомитися** з колегами, **виступити** успішно, **хвилює** серце, **займаємось** спортом, трохи **засмучений**, **усвідомлюючи** відповідальність, **повернувшись** додому, **щастить** завжди, **зачинено** на ремонт;*
- **прислівникові** (головне слово — прислівник):

  ***високо** в небі, **далеко** від міста, **ближче** до світла, надзвичайно **серйозно**, удвічі **краще**, дуже **тепло**.*

Примітка. У мові є словосполучення, різні за граматичною будовою, але однакові чи близькі за лексичним значенням.

Їх називають синонімічними:
Шевченкові твори — твори Шевченка; материна пісня — пісня матері;

книжкова полиця — полиця для книжок; готовий працювати — готовий до праці; поїхати додому — поїздка додому.

§ 128. Типи підрядного зв'язку в словосполученнях

Головне і залежне слова в словосполученні завжди перебувають у підрядному зв'язку.

Розрізняють три основні способи підрядного зв'язку — *узгодження*, *керування* і *прилягання*.

Узгодження

Узгодження — такий вид підрядного зв'язку, коли залежне слово уподібнюється до головного в роді, числі й відмінку:

високий явір, висока горобина, високе небо, високі дерева.

У таких словосполученнях при відмінюванні головного слова змінюється й залежне:

високого явора, високим явором, на високому яворі, високі явори.

Як правило, зв'язком узгодження поєднується іменник (головне слово) з прикметником, дієприкметником, порядковим числівником, займенником прикметникового типу:

небесна блакить, замріяний художник, п'ятий поверх, наші плани.

Таке узгодження називають **повним**.

При **неповному** узгодженні залежне слово іменних словосполучень уподібнюється до головного у формі відмінка й числа:

тканина в горох — різний рід і відмінок;

місто Черкаси — різне число;

річка Дніпро — різний рід.

Керування

Керування — такий вид підрядного зв'язку, при якому залежне слово ставиться при головному в певному відмінку:

говорити про щастя, перепливати річку, складати іспити, приїхати до столиці, писати без помилок, роздуми над фільмом, властивий людині, схожий на батька, багатий думками.

УВАГА!
При зміні головного слова залежне залишається незмінним:
говорив про щастя, говорила б про щастя, говоріть про щастя, говорили про щастя.

За формою залежного слова керування буває б е з п р и й м е н н и к о в и м, або б е з п о с е р е д н і м (*слухати симфонію, радість перемоги, землі Донеччини*) та п р и й м е н н и к о в и м, або о п о с е р е д к о в а н и м:

турбуватися про дітей, діяти за наказом, екскурсія до музею, знати про щось.

За силою підрядного зв'язку розрізняють керування сильне і слабке. С и л ь н и м керування буває

тоді, коли головним словом є перехідне дієслово:

запам'ятати правило, вивчити вірш, не купити хліба, випити молока.

Слабке керування наявне в словосполученнях, де головним словом виступає дієслово або інша частина мови, а залежне може стояти у формі будь-якого відмінка з прийменником чи без нього:

зайти до кімнати, дякував друзям, учитель за покликанням, вітер з півночі, молоко в глечику, краса весни.

Примітка. Кількісний числівник у називному й знахідному відмінках керує іменником, а в непрямих відмінках (крім знахідного) узгоджується з іменником:

п'ять тисяч (називний і знахідний) — керування; *п'яти тисячам* — узгодження. Числівник *один* узгоджується з іменниками в усіх відмінках.

Прилягання

Прилягання — такий вид підрядного зв'язку, при якому залежне слово, будучи *незмінним*, пов'язується з головним лише за змістом:

говорити пошепки, бігти наввипередки, одягнутись по-осінньому, дорожчий утричі, зустрітися вдруге, дуже добре, мрія відпочити, працювати сидячи, розповідав жартуючи.

При приляганні залежне слово виражається **незмінними словами**:

- прислівником:
  поводитись (як?) *ґречно, писати каліграфічно, щедрий* (у якій мірі?) *надзвичайно, дуже тепло, зробити* (з якої причини?) *згарячу, прочитати* (скільки?) *двічі;*
- неозначеною формою дієслова (інфінітивом):
  навчив (що?) *любити, порадив прочитати, допоміг вилікуватися; уміння* (яке?) *декламувати, мрія працювати, приїхав* (з якою метою?) *подякувати;*
- дієприслівником:
  ішли співаючи, сиділи зажурившись, рухатися не зупиняючись, читав дрімаючи;
- незмінюваним іменником:
  пальто беж, колір хакі.

§129. Синтаксичний розбір словосполучення

Послідовність синтаксичного аналізу словосполучення:

1. Виділити з речення словосполучення, визначити головне і залежне слово.
2. Визначити тип словосполучення за морфологічним вираженням головного слова.
3. З'ясувати смислові відношення між компонентами словосполучення.
4. Визначити спосіб підрядного зв'язку між словами (узгодження, керування, прилягання).

Зразок розбору

Кожна голова свій розум має (Нар. тв.).

яка?

Голова кожна — іменникове, означальні, повне узгодження;

що?

має розум — дієслівне, додаткові, безприйменникове керування;

чий?

розум свій — іменникове, означальні, повне узгодження.

Речення

Реченням називають граматично й інтонаційно оформлену синтаксичну одиницю, що виражає закінчену думку.

Основні ознаки речення

1. Речення є одиницею спілкування. Саме у реченні формується й виражається думка, передаються повідомлення, питання, накази, прохання, почуття та волевиявлення. На відміну від словосполучення, воно є одиницею вищого рівня мови — **комунікативною**.
2. Речення має смислову й інтонаційну завершеність. Змістова закінченість в усному мовленні передбачає інтонаційне оформлення, яке робить речення цілісним для сприйняття на слух, а на письмі позначається відповідними розділовими знаками.
3. Речення має певну граматичну організацію: будову і граматичне вираження членів речення.

У реченні виділяють **граматичну основу** (центр, ядро). Її утворюють головні члени речення — підмет і присудок або тільки один головний член речення. Відношення між підметом і присудком, а також їхнє спільне відношення до того, що вони виражають в дійсності, і формує найважливішу ознаку речення — **предикативність**. Отже, предикативність — це віднесеність повідомлюваного до дійсності, тобто відповідність сказаного фактам реальної дійсності. Предикативність властива всім реченням і виражається *категоріями способу, часу, особи.*

Будова речення визначається кількістю граматичних основ. Речення з одним предикативним центром — п р о с т е, з двома або більше — с к л а д н е.

До граматичного оформлення речень відносяться способи вираження його членів та синтаксичних відношень між частинами складного речення.

На відміну від словосполучень, речення має не тільки підрядний, а й **сурядний і безсполучниковий зв'язки.**

1. У простих реченнях:

Звичайно, можна прожити і без собору, і без пісні, і без Рафаеля...

Можна «Анну Кареніну» читати в екстракті, на півтори сторінки тексту. Але чи залишились би ми тоді в повному розумінні слова людьми? Чи не стали б просто юшкоїдами, пожирачами шашликів? Тяглом історії? (О. Гончар).

2. У складних реченнях:
- підрядний зв'язок —

Тому я мрію так життя прожити,
Щоб у плодах мої хилились віти,
Щоб розроставсь в глибинах
корінь мій.
М. Стельмах.

- сурядний зв'язок — *Будь сіячем, і хай життя твоє насущний хліб, а не кукіль дає (Н. Забіла);*
- безсполучниковий зв'язок —

Найпрекрасніша мати щаслива,
Найсолодші кохані вуста,
Найчистіша душа незрадлива,
Найскладніша людина проста.
В. Симоненко.

§130. Типи речень

Прості речення розрізняються за метою повідомлення, за емоційним забарвленням і за структурою.

За метою повідомлення

- **Розповідне:**

Жити — означає любити (Ю. Мушкетик).

Кохати — нові землі відкривати (І. Драч).

Любов відкрити важче, ніж Америку (Л. Костенко).

- **Питальне:**

Чи буде правда меж людьми?
Яка орда нам гідність
притоптала?
Л. Костенко.

- **Спонукальне:**

Лови летючу мить життя! (Олександр Олесь).
Поспішайте творити добро (О. Довженко).

За емоційним забарвленням

- **Окличне:**

Яка земля! Яка велика доля!
Які дороги поколінь!
М. Нагнибіда.
Благословенна кожна мить
життя
На цих всесвітніх косовицях
смерті!
Л. Костенко.

- **Неокличне:**

Люблю я бистрину життя —
Прозору, поривну, глибоку.
Д. Павличко.
Нема нічого більшого на світі
За дивне щастя — жити на
землі.
П. Осадчук.

За наявністю головних членів речення

- **Двоскладне** (наявні два головні члени речення — підмет і присудок): *Земними плодами під зорями зоріє людини подвиг (М. Ткач).*

Цивілізація — це добро та людяність (В. Коломієць).

- **Односкладне** (має тільки один головний член — підмет чи присудок):

  Дерево й учителя пізнають по плодах (Нар. тв.).
  Вірю в пам'ять і серце людське (Б. Олійник).
  Немає мудріших, ніж народ, учителів (М. Рильський).

За наявністю другорядних членів речення

- **Непоширене** (наявні тільки головні члени речення):

  Я сам. Вікно. Сніги (П. Тичина).
  Люди — прекрасні. Земля — мов казка (В. Симоненко).
  Несказане лишилось несказанним (Л. Костенко).

- **Поширене** (наявні другорядні члени речення):

  Тисяча доріг, мільйон вузьких стежинок
  Мене на ниву батьківську веде.
  В. Симоненко.

  Тільки родина у прикру хвилину
  Схилить надію тобі на плече.
  В. Крищенко.

За наявністю головних і другорядних членів речення

- **Повне** (наявні всі члени певної структури речення):

  Нехай тендітні пальці етики
  Торкнуть вам серце і уста.
  Л. Костенко.

  Людині мало хліба і до хліба.
  Вона шукає свята і для серця.
  В. Бровченко.

- **Неповне** (будь-який пропущений член речення стає зрозумілим з контексту або ситуації):

  Що може бути краще від друга?
  Нічого. Друг — над усе.
  Ю. Смолич.

  У сонця друзі — трави й квіти.
  У вітру — листя.
  Є. Летюк.

За ускладненістю

- **Ускладнене** (наявні однорідні або відокремлені члени речення, звертання, вставні слова):

  Я так люблю рясне моє Полісся:
  Ліси, озера, сосни і блакить!
  В. Дячук.

  І найвища, по-моєму, краса — це краса вірності (О. Гончар).

- **Неускладнене:**

  В бентежнім серці буде битись
  Повік нескінчена весна.
  Є. Маланюк.

  Нехай усі людські серця
  Єдина правда повива!
  Є. Плужник.

§131. Речення за метою повідомлення

Спілкуючись між собою, люди мають на меті повідомити щось, запитати про щось або спонукати когось до якоїсь дії

Відповідно до цього речення поділяються на *розповідні*, *питальні* та *спонукальні*.

Розповідне речення

Розповідне речення містить у собі повідомлення про якийсь факт, розповідь про щось:

Брели роки. Пролітали журавлі, гріли світанки, горіли зорі. А вранці в садах шуміла діамантова паморозь (Микола Хвильовий).

Розповідні реченння поділяються на:

- Стверджувальні (думка стверджується незаперечно):

  Тільки велика мета породжує великі характери (О. Довженко).

  Все можна виправдати високою метою, та тільки не порожнечу душі (П. Тичина).

  Жодна мета не настільки висока, щоб виправдовувати негідні засоби для її досягнення (А. Ейнштейн).

- Заперечні (заперечується присудок або якийсь інший член речення). Якщо заперечується присудок (частка *не* стоїть перед присудком), то таке речення визначають як загальнозаперечне:

  І не поверне вже ніхто назад час правди й справедливості нової (Д. Павличко). Якщо ж частка *не* стоїть перед іншим членом речення, то речення буде частковозаперечним:

  Береться мудрість не із заповітів, а із страждань і помилок гірких (І. Кочерга).

  Я знаю, знаю, що не мови людей на світі поділили на злих і добрих (Д. Павличко).

Інтонація розповідного речення характеризується пониженням тону наприкінці речення. У кінці такого речення ставиться крапка.

Питальне речення

Питальне речення містить у собі якесь запитання, покликане отримати інформацію, про щось дізнатися:

Ліси мої, хто вас убереже?
Чи ж є тепер у вас хоч неба синій клапоть?
Що людству залишається? Невже
Обнятися з лелеками і плакать?
О. Пахльовська.

На початку питального речення можуть стояти питальні займенники (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*), прислівники (*як, де, куди, звідки, коли, відколи, чому*) і питальні частки (*хіба, невже, чи, що за*):

Яка орда нам гідність притоптала? (Л. Костенко).

А чого то думи людські бувають ясні, мов день, і темні, як ніч? (С. Пушик).

І як цим днем не дорожить? (Г. Чубач).

Та невже ж ця історія вмерла й на могилах твоїх полягла? (Є. Маланюк).

Чи є кращі між квітками та над веснянії?
Чи є кращі в житті літа та над молодії?
Леся Українка.

Питальні речення бувають:

- Власне питальні — містять пряме питання, що вимагає обов'язкової відповіді:

Ти любиш дивитись на небо? А в тебе є мрія? У чому бачиш смисл життя?

Кому ж ви служите, приручені антеї,
відірвані від матері-землі?
Хто ваш народ? Яка у нього доля?
В. Симоненко.

- Риторично-питальні — містять твердження й не вимагають відповіді:

Хто може випити Дніпро?
Хто властен виплескати море?
Хто наше злото-серебро
Плугами кривди переоре?
М. Рильський.

- Питально-спонукальні — містять у собі спонукання до дії, виражене через питання:

Та й справді: наслідки вогню полинні...
Хіба не варто про таке ректи?!
В. Забаштанський.

Спонукальне речення

Спонукальне речення — виражає волевиявлення мовця, яке потребує виконання, а саме: наказ, прохання, пораду, застереження, протест, згоду, часто буває звертання, заклик. У спонукальному реченні дієслово, як правило, стоїть у наказовому способі, можуть уживатися спонукальні частки *хай*, *бодай*, *годі*, *ну*, *давай*, *на*, *но*:

Моя любове! Я перед тобою.
Бери мене в свої блаженні сни.
Лиш не зроби слухняною рабою,
Не ошукай і крил не обітни.
Л. Костенко.

Не гайся у добрі. Не обізлися в горі.
Не війся у вітрах. І не брудни свій путь.
Т. Севернюк.

Хай зачекає втома на порозі,
А ти побудь, побудь на самоті.
М. Ткач.

Для спонукальних речень характерна специфічна спонукальна інтонація: голос підвищується на логічно наголошеному слові, потім знижується, а потім знов підвищується, якщо це речення окличне.

У кінці спонукального речення ставимо крапку:

Не за обличчя судіть, а за серце.
Не шукай щастя за морем.
В собі самому шукай справжніх благ.
Визначай смак не за шкаралупою, а за ядром.
З видимого пізнавай невидиме (З тв. Г. Сковороди).

§132. Речення за емоційним забарвленням

Окличні речення

Розповідні, питальні й спонукальні речення можуть бути емоційно забарвленими. Тоді вони вимовляються з почуттям радості, захоплення, здивування, обурення, страху тощо. Такі речення називають **окличними**.

Не треба слів! Хай буде тільки діло! (О. Теліга).

Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ! В океані рідного народу відкривай духовні острови! (З тв. В. Симоненка).

У кінці окличного речення ставимо **знак оклику**, а якщо воно ще й питальне — то **знак питання й знак оклику**:

Хто в небі сонця світ погасить? Хто згасить промінь той, що вік в душі ховає чоловік?! (М. Чернявський).

Граматичне оформлення

1. Окличча інтонація (вищий порівняно з неокличними реченнями тон з виділенням слова, яке виражає емоції):

Яка між нами райдуга стояла!
Яка між нами прірва пролягла!
Л. Костенко.

2. Наявність вигуків:

Ах, скільки струн в душі дзвенить!
Ах, скільки срібних мрій літає!
В які слова людські їх влить?!
Олександр Олесь.

3. Наявність окличних часток вигукового, займенникового, прислівникового походження:

Нехай не гасне світ науки! (П. Куліш).

УВАГА!

Не плутайте типи речень за метою висловлювання (розповідні, питальні, спонукальні) і за емоційним забарвленням (неокличні, окличні).

Неокличні:

Розповідні	*Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема. Пісню колискову я складаю знову. (З тв. В. Сосюри)*
Питальні	*О слово рідне, хто без тебе я? (Д. Павличко) Чуєте, скільки вогню в нашій мові, в жаркому, гарячому, гарному слові? (Л. Первомайський)*
Спонукальні	*Як парость виноградної лози, плекайте мову (М. Рильський). Шануйте коми кожної пір'їну (Д. Павличко).*

Окличні:

Розповідні	*Уклін чолом народу, що рідну мову нам зберіг! Рідна мова в рідній школі! (З тв. О. Олеся)*
Питальні	*Чому, коли шукаєш слово, чому одне бринить — сльоза?! (І. Драч) Ну, що ти знов мені розкажеш, о красномовний друже мій?! (Є. Плужник).*
Спонукальні	*Любіть красу своєї мови, звучання слів і запах слів! (Т. Масенко) О слово! Будь мечем моїм! Ні, сонцем стань! (Олександр Олесь)*

§133. Речення за будовою: двоскладні та односкладні

Речення за наявністю головних членів бувають: *двоскладні* (містять підмет і присудок) та *односкладні*.

Односкладні речення — це такий тип простого речення, організаційним центром якого є один головний член — *підмет* або *присудок*.

Пам'ять віри. Пам'ять роду.
Пам'ять прапора і серця.
Вірю в пам'ять і серце людське.
Вір тільки в пам'ять. Зраджують пам'ять.
Знай: не сховатись. Можна — від когось. Від себе ж ніколи й ніде (З тв. Б. Олійника).

За морфологічними ознаками головного члена односкладні речення поділяються на дві групи:

1. Речення, у яких головний член співвідноситься з підметом (*називні речення*);
2. Речення, у яких головний член співвідноситься з присудком (*особові та безособові речення*). До цієї групи належать:
   - означено-особові,
   - неозначено-особові,
   - узагальнено-особові,
   - безособові,
   - інфінітивні.

Називні речення

Називними (або **номінативними**) називають такі односкладні речення, у яких стверджується наявність предмета чи явища в реальній дійсності.

Головний член — **підмет** — виражається іменником у називному відмінку однини чи множини:

Євангеліє. Айстри. Бюст Тараса. Ікона Богородиці. Свіча (А. М'ястківський).
Листопад. Падолист. Тихий сад. Вітру свист (М. Сингаївський).

Називні речення бувають:

- непоширені:

  Поле. Шляхи. Моголи і чебреці (М. Хвильовий).
  Весна. І сонце. І зело (В. Стус).

- поширені (крім підмета, містять означення й додаток):

  Глибоке небо, білі хмари та плюскіт срібної води (Є. Маланюк).

  То дощ. То сніг. То пролісків іскринки.
  То перший грім. То пломінка блакить...
  М. Луків.

  Твій скальпель. І моє перо. Страждення. Віра. Зло. Добро. Необорима бистрина. Днів миготіння пелюсткове (Н. Кащук).

Означення може бути узгодженим і неузгодженим, відокремленим чи невідокремленим.

Узгоджене означення в основному стоїть перед головним членом, після підмета воно буває рідко і здебільшого є відокремленим:

*Прозорий **гай**. Тремтячий **лист**. Осіння світла **акварель** (С. Зінчук).*

*Високі **айстри**, **небо** синє, твій **погляд**, милий і ясний (М. Рильський).*

*Холодний **вітер**. **Сніг**. **Сузір'я Лебідь**, розпластане над нами в вишині (Ю. Клен).*

Неузгоджене означення вживається як перед головним членом, так і після нього:

*Тернистий **шлях** людини (В. Шевчук).*

*Перші матері **слова**. Перша **пісня** колискова (Олександр Олесь).*

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

1. Прикметник, що стоїть після підмета, у більшості випадків є **іменною частиною складеного присудка**:

Як пишно квітка лотоса цвіте,
Яка жагуча врода у тюльпана,
Яке в ромашки серце золоте.
Яка троянда горда і духмяна!

М. Луків.

2. Якщо в реченні є будь-яка обставина, то це речення не називне, а двоскладне з пропущеним присудком:

Ромашки. Маки. Мальви (де?) *біля хати (М. Луків).*

А скрізь (де?) *буяння квітів і зела, і пахощі, і перегук пташиний (І. Савич).*

3. Називні речення завжди є повними.

Називні речення **за значенням і функцією в мовленні** поділяють на:

1. Буттєві, що стверджують буття, наявність предметів чи явищ у реальній дійсності:

Каштани. Сотні білих свіч (В. Стус).

2. Вказівні з частками *ось, он, от*:

Ось місяць, зорі, солов'ї... (П. Тичина).

3. Емоційно-оцінні зі словами *який (яка, яке, які), такий (така, таке, такі), що за, ну й* та окличною інтонацією:

Ну й мороз! Яка краса! Яка ж заметіль! Що за диво? Такі візерунки...

4. Власні назви книжок, журналів, організацій, установ, заголовків тощо:

«Тіні забутих предків» (М. Коцюбинський).

Речення-звертання, у яких передається те чи інше почуття, волевиявлення (радість, страх, прохання, заборона), називають **вокативними**. За формою вони близькі до називних, але їхній головний член може бути виражений не тільки називним, але й кличним відмінком іменника:

Кораблі! Шикуйтесь до походу!
Мрійництво! Жаго моя! Живи!

В. Симоненко.

Односкладні особові речення

До односкладних особових належать *означено-особові, неозначено-особові* та *узагальнено-особові речення*.

Означено-особовими називають речення, у яких головний член виражає дію, що виконується чи буде виконуватися певною визначеною особою (чи особами):

*Усоте **прославляю** буйноту життя! (Б.-І. Антонич).*

*Для добрих друзів **відчиняю** дім і **маю** серця щиру нагороду (А. Малишко).*

***Лови** летючу мить життя! (Олександр Олесь).*

*Тої слави козацької повік **не забудем**! (Т. Шевченко).*

*Собори душ своїх **бережіть**, друзі (О. Гончар).*

Головний член в означено-особових реченнях виражається дієсловом у формі 1-ої або 2-ої особи однини чи множини дійсного або наказового способу.

Відсутній підмет у таких реченнях легко відновити, але потреби в цьому немає: на певну особу *(я, ти, ми, ви)* вказує закінчення дієслова-присудка.

Неозначено-особовими називають такі односкладні речення, у яких головний член виражає дію, що стосується невизначеного кола осіб:

*Вчителя й дерево **пізнають** по плодах (Нар. тв.).*

*Чи хоч пучечок тої калини мені на груди **покладуть**? (Л. Костенко).*

*Письменників **називають** інженерами людських душ (О. Донченко).*

*У тридцять три **розіп'яли** Христа. **Розіп'яли** у тридцять третім Україну (В. Василашко).*

Присудок у таких реченнях виражається дієсловом у формі 3-ої особи множини теперішнього, майбутнього або ж у формі множини минулого часу. Дійова особа тут відсутня й точно назвати її не можна: важлива сама дія, а не її виконавець:

*Катів **поведуть** на страту, на нашу святу розплату (Є. Маланюк).*

*Кому се так квітками, та вінками, та віттям гордеє чоло **вінчають**? (Леся Українка).*

__Прожили. Одійшли__ на віки.
__Не жаліли__ ні праці, ні сили.
*До останку себе **перелили***
В колоски, колоски, колоски.
М. Луків.

Узагальнено-особовими називають речення, у яких дійова особа мислиться узагальнено:

***Не підкидай** жару до вогню.*

*Любові силою **не допоможеш**.*

Головний член у таких реченнях виражається дієсловом у формі 2-ої особи однини або множини:

*За цю науку **цілуйте** батькам руку.*

Зрідка в узагальнено-особових реченнях присудок може виражатися іншими особовими формами:

*Золоті гори **обіцяє*** (3-я ос. одн.).

*Як **дбаємо**, так і **маємо*** (1-а ос. множ.).

*Гостей **зустрічають** хлібом-сіллю* (3-я ос. множ.).

Такі речення виражають узагальнені судження, поради, застереження і здебільшого вживаються в загадках, прислів'ях, приказках (народна творчість), переважають у розмовно-

побутовому та художньому стилях і надають мовленню афористичного характеру.

Узагальнено-особовими є також речення, які виражають психічний стан особи в певних типових ситуаціях:

Дивишся і не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим, гарячим і пахучим повітрям (І. Нечуй-Левицький).

Безособові речення

Безособовими називають такі односкладні речення, у яких головний член — присудок — позначає дію, процес або стан, що мислиться незалежно від виконавця:

Можна знайти в природі півтони,
Можна життя спинити на півслові,
Але нема в житті напівціни,
Але нема в житті напівлюбові.
А. Демиденко.

Головний член безособового речення може виражатися:

- безособовими дієсловами, що називають явища природи або стан людини:

  Замело туманами, зарясніло мрякою (В. Симоненко).

  Світає, Господи, світає... (Л. Костенко).

  Гарячий мед ллє сонце. Мрійно. Жарко. (В. Коломієць);

- особовими дієсловами в безособовому значенні:

  На луках під гарячим сонцем дуже пахло свіжою травою й польовими квітами (І. Нечуй-Левицький).

  Із садочка красно пахощами віє (М. Старицький);

- дієслівними формами на *-но, -то:*

  Цілі вулиці викошено огнем-косою (Г. Косинка).

  О, сліз таких вже вилито чимало... (Леся Українка);

- словами *немає (нема), не було, не буде*, при яких є додаток у родовому відмінку:

  На вільну душу ланцюгів нема (В. Симоненко).

  Нема краси в затятості безсилій... (Л. Костенко).

  Немає мудріших, ніж народ, учителів (М. Рильський).

  Весни такої не було й не буде (Леся Українка);

- прислівниками (словами категорії стану): *добре, приємно, важко, холодно, тепло, жаль, шкода, слід, треба, можна* тощо (часто із зв'язкою або без неї):

  На душі було так чисто... (М. Вороний).

  Надворі повно сонця і голубого неба (Г. Тютюнник).

  Тож добре людині на білім світі (А. Малишко).

  До чого ж гарно й весело було в нашому городі (О. Довженко).

  Земле! Як тепло нам із тобою! (М. Рильський).

*Вогненного нам **треба** слова! (П. Тичина).*

Інфінітивні речення

Інфінітивними називають такі односкладні речення, головний член яких виражений інфінітивом (неозначеною формою дієслова):

__Піти, піти__ без цілі і мети... __Вбирати__ в себе вітер, і простори, і ліс, і лан, і небо прозоре (Ю. Клен).

*Світе мій, розлита сонця повінь, як тебе **збагнути** і як **пізнати**? (Л. Забашта).*

Серед інфінітивних речень виділяють:

1. Розповідні із значенням ствердження чи заперечення дії, її неминучості, можливості чи неможливості:
   *Словами серденька не **обдурити** (Леся Українка).*
   *Любов **відкрити** важче, ніж Америку (Л. Костенко).*
2. Спонукальні речення, що виражають поради, побажання, пропозицію, прохання, наказ, заклик:
   ***Писати** тільки правду. **Не зраджувати** її ні за яких обставин (О. Довженко).*
3. Питальні речення:
   *Як же його у неволі **жити** без надії? (Т. Шевченко).*
   *Але що ж **робити** живій душі у цій державі смерті? (В. Мисик).*
4. Речення, які виражають бажаність чи небажаність дії. У таких реченнях до складу головного члена входить частка б (би):
   ***Назавжди б викреслити** війну з життя людини! (І. Ле).*
   ***Запросити б** друзів до хліба-солі і живих, і мертвих у далекім полі (А. Малишко).*

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Безособові речення:

І мені заспівати хотілось лебединую пісню собі (Леся Українка).

І все на світі треба пережити (Л. Костенко).

Інфінітивні речення:

Час, моя пісне, по волі буяти (Леся Українка).

Жити. Творити. Світ берегти. Світити людині на цілі світи (І. Драч).

На відміну від безособових речень, до складу головного члена яких теж може входити інфінітив, але залежний, підпорядкований предикативним словам (*важко, жаль, добре, можна, слід*), в інфінітивних реченнях дієслово в неозначеній формі є незалежним і самостійно виступає в ролі головного члена — присудка.

§134. Повні і неповні речення

Повними є речення, у яких наявні всі необхідні для цього структурного типу члени речення. Наприклад:

*Бо **нива** це — **моя**! Тут **я почну** зажинок.*
*Бо кращий **урожай** не **жде** мене ніде.*

*Бо **тисяча доріг, мільйон***
вузьких стежинок
Мене на ниву батьківську веде.
В. Симоненко.

У цій строфі 4 простих повних двоскладних поширених речення.

Можна все на світі вибирати,
сину,
***Вибрати не можна** тільки*
Батьківщину.
В. Симоненко.

Це також повні, але односкладні речення. У них наявний лише один головний член речення — присудок, підмета ж немає і не повинно бути в такому структурному типі — безособовому реченні.

Неповними називають речення, у яких пропущено головний або другорядний член речення чи кілька членів одночасно, потрібних для його структури.

Пташка красна своїм пір'ям, а людина — працею (Нар. тв.).

Друге речення неповне, бо в ньому пропущений присудок *красна*. Воно без контексту (попереднього речення) незрозуміле й тому самостійно не може існувати.

Неповні речення треба розглядати як певне стилістичне явище. Вони широко використовуються в розмовно-побутовому й художньому стилях:

1. У діалогах:

— Спадковість?
— Совість.
— Мрія?
— Інститут.
— Любов?
— Життя.
— Зненависть?
— Трутні.
— Минуле?
— Труд.
— Позаминуле?
— Труд.
З таким минулим можна і в
майбутнє.
Л. Костенко.

2. У складних реченнях для:

• виділення головного в реченні:

*Мудрість **іде** без блиску, бездумність — у позолоті (А. Малишко).*
*Каменярам **підкорюється камінь**, а хліборобам — **просторінь** землі (М. Сингаївський).*

• уникнення повторів:

*Квітку **метелик цілує**, обрії — сонце ясне, вітер — берізку німую (В. Сосюра).*
*Хай тобі кожен **метелик буде привітом**, а кожний подих вітру — **поцілунком** (О. Гаврилюк).*
*Цілую усмішку твою, як **сон** траву, як **вітер** — листя (Г. Чубач).*

Класифікація неповних речень

Неповні речення поділяються на *контекстуальні* і *ситуативні*.

Контекстуальні неповні речення. Речення, пропущені члени яких легко встановлюються з попередніх або наступних речень, тобто з контексту:

Над містом розмовляють голуби. Про що, не знаю. Про цікаві речі. Про той собор. Про людство. Про війну. Про білий світ, про небо з далиною (Л. Костенко).

У наведених неповних реченнях немає підмета й присудка, але їх можна визначити з контексту (*голуби розмовляють*).

Йдемо крізь ніч, крізь бурю степову. Крізь дощ і сніг, дебати і дебюти.
Послухаю цей дощ. Підкрався і шумить.
Він любить час. Хвилини. Дні. Роки (З тв. Л. Костенко).

Ситуативні неповні речення. Речення, пропущені члени яких не поновлюються. Вони в тексті словами ніде не названі, а домислюються із ситуації мовлення, тобто їх зміст розкривається позамовними обставинами, жестами, мімікою:

Чекаю! Не до жартів! Пора! За мною! На здоров'я! Щастя Вам! Алло!

Еліптичні речення. Ще в українській мові вживаються речення, які за структурою є неповними, а за змістом — повними. Специфікою таких речень є відсутність дієслівного присудка, що не встановлюється з контексту чи ситуації.

Такі речення називають **еліптичними** (від грецького *elleipsis* — *пропуск, опущення*). Вони самостійно функціонують у мові, а уявлення про неназваний головний член випливає із власного змісту й будови речення. Наприклад:

Роса — для трав. Туман — для хмар. Для матерів — кохані діти. Душі — зірки. Бджолі — нектар (Г. Чубач).

На пропуск дієслова-присудка в еліптичних реченнях указують додатки та обставини, що залежать від пропущених дієслів:

Вгорі ліси сріблясто-сині,
Внизу розлив молочних нив.
М. Бажан.

В твоїх очах блакитна сутінь (Б.-І. Антонич).

Над Києвом — золотий гомін, і голуби, і сонце! (П. Тичина).

Васильки у полі, васильки у полі...
І у тебе, мила, васильки з-під вій.
В. Сосюра.

Берег любові в далекім тумані (В. Крищенко).

Місце пропущеного присудка в еліптичних реченнях може зайняти не одне чітко визначене дієслово, а будь-який синонім:

Земля у росах, як в парчі (Л. Костенко) (*сріблиться, іскриться, світиться, виграє, мерехтить* тощо).

До еліптичних також належать:

- бездієслівні речення-заклики типу:

За Україну, за її долю, за честь і волю, за народ (М. Вороний);

- бездієслівні речення-заголовки газетних статей, телепередач типу:

Рідна мова в рідній школі. Родом з дитинства. ***Плани на майбутнє.*** *Великій меті — велике життя.*

Еліптичні речення бувають односкладними та **двоскладними:**

Життю — ні кінця ні начала (безособове з еліпсованим присудком *немає*).

Де зараз ви, кати мого народу? (В. Симоненко). (двоскладне з пропущеним присудком).

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Неповні двоскладні речення треба відрізняти від односкладних повних, у яких наявний тільки один член речення, а другого немає й не може бути в їхній структурі.

Односкладні повні речення:

У мене жодних претензій нема до Долі — моєї обраниці.
Круши, ламай, трощи стереотипи!
Не забувайте незабутнє...
Шукайте цензора в собі.
Не треба думати мізерно.
Хай буде вік прожито як належить!
Пекучий день... лісів солодка млява...
смага стежок... сонливиці левад.
Високовольтна лінія Голгоф (З тв. Л. Костенко).

Двоскладні неповні еліптичні речення:

Я вперше в Києві.
Над хаткою небо. І знов голубе.
Нове століття вже на видноколі.
Багато справ ще у моєї долі.
А де ж мій сад божественних пісень?
(З тв. Л. Костенко).

Тире в неповних реченнях

Часто на місці пропущеного члена в неповному реченні (якщо робиться пауза) ставимо тире.

Неповні речення з пропущеними головними членами:

- підметом:

1. *Чорний колір — колір зради, а червоний — то любов (Н. Лівицька-Холодна).*

2. *Збагне біла заздрість біль наших утрат і втішить в годину біди. А чорна — прийде, обійме, як брат, але порадіє завжди (А. Демиденко).*

3. *Знаєте, сонце вміє жити: ранком воно веселе, вдень — працьовите, увечері — задумливе, коли за обрій відходить (М. Хвильовий);*

- присудком:

Одні залюблені в старі листи. Ті — в музику. А ті — в руді томища (Б. Олійник).

Науці належить розум, а поезії — споконвіку душа (В. Шевчук).

Неповні речення з пропущеним другорядним членом (одним чи кількома):

- додатком:

Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна (О. Довженко);

- означенням:

По тім боці — моя доля, по сім боці — горе (Т. Шевченко);

- обставиною:

На одній ниві пшениця, на другій — жито (О. Гончар);

- кількома членами:

Хто купляв собі Долю за гріш, а хто — і за мільйони. Все залежить від людських зіниць: в широких відіб'ється вся епоха, у звужених — збіговисько дрібниць (З тв. Л. Костенко).

За все в житті ціна сповна. За кожну мить. За кожен подих (В. Крищенко).

§135. Слова-речення

У мовленні часто вживаються однослівні синтаксичні конструкції, які виражають певну думку. Вони є синтаксично *нечленованими*, тобто не мають у своєму складі ні головних, ні другорядних членів речення.

Це — **слова-речення**, що передають реакцію, відгук мовця на висловлювання співрозмовника, особливо часто — на його запитання. Такі структури вживаються в діалогічному мовленні.

Цей специфічний тип речень не можна віднести ні до двоскладних, ні до односкладних.

Слова-речення виражаються *частками, модальними словами* та *вигуками*.

Класифікація слів-речень

Залежно від функцій слова-речення поділяються на кілька груп:

- стверджувальні:

Так. Еге. Ага. Атож. Авжеж. Аякже. Угу. Справді. Гаразд. Добре. Точно і подібні;

- заперечні:

Ні. Та ні. А ні. Нема. Навпаки. Нічого. Ніскільки. Неправда і подібні;

- питальні:

Так? Ні? Хіба? Невже? Добре? Справді? Дійсно? Навряд? Правильно?;

- спонукальні містять спонукання до дії — наказ, заклик, прохання (виражаються переважно вигуками):

Годі! Геть! Марш! Ура! Цить! Досить! Гей! Стоп!;

- емоційно-оцінні містять схвалення, згоду, радість, здивування тощо:

Еге! Ов! Ахе! Хм!

Окремо виділяються вигукові слова-речення, що виконують функцію мовного етикету:

Добрий день! Привіт! Дякую! Спасибі! Будь ласка! Прошу! Даруйте! На добраніч! До побачення!

Правопис слів-речень

Залежно від інтонації слова-речення на письмі відокремлюються від наступного речення крапкою або комою, зрідка — знаком оклику, а в усному мовленні — паузою.

Слово-речення *Так* не треба плутати з членом речення — обставиною *так*, що відповідає на запитання *як?* і відноситься до дієслова-присудка:

Так, я буду крізь сльози сміятись... (Леся Українка).

Так ніхто не кохав (В. Сосюра).

У першому прикладі *Так* є словом-реченням, яке відокремлюється паузою, а на письмі — комою. У другому *так* — обставина *(не кохав (як?) — так)* способу дії, у реченні не відокремлюється.

Слово-речення *Ні* треба відрізняти від заперечувальної частки *ні*, яка вживається разом з тим чи іншим членом речення *(ніхто, нічого, ніякий, ніколи, ніде, ніяк)* та єднального (парного) сполучника сурядності:

Ні! Я ненавиджу спокій! Краще вже вихор і вир! (Д. Загул).

Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод не спинить вас! (І. Франко).

§136. Підмет та способи його вираження

Просте двоскладне речення складається з головних (підмет і присудок) та другорядних (додаток, означення, обставина) членів речення.

Головні члени — *підмет* і *присудок* — граматична основа двоскладного речення.

Підмет — незалежний головний член речення, що означає предмет (чи особу), про який ідеться в реченні, і відповідає на питання *хто? що?*

Підмет, виражений одним словом, називають п р о с т и м.

Способи вираження простого підмета

Формою вираження підмета є називний відмінок:

- іменника:

  Блискоче ніч перлиною Растреллі.
  З гори збігає Боричів узвіз.
  І солов'я пташині менестрелі
  Всю ніч доводять яблуню до сліз.
  Цвіте весна садами молодими,
  шумлять вітри, як гості з іменин.
  В таке цвітіння, князю
  Володимире,
  тобі не важко бути кам'яним?
  Л. Костенко.

- займенника:
  - особового:

    Мій друже! Я красу люблю! (М. Вороний).

    Я і ти — два світи у безмежному божому небі (С. Галябарда);
  - питального:

    Що ж є життя? Коротка мить (М. Вороний);
  - вказівного:

    Ті зреклися мови, ті зреклися роду... Отака історія рідного народу (Б. Стельмах);
  - відносного:

    Я вірю в силу доброти, що на торжку не продається, що кривди розбива пласти, красою тулиться до серця (В. Крищенко);

- неозначеного:
  ***Хтось** добрий нелукавою рукою нас викарбує в медальйоні літ (Н. Поклад);*
- заперечного:
  *Вже **ніхто** не візьме нас в невольницький ясир (М. Драй-Хмара);*
- субстантивованого прикметника:
  ***Вчорашнє** — ніби сон, що випурхнув з грудей (В. Симоненко).*
  *Історіє! З твоїх важких томів крізь давнини завісу темно-сіру **майбутнє** дивиться (Є. Плужник).*
  ***Минуле** в пам'яті живе, **сьогоднішнє** в душі палає (Д. Павличко);*
- субстантивованого дієприкметника:
  *І **забуте** в душі ожива (Р. Братунь).*
  ***Прожите** й **перебуте** не сходить з віч (Б. Лепкий);*
- числівника:
  ***Два** і **три** — п'ять. І **один** у полі воїн.*
  ***Обоє** підемо в далеку мандрівку життя (І. Франко).*

Підмет може також виражатися:

- неозначеною формою дієслова:
  *Яке це щастя — **жити** на одній землі! (О. Довженко).*
  ***Чекати** — найважча робота, що мукою справді стає (В. Крищенко).*
  ***Вірити** в казку — щасливому буть (М. Дмитренко);*
- прислівником:
  *Не дивиться їм грізно в очі **«завтра»** (Олександр Олесь).*
  *Думав я, що в кожнім серці є **сьогодні, вчора, завтра** (Б. Олійник);*
- вигуком або службовим словом, якщо вони вживаються замість іменника:
  *Тільки **«так»** чи **«ні»**, **«за»** чи **«проти»** мало сьогодні сенс (П. Загребельний).*
  ***«Слава! Слава!»** покотилось і лягло до ніг (П. Тичина).*

Способи вираження складеного підмета

Підмет, виражений словосполученням, утвореним з двох і більше повнозначних слів, називають **складеним**.

У ролі складеного підмета виступають:

- Складні географічні й астрономічні назви:
  *Вабить знов мене **Чумацький Шлях**, що осінні перетнув сузір'я (П. Дорошко).*
- Стійкі словосполучення:
  ***Бабине літо** висіло на віттях, як прядиво (Леся Українка).*
  *Ромашка золотиста зацвіла, **петрів батіг** розплющив сині очі (А. Малишко).*
- Словосполучення з кількісним значенням:
  - числівник + іменник у родовому відмінку:
    *Ішли **дві долі** різними шляхами.*
    На роздоріжжі долі обнялись.
    Л. Костенко.
    *В мого роду — **сто доріг**, **сто століть** у мого роду (І. Драч);*

- займенник + іменник у родовому відмінку:
  ***Скільки зла** таїться за гарною подобою: гадюка ховається в траві (Г. Сковорода);*
- іменник зі значенням сукупності + іменник у родовому відмінку:
  *Пливе **овець отара** в білім молоці своєї вовни (Б.-І. Антонич). Десь **ключ птахів** небачених летить (М. Зеров);*
- іменник у називному відмінку + іменник в орудному відмінку з прийменником:
  *Знову в серці дивовижно **щастя з мрією** сплелись (Олександр Олесь);*

УВАГА!

Присудок при такому підметі має стояти в множині. Якщо ж він ужитий в однині, тоді іменник у називному відмінку — підмет, а в орудному — додаток:

З журбою радість обнялась (Олександр Олесь).

- сполучення іменника або числівника чи займенника в називному відмінку й іменника (або займенника) в родовому відмінку з прийменником *з (із)*:
  *Для якої радості і втіхи **кожний з нас** приходить і росте? (Є. Плужник). В краю придніпровськім **ми** стрілись **з тобою**, веселко моя золота (А. Малишко). **Серпень з вереснем** стискають один одному правиці (М. Рильський).*
- Цілі речення:
  ***«Гуси-лебеді летять»** — автобіографічна повість М. Стельмаха.*

§ 137. Присудок та способи його вираження

Присудок — це головний член речення, що виражає дію, стан або змінну ознаку діяча, і відповідає на питання *що робить предмет? що з ним робиться? який він є? що він таке? хто він такий?*:

*Прямо над нашою хатою **пролітають** лебеді. Вони **летять** нижче розпатланих, обвислих хмар і **струшують** на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід **говорить**, що так **співають** лебедині крила. Я **придивляюсь** до їхнього чаяння, **прислухаюсь** до їхнього співу, і мені теж **хочеться полетіти** за лебедями, тому й **підіймаю** руки, наче крила. І весь цей світ **тріпоче-міниться** в моїх очах і **віддаляє** та й **віддаляє** лебедів. Але я **не хочу**, щоб вони **одлітали** від нас. От коли б якимсь дивом **послухали** мене: **зробили** круг над селом і знову **пролетіли** над нашою хатою. Аби я **був чародієм**, то хіба не **повернув би** їх?*

М. Стельмах.

Типи присудків

Простий дієслівний (виражений одним словом):

*Україно моя, Україно, я для тебе на світі **живу** (Д. Павличко).*

Складений (допоміжна + головна частини):

- складений дієслівний:
  *Україні, її люду **хочу** вічно я **служити** (П. Тичина);*
- складений іменний:
  ***Будь оборонцем** України...*
  ***Будь смолоскипом** днів нових.*
  В. Сосюра.

Складний — комбінації складених присудків:

*Нас, браття, голос предків **просить мудрішими** сьогодні **буть** (В. Крищенко).*

Простий дієслівний присудок

Простий дієслівний присудок може виражатися:

- Дієсловом у формі будь-якого способу, часу, особи:

Веселий вересень у лісі
***Повісив** ліхтарі,*
І сонце на злотистім списі
***Гойдається** вгорі.*
Ю. Клен.

*Вересню мій, веслами весело **греби**.*
***Ждуть** тебе на березі з кошиком гриби.*
Б. Олійник.

*Листопад **утопив** краєвиди*
у розтоплену золотом синь.
Є. Маланюк.

Із-під крил журавлиних мені під вікно
*листопад **стелиться**.*
Б. Олійник.

***Цвітуть** осінні тихі небеса (А. Малишко).*

***Натягне** дощ свої осінні струни,*
***Торкне** ті струни пальчиком верба.*
Л. Костенко.

*Та хай осені коні **розірвали** припони,*
Буйношалим вітрам я тебе
***не віддам, не віддам**.*
Д. Луценко.

УВАГА!

Простим є також присудок, виражений дієсловом у складеній формі майбутнього часу:

В бентежнім серці буде битися повік нескінчена весна (Є. Маланюк).

Буду мріяти й жити на крилах надій (Д. Луценко).

- Неозначеною формою дієслова:
  *А нам **перемагать** і **жить**! (П. Тичина).*
  *Як тебе не **любити**, Києве мій! (Д. Луценко).*
- Вигуковою формою дієслова, яка передає коротку миттєву дію:
  *Аж двері **рип** у хату із сіней (Л. Глібов).*
  *А сонце з хмари — **блись** (Є. Гребінка).*
  *І раптом — **сіп**! А вас у серце — **штрик**! (Остап Вишня).*

- Звуконаслідувальними словами:

*А журавлі все **кру-кру**...*

- Фразеологічними та іншими стійкими сполученнями:

*Астрономія **була ахіллесовою п'ятою** в його знаннях. Він **був стріляною птицею**. Вона **була на сьомому небі**.*

Засоби ускладнення простого дієслівного присудка:

- Частки *як, ну, немов, таки, наче, мов, собі* та інші:

*Дощ іде і **наче стукає** срібним пальцем у вікно (В. Сосюра).*

*Бадьорий марш музика грає, а в серце **мовби завертає** нечувана весна (Ю. Клен).*

*Берези **мов іскрилися** корою, стояли, мов дівчата в чистоті (М. Сингаївський).*

*Перекладав я, перекладав, а потім **думаю собі**... (Остап Вишня).*

- Повторення одного й того самого слова:

*Соняшники вечоріють, поступово смеркають, **поночіють-поночіють** (Є. Гуцало). Та вже **цвітуть, цвітуть** нарциси, тендітним полум'ям горять (В. Крищенко).*

- Повторення синонімічних або спільнокореневих дієслів:

*Сонце **гріло-пекло**, грало в калюжах (В. Винниченко).*

*За хмарами дощовими **горить-сяє** ясне сонечко (П. Куліш).*

*Пісня пташина **дзвеніла-лилася** (Б. Грінченко).*

*В серці розкішно **цвіте-процвітає** злотистая квітка-надія (Леся Українка).*

- Вживання дієслів з послабленим або втраченим лексичним значенням: *знай, візьми*:

*А він одного дня ясного в село **візьми та й заявись** (С. Воскрекасенко).*

Складені іменний та дієслівний присудки

Складеним іменним присудком називають присудок, який складається з іменної частини, що виражає його зміст (лексичне значення), і допоміжного дієслова-зв'язки, що виражає граматичне значення способу, часу та особи.

*Люди — **прекрасні**. Земля — **мов казка**.*

*Світ **здається чарівною казкою**, нерозгаданим **плетивом** мрій.*

*Ти знаєш, що ти — **людина**... Усмішка твоя — **єдина**, мука твоя — **єдина**, очі твої — **одні**.*

Найчистіша душа незрадлива, найскладніша людина проста.

*Ми — **не безліч** стандартних «я», а **безліч** всесвітів різних (З тв. В. Симоненка).*

Структура складеного іменного присудка:

Дієслово-зв'язка +	Іменна частина
Дієслово *бути* (*був*, *є*, *буде*) та дієслова з послабленим лексичним значенням: *ставати*, *являти собою*, *робитися*, *вважатися*, *залишатися*, *доводитися* тощо.	• *іменник* • *прикметник* • *числівник* • *займенник* • *дієприкметник*

Стань просто ***мною***. *Я —* ***тобою стану*** *(О. Забужко).*

Висоти тоді лиш ***вважаються взятими***, *коли їх вершини вінчаються прапором (Є. Летюк).*

З літами, що там не кажіть, ***стаєш*** *куди* ***мудрішим*** *(О. Підсуха).*

Іменна частина складеного присудка. У ролі іменної частини складеного присудка можуть виступати різні частини мови:

- Іменники в називному, родовому або орудному відмінках без прийменника:

  Життя — шалений ***герць*** *добра і зла (В. Коломієць).*

  Людина ***стає людиною*** *тільки серед людей (Й. Бехер).*

  Істина ***є добром*** *інтелекту. Логіка* ***є чеснотою*** *інтелекту (Г. Кониський).*

- Прикметники в називному або орудному відмінках, а також у формі вищого або найвищого ступеня:

  Ми серцями і любов'ю ***вірні*** *(А. Малишко).*

  За смерть ***сильніше*** *лиш кохання (Б.-І. Антонич).*

  О самото, ти, знаю, ***найтрудніша***,
  Тебе навчитись тяжче, ніж покори...

  Є. Маланюк.

  З усіх утрат утрата часу ***найтяжча*** *(Г. Сковорода).*

- Числівники (кількісні й порядкові):

  Два плюс три — ***п'ять***.

  Він ***був третім*** *у черзі.*

  Вітчизна в нас ***одна*** *(М. Рильський).*

- Займенники:

  Час — тільки ***те***, *що можна віддати*
  Людям на щастя і на добро.

  Д. Павличко.

  Я не ***такий***, *щоб зрадити людину (Леся Українка).*

  Без ядра горіх ***ніщо***, *так само як і людина без серця (Г. Сковорода).*

- Дієприкметники:

  Теплом і ясністю душа моя ***повита***... *(Олександр Олесь).*

  Він ще ***не знаний***, *ще* ***не пережитий***, *єдиний день — життя мого корона (О. Теліга).*

- Фразеологічні сполучення слів (тоді вони заступають прикметник):

  Алюр ***був у три хрести*** *(С. Скляренко).*

Примітки.

1. При іменниках у називному відмінку можуть уживатися частки *це, то, ось*, які теж входять до складу присудка:

*Вірний приятель — **то найбільший скарб** (Нар. тв.).*

*Дружити — **значить бути старанним учнем** у школі вимогливості (В. Сухомлинський).*

*Дружба народів — **це злагода й мир** (М. Рильський).*

2. Іменна частина складеного присудка може включати порівняльні сполучники *як, ніби, мов, наче, начебто, нібито* та ін.:

*Степ — **як суцільний кришталь** (О. Гончар).*

*Подих рідної землі — **наче хліб з долоні мами**. Подих рідної землі — **ніби ласка найминіша** (В. Крищенко).*

Складеним дієслівним присудком називають присудок, що складається з неозначеної форми дієслова, яка виражає його основне лексичне значення, і змінюваного допоміжного слова, яке виражає його граматичне значення (спосіб, час, особу чи рід, число).

*Хотіла б я **вийти** у чистеє поле,*
***припасти** лицем до сирої землі...*
*Довго я **не хотіла коритися** весні.*
*Я **прагну** усю мою тугу в єдинеє слово **зложити**.*
*Ти блискавицею **мусиш світити** у тьмі...*
*Та невже ви й досі **вірити не перестали** в камінне щастя?*
***Бажаю** так **скінчити** я свій шлях, як починала: з співом на устах (З тв. Лесі Українки).*

Структура складеного дієслівного присудка:

Допоміжна частина		Основна частина
1. Допоміжні дієслова 2. Прикметники та дієприкметники 3. Присудкові прислівники 4. Стійкі сполучення слів	+	Неозначена форма дієслова (інфінітив)

Засоби вираження допоміжної частини:

- Допоміжні дієслова:
  - передають початок, кінець, продовження дії:

почати, стати, взятися, кинутися, метнутися, кінчати, перестати, кинути; продовжуватися, лишитися, не переставати:

Ти зрікся мови рідної,
Тобі твоя земля
***родити перестане**.*
Д. Павличко.

*Я вірші **став писать** під вечір золотий (В. Сосюра);*

  - виражають можливість, неможливість, прагнення, бажання:

могти, мусити, хотіти, намагатися, бажати, думати:

***Прагну** небо **бачити** в синій хустині (І. Драч). Хто багато взяв од людей, **мусить** багато **віддати** (Р. Іваничук).*

- Прикметники (повні і короткі) та дієприкметники:

рад (радий), певен (певний), ладен (ладний), зга́ден (згодний), готов (готовий), годен (годний), повинен (повинний); змушений, зобов'язаний, покликаний:

*Він **ладен стати** на оборону правди людської (О. Гончар). Люди, люди! Я ваш брат, я для вас **рад жити**, серця свого кров'ю **рад** ваше горе **змити** (І. Франко).*

- Присудкові прислівники:
  треба, можна, слід, доцільно, необхідно:
  *Без пізнання мети ніщо **не можна** належно **вивчити** (Г. Кониський).*
- Стійкі сполучення слів:
  не в силі, не в змозі, мати можливість, мати намір, виявляти бажання, мати право:
  *І що нам смерть? Прожитого безмірність ніяка смерть **не в силі** нам **узять** (І. Франко).*

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Складені дієслівні присудки не треба плутати з простими, які мають при собі додатки або обставини мети, виражені неозначеною формою дієслова.

Об'єктний інфінітив відповідає на питання додатка й співвідноситься з окремим діячем: дієслово-присудок та неозначена форма дієслова — різносуб'єктні дієслова.

Мені радять жити без ілюзій (Л. Забашта).

Порівняйте: *мені радять, щоб я жила без ілюзій.*

Інфінітив мети в реченні є обставиною мети при дієсловах зі значенням руху, переміщення в просторі та ін.

Птиці зелені у пізню пору спати злетілись на свіжий проруб (Л. Костенко).

Порівняйте: *птиці злетілись на проруб, для того щоб спати.*

Складний присудок

Складним називають присудок, утворений з двох і більше компонентів, що є комбінацією різних типів присудків:

Простий дієслівний + складений іменний:

***Жінки втомились бути некрасивими** (Л. Костенко).*

***Я хочу бути вічно юним, незламно-молодим** (П. Тичина).*

Складений дієслівний + складений іменний:

*Я **хочу** правді **бути вічним другом** і **ворогом** одвічним злу (В. Симоненко).*

***Хотіла б я піснею стати** у сю хвилину ясну... (Леся Українка).*

Складений дієслівний + складений дієслівний:

*Він **спробував почати готуватися** до випускних іспитів.*

§ 138. Тире між підметом і присудком

Між підметом (групою підмета) і присудком (групою присудка) з усіх розділових знаків уживається *тіль*

ки тире. Найчастіше ставиться на місці пропущеної в теперішньому часі дієслова-зв'язки *бути (є)* при складеному іменному присудку.

Тире ставимо:

- Якщо підмет та іменна частина складеного присудка виражені іменниками в називному відмінку:

Краса душі, краса любові —
Найвища на землі краса.
В. Сосюра.

Праця людини — окраса і слава,
Праця людини — безсмертя її.
В. Симоненко.

Мій рідний дім — душі свята основа,
Життя мого безсмертне джерело.
А. Семенюк.

- Коли підмет і присудок виражені неозначеною формою дієслова:

Лиш боротись — значить жить (*І. Франко*).

Вік прожити — не ниву пройти гомінку (*А. Малишко*).

Жити — це лицедіяти: кожен з нас грає якусь роль (*В. Дрозд*).

Життя прожити — потоптати сум,
Єством своїм прославити Людину!
А. М'ястківський.

- Якщо один з головних членів речення виражений інфінітивом, а другий — іменником у називному відмінку:

Стояти над своїм життям — це велика честь (*Ю. Яновський*).

Мислити і творити — це для письменника його фах, його повсякденність (*О. Гончар*).

Сприймати світ всерйоз — це твоя повинність (*І. Драч*).

Найвище уміння — почати спочатку життя, розуміння, дорогу, себе (*Л. Костенко*).

- Якщо обидва головні члени виражені числівниками:

Два на п'ять — десять.

- Якщо перед присудком стоять частки *це, то, ось, значить:*

Поезія — це завжди неповторність,
Якийсь безсмертний дотик до душі.
Л. Костенко.

Червоне — то любов, а чорне — то журба (*Д. Павличко*).

Тире не ставимо:

- Якщо іменна частина складеного присудка виражена прикметником, дієприкметником, прикметниковим займенником, порядковим числівником:

Ніч прекрасна. Море тихе і спокійне.

Небо високе-високе, синє та холодне. Небо закрите хмарами.

Сірим серпанком заслані поля.

Він наш, а ми твої. У списку я перший.

Але для смислового та інтонаційного виділення перед таким присудком можна ставити тире:

Люди — ***прекрасні*** *(В. Симоненко).*

Людина смертна, *а* ***народ*** — ***безсмертний*** *(С. Крижанівський).*

- Якщо підмет виражений займенником:

Я син *свого часу і весь належу сучасникам своїм (О. Довженко).*

Україно! ***Ти моя молитва***, *ти моя* ***розпука*** *вікова (В. Симоненко).*

Якщо ж на підмет-займенник падає логічний наголос, тире ставимо. Порівняйте:

— *Ні!* ***Я жива!*** ***Я*** *вічно* ***буду жити!***
— ***Хто*** *ж* ***ти така?***
— ***Я*** — ***Мавка*** *лісова.*

З тв. Лесі Українки.

Пісня! ***Вона*** — ***серце*** *народу, його* ***душа***, *його* ***крила*** *(В. Качкан).*

- Якщо перед присудком, що має порівняльне значення, стоять сполучники *як, мов, ніби, наче* та ін., тире ставимо лише при логічно наголошеному присудку й наявній паузі між підметом і присудком (авторський знак):

Промені як вії *сонячних очей (П. Тичина).*

Вечірня ***радість*** — ***мов*** *далекі* ***дзвони***,
Мов відголос, ***мов спомин***, ***мов луна***.

М. Рильський.

Весна — ***неначе карусель*** *(Б.-І. Антонич).*

Ніч — ***мов криниця*** *без дна (М. Рильський).*

Місто — ***немов сузір'я*** *(Ю. Андрухович).*

- Якщо підмет виражений словами *це, то*, тире ставимо залежно від логічного наголосу на ньому:

Ця ***дівчина*** *не просто так* ***Маруся***.
Це — ***голос*** *наш.* ***Це*** — ***пісня***.
Це — ***душа***.

Л. Костенко.

- Якщо перед присудком, вираженим іменником, стоїть частка *не*:

Серце не камінь. ***Молодість*** — ***буйність***, *а* ***старість не радість*** *(Нар. тв.).*

- Якщо присудок стоїть перед підметом:

Хороша-таки штука життя *(А. Головко).*

Воістину ***прекрасен світ*** *вночі (Є. Плужник).*

Найчистіша душа незрадлива *(В. Симоненко).*

- Якщо присудок виражений іменником чи займенником у непрямих відмінках:

Я від коріння. ***Я із первовіку*** *(Б. Олійник).*

§139. Другорядні члени речення

Крім підмета й присудка, до складу речення найчастіше входять інші

повнозначні слова, які пояснюють головні члени та вступають з ними в атрибутивні (означальні), об'єктні чи обставинні відношення.

Такі слова називають **другорядними членами речення**. У сучасному синтаксисі виділяють такі другорядні члени речення:

- *додаток;*
- *означення* (його різновид — *прикладка*);
- *обставина.*

Додаток

Додаток — це другорядний член речення, який означає предмет, на який спрямована дія або щодо якого ця дія відбувається. Додаток відповідає на питання непрямих відмінків *(кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим?* (на) *кому?* (на) *чому?).*

Додаток може виражатися:

- Іменниками чи займенниками в непрямих відмінках з прийменниками чи без прийменників:

*Ти зрікся **мови рідної**. Ганьба **тебе** зустріне на **шляху вузькому**. Нема тепер **у тебе роду**, ні **народу** (Д. Павличко).*

*Від **черствості**, **нещирості** й **брехні** **любов'ю** оновляйте ви **людину** (В. Забаштанський).*

- Прикметником, дієприкметником, займенником у значенні іменника:

Учітеся, брати мої,
Думайте, читайте,
*І **чужому** научайтесь,*
*І **свого** не цурайтесь.*
Т. Шевченко.

***Красивим** доля не поспішає важити щастя (М. Стельмах).*

*То не любов, яка не вміє бажати **іншому** добра (Р. Третьяков).*

- Числівником та сполученням числівника з іменником:

***До семи** додати **п'ять**.*

*Посадила стара мати **три ясени** в полі (Т. Шевченко).*

*Двоє на **третього** не чекають (Нар. тв.).*

- Прислівником у значенні іменника:

*Не убивай **в сьогодні** — **вчора**, там зріє завтра на політ (Т. Севернюк).*

- Неозначеною формою дієслова:

***Мудрішати** з роками нам дано (В. Базилевський).*

*Рідний край щиріш **любити** научає нас розлука (Леся Українка).*

*В рідні́м краї **панувати** не дамо нікому (П. Чубинський).*

Примітка. Неозначена форма дієслова виступає в ролі додатка, коли:

а) вона стосується повнозначного дієслова, яке самостійно може виступати в ролі присудка (*подає вечеряти — подає вечерю, подає книжку*);

б) дія, позначувана дієсловами в особовій і неозначеній формах, стосується різних осіб (*навчив майструвати* — він навчив, а хтось буде майструвати). Додаток, виражений неозначеною формою дієслова, називають **інфінітивним**.

- Вигуком, звуконаслідувальним словом:

  Не кажи гоп, поки не перескочиш (Нар. тв.).

  «Хлюп-хлюп...» наспівує вода (Г. Чубач).

  *Давно, давно не чув, зозуле, навіть у снах уже твого «**ку-ку**» (В. Підпалий).*

- Синтаксично неподільним словосполученням:

  *Учень вчить напам'ять «**Садок вишневий коло хати**».*

  *Рілля біліє **в бабинім тім літі**, немов по всім широкім світі полотна білі простеля (М. Рильський).*

  *Не раз в житті ти стрінеш **три дороги** (В. Василенко).*

Прямі й непрямі додатки. Усі додатки, крім виражених неозначеною формою дієслова, поділяються на прямі й непрямі.

П р я м и й д о д а т о к залежить від перехідного дієслова й стоїть у знахідному відмінку (*кого? що?*) без прийменника:

*Любіть **травинку і тваринку**,*
*І **сонце** завтрашнього дня,*
*Вечірню в попелі **жаринку**,*
*Шляхетну **інохідь** коня.*
*Цінує **розум** вигадки прогресу,*
*Душа **скарби** правічні стереже.*
З тв. Л. Костенко.

Прямий додаток може стояти й у родовому відмінку (*кого? чого?*) без прийменника:

- Якщо при дієслові-присудку є заперечна частка *не*:

  *Учімося в дітей душевної **краси**,*
  Радіти сонцю, що прийшло у гості,
  *Не обминати **втіхи і сльози***
  *І не носить **прихованої злості**.*
  В. Крищенко.

  *Не збиваймо **цвіту**, який нам пахне. Не замулюймо **джерел**, які нас поять (Б. Харчук).*

- Якщо дія переходить не на весь предмет, а лише на якусь його частину:

  *Купити **хліба**. Випити **кави**.*

  *Скільки тут я **пісень** наберу! (Г. Донець).*

- Якщо іменник позначає неістоту й залежить від предикативного слова *можна*, *шкода* в безособовому реченні.

Усі інші додатки — **непрямі**.

*З **хлібом** у нас зустрічають **гостей**, хліб на весіллях цвіте **в короваї** (П. Воронько).*

*Сусіди з батьком радили **мені** з дитинства стати в **праці** хліборобом, одвічним другом **плуга** і **гречок**, **дощів** осінніх в ночі вересневі (А. Малишко).*

Означення

Означення — це другорядний член речення, який указує на ознаку предмета й відповідає на питання *який? чий? котрий? скількох?* Наприклад:

Дощ стихати ще не хоче,
*А **веселковий** рушник*
*Витирає **мокрі** очі*
*Саду **в яблуках рясних.***
В. Крищенко.

Означення бувають узгоджені й неузгоджені.

Узгоджене означення поєднується з головним словом зв'язком узгодження, тобто узгоджується з ним у роді, числі, відмінку.

Узгоджені означення виражаються:

- Прикметниками та прикметниковими зворотами:

*І де б не ходив я в **далекій** дорозі,*
*В **чужім** чи у **рідним** краю,*
*Я згадую матір у **тихій** тривозі*
*І **рідну** хатину **свою**.*
А. Малишко.

Чим довше десь я мандрував
*Країнами **далекими**,*
Частіше в пам'яті зринав
***Вишневий** сад і **тихий** став,*
Покрівлі хат з лелеками.
І. Нехода.

Де я не їздив, де не бував,
*Але ніде не пив води **такої**,*
***Прозорої, солодкої, дзвінкої**,*
Яку малим з джерельця набирав.
В. Грінчак.

- Дієприкметниками й дієприкметниковими зворотами:

*Облітає пелюстками мрій вже **притомлене** й **скошене** літо (Г. Чубач).*

***Померклий, вибитий морозом**, мов білі сльози, на чорнозем спадає квіт **затерплих** віт (І. Світличний).*

*Я мрію про весну, яка променисто приходить на землю, **снігами вкриту** (В. Ткаченко).*

- Порядковими числівниками:

*Кобзарю, знаєш, нелегка епоха — оцей **двадцятий** невгамовний вік (Л. Костенко).*

***Двадцятий** вік — вік звершень і задуми, вік роздоріж (Р. Братунь).*

- Займенниками, співвідносними з прикметниками:

*І **кожна** мить чекає зорепаду, і **кожна** віть шукає **свого** саду (І. Вовк).*

***Моя** душа ніколи не забуде **того** дарунку, що весна дала (Леся Українка).*

Узгоджене означення може бути **поширеним**, тобто мати при собі пояснювальні слова.

Поширене означення, виражене дієприкметником разом із залежними словами, називають **дієприкметниковим зворотом**:

*Добріє світ, **народжений в любові** (Т. Коломієць).*

*Людина, **не позначена любов'ю**, не може звести серце для добра (В. Коротич).*

Неузгоджене означення пов'язується з пояснюваним (означуваним) словом зв'язком керування чи прилягання.

Неузгоджені означення виражаються:

- Іменником у родовому відмінку без прийменника:

  В моєму серці схрещення доріг ненависті й любові (Д. Павличко).

  Гойдається вічна колиска маятником життя (Б. Олійник).

  Земними плодами під зорями зоріє подвиг людини (М. Ткач).

- Іменником у непрямому відмінку з прийменником:

  Дзвенить у зорях небо чисте (Д. Павличко).

  На хвилі місяць грає симфонію без слів (Б. Лепкий).

- Присвійними займенниками *його, її, їх:*

  Смертна людина, але не ідея, не думка її (В. Дрозд).

  Я стежу за хмарами, ловлю їх світлий шум (П. Тичина).

  Так оце його заповітне творіння? (О. Гончар).

- Неозначеною формою дієслова:

  Одні тільки бажання творити добрі діла й зостались при мені на все життя (О. Довженко).

  Маю я святе синівське право з матір'ю побуть на самоті (В. Симоненко).

  Благослови уміння не упасти (І. Жиленко).

- Прислівником:

  Весь цей килим навкруги наче витканий з білої безголосої музики... (Є. Гуцало).

  Зійшов над хатою місяць уповні (Марко Вовчок);

  кава по-турецьки; котлети по-київськи; дорога праворуч.

- Неподільним словосполученням, у якому іменники самі по собі не можуть виразити всієї повноти ознаки предмета:

  Будинок у стилі бароко.

  Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм (О. Довженко).

  Мені хочеться бути майстром на весь світ (Ю. Яновський).

  Червоніло ціле море колосків пшениці (М. Коцюбинський).

- Синтаксично нерозкладним словосполученням іменника в непрямому відмінку разом із залежними словами:

  дівчина з довгою розпущеною косою; одяг з дорогої атласної тканини; людина середнього віку; хлопець великої душі й щирого серця.

УВАГА!

Як відрізнити родовий відмінок неузгодженого означення і непрямий додаток у родовому відмінку?

Порівняємо словосполучення: *картина художника* і *чекання поїзда.*

Здебільшого неузгоджене означення залежить від іменника недієслівного походження, а непрямий додаток — від іменника дієслівного походження.

За цією ознакою у словосполученні *картина художника* іменник *художника* — неузгоджене означення, бо вказує на ознаку *(чия?)* і зале-

жить від іменника недієслівного походження *картина*.

У словосполученні *чекання поїзда* іменник *поїзда* є додатком, оскільки вказує на об'єкт дії (а не на ознаку) і залежить від дієслівного іменника *чекання*.

Крім того, треба пам'ятати:

- Неузгоджене означення часто можна замінити узгодженим:

сік з лимона — лимонний сік;
спів солов'я — солов'їний спів;
зошит учня — учнівський зошит;
будинок з каменю — кам'яний будинок;
але:
чоловік в окулярах, підручник з алгебри (заміна не можлива).

- Неузгоджене означення можна перетворити на сполучення підмета з присудком:

прохання матері — мати просить;
повернення керівника — керівник повертається;
виступ артистів — артисти виступають.
Тут неузгоджене означення позначає творця дії.

- Неузгоджене означення можна перетворити на поширене означення чи підрядне речення:

костюм для концерту — костюм, призначений для концерту;
альбом для малювання — альбом, призначений для малювання, або *альбом, у якому малюють.*

Якщо такі перетворення не можливі, залежний іменник виступає **додатком**:
підкорення (чого?) *космосу*, бо *підкорюють* (що?) *космос;*
виконання (чого?) *плану*, бо *виконують* (що?) *план.*

Деякі члени речення можуть поєднувати в собі подвійну синтаксичну функцію. Такі члени речення можна визначити двояко, наприклад у реченні *Думи про землю будили Маланку по ночах (М. Коцюбинський)* компонент *про землю* можна розглядати і як означення (*думи* — які?) і як додаток (*думи* — про що?).

Прикладка як різновид означення

Прикладка — це різновид означення, яке, указуючи на ознаку предмета, дає йому другу назву, виражається іменником і відповідає на питання *який?* Наприклад:

Вигаптуй на небі райдугу-
доріжку,
Простели до сонця вишивку-
маніжку,
Щоб по тій доріжці з лебедями-
снами
Плавати до щастя білими
човнами.
В. Симоненко.

Прикладки виражаються загальними і власними іменниками.

Прикладка може виражати:

1. Характеристику особи:

- за професією, родом занять: *лікар-педіатр, учитель-фізик, студент-хімік, льотчик-випробовувач, механік-водій;*
- за соціальним походженням: *жінка-селянка, селяни-кріпаки;*
- за місцем проживання: *студент-італієць;*
- за віком: *хлопець-підліток, дідусь-пенсіонер;*
- за родинними стосунками:

дівчата-сестрички, юнаки-племінники, брати-однолітки.

2. Родову назву при видовій:
   Дунай-ріка, Україна-мати, Сапун-гора.
3. Видову назву при родовій:
   річка Рось, озеро Байкал, планета Сатурн, вулиця Ярославів Вал.
4. Якісну характеристику особи чи предмета:
   юнак-богатир, дуб-велетень, місяць-князь, вітер-пустун, сніжинки-пушинки, роси-сльози, місто-гігант.

З означуваним словом прикладка узгоджується, як правило, у відмінку, узгодження в числі — не обов'язкове:

*Всіх **владарка**-ніч покорила (Леся Українка).*

*Сплять ще **велетні**-гори під чорними буками (І. Франко).*

*Світ-**казку** будує мрія моя (Д. Павличко),*

але:

*місто **Суми**, роман «**Тигролови**».*

Не узгоджуються з означуваним словом, а приєднуються за типом прилягання назви установ, підприємств, газет, журналів, книжок, кінофільмів, поїздів, пароплавів, станцій, портів.

Непоширена і поширена прикладка. Прикладка може бути непоширена — виражена одним словом (*поети-шістдесятники, поети-романтики, вірш-медитація*) і т. д. і поширена — виражена сполученням слів:

*Слово, **моя ти єдиная зброє**,*
Ми не повинні загинуть обоє.
Леся Українка.

*Земле, **моя всеплодющая мати**,*
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бою сильніше стояти,
Дай і мені!
І. Франко.

Прикладки до означуваного слова можуть приєднуватися за допомогою слів *імені, пам'яті, на ім'я, наприклад, тобто, або, як:*

*Лелек, **або ж буслів, чи чорногузів**, розплодилося по наших книжках... чи не більше, ніж існує цих птахів у природі (В. Бичко).*

УВАГА!

Щоб не помилитися при визначенні прикладки, потрібно пам'ятати:

1. З двох іменників — власного імені людини й загальної назви — прикладкою є загальна назва: *поетеса Леся Українка, композитор Микола Лисенко, драматург Іван Тобілевич, гетьман Іван Мазепа.*

2. Якщо ж власна назва не є ім'ям людини, то вона виступає прикладкою: *мати Україна; команда «Динамо», фірма «Роксолана», автомашина «Таврія».*

3. Власні імена (прізвища, імена, імена по батькові) є прикладками, якщо вони уточнюють загальну назву:
Се новий тухольський боярин, Тугар Вовк, справляв великі лови на грубу звірину (І. Франко).

4. У словосполученні, що складається з двох загальних іменників, прикладкою є те слово, що має значення якісної характеристики, родової ознаки, соціальної або національної належності, указує на рід діяльності:
лікар-стоматолог, студент-заочник;

5. За прикладку не треба вважати:
- прізвища до імен та імен по батькові;
- деякі складні слова, утворені з двох іменників: *плащ-палатка, будинок-музей, вагон-ресторан, стоп-кран;*
- сполучення синонімів та антонімів: *путь-дорога, стежки-доріжки, рідплем'я, імпорт-експорт, купівля-продаж;*
- асоціативні сполучення: *хліб-сіль, батько-мати, жар-птиця.*

Такі словосполучення не розчленовуються на підпорядковуване і підпорядковане, а виступають одним членом речення.

Правопис прикладок. Прикладка може стояти перед означуваним словом або після нього. Залежно від цього прикладка з означуваним словом може писатися через дефіс або без нього.

Дефіс ставимо:

1. Якщо пояснюване слово й непоширена прикладка, що стоїть у препозиції, є загальними назвами:
мати-трудівниця, дівчина-красуня, думи-мрії, театр-студія, поїзд-експрес, художник-пейзажист, учитель-фізик, тест-програма.
2. Якщо прикладкою виступає власна назва, яка стоїть перед означуваним словом:

В Путивлі-граді вранці-рано
Співає, плаче Ярославна.
Т. Шевченко.

Не той тепер Миргород,
Хорол-річка не та.
П. Тичина.

3. Якщо прикладка входить до складу терміна:
заєць-русак, льон-довгунець, павук-тарантул, жук-короїд, змія-стріла.
4. Якщо прикладка характеризує особу за національністю, професією, віком, місцем проживання й стоїть після означуваного слова:
вчений-селекціонер, дівчина-агроном, хлопець-підліток, інженер-конструктор.
5. В інших випадках, коли не можна встановити, яке значення ширше, а яке вужче, прикладку, як правило, пишемо через дефіс:
поет-романтик і *романтик-поет, народи-брати* і *брати-народи.*

Дефіс не ставимо:

1. Якщо прикладкою є власна назва, що стоїть після загального іменника:
місто ***Черкаси***, *річка* ***Десна***, *гора* ***Говерла***, *станція* ***Фастів;***
Я хочу на озеро ***Свитязь***, *в туман таємничих лісів (Л. Костенко).*
2. Якщо прикладка означає видове поняття й стоїть після означуваного слова (родового поняття):
трава звіробій, слива угорка, ягода малина, дерево каштан.

3. Якщо прикладкою є загальноприйняті в побуті назви людей *громадянин, добродій, пан, товариш, командир* (перед загальною та власною назвою):

громадянине Козачук, добродію Валентине, пане директоре, товаришу лікарю.

Пишемо в лапках:

1. Прикладки — символічні (умовні) назви підприємств, організацій, дитячих установ, магазинів, готелів, кафе тощо:

фабрика «Киянка», садочок «Веселка», універмаг «Україна», готель «Голосіївський», кафе «Бригантина».

Примітки.

1. Якщо назви організацій, підприємств чи установ як прикладки поєднуються з підпорядковуваними іменниками за допомогою слів *імені, пам'яті*, то прикладка в лапки не береться:

бібліотека імені В. Вернадського, конференція присвячена пам'яті М. Грушевського.

2. Назви річок, озер, міст, сіл, автобусних і залізничних маршрутів у лапки не беруться:

річка Південний Буг, озеро Балатон, місто Жовті Води, поїзд Київ-Ужгород, автобус Київ-Миргород,

але: назви станцій метро — у лапках: *станція «Хрещатик», станція «Палац «Україна»».*

3. Якщо назви річок, озер, міст уживаються як умовні назви підприємств, установ, організацій, то їх пишемо в лапках:

кінотеатр «Київ», готель «Дніпро».

2. Прикладки — назви газет, журналів, творів мистецтва:

газета «Літературна Україна», журнал «Дивослово», картина «Місячна ніч на Дніпрі».

3. Прикладки — назви спортивних товариств, клубів, команд:

футбольна команда «Динамо», спортивне товариство «Буревісник».

4. Прикладки — назви пароплавів, поїздів-експресів:

теплохід «Славутич», поїзд-експрес «Карпати».

Узгодження прикладок:

Прикладки — назви міст узгоджуються в усіх відмінках з родовою назвою:

місто Київ — міста Києва, місту Києву...

Проте в географічній та військовій літературі назва міста зберігає форму називного відмінка:

місто Київ — міста Київ, місту Київ...

Зберігають форму називного відмінка й прикладки — власні назви гір, озер, станцій, планет:

на горі Говерла, на озері Байкал, до станції Жмеринка.

Узгоджені конструкції типу *на горі Говерлі, на озері Байкалі* — характерні лише для пісенно-поетичного жанру.

Обставина

Обставина — це другорядний член речення, що виражає обставини дії,

стану чи ознаки й відповідає на питання *як? де? коли? чому?* та ін.

Обставини виражаються:

1. Прислівниками:

Учімося в дітей сприймати білий світ ***довірливо, привітно, первозданно*** *(В. Крищенко).*

Хоч як ***нелегко*** *розібратись у подіях, проте* ***найважче*** *розібратись у собі (В. Забаштанський).*

2. Дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами:

Живіть ***палаючи****, і вас не скорить забуття (С. Горлач).*

Нам вічно треба небом жити, ***по шию будучи в планеті*** *(М. Вінграновський).*

Щастя — не знати спокою, ***в далі йдучи невідомі*** *(О. Підсуха).*

І минатиме час, ***нанизавши сотні вражень, імен і країн*** *(Л. Костенко).*

3. Іменниками з прийменниками та без них:

І ***з-під крил*** *журавлиних мені під вікно листопад стелиться (Б. Олійник).*

Літа ***на зиму*** *повернули, пливуть в осінній хмурості (Д. Луценко).*

Струмки полощуть срібло тиші, ***в росі*** *купається трава (Б.-І. Антонич).*

О, якби-то вміти ***голубом*** *злетіти (М. Ткач).*

4. Інфінітивом:

Вересень пішов поміж садами в степи ***крутити*** *крила вітряків (М. Стельмах).*

Ми в світ прийшли ***успадкувати*** *славу,*
Діла, і думи, й чесні мозолі.
В. Симоненко.

Примітка. Неозначена форма дієслова виступає в ролі обставини мети після дієслів руху або стану (*пішов подивитися → пішов, щоб подивитися*).

5. Порівняльним зворотом:

Неначе пісні вічної рядки*, дзвенітимуть дороги під тобою (Г. Коломієць).*

Поволі повертаємось у землю, ***як в колиску*** *(Б.-І. Антонич).*

Щасливих днів п'янку любов, ***як пісню****, серцем вимірю (Д. Луценко).*

6. Стійким словосполученням, фразеологізмом:

Стільки віків *у людині зростає Людина (І. Жиленко).*

Лебединою піснею літа *айстри в київських парках цвітуть (М. Нагнибіда).*

Одцвіли і розсипались маком ***на кленових мостах*** *роки (Б. Олійник).*

Види обставин. За значенням обставини поділяють на такі види:

- Способу дії *(як? яким способом?)*:

  Чи знаєш ти, світе, як ***сиво*** *ридає полин, як* ***тяжко****, як* ***тужно*** *моєму народу болить (Б. Олійник).*

- Міри і ступеня *(якою мірою? скільки? наскільки?)*:

По-моєму, кожна людина мусить ***хоч раз*** *коли-небудь сягнути свого зеніту (О. Гончар).*

А хто від правди ступить на
півметра, *—*
Душа у нього сіра й напівмертва.
Л. Костенко.

І синявою молодою сповняється ***ущерть*** *душа... (М. Драй-Хмара).*

- Місця *(де? куди? звідки?):*

  Поклала мати ***коло хати*** *маленьких діточок своїх (Т. Шевченко).*

  Вкраїну ***з краю в край*** *проходили з боями (В. Сосюра).*

  Орлині крила маєм ***за плечима,***
  Самі ж кайданами прикуті
  до землі.
  Леся Українка.

- Часу *(коли? відколи? доки? як довго?):*

  І над стареньким комином лелека ***після дощу*** *просушує крило (Л. Костенко).*

  В землі ***віки*** *лежала мова і* ***врешті*** *вибилась на світ (Олександр Олесь).*

  Ми і на білий світ рвемося
  повсякдень і повсякчас,
  І живе маленький Моцарт
  змалку *в кожному із нас.*
  В. Шукайло.

- Причини *(чому? з якої причини?):*

  З кохання *плакав я, ридав (П. Тичина).*

  Рву я ***з розпуки*** *вишневих квіток пелюстки (І. Крушельницький).*

І сміх, і плач — се рідні два брати,
Коли ***від болю*** *серце рветься.*
М. Вороний.

- Мети *(для чого? з якою метою?):*

  Ми приходим у світ ***для любові*** *(Г. Чубач).*

  Мужність не дається ***напрокат*** *(Л. Костенко).*

- Умови *(за якої умови?):*

  Не було б перемоги ***без віри*** *у безсмертя людського добра (Т. Масенко).*

- Допусту *(незважаючи на що? усупереч чому?):*

  Було, ***незважаючи на травень,*** *душно, як улітку (М. Коцюбинський).*

  Трохи вірить серце в забобони, ***логікам усім наперекір*** *(М. Рильський).*

Примітка. Обставини допустовості вводяться у речення за допомогою прийменників *незважаючи на, усупереч, наперекір, попри* і, як правило, виділяються комами.

УВАГА!

Щоб не плутати обставини з додатками, треба звернути увагу на формування запитань: вони мають бути природними, як у живій мові.

1. У реченні *Діти йдуть до школи* іменник з прийменником *до школи* виступає обставиною (*куди?*). У реченні *Діти виміряли відстань від алеї до школи* ставимо запитання (*до чого?*) Отже, це додаток.

2. Якщо ж до одного й того самого члена речення доречними є запитання додатка й обставини, тоді потрібно звернути увагу на семантику. Значення має те, про що йдеться — про просторове поняття чи об'єкт дії: *Сидіти на стільці* (*на чо-*

му?) — конкретний предмет, над яким можна виконати якусь дію. *Відпочивати в лісі* (*де?*) — просторове поняття. Отже, іменник з конкретним лексичним значенням тяжіє до додатка, а з менш конкретним — до обставини.

3. А в реченні *Діти були в бабусі* до слів *у бабусі* можна поставити два доречних запитання: *діти були* (*де?*) *у бабусі* і *діти були* (*у кого?*) *у бабусі*. Отже, цей член речення може бути і обставиною, і додатком.

§140. Порядок слів у реченні

Порядок слів — це властиве певній мові розміщення членів речення стосовно одне одного. В українській мові порядок слів є вільним, бо за кожним членом речення не закріплене якесь певне (незмінне) місце.

Порядок слів у реченні виконує кілька функцій:

1. Синтаксичну:

   Широкий Дніпро — Дніпро широкий.

   (якщо змінити порядок слів, то узгоджене означення стає іменною частиною складеного присудка).

2. Семантичну:

   Зустріч відбулася о п'ятій годині. — Зустріч відбулася годині о п'ятій.

3. Стилістичну: винесенням слів на початок або в кінець речення посилюється або підкреслюється їхня роль:

Будуть нас явори
яворовим вогнем колисати,
Будуть нам вечори
свої тіні мережить в саду,
Буде нас зустрічать —
з рушничком українськая мати,
На останній рушник
я до тебе прийду.
Л. Забашта.

Розрізняють *прямий* і *зворотний порядок* слів у реченні.

При прямому порядку кожне слово має своє місце відповідно до ролі в реченні.

Як правило:

- підмет стоїть перед присудком:

  ***Земля молодіє** від рясту, від сонця, від цвіту (С. Пушик);*

- додаток — після того слова, яке ним керує:

  ***Наука вимагає жертв** і великої любові (О. Копиленко);*

- узгоджене означення — перед означуваним словом, неузгоджене означення — після означуваного слова:

  Пробач нам, мамо, за всі розлуки,
  *За **довгий смуток** і **тихий плач**,*
  *Цілую ніжно **материнські руки**.*
  Пробач, матусенько, пробач...
  *Рукою **мами** наш **старенький сад***
  Кладе мені за пазуху антонівку.
  З тв. В. Крищенка;

- місце обставин залежить від морфологічного способу їх вираження. Обставини способу дії, виражені прислівниками, в основному стоять перед присудком, а всі інші, зокрема виражені сполученням іменника з прийменником, можуть

стояти як перед присудком, так і після нього:

Медово пахло літо. Довго дзвеніли роси незбиті.
***В саду** кружляє осінь одірваним листком.*
*Дзвінка вода **між травами** шумить.*
*А ніч **за вікном** розсипає зірки.*
*Пливе з-під ніг засніжена земля **кудись у простір**, під блакитне небо (З тв. Г. Чубач).*

При зворотному порядку слів члени речення займають не властиві для них місця. Такий порядок слів ще називають інверсією (від латинського *inversio — переставляння, переміщення*).

Інверсія використовується переважно в художніх текстах, особливо в поезії, і зумовлюється стилістичними або смисловими потребами тексту:

*Дивись: **шумує день** погожий, кипить зелена **заметіль**.*
Весні окриленій молись, карбуй на камені ти пісню калинову.
*У ста млинах **зима** пшеницю на сніг сріблясто-синій **меле**.*
*У вазах строф **цвітуть слова** пахучі, ніби квіти (З тв. Б.-І. Антонича).*

Найважливіше слово в повідомленні можна виділити не тільки зміною порядку слів, а й **логічним наголосом**. Від місця логічного наголосу в реченні залежить смисл висловленої думки. Наприклад:

В серцях палає юності вогонь (Л. Дмитерко).
***В серцях** палає юності вогонь.*
*В серцях **палає** юності вогонь.*
*В серцях палає **юності** вогонь.*
*В серцях палає юності **вогонь**.*

Просте ускладнене речення

§141. Однорідні члени речення

Однорідними називають члени речення, які відносяться до одного й того самого члена речення, відповідають на однакове питання й виконують однакову синтаксичну функцію. Наприклад:

Споконвіку цю землю
батьки і діди берегли,
Рятували її від негоди та злого
заброди.
Білу хату, червону калину,
луги береги —
Все у спадок мені заповідано
з роду до роду.
І зелені вітрила оцих величавих
тополь,
І джерельні криниці — такі
вони рідні, до болю.
Є на світі багато високих
покликань і доль,
А мені дорога хліборобська
окрилена доля.
І. Бердник.

Однорідними членами речення бувають:

1. Підмети:

*Хай віщі тривожні **дзвони**, веселі троїсті **музики**, **бандури** і горді **сурми** у кожному серці живуть!* (Л. Костенко).

*Любов, **жертва** і **посвята** тебе до слави доведуть* (С. Горлач).

*В оркестрі року **літо** і **зима**, **весна** і **осінь** — сольні інструменти* (О. Білаш).

2. Присудки:

*В небі жайворонки **в'ються**,*
***Заливаються**, **сміються**,*
***Грають**, **дзвонять** цілий день,*
*І **щебечуть**, і **співають**,*
*І з весною світ **вітають***
Дзвоном радісних пісень.
Олександр Олесь.

*А згори **сипле та й сипле**... **витрушує** душу з дзвіночків, **струже** срібні дошки і **свердлить** крицю, **плаче**, **голосить** і **сіє** регіт на дрібне сито* (М. Коцюбинський).

3. Додатки:

*Бери-но **цвіту** по власній змозі,*
*І **хліба**, й **солі**, і **втіхи** в хату,*
Лиш не забудь заплатить в дорозі
Людській любові звичайну плату.
А. Малишко.

*Хотів тих **піль**, тих **лісів** набрати якнайбільше в свої очі* (Б. Лепкий).

4. Означення (узгоджені і неузгоджені):

*Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою **м'яку**, **веселу**, **сиву** воду...* (О. Довженко).

5. Обставини всіх видів:

*Тихі сосни **мудро** й **величаво** серед світу білого стоять* (Г. Чубач).

***Споконвіку**, **з прадавніх-давен** кожен живучий має не зрівняне ні з чим джерельне чародійство — молодість* (М. Сингаївський).

У реченні може бути кілька рядів однорідних членів:

*Краю мій! Люблю тебе **вдень** і **вночі**, **вранці** і **ввечері** і не знаю краю своєї любові* (Панас Мирний).

*Не визнаю **ні любові**, **ні дружби**, **ні приятелювання** до **перших заморозків** чи **допершого грому*** (М. Стельмах).

Передають поетам поети
З душі в душу**, **із мови в мову
***Свободу духу** і **правду** слова.*
Л. Костенко.

***Життя** і **мрія** в згоді не бувають*
*І вічно **борються**, хоч миру*
прагнуть.
Леся Українка.

Однорідні члени речення, як правило, виражаються однією частиною мови:

*В своїй хаті своя й **правда**,*
*і **сила**, і **воля**.*

*І виросла я на диво: **кароока**,*
***чорнобрива**, **білолиця**.*

*За горами гори, **хмарою покриті**,*
***засіяні горем**, **кровію политі**.*

***Учітесь, читайте**, і чужому **научайтесь**, і свого не **цурайтесь** (З тв. Т. Шевченка).*

Проте зрідка можуть виражатися й різними морфологічними формами, як-от:

*Найвище уміння — почати спочатку **життя, розуміння, дорогу, себе** (Л. Костенко).*

*Говорила моя бесідниця **дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи себе раз у раз** (Леся Українка).*

Однорідні члени речення функціонально рівноправні й граматично не залежать один від одного. Вони можуть бути непоширеними й поширеними.

1. Непоширені:

*Немає берегів ні в **смерті**, ні в **любові**, в **безсмертя** й **вічності** немає берегів (Є. Гуцало).*

*Земля молодіє від **рясту**, від **сонця**, від **цвіту** (С. Пушик).*

2. Поширені (мають при собі залежні слова):

Ліс зустрів мене, як друга,
Горлиць (чиїм?) *теплим* (яким?) ***воркуванням**,*
Пізнім (яким?) ***дзвоном*** *солов'їним* (чиїм?),
Ніжним (яким?) ***голосом*** *зозулі* (чиїм?),
Вогким (яким?) *одудів* (чиїм?) ***гуканням**,*
Круглим (яким?) ***циканням*** *дроздів* (чиїм?).
М. Рильський.

Способи зв'язку однорідних членів речення

1. За допомогою сполучників сурядності:
   - єднальних — *і (й), та (=і), ні...ні, і...і, та й, також* (явища відбуваються одночасно чи послідовно);
   - протиставних — *а, але, та (=але), зате, проте, однак* (явища протиставляються або зіставляються);
   - розділових — *або, чи, або...або, чи...чи, то...то (не то...не то)* (явища несумісні або чергуються). Наприклад:

*По дорозі **знущань** і **образ**,*
З Богом в серці й гіркою сльозою,
*Крізь **епохи** і **зболений час***
Йшла Вкраїна моя сиротою.
С. Галябарда.

І карб минувшини, й новітні вияви,
***І день** прийдешній в рисах дитинчат*
В тобі, як в книзі, одкриваю, Києве, —
І хори вічності мені звучать!
Б. Олійник.

***Чи** тільки терни на шляху **знайду**,*
***Чи стріну**, може, де і квіт барвистий?*
Леся Українка.

*Любая, милая, **чи засмучена** ти ходиш, **чи налита** щастям вкрай (П. Тичина).*

*А вечір, мов чарівне **решето**, сіє і сіє звідусіль **то перші шматки пісень**, то жіноче **цокотіння, то парубочий перегук, то** запізнілий скрегіт жорен, **то рев** худоби, **то рипіння** санок, **то поскрипування** промерзлих дерев (М. Стельмах).*

2. Тільки за допомогою інтонації (безсполучниковий зв'язок):

Як сірничок, припалений від сонця,
*День **спалахнув, обвуглився, погас.***
Л. Костенко.

*День **без мислі, без читання, без розумового напруження** — даремно прожитий день (В. Сухомлинський).*
*Чесність з собою — це гармонія **думок, почувань, досвіду** (В. Винниченко).*

3. Обома цими способами (мішаним: сполучниковим і безсполучниковим зв'язками):

***Борвієм, пристрастю, і згагою** степів, і тугою темною, і буйними **дощами** життя несеться (П. Филипович).*

Як важко все життя до себе йти,
***Дивитись** в небо, чашею пролите,*
Спинятися, наводити мости
*І за собою зразу їх **палити.***
Л. Первомайський.

Повисла** веселка **над лісом** і **річкою,
***Вплелась** у дерева барвистою*
стрічкою,
*А потім із неба **зійшла** поволі*
*І квітами **стала у лузі і в полі.***
І. Савич.

Не є однорідними членами:

1. Повторення одного й того самого слова, яке вживається для підкреслення тривалості дії, кількості предметів:

На жоржини, на троянди
Ранок чистий, золотистий
***Сипле** сльози-діаманти,*
***Сипле** іскорки перлисті.*
Г. Чупринка.

Вийся**, жайворонку, **вийся
над полями,
Розважай людськую тугу
ти піснями
М. Рильський.

***Не забудь, не забудь** юних днів, днів весни (І. Франко).*

2. Поєднання двох дієслів в одній і тій самій формі, які виступають у ролі єдиного присудка (при другому слові стоять частки *не, так*):

кричи не кричи, хочеш не хочеш, слухаєш не слухаєш, іти так іти, робити так робити.
***Хочеш не хочеш**, але мусиш зробити.*
*Ти **гукай не гукай**, а літа не почують (Б. Олійник).*
*Мати **жде не діждеться**, журиться, сподівається (І. Нечуй-Левицький).*
*В житті мене ти й **знать не знаєш**... (І. Франко).*

3. Цілісні вирази фразеологічного характеру:

ні те ні се, ні риба ні м'ясо, і сміх і гріх, ні слуху ні духу, ні світ ні зо-

ря, ні живий ні мертвий, ні пуху ні пера, ні сіло ні впало.

Дід починав ні з сього ні з того кашляти і позіхати (О. Довженко).

Світ який — ні краю ні кінця! (В. Симоненко).

Розділові знаки при однорідних членах речення

Ставимо кому:

1. Якщо однорідні члени речення не з'єднані сполучниками:

   О, О, О

   *Освідчуйтесь в любові **людям, селам, містам**...*

   Помножена любов — це щастя (М. Подолян).

   *Наша **дума**, наша **пісня** не **вмре**, не **загине**. (Т. Шевченко).*

2. Якщо однорідні члени з'єднані протиставними сполучниками *а, але, та, зате, проте, однак*:

   О, *а* О

   ***Не Лев**, а **Діва** — наш відвічний знак,*
   ***Не гнів**, а **ніжність** — наша вічна сила.*
   Олена Теліга.

   *Яке це щастя, друже мій, **горіти**, а не **тліть**! (В. Сосюра).*

   *Усе **іде**, але не все **минає** над берегами вічної ріки (Л. Костенко).*

3. Якщо однорідні члени з'єднуються попарно сполучниками *і, й, та (=і)*:

   О *і* О, О *і* О, О *і* О

   ***Радість і чудо** найбільше для людини — її рука. **Бере і дає, карає і милує, пестить і нищить, будує і палить, творить і любить** (В. Сухомлинський).*

4. Якщо однорідні члени з'єднуються повторюваними єднальними і розділовими сполучниками:

   О, *і* О, *і* О, *і* О
   і О, *і* О, *і* О, *і* О
   ні О, *ні* О, *ні* О
   або О, *або* О, *або* О

   *А ріка життя все **шумить**, і **піниться**, і **стогне**, і великим напором безконечним **несе** нові, все нові жертви (Г. Хоткевич).*

   ***І квіти, і зорі, й зелені віти** проводять розмови кохані про вічну силу весни на сім світі (Леся Українка).*

   *А тим часом місяць пливе оглядати **і небо, і зорі, і землю, і море** (Т. Шевченко).*

   ***Ні голубого неба, ні димчатих лісів** на горизонті, **ні картинних вітряків** на сільському вигоні — **нічого** я не бачив (М. Хвильовий).*

УВАГА!
У реченні з повторюваними сполучниками завжди на одну кому менше, ніж однорідних членів.

5. Якщо частина однорідних членів речення з'єднана сполучниками, а частина — безсполучниково, то кому ставимо між усіма однорідними членами речення:

і ○, і ○, ○, ○

*Тягнуться до сонця **і квітки, і трави, віти кучеряві, гори** голубі (В. Сосюра).*

*Ріка **біжить**, і з сонцем **грається**, і **відбиває** небеса (М. Чернявський).*

6. Якщо однорідні члени речення з'єднані парними сполучниками (*як...так, не тільки... а й, не стільки... скільки, не лише... але й*), то кому ставимо тільки перед другою частиною сполучника:

не тільки ○, а й ○

Людська судьба складається
не з літ,
А нашу долю творять наші справи.
*Не тільки **день**, а й **кожна***
***мить** —*
То крок до честі, слави чи неслави.
М. Луків.

*Се був не **стільки вирок**, скільки **порив** (Леся Українка).*

7. Якщо однорідні члени з'єднані приєднувальними сполучниками *і, а, також, ще й, а то й*, які вказують, що до перерахованого приєднується ще один елемент як додаток до сказаного:

Прогаяне в дитинстві ніколи не відшкодувати в юності, і тим більше в зрілому віці (В. Сухомлинський).

Ставимо тире:

Якщо при протиставному смисловому зв'язку сполучник пропущено, то між однорідними членами речення використовуємо тире:

○ — [а] ○

І в павутинні перехресних барв
Я палко мрію до самого рання,
Щоб Бог зіслав мені найбільший
дар —
Гарячу смерть** — [а] не **зимне
умирання.
Олена Теліга.

*Ми засіваємо житейське поле не **на день минущий** — [а] **на віки** (Б. Олійник).*

***Не вітер** — [а] **буря** над землею в замети клала білий сніг (Л. Первомайський).*

*Хай вітер в вічі, **умри** — [але] **не стій!** (М. Бажан).*

*Ні, не безсило **ждати** — [а] назустріч сонцю **іти** (Р. Братунь).*

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Сполучник та в різних значеннях:
На розпутті кобзар сидить та [і] на кобзі грає.
Старий батько сидить коло хати та [і] вчить онука маленького чолом оддавати.
Нехай думка, як той ворон, літає та [і] кряче, а серденько соловейком щебече та [і] плаче нишком.
Тече вода в синє море, та [але] не витікає.
Вміла мати брови дати, карі оченята, та [але] не вміла на сім світі щастя-долі дати (З тв. Т. Шевченка).

Кому не ставимо:

1. Перед одиничними сполучниками *і (й), або, чи, та (=і)*:

○ і ○; ○ або ○

Словесна формула:

«Або-чи-та-і» коми ковтає

Голублять душу і серце людини свіжі і ніжні степові запахи... (Г. Тютюнник).

*А над листям стирчали **жовті** та **білі** квітки та зелені маківки (І. Нечуй-Левицький).*

*Я пишу те, що чую, бачу, що **в серце** або **в мозок** впало (Б. Лепкий).*

*Без **чистоти** душі і **ясності** серця віршів не буде (В. Стус).*

2. Між двома дієсловами в однаковій граматичній формі, що вказують на рух і його мету:

Піди допоможи товаришу. Візьми віднеси книжки. Сядь напиши листа. Поїдь провідай бабусю.

Не журися, козаченьку, не журися,
*А на тую дівчиноньку **піди***
подивися.
Нар. тв.

3. Між двома словами, з'єднаними повторюваними сполучниками *і* або *ні*, якщо вони утворюють єдиний усталений вислів:

і риби наловити і ніг не замочити;
ні рук ні ніг не чути;
ні чутки ні звістки;
ні риба ні м'ясо;
ні пуху ні пера;
ні з того ні з сього;
і сміх і гріх;
і вашим і нашим.

Узагальнювальні слова при однорідних членах речення

Узагальнювальними називають слова, що об'єднують в одну групу всі перелічувані предмети, ознаки, дії тощо.

Узагальнювальне слово (словосполучення) виражає ширше, родове поняття, вказує на ціле, а однорідні члени містять у собі видові поняття, називають частини цілого:

Усе одбивається в пісні, як в морі:
*Рожева **зоря** і червоная **кров**,*
*І темна **ненависть**, і ясна **любов**,*
*І **промінь** пожару, і **місяць**, і **зорі**.*
Леся Українка.

***Гомін** різноплеменних мов, **калейдоскоп** облич, паркий **подих** тропіків і **гул** Атлантики — **все** він приніс з довколосвітніх мандрів сюди, на рідний степовий берег (О. Гончар).*

***Моє село**, мої **тумани**,*
*Мої весінні **солов'ї**,*
*Досвітні **роси** на світанні,*
*І **грози**, й **вигроми** мої —*
***Усе**, що чув, що передбачив,*
Не виплакати.
П. Усенко.

УВАГА!

Узагальнювальні слова, як правило, **є тими самими членами речення**, що й об'єднувані ними однорідні члени.

Узагальнювальні слова можуть виражатися різними частинами мови:

- іменниками (часто в поєднанні з числівниками):

*Щастя — це трикутник, а в нім є **три боки: віра, надія, любов** (Б.-І. Антонич).*

Отих, від кого йде наруга,
***Три категорії** всього:*
*Мій **ворог, ворог мого друга,***
*Та ще **друг ворога мого.***
Д. Білоус.

*У драмі людській **небагато дій: дитинство, юність, молодість і старість** (Л. Костенко);*

- займенниками *(все, всі, ніхто, ніщо)*:

*Бездонне **небо**, **місяць** повний і рожевий у променях невидимого сонця, **озеро**, повите ранковим туманом, пташиний **щебет** — **все** те непомітно перекинуло мене в інший світ, у світ мого дитинства (Ю. Збанацький).*

*Усе було, **все** кануло у Лету: **розлуки, зустрічі, прощання і жалі** (О. Матусяк);*

- прислівниками *(скрізь, усюди, завжди, ніколи, ніде)*:

На світі можна жить без еталонів,
*По-різному **дивитися на світ:***
Широкими очима, з-під долоні,
Крізь пальці, у кватирку,
з-за воріт.
Л. Костенко.

*Голос духа чути **скрізь: по курних хатах мужицьких, по верстатах** ремісницьких, **по місцях** недолі й сліз (І. Франко).*

***Надворі повсюди** лежала роса: **на** пожовклій **траві** осінній, **на** круглій **павутині** попід стріхою у хліві, **на капустах** у городі (Г. Тютюнник);*

- узагальнювальним словом може бути й будь-яка інша частина мови:

***Чудний** наш народ: **і сильний, і сумний** (В. Винниченко).*

*А ніч була **дивна: тепла, темна** та **тиха**. Все тут **мовби однакове: і** похилі до води **вільхи**, **і** засніжені **береги** (П. Загребельний).*

Примітка. Якщо узагальнювальне слово стоїть у головній частині складнопідрядного речення, то підрядна частина, що відноситься до узагальнювального слова, теж виконує узагальнювальну функцію:

*Все своє дитинство я ходив по насінню. Воно в нас було **скрізь, де не повернись: в горщиках, у вузликах, на жердках у сінях, в повітці** попід стріхою, **в сипанках, в мішках та мішечках** (О. Довженко).*

Розділові знаки при узагальнювальних словах

Узагальнювальне слово (УС) в реченні може стояти як перед однорідними членами, так і після них.

1. УС перед перед однорідними членами речення:

УС: О, О, О, О.

*І на тім рушничкові Оживе **все знайоме до болю:***

І дитинство, й розлука, і вірна любов.
А. Малишко.

*Усе в чеканні: **спілі краплі рос, земля і місяць, вишні і тополі** (Б. Олійник).*

*Ах, як **всього** багато: **неба, сонця, веселої зелені** (М. Коцюбинський).*

*Весна будила життя. А життя було **усюди**: **і на землі, і у воді, і в повітрі** (Олег Ольжич).*

2. УС після однорідних членів речення:

О, О, О, О — УС.

*А на Десні краса! **Лози, висип, кручі, ліс** — **все** блищить і сяє на сонці (О. Довженко).*

*Калина під вікном рідної оселі, **тополя** на околиці села, **лелече гніздо** на клуні, жебонлива **криничка** при перехресті доріг, терпкий **запах** лісової конвалії — **усе це** овиди нашого дитинства, наш духовний світ (В. Скуратівський).*

3. УС перед однорідними членами речення, якими речення не закінчується:

УС: О, О, О, О — ...

*Усе навколо: **дерева, птахи, люди** — сповнене весняної пружності, нестримної сили (В. Собко).*

*Усюди: **на Дніпрі, на білих кучугурах, на піщаних берегах** — лежав туман (П. Тичина).*

*Скрізь: **у саду, в полі, у лісі** — панував осінній спокій (М. Терещенко).*

4. Якщо при узагальнювальному слові є слова *саме, як-от, наприклад*, то перед ним ставимо кому, а після них — двокрапку:

УС, як-от: О, О, О.

*Каротин (провітамін А) підвищує стійкість організму проти інфекції. Він міститься в **продуктах** харчування, **як-от: гарбузах**, абрикосах, **зелені, персиках, цитрусових** (З підручника).*

***Дерева, а саме:** груші, яблуні, сливи — вкрились буйним цвітом (З журн.).*

5. Іноді (в діловому та науковому стилях) перед однорідними членами ставлять двокрапку навіть тоді, коли в реченні нема узагальнювального слова, але є попереджувальна інтонація:

На конференції, присвяченій українсько-польським літературним зв'язкам, виступили: професор Р. Радишевський, доцент С. Яковенко та аспірантка Ю. Горова.

Примітка. Іноді після узагальнювального слова замість двокрапки може ставитися тире. У таких випадках після узагальнювального слова під час вимови немає попереджувальної паузи. Це буває тоді, якщо однорідні члени виконують функцію прикладки із значенням уточнення:

*І в душі теж незвичайна чистота, і **щем**, і **чекання** чогось — білої радості зими, щастя майбутньої весни, кохання... (Ю. Мушкетик).*

Однорідні і неоднорідні означення

Означення бувають *однорідні* і *неоднорідні*. Залежно від цього між ними ставляться або не ставляться розділові знаки.

Однорідними треба вважати:

1. Означення, що характеризують предмет з одного боку (кольору, розміру, якості, смаку, температури) і між ними можна вставити сполучник *і*:

Красива осінь вишиває клени ***червоним, жовтим, срібним, золотим*** *(Л. Костенко).*

Каштани в ранок ***сивий, попелястий*** *шуміли над твоїм вікном (Б.-І. Антонич).*

2. Означення, що вказують на споріднені ознаки одного предмета або автор їх об'єднує своєю оцінкою (позитивною чи негативною); передаються інтонацією переліку:

І пада сніг ***лапатий, волохатий*** *спокійно й величаво над селом (М. Рильський).*

Спить натомлене місто ***мирним, лагідним*** *сном (Д. Луценко).*

Над морем піднімались високо в небо ***дикі стрімкі скелисті*** *гори (І. Нечуй-Левицький).*

Запашна, співуча, гнучка і милозвучна, сповнена музики і квіткових пахощів *— рідна мова (О. Гончар).*

3. Художні означення, тобто е п і т е т и (досить, щоб епітетом було хоч би одне означення в ряду однорідних):

Холодний, колючий *вітер гнав низько над землею* ***важкі, олив'яні*** *хмари (В. Кучер).*

Густа, медова *теплота високі налила жита (М. Рильський).*

Вітер стугонів у ***голому, холодному*** *гіллі, низько над садом пливли чорні хмари (В. Дрозд).*

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче ***розпатланих, обвислих*** *хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів (М. Стельмах).*

4. Означення, які стоять після означуваного слова, особливо в тих випадках, коли перед ним уже є означення (тобто відокремлені означення):

Люблю я бистрину життя, ***прозору, поривну, глибоку*** *(Д. Павличко).*

Твої очі — як те море, ***супокійне, світляне*** *(І. Франко).*

Линув дощ, ***рясний, веселий, благодатний***... *(Г. Тютюнник).*

5. Означення, якщо друге означення пояснює перше (між ними можна вставити слова *тобто, а саме*):

Візьми ***іншу, білу*** *сорочку (замість цієї, що не біла).*

Але:

Візьми іншу білу сорочку (замість цієї, що теж біла).

6. Означення, що стоять поруч — перше непоширене (прикметник), друге поширене (дієприкметниковий зворот):

Йде весна ***запашна, квітами-перлами закосичена*** *(П. Тичина).*

Ніч розкидала над селом своє ***темне, вителене зорями*** *шатро (М. Стельмах).*

Рівний, залитий сонцем *степ одразу принишк (О. Гончар).*

Сірий, припорошений весняною пилюкою *степ збігає на південь і стигне там голубим маревом (Г. Тютюнник).*

Але:

Якщо означення, виражене дієприкметниковим зворотом, стоїть перед означенням, вираженим прикметником, то такі означення не утворюють однорідного ряду й кома між ними не ставиться:

Припорошений весняною пилюкою сірий степ збігає на південь...

7. Як правило, однорідними є узгоджене і неузгоджене означення:

З ластівками прокидався ***яблуневий, у білих накрапах*** *сад (М. Стельмах).*

Усі інші означення будуть **неоднорідними** (характеризують предмет з різних боків: розмір і матеріал, вага і розмір, час і належність тощо):

Ви знаєте, як липа шелестить у ***місячні весняні*** *ночі? (П. Тичина).*

Нічка на землю упала ***синім прозорим*** *серпанком (М. Вороний).*

Ніч ***широким вороним*** *крилом безшумно обгорнула степ (М. Драй-Хмара).*

Жайворонок купався у ***свіжому ранковому*** *повітрі (В. Собко).*

§ 142. Відокремлені члени речення

Другорядні члени речення, які для підсилення смислової ролі виділяються в усному мовленні інтонацією та паузами, а на письмі — комами (рідше тире), називають **відокремленими**.

Відокремлені другорядні члени речення використовують у мові для пояснення або уточнення:

Над лугами, ***залитими квітневою повінню,*** *холонув оранжевий вечір,* ***зануривши в мілкі прибережжи далеке полум'я хмар.*** *По той бік річки,* ***напроти сосни,*** *заходило сонце,* ***пославши на воду од берега й до берега шматок червоного полотна.*** *А лопухи,* ***почувши холодок,*** *настовбурчилися, тихо зарипіли,* ***випростовуючись,*** *і теж запахли — низовинням, росою, ніччю. Над урочищем зринув місяць —* ***червоний і глибокий,*** *мов кратер у палаючу безодню. Небо — прозора льодяна скеля,* ***слизька, холодна, зацяхована зорями, наглухо спаяна морозом*** *(З тв. Г. Тютюнника).*

Відокремлені означення

Відокремлюються, виділяючись комами на письмі та паузами у вимові, означення поширені і непоширені, узгоджені і неузгоджені.

Узгоджені означення відокремлюються:

1. Якщо вони виражені дієприкметниковим або прикметниковим зворотами і стоять після означуваного слова:

*Добріє світ, **народжений в любові** (Т. Коломієць).*

*Хай же буде благословенне життя, **звеличене працею, осяяне любов'ю до матері-природи** (В. Гжицький).*

Мовчить мій цілий світ,
Загорнутий в легкі словесні целофани.
Л. Костенко.

*Ліс, **закутаний у м'яку білу габу**, стоїть непорушно, **облитий місячним сяйвом** (У. Самчук).*

Хвала тому, хто людям у приполі
*Несе слова, **подібні хлібу й солі**,*
*І співи, **гідні слави сіяча**.*
М. Рильський.

2. Якщо вони відносяться до особового займенника (незалежно від позиції):

***Переповнений любов'ю**, я відкрив кохання книгу (П. Тичина).*

Вона [любов] *прийшла,*
***заквітчана і мила**,*
І руку лагідно до мене простягла.
В. Симоненко.

І коли б солов'єм я співучим
У твоїх народилась лісах,
*То про тебе, **велику й могучу**,*
Я навчила б співать небеса.
М. Ткач.

***Заслухані у відголосся минулого, задивлені у міраж майбутнього**, ми часто пропускаємо повз увагу найцінніше — музику сьогоднішнього дня (Ірина Вільде).*

Іноді займенник може бути опущений:

***Закутаний у вітер, накритий небом і обмотаний піснями**, лежу, мов мудрий лис, під папороті квітом... (Б.-І. Антонич).*

3. Якщо вони поширені, стоять перед означуваним словом і мають додатковий відтінок обставинного значення — причини чи умови (можна додати слова *будучи*, *бувши*):

***Виснажені атаками і великими втратами**, німці не витримали грізного натиску полку. **Вражений небаченим видовищем**, хірург прикипів до місця (З тв. О. Довженка).*

УВАГА!

До таких означень можна поставити ще питання **чому? за якої умови? незважаючи на що?**, і стоять вони переважно на початку речення.

Але якщо означення не має обставинного відтінку й стоїть перед означуваним словом, то воно не відокремлюється:

Степове безмежжя тече буйною зеленавістю хлібів, мерехтить нагрітим від сонця повітрям (І. Цюпа).

Теплом дихала настояна на травах і квітах земля.

4. Якщо вони відділені від означуваного слова іншими членами речення:

***Срібним маревом повиті**,*
Біля сіл стоять тополі.
Леся Українка.

*Поле німує, **знесилене вітром**, спить мертвим сном, **руде, обдерте** (М. Коцюбинський).*

***Млою ночі оповитий**, скаче кінь **білокопитий**, креше іскорки-огні (Г. Чупринка).*

5. Два або кілька непоширених означень після означуваного слова, якщо перед ним уже є узгоджене означення:

*Ніжна блакитна хвиля, **чиста й тепла**, кидала на берег тонке мереживо піни (М. Коцюбинський).*

Я зірвав для тебе золоті майори,
В них осіння барва,
***тепла і густа**.*
Т. Масенко.

Коли ж у препозиції такого означення немає, то непоширені означення, що стоять після іменника, можуть відокремлюватися або не відокремлюватися (за бажанням автора):

*Берізку, **ніжну і струнку**, цілує вітер кучерявий (В. Сосюра).*

*Підводилось сонце **червоне, заспане, невмите** (М. Хвильовий).*

*Мовчать каштани, **стомлені і мляві** (В. Симоненко).*

УВАГА!

Інколи структура речення вимагає використання комбінованого знака — **коми й тире** (,—):

Сльози, пронизані сонцем,— веселка. Промінь, умитий сльозою,— роса (А. Листопад).

У наведених реченнях відокремлюються означення, виражені дієприкметниковими зворотами, що стоять після означуваних слів. Тире ставляться між підметами й присудками, вираженими іменниками.

6. Кілька непоширених означень, що стоять у кінці речення, відокремлюються т и р е:

*Тихі, ніжні зорі спадали з неба — **білі, непрозорі**... (Леся Українка).*

Я кину все. Я вірю в кілометри —
Обвітрені, задихані і злі.
Л. Костенко.

*Володимирську гірку хтось наче оббризкав фарбами — **золотистими, коричневими, зелено-бурими** (М. Олійник).*

Відокремлення неузгоджених означень

1. Неузгоджені означення, виражені іменниками з прийменниками або без них, відокремлюються обов'язково за наявності відповідної паузи та особливого змістового навантаження:

*Ось сонце віри — **чисте і просте**,*
*Ось сонце міри — **з віжками***
***на храпах**.*
І. Драч.

2. Відокремлюються також неузгоджені означення, що стоять в одному ряду з узгодженими:

***Ізумрудна, блискуча, з перлистою, ніжною піною**, хвиля котиться, грає, співаючи пісню дзвінку (М. Вороний).*

Шукайте цензора в собі.
*Він там живе, **дрімучий,***
***без гоління**.*
Л. Костенко.

3. Відокремлюються неузгоджені означення, які відносяться до власної назви та займенника:

*Верига, **з опущеними плечима і посірілими впалими щоками**, вийшов до воріт (П. Панч).*

4. Неузгоджені означення, виражені порівняльним зворотом, відокремлюються завжди:

*У травах коник, **як зелений гном**, на скрипку грає (М. Рильський).*

*В небі хмарка, **наче білий лебідь**, пропливає в далекі краї (Д. Павличко).*

5. Відокремлюються т и р е неузгоджені означення, що виражені інфінітивом із залежними словами або без них та мають уточнювальне значення й стоять здебільшого в кінці речення (перед ними можна поставити слово *а саме*):

Оце і є той випадок єдиний,
Коли найбільша мужність —
утекти.
Л. Костенко.

*Божий дар ти маєш з неба — **людям долю віщувати** (М. Вороний).*

*І розпочне моє нове село свою одвічну хліборобську справу — **робити хліб, саджать городину, творить добро** (Г. Світлична).*

ПОРІВНЯЙТЕ!

Простежте, за яких умов узгоджене означення відокремлюються, а за яких — ні:

1. *Зmиті дощем хліба яскраво зеленіли.*
2. *Змиті дощем, вони яскраво зеленіли.*
3. *Хліба, змиті дощем, яскраво зеленіли.*
4. *Змиті дощем, яскраво зеленіли хліба.*
5. *Змиті дощем, хліба відразу зазеленіли.*

Відокремлені додатки

Відокремлюються додатки, виражені іменниками зі словами: *крім, окрім, опріч, усупереч, зокрема, за винятком, особливо, на відміну від*, що мають значення виключення або заміщення:

*На світі все знайдеш, **крім рідної матері** (Нар. тв.).*

*А я не знаю нічого ніжного, **окрім берези** (Леся Українка).*

Де це чувано, де це видано
Межи націй і межи рас,
Щоб отак було порозкидано
*По світах кого, **опріч нас**?*
О. Матійко.

*Похибки друзів, **за винятком зради**, ми повинні терпіти або виправляти (Г. Сковорода).*

Відокремлені додатки відповідають на питання непрямих відмінків і з'єднуються з іншими членами речення способом керування.

УВАГА!

У деяких випадках додатки з прийменником *замість* не відокремлюються.

Отже, кома не ставиться:

1. Якщо «*замість*» можна замінити прийменником «*за*» або «*взамін*».

Учень пояснював тему замість учителя.

Учень пояснював тему за вчителя.

Якщо ж така заміна неможлива, тоді додатки відокремлюються:

Замість парт, у клас поставили нові столи.

Там, замість житечка, в теплеє літечко терен зацвів (Г. Чупринка).

2. Якщо можлива заміна такого додатка:

Замість квіток шаблі, списи виблискують в долині (П. Тичина).

Порівняйте: *Не квітки, а шаблі, списи виблискують в долині.*

Відокремлені прикладки

Прикладка — це різновид означення, вираженого іменником.

Відокремлені прикладки бувають поширені і непоширені.

Як і означення, вони відокремлюються комами й тире.

Прикладки відокремлюються комами:

1. Якщо поширена прикладка стоїть після іменника, до якого вона відноситься:

*Час, **великий диригент**, перегортає ноти на пюпітрі (Л. Костенко).*

*Фантазіє, **богине легкокрила**,*
Ти світ золотистих мрій для нас одкрила
І землю з них веселкою з'єднала.
Леся Українка.

*Звертаючись до образу Лесі Українки, **до цього феномена людської стійкості**, можемо бачити, якою силою може ставати в людині високість її помислів, значимість життєвого ідеалу, безмір любові до свого народу (О. Гончар).*

Кілька однорідних прикладок, що стоять після пояснюваного іменника, також виділяються комами:

*Дядько мій, **Микита-чорнокнижник**,*
***Швець і мрійник, славний чоловік**,*
Все життя розповідав про ніжність,
Хоч її не бачив цілий вік.
А. Малишко.

2. Якщо поширена прикладка, що стоїть перед пояснюваним іменником, має обставинний відтінок (причини, умови, допусту):

***Чудовий піаніст**, Лисенко надзвичайно тонко й художньо передавав твори Шумана, Шопена, Ліста (В. Дяченко).*

***Пристрасний мисливець, палкий поборник охорони природи**, Остап Вишня малює свої пейзажі з прекрасним задушевним ліризмом (М. Рильський).*

***Як представник і керівник радикальної партії**, Франко роз'їжджав по Галичині, виступав на селянських вічах і проводив пропагандистську роботу (О. Дей).*

УВАГА!

Якщо прикладка, що стоїть перед іменником, має тільки означальне значення, то вона не відокремлюється:

А життя творів славного українського прозаїка і драматурга Юрія Івановича Яновського вимірюється віками (С. Плачинда).

Блискучий художник-карикатурист, талановитий літератор-публіцист, неповторний поетичний повістяр, найвидатніший кінорежисер-новатор Довженко був феноменальним у мистецтві розповідання (Ю. Смолич).

3. Якщо непоширена і поширена прикладки стоять при особовому займеннику (незалежно від позиції):
*Син Донеччини, **задушевний лірик**, він [В. Сосюра] був серед тих, хто глибоко відчув красу українського поетичного слова і виявив його нові можливості (О. Гончар).*
*Піднявшись із найглибших надр кріпацького розпашілого пекла, він, **великий Тарас**, з прометеївською силою викриття жбурне в очі царям, панству слово гніву (О. Гончар).*

4. Якщо прикладка приєднувана до пояснюваних іменників чи особових займенників за допомогою слів *або* (у значенні *тобто*), *у тому числі, наприклад, зокрема:*
*Мовознавство, **або лінгвістика**, — це наука про мову.*

5. Якщо прикладка приєднується за допомогою слів *родом, на ім'я, на прізвище, за національністю* та інших:
*Гей, був у Січі старий козак, **на прізвище Чалий** (Нар. тв.).*
*Козак Бобренко, **на ім'я Григорій**, — єдиний син достойної вдови (Л. Костенко).*

6. Прикладки зі сполучником *як*, якщо вони мають значення причини:
***Як учений, етнограф і фольклорист**, Франко все життя з палким інтересом ставився до народної творчості (М. Рильський).*

В інших випадках (у значенні *«в ролі кого, чого»*) прикладка не відокремлюється:
*Я виїхав до Одеси й улаштувався на роботу на кінофабрику **як режисер**.*
*«Звенигора» в моїй свідомості відклалася **як одна з найцікавіших робіт** (О. Довженко).*

ПОРІВНЯЙТЕ!

1. *Відомий лікар Тетяна Попова видала книгу «Нариси про гомеопатію».*
2. *Як лікар-гомеопат, Тетяна Попова допомогла вилікуватися багатьом хворим.*
3. *Тетяна Попова як лікар-гомеопат видала книжку рекомендацій для зцілення від багатьох хвороб.*

7. Якщо прикладка, виражена загальним іменником, стосується власної назви і стоїть після неї:

*Син Яця-коваля, **Іван рудоволосий**,*
***Рибалка і мудрець, поет і каменяр**,*
Не надививсь на блиск і на
повзверхній чар,
На Чайльд-Гарольдів плащ, на
Лорелеї коси.
М. Рильський.

Я місця шукаю на Віслі зеленій,
На плитах вокзальних,
біля тої стіни,
Де плакав Стефаник
***скорботності геній**,*
***Пробитий сльозами Галичини**.*
Д. Павличко.

*Суворий Данте, **вигнанець***
***флорентійський**.*

Встає із темряви часів
серед ньовічних.
Леся Українка.

8. Якщо прикладка — власна назва — відноситься до загального іменника й служить для його уточнення, а перед нею можна вставити слова *тобто, а саме*:

   А спів Садовського! А Саксаганський — маг! Два характерники, ***Панас той і Микола***, *що народилися в розложистих степах, де вітер та народ була їх перша школа (М. Рильський).*

9. Якщо прикладка стосується пропущеного в реченні іменника:

   О рідне слово, хто без тебе я?
   Німий жебрак, старцюючий бродяга,
   Мертв'як, օброслий плиттям саркофага,
   Прах, купа жалюгідного рам'я.
   Д. Павличко.

Прикладки відокремлюються тире:

1. Якщо поширена прикладка має додаткове пояснювальне або уточнювальне значення й перед нею можна поставити *а саме* (стоїть на початку або в середині речення):

   Мандрівник вічний *— невблаганний час іде вперед, його не зупинити (В. Симоненко).*

   І земля — ***наречена в молочнім цвіту яблунево-рожевих садів*** *— мліє солодко (Є. Маланюк).*

УВАГА!
Якщо за умовами контексту в кінці відокремленої прикладки повинна стояти кома, то ставиться тільки перше тире:
Перші свої сценічні кроки і Ліницька, і Левицький ставили в трупі Марка Кропивницького — цього основоположника українського театри і першого ж на українській сцені учителя-режисера, що вказав методи гри і дав напрямок творчості цілому поколінню артистів (М. Вороний).

2. Якщо поширена прикладка має у своєму складі розділові знаки:

   Там, по тому боці, були хащі кущів і дерев — ***густі й непролазні зарослі***, *і від них пахло вогкістю і рясним листям (Ю. Смолич).*

3. Якщо треба підкреслити самостійність прикладки (частіше в кінці речення):

   Не цвітуть на вікнах герані — ***сонний символ спокійних буднів*** *(О. Теліга).*

   На порозі гість веселий — ***дощ блакитний, весняний*** *(М. Рильський).*

   Тихо-тихо стікає на землю зерно — ***перестиглі сльози степів*** *(М. Стельмах).*

   Іду, і поруч твердо
   Крокує Честь — ***мій секундант.***
   Б. Олійник.

Відокремлені обставини

Відокремлені обставини можуть бути виражені одиничними дієприслівниками, дієприслівниковими зворотами та іменниками з прийменниками.

Відокремлення обставин, виражених дієприслівниковими зворотами та одиничними дієприслівниками

1. Обставини, виражені дієприслівниковими зворотами, відокремлюються **з а в ж д и**:

А зорі падають і гаснуть,
Не долетівши до землі.
Невже і я отак завчасно
Впаду, погасну, промину,
До душ людських не докричавшись,
Їх не розкривши таїну?
Б. Мозолевський.

Не кинувши у глиб надійний якір,
Пливу й пливу повз береги краси.
Є. Маланюк.

На життєві йдучи видноколи,
Не розтратьте найкращих чуттів.
Будьте гідні рідної школи,
Будьте гідні своїх вчителів.
Б. Мельничук.

Примітки.

1. Якщо два дієприслівникових звороти з'єднані неповторюваними єднальними або розділовими сполучниками, то кома між ними не ставиться:

*Весняний вітер нетерпляче зітхає, **оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля** плакучій березі (Леся Українка).*

Тихий сон стуляє вії,
розігнавши давні мрії
і втопивши їх в журбі.
Г. Чупринка.

2. Якщо дієприслівниковий зворот стоїть після сурядного сполучника *і*, то в усному мовленні між сполучником і зворотом паузи немає, але на письмі кома ставиться, щоб указати на початок звороту:

Сніг іде
*І, **сяйво розсіваючи бліде,***
Зволожує афіші і обличчя.
І. Жиленко.

Навшпиньках підійшов вечір,—
Засвітив зорі, послав на травах тумани
*І, **на вуста поклавши палець**, ліг.*
П. Тичина.

3. Дієприслівник і дієприслівниковий зворот, які стоять після сполучника, відділяються від нього комою тоді, якщо їх можна переставити в інше місце:

Не може при добрі той жить,
Хто хоче злу й добру служить,
*Бо, **хтівши догодить обом,***
Він швидко стане зла рабом.
І. Франко.

А як все те не поможе,
Дай йому євшана-зілля,
*Щоб, **понюхавши**, згадав він*
Степу рідного привілля.
М. Вороний.

Цілий день в мою кімнату
Сонце не дивилось,
*А, **заходячи за хату,***
На стіні відбилось.
О. Журлива.

2. Відокремлюються обставини, виражені одиничними дієприслівниками.

Мене там мати повивала
*І, **повиваючи**, співала,*
Свою журбу переливала
В свою дитину.
Т. Шевченко.

*Поволі з вечірніх туманів земля, **засинаючи**, п'є (Т. Осьмачка).*

*Чекає ратая, **паруючи**, чорнозем (М. Рильський).*
*Надбіг і майже відбігає вже, **не оглядаючись**, кучерявий червень (Є. Кротевич).*

УВАГА!

Якщо одиничний дієприслівник указує на спосіб виконання дії (наближається до прислівника) і стоїть зразу ж після дієслова-присудка, то він не відокремлюється:
Ідуть співаючи (як?) *дівчата. Бійці сиділи задумавшись* (як?).
Говорити не думаючи (як?) *— все одно, що стріляти не цілячись* (як?) *(Сервантес).*
Любив, їдучи на возі з лугу, дивитися лежачи (як?) *на зоряне небо (О. Довженко).*

Відокремлення обставин, виражених сполученням іменників з прийменниками

1. Відокремлюються незалежно від позиції в реченні обставини допусту, виражені іменником з прийменником *незважаючи на*:
__Незважаючи на ранню пору__, то в одному кінці, то в іншому зривалася пісня (О. Гончар).
2. Звороти зі словами *у зв'язку з, залежно від, згідно з, відповідно до, завдяки, за згодою* та ін. відокремлюються зрідка, за бажанням автора. Це залежить від того, наскільки зворот поширений, чи є в ньому додаткове обставинне значення, яка його стилістична функція:
__Усупереч зовнішній легковажності__, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці (О. Гончар).

Не відокремлюються:

1. Дієприслівникові звороти фразеологічного типу:
Працювати не покладаючи рук.
Бігти не чуючи ніг.
Сидіти склавши руки.
2. Дієприслівникові звороти із частками *тільки, лише*:
*Я зможу вам відповісти **лише зваживши все**.*
3. Дієприслівникові звороти, утворені дієприслівниковим і сполучним словом *який* у складі підрядної означальної частини складнопідрядного речення:
*Українська народна творчість — це світ, **поринувши в який стаєш духовно багатим** (З підручника).*
4. Дієприслівниковий зворот чи одиничний дієприслівник, який починається підсилювальною часткою *і (й)*:
*Можна розпочинати екскурсію **і не чекаючи великої кількості гостей**.*
*Іду без втоми і вагання **і не схиляючи чола** (Є. Летюк).*

__І відділившись від юрби__,
Загорнемося в хутро ночі.
Хай два серця, два голуби,
Співзвучно й тужно затріпочуть.
Б.-І. Антонич.

§143. Уточнювальні члени речення

Слова й словосполучення, які уточнюють, конкретизують зміст одно-

йменного попереднього члена, звужуючи або обмежуючи його значення, називають **уточнювальними**.

Уточнювальні члени речення відповідають не просто на питання коли? де? що? та ін, а на питання *а коли саме? а де саме? а як саме? а який саме? а що саме?*

Вимовляються вони з видільною інтонацією і на письмі відокремлюються комами, рідше — тире.

Найчастіше уточнюються **обставини місця і часу:**

*Тут, **під кронами білих розпашілих каштанів**, причаїлися наші, повні щастя, літа (Д. Луценко).*

*Там, **за горами**, вже давно день і сяє сонце, а тут, **на дні міжгір'я**, ще ніч (М. Коцюбинський).*

*Там, **далеко, на Вкраїні**,*
Сяє сонечко ясне,
Світить людям, та в чужині
Не навідає мене.
П. Грабовський.

Якщо ж обставини відносяться не до однотипних, то вони не відокремлюються:

З діда-прадіда (відколи?) *в нашім краю* (де?)
Люди прагнули з піснею жити.
М. Сингаївський.

Примітка. На думку деяких мовознавців, уточнюватися можуть також інші члени речення, серед них і головні:

*Слово інше кинула, **студене**, потоптала ватру ти байдуже (Д. Павличко).*

*Море синє, **аж чорне**, тільки білою піною б'є об берег (М. Коцюбинський).*

*Прослався степ, **неначе море**, килимом срібної трави (П. Карманський).*

Якщо не можна вітер змалювати,
Прозорий вітер на ясному тлі,
Змалюй дуби, могутні і крислаті,
Котрі од вітру гнуться до землі.
Л. Костенко.

Відокремлені уточнювальні члени також можуть уводитися в речення за допомогою слів: *тобто, цебто, або (=тобто), чи (=тобто), а саме, наприклад, навіть, у тому числі.* Такі слова від уточнювальних членів речення комою не виділяються:

*Людина розкладає розумом на найпростіші елементи все довкола, **навіть саму себе** (Ю. Мушкетик).*

*Вальдшнеп, **або** (тобто) **лісовий кулик**, — благородна птиця (Остап Вишня).*

Іноді виділення тих чи інших членів речення як уточнювальних залежить від того, який зміст укладає автор у своє висловлювання. Відповідно до цього вони вимовляються з різною інтонацією і відокремлюються чи ні:

***Між ярами над ставами** верби зеленіють (Т. Шевченко).*

***Десь на дні мого серця** заплела дивну казку любов (П. Тичина).*

Під дощем берізка біла
Край дороги на горбі
Ронить сльози голубі.
М. Шпак.

Край берега у затишку прив'язані човни *(Л. Глібов).*

§ 144. Звертання

Звертання — це слово або сполучення слів, що називає особу чи предмет, до якого безпосередньо звертається мовець.

Основна функція звертання — привернути увагу співрозмовника:

Мово рідна! *Ти ж — як море — безконечна, могутня, глибинна.* ***Красо моя!*** *У тобі мудрість віків, і пам'ять тисячоліть, і зойк матерів у годину лиху, і переможний гук лицарів твоїх у днину погідну...* ***Скарбе мій єдиний****, з тобою я найбагатший і найдужчий у світі, без тебе — перекотиполе, що його вітер несе у сіру безвість.* ***Твердине моя, і захисток, і гордість, і розрада в годину смутку...*** *Люблю і твою ніжність, ласкавість, лагідність, коли ти одним-однісіньким словом зігріваєш, мов сонцем, і підносиш над хмари та між зорі, і повертаєш до діяння, до життя,* ***наснаго моя і мудрий вічний вчителю мій****. Тож такою і будь вічно,* ***мово рідна!*** *(С. Плачинда).*

Способи вираження звертань

Звертання виражається **іменником у кличному відмінку** (водночас) або в називному — у множині:

Україно! *Ти для мене диво! (В. Симоненко).*

З твого цвіту і грому я на світ народивсь, ***Україно!*** *(А. Демиденко).*

До тебе, ***Батьківщино —***
земле вічна,
Ведуть усі стежки й усі дороги.
Б.-І. Антонич.

Слався, наша юність*, і* ***сади****, й* ***діброви****, і* ***міста****, і* ***села****,* ***край орлиний мій!*** *(В. Сосюра).*

Інколи в ролі звертань можуть уживатися **субстантивовані слова** — прикметники, дієприкметники, кількісні числівники в значенні іменника:

Генії, безсмертні*, на коліна*
Станьте перед смертними
людьми!
В. Симоненко.

Калиновим мостом проскочили
коні...
Летіть, ***воронії, розсідлані, чорні****,*
Повз хмари вишневі моєї весни.
Л. Первомайський.

В одному реченні може бути **кілька звертань**, може повторюватися одне й те саме звертання:

Прийми мою любов, ***народе рідний****,* ***річко велика****, і* ***місяцю ясний****, і* ***берег мій чистий*** *(О. Довженко).*

Україно моя, Україно*,*
Я для тебе на світі живу.
Д. Павличко.

Гори ж мої, гори!.. *Упившись вашою красою, я приходив додому світлий,*

тихої радості повний і в нещастях своїх щасливий (Г. Хоткевич).

Види та функції звертань

Розрізняють власне звертання (називає конкретну особу й спонукає її до відповіді) і риторичне звертання (називає неживий предмет, явище природи, тварину, міфічну істоту й не спонукає до дії, відповіді). Це своєрідний стилістичний прийом для створення емоційно забарвленого мовлення, активізації читача або слухача:

*Упаду я зорею, **мій вічний народе**,*
На трагічний і довгий
Чумацький твій шлях.
В. Симоненко.

*Дозволь мені, **мій вечоровий світе**,*
Упасти зерням в рідній стороні.
В. Стус.

***Мово рідна**, звучи вріднім домі*
Крізь зболений час і духовні руїни
*Вертайсь, **рідна мово**, у серце народу,*
У душу Вкраїни.
А. Демиденко.

***Блискучий мечу, рівний та прямий**,*
Сліпуча думко, наче лезо, гостра!
Ти розітнеш напруженість пітьми,
Заплетений раменами цей простір!
Олег Ольжич.

Звертання можуть виконувати функцію речення, яке називають вокативним, або реченням-звертанням:

Славний яр-тур Всеволоде!
Стоїш ти на полі ратному,
Сиплеш на воїнів стрілами,
Гримиш об шоломи половецькі
Мечами гартованими.
М. Рильський.

Примітка. Особові займенники в ролі звертань не виступають, але супроводжують їх у реченні:

Я всі слова свої незлі,
всю душу пристрасної вдачі,
всі почуття мої гарячі
*тобі, **Вітчизно**, віддаю.*
П. Воронько.

І знов весна, і все у цвіті,
Рожево-біла вся земля.
Ти — найчарівніша у світі,
*Ти, **Україночько моя!***
О. Лупій.

Особові займенники *ти*, *ви* входять у звертання, якщо воно є сполученням означення з означуваним словом:

Краю ти мій, краю,
Кращого за тебе
Я в житті не знаю!
В. Сосюра.

Лише зрідка займенники *ти*, *ви* можуть уживатись як звертання, здебільшого в розмовному мовленні для вираження різкості, зневаги:

Ви, куди їдете? Гей ти, куди лізеш?

Звертання буває непоширеним (без залежних слів) і поширеним (із залежними словами).

Звертання може поширюватися:

- Узгодженими та відокремленими означеннями:

*I де б не був я, **земле рідна**,*
Ти вся в мені до колоска.
Д. Луценко.

Рідна земле, щаслива й багата,
Мій уклін тобі, мій тобі спів!
В. Сосюра.

*Прощайте, **росяні долини, і села, сповнені краси** (О. Підсуха).*

*Прощай, **синє море, безкрає, просторе**... (Леся Українка).*

- Прикладками:

Не розлюблю тебе ніяк,
Моя вишнева Україно,
Красуне, страднице моя!
В. Сосюра.

*Ти не загинеш, **мій народе,***
Пісняр, мудрець і гречкосій.
Є. Маланюк.

*Научи нас розуму, **земле, рідна ненько,***
Бо сліди безбатченків вітер занесе.
В. Крищенко.

- Підрядними реченнями:

***Хто в полі, хто в лісі** — стережися (Леся Українка).*

*Вставай, **хто живий, в кого думка повстала!** (Леся Українка).*

Розділові знаки при звертаннях

Звертання може стояти на початку, в середині, наприкінці речення й виділятися в усному мовленні паузами, а на письмі — розділовими знаками (комами, знаком оклику).

1. Звертання, що стоїть на початку речення, виділяється комою:

***Народе мій**, твої діла —*
То і мого життя горіння.
Я лиш галузонька мала
Твого прадавнього коріння.
Д. Луценко.

***Мій рідний краю**, доки житиму, вславлятиму твої поля (Л. Рубан).*

2. Якщо звертання вимовляється з окличною інтонацією, то після нього ставимо знак оклику. Наступне слово пишемо з великої літери (зрідка з малої).

***Українці мої!** Дай вам Боже і щастя, і сил! (В. Баранов).*

***Краю рідний!** Люблю тебе вдень і вночі, вранці і ввечері і не знаю краю своєї любові (Панас Мирний).*

***Моя Україно!** Як я тебе любив!*
Твої луги, твої степи розлогі,
Дніпра ревучого славетнії пороги
І хвилі золоті твоїх шовкових нив!
П. Куліш.

***Земле рідна!** як тепло нам із тобою (М. Рильський).*

3. Звертання, що стоїть у середині речення, виділяється комами:

І поки не всміхнулась Україна,
***Народе мій**, прошу тебе — не спи.*
В. Крищенко.

*Без мови рідної, **юначе**, й народу нашого нема (В. Сосюра).*

Як помира листок без гілки,
А квітка без стебла,
*Так я без тебе, **Україно**,*
На світі не жила б.
М. Овдієнко.

*Учітеся, **брати мої**, думайте, читайте... (Т. Шевченко).*

*Ти в моєму серці, **Україно**,*
Думою Шевченка гомониш.
Б. Олійник.

4. Звертання, що стоїть у кінці речення, виділяємо комою, а після нього ставимо той знак, якого потребує зміст речення (крапка, знак питання чи знак оклику):

Не шукав я до тебе
Ні стежки, ні броду...
Я для тебе горів,
Український народе!
В. Симоненко.

5. Якщо перед звертанням стоять вигуки ***о, ой***, то кома після них не ставиться:

***О Україно!** Хай нас людство судить —*
Тобі одній думки і кожний рух!
Олег Ольжич.

***О земле рідна!** Знаєш ти*
Свій шлях у бурі, у негоді...
М. Рильський.

***О земле втрачена**, явися*
Бодай у зболеному сні,
І лазурово простелися,
І душу порятуй мені.
В. Стус.

Інші ж вигуки від звертання відділяються комами:

***Гей, нові Колумби й Магеллани**,*
Напнемо вітрила наших мрій!
В. Симоненко.

6. Особові займенники *ти*, *ви*, що виконують функцію підмета й стоять після вигуків *о, ой*, не входять до звертання, яке відокремлюється:

***Гей ви, зорі ясні, тихий місяцю мій**,*
Де ви бачили більше кохання?
В. Сосюра.

7. Повторювані або однорідні звертання розділяються комами або знаком оклику:

Любове грізна! Світла моя муко!
Непереможна радосте моя!
Бери мене! У материнські руки
Бери моє маленьке гнівне Я!
В. Симоненко.

ПОРІВНЯЙТЕ!

1. В односкладних реченнях з пропущеним підметом звертання не виступає членом речення:

односкладні речення:

Зоре моя вечірняя, зійди над горою... (Т. Шевченко).

Місяцю надламаний, зо мною будь і освяти печаль мою (В. Свідзинський);

двоскладні речення:

Зоря вечірняя сходить над горою.

Місяць надламаний хай буде зі мною і освятить печаль мою.

2. Щоб розрізняти підмети і звертання, потрібно пам'ятати:

- Іменники в кличному відмінку — завжди звертання:

А я взяла і вигадала свято — тебе, моя поезіє, тебе (Г. Світлична).

- Іменники в називному відмінку множини можуть виступати підметами і звертанням.
- Звертання не можна замінити займенниками *він, вона, воно, вони*, при ньому можна поставити (або стоять) інші займенники у будь-якому відмінку:

Хлюпни нам [ти], море, свіжі лави! О земле, [ти] велетнів роди! (П. Тичина).
Я п'ю тебе, сонце, твій теплий, зцілющий напій (М. Коцюбинський).

Граматичні форми звертань

Формула звертань	Приклади
Загальна назва + загальна *Кл. в. + Кл. в.* або *Кл. в. + Н. в. (друга конструкція рідше вживана)*	*пане директоре і пане директор; товаришу водію і товаришу водій*
Загальна назва + ім'я *Кл. в. + Кл. в.*	*пані Софіє, друже Валерію, колего Мирославо, брате Максиме, сестро Галино*
Загальна назва + прізвище *Кл. в. + Н. в. або Кл. в. + Кл. в.*	учителю Коваленко і учителю Коваленку; режисере Мащенко і режисере Мащенку; пане Сухомлин і пане Сухомлине; але: добродійко Василенко
Ім'я та по батькові *Кл. в. + Кл. в.*	Олексію Анатолієвичу, Леоніде Мироновичу, Наталю Григорівно, Тетяно Олексіївно

§145. Вставні слова, словосполучення і речення

Вставними називають слова або словосполучення, які виражають ставлення мовця до висловлюваної ним думки.

Вони не несуть нової інформації, а лише певним чином оцінюють, уточнюють основне повідомлення.

Маємо інформацію: *Бузок уже відцвів*. За допомогою вставних слів цій думці можна надати різних смислових відтінків:

*Бузок, **напевно**, уже відцвів. Бузок, **на жаль**, уже відцвів. Бузок, **по-моєму**, уже відцвів. Бузок, **кажуть**, уже відцвів. **Здається**, бузок уже відцвів.*

Вставні слова та словосполучення не є членами речення. Вимовляються вони з особливою інтонацією: прискореним темпом, зниженим або підвищеним голосом і відповідно до цього виділяються на письмі розділовими знаками:

На жаль, світ побудований так, що щастя людства здобувається ціною чиїхось страждань (О. Довженко).

Що не кажіть, а сотворіння світу
Таки своє у кожного митця.
В. Бровченко.

Чи справді так було,
Чи, може, хто збрехав
(хто ворогів не мав!),
А все-таки катюзі.
Як кажуть, буде по заслузі.
Л. Глібов.

Групи вставних конструкцій за значенням

Вставні конструкції можуть виражати:

- Упевненість чи невпевненість: *безперечно, безумовно, справді, зрозуміло, дійсно, звичайно, очевидно, напевно, без сумніву, певна річ, правда, здається, мабуть, може, можливо, либонь, імовірно, сказати по правді, ніде правди діти, правду кажучи, смію запевнити, слово честі.*

  ***Мабуть**, краса — найвища з істин, тому так прагнуть до неї люди (П. Загребельний).*

  ***Мабуть**, мій дім не тут. **Мабуть**, аж за зорею (Б.-І. Антонич).*

  *Весну, **либонь**, зачарували (Є. Гуцало).*

  *Маємо жити, **звичайно**, не хлібом єдиним (Б. Олійник).*

  ***Можливо**, окремі особистості — лише листя на могутньому дереві, ім'я якому — людство (В. Дрозд).*

- Почуття мовця (радість, задоволення, жаль, незадоволення, здивування, обурення): *на щастя, на радість, на диво, на жаль, як на зло, як навмисне, як на лихо, дивна річ, соромно сказати, чого доброго, хвалити долю, нівроку.*

  *Жахіть війни, **на щастя**, ви не зазнали (О. Гончар).*

- Вказівку на джерело повідомлення: *кажуть, як кажуть, на мою думку, гадаю, за висловом.., за вченням.., за словами.., за повідомленням, за визначенням, як відомо, помоєму, по-вашому, пам'ятаю.*

  *Сумління людське, **виявляється**, схоже на вулик: його теж можна розтривожити. (В. Скуратівський).*

  ***Кажуть**, юність нерозсудлива*
  й тривожна.
  ***Кажуть**, юність —*
  мов жар-птиця золота...
  Л. Забашта.

  *Українські пісні — це, **за словами Гоголя**, народна історія, яскрава, сповнена барв (З підручника).*

- Послідовність викладу думок, зв'язок між ними: *по-перше, по-друге, наприклад, нарешті, зрештою, до речі, крім того, отже, між іншим, значить, навпаки, проте, однак, таким чином, узагалі, одне слово, так би мовити, власне кажучи.*

  Любов відкрити важче, ніж
  Америку.
  ***По-перше**, чи до неї допливеш?*
  Л. Костенко.

  ***Словом**, я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумливі вечори, ніжні осінні ранки.*
  (М. Хвильовий).

  *Коли мовчать, то, **отже**, цілком схвалюють (Нар. тв.).*

Окрім того, вставні конструкції можуть:

- Привертати, активізувати увагу співрозмовника: *чуєте, уявіть собі, вірите, зверніть увагу, зрозумійте, послухайте, погодьтеся, між нами кажучи.*

Захочеш — і будеш. В людині,
затям,
Лежить невідгадана сила.
Олег Ольжич.

- Бути словами ввічливості:
прошу, будь ласка, будьте ласкаві, пробачте, вибачте, даруйте на слові.
Ти не плач, не плач, і пробач мені, чуєш, пробач (Л. Талалай).
*Але любити ворогів, **пробач мені**, я не навчуся (Н. Лівицька-Холодна).*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

1. Лише вставними (тобто завжди виділяються комами) бувають слова:
мабуть, по-перше, по-друге, щоправда, крім того, а втім, отже;
у середині простого речення — *однак, одначе, проте.*
2. Ніколи не бувають вставними і не виділяються комами:
навіть, майже, приблизно, принаймні, все-таки, мовби, немовби, неначе, нібито, адже, притому, причому, тим часом.
3. Завжди слід виділяти вислови, у яких є дієприслівники *мовлячи, кажучи (правду кажучи, між нами кажучи, власне кажучи)* або їх можна підставити.

Вставні слова потрібно відрізняти від означуваних слів, які є членами речення. Запам'ятайте:

1. Якщо в простому реченні, крім предикативного центру (підмет + присудок), є ще присудок (*здається, кажуть, уявіть, треба гадати*) або підмет і присудок (*я знаю, я певен*), то таке речення без вагань треба виділяти. Присудок вставного речення найчастіше буває виражений особовою формою дієслова (*сподіваюся, припустімо, чуєте, пробачте, як кажуть, прошу*), рідше — неозначеною формою дієслова в поєднанні з іншими словами (*ніде правди діти, можна сказати, треба підкреслити, хвалити долю*).
2. В інших випадках, щоб упевнитися, чи певне слово вставне чи ні, перевіряємо його питанням (перед тим знайшовши підмет і присудок). Якщо слово в реченні відповідає на питання (*як? коли? як часто? з якою метою?*), то воно не є вставним і виділяти його комами не можна. Якщо ж не відповідає і його можна вилучити з речення, не порушуючи структури, то це слово вставне і його виділяємо комами.

ПОРІВНЯЙТЕ!

По-моєми, сьогодні буде теплий день (вставне слово).
Він зробив це по-моєми (як? — обставина способу дії).
По моєми подвір'ї ходять горді павичі (по чиєму? — означення).

Розділові знаки при вставних конструкціях

1. Вставні слова й словосполучення виділяються комами:
З літами, що там не кажіть,
Стаєш куди мудрішим.

Нехай мені і не щастить,
Аби щастило іншим.
О. Підсуха.

Я готовий наступного ранку —
На Памір, на Таймир чи в село,
Тільки в старість, молю до останку,
Щоби жодних доріг не було.
С. Крижанівський.

І зрозумієш, певна річ,
Що ранок вечора мудріший,
Коли просидиш цілу ніч
З гіркими думами у тиші.
Л. Талалай.

УВАГА!

1. Слово *нарешті* є вставним, якщо вказує на зв'язок думок або вживається для виділення того, що з'являється після всього. При цьому можна поставити слова *«і ще»*, *«крім того»*: *І ось, нарешті, вершина (О. Гончар).*

Чекаю дня, коли собі скажу:
Оця строфа, нарешті, досконала.
Л. Костенко.

Якщо ж це слово вживається із значенням *«під кінець»*, *«після всього»*, воно комою не відокремлюється:
Злива три доби лютувала на полонинах та нарешті вщухла (П. Загребельний).

2. Слово *взагалі* виділяється лише тоді, коли має значення *«взагалі кажучи»*:

Приклади вставних слів та означуваних слів, що виступають членами речень

Вставні слова (виділяються комами):	Члени речення (не виділяються комами):
1. ***Може***, *ще раз сонце правди хоч крізь сон побачу... (Т. Шевченко).*	1. *Всяке трапитися* ***може*** *на довгім віку.*
2. *Він,* ***навпаки***, *нічого не хоче робити.*	2. *Він робить усе* ***навпаки***.
3. *Метеором огнистим ударив в дніпровські степи і,* ***здавалось***, *— вріс (Є. Маланюк).*	3. *А вже* ***здавалось***, *що живого нерва... не було в мені! (Л. Костенко).*
4. ***Буває***, *часом сліпну од краси (Л. Костенко).*	4. *На жаль, чудес на світі не* ***буває***.
5. ***Кажуть***, *мудрість приходить з роками.*	5. *Люди* ***кажуть***, *що мудрість приходить з роками*
6. *О,* ***правда***, *знали ми в ту мить, кому сміється ніч і сяє... (Олександр Олесь).*	6. *Мужича* ***правда*** *єсть колюча, а панська на всі боки гнуча (І. Котляревський).*
7. *Ця пісня в душі моїй,* ***знаю***, *бринить, наче напнута туго струна (Л. Первомайський).*	7. *Я* ***знаю*** *тільки одне право — право на щастя (Леся Українка).*
8. *Душа,* ***справді***, *у мене досі була холодна, бо не світило їй сонце (М. Стельмах).*	8. *Мовчання* ***справді*** *ненависне. Але ж мовчать лише раби (П. Перебийніс).*
9. *Орфей,* ***до речі***, *також був фракієць (Л. Костенко).*	9. *Ці слова сказані* ***до речі***.
10. ***Видно***, *ми не поїдемо на екскурсію.*	10. ***Видно*** *шляхи полтавські і славну Полтаву (І. Котляревський).*

Взагалі, підкова стала у горах коштовністю (О. Гончар).

Якщо ж воно має значення *«в цілому»*, то виступає членом речення і комою не відокремлюється:

Вирішили Взагалі не розпочинати будівництва.

2. Два вставних слова відділяються одне від одного комами:

Справді, може, вперше за цей рік так часто, завмираючи, билося його серце (Н. Рибак).

Не знаю, чи побачу вас, чи ні.
А може, власне, і не в тому справа.
Л. Костенко.

3. Після сполучників перед вставними словами ставиться кома:

Стоять верби, опушені зелененьким листям, і, здається, чують сплески журавлиних сурем у піднебессі (Є. Гуцало).

Примітка. Сполучник *а* (рідше *але*) може входити до складу вставної конструкції (*а може, а власне, а втім*), тоді від вставного слова він комою не відділяється. Зверніть увагу: якщо вставну конструкцію випустити, то сполучник *а* буде зайвим:

Спасибі, дівчино, за добреє слово, а може, ти любиш кого другого? (Нар. тв).

Ми ввічливо люб'язні, толерантні,
А втім, холодні, мов кришталь в серванті.
Л. Скирда.

Але:

Чисте небо не налягало на гори, а навпаки, своєю високою легкою синявою довершувало, гармонійно доповнювало їх (О. Гончар).

4. Комою не відокремлюються вставні слова, що стоять на початку або в кінці відокремленого звороту:

Студентка, очевидно знаючи відповідь на білет, перестала хвилюватися.

Вранці, очевидно о восьмій годині, ми зустрінемося.

Якщо ж вставні слова стоять у середині відокремленого звороту, то виділяються комами:

Суворою лінією стоять в степу сторожові могили, насипані, може, татарвою, а може, волелюбним козацтвом (Г. Тютюнник).

5. Слова *проте, однак, одначе* бувають вставними тільки в середині речення:

Всесвіт, однак, нерухомим здається, якщо не рахувати істот, що наділені здатністю власного розуму (М. Зеров).

З борців насміхалася доля,
Зростала, проте, їх громада.
П. Грабовський.

Між однорідними членами речення та у складносурядному реченні — це протиставні сполучники, перед якими завжди ставиться кома:
Мовчазною, проте загрозливою тишею їх привітав ліс.

*Навчання важке, **проте** плід його солодкий (Нар. тв.).*

6. Часом після переліку однорідних членів речення може стояти вставне слово, яке передує узагальнювальному. Тоді перед вставним словом ставиться тире, а після нього — кома:

*І вечір, і тиша, і сині тіні на снігу — **одним словом**, все те було сумирне й таємниче (Н. Рибак).*

Вставлені конструкції та розділові знаки при них

Багато мовознавців, крім вставних, виділяє ще **вставлені конструкції** (слова, словосполучення і речення).

Вони не виражають ставлення мовця до висловленої думки, а вносять у речення д о д а т к о в і   в і д о м о с т і (супровідні зауваження, уточнення, пояснення, поправки). На письмі виділяються комами, тире й дужками. Ці пунктуаційні знаки розрізняються між собою силою виділення.

Найсильніший відокремлювальний знак — **дужки**: вони фактично ізолюють уміщений у них текст від речення.

Меншу відокремлювальну силу мають **подвійне тире** і особливо **подвійна кома**.

Крім змісту, при виборі розділового знака потрібно враховувати насиченість самого речення розділовими знаками.

Розділові знаки при вставлених конструкціях:

1. Кому ставимо, якщо вставлена конструкція близька до змісту речення:

   *І золотої й дорогої мені, **щоб знали ви**, не жаль моєї долі молодої (Т. Шевченко).*

   *Софія, **як любовно називають собор кияни**, — найстаріший пам'ятник, золота окраса Києва (І. Цюпа).*

2. Невеликі вставлені конструкції, які стоять у середині основного речення й мають з ним тісний змістовий контакт, виділяємо т и р е. Вони вимовляються підвищеним тоном:

   *Вишневий сад, — **він тільки-но зацвів**, —данину першу виплативши бджолам, дрімав і спав (М. Рильський).*

   В щирім серці, в чесних грудях —
   ***Вірю, знаю!** — квіти є!*
   В. Симоненко.

3. К о м а м и й т и р е виділяємо вставлені конструкції тоді, коли на місці розриву повинна бути кома:

   Є ж люди на землі, —
   ***А то б не варто й жити**, —*
   Що крізь щоденний труд
   Уміють і любити,
   І усміхатися, і мислити, й шукать...
   М. Рильський.

4. Д у ж к а м и виділяємо:
   - слова, якщо вони вживаються як додаткове зауваження:

*У Сосниці, що на Чернігівщині, у простій селянській хаті (**нині музей**) на мотузяних вервечках висить саморобна колиска, яка виколисала Олександра Довженка;*

- прізвище автора й назву твору, які стоять після цитати, або посилання на місце, справжнє прізвище тощо:

*Двадцятирічний юнак, одначе, не втратив спраги до знань. Це веде його у місто Великий Варадин **(нині Арад у Румунії)** (В. Шевчук);*

- вставлені речення, які доповнюють, уточнюють усе речення або якийсь його член і різко випадають із синтаксичної структури речення:

Шарудить знервовано листя
(Не додумало думу осінню!),
І дерева, роздягнені й лисі,
Лякаються власної тіні.
С. Лучак.

Дивлюсь на все спокійними очима
(Давно спокійним бути я хотів),
І вже не тішить вишукана рима,
А біль її шукати — й поготів.
Є. Плужник.

У юності я був занадто гордим,
*Ніжним був **(о, хто ще був ніжніш!),***
І голос мій відлунював у горах.
Д. Кремінь.

Збагнув я істину прадавню
(Під старість всі стаємо вчені):
Надія добра на снідання
І не годиться для вечері.
В. Крищенко.

*Завжди пробуєм доростати до себе **(одвічний героїзм людського серця!)**, але ніхто не може подвоїтись (В. Стус);*

- іноді можна спостерігати нанизування вставлених конструкцій, якими виражається побічна дія чи багатоплановість дій і думок однієї людини:

Тут ось, бачите, розарій...
(А чого там задрімали?)
Он ряди араукарій
(Туї ледве не пропали,
Але ми їх зберегли!)
Там он кактуси...
(Стривай-но!
Щось оця тополька в'яне...
Поллємо її негайно!)
М. Рильський.

Складне речення

§ 146. Класифікація складних речень

Складним називають речення, утворене з двох чи кількох простих речень, що об'єднані в одне ціле за змістом та інтонацією:

Душа летить в дитинство, як у вирій,
Бо їй на світі тепло тільки там.
Л. Костенко.

Тут дві граматичні основи, тому речення складне.

***Проліта дитинство**, та у спадок*
***Зостається пісня**, повна згадок,*
***Пам'ять зостається** назавжди.*
В. Вихрущ.

Це речення теж складне, бо має три предикативні центри.

Частини складного речення утворюють єдине ціле — синтаксичну одиницю вищого, ніж просте речення, рівня.

Компоненти складного речення простими реченнями називають умовно. Хоч вони структурно подібні, але, об'єднуючись у складне, втрачають свою смислову самостійність та інтонаційну завершеність, які характерні для простого речення.

Складне речення, у якому лише дві частини, називають **двокомпонентним:**

*Та де б **не ходив я** в далекій дорозі,*
В чужім чи у рідним краю,
***Я згадую** вогник у тихій тривозі*
І рідну хатину свою.
А. Малишко.

Складне речення, у якому більше двох частин, називають **багатокомпонентним:**

*Мене **водило** в безвісті **життя**,*
*Та **я вертався** на свої пороги,*
***Переплелись**, як мамине шиття,*
*Мої сумні і радісні **дороги**.*
Д. Павличко.

Залежно від мети висловлювання складні речення, як і прості, поділяють на:

- розповідні:

*У кожного з нас є той найдорожчий у світі **берег**, від якого **починається** наша **дорога** в життя і куди **ми** не завжди **повертаємось** (І. Цюпа);*

- питальні:

*Де ж та **доля**, де та **правда**,*
*Що **ми дожидали**?*
*Де ж той **схід** ясного сонця,*
*Що **пророкували**?*
М. Рильський;

- спонукальні:

***Благословенна будь**, родино,*
*Де в згоді **сестри** і **брати**.*
М. Ткач.

Як і прості речення, складні можуть бути емоційно забарвленими — окличними:

*Яким теплом і лагідним родинним затишком, якою добротою та материнською ласкою **віє** від тебе, рідна **хато**! (І. Цюпа).*

Складні речення утворюються з предикативних частин, за будовою подібних до простих речень: двоскладних і односкладних, які бувають поширеними і непоширеними, повними і неповними, ускладненими і неускладненими.

***Жити** серед людей — все одно що **ходити** в казковому саду[1], де нав-*

коло тебе найтонші пелюстки квітів з тремтячими краплинами роси[2], *і треба так іти і так доторкуватися до квітів*[3], *щоб не впала жодна крапля*[4] *(В. Сухомлинський).*

У наведеному складному реченні: *перше просте речення* — двоскладне, поширене, повне, неускладнене; *друге* — двоскладне, поширене, неповне, неускладнене; *третє* — односкладне, поширене, повне, ускладнене однорідними членами речення; *четверте* — двоскладне, поширене, повне, неускладнене.

Основні види складних речень

Залежно від способу поєднання простих речень у складному розрізняють такі основні види складних речень:

Складні сполучникові речення — це такі речення, частини яких поєднуються за допомогою інтонації і сполучників або сполучних слів.

Вони поділяються на дві групи:

1. С к л а д н о с у р я д н і — у яких синтаксично рівноправні частини поєднані сполучниками сурядності:

Усе іде, але не все минає
Над берегами вічної ріки.
Л. Костенко.

2. С к л а д н о п і д р я д н і — у яких нерівноправні частини поєднані сполучниками підрядності або сполучними словами:

Приїжджайте частіше додому,
Бо не вічні ні батько, ні мати.
М. Сингаївський.

І от тепер, коли утома
В своїх обіймах пригорта,
Мені так хочеться додому,
Де коливаються жита.
Д. Фальківський.

Складні безсполучникові речення — це такі речення, частини яких поєднуються за смислом та інтонаційно, але без сполучників і сполучних слів:

Будуть нас явори яворовим
вогнем колисати,
Будуть нам вечори свої тіні
мережить в саду,
Буде нас зустрічать з рушничком українськая мати,
На останній рушник я до тебе
прийду.
Л. Забашта.

Складні речення з різними видами зв'язку (сполучниковим і безсполучниковим). Такі речення завжди багатокомпонентні і мають назву с к л а д н и х с и н т а к с и ч н и х к о н с т р у к ц і й:

Чужих країв ніколи я не бачив,
Принад не знаю їхніх і окрас,
Та вірю серцем щирим і гарячим:
Нема землі такої, як у нас.
В. Симоненко.

§147. Складносурядні речення

Складносурядним називають таке складне речення, граматично рівноправні частини якого поєднуються за допомогою сполучників сурядності:

КЛАСИФІКАЦІЯ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

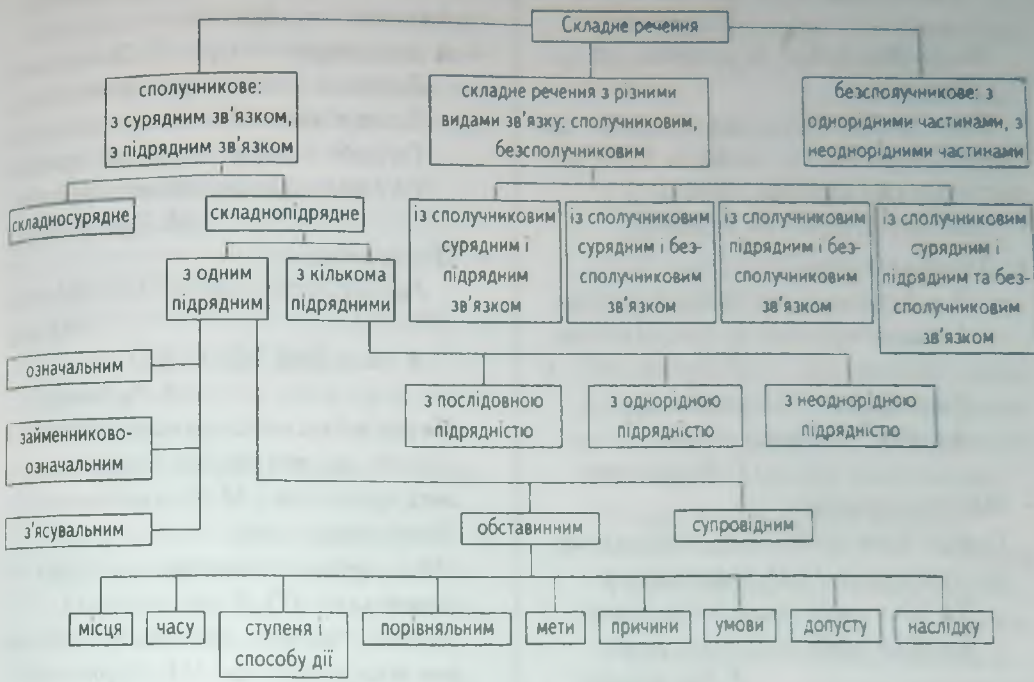

Людське в людині — це
найвища цінність,
***І** дар цей треба всім нам*
берегти.
В. Крищенко.

*Дружба має різні прояви, **але** закон у неї один — вірність (М. Коцюбинський).*

*Лиш храм збудуй, **а** люди в нього прийдуть (Л. Костенко).*

*Порятуй красу — **і** вона порятує нас. (О. Матушек).*

***Чи то** весни колиска запашна*
Мене гойдала в чисті небозводи,
***Чи**, може, хто з благословенним*
словом
До мене в душу стиха нахиливсь.
М. Вінграновський.

Структура та змістова самостійність частин складносурядного речення має відносний характер, оскільки часто лише перша частина будується вільно, а друга певною мірою залежить від її змісту та будови. Наприклад:

*Стій, людино! Ось твій світ, вічний **і** прекрасний, **і** ти в ньому живеш коротку свою мить (О. Довженко).*

Чужих два слова в пісні буде —
І пісня вся тоді чужа.
Д. Павличко.

Згода дім будує, а незгода руйнує (Нар. тв.).

Прості речення, що входять до складносурядного, можуть бути однотипними і різнотипними.

Однотипні речення бувають:

- Двоскладними:

І сад цвіте, і горличка туркоче,
І тихий промінь на покосі спить.
Г. Чубач.

Твоя душа — блискуча ліра,
А серце — огнище в імлі.
Г. Чупринка.

- Односкладними:

Серцю дано не бідніти, і думам не дано всихать! (М. Стельмах).

Чи біля тебе душу відморожу,
Чи біля тебе полум'ям згорю.
Л. Костенко.

Квітчастий луг і дощик золотий (П. Тичина).

- Повними:

Прилинув вітер, і в тісній хатині
Він про весняну волю заспівав,
А з ним прилинули пісні пташині,
І любий гай свій відгук з ним прислав.
Леся Українка.

***Чи то** солов'ї щебетали, і капали роси з туманів, і трави співали квіткам? (Олександр Олесь).*

- Неповними:

Одним рятунок — смерть,
А іншим — карі очі,
А ще комусь — перо (Т. Севернюк).

Дерева й квіти в іскорках роси,
***Та** за вікном дитячі голоси,*
***Та** риба в озері, **та** в небі птах,*
***Та** смак цілунку на твоїх устах.*
М. Руденко.

- Поширеними:

Раніш мороз нагнав на птаство страху,
А нині дощ берези полива.
М. Руденко.

***Не то** осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, **не то** вітер бився в заломах провалля (М. Коцюбинський).*

- Непоширеними:

Одні суть бджолами, а другі — трутнями (О. Кобилянська).

***То** день сміявсь, **то** дощик хлипав, **то** вітер шастав (М. Карпенко).*

Різнотипні речення

Будь сіячем, і хай життя твоє насущний хліб, а не кукіль дає (Л. Забашта).

Жити — шукати істину, і в цьому щастя (П. Загребельний).

Шлях людський не встелили квіти,
І на тяжкій дорозі до мети
Ганебно мати все
І водночас нічого не уміти.
С. Голованівський.

*Земля не може жити без сонця, **а** людина — без щастя (М. Стельмах).*

Сполучники сурядності у складносурядних реченнях

Предикативні частини складносурядного речення з'єднуються сполучниками сурядності, які можуть виражати різні смислові відношення між ними.

Речення з єднальними сполучниками

- одиничними: *і, й, та (=і);*
- повторювальними: *і...і, ні...ні (ані...ані)* тощо.

Смислові відношення між частинами:

- Одночасність дій, подій, явищ, станів:

Бліді на небі гасли зорі,
І вітер плутався в мережах верховіть,
І не гойдалися берези білокорі.
М. Рильський.

І купаються зорі в золоті лип,
І мати усміхнена годує дитя,
І лелека на хаті, немов смолоскип,
Нашій пам'яті світить в прийдешні літа.
Б. Стельмах.

- Послідовність дій або станів:

Вересень далеко відлетів легкими вітрами, і починає мжичить (І. Микитенко).

Рясніє дощ, і падає лункіше м'яких краплин розмірене биття (М. Бажан).

- Причиново-наслідкова залежність між діями або станами:

Може, квіти зійдуть — і настане
Ще й для мене весела весна.
Леся Українка.

Пливе над світом осінь, як медуза,
І мокре листя падає на брук.
Л. Костенко.

Тебе нема, і дні — як ночі,
І сад хитається в журбі.
В. Сосюра.

- Перелічувальні відношення виражаються інтонацією та повторюваними сполучниками, які оформляють перелік кількох тверджень:

І чорнозем тужавіє соками знову,
І проснуться під сонцем озимії сходи,
І розтануть в полях сніговиці покрови,
І оновлення вічне у квітні забродить.
Н. Кащук.

Вже вийшов місяць, і сова гукала,
І тепла скирта уві сні зітхала,
І дуб дрімав у срібному плащі.
Л. Скирда.

Речення з протиставними сполучниками

а, але, та (=але), зате, проте, однак

Смислові відношення між частинами:

- Протиставлення дій, подій, явищ, станів:

Поетів ніжних в нас багато, але мислителів ще мало (П. Тичина).

Дитинство має береги, а юність має крила (Г. Чубач).

Я із щастям був заручений, та, на жаль, ми розійшлись... (Д. Фальківський).

Багато сліз сама я пролила,
Зате тепер навчилась шанувати
Любов і мир родинного житла.
І. Кочерга.

- Зіставлення дій, подій, явищ, станів:

Завірюха стугоніла, вила,
А мороз гострив свій білий ніж.
І. Драч.

Дрімає білий ліс, мов чарами повитий,
А місяць із неба алмази сипле скрізь
І сяйвом облива зимові сніжні віти.
М. Рильський.

Відтінку допустовості складносурядним реченням із протиставними відношеннями надають конструкції типу: *ще... а вже, тільки... а вже, вже... а ще, вже... проте:*

Ще назва є, а річки вже немає.

Ще немає ні людства, ні преси, ні головліту, а цензура вже є... (З тв. Л. Костенко).

Речення з розділовими сполучниками

або, чи, хоч, або...або, чи...чи, хоч...хоч, то...то, не то...не то, чи то...чи то

У складносурядних реченнях з розділовими сполучниками йдеться про:

- Чергування дій, подій, явищ, станів:

То сонце усміхнеться нам крізь хмари,
То дощик рясно землю поливає.
Г. Чубач.

Чи ти мій сон, чи ти моя уява,
Чи просто чорна магія чола.
Л. Костенко.

- Несумісність, взаємовиключення дій, подій, явищ, станів:

Або розумне казать, або зовсім мовчать (Нар. тв.)

Або не сокіл я, або зломила мені неволя крила (Леся Українка).

Речення з градаційними та приєднувальними сполучниками

У складносурядних реченнях можуть передаватися особливі відношення градації, тобто підсилення чи послаблення значення другого компонента порівняно з першим. Такі значення характерні для сполучників:

не лише... а й, не тільки... а й, не стільки... скільки, хоча й... але.

Ці сполучники за будовою складені, перша їхня частина розміщується перед першим простим реченням, а друга — перед другим:

Не тільки злива лила в ту ніч, а й блискавки шмагали потріскані від спеки поля (Л. Бойко).

***Не лише ми з Піратом боялись баби, а й мати остерігалась її проклньонів** (О. Довженко).*

Предикативні частини складносурядних речень з **приєднувальними відношеннями** нерівноправні.

Друга, приєднувальна, частина речення являє собою додаткове повідомлення, доповнює ту думку, яка висловлена в першому простому реченні.

Приєднувальне значення передається за допомогою сполучників:

та й, ще й, також, причому, притому, при цьому:

*Оті малюнки київські та львівські малярі лиш того тижня скінчили малювати, **ще й** фарба добре не висохла.*

*Посідали й старші з гостей, **також** дехто вийшов у садок пройтися.*

*Ніхто й ніколи не бачив її такою лагідною і покірною, **причому** всі дивувалися тій зміні* (З тв. Б. Лепкого).

Приєднувальне значення може передаватися й сполучниками сурядності *і, а, але:*

*Він дарував людям красу, **і** в цьому був сенс його життя.*

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Складносурядні речення і прості речення з однорідними членами мають багато спільного, зокрема сурядний зв'язок між окремими частинами, однакові сполучники.

Щоб відрізнити ці речення, треба насамперед визначити граматичну основу. Якщо в реченні два (чи більше) підметово-присудкових центри, то речення складносурядне.

Якщо ж речення має одну граматичну основу, то воно просте, ускладнене однорідними членами речення.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Прості речення:

Розцвітає людина в щасті, а не в журбі (О. Довженко).

Вітер то затихав і летів городами в степ, то налітав з повною силою (Г. Тютюнник).

Водевіль і трагедія нагло зійшлися і заграли маленький танок (Олександр Олесь).

Складносурядні речення:

Чижі приходять в час твоїх щедрот,
А я прийшла у час твойого смутку.
Л. Костенко.

То вітерець дихне по ниві,
То коник в житі засюрчить.
Л. Глібов.

Хтось ударив без жалю по серцю моїм —
І забилось серце в вогні золотім.
Олександр Олесь.

Розділові знаки у складносурядних реченнях

Між частинами складносурядного речення може ставитися кома, крапка з комою і тире.

Ставимо кому:

1. Перед усіма сполучниками сурядності — як одиничними, так і повторюваними:

Навкруг Землі мої кружляли мрії,
І в серце хлюпав хвилями Дніпро.
В. Стус.

І сонце, й день, і вишня в цвіті,
І творчості крилата мить.
П. Тичина.

Скільки є мудреців, та найвища завжди мудрість мами (Б. Чіп).

Поети — це біографи народу,
А в нього біографія важка.
Л. Костенко.

***Чи** у птиць є Вітчизна далека,*
***Чи** тебе візьме ключ у політ,*
Відімкне тобі далеч небесну?
В. Василашко.

Не ставимо коми:

1. Між двома предикативними частинами, з'єднаними єднальними чи розділовими (одиничними) сполучниками, якщо вони мають спільний другорядний член речення (найчастіше обставини) або спільні частки (*вже, тільки, лише* та ін.):

*По узліссі **і** на галяві зеленіє перший ряст **і** цвітуть проліски та сон-трава (Леся Українка).*

*І от у синій глибині небес затріпотіли зорі **й** виплив місяць (Є. Маланюк).*

*Де-не-де біля вирв сивіє безводний полин **або** кущиться пахучий чебрець (О. Гончар).*

***Тут** берези з вітрами шуміли в зелених гаях **і** над ставом схилялась гіллям молода яворина (Д. Луценко).*

***Тільки** невсипуще море бурхає десь здалеку **та** зорі тремтять у нічній прохолоді.*

***Лише** могутні дуби кивають кучерявими головами **і** тендітні берізки соромливо опускають зелені коси (З тв. М. Коцюбинського).*

2. Якщо обидві частини складносурядного речення питальні, окличні або спонукальні:

***Чи**, може, щось наплутано віками*
***І** атом вручено нам безрозсудно*
рано?
П. Скунць.

Надіє! Надіє!
О, хто тебе ніжно на грудях
не грів
***І** хто за тобою орлом не летів?*
Олександр Олесь.

***Хай** наше слово не вмирає*
***І** наша правда **хай** живе!*
М. Рильський.

***Хай** вітер знамена колише*
***Й** співають в садах солов'ї!*
В. Сосюра.

3. Якщо обидві частини складносурядного речення є однотипними односкладними реченнями (безособові, називні тощо):

Світало і хмарилось. Було затишно і пахло вогкістю (А. Головко).

Недолі не вернутися назад
І хмарам сонця більше не закути.
Р. Братунь.

Степ і вітер. Степ і тиша. Степ і сонце. Цілина (Л. Первомайський).

Але:

Не обдурюй себе, і тобі не доведеться дурити інших (В. Брюг-

ген). — кому ставимо, бо прості речення односкладні, проте різнотипні: 1-е — означено-особове, 2-е — безособове.

Поспішайте любити всю землю
свою,
І не треба за це ні хвали, ні хули.
М. Сингаївський.

Між двома частинами складносурядного речення стоїть кома, бо 1-е речення узагальнено-особове, 2-е — безособове.

Крапку з комою ставимо між частинами складносурядного речення, якщо вони д а л е к і з а з м і с т о м а б о у с к л а д н е н і, тобто мають свої розділові знаки:

Встала й весна,
Чорну землю сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила;
І на полі жайворон,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають.
Т. Шевченко.

Все зраділо, стрічаючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний, теплий, погожий (Панас Мирний).

Тире ставимо між частинами складносурядного речення, якщо в другій частині виражається р і з к е п р о т и с т а в л е н н я, н а с л і д о к (у першому реченні — причина) або ш в и д к а (раптова) з м і н а п о д і й:

Дмухнув вітер понад ставом — і сліду не стало (Т. Шевченко).

Дощ пройшов — і Київ зеленіє (М. Рильський).

Я поглянув на тебе — і десь глибоко в серці ворухнуло кохання крилом (М. Нагнибіда).

Ще мить — і Дрогочинська битва загримить (М. Бажан).

Іще одна-єдина мить —
І дальній поїзд прошумить.
А. Малишко.

Примітка. Інколи між частинами складносурядного речення ставиться кома і тире як єдиний розділовий знак (у тих же випадках, що й тире).

А глянь лиш гарно кругом себе, —
І раю кращого не треба.
Т. Шевченко.

Всім серцем любіть Україну свою, —
І вічні ми будемо з нею.
В. Сосюра.

Синтаксичний розбір складносурядного речення

Схема розбору:

1. Запишіть речення.
2. Визначте й підкресліть граматичні основи, другорядні члени речення, позначте частини мови, якими вони виражені.
3. Охарактеризуйте речення за метою висловлювання та інтонацією (розповідне, питальне, спонукальне; окличне чи неокличне).
4. Визначте кількість простих речень, що входять до складного.

5. З'ясуйте засоби зв'язку та смислові відношення між простими у складносурядному.
6. Накресліть схему речення, пам'ятаючи, що кожне просте синтаксично рівноправне речення умовно позначаємо квадратними дужками, а сполучники сурядності ставимо між дужками.

   [— =], *і* [=], *і* [= —];
   [=], *але* [=];
   Не то [— =], *не то* [— =].
7. Поясніть правила вживання розділових знаків, назвіть пунктограми.
8. Охарактеризуйте кожне просте речення (за схемою).

Зразок:

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.
Т. Шевченко.

Це розповідне неокличне речення, що складається з чотирьох простих речень, поєднаних сполучниками сурядності *а*, *і*.

Граматична основа першого речення — *не буде* (односкладне, безособове); другого — *буде син*, третього — *буде мати*, четвертого — *будуть люди*. 2-е і 3-е — двоскладні, непоширені, 4-е — двоскладне поширене.

Смислові відношення між простим реченням — протиставно-єднальні.

Схема: *І* [=], *а* [= —], *і* [= —], *і* [= —].

Між простими реченнями ставимо коми; перше просте речення ускладнене відокремленою непоширеною прикладкою: *врага* (якого?) *супостата*.

Далі йде синтаксичний розбір кожного простого речення за схемою аналізу простого речення.

§ 148. Складнопідрядні речення

Складнопідрядним називають таке складне речення, у якому одне просте речення за змістом та граматично залежить від іншого і з'єднується з ним за допомогою підрядних сполучників або сполучних слів. Наприклад:

*Лиш ті держави здатні ставати великими, **в яких** великі малі люди (О. Довженко).*

***Коли** в людини є народ,*
Тоді вона уже людина.
Л. Костенко.

*Хвала тому, **хто** людям у труді*
Несе слова, подібні хлібу й солі,
І співи, гідні слави сіяча.
М. Рильський.

*Почало здаватись, **що** за чорною смугою хмари то здіймається, то падає... хвиля вогняного моря (М. Коцюбинський).*

Будова складнопідрядного речення

Складнопідрядне речення складається з частин, що виконують різні

функції стосовно одна до одної. Незалежну частину речення називають **головною**, або **головним реченням**. Частину складнопідрядного речення, яка підпорядкована головній, пояснює її і залежить від неї, називають **підрядною**, або **підрядним реченням**.

Від головного речення до підрядного (в більшості випадків) можна поставити питання:

Ти знаєш (що?), ***що ти людина?*** *(В. Симоненко).*

Хоч на щастя життя багате (незважаючи на що?), *але кожну людину ждуть і печалі, і біль, і втрати (В. Симоненко).*

Людина відчуває свою слабкість тоді (коли? за якої умови?), ***коли її покидають надії*** *(Б. Харчук).*

Як сумно тій людині жить (якій?), ***яка в житті не знала суму!*** *(М. Рильський).*

Підрядне речення може пояснювати головне речення в цілому або один з його членів.

Поклін тому, ***хто вносить чесну злагоду в людські серця, одверті і незлі*** *(А. Малишко).*

Як не буде птахів, *то і серце людське зачерствіє (М. Стельмах).*

У першому реченні підрядна частина стоїть після головної, відповідає на питання *кому?*, пояснює в головній додаток, виражений займенником *тому*. У другому — підрядна частина вказує на умову дії головної частини, відповідає на питання *коли? за якої умови?* і пояснює головне речення в цілому.

Місце підрядного речення

У побудові складнопідрядного речення важливу роль відіграє розміщення його частин. Підрядна частина може стояти перед головною, у її середині або після неї. В усіх випадках вона відділяється від головної комами.

Розглянемо це на прикладах речень.

Умовні графічні позначення:

[ ] — головне речення,

( ) — підрядне речення.

1. Підрядне речення стоїть після головного (постпозиція):

Люблю людей землі моєї,
Бо й я землі своєї син.
В. Сосюра.

Схема речення:

чому?

[=], *бо* (– =).

2. Підрядне речення стоїть перед головним (препозиція):

Щоб пізнати людину, *потрібно її полюбити (Фейєрбах).*

навіщо?

Щоб (=), [=].

3. Підрядне речення стоїть у середині головного (інтерпозиція):

Люди, ***які накидаються на все, які розмінюють свої почуття направо***

й наліво, по-моєму, мусять відчути себе злидарями (О. Гончар).

які?

[– , (*які* =), (*які* =), =] .

Примітка. У складнопідрядному реченні буває не одна, а кілька підрядних частин, які можуть залежати від головного речення або ж одна від одної.

Засоби зв'язку між головною і підрядною частиною

1. **Підрядні сполучники** є основним засобом поєднання підрядної частини з головною. За будовою, як відомо, вони поділяються на п р о с т і (*що, як, бо, хоч, мов, наче, коли* та ін.) і с к л а д е н і (*тому що, через те що, так що, дарма що, для того щоб, незважаючи на те що* та ін.).
2. **Сполучні слова.** У ролі сполучних слів виступають:
   - відносні займенники: *хто, що, який, чий, котрий, скільки* (у всіх відмінках);
   - прислівники: *де, коли, куди, звідки, поки, як* та ін.

Займенники й прислівники є самостійними повнозначними словами, тому вони не лише з'єднують підрядне речення з головним, а й виступають членами підрядного речення.

УВАГА!

Зверніть увагу на те, що під час креслення схем складнопідрядних речень сполучники підрядності розміщуємо між дужками (їхня службова роль), а сполучні слова — у круглих дужках як члени підрядних частин.

Щоб розрізнити сполучники і сполучні слова, треба пам'ятати такі способи розпізнавання:

Сполучне слово.

- є членом підрядного речення;
- до нього можна поставити питання;
- на нього падає логічний наголос;
- його не можна опустити, тому що речення втрачає зміст;
- його, як правило, можна замінити іншим сполучним словом або іншою самостійною частиною мови:

У слові рідному велика сила є,
Що розбива граніт і золото кує.

М. Рильський.

яка?

[– =], (*що* = і =) .

Благословенна та ясна година, коли дитя читає «Кобзаря» (Д. Павличко).

яка?

[= –], (*коли* – =) .

Сполучник:

- не виступає членом речення, а лише виконує службову функцію;
- до нього не можна поставити питання;
- на нього не падає логічний наголос;
- його можна опустити, при цьому смисл речення зберігається;
- його можна замінити лише сполучником:

Либонь, запізно зрозумів я, **що** *слово треба берегти (Л. Дмитерко).*
[= –], **що** (=).

***Коли** слова на порох стерті, сповідатись зорям зайво (Б.-І. Антонич).*
Коли (– =), [=].

Практичні прийоми розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів

Лише три слова *«що»*, *«коли»* і *«як»* можуть бути і сполучниками, і сполучними словами.

Що:

- коли *що* можна замінити відносними займенниками *який, котрий* — то це сполучне слово:

  Я честь віддам титану
  Прометею,
  ***Що** не творив людей своїх рабами*
  (який *не творив...*).
  Леся Українка.

- коли на *що* не падає логічний наголос — то це сполучник.

У реченні *Я знаю,* ***що*** *ти скажеш* залежно від того, де зробити логічний наголос, *що* може виступати і сполучником, і сполучним словом:

Я знаю, ***що*** (якесь повідомлення) *ти скажеш* — сполучне слово;

Я знаю, ***що*** *ти* (а не хтось інший) *скажеш* (а не промовиш) — сполучник.

Порівняйте роль слова *що* і в таких реченнях:

Пахнуть хлібом слова,
***Що** мене їх навчила мати.*

Пахне хлібом земля,
***Що** дала мені сонце й крила.*
Д. Павличко.

У першому реченні *«що»* — сполучник, у другому — сполучне слово (яка *дала крила*).

Коли:

- якщо *коли* приєднує підрядне часу, умови — то це с п о л у ч н и к:

  Смутно і сумно людині (за якої умови?), ***коли*** *висихає і сліпне уява... (О. Довженко).*

- якщо *коли* приєднує підрядне означальне, з'ясувальне — то це с п о л у ч н е с л о в о:

  Як я люблю оці години праці (які?), ***коли*** *усе навколо затиха (Леся Українка).*

Як:

- коли *як* приєднує підрядне часу, умови, порівняльне — то це сполучник:

  Розум без книжки, ***як*** *птах без крил (Нар. тв.)*

- коли *як* приєднує підрядне з'ясувальне, способу дії — то це сполучне слово:

  Книга вчить (чого?), ***як*** *на світі жить (Нар. тв.).*

Співвідносні слова

Сполучникам і сполучним словам у головній частині можуть відповідати відносні займенники або займенникові прислівники. Їх називають спів-

відносними, або **вказівними** словами: *такий, той, там, тоді, звідти, стільки* та ін.

Співвідносні слова разом із сполучними словами утворюють **сполучникові пари**:

такий — який, так — як, там — де, тоді — коли, той — хто тощо:

Коли німують живі людські душі,
Тоді і роси кам'яніють на землі.
Т. Осьмачка.

А де нема любові і страждання,
Там не живе, не б'ється і життя.
Олександр Олесь.

В житті не помилявся той ніколи,
Хто доброго нічого не зробив.
В. Вихрущ.

Види складнопідрядних речень

В основу класифікації складнопідрядних речень покладено структурно-семантичний принцип, який полягає в тому, що складне речення розглядається як єдине ціле із взаємозв'язком складових частин — головної і підрядної.

За значенням і будовою складнопідрядні речення діляться на три групи:

1. Складнопідрядні речення з підрядними означальними (власне-означальні і займенниково-означальні).
2. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними.
3. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними:
   - місця
   - часу
   - способу дії
   - міри або ступеня дії
   - порівняльними
   - причини
   - мети
   - умови
   - наслідковими
   - допустовими
   - супровідними

Складнопідрядні речення з підрядними означальними

Складнопідрядним реченням з підрядним означальним називають таке складне речення, у якому підрядна частина виражає ознаку предмета, що названий у головній частині.

Підрядні означальні речення пояснюють член головного речення, виражений іменником (або іншою частиною мови в значенні іменника), і відповідають на питання *який?* Вони з'єднуються з головним за допомогою сполучних слів (займенників і прислівників) *який, котрий, чий, де, куди, звідки, коли* та підрядних сполучників *що, щоб, ніби, наче, як* тощо:

Я виростав серед пісень,
Які співала тихо мати.
І. Світличний.

Чуєш, ненько моя, вічна пісня та, що з дитинства несу через літа (М. Ткач).

УВАГА!

Підрядні означальні речення завжди стоять після головного або ж у середині головного речення, але обов'язково після пояснюваного іменника:

Немає в світі бурі, щоб огонь
Могла задути вічний та правдивий.
І. Кочерга.

Як тяжко жити в ті похмурі дні,
Коли нема де серцю відпочити.
М. Вороний.

І несуть мене по полю,
Де здобув я нашу волю,
Коні вороні.
П. Воронько.

Підрядна частина може відноситися й до іменника, що не є членом речення, зокрема до звертань:

Оспівані омріяні каштани,
***Що** пелюстками застелили брук,*
Пишнота ваша, знаю, не зів'яне.
Є. Доломан.

Привіт тобі, зелений саду,
***Що** в затишку колись ховав*
Моє життя, мою відраду
І тихо думи навівав.
Олександр Олесь.

До підрядних власне-означальних близькі займенниково-означальні підрядні речення, що відносяться до члена головного речення, вираженого займенником.

Вони відповідають на питання *хто саме? що саме?*:

***Хто** любить людей, того й люди люблять (Нар. тв.).*

*Лиш той пророк, **хто** має серце чисте*
І зла в народ ні краплі не несе.
І. Кочерга.

Не може при добрі той жить,
***Хто** хоче злу й добру служить...*
І. Франко.

Вечірнє сонце, дякую за всіх,
***Котрі** нічим не осквернили душу.*
Л. Костенко.

Займенниково-означальні підрядні частини найчастіше відносяться до вказівних та означальних займенників *той, такий, кожний, усякий, усе* і конкретизують їхній зміст.

Займенниково-означальні речення можуть займати різну позицію щодо головного й пояснювати в ньому:

- підмет:
  Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього (М. Рильський);
- присудок:
  *Я не такий, **щоб** зрадити людину (Леся Українка).*
  *Я єсть той, **який** щоденно на будові, на посту (П. Тичина);*
- додаток:
  У кого серце мудрістю багате,
  Тому глибини всякі перейти.
  А. Малишко.

  *Добре тому жить, **чия** душа і дума*
  Добро навчилися любить.
  Т. Шевченко.

Тим загибелі нема,
***Кому** світять ідеали.*
П. Грабовський.

Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними

Складопідрядним реченням з підрядним з'ясувальним називають таке складне речення, у якому підрядна частина пояснює зміст того слова в головній частині, що потребує додаткового з'ясування, і відповідає на питання **всіх відмінків**.

Підрядні з'ясувальні приєднуються до головного речення за допомогою сполучних слів *хто, що, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, як* та сполучників *що, як, щоб, ніби, мов, наче* тощо.

Присудок головного речення виражається здебільшого дієсловами із значеннями:

- мовлення, передачі інформації *(говорити, казати, повідомляти, оголошувати, доповідати, зауважувати)*:
  *Говорять, **що** матері сльози гарячі і тверде міцнеє каміння проймають (Леся Українка);*
- мислення, процесів розумової діяльності *(думати, гадати, міркувати, розуміти, усвідомити, збагнути, вважати, передбачити)*:
  *І не збагну ніколи, **як** вмістилося моє життя в маленькім слові «хліб» (Д. Павличко).*
  *Маючи друзів, уважай, **що** ти володієш скарбом (Г. Сковорода).*
  *Я завжди думав і думаю, **що** без гарячої любові до природи людина не може бути митцем (О. Довженко);*
- волевиявлення, спонукання *(хотіти, бажати, прагнути, просити, радити, вимагати, забороняти, застерігати, наказувати)*:
  *Я просто хочу, **щоб** до наступної ери з кожного сьогоднішнього злочину не виросло завтрашніх двісті (Л. Костенко);*
- почуття і його виявлення *(раділи, сумувати, шкодувати, соромитися, сумніватися, ображатися, пишатися, дивуватися)*:

  *Я долі дякую, **що** виросла в селі,*
  Та ще в сім'ї подільських
  хліборобів.
  Г. Чубач.

  *О, не дивуйсь, **що** ніч така блакитна... (Олександр Олесь);*
- сподівання, віри *(чекати, ждати, сподіватися, вірити, довіряти, впевнюватися)*:

  *І всі ми **вірили**, що своїми руками*
  Розіб'ємо скалу, роздробимо
  граніт...
  І. Франко.
- буття, виявлення *(бувати, траплятися, виявлятися, статися, з'ясовуватися)*:
  *Хіба не буває, **що** в одному-єдиному вчинку людина розкривається в усій своїй душевній красі? (А. Головко);*

- сприймання, відчуття (*бачити, чути, стежити, помічати, уявляти, спостерігати*):

Ти не чуєш, як солов'ї весільним співом дзвонять? (Леся Українка).

Ось чому в жару й на холоді
Все ввижається мені,
Що струмує наша молодість
У тужавому зерні.
М. Сингаївський.

Досить поширені складнопідрядні речення, у яких з'ясувальна підрядна частина відноситься до прислівників або слів категорії стану головної частини (*відомо, очевидно, зрозуміло, добре, важливо, зручно, вигідно, видно, помітно, шкода, жаль, соромно, приємно, треба, слід, можна, необхідно*):

Людині треба, щоб її робота залишалась після неї самої жити (Ю. Яновський).

Добре, коли людина вміє добре мріяти (В. Минко).

Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать.
Т. Шевченко.

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

1. Іноді в головній частині може бути при опорному слові займенниково-співвідносне слово **те**, що передбачає обов'язковість підрядної частини. Можливість пропущення цього займенника відрізняє підрядні з'ясувальні від підрядних займенниково-означальних, де він структурно необхідний:

В пісні важко передати те, чим крилиться душа (Б.-І. Антонич).

Це складнопідрядне речення **з підрядним з'ясувальним**, займенник *те* можна опустити.

Шелестять дощі про те,
Чого не вимовиш словами.
М. Луків.

Це складнопідрядне **з підрядним займенниково-означальним**, до займенника *те* відноситься сполучне слово *чого*.

2. Якщо підрядна частина залежить від дієслівних іменників (*чутка, уява, думка, згадка, звістка*), при яких у головній частині немає вказівного слова *той (та, те, ті)*, то таке речення є **підрядним означальним**. Якщо ж у головній частині при цих іменниках з'являються такі вказівні слова, то підрядну частину треба вважати з'ясувальною:

У княжий табір вісник вість приніс (яку?), *що меч тевтона над Волинню звис (М. Бажан).*

Пройшла чутка (яка?), *що Кармель отаманує в Чорному лісі (Марко Вовчок).*

Вісник приніс вість про те, що меч тевтона над Волинню звис.

Пройшла чутка про те, що Кармель отаманує в Чорному лісі.

Складнопідрядні речення з підрядними місця

Складнопідрядним реченням з підрядним місця називають таке речення, у якому підрядна частина вказує на місце, простір, напрям дії, про які говориться в головній частині, і відповідає на питання *де? куди? звідки?*

З головним підрядне речення поєднується сполучними словами *де, куди, звідки (звідкіля)*, яким у головному можуть відповідати співвідносні слова-прислівники *тут, там,*

туди, десь, звідти, звідтіля, кудись. Наприклад:

А де нема любові і страждання.
Там не живе, не б'ється і життя.
Олександр Олесь.

Там, де ти колись ішла,
Диво-стежка зацвіла
Вечоровою матіолою,
Житом-долею світанковою.
Б. Олійник.

Тепер я скрізь, де світло і любов (П. Филипович).

***Куди** голова задумала, **туди** й ноги понесуть (Нар. тв.).*

***Звідки** вітер, **звідти** й щастя (Нар. тв.).*

РОЗРІЗНЯЙТЕ

Підрядне речення м і с ц я безпосередньо або через співвідносне слово відноситься тільки до присудка двоскладного або односкладного головного речення.

Якщо ж воно відноситься до підмета, додатка або обставини, вираженої іменником з прийменником, то, незважаючи на наявність сполучних слів *де, куди, звідки*, є підрядним о з н а ч а л ь н и м:

Повій, вітре, на Вкраїну (яку?),
Де покинув я дівчину.
В. Петренко.

Ще в дитинстві я ходив у трави,
В гомінливі трепетні ліси (які?),
Де дуби мовчали величаво
У краплинах ранньої роси.
І. Світличний.

Складнопідрядні речення з підрядними часу

Складнопідрядним реченням з підрядним часу називають речення, підрядна частина якого вказує на час дії або стану, про які йдеться в головному реченні, і відповідає на питання *коли? доки? відколи? як довго? на який час?*

З головною частиною такі підрядні з'єднуються за допомогою сполучних слів *коли, поки, доки*, а також сполучників *як, як тільки*:

*Україно! **Доки** жити буду,*
Доти відкриватиму тебе.
В. Симоненко.

*Лиш доти варто в світі жити, **поки** живеш і квітнеш ти, Україно (Т. Петриненко).*

*Уночі, **як** Чумацький Шлях сріблисту куряву простеле, вийди на Дніпро! (П. Тичина).*

Мене ліси здоров'ям напували,
***Коли** ходив у їхній гущині.*
В. Симоненко.

***Як** я малим збирався навесні*
Піти у світ незнаними шляхами,
Сорочку мати вишила мені
Червоними і чорними нитками.
Д. Павличко.

Підрядна частина співвідноситься з усім головним реченням, але пояснює безпосередньо або через співвідносне слово (*тоді, доти*) тільки присудок у ньому, до інших членів її відносити не можна. Саме тому не можна вважати часовими речення, підрядна частина яких у головному реченні пояснює обставину, виражену іменником з прийменником. Передусім це

стосується речень з розчленованим складним сполучником:

до (після) того як — до (після) того, як; у той час як — у той час, як.

До того часу (якого?), ***як заграють сурми, спортсмени можуть стояти вільно*** (з підрядним означальним).

До того як заграють сурми, спортсмени можуть стояти вільно (з підрядним часу).

Підрядні частини часу можуть стоять перед головною частиною, після неї і в середині її. Наприклад:

***Коли зібралися всі учні**, тоді директор запросив до класу гостей. — Директор запросив до класу гостей, **коли зібралися всі учні**. — Тоді, **коли зібралися всі учні**, директор запросив до класу гостей.*

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

1. Підрядні частини часу не можна визначати лише за характером сполучників та сполучних слів, оскільки слова *коли, поки* можуть приєднувати до головних ще й підрядні умовні, означальні та з'ясувальні:

Настав час (який?), *коли полтавська Богданівка стала мистецькою столицею Катерини Білокур (О. Гончар)* — підрядне означальне.

Я так люблю (що?), *коли круг соняхів над золотавими їх скронями бурштинних бджіл рої гудуть (Г. Світлична)* — підрядне з'ясувальне.

Чого б не зробили словами окрилені люди (при якій умові?), *коли б не ганьбили їх трепетних слів словоблуди (І. Муратов)* —підрядне умови.

Люблю (що?), *коли виводить літо останні грози на парад (М. Братан)* — підрядне з'ясувальне.

2. Інколи в підрядній частині зі сполучним словом *коли* поєднується два значення — часу й умови, тому важко визначити, якого типу таке підрядне речення. Наприклад:

Тоді пізнається цінність часу, коли він утрачений (Г. Сковорода).

Наведене підрядне речення може відповідати на питання *коли?* і *за якої умови?* Отже, у таких складнопідрядних реченнях умовно-часові відношення і підрядну частину можна трактувати як підрядну часу або умови.

Складнопідрядні речення з підрядними способу дії, міри або порівняльними

Серед складнопідрядних речень з підрядними обставинними є група конструкцій, у яких підрядна частина вказує на якісні чи кількісні ознаки дії або стану, про які говориться в головній частині.

Залежно від структури, значення, наявності опорних слів та сполучних засобів такі складнопідрядні речення будуються за трьома основними моделями.

1. **Складнопідрядним реченням з підрядним способу дії** називають складне речення, підрядна частина якого вказує на спосіб перебігу дії або стану головної частини і відповідає на питання *як? яким способом?*

З головним реченням підрядні способу дії поєднуються сполучниками *як, що, щоб, мов, немов, мовби, наче, ніби* і сполучним словом *як*. Сполуч-

ному слову й сполучникам (за винятком *ніж*) у головному може відповідати співвідносне слово *так*, що виступає в ролі обставини способу дії:

І рости, і діяти нам треба так,
Щоб аж гриміло з краю в край.
П. Тичина.

Я хочу так життя прожити,
Віддати днів тугий налив,
Щоб зло, страшне
й несамовите,
Останній подих спопелив.
А. Малишко.

Як будеш робити, так буде і земля родити (Нар. тв.).

2. **Складнопідрядним реченням з підрядним міри або ступеня** називають складне речення, у якому підрядна частина вказує на міру чи ступінь вияву дії головної частини або на ступінь вияву ознаки, якості, вираженої прикметником, прислівником або іменником у головному реченні, тобто дає кількісну характеристику, і відповідає на питання *наскільки? якою мірою? до якої міри?*:

*На леваді за верболозами тепер зібралося стільки синяви, **що** можна в ній брести по коліна, як водою (М. Стельмах).*

*Так тихо, спокійно в зелених берегах, **що** хочеться сісти на човен і поплисти (М. Коцюбинський).*

*Повітря вже вигріто до тієї міри, **що** аж ніби пронизує наскрізь (В. Барка).*

*А зоряно так, **що**, здається, зорями в вічі сипле (Марко Вовчок).*

Підрядні міри або ступеня поєднуються з головною частиною сполучниками *щоб, як, що, мов, наче, мов, немовби, начебто* та сполучними словами *скільки, наскільки*, яким у головній частині відповідають співвідносні слова *так, стільки, настільки, такий, такою мірою*, парними сполучниками *що...то, чим...тим*:

*Пісенність Шевченкової лірики **настільки** приваблива і природна, **що** багато його поезій стало народними піснями (О. Гончар).*

*Серпневий день такий погожий, **мов** перший день життя (М. Драй-Хмара).*

***Чим** вище дерево, **тим** корінь глибше (Нар. тв.).*

***Що** далі йшли, **то** все частіше*
зупинялися.

***Скільки** зір у високому небі,*
***Стільки** співів у серці моїм.*
В. Сосюра.

Вигострю, виточу зброю іскристу,
***Скільки** достане снаги мені*
й хисту.
Леся Українка.

3. **Складнопідрядним реченням з підрядним порівняльним** називають складне речення, підрядна частина якого пояснює головну шляхом порівняння, зіставлення на основі будь-яких асоціацій і відповідає на питання *як саме?*:

І блідий місяць на ту пору
З-за хмари де-де виглядав,
***Неначе** човен в синім морі*
То виринав, то потопав.

Зацвіла в долині червона калина,
***Ніби** засміялась дівчина-дитина.*
З тв. Т. Шевченка.

*Гаснуть вогні у місті, **ніби** в безодню моря падають зорі янтарні (М. Рильський).*

*Межи зеленими килимами біліє гречка, **наче** хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці (М. Коцюбинський).*

А тепер у серці щось тремтить і грає,
***Як** тремтить на сонці гілка золота.*
М. Рильський.

Неповні порівняльні речення. Часто підрядні порівняльні речення бувають неповні, тобто мають лише один головний член — підмет або присудок, який і виконує порівняльну функцію.

Особливістю складнопідрядних речень з підрядними порівняльними є те, що в них порівнюється той самий предмет (особа) за різними ознаками (діями) або різні предмети (особи) за однаковою ознакою (дією).

Звичайно, назви предметів або дій головної частини пропускаються в підрядній, щоб не переобтяжувати речення повторенням тих самих слів. Тому неповних речень серед порівняльних більше, ніж серед інших.

Найбільшу складність щодо визначення типу синтаксичної одиниці становлять порівняльні конструкції, які складаються лише з іменника в називному відмінку з пояснювальними словами або без них:

*Чумаки летять у даль серцями, **як чайки** (М. Рильський).*

*Наша молодість, **наче природа**,*
Колосистим ще літом доспіє.
Б.-І. Антонич.

*А дні летять, **як вітер** (М. Зеров).*

*Любов, **як сонце**, світу відкриває*
Безмежну велич людської краси.
В. Симоненко.

Порівняльні звороти такого типу можуть у реченні виконувати роль означення, обставини, прикладки, уточнювати значення іменної частини складеного присудка, обставини.

Такі іменники не виконують ролі підмета, бо є назвою не конкретного предмета як носія комплексу ознак, властивостей, а тому порівняльні звороти є другорядними членами речення:

*Там місяць, **наче вартовий**,*
*На промінь сперся, **мов на кий**.*
Б.-І. Антонич.

Зникає все, а рідне слово вічне,
*Його я, **як молитву**, прокажу...*
В. Артамонова.

Однак називний відмінок іменника може означати цілком конкретний

предмет, з яким порівнюється інший, тобто виступати носієм певної дії, ознаки, що названа в основній частині.

У такому випадку він виконує роль головного члена підрядного речення — підмета, присудок при якому пропущено:

*Не було, мабуть, кращої людини на світі, **як дідусь** (О. Гончар).*

*Осінь танула, **як воскова свічка**, ставала все прозорішою й легшою (М. Коцюбинський).*

Як відрізнити неповне підрядне порівняльне речення у складнопідрядному і порівняльний зворот у простому реченні?

Просте речення з порівняльним зворотом:

1. Якщо в порівняльній конструкції є іменник у формі непрямого відмінка:

*Поволі повертаємось у землю, **як в колиску** (Б.-І. Антонич).*

*Щасливих днів п'янку любов, **як пісню**, серцем вимірю (Д. Луценко).*

*Зорі мигтіли, **як перед дощем** (О. Гончар).*

*І грає арфа, **мов у сні**,*
Про щось солодке і болюче.
Олександр Олесь.

*На світі більше куль, **аніж сердець**.*
*На світі більше мін, **ніж***
***томиків поезій**.*
Д. Павличко.

2. Якщо в конструкції є порівняльний сполучник і прикметник у різних відмінкових формах:

*І земля тоді теж дивилася на нього, **як жива** (М. Стельмах).*

*Між м'якими зеленими, **ніби оксамитовими**, берегами в'ється гадюкою Раставиця... (І. Нечуй-Левицький).*

3. Якщо в конструкції є дієприкметник чи дієприслівник:

*Степи лежать, **мов зачаровані**, залиті сяйвом голубим (М. Луків).*

*Сонце, **немов утопившись**, стало сідати, і з поля повіяло свіжим повітрям (В. Винниченко).*

4. Якщо в порівняльній конструкції стрижневим словом є прислівник:

Все записуй в серці молодому,
Буде це як знахідка тобі,
Коли в старість прийдеш,
***як додому**.*
М. Рильський.

5. Якщо в порівняльній конструкції є фразеологічне словосполучення:

*О, де порятунку шукати мені, коли я **один мов перст** (Б. Олійник).*

*І стоїть Україна перед нашим духовним зором у вогні, **як неопалима купина** (О. Довженко).*

6. Якщо порівняльна конструкція виступає означенням до будь-якого члена головного речення:

*У покосах та між покосами горіли зорі, **як червоні суниці** (С. Васильченко).*

В синіх скелях поезій волею й розумом я обтесую слово, ***мов камінь тверде*** *(В. Забаштанський).*

Слово наше пребагате і пахуче, ***ніби м'ята*** *(В. Кочевський).*

Складнопідрядне речення з неповним порівняльним реченням:

1. Якщо в конструкції є іменник у називному відмінку з конкретним значенням (підмет):

   Як парость виноградної лози,
   Плекайте мову.
   М. Рильський.

   Пізно я повертався додому, приходив обвіяний духом полів, ***як дика квітка*** *(М. Коцюбинський).*

2. Якщо стрижневим словом у конструкції є займенник (він завжди вказує на конкретний предмет):

   Ти така ж втомлена, земле, ***як і я*** *(М. Коцюбинський).*

   І, ***як ніхто****, я добре знав, що книга ця прадавня (А. Кичинський).*

3. Якщо в конструкції наявний тільки присудок (підмет зрозумілий з головного речення):

   Журавель сумно поскрипує, ***ніби співчуває*** *чоловікові (М. Стельмах).*

4. Якщо в конструкції є додатки й обставини, що залежать від пропущеного присудка:

   Душа моя розкрита для кожного, ***як квітка*** *для роси (М. Коцюбинський).*

   Людині потрібна довіра,
   Як золоту точна міра,
   Як житові повен колос,
   Як птиці щасливий голос.
   Є. Летюк.

   Вже над містом вогні розцвіли,
   Як у лузі ромашки.
   Д. Луценко.

За структурою неповні порівняльні речення поділяються на:

- речення з пропущеним підметом: дія підрядної частини порівнюється з дією головної при спільному підметові (порівнюються різні дії, що виконує одна й та сама дійова особа):

  Ллється море,
  Плеще в берег,
  Б'ється в сірі скелі,
  Мов з кайданів хоче вийти
  На степи веселі.
  Олександр Олесь.

  Чайка скиглить літаючи,
  Мов за дітьми плаче.
  Т. Шевченко.

  І зозуля десь кує остання,
  Мов цвяхи у тишу забиває.
  К. Дрок.

УВАГА!

У порівняльних підрядних частинах цього типу підметів немає, вони пропущені, але їх легко встановити з головних частин.

- речення з пропущеним присудком: підмет підрядної частини порівнюється з підметом головної при спільному присудкові (порівнюється виконання однієї і тієї самої дії різними підметами):

Надо мною в'ються хмари,
Як над чайкою орли.
Олександр Олесь.

У книги люди, наче бджоли в соти,
Знесли духовний, чародійний мед.
Д. Павличко.

Як батько сина, вчить мене Тарас
Вростати в землю жилавим
корінням.
Д. Луценко.

УВАГА!

У реченнях цього типу пропущені присудки, які є однаковими з присудками головної частини. Їх теж легко відновити, якщо в підрядній частині є додаток або обставина.

Примітка. У мовознавстві існують різні погляди на класифікацію порівняльних конструкцій зі сполучниками *як, мов, ніби, наче* та ін.

Складнопідрядні речення з підрядними причини

Складнопідрядним реченням з підрядним причини називають речення, у якому підрядна частина вказує на причину того, про що йдеться в головному реченні, і відповідає на питання *чому? через що? з якої причини?*

Підрядні реченя причини пояснюють головне речення в цілому і приєднуються до нього сполучниками *бо, тому що, через те що, оскільки, від того що, позаяк:*

Не зневажай душі своєї цвіту,
Бо з нього виросло кохання наше.
Не гідна ти дочкою лісу зватись,
Бо в тебе дух не вільний, лісовий,
А хатній, рабський.
Я щастя не маю і в мріях не бачу,
Бо інші мрії у серці ношу.
З тв. Лесі Українки.

Підрядні речення зі сполучником *бо* завжди стоять тільки після головної частини:

Душа летить в дитинство,
як у вирій,
Бо їй на світі тепло тільки там.
Л. Костенко.

Сполучник *бо* може стояти на початку нового речення, оскільки причина може бути висловлена окремо від наслідку. У таких випадках сполучник *бо* набуває додаткового приєднувального значення:

І так необхідно, щоб кожен щомиті світився для когось! Бо так необачно себе лише гріти (А. Листопад).

Підрядні причини з іншими сполучниками можуть стояти й перед головним реченням і після нього:

Пильнуй, мій сину, заповіді батька твого, не відкидай повчання матері твоєї, позаяк навчання і є світло.

Оскільки дражливе слово викликає лютощі, людина гаряча здіймає сварку.

Людина лагідна незгоду втихомиряє, тому що розважлива відповідь гасить гнів.

Ніколи не прагни товариства людей злих, через те що серця їхні привчені до насильства (З Біблії).

Складені сполучники *тому що, тим що, через те що, затим що* можуть розчленовуватися або стояти в підрядному реченні. При розчленовуванні цих сполучників на дві частини слова *тому, тим, затим, через те* входять до складу головного речення й виконують роль співвідносних слів, а підрядне з'єднується з ним сполучником *що*:

Земля прекрасна ***тому, що*** *на ній живуть дзвінкоголосі малюки (Ю. Бедзик).*

А через те, що *в них була тільки латка землі, ніхто довго не слав старостів (М. Стельмах).*

На морі ставало темно, ***тому що*** *з берега насувала важка чорна хмара (О. Донченко).*

Причиновий сполучник *затим що* в сучасній літературній мові майже не вживається. Він засвідчений здебільшого в художніх творах XIX ст.:

А більший меншого тусає та ще й б'є, ***затим що*** *сила є (Л. Глібов).*

Підрядні причинові частини можуть приєднуватися до головної і за допомогою сполучника *що*, особливо тоді, коли в головному реченні говориться не про дію, а про стан:

Щасливий я, ***що*** *народився на твоєму березі [Десни],* ***що*** *пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду (О. Довженко).*

Тільки смутно, що не можеш ти своїм життям до себе дорівнятись (Леся Українка).

В обох реченнях присудок (*щасливий, смутно*) вказує не на дію, на стан. До підрядних частин ставимо питання *чому? з якої причини?*

Складнопідрядні речення з підрядними мети

Складнопідрядним реченням з підрядним мети називають речення, у якому підрядна частина вказує на мету того, про що йдеться в головному реченні, і відповідає на питання *для чого? з якою метою? навіщо?*

Підрядні мети стосуються всього головного речення й приєднуються за допомогою сполучників *щоб, для того щоб, з тим щоб, аби*:

Я воскрес, ***щоб*** *із вами жити*
Під шаленством весняних злив.
Світ зігрів він своєю любов'ю.
Переміряв шляхи вікові,
Щоб *ніколи конвалії кров'ю*
Не ридали ніде в траві.
І миті жодної не можна повернути,
Щоб *заново, по-іншому прожить.*
З тв. В. Симоненка.

У головному реченні можуть бути співвідносні сполучникам вказівні слова *для того, за тим, з тим, на те*, з якими співвідносяться сполучники *щоб, аби*:

Ми у світі покликані ***для того,***
Щоб *усе зробити навпаки.*
Л. Кисельов.

Для того щоб *створити щось красиве, треба нести красу в душі (Ю. Мушкетик).*

***Для того щоб** любити власний народ, не треба нам ненавидіти інший народ (О. Кобилянська).*

Підрядна частина може займати будь-яке місце щодо головної, але здебільшого стоїть після неї, зрідка — перед:

*Зерно в землю теж кладуть, **щоб** воно воскресло в житі (Б. Олійник).*

*І зерно мусить вмерти, **щоб** дати в життєдавчому житті — Життя (Є. Маланюк).*

Земле, засійся зерном золотим,
***Щоб** колосилася нива зелена.*
В. Грінчак.

***Щоб** прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці (М. Коцюбинський).*

***Щоб** зворушувати інших, треба бути самому зворушеним (О. Довженко).*

Сполучник *щоб* — найпоширеніший у складнопідрядних реченнях з підрядними мети. Вживається він у всіх стилях української мови.

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Складнопідрядне речення з підрядним мети не можна визначити лише за характером сполучників, адже сполучник *щоб* використовується і в складнопідрядних реченнях інших типів:

Треба (чого?), *щоб слова з багатих не зробилися вбогі* — підрядне з'ясувальне.

І в ночі сил таких немає (яких?), *щоб наше сонце погасить* — підрядне означальне.

Так би впасти (як?), *щоб серце жаль востаннє стис* — підрядне способу дії.

Як сонце, перейти хотів би я по світі (навіщо?), *щоб з усміхом зайти за мідний небосхил*

До слова слово хай перелетить (з якою метою?), *щоб через море брат озвався брату* — підрядне мети *(З тв. М. Рильського).*

За допомогою сполучника *аби* приєднуються підрядні речення мети переважно в розмовній мові:

*Готовий я зробити все для вас, **аби** не бачить вас в такім одчаї (Леся Українка).*

Сполучники *для того щоб, з тією метою щоб* уживаються в науковому та публіцистичному стилях:

***З тією метою щоб** одержати чистий метал, оксид молібдену відновлюють воднем (З підручника).*

У ролі сполучника мети може виступати також частка *нехай*:

*Заграй мені, коханий, у сопілку, **нехай** вона все лихо зачарує! (Леся Українка).*

Складнопідрядні речення з підрядними умови

Складнопідрядним реченням з підрядним умови називають складне речення, підрядна частина якого вказує на реальну чи нереальну (тобто бажану або можливу) умову, за якої відбувається чи могла б відбутися дія головного речення.

Підрядне умовне речення відповідає на питання *за якої умови?* і з'єднується з головним сполучниками *якщо, якже, коли, як, раз* (коли вира-

жається реальна дія), *коли б, якби, аби, чи* (коли виражається нереальна дія):

***Коли** вже народився ти поетом,*
За все відповідай у цім житті.
Б. Олійник.

***Як** мовчанням душу уяремлю,*
То який же в біса я поет?
Л. Костенко.

***Якби** не поезії дивнії чари,*
Убогі жили б ми, понурі, як хмари.
І. Франко.

***Як** в нації вождя нема,*
Тоді вожді її — поети.
Є. Маланюк.

Якщо підрядна умовна частина стоїть перед головною і з'єднується з нею сполучниками *якщо, якби, коли*, то в головному реченні з'являється співвідносне до сполучника слово *то*:

***Якщо** ви вдало виберете працю і вкладете в неї всю свою душу, **то** щастя само вас знайде (К. Ушинський).*

***Як** нема в голові, **то** й на базарі не купиш.*

***Як** голова сивіє, **то** чоловік мудрішає.*

***Коли** сам добре не знаєш, **то** не говори.*

***Коли** хліб на возі, **то** нема біди в дорозі (З Нар. тв.).*

Сполучники *якщо, коли, як* у таких реченнях синонімічні між собою і тому здатні заміняти один одного.

Сполучник *якби* можна замінити сполучниками *коли* і *якщо* лише з часткою *б*:

***Якби** мені черевики, то пішла б я на музики (Нар. тв.) — **Коли б** мені черевики, то пішла б я на музики.*

Потрібно розрізняти за значенням і сполучники *якщо* і *якби*. Сполучник *якщо* вживається в реченнях з реальною умовою, а *якби* — з нереальною:

Життя не кінчається смертю,
***Якщо** залишається сад (В. Терен).*

***Якби** я турбувався лиш про себе,*
Вже б онімів давно від самоти.
Д. Павличко.

Визначення умовної підрядної частини нерідко ускладнюється тим, що вона може мати додаткове значення:

- відтінок причини:
  *Не злякає Страшний божий суд, **якщо** (бо) не злякав людський (О. Довженко);*
- допусту:
  *У відкритім бою, **якщо** й поранено, то тебе врятують товариші (О. Гончар).*

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Особливо виразно відчувається умовно-часовий зв'язок, якщо підрядна частина приєднується до головної сполучником *коли*.

Звертайте увагу на форму присудка: якщо він стоїть у теперішньому часі, то умовний відтінок переважає, а якщо присудок у формі минулого часу, то підрядна частина має часове значення. І ще: якщо *коли* можна замінити на *якщо*, а *коли б* — на *якби*, то це будуть складнопідрядні речення з підрядним умови:

Коли (якщо) ти впав на полі бою
В тяжкому, ратному труді,
Тоді безсмертя над тобою
Здіймає крила молоді.
П. Воронько.

Які б то звуки розітнулись,
Коли б (якби) ви дивних струн торкнулись.
Л. Костенко.

Усе до крихти я з людьми ділив,
Коли міста, і села, і дороги
Вкривались полум'ям свинцевих злив.
І. Савич.

Коли звук завмирав, глухнув, тоді тиша, здавалось, нашорошувала — настовбурчувала свої чутливі вуха (Є. Гуцало).

Складнопідрядні речення з підрядними наслідковими

Складнопідрядним реченням з підрядним наслідковим називають речення, підрядна частина якого вказує на наслідок того, про що говориться в головній:

*Вночі йти гірською стежкою було небезпечно, **так що** туристи вирішили зупинитися на відпочинок (З газети).*

*На небі збиралися великі хмари, **так що** можна сподіватися великого дощу (Н. Рибак).*

*Місяць, підводячись вгору, пірнає в загустілу хмару, **так що** видніється лише срібний край (М. Стельмах).*

*Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, **так що** дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський).*

*Здоровенний дуб розлягся, розширився своїм кострубатим гіллям, **так що** аж темно було (М. Коцюбинський).*

Підрядне наслідку відноситься до головного речення в цілому й приєднується сполучником *так що*, який не має в головному співвідносного слова.

Підрядні наслідкові на питання не відповідають і завжди стоять після головної частини.

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Складнопідрядне речення з підрядним наслідку та способу дії, у якому в головній частині є співвідносне слово *так*, а підрядна приєднується до головного сполучником *що*. Відмінність між ними шукайте на межі головної і підрядної частини: якщо сполучник *так що* не розчленовується, а слово *так* не може змінювати місця, то підрядна частина є наслідковою (кома ставиться перед сполучником *так що*).

Якщо слово *так* належить до головної частини, то підрядна є обставиною способу дії.

Часом Десна розливалася так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси (О. Довженко) — складнопідрядне з підрядним способу дії.

Часом Десна розливалася пишно, так що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси — з підрядними наслідку.

Сонце пекло так, що й уночі степ пашів (Ю. Яновський).

Сонце так пекло, що й уночі степ пашів.

Сонце пекло, так що й уночі степ пашів.

Розквітло нове життя так, що старому нема вороття.

Так розквітло нове життя, що старому нема вороття.

Розквітло нове життя, так що старому нема вороття.

Складнопідрядні речення з підрядними допустовими

Складнопідрядним реченням з підрядним допустовим називають складне речення, підрядна частина якого виражає дію, незважаючи на яку або всупереч якій відбувається дія в головному реченні, і відповідає на питання *незважаючи на що?:*

Хай сміються громи, ми не звернем з своєї дороги.

*І **хай** відносин наших світ погасне,*
А спогади все ж будуть жить в мені.

Люблю! Як в перший раз люблю,
***Хоч** це любов моя остання.*
З тв. Олександра Олеся.

Підрядні допустові речення відносяться до головного в цілому й з'єднуються сполучниками *незважаючи на те що, хоч (хоча), хай (нехай), дарма що:*

***Хоч** не одного там калічили ті скали,*
Ми далі йшли...
І. Франко.

Твій дух не став приниженим і плюсклим,
***Хоч** слала доля чорні килими.*
Л. Костенко.

Даю тобі цей меч,
***Дарма** що ти не сильна.*
Леся Українка.

Підрядні допустові можуть стояти перед головним, у середині та після нього:

***Хоч** мінлива наша мода,*
Та не згубиться ніколи
Чарівна слов'янська врода.
В. Крищенко.

*Хотілось всім, **хоча** й гнітила втома,*
Зібрати лан рясний до колоска.
Д. Луценко.

Захопило літо вересень в полон...
Ще ультрамаринове тчеться полотно,
***Хоч** в разках калинових луг горить давно.*
І. Драч.

УВАГА!

Якщо допустова підрядна частина стоїть перед головною, то на початку головної здебільшого вживаються протиставні сполучники *а, та, але, зате, проте, однак:*

Як не мудруй, а правди ніде діти (Л. Глібов).
Де б я не був, а все ж думками лечу в Донеччину свою (В. Сосюра).
Нехай я отруєна злою журбою, та в пісні на всяку отруту є лік (Леся Українка).

Хоч тяжко душу берегти
Під небом цим полуднім,
А треба йти, а треба йти
Щосвятом і щобуднем.
В. Стус.

Якщо підрядна частина має узагальнювальне значення, то сполучними засобами виступають поєднання сполучних слів (відносних займенників і прислівників) з підсилювальною часткою *не: хто не, що не, куди не, скільки не* або поєднання підсилювальної частки *хоч* з тими са-

мими словами: *хоч хто, хоч який, хоч скільки, хоч як:*

І де б я не був за далекою даллю,
Тебе ж, Україно, завжди пізнаю.
А. Малишко.

І скільки не беруть живлющої водиці —
Немає дна в Езоповій криниці.
М. Годованець.

Складнопідрядні супровідні речення

Складнопідрядним реченням з підрядним супровідним (або приєднувальним) називають речення, підрядна частина якого містить у собі додаткове повідомлення, пояснення з приводу того, про що говориться в головному реченні:

Вони стояли обнявшись, ***чого*** *б раніше не дозволили собі на людях (О. Гончар).*

Народу зібралося дуже багато, чого ніхто не сподівався (М. Коцюбинський).

Вода в несамовитій течії б'ється об це каміння, ***причому*** *хвиля вкриває його кучерявою піною (Ю. Сірий).*

Специфікою цих речень є те, що головна частина з погляду структури й змісту є цілком завершеною, самостійною і не вимагає підрядної. Підрядна ж частина є несамостійною. Вона переважно розміщена після головної і приєднується до неї сполучним словом *що* (у різних відмінках з прийменниками і без них), рідше — *де, куди, звідки, навіщо, причому, як.*

Так, у складнопідрядному реченні: *На вікнах висіли кремові штори,* ***від чого*** *в кабінеті панували сутінки і прохолода (В. Винниченко)* — виділяються дві частини. Перша з них є завершеною: *на вікнах висіли кремові штори* (вона не потребує поширення або конкретизації). Щодо залежної частини, то в ній тільки наявність сполучного слова *від чого* створює синтаксичну незавершеність речення: *від чого в кабінеті панували сутінки і прохолода.*

Деякі підрядні супровідні набули характеру сталих висловів: *що й треба було довести, чого і слід було сподіватися, про що говорилося раніше, з чим вас і вітаємо:*

Розбуркала мене, як і треба було сподіватися, весна (М. Хвильовий).

Головні ознаки таких складнопідрядних речень:

- підрядна частина не відповідає ні на яке питання;
- стоїть, як правило, після головної;
- поєднується з головною сполучним словом — відносним займенником *що* в усіх відмінкових формах.

Примітка. Виділяються ще складнопідрядні речення з пояснювальними відношеннями (одна з частин пояснює другу, конкретизує її значення). Підрядна пояснювальна частина приєднується до головної (пояснювальної) за допомогою сполучників *тобто, а саме, як-от* і завжди стоїть

після неї. У ролі приєднувального сполучника іноді використовуються вставні слова (*правда, точніше, словом, тільки, майже, зокрема, навіть*), при цьому кома після них не ставиться:

Планета існує для всіх в однаковій мірі, принаймні так повинно бути (О. Гончар).

*Я тебе, батьку, і не бачив **навіть**, тільки на збільшеній фотокарточці у рушнику (В. Голобородько).*

*Не слід так поводитися і висловлюватись, **тим паче** при дітях (Ю. Борисенко).*

Розділові знаки у складнопідрядному реченні

У складнопідрядному реченні між головною та підрядною частиною ставляться такі розділові знаки: *кома, тире, крапка з комою, кома та тире.*

Ставимо кому:

- у складнопідрядному реченні після головної частини (якщо вона стоїть після підрядної).
- коли підрядна частина стоїть у середині головної, то вона виділяється з обох боків комами:

Мова і пісня — дві найважливіші фортеці, які народ повинен оберігати пильніше й відчайдушніше, ніж свої кордони (Г. Нудьга).

*Без пісні, **що** мені співала тихо мати, я навіть дня прожити би не зміг (В. Вихрущ).*

Коли пісні мойого краю
Пливуть у рідних голосах,
Мені здається, що збираю
Цілющі трави я в лугах.
М. Рильський.

Примітки.

1. При складених сполучниках кома ставиться один раз. Коли складений сполучник не членується, то кому ставимо перед ним. Це стосується сполучників *тоді як, в той час як, тим часом як, між тим як, ніби як, подібно тому як:*

З того часу як почалися бої в Будапешті, гармати супроводження йшли поряд штурмових груп (О. Гончар).

У середині речення складений сполучник може членуватися на дві частини: перший компонент (займенниковий чи прислівниковий) уходить до головної частини, а другий — до підрядної. У цьому випадку кому ставимо перед другою частиною:

*День був душний та жаркий **незважаючи на те, що** краплі рясного вранішнього дощу іскрилися на траві (Марко Вовчок).*

У природі ніч існує для того, щоб у тиші росло усяке зілля... (М. Стельмах).

2. Коли підрядне речення мети стоїть перед головним, то складені сполучники *для того щоб, з тим щоб* комою не розділяються:

Для того щоб бути щасливим, треба мріяти завжди (М. Сом).

3. Якщо сполучник *так що* членується, то змінюється значення підрядної частини:

*Погода стояла тепла й сонячна, **так що** шибки на вікнах аж миготіли (Г. Тютюнник)* — підрядне наслідкове речення.

*Цвіте липа **так** буйно й розкішно, **що** все місто плаває в задушливому мареві (Ю. Яновський)* — підрядне речення міри й ступеня дії.

Не ставимо коми:

1. Якщо перед сполучником чи сполучним словом стоять частки *не* або *і*:

І хоч життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська (О. Довженко).

Він думав не як його зустрінуть, а як швидше дібратися до села.

Їх цікавило не що тут збудують, а що зруйнували перед цим.

Але:

*Хоробро билися запорожці, **навіть коли** вже були поранені* (частки *навіть, тільки, лише, хіба що* перед підрядними сполучниками не відділяються).

2. Якщо підрядна частина складається тільки зі сполучника чи сполучного слова:

У Івася немає тата.
*Не питайте тільки **чому**.*
В. Симоненко.

Але:

якщо підрядна частина є прямим запитанням, кому ставимо:

Ти знаєш, де він є? Скажи, де?

Іноді перед підрядними сполучними словами використовується інтонаційне тире:

*Ми хотіли й не знали — **чого** (В. Сосюра).*

3. У фразеологічних зворотах з підрядним сполучником (вони не є складнопідрядним реченням):

Бог його знає що, куди, коли, звідки;

Куди не кинь оком;

Куди очі дивляться;

Мов кіт наплакав;

Мов води в рот набрав;

Мов у воду канути тощо.

Ставимо тире:

У складнопідрядному реченні для того, щоб інтонаційно відокремити головну частину від підрядної. У цьому випадку підрядна частина стоїть перед головною.

Найчастіше за допомогою тире відділяються підрядні з'ясувальні, часу, умови, мети, допустові, займенниково-означальні:

***Хто** волю хоче вбить — загине (Д. Павличко).*

***Як** весна настала — зацвіли льони (І. Зінченко).*

***Якщо** ти за своє життя не посадив жодного дерева — плати за чисте повітря (О. Довженко).*

***Щоб** жить — ні в кого права не питаюсь.*
***Щоб** жить — я всі кайдани розірву.*
П. Тичина.

***Хоч** земля вся укрита снігами — моє серце в цвіту (В. Сосюра).*

УВАГА!

У художніх творах для цього часто використовують не лише тире, а кому й тире:

А <u>хто</u> від правди ступить на півметра, —
Душа у нього сіра й напівмертва.
Л. Костенко.

Двокрапку ставимо (дуже рідко), якщо підрядна з'ясувальна частина відноситься до слова в головному реченні, яке вимагає роз'яснення (при відповідному інтонаційному попередженні про наступне пояснення):

А я ж іще й досі не вивів
найважчу формулу:
Як повернуть вам [учителю]
розгублені в класах літа
Б. Олійник.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Їм не важить, якого роду й лиця.
Їм важливо: яке в тебе серце.
Б. Олійник.

§149. Складнопідрядні речення з кількома підрядними

Складнопідрядним реченням з кількома підрядними є багатокомпонентне речення, що складається з трьох і більше предикативних частин, поєднаних зв'язками підрядності.

За характером взаємозв'язку підрядних речень з головним виділяють три типи складнопідрядних речень з кількома підрядними:

1. Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю.
2. Складнопідрядні речення із супідрядністю (однорідною і неоднорідною).
3. Конструкції, що поєднують у собі супідрядність і послідовну підрядність (мішаного типу).

1. Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю

Послідовною підрядністю називають таке підпорядкування, при якому перше підрядне речення залежить від головного, а решта — послідовно одне від одного:

*Загинув би, напевно, люд нещасний, **якби** погасла та маленька іскра любові братньої, **що** поміж людьми у деяких серцях горіла тихо (Леся Українка).*

Схема цього речення така:

за якої умови? якої?

[= –], *якби* (= –), (що =).
умови означ.

УВАГА!

При кресленні горизонтальної (лінійної) схеми речення **сполучне слово**, що приєднує підрядне речення до головного й виступає членом підрядної частини, беремо в дужки, а **сполучник підрядності**, який виконує тільки службову роль, ставимо між дужками.

Графічно структуру речення можна показати й за допомогою вертикальної схеми, де кожне просте речення — прямокутник:

Думою тугу розвію[1],
Щоб був я завжди таким[2],
Яким мене мати вродила
Й благословила в світі[3].
В. Стус.

Головна частина — *Думою тугу розвію;*

Підрядна частина першого ступеня — *щоб був я завжди таким;*

Підрядна частина другого ступеня — *яким мене мати вродила й благословила в світі.*

Горизонтальна схема речення така:

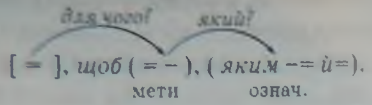

У складних реченнях з послідовною підрядністю кожна з підрядних частин виступає як головна щодо наступної підрядної. Тому підрядну частину, яка безпосередньо пов'язується з головною, називають підрядною частиною першого ступеня; підрядну частину, залежну від підрядної першого ступеня, називають підрядною частиною другого ступеня і т. д.

2. Складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю

Це такі складнопідрядні речення, у яких дві або більше підрядних частини залежать від одного й того самого слова головного речення або від головного речення в цілому й відповідають на те саме питання.

Підрядні частини в таких конструкціях, як правило, приєднуються до головної за допомогою однакових сполучників чи сполучних слів:

Хотіла б я піснею стати
У цю хвилину сумну[1],
Щоб вільно по світу літати[2],
Щоб вітер розносив луну[3].

Леся Українка.

Схема речення така:

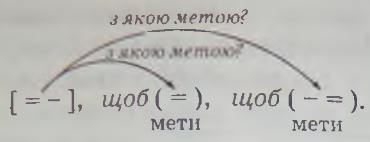

Або:

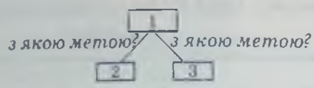

У таких реченнях підрядні предикативні частини є реченнями одного виду (або всі означальні, або всі підрядні часу, причини, умови тощо).

У наведеному прикладі підрядні речення пояснюють головне в цілому, відповідають на питання *з якою метою?*, приєднуються до неї сполучником *щоб*, між собою співвідносяться, як однорідні члени речення.

Саме тому такі підрядні речення можуть поєднуватися між собою сполучниками сурядності чи безсполучниково:

Хіба не вірите[1], *що скоро день засвітить*[2],
Що сонце наше вже з-за обрію встає[3],
Що хід його спинить ніщо не зможе в світі[4]
І цвіту нашого ніщо вже не уб'є?![5]

Олександр Олесь.

Схема речення:

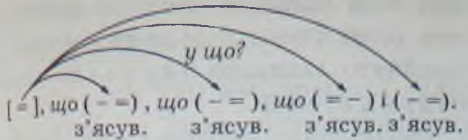

Або:

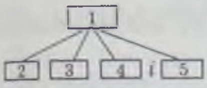

У реченні чотири підрядні однорідні предикативні частини, але в останній сполучник *що* опущений. Це речення поєднується з попереднім за допомогою сурядного єднального сполучника *і*. За правилом, перед одиничним єднальним сполучником, який поєднує дві підрядні частини, кому не ставимо.

Сполучник підрядності чи сполучне слово може зберігатися, повторюючись перед кожною підрядною частиною:

Пишіть листи і надсилайте вчасно[1],
***Коли** їх ждуть далекі адресати*[2],
***Коли** є час*[3], ***коли** немає часу*[4]
***І коли** навіть ні про що писати*[5].
Л. Костенко.

Схема цього речення:

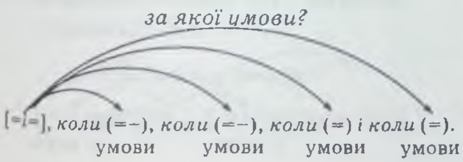

Або:

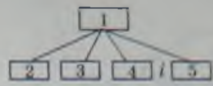

Зв'язок між підрядними реченнями в таких конструкціях може бути й безсполучниковим:

Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю[1], ***як** в небі співають хори*[2], *грають цілі оркестри*[3] *(М. Коцюбинський).*

Схема речення:

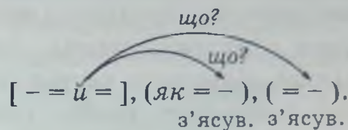

Або:

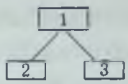

Іноді однорідні підрядні частини приєднуються за допомогою різних сполучників чи сполучних слів, але при цьому підрядні речення залишаються однотипними:

Не знаю я[1], ***що** буде після нас*[2],
***В які** природа убереться шати*[3].
Л. Костенко.

У цьому реченні дві підрядні частини пояснюють у головному реченні присудок, відповідають на питання *чого?* (є підрядними з'ясувальними) і приєднуються сполучними словами *що*, *в які*.

Схема речення:

чого? *чого?*

[= –], (*що* =), (*в які* – =).
з'ясув. з'ясув.

Або:

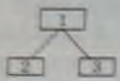

3. Складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю

Неоднорідною супідрядністю називають таке підпорядкування, при якому кілька підрядних частин різних типів пояснюють якийсь один член головної частини або ж відносяться до різних її членів:

Скільки б не судилося страждати[1],
Все одно благословлю завжди
День[2], *коли мене родила мати*
Для життя, для щастя, для біди[3].

В. Симоненко.

Схема речення:

незважаючи на що? *який?*

(*Скільки* =), [=], (*коли* = –).
допуст. означ.

Або:

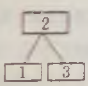

Перша підрядна частина пояснює в головному реченні присудок *благословлю*, а друга підрядна — додаток *день*.

Таку неоднорідну супідрядність, при якій підрядні частини пояснюють різні члени головного речення, прийнято називати **паралельною підрядністю**.

Неоднорідна супідрядність може набувати й таких семантико-синтаксичних відношень:

Щоб прийшло на землю сподіване щастя[1], *треба великої праці*[2], *бо щастя не дається дурно*[3] *(М. Коцюбинський)*.

Обидва підрядні речення пояснюють головне речення в цілому, але відповідають на різні питання: перше на питання *навіщо?* і є підрядним мети, а друге — на питання *чому?* і є підрядним причини.

Схема речення:

навіщо? *чому?*

Щоб (= –), [=], *бо* (– =).
мети причини

Або:

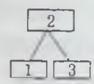

І вже коли ти похитнувсь у слові[1],
Вважай[2], *що похитнувся у собі*[3].

Б. Олійник.

за якої умови? що?

І вже коли (– =), [=], *що* (=).
умови з'ясув.

Або:

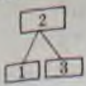

Ще один тип неоднорідної супідрядності — коли підрядні речення одного виду пояснюють різні члени головної частини:

Ми працю любимо, що в творчість перейшла[2],
І музику палку[1], *що ніжно серце тисне*[3].
М. Рильський.

Схема речення:

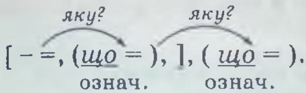

Або:

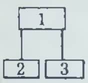

4. **Супідрядне речення з супідрядністю і послідовною підрядністю.**

Благословен той день і час[1], *коли прослалась килимами земля*[2], *яку сходив Тарас малими босими ногами*[3], *земля*[2], *яку скропив Тарас дрібними росами-сльозами*[4] *(М. Рильський).*

Схема речення:

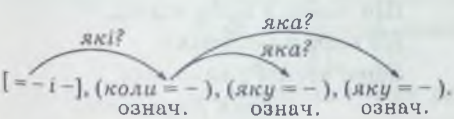

Або:

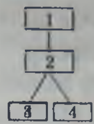

Це речення поєднує послідовну підрядність та однорідну супідрядність, тобто має підрядність мішаного типу.

Примітка. Інколи для підсилення змісту пояснюване слово в реченні може повторюватися. У наведеному реченні повторюється підмет першого підрядного речення — *земля.*

І доки є пам'ять в людей[1] *і живуть матері*[2], *допоти й сини, що спіткнулись об кулі*[4], *живуть*[3] *(Б. Олійник).*

Схема речення:

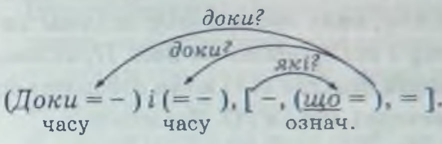

Або:

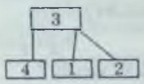

Це речення з підрядністю мішаного типу.

Розділові знаки в складнопідрядних реченнях з кількома підрядними

Розділові знаки в складнопідрядних **реченнях з однорідною супідрядністю.**

1. Між однорідними підрядними реченнями, не з'єднаними сурядними сполучниками, ставимо кому:

Чи знаєш ти, світе, як сиво
ридає полин,
Як тяжко, як тужно моєму
народу болить?
Б. Олійник.

Хоч на вулиці зимно і сніжно,
Хоч шумить надокучливе місто,
Я зберу обережно і ніжно
Всі ці згадки в безцінне намисто.
О. Теліга.

2. Між однорідними підрядними реченнями, які з'єднані неповторюваними сполучниками сурядності (*і, й, та, або, чи*), коми не ставимо:

Як неприємно, коли баба кляне або довго йде дощ і не вщухає. Приємно, коли весною вода заливає хату і всі бродять по воді. Приємно, коли позіхає дід і коли дзвонять до вечерні літом (О. Довженко).

Чи, може, це ввижається мені
Той несказанний камертон
природи,
Де зорі ясні і де тихі води?
Л. Костенко.

Поведи мене в простори сніговії,
Де метелиця розгонисто гуля
І смерком дрімає й леденіє
Під пухнастими заметами
рілля.
М. Драй-Хмара.

Я чую, як шумлять комети і зростають трави (Б.-І. Антонич).

Хто чув, як рано навесні
Земля пробуджується в сні
Або як в літні місяці
Колишуть віти вітерці?
О. Підсуха.

Примітка. Якщо підрядні однорідні частини поєднані неповторюваним протиставним сполучником (*а, але, проте, зате, однак*), то кому ставимо:

Я бачив, як сходив місяць, як море простелило йому під ноги золотий килим, а пальми, замахавши сотнями віял, вітали «осанна!» (М. Коцюбинський).

3. Перед повторюваним єднальним чи розділовим сполучником, що з'єднує однорідні підрядні, кому ставимо за тими самими правилами, що й при однорідних членах речення:

Люблю весни чарівний спів,
Коли, прокинувшись від снів,
Земля поволі оживає,
І серце солодко співає,
І кров у жилах завмирає
В передчутті прийдешніх змін.
Т. Корольова.

Кома при збігу сполучників

1. Кому при збігу сполучників (чи сполучника і сполучного слова) ставимо тільки тоді, коли підрядну частину, що починається другим сполучником, можна опустити чи переставити, не порушуючи будови всього речення:

Тож підіте і скажіте,
Що, поки я буду жити,
Не подумаю довіку
Зброї чесної зложити.
Леся Українка.

Підрядну частину *поки я буду жити* можна опустити, не порушуючи структури всього речення.

Надію в хаті поважайте,
Її на видному тримайте,
***Бо, де** у хаті вона є,*
Туди і щастя забреде.
С. Горлач.

*Мені, мабуть, не надокучить нагадувати, **що, хто** не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього (М. Рильський).*

2. При збігу сполучників підрядності не ставимо коми перед другим з них, коли в наступній предикативній частині є співвідносні слова *то, так*. У цьому випадку підрядну частину, яка починається другим сполучником, не можна ні опустити, ні переставити, не порушуючи структури всього речення:

Ви скажіть своєму пану,
***Що** заплати не бажаю,*
***Бо коли** я що дарую,*
***То** назад не забираю.*
Леся Українка.

Підрядну частину *коли я що дарую* не можна опустити, бо порушується будова всього речення, оскільки в сполучника *коли* є друга частина — *то*.

*Отут, серед цвіту, здається, **що якби** людина навчилася мудрості в дерев, то не була б ворогом самій собі і природі (Є. Гуцало).*

Це правило поширюється й на речення, у яких збігаються поруч сполучник сурядності й сполучник підрядності:

*Солов'ї, ці невтомні співці весни і кохання, заливисто перетьохкуються у вербах, по садках, **і коли** вони тьохкають, здається, все на світі зникає (О. Гончар).*

При збігу таких сполучників на початку речення к о м и між ними н е с т а в и м о:

***І хоч** весна одранкувала,*
А осінь вже рум'янить глід,
Мені зозуля накувала
Немарно сто завітних літ.
Д. Луценко.

3. Іноді між значно поширеними (ускладненими) підрядними частинами, не з'єднаними між собою сурядними сполучниками, може ставитися крапка з комою:

*Я люблю їхати на поле тоді, **як** ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями; **коли** обважнілі колоски черкаються об голову, об вуха; **коли** ниви поцяцьковані синіми волошками та червоними маківками (І. Нечуй-Левицький).*

4. З метою інтонаційного і змістового виділення двох або кількох підрядних частин, що стоять перед головною, ставимо кому й тире (факультативний знак):

***І коли** спокутую,*
***Коли** дійду краю, —*
Не бачу й не знаю.
Т. Шевченко.

Коли я буду явором рости,
Дивитися у далеч з висоти. —
Коханій восени пошлю листочки.
Як посилаю їй тепер листи.

Д. Павличко.

§ 150. Складні речення з сурядністю і підрядністю

Складні речення із сурядним і підрядним зв'язком можуть мати різну будову.

1. Складне речення, у якому сурядним зв'язком поєднується **просте й складнопідрядне речення:**

Ні, любий, я тобі не дорікаю[1],
А тільки смутно[2], *що не можеш ти*
Своїм життям до себе дорівнятись[3].

Леся Українка.

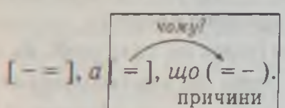

Або:

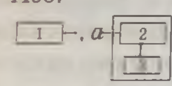

Так марили айстри в осіннім півсні
Про трави шовкові, про сонячні дні[1], —
І в мріях ввижалась їм казка ясна[2],
Де квіти не в'януть[3], *де вічна весна*[4].

Олександр Олесь.

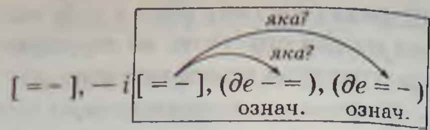

Або:

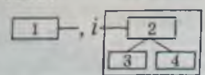

2. Складне речення, у якому сурядним зв'язком поєднуються **складнопідрядне й просте речення:**

Поки живий[1], *я хочу справді жити*[2],
А боротьби життя мені не страх[3].

І. Франко.

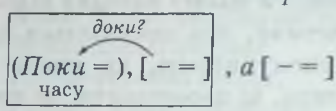

Або:

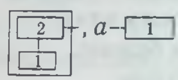

Ми підем[1], *де трави похилі*[2],
Де зорі в ясній далині[3],
І карії очі, і рученьки білі
Ночами насняться мені[4].

А. Малишко.

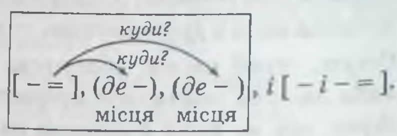

Або:

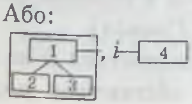

3. Складне речення, у якому сурядним зв'язком поєднується кілька простих і складнопідрядне речення:

Серце моє — клітка[1],
А пісні — пташки[2],
Що об неї б'ються
І на волю рвуться
В небо, в сяйво дня[3].
Олександр Олесь.

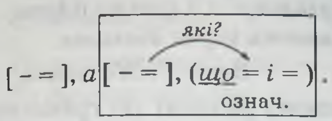

Або:

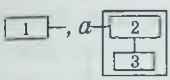

Правда, колись він бачив далекі краї, де сонце і море навперейми намагались розгорнуть перед ним свої дива, але то було давно, і буденне життя ущерть занесло попелом згадки (М. Коцюбинський).

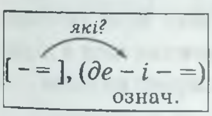

Або:

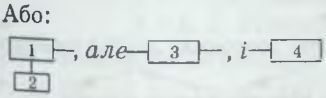

4. Складне речення, у якому сурядним зв'язком поєднуються два чи кілька складнопідрядних речень:
Є прадавні скарби[1], *що намертво лежать у землі*[2], *і є живі скарби*[3], *що йдуть по землі від покоління до покоління, огортаючи глибинним чаром людську душу*[4] *(М. Стельмах).*

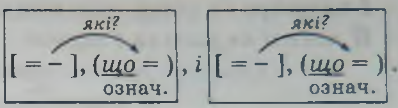

Або:

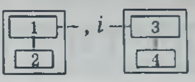

5. Складне речення, у якому два чи кілька речень, з'єднаних сурядним зв'язком, мають спільне підрядне:

Земле рідна! Мозок мій світліє[1]
І душа яснішою стає[2],
Як твої сподіванки і мрії
У життя вливаються моє[3].
В. Симоненко.

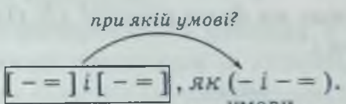

Або:

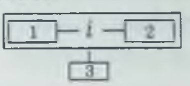

Між двома сурядними реченнями, з'єднаними неповторюваними сполучниками *і (й), та (і)*, якщо вони мають спільне підрядне речення, коми не ставимо.

Але кому ставимо:

- коли сурядний сполучник *і* повторюється:

Якби жінок не стало на землі[1],
Сади зів'яли б, так і не
розцвівши[2],
І потонув би цілий світ в імлі[3],
Й поети не писали б гарних
віршів[4].
К. Курашкевич.

при якій умові?

Якби (=), [− =], *і* [= −], *й* [− =].
умови

Або:

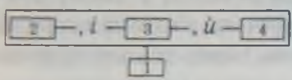

- підрядне не є спільним для двох головних речень, тому кому перед сполучником *і* ставимо:
  Коли осінь вмирає на сивому-сизому вітрі[1], ми старієм на рік[2], і немає на долю управи[3] (Б. Олійник).

коли?

Коли (− =), [− =], *і* [=].
часу

Або:

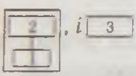

§ 151. Складне безсполучникове речення

Безсполучниковим складним називають таке речення, частини якого поєднуються в одне ціле за смислом та інтонацією, а не сполучниками і сполучними словами:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата.
З тв. Т. Шевченка.

У першому реченні дві граматичні основи, у другому — чотири.

Схеми речень такі:

1. [= *та* = −], [− =, =, =].
2. [−], [− =], [− =], [= −].

Основним засобом зв'язку предикативних частин у безсполучниковому реченні є інтонація: перелічувальна, зіставна, зумовленості, пояснювальна.

Інтонація переліку виражає логічну однорідність і характеризується невеликою паузою між реченнями: на початку вимовляється з піднесенням голосу, а перед паузою — з пониженням:

Шелестить пожовкле листя по діброві;
Гуляють хмари; сонце спить;
Ніде не чуть людської мови.
Кричать сови, спить діброва,
Зіроньки сіяють.
З тв. Т. Шевченка.

Інтонація зіставлення-протиставлення характеризується виразнішою паузою між реченнями, причому перша частина вимовляється підвищеним тоном, а друга — зниженим.

На слова, що зіставляються, падає логічний наголос:

Думав, доля зустрінеться —
Спіткалося горе.

Не русалонька блукає —
То дівчина ходить.

З тв. Т. Шевченка.

Інтонація зумовленості, виражаючи умовні, часові, наслідкові, допустові відношення, наближається до зіставної інтонації.

Особливість інтонування: спочатку тон підвищується, потім різко знижується; значна пауза між частинами, логічний наголос у реченнях не симетричний:

Защебетав соловейко — пішла
луна гаєм.

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє.
З тв. Т. Шевченка.

Пояснювальна інтонація членує речення на дві частини, які відповідають смисловому поділу. Тон знижується в напрямку до кінця першого речення, друге речення вимовляється рівним тоном, але зі зниженням на останньому слові (інтонація кінця речення); між двома смисловими частинами витримується виразна пауза; у кожній з них виділяється логічно наближене слово:

Умовк кобзар, сумуючи:
Щось руки не грають.

Не завидуй багатому:
Багатий не знає
Ні приязні, ні любові...
З тв. Т. Шевченка.

Групи безсполучникових речень

За характером синтаксичних і смислових зв'язків між простими реченнями безсполучникові складні речення поділяють на дві основні групи — з однотипними та різнотипними частинами.

Безсполучникові речення з однотипними частинами (є синонімічними до складносурядних речень):

Найогидніші очі порожні,
Найгрізніше мовчить гроза,
Найнікчемніші дурні вельможні,
Найпідліша брехлива сльоза.
В. Симоненко.

Блакить мою душу обвіяла,
Душа моя сонця намріяла,
Душа причастилася кротості
трав.
П. Тичина.

Смислові відношення в таких реченнях:

1. Одночасність дій, явищ:

Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Між ярами над ставами
Верби зеленіють.

Зорі сяють; серед неба
Горить білолиций.

З тв. Т. Шевченка.

2. Часова послідовність дій, явищ:

Минають дні, минають ночі,
Минає літо.

Попрощалось ясне сонце
З чорною землею,
Виступає круглий місяць
З сестрою зорею.

З тв. Т. Шевченка.

3. Зіставлення змісту одного речення зі змістом іншого або їх протиставлення:

Ще сонячні промені сплять —
Досвітні огні вже горять...

Пан гуляв у себе в замку —
У ярмі стогнали люди.

З тв. Лесі Українки.

Такі речення поширені в розмовному стилі, часто використовуються в приказках, афоризмах, сентенціях:

Рада б зірка зійти — чорна хмара заступає (Нар. тв.).

Життя, кажуть, зжити — не поле перейти (Панас Мирний).

Життя коротке — мистецтво вічне (Гіпократ).

Безсполучниковими складними реченнями з неоднорідними (різнотипними) частинами називають такі безсполучникові речення, у яких одна частина залежить від іншої семантично та інтонаційно (є синонімічними до складнопідрядних речень).

Смислові відношення у таких реченнях:

- часові:

Зайде сонце — Катерина
По садочку ходить.
Зійде сонце — утру сльози,
Ніхто й не побачить.

З тв. Т. Шевченка.

- умовні:

Защебече соловейко
В лузі на калині, —
Заспіває козаченько,
Ходя по долині.

Т. Шевченко.

- з'ясувальні (пояснювальні):

І досі сниться: під горою
Між вербами та над водою
Біленька хаточка.

Т. Шевченко.

- наслідкові:

Підняв шапку — човни стали.

Грає кобзар, виспівує —
Аж лихо сміється.

З тв. Т. Шевченка.

- причинові:

Добре тому багатому:
Його люди знають...
Не жди сподіваної волі: вона заснула...

З тв. Т. Шевченка.

- порівняльні:
Засіяли карі очі — зорі серед ночі (*Т. Шевченко*).

Розділові знаки в безсполучниковому реченні

У складному безсполучниковому реченні ставляться такі розділові знаки: *кома, крапка з комою, двокрапка і тире*. Їхнє вживання залежить від смислових відношень між частинами речень цього типу.

Ставимо кому, якщо частини безсполучникового речення виражають одночасність, послідовність чи спільність дій або явищ (можна вставити сполучник *і*) та тісно зв'язані між собою за змістом:

Одгоріли, погасли останні огні,
Облетіло жоржиною літо.
В. Сосюра.

Сади стоять, обдмухані вітрами,
Листки летять, киваючи гіллю.
Л. Костенко.

Минула осінь, одвіяла, одхурделила зима, настала бентежна пора рясту — пора зацвітань і одцвітань (*М. Стельмах*).

Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси кличуть городи, синім сочистим листом тучна земля диха на неї теплом (*М. Коцюбинський*).

На білу гречку впали роси,
Веселі бджоли одгули,
Замовкло поле стоголосе
В обіймах золотої мли.
М. Рильський.

Крапку з комою ставимо:

Якщо окремі частини безсполучникового речення:

- ускладнені і мають свої розділові знаки (коми);
- не мають тісного зв'язку у змісті (зберігають певну смислову самостійність). Наприклад:

Глибоке зоряне небо; місяць-князь високо стоїть на ясній оболоні й блідне перед наступаючим ранком; східний край неба вже побілів і пройнявся рожевим серпанком... (*М. Старицький*).

Білі акації будуть цвісти
В місячні ночі жагучі;
Промінь морями заллє золотий
Річку, і верби, і кручі.
В. Сосюра.

Річка мов пояс; лісу смуга;
Мов повінь, трави обнялись.
Б.-І. Антонич.

Ходять хмари, ходять хвилі
На північнім небосхилі,
Чорні хмари непрозорі
Затулили ясні зорі;
Все заснуло в сірій млі;
Ніч царює на землі.
Г. Чупринка.

Двокрапку ставимо:

1. Якщо друга частина доповнює зміст першої (можна вставити сполучник *що*):

Я знаю: моя Україна
Воскресне на поклик добра!
Д. Павличко.

Слухай: Батьківщина свого сина кличе найпростішим, неповторним вічним словом (Б.-І. Антонич).

Ми смертні. Та знайте:
Народ не вмира.
Б. Олійник.

2. Якщо друга частина пояснює зміст першої (можна вставити *тобто, а саме*):

Здається, вчора я відкрив
Простої істини коріння:
Життя тримає двоє крил —
Закоханість і устремління.
М. Подолян.

Така судьба усіх співців чудових:
Їх тернами увінчує життя.
І. Кочерга.

Така пора: кому — любить,
Кому — згадать колишнє.
М. Луків.

Я додам вам раду щиру:
І при щасті майте міру.
Л. Глібов.

3. Якщо в першій частині є слово, що означає дію (*вийти, подивитися, прислухатися, відкрити*), а дієслова сприйняття (*побачити, почути, зрозуміти*) немає, але його можна вставити: *«і побачив, що», «і зрозумів, що», «і почув, що»*:

Он глянь: вже лицарі летять
Народ з неволі визволять.
Олександр Олесь.

Вийду: а обрій — шипшинний,
Гляну: а небо — як ти.
В. Сосюра.

Поглянь у себе: море там вирує, піниться і грає (С. Горлач).

4. Якщо друга частина вказує на причину того, про що йдеться в першій (можна вставити сполучники *бо, тому що*):

Не бійтесь заглядати у словник:
Це пишний яр, а не сумне провалля.
М. Рильський.

Ні, не можу заснути:
На столику диха чебрець.
Є. Маланюк.

Не повертайтесь на круги своя:
Нічого це, крім болю, не приносить.
М. Луків.

Налагодь струни золоті:
Весна бенкет справляє.
Олександр Олесь.

Тире ставимо:

1. Якщо зміст частин зіставляється чи протиставляється (можна вставити сполучники *а, але, проте*):

Діла добрих оновлюються —
Діла злих гинуть.
Т. Шевченко.

Ораторів у нас уже тьма-тьмуща —
Оратаїв, на жаль, іще замало.
В. Кочевський.

Голубими очима вдивляється в небо дитя —
Голубими дорогами одпливає, одходить життя.
В. Свідзинський.

Мало прожити життя —
Треба життя зрозуміти.
Є. Плужник.

2. Якщо в першій частині вказується на час, умову дії, про яку йдеться у другій частині (можна вставити сполучник *коли, якщо*):

Посієш учинок — пожнеш звичку, посієш звичку — пожнеш характер, посієш характер — пожнеш долю.

Здобудеш освіту — побачиш більше світу.

Зобов'язався словом — закріпи ділом.
Нар. тв.

У товаристві лад —
Усяк тому радіє.
Л. Глібов.

Забудеш рідний край —
Тобі твій корінь всохне.
П. Тичина.

3. Коли хоча б одна частина побудована як еліптичне речення (це різновид неповного):

Заходимо в перший намет — на столі польові квіти (М. Коцюбинський).

4. Якщо друга частина виражає наслідок чи висновок з того, про що йдеться в першій (можна вставити *через те, тому, тоді*):

Гаї шумлять — я слухаю.
Хмарки біжать — милуюся.
П. Тичина.

Заспіваєш — аж світяться ранки (А. Малишко).

За добро добром спіши воздати —
Мудрість завше доброю була.
М. Луків.

Добро втратити — небагато втратити! Мужність втратити — втратити все! (О. Гончар).

5. Якщо зміст другої частини порівнюється зі змістом першої (можна вставити сполучники *мов, ніби, наче*):

Подивилась ясно — заспівали скрипки (П. Тичина).

Гляне — холодною водою обіллє (Марко Вовчок).

Треба мати на увазі, що в художніх творах розділові знаки між частинами складного безсполучникового речення часом поставлені не за правилом, а відповідно до інтонації:

Я вірю — (за правилом потрібна двокрапка: доповнення) *удвох нам не відати горя (В. Коротич).*

Дивлюсь у воду — (за правилом потрібна двокрапка: пропущено *і бачу*) *місяць у воді сміється (О. Довженко).*

Сумління людське, виявляється, схоже на вулик, (за правилом потрібна або двокрапка: причина, або тире: висновок) *його теж можна розтривожити (О. Гончар).*

Синтаксичний розбір складного безсполучникового речення

Схема розбору:

1. Назвати предикативні частини, з яких складається речення.
2. Визначити спосіб зв'язку.
3. З'ясувати смислові зв'язки між частинами (однорідні, неоднорідні).
4. Зробити аналіз кожного простого речення за схемою розбору простого речення.
5. Пояснити розділові знаки.
6. Накреслити схему речення.

Зразок аналізу:

Чую ваш голос простий і ласкавий,
Предки безсмертні мої:
Праця людини — окраса і слава,
***Праця людини — безсмертя** її.*
В. Симоненко.

1. Речення за будовою складне, тому що містить три предикативні центри.
2. Прості речення поєднані без сполучників, а за змістом та інтонацією. Отже, речення складне, безсполучникове.
3. Дане речення має неоднорідні (різнотипні) частини. Друге й третє прості речення пояснюють, розкривають зміст першого, тому ставимо двокрапку між ними.
4. Перше просте речення — односкладне, означено-особове, поширене, повне, ускладнене поширеним звертанням. Друге — двоскладне, поширене, повне, ускладнене однорідними присудками. Третє — двоскладне, поширене, повне, неускладнене.

Схема речення:

[=]: [– =], [– =].

§ 152. Багатокомпонентні речення з різними видами зв'язку

Складні речення з різними видами зв'язку (сполучниковим і безсполучниковим)

Крім складних багатокомпонентних сполучникових речень (складносурядних і складнопідрядних та мішаного типу — із сурядністю й підрядністю) і безсполучникових (з однотипними і різнотипними частинами), у сучасній українській мові досить поширені і **складні синтаксичні конструкції**, у яких поєднуються різні види зв'язку — сполучниковий і безсполучниковий.

Такі конструкції поділяють на три основні різновиди:

1. Складні речення із сурядним сполучниковим та безсполучниковим зв'язком:

Можна знайти в природі півтони[1],
Можна життя спинити на півслові[2],

Але нема в житті напівціни*[3]*,
Але нема в житті напівлюбові*[4]*.
А. Демиденко.

Схема речення:

[=], [=], *але* [=], *але* [=].

Або:

[1], [2], *але* [3], *але* [4].

А в цей час наді мною твориться диво[1]*: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах*[2]*, і вони забриніли, як скрипка*[3] *(М. Стельмах).*

[= –]: [[– =], *і* [– =]].

По-осінньому тихо цвітуть небеса[1]*,*
Мила погляду й серцю билиночка кожна[2]*,*
І така навкруги невимовна краса[3] *—*
Не любити цю землю, їй-богу, не можна[4]*.*
М. Луків.

[= –], [= –], *і* [= –] — [=].

2. Складне речення із безсполучниковим та сполучниковим підрядним зв'язком:

Будеш, батьку, панувати[1]*,*
***Поки** живуть люди*[2]*,*
***Поки** сонце з неба сяє*[3]*,*
Тебе не забудуть[4]*.*
Т. Шевченко.

Схема речення така:

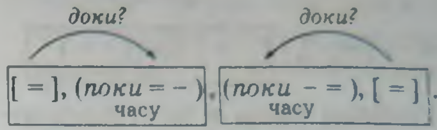

Або:

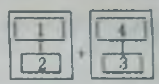

І все ж прожити, певне, так годиться[1]*,*
***Щоб** старість не промовила бува*[2]*:*
Ти був, козаче, щедрим на дурниці
І на красиві та пусті слова[3]*.*
В. Симоненко.

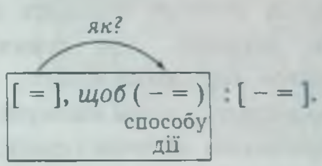

Або:

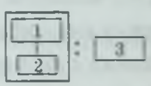

3. Складне речення із сполучниковими зв'язками сурядності й підрядності та безсполучниковим зв'язком:

Нехай серця не знають супокою[1]*,*
Хай мрії обганяють часу біг[2]*,*
І наша юність буде хай такою[3]*,*
***Щоб** їй ніхто не заздрити не міг*[4]*.*
В. Симоненко.

якою?

[= –], [= –], і [– =], *щоб* (– =).
займ.-означ.

Розділові знаки в багатокомпонентних реченнях уживаються за правилами, встановленими для складносурядних і складнопідрядних речень.

§ 153. Період

Період — це особлива синтаксична конструкція, побудована з гармонійно організованих частин, які, замикаючись у коло, створюють у логічному та інтонаційному плані цілком завершену й своєрідну одиницю мови.

Сам термін *«період»* походить від грецького *periodos*, що означає *«обід», «коло», «кружний шлях»:*

Якщо зібрати сльози матерів,
Що пролились за дочок і синів,
Які навік у битвах полягли,
Які за щастя юність віддали,—
То море створиться із сліз отих,
Із сліз печально гнівних і палких.
В. Малишко.

Під час читання — речення-період розпадається на дві частини, для першої з яких *(засновок)* властива рівномірна інтонація переліку однорідних синтаксичних елементів з поступовим підвищенням голосу, вершиною якого є останній компонент першої частини; потім — виразна пауза перед другою частиною *(висновок)*, у якій дається узагальнення попередньо сказаного чи підсумок, головна думка. Далі йде зниження тону до остаточного завершення думки й закінчення речення.

На місці поділу періоду на дві частини ставимо **кому й тире**:

***Нехай** ідуть одвічними шляхами*
Планети в чорній глибині,
***Нехай** однаково чоло з димами*
Схиляють в море наші дні,
***Нехай** у лапах вашої гордині*
В безодню тріпає земля,—
На бій із вами виступить однині
Душа знеможена моя!
Т. Осьмачка.

***Коли б** щодня, неначе вперше,*
Ми відкривали білий світ,
***Що**, на весняний день зіпершись,*
Дарує нам надії цвіт;
***Коли б** щодня... в свята чи в будні*
Збирали сонце на чоло,
*Радіючи, **що** все ще буде*
*Те, **що** насправді вже було;*
***Коли б** щодня стачало сили*
*На спів, **щоб** в серці не охрип,—*
Тоді ми ніколи б не старіли
І вічно юними були б.
В. Крищенко.

Періодові властива експресія, яскрава виразність, певною мірою патетичність, чіткість і довершеність форми.

Період не завжди витримується в рамках класичного. Є його різновиди (певні відхилення в структурі).

Пряма і непряма мова

Під час спілкування часто виникає необхідність відтворити чиєсь мовлення, передаючи не лише зміст, а й саму форму та інтонацію.

У зв'язку з цим існує кілька способів передачі чужого мовлення:

- пряма передача чужої мови (пряма мова, діалог);
- непряма передача чужої мови (непряма мова, цитати).

§154. Пряма мова

Прямою мовою називають чуже мовлення, передане дослівно, з повним збереженням змісту, форми та інтонації.

Слова, що вказують, кому належить пряма мова і як вона висловлена, називають **словами автора**.

Авторська мова може вказувати, хто, коли й за яких обставин вимовив слова прямої мови, називати дію, яка супроводжувала ці слова, емоційний стан мовця або мету висловлювання.

Опорними в авторській мові найчастіше виступають дієслова: *подумати, міркувати, мислити, радити, нагадати, повідомити, зауважити, казати, спитати, учити* тощо:

«А де моя весна?» — сама себе питаю.
«А де моя зоря?» — до себе говорю.
В. Крищенко.

«Всьому свій час, своя пора є. На все є слушний час. І все, що родиться, вмирає», — сказав Екклезіаст (Д. Загул).

Нерідко на місці дієслова вживаються іменники з відповідною функцією: *слово, пропозиція, вимога, команда, прохання, запитання, голос, відповідь, думка, порада, наказ* тощо:

«Сади ялиночку в гурті: сама вона без подруг не ростиме», — пораду дав мені розумний садівник (М. Рильський).

Буває так, що в авторській мові немає слів із значенням мовлення, думки, почуття тощо:

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
«Цілуй, цілуй, цілуй її, —
знов молодість не буде!»
Олександр Олесь.

Або:

«Вартуй! Вартуй!» — з
Кирилівської брами.
«Вартуй! Вартуй!» — від
Київських воріт.
Л. Костенко.

У реченні з прямою мовою слова автора можуть займати різну позицію:

- стояти після прямої мови;
- стояти перед прямою мовою;
- стояти в середині прямої мови.

Наприклад:

Згадаймо давній переказ про двох будівників. Одного чоловіка з тач-

кою, наповненою камінням, запитали: «Що ти робиш?»
«Та от звеліли возити каміння, я й вожу!» — відповів він.
«А що ти робиш?» — запитали другого з такою самою тачкою.
«Я будую, — відказав той. — Будую собор святого Петра!» Собор святого Петра в Римі стоїть завдяки тому — другому. Всі великі собори минулого — це передусім пам'ятки високого духу. Всі великі творіння Данте, Рафаеля, Сервантеса, Шевченка — це теж творіння не пера і пензля, а творіння духу (Є. Сверстюк).

УВАГА!

1. Пряму мову беруть у лапки.
2. У лапки беруть також знак питання, знак оклику, три крапки, а крапку з комою виносять за лапки.
3. Якщо пряма мова містить знак питання, знак оклику, три крапки, то ні крапки, ні коми після них не ставлять.
4. Речення з прямою мовою — це не складне речення. Пряма мова і слова автора, пов'язуючись за змістом та інтонацією, утворюють особливу синтаксичну конструкцію — конструкцію з прямою мовою.

Примітка. У мовознавстві є різні думки з приводу того, як розглядати таку мовну одиницю. Більшість науковців уважає її складним безсполучниковим реченням, а дехто розглядає як два простих.

Розділові знаки при прямій мові

Умовні позначення:

Пряма мова: **П** — якщо пишеться з великої літери;
п — якщо пишеться з малої літери.

Слова автора: **А** — якщо пишуться з великої літери;
а — якщо пишуться з малої літери.

Пряма мова після слів автора. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка, а пряма мова береться в лапки і перше слово пишеться з великої літери.

З н а к п и т а н н я, з н а к о к л и к у а б о т р и к р а п к и ставляться перед другими лапками, а крапка — після них.

А: «П».

Вклоняюсь низько мудрецям, але люблю, неначе тата, я проповідника Сократа — людської мудрості вітця. Учив: «Ти сам себе пізнай, знайди велике у малому, жени догматика з дому, насильство й примус зневажай» (Л. Забашта).

Щедрують люди щедрою любов'ю, господу засіваючи зерном: «Та сійся, сійся, щедрістю родися, на многі літа множся на землі і в многості своїй благословися сонячноликим хлібом на столі» (М. Ткач).

А: «П!»

І якби на те моя воля, написала б я скрізь курсивами: «Так багато на світі горя. Люди, будьте взаємно красивими!» (Л. Костенко).

Покликать віршем давній спогад, схилити в сутінки чоло і простогнати: «Слава Богу за все, що є і що було!» (Г. Чубач).

А: «П?»

Я чую, як міщух мене пасе очима, що одвік не знали неба: «Чого спішиш? Тобі найбільше треба?»

І тільки мати з страдницьким лицем в розпуці рвала перев'ялі коси: «О люди! Як же це: і сонце, й роси. А сина вже немає... Як же це?» (З тв. Б. Олійника).

А: «П...»

Поклонюсь я низько житам: «Ви простіть мене, блудного сина, що я вас проміняв, прогадав на сирени, на брук, на машини...» (Д. Фальківський).

У мене в серці злиток горя й муки, та й ти вже, бачу, каєшся сповна, і я кладу тобі на плечі руки: «Пробач... моя вина...» (В. Симоненко).

Пряма мова перед словами автора. Якщо пряма мова стоїть перед словами автора, то вона береться в лапки, після неї ставиться кома, або знак питання, або знак оклику, або три крапки (залежно від характеру речення) і тире, а слова автора пишуться з малої літери.

«П», — а.

«Три біди є у людини: смерть, старість і погані діти», — говорить українська народна мудрість.

«Ніщо нам не коштує так дешево і не цінується нами так дорого, як ввічливість», — нагадує Сервантес.

«П!» — а.

«Краще померти стоячи, ніж на колінах жити!» — сказав учитель історії дітям (Б. Олійник).

«П?» — а.

«Куди ж це ви, мамо?» — сполохано кинулись діти.

«Куди ви, бабусю?» — онуки біжать до воріт.

«Де ти, батьку?» — кличу вічно... Тільки прізвище на братській символічній... символічно (З тв. Б. Олійника).

«П...» — а.

«І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь...» — пан-народник так говоре й поспіша за море (В. Самійленко).

Пряма мова в середині слів автора. Якщо пряма мова стоїть у середині авторського речення, то після слів автора ставиться двокрапка, пряма мова береться в лапки, а після неї, перед другою частиною слів автора, ставиться кома й тире або тільки тире, якщо пряма мова — речення питальне, окличне чи містить три крапки.

А: «П», — а.

Іще бліда, іще мов крейда біла, а наче й усміхалась, лебеділа: «От бачте, мамо, все і обійшлося», — і цілувала матері волосся (Л. Костенко).

А: «П!» — а.

Я прощаюся з літом. І воно мені каже: «Прощай!» я — і хитає над шляхом порожнії гнізда грачині (Л. Костенко).

А: «П?» — а.

Коли мене питають: «Любиш ріки, річки, і річечки, і потічки?» — відмовчуюсь: вони в мені навіки, а для мого народу на віки... (В. Підпалий).

Пряма мова розривається словами автора

1. Пряма мова — одне речення:

УВАГА!

Якщо слова автора стоять у середині прямої мови, то лапки ставляться тільки двічі — на початку і в кінці прямої мови.

«П, — а, — п».

Якщо на місці розриву прямої мови не повинно стояти жодного розділового знака або повинна стояти кома, крапка з комою, двокрапка чи тире, то слова автора виділяються з обох боків комою й тире, а після них перше слово пишеться з малої букви:

«Ходімо у весну, — нам річка сказала, — бо крига вже скресла і плесо заграло» (А. Мойсієнко).

«Ні, не клич мене, весно, — казала я їй, — не чаруй і не ваб надаремне. Що мені по красі тій веселій, ясній? В мене серце і смутне, і темне» (Леся Українка).

2. Пряма мова — кілька речень:

Якщо на місці розриву повинен стояти знак питання, знак оклику, три крапки, то ці знаки зберігаються, а після них ставиться тире; після слів автора ставиться крапка й тире, а друга частина прямої мови починається з великої літери.

«П... — а. — П».

«Яка ти розкішна, земле... — думала Маланка. — Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом» (М. Коцюбинський).

«Так буде краще. Прощайте... — якось терпко прошепотіла вона, підводячись. — Я буду носити вас в душі» (В. Винниченко).

«П! — а. — П».

«Синку, кріпися! — мені ти твердила. — Адже ж не паном родився ти чей! Праця, що в гріб мене вчасно вложила, та лиш тебе доведе до людей» (І. Франко).

«П? — а. — П».

«Хіба ж, дівчино, можна так пізно ходити? — сказав з докором, з тугою і для чогось, як на свідка, кивнув головою на місяць. — Уже он скоро перші півні заспівають» (М. Стельмах).

Якщо на місці розриву повинна стояти крапка, то перед словами автора ставиться кома й тире, а після

них — крапка й тире; друга частина прямої мови пишеться з великої літери.

«П, — а. — П».

«У нас була, як рожа цвіла, а тепер така стала, як квітка зов'яла, — сказала Балашиха словами пісні, роздивляючись на свою дочку. — Чого ти, дочко, зблідла та неначе пилом припала? І голос твій став такий тихий та смутний» (І. Нечуй-Левицький).

«Тобі оддихать, сил набратись треба, — казав мій друг. — Тепер же на селі жовтіє листя в сонному спокої, і павутина сяє по ріллі, і трави плачуть срібною росою» (М. Рильський).

Якщо одна частина слів автора стосується першої частини прямої мови, а друга — другої, що стоїть після слів автора, то перед другою частиною прямої мови ставиться двокрапка і тире, а перше слово прямої мови пишеться з великої літери.

«П (!?...) — а: — П».
сказав + додав

«Чи бачили таке! — сказав батько і, помовчавши, додав: — Готовий хлібороб, одним словом» (А. Головко).

Я спитавсь колись у батька: «Ви скажіть мені, на щирість, що найтяжче ранить серце?» — і почув: «Несправедливість» (М. Нагнибіда).

§ 155. Непряма мова

Чуже висловлювання, передане з дотриманням лише змісту без збереження форми та інтонації, називають непрямою мовою.

Речення з прямою мовою:
Великий вітчизняний педагог В. Сухомлинський писав: «Що найголовніше було в моєму житті? Без роздумів відповідаю: любов до дітей».

Та ж думка з непрямою мовою:
Великий вітчизняний педагог Василь Сухомлинський стверджував, що найголовнішим у його житті була любов до дітей.

Коли чуже повідомлення передають від імені оповідача, тобто непрямою мовою, то слова автора роблять головним реченням, а пряму мову підрядним, яке приєднується до головної частини сполучниками *що, щоб, ніби* чи сполучними словами *хто, що, який, чий, котрий, де, як, коли* тощо.

Способи заміни прямої мови непрямою

Замінюючи пряму мову непрямою, треба пам'ятати:

1. У непрямій мові змінюють особу займенників і дієслів відповідно до особи, від імені якої тепер передається чуже висловлювання (займенники й дієслівні форми 1-ої та

2-ої особи (*я, ти, ми, ви*) замінюються формами 3-ої особи (*він, вона, воно, вони*)):

Василь Сухомлинський, звертаючись до школяра, наголошував: «Хоча б над тобою було сто вчителів — вони будуть безсилі, якщо ти не зможеш сам змусити себе до праці і вимагати її від себе». — Василь Сухомлинський у звертанні до школяра наголошував, що хоча б над ним було сто вчителів — вони будуть безсилі, якщо він сам не зможе змусити себе до праці і не вимагатиме її від себе.

2. У реченнях з непрямою мовою займенники й прислівники стають сполучними словами, а питальні частки — сполучниками:

   Учитель запитав: «Хто поїде на екскурсію?» — Учитель запитав, хто поїде на екскурсію.

   Учитель запитав: «Поїдете на екскурсію?» — Учитель запитав, чи поїдемо на екскурсію.

   Питання, передане прямою мовою, — пряме питання, а непрямою — непряме питання. Зверніть увагу, що після непрямого питання в кінці речення ставимо крапку, а не знак питання:

   «Чи є що золота дорожче на землі?» — у мудреця спитали люди. (М. Познанська) — У мудреця спитали люди, чи є що на землі дорожче від золота.

3. Непряма мова точно не відтворює чужої мови, а передає її лише загальний зміст. Тому такі елементи живого розмовного мовлення, як вигуки, вставні слова, частки взагалі не входять до прямої мови, а звертання або опускають, або роблять підметами чи додатками:

   «Мамо, чи кожна пташина у вирій на зиму літає?» — в неньки спитала дитина (Леся Українка). — Дитина спитала в неньки, чи кожна пташина у вирій на зиму літає.

   Мене навчала мати ще колись: «Як виростеш, моя мала дитино, то мудрим будь і мужнім будь в житті» (А. Малишко). — Ще в дитинстві мене навчала мати, як виросту, бути мудрим і мужнім у житті.

4. Якщо пряма мова складається з кількох речень, то при заміні її непрямою утворюється багатокомпонентне складне речення:

   Василь Сухомлинський ще в 60-ті роки з тривогою відзначав: «Мене непокоїть думка про моторошно прикрий розрив між освітою й вихованням, знаннями й вихованістю. «Знання без виховання — це меч у руках божевільного». Ці слова Менделєєва я б написав великими літерами і повісив би в кожній школі на найвиднішому місці». — Василь Сухомлинський ще в 60-ті роки з тривогою відзна-

чав, що його непокоїть думка про моторошно прикрий розрив між освітою й вихованням, знаннями й вихованістю. Слова Менделєєва про те, що знання без виховання — це меч у руках божевільного, він написав би великими літерами і повісив би в кожній школі на найвиднішому місці.

5. Іноді речення з прямою мовою при заміні непрямою стає простим:

«Спасибі тобі за красиву легенду», — сказав я дівчині (Т. Масенко). — Я подякував дівчині за красиву легенду.

Примітка. Бувають випадки, коли пряму мову недоцільно замінювати непрямою, бо при цьому спотворюється смисл сказаного. Наприклад:

У полі могила з вітром говорила: «Повій, вітре буйнесенький, щоб я не чорніла... Щоб по мені трава росла та ще й зеленіла» (Нар. тв.).

ПОРІВНЯЙТЕ!

Різні способи передачі прямої мови непрямою:

«Геній — це один процент натхнення і дев'яносто дев'ять процентів поту», — наполегливо наголошував учений Томас Едісон. — На думку вченого Томаса Едісона, геній — це один процент натхнення і дев'яносто дев'ять процентів поту. — Учений Томас Едісон наполегливо наголошував, що геній — це один процент натхнення і дев'яносто дев'ять процентів поту. — «Геній — це один процент натхнення і дев'яносто дев'ять процентів поту» (Т. Едісон).

Невласне пряма мова

Невласне пряма мова — це т. зв. внутрішнє мовлення, яке передає автор думками свого літературного героя. Невласне пряма мова, або **вільна непряма мова**, розділовими знаками (лапками) не виділяється. Наприклад:

Махно цікавий слухати такі історії. Не густо зустрінеш у житті таких Яворницьких! Затятий, видно, дід! Воскрешає славу минулих віків, задля неї живе, всьому світові поклав розповісти про лицарів козацької республіки. Цілі томи про ту козаччину понаписував, всі перекази про запорозьких чаклунів-характерників позбирав, і сам став як характерник. Нічого, кажуть, не боїться... І самою поставою, кремезністю, вусами — живий запорожець!

І на Махна в сумовитім роздумі дививсь [Яворницький]. Ти людина-легенда, чому ж діла твої чорні? Чому жадоба руйнацтва така дужа, така могутня в тобі? Чи світ іде до того? До того, що на сцену виступають тільки двоє — Руйнач і Будівник... Але знати б тобі: зайнятий руйнуванням неминуче деградує... (О. Гончар).

§ 156. Діалог

Діало́г (від грецького *dialogos — мовлення двох*) — розмова, яка відбувається між двома особами.

Монолóг (від грецьких *monos — один* та *logos — слово, мовлення*) мовлення однієї особи, звернене до широкої аудиторії слухачів, глядачів, читачів для цілеспрямованого впливу на них.

Полілóг (від грецьких *polys — численний* та *logos — мовлення*) — мовлення групи людей (більше двох).

Репліка — кожне висловлювання учасника розмови.

Наприклад:

— Поглянь, Наточко, які гарні вчительки... Он та, в яскравій блузці. Бачиш?

— Та, що з намистом?

— Ага. А сережки які в неї чудові — очей не відвести... А та он, поглянь, — мов артистка.

— Ота така біла?

— Ага.

— Що губи червоні-червоні?

— Ага... А та он схожа на Аллу Пугачову. Бачиш?

— Така з розпущеним волоссям?

— Ага.

— Що зверху над очима намальовано, як у моєї ляльки?

— Ага... І та он, і та... Це, донечко, вчительки, які будуть вести перші класи. До якої вчительки ти хотіла б? Га?

— Он до тієї, що усміхається... (З. Кучерява).

У кожній репліці-відповіді опускається все те, що відомо з попередньої репліки чи мовленнєвої ситуації. Тому в діалозі вживається дуже багато неповних речень, слів-речень, у яких повідомляється те нове, невідоме, що є інформаційним ядром висловлювання.

Діалог широко використовується в художній літературі та деяких публіцистичних творах як зображальний засіб. У писемній формі репліки діалогу можуть супроводжуватися словами автора.

Розділові знаки при діалозі

Кожна репліка починається з нового рядка, перед нею ставлять тире (лапки не вживаються).

Усі інші розділові знаки ставлять, як при прямій мові:

— Ти мене любиш? — питає.
— Люблю.
— Віддай мені радість свою.
Я віддав.
— І тепер мене любиш?
— Люблю.
— Віддай мені силу свою.
Віддав.
— І ще мене любиш?
— Люблю.
— Віддай мені мужність свою.
Віддав.

В. Свідзинський.

Діалог може бути і в лапках. Тоді кожна репліка записується одна за одною в рядок, а між репліками ставиться тире:

«На добридень, ти моя голубко!» — «На добридень, мій коханий друже!» — «Що ж сьогодні снилось тобі, любко?» — «Сон приснився, та дивненький дуже». — «Що ж за диво снилось тобі, мила?» — «Мені снились білії лелії...» — «Тішся, мила, бо лелія біла — квітка чистої та любої надії» (Леся Українка).

Є ще один спосіб запису діалогу — брати в лапки репліки лише однієї дійової особи:

«Що найкрасивіше в світі?» — Фіалка в горах. — «Що красивіше, ніж фіалка в горах?» — Любов. — «Що найяскравіше в світі?» — Сонце ранкове в горах. — «Що яскравіше від сонця ранкового в горах?» — Любов (Р. Гамзатов).

Прочитайте ще кілька діалогів і полілог. Зверніть увагу на оформлення реплік і розділових знаків у них:

1. *Вони вдивлялися одне в одного широко розчиненими очима:*
— Так тебе зовуть Василь?
— Так.
— Василь, Василик, а я Олеся. Поцілуй мене, Василику. Я така щаслива.
— А чого ти плачеш?
— Ні, я не плачу. Так мені гарно.
— Рідна моя. Чого ж ти плачеш?
— Це ж ти плачеш, Василику.
— Ти не забудеш мене?
(О. Довженко).

2. *— Чого ви, мамо, не злюбили Гриця?*
Яка вас думка все не полиша?
— Не служать очі на таке дивиться,
Щоб так двоїлась хлопцеві душа!
— Не вірте, мамо! Гриць такий хороший.
Він клявся, мамо, що навіки мій.
— Ой доню, доню, в їх до смутку грошей.
То ж Вишняки, то ж Галя, зрозумій.
Л. Костенко.

3. *Було в матері сім дочок. Одного разу поїхала вона в гості. Повернулася додому аж через тиждень. Коли ввійшла до хати, дочки почали говорити, як вони скучили за нею.*
— Я тужила за тобою, як маківка за сонячним променем, — сказала перша дочка.
— Я чекала тебе, як суха земля чекає краплини води, — промовила друга.
— Я плакала за тобою, як маленьке пташеня плаче за пташкою, — сказала третя.
— Мені тяжко було без тебе, як бджолі без квітки, — щебетала четверта.
— Ти снилася мені, як троянді сниться краплина роси, — промовила п'ята.
— Я виглядала тебе, як вишневий садок виглядає соловейка, — сказала шоста.

А сьома дочка промовчала. Вона зняла з ніг матері взуття і принесла їй води — помити ноги (Нар. тв.).

§ 157. Синтаксичний розбір речення з прямою мовою

Пряма мова може виражатися простим чи складним реченням або текстом. У зв'язку з цим під час синтаксичного розбору пряма мова та слова автора характеризуються як самостійні, синтаксично не зв'язані частини.

Порядок розбору:

1. Зазначити, що речення з прямою мовою.
2. Визначити слова автора і пряму мову.
3. З'ясувати, чим виражені слова автора і пряма мова — простими чи складними реченнями (пряма мова може виражатися й текстом).
4. Накреслити схему речення з прямою мовою.
5. Дати повну синтаксичну характеристику кожного речення, з яких складаються пряма мова і слова автора (див. зразки синтаксичного розбору простого і складного речення).

Зразок розбору:

Коли я крицею зроблюсь на тім вогні, скажіть тоді: «Нова людина народилась!»

Леся Українка.

Це речення з прямою мовою. Воно складається з двох частин — слів автора: *Коли я крицею зроблюсь на тім вогні, скажіть тоді* і прямої мови: *«Нова людина народилась!»*.

Перша частина — слова автора — це складнопідрядне речення: головне *скажіть тоді;* підрядне: *коли я крицею зроблюсь на тім вогні;* воно відповідає на питання *коли?* і є підрядним обставинним часу. Стоїть перед головним, з яким з'єднується сполучним словом *коли.*

Друга частина — пряма мова — речення просте, розповідне, окличне, двоскладне, поширене, повне, неускладнене.

Після слів автора перед прямою мовою ставиться двокрапка, а пряма мова береться в лапки. У словах автора на межі головного і підрядного речень ставиться кома. Речення прямої мови емоційно забарвлене, тому в кінці ставиться знак оклику.

Схема конструкції з прямою мовою:
А: «П!».

СТИЛІСТИКА

§ 158. Стилі мови. Типи і жанри мови

Стилістика — це розділ мовознавчої науки, який вивчає стильові особливості мови, принципи і способи добору мовних засобів для кожного стилю.

Основним поняттям стилістики є **стиль.** Це слово, що зводиться до латинського *stilus — загострена паличка для написання*, має багато значень і вживається як термін у літературі, мистецтві, архітектурі, соціології та інших науках.

Стилі — це основні різновиди літературної мови, що використовуються в різних сферах спілкування. Кожен із стилів має свої характерні особливості й реалізується у властивих йому жанрах.

Жанри — це різновиди текстів певного стилю, що різняться насамперед метою мовлення, сферою спілкування та іншими ознаками.

У сучасній українській літературній мові розрізняють такі стилі:

- розмовно-побутовий,
- науковий,
- офіційно-діловий,
- публіцистичний,
- художній,
- конфесійний.

Назви стилів мови	Сфера застосування	Мета спілкування	Основні види висловлювань	Основні стильові риси
Розмовний (розмовно-побутовий)	Побут, сімейні, дружні стосунки	Обмін інформацією, думками з близькими людьми, встановлення стосунків	Бесіди (діалоги), записки, листи близьким людям	Невимушеність, емоційність, порушення логічності, оцінний характер мовлення
Науковий	Наука і техніка. Навчання і освіта	Повідомлення про досягнення науки і техніки, пояснення закономірностей	Виступи, доповіді, лекції, диспути, статті, книжки на наукові теми, підручники	Абстрактність, точність, логічність, доказовість; книжність
Офіційно-діловий	Офіційні стосунки	Регулювання офіційних стосунків, приписи	Договори, закони, ухвали, ділові папери (довідки, звіти, накази та ін.)	Офіційність, точність
Публіцистичний	Суспільне життя, політика	Вплив, інформація про суспільно важливі справи	Виступи, доповіді, лекції диспути, статті, брошури	Закличність, пристрасність, оцінний характер мовлення
Художній	Мистецтво слова	Вплив шляхом зображення картин життя і характерів	Оповідання, повісті, романи, п'єси, вірші та ін., окремі замальовки	Образність, конкретність, емоційність, оцінний характер мовлення
Конфесійний	Регігійне життя	Поширення релігійного вчення, задоволення релігійних потреб	Релігійна література, казання, місіонерські бесіди, видання	Сакральність, образність, закличність, пристрасність, книжність

Стилі мови	Найхарактерніші для кожного стилю мовні засоби	
	Лексичні	Граматичні
Розмовний	Розмовні слова і фразеологізми: *читалка, брести, вийти із себе;* емоційно-оцінні слова: *розумниця, матінка*	Прості речення, різні за метою висловлювання, неповні речення, окличні речення, звертання, модальні частки, вигуки
Науковий	Слова з узагальнювальним (абстрактним) значенням: *опади, властивість;* терміни, віддієслівні іменники: *значення, докази*	Складні речення зі сполучниковим зв'язком, з дієприкметниковими зворотами; розповідні речення, питальні речення — для привертання уваги; вставні слова, що вказують на порядок думок і зв'язок між ними: *по-перше, таким чином.* Похідні прийменники: *у зв'язку з, відповідно до, залежно від*
Офіційно-діловий	Офіційні слова і вирази: *ухвала, міська рада, супровідний, повідомлення, анулювати;* мовленнєві штампи: *доводжу до Вашою відома;* віддієслівні іменники: *доручення, проживання*	Розповідні речення; речення з рядами однорідних членів; дієприкметниковими зворотами; складні з підрядними умовними, з'ясувальними; похідні прийменники: *у зв'язку з, відповідно до, у відповідь на.* Складені сполучники: *тому що, незважаючи на те що, у зв'язку з тим що*
Публіцистичний	Суспільно-політична лексика: *демократія, вибори, парламентаризм;* висока лексика: *поклик, відданість, патріот;* слова з різко негативним значенням: *злочин, запроданець, зрадник;* з переносним значенням	Спонукальні речення; окличні речення; риторичні запитання; поширені речення
Художній	Слова з конкретним значенням; з переносним значенням; емоційно-оцінна лексика; діалектизми, застарілі слова	Використання синтаксичних конструкцій найрізноманітніших видів. Використання дієслів одного часу чи способу в значенні іншого
Конфесійний	Релігійна лексика: *Бог, Святий Дух, Євангеліє, вівтар, іконостас;* слова церковнослов'янського, грецького та латинського походження: *блаженний, ангел, монах, меса;* архаїзми	Використання синтаксичних конструкцій різних типів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо? — Київ: Українська книга, 1997.
2. Бєляєв О., Симоненкова Л. та ін. Українська мова: Підручник для 10–11 кл. загальноосвітніх навчальних закладів з українською та російською мовами навчання. — Київ: Освіта, 2003.
3. Бурячок А., Гнатюк Г., Головащук С. та ін. Словник синонімів української мови: В 2-х т. — Київ: Наукова думка, 2001.
4. Вихованець І. У світі граматики. — Київ: Радянська школа, 1987.
5. Глазова О. Українська мова. 10 – 11 кл. Матеріали до уроків: Посібник для вчителя. — Харків: Ранок, 2000.
6. Глазова О., Косян В. Уроки української мови в 9 класі: Посібник для вчителя. — Київ: Педагогічна преса, 1997.
7. Гнатюк Л., Кононенко О. Українська мова: Старшокласникам і абітурієнтам. — Київ: Феміна, 1995.
8. Головащук С. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. — Київ: Либідь, 1995.
9. Горпинич В., Горяний В. Українська мова: Підручник. — Ч.2. — Київ: Вища школа, 1993.
10. Горяний В. Рідна мова: Підручник для 10–11 кл. — Київ: Освіта, 1995.
11. Гринчишин Д., Сербенська О. Словник паронімів. — Київ: Радянська школа, 1986.
12. Грищенко А., Мацько Л. та ін. Сучасна українська літературна мова/ За ред. А. Грищенка. — Київ: Вища школа, 2002.
13. Дмитренко Г., Росоха Ю. Українська мова: Навчальний посібник для учнів 9 кл./ За ред. М. Дмитренка. — Київ: Народознавство, 2000.
14. Коваль А. Слово про слово. — Київ: Радянська школа, 1986.
15. Козачук Г. Українська мова для абітурієнтів: Навчальний посібник. — Київ: Вища школа, 1994.
16. Козачук Г., Шкуратяна Н. Практичний курс української мови: Навчальний посібник. — Київ: Вища школа, 1993.
17. Лобода В., Скуратівський Л. Українська мова в таблицях: Довідник. — Київ: Вища школа, 1993.
18. Ломакович С. Українська мова в схемах і таблицях: Навчальний посібник. — Харків: Світ дитинства, 2001.
19. Матвієнко А. Рідне слово. — Київ: Всеукраїнське товариство «Просвіта», 1994.
20. Мацько Л., Сидоренко О. Українська мова: Посібник для старшокласників та абітурієнтів. — Київ: Либідь, 1995.
21. Міляновський Е. Шкільний довідник з української мови (5–11 кл): Навчальне видання. — Тернопіль, 2000.
22. Мовчун А. Етимологія граматичних термінів// Дивослово. — №7. — 2000.
23. Мовчун А. Наші помічники — розділові знаки// Дивослово. — №11. — 2001.

24. Ніколаєнко І., Терновська Т., Ужченко В. Збірник вправ і завдань з української мови. — Київ: Освіта, 1997.
25. Пазяк О., Сербенська О. та ін. Українська мова: Практикум. — Київ, 2000.
26. Пентилюк М., Іваненко О. Українська мова: Підручник-комплект. — Київ: Ленвіт, 2001.
27. Передрій Г., Смоленікова Г. Лексика і фразеологія української мови: Посібник для учнів. — Київ: Радянська школа, 1983.
28. Плющ М., Бевзенко С. та ін. Сучасна українська літературна мова/ За ред. М. Плющ. — Київ: Вища школа, 1994.
29. Плющ М., Грипас Н. Українська мова: Довідник. — Київ: Освіта, 2002.
30. Плющ М., Тихоша В. та ін. Рідна мова: Підручник для 9 класу гімназій, ліцеїв та шкіл з поглибленим вивченням української мови. — Київ: Освіта, 2002.
31. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навчальний посібник. — Київ: Либідь, 1999.
32. Пономарів О., Різун В. та ін. Сучасна українська мова: Підручник/ За ред. О. Пономарева — 2-ге вид., перероб. — Київ: Либідь, 2001.
33. Словник української мови: В 11-ти т. — Київ: Наукова думка, 1970–1980.
34. Терлак З. Українська мова: Збірник вправ із синтаксису та пунктуації. — Львів: Світ, 1999.
35. Тихоша В., Караман С. Рідна мова: Підручник для 8 класу гімназій, ліцеїв та шкіл з поглибленим вивченням української мови/ За ред. М. Плющ. — Київ: Освіта, 2000.
36. Ткаченко Є. Українська мова: Навчальний посібник. — Харків: Консул, 2001.
37. Ткачук О. З історії розвитку графіки// Дивослово. — №7. — 2000.
38. Українська мова: Підручник. — Ч.1./ За ред. П. Дудика. — Київ: Вища школа, 1993.
39. Український правопис/ АН України, Інститут мовознавства ім. О. Потебні; Інститут української мови. — 4-те вид., випр. й доп. — Київ: Наукова думка, 1993.
40. Чак Є. Чи правильно ми говоримо? — Київ: Освіта, 1997.
41. Чукіна В. Граматика української мови в таблицях і схемах. — Київ: Логос, 2002.
42. Чукіна В., Почтаренко О., Почтаренко Г. Український правопис у таблицях, схемах, коментарях: Довідкове видання. — Київ: Логос, 1998.
43. Шевченко Л., Різун В., Лисенко Ю. Сучасна українська мова: Довідник/ За ред. О. Пономарева. — Київ: Либідь, 1993.
44. Шелехова Т., Остаф Я. та ін. Рідна мова: Підручник для 9 класу. — Київ: Освіта, 1998.
45. Ющук І. Практикум з правопису української мови. — Київ: Освіта, 1997.
46. Ющук І. Рідна мова: Пробний підручник для 8 кл. — Київ: Освіта, 1998.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Література кожного народу –
це найкраще дзеркало його життя.
І. Франко

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Фольклор (від англійського *folklore* — буквально *народна мудрість, народні знання*) — важлива складова частина культури народу, яка є втіленням поглядів, ідеалів та прагнень людей. Цим терміном окреслюють усю творчу діяльність народу: поезію, музику, театр, танець, архітектуру, художнє й декоративно-ужиткове мистецтво.

На позначення згаданого обсягу понять також уживаний термін *народна творчість*.

Усна народна творчість — вужче поняття, ним позначають художню словесну творчість широких мас, сукупність народних обрядових дій. Синонімічні назви — *народна поетична творчість, народна словесність*. Традиційно в літературі терміном *фольклор* називають усну народну творчість.

Народнопоетичні твори складалися, виконувалися й поширювалися протягом віків усним шляхом. Народна поетична творчість в основному була анонімною. Хто створив пісні, казки, думи та інші зразки фольклору, ми не знаємо. Лише зрідка історія зберігала імена окремих авторів. Наприклад, гадають, що пісні «Ой не ходи, Грицю», «За світ встали козаченьки» склала Маруся Чурай, яка жила в Полтаві в середині XVII ст.

Ще одна ознака фольклору: колективне творення. Фольклорний твір постійно зазнає змін. Своєрідною особливістю народної творчості є варіантність (паралельне існування кількох версій твору).

Фольклор — це передісторія літератури, джерело її виникнення. Українська народна словесність надзвичайно багата та різножанрова. Вона охоплює і міфологію, і календарно-обрядову творчість, і родинно-обрядову творчість, і героїчний епос, і балади, і ліричні пісні, і казки, і легенди та перекази, і прислів'я та приказки, і загадки, і колискові.

§1. Українська міфологія

Первісне уявлення прадавньої людини про навколишній світ відбите в міфах.

Міфи (від грецького *mythos — слово, сказання; оповідь, байка*) — народні перекази про явища природи, богів чи обожнюваних героїв, уявних істот.

Усесвітньо відомі давньогрецькі й давньоримські міфи про Зевса-Аполлона, Афродіту-Венеру, Діану-Артеміду, Прометея, Геракла тощо. Насильницьке й тотальне запровадження християнства, агресивна боротьба

з дохристиянськими віруваннями слов'ян, з язичництвом, спалення дерев'яних та потоплення кам'яних «поганських» ідолів, яким поклонялися наші предки, призвели до того, що нинішні покоління майже втратили зв'язок з багатющою скарбницею слов'янської міфології. Утім, не слід ототожнювати міфи з релігією. Вони не можливі без неї, але й не є спеціальним релігійним творінням. На думку І. Зварича, міфологія стоїть ближче до поезії, ніж релігія. Міфологія генетично споріднена з фольклором і літературою. Міфотворчість властива всім народам світу. У міфах людина прагнула пояснити для себе походження Всесвіту, створення людини, тварин. Усі народи світу мають міфи про походження Сонця, Місяця, Землі, неба, гір, річок, морів, озер. Отже, міфотворчість можна вважати одним з найдавніших виявів колективної людської свідомості, таких, як мистецтво, наука. Міфи народжуються, помирають, змінюючись знову ж таки міфами. «При широкому розумінні міфотворчості ми можемо говорити, — зауважує І. Зварич, — що кожна епоха людської цивілізації творить про себе саму міф, зі своєю міфопоетичною моделлю, картиною світу. Крім цього, кожна окрема людина творить про себе міф, живе в міфологізованій нею реальності». Міф актуальний для людини в усі часи, тому постійно впливає на літературу.

Не можна вважати міф абсолютною вигадкою, фантастичним вимислом. Міф містить у собі обсяг людських знань про світ. Б. Степанишин зазначає: «Хоча легенди та міфи – це не літописні хроніки, але вони й не вислід суцільної фантастики: в основі їх лежать прадавні перекази, а перекази народжуються з бувальщин, отих віддзеркалень людського буття. Саме з цього єдиного джерела й народився міф про квітучу країну Оріану, нашу правітчизну, про Бога всіх богів — Всебога — Дажбога, про бога вогню Сварога і богиню води Дану та інших».

Як стверджує С. Пінчук, міфологія українців пронизує всі пори національного буття, пронизує всі фази людського існування від народження до смерті. Вона відбиває не тільки стан людської душі, але й усю гаму її взаємин з природою. На думку дослідника, укорінення міфів у психології і побуті нашої нації настільки глибоке, що з ним не витримало бою християнство, яке було змушене поступитися, дати дорогу дохристиянському досвідові, особливо в галузі обрядовості. Прикладом може послужити водіння Кози з вертепом. Християнська церква, бажаючи вкорінитися навічно, учинила дуже мудро. Не змігши стерти з пам'яті народу

свята, обряди, звичаї, вона узаконила їх. Різдво, Вербна неділя, Зелені свята, Івана Купала, Маковія, Спаса і т. ін. — усі мають язичницьке походження. Проте в таких перетвореннях немає нічого дивного, бо на новому етапі розвитку людської цивілізації старі форми культури наповнюються новим змістом.

Крізь тисячоліття дійшли до нас образи Оріани, Рода, Дажбога, Лади, Сварога, Перуна, Світовида, Ярила, Велеса, Спаса, Берегині й десятків інших богів. Вони були уособленням сил природи (сонця, грому, блискавки, вітру тощо) і охоронцями життя людей.

На відміну від грецької, в українській міфології родинного зв'язку між богами не було. Ми чітко не знаємо, ким вони доводяться один одному. Боги вважалися всесильними та постійно були присутні в повсякденному житті людини. Пригадаємо хоч би «Плач Ярославни» із «Слова про похід Ігоря», у якому князева дружина звертається до сил природи з проханням допомогти коханому.

В останнє десятиліття були перевидані ґрунтовні дослідження та з'явилася ціла низка нових цікавих розвідок про міфологію, як-от:

1. М. Костомаров. Слов'янська міфологія. — Київ, 1994.
2. Митрополит Іларіон. Дохристиянське вірування українського народу. — Київ, 1992.
3. І. Нечуй-Левицький. Світогляд українського народу. — Київ, 1992.
4. В. Давидюк. Українська міфологічна легенда. — Львів, 1992.

§2. Календарно-обрядова творчість

Давні уявлення, релігійні культи та язичницька міфологія зумовили слов'янські ритуали. До появи та в процесі розвитку трипільської культури, головні елементи якої успадкували українці, були сформовані та утверджені календарно-обрядові традиції, що ґрунтувалися на особливостях природної циклічності й, отже, різних етапів сільськогосподарської праці.

Наші предки намагалися задобрити сили природи, від яких залежало їхнє життя та успіх у господарюванні.

Календарно-обрядові пісні — обов'язковий елемент театрального ритуального обрядового дійства.

Відповідно до чотирьох пір року, а також періодів у хліборобстві — приготування до сівби, сіяння, вирощування, збирання врожаю, — виділяють чотири цикли календарно-обрядової творчості — зимовий, весняний, літній, осінній. Кожен із циклів, як правило, об'єднується навколо одного центрального свята, якому надається найважливіше значення.

Усі календарно-обрядові свята, а також обрядові дійства, що виконувалися з їх нагоди, мали чотири значення: релігійне, поминальне, хліборобське та родинне.

Обряди зимового циклу. Вони пов'язані не тільки з періодом очікування весни як часу сівби, а й з давніми міфами про народження Всесвіту.

Центральним святом цього періоду є Різдво, святкування якого відбувалося за сценарієм, що передбачав обрядодії. До наших днів збереглося драматичне дійство «Водіння кози», що виконується на Щедрий вечір.

Зимовий цикл календарно-обрядової творчості містить колядки, щедрівки, посівальні та водохресні пісні.

Колядки — народні пісні, що виконуються з нагоди святкування Різдва.

Серед родинно-господарських колядок значну частину становлять колядки-побажання здоров'я, успіху та процвітання родині; врожаю на полі, на городі; удачі у різних видах праці; багатого приплоду худоби. Ці колядки тяжіють до замовлянь. «Колядники своїми розкішними образами накликають се багатство, щастя, шану і славу на свого господаря... Обрядові і пісенні поздоровлення і величання — се рід закляття на щастя, на здоров'я, котре й досі заховалося в усній традиції...»:

У тебе вівси жеброванії,
У тебе ячмені золотії,
У тебе коні все турецькії,
У тебе стрільби все стрілецькії,
У тебе воли, як стодоли,
У тебе корови, як обороги,
У тебе вівці коні покрили,
У тебе худоби без рахуби,
У тебе скрині все кованії,
У них червінці нерахованії.

З прийняттям християнства язичницькі колядки дуже повільно засвоюють біблійно-християнські елементи, які впродовж довгого часу вкраплювалися в давні тексти. Згодом назви язичницьких божеств та інших реалій замінилися християнськими. Наприклад, повтор у колядках «Ой Даждьбоже» видозмінився у «Ой, дай, Боже» або «Дай же, Боже».

Християнська церква, борючись проти ідолопоклонства, намагалася викорінити язичницькі свята календарної обрядовості. На противагу язичницьким святам у ті самі дні стали святкувати християнські урочистості. Зимовий цикл став величанням народження Ісуса Христа. Тому з часом колядки поповнилися мотивами про Христа, Діву Марію, Петра та Павла. Колядка **«Добрий вечір тобі, пане господарю»** — яскравий приклад поєднання дохристиянської образності (образи хлібів, зерна, святкового столу, мотив гостювання в господаря) з окремими християнськими вкрапленнями. Наприклад:

Добрий вечір тобі, пане господарю,
Радуйся, ой радуйся, земле,
Син божий народився!
Накривайте столи та все
килимами,
Та кладіть калачі з ярої
пшениці,
Бо прийдуть до тебе три
празники в гості,
А той перший празник —
то Різдво Христове,
А той другий празник —
святого Василя,
А той третій празник — свята
Водохреща.

Як зазначає І. Франко, там, «де колядка наша черпала зміст прямо з оповідання євангельського, а форму з пісні народної і де надто правдиво релігійний настрій і глибоке чуття автора здужало перетопити ті далекі від себе елементи, ми одержали пісні справді взірцеві, твори високої поетичної самостійності, яких не постидалась би жодна література на світі... твори, котрі справедливо і по заслузі здобули собі серед народу таку широку популярність і не стратять її доти, доки серед народу тривати буде тепле чуття релігійне і прив'язання до своїх гарних поетичних звичаїв і обрядів».

Поширеним жанром календарно-обрядової лірики зимового циклу є *щедрівки*. На відміну від колядок, які первісно супроводжували магічне язичницьке дійство, пов'язане з народженням Всесвіту та божества сонця Коляди, щедрівки є піснями іншого свята — Нового року, пов'язаного з величанням місяця. Свято, метою якого було вблагати духів неба та землі сприяти в господарстві, отримало назву Щедрого вечора. Пісні, які виконували в цей час, називають щедрівками. Обов'язковими персонажами ритуального дійства, під час якого виконували щедрівки, були Маланка (дочка богині Лади) і Василь (місяць).

У минулому предки-слов'яни прихід Нового року святкували в березні, під час весняного рівнодення. Тому в щедрівках часто трапляються картини та образи весни: поля, квіти, приліт птахів тощо:

Щедрик, щедрик, щедрівочка,
Прилетіла ластівочка.
Стала вона щебетати,
Господаря викликати.

Сьогодні колядки, щедрівки, посівальні пісні втратили своє магічне підґрунтя, позбулись ореолу святості, таємничості (крім християнських), часто набувають гумористичних ноток. Такі веселі пісні часто виконують діти:

Я маленький сівачок,
Дайте гроші в кулачок,
Не давайте копійки,
Бо діряві кишеньки,
А давайте паперові, —
Будьте ґазди гонорові.

У другій половині XVII ст. у середовищі студентів Києво-Могилянського колегіуму (згодом академії) зародилася *вертепна драма*. Спершу її основні мотиви та образи були винятково християнсько-біблійні. В основу сюжету покладено євангельські розповіді про народження Христа, поклоніння пастухів, яким ангели сповістили радісну новину, принесення дарів тощо. Вертепну драму виконували студенти, які ходили від оселі до оселі й звеличували народження Спасителя. Головними образами тут були новонароджений Ісус, Божа Мати, пастухи, ангели, Ірод та ін. Дія в цих театральних творах супроводжувалася виконанням біблійних колядок чи духовних пісень. Часто біблійна вистава була лише частиною вертепного дійства, другою ж частиною ставали театральні сценки на світську тематику з відтворенням елементів життя простих людей. Ці епізоди з народного життя, як правило, гумористично-сатиричного характеру, стали основою виникнення та поширення *народної драми*, у якій розігрували вистави на суспільно-побутові теми, імітували сценки із селянського чи козацького побуту, процеси праці, у жартівливому тоні розповідали про дотепні вигадки з життя. Головними персонажами цих народних комедій були селянин, мірошник, корчмар, циган, козак, дід, баба тощо.

Для прикладу наведемо драматичну гумористичну сценку **«Явтух»**. Говірка молодиця або дівчина напрошується до небалакучого Явтуха, який ніяк не хоче піддаватися її чарам. Та розумна й дотепна жінка зуміла знайти «ключик» до цього мовчуна, примовляючи до нього: «Мій друже», «Да коли твоя ласка». Явтух, який спочатку однозначно відмовлявся: «Не скажу!», «Не хочу!», «Не дам!» — згодом подобрішав та дозволив сісти на воза «скраєчку», взяти грушку, але «гниленьку», і навіть поцілувати себе, попереджуючи: «Не задуши й не вкуси».

Обряди весняного циклу. У давнину твори, виконувані у весняний час, були своєрідними магічними замовляннями, спрямованими на те, щоб прискорити весняне відновлення природи. Часто обряди супроводжувалися танцями.

Веснянки (гаївки, гагілки) — пісні, які мають закличний характер («закликають весну»), славлять прихід весни та оспівують воскреслу природу, висловлюють сподівання на добрий урожай. Наприклад:

Прийди, прийди, весно,
Прийди, прийди, красна,
Принеси нам збіжжя,
Принеси нам квіток.

Обряди літнього циклу. Усна народна творчість літнього циклу є продовженням річної календарної обря-

довості. Давні предки-слов'яни святкували прихід літа з настанням тепла, тобто з повною перемогою літа над зимою. Центральне свято — день Купала, а всі інші вважаються своєрідним приготуванням.

Відповідно до літніх свят та обрядів виділяють: маївки, русальні пісні, петрівчані пісні, купальські пісні.

Маївки (від *«май» (травень)* або *«маяти» (прикрашати зеленню)* або *«мавки» (духа лісу та поля)*) — пісні, якими супроводжувалися обряди Зеленої (Клечальної) неділі та пов'язані з нею розваги молоді. До цього свята всі будівлі в селі, ворота та вулиці «клечалися» — прикрашалися зеленню. Це, на думку давніх людей, мало відганяти нечисту силу. Цей день вважався початком святкування Русалій, які знаменували повне завершення весни й настання літа.

Окрему групу становлять маївки, якими супроводжувалися обряди прикрашання худоби, — пастуші пісні. Наприклад:

Мене мама будила (2)
І так мене просила,
Аби я збирав цвіточки (2)
Худобі на віночки.

Тема молодечих ігор відбита в маївках, якими супроводжувалися ритуали «гойдалки» — гойдання дівчат та хлопців на «вербових колисках».

Русальні пісні — жанр календарно-обрядової лірики, пов'язаний зі святкуванням Русалій (Русального тижня, Русального Великодня). У русальних піснях широко відображені образи землі, води, місяця, ночі, берега, річки, криниці, верби тощо, як-от:

Ой вигляни, срібний місяцю,
із-за хмароньки,
Бо повинна вийти з води
сестриця-русалонька.
Розпрощалася вона зі світом,
моя мила,
А сьогодні повинна вийти,
бо Зелена неділя.

Хоч русальні пісні сповнені глибокого ліризму, поетизації образів лісових, польових та водяних істот, уважалося, що русалки можуть завдати багато шкоди людям і навіть забрати їх із собою на дно річки, озера.

Завершували Русалії проводами русалок із села:

Проводили русалочки, проводили,
Щоб вони до нас не ходили,
Да нашого житечка не ломили,
Да наших дівчаток не ловили.

Кульмінацією ритуалів та ігрищ літнього періоду було свято Купала, що супроводжувалося *купальськими піснями*. Цей день уважався шлюбом води і сонця (Лади з Купалом).

Вінок у купальських піснях є давнім язичницьким образом, символом річного коловороту, сонячного світла, безконечності, а також дівочої долі.

Вийди, вийди
До нашого Лада-гай!

Подаруй віночки нам,
Ой Купало-Купалочко,
Віночки подай!

Одним з купальських ворожінь був обряд пускання вінків на воду. За тим, як вони пливли (швидко, обертаючись, тонучи, зв'язавшись з іншим вінком тощо), визначали майбутню долю.

Удень купальські ігри відбувалися навколо рядженого деревця (Купайлиці), а ввечері — навколо ритуального вогнища, що має «горіти високо», символізуючи з'єднання землі з небом. Обряд перестрибування через вогонь символізує очищення. Потім молодь ішла в ліс «шукати цвіт папороті».

Згодом церква в цей день установила свято святого Івана.

Обряди осіннього циклу. Осінній цикл — останній у календарно-обрядовій творчості. Він завершує кільце річної обрядовості. Більшість обрядів цього циклу пов'язані не з конкретною датою чи святковим днем, а з виконанням певного виду хліборобських робіт в окремого господаря — початок збору врожаю, завершення жнив, період косовиці тощо. Відповідно до етапів та видів праці обрядові пісні осіннього циклу поділяють на жниварські (зажинкові, жнивні та обжинкові), косарські та гребовицькі.

Зажинкові пісні супроводжують початок збору врожаю. У них збереглися мотиви звертання до сил природи та самої ниви:

Говорила нивка, щоб не боліла спинка,
Ні спина, ні голова, щоб ціле літо здорова була.

Жнивні пісні супроводжували працю на полі під час жнив. У них величається поле, процес жаття і самі женці:

Там у полі криниченька,
Навколо пшениченька.
Там женчики жали,
Золоті серпи мали,
Срібнії юрочки,
Що в'язали снопочки.

У жнивних піснях поряд з оспівуванням роботи звучать мотиви, якими женці закликали жати швидше до кінця. Такими піснями вони підбадьорювали одне одного, коли день наближався до завершення, співали про близький час відпочинку, смачної вечері:

Наша хозяїчка дома домує
Та женчикам вечероньку готує...
Варила вареничка в сметані,
Ідуть мої женчики кохані.

У жниварських піснях пізнішого періоду (часу панщини, кріпацтва, наймів) часто звучать нарікання на непосильну працю без відпочинку. Інколи женці співом докоряють сонцеві за те, що їх палить, або просять вітер їх освіжити.

Обжинкові пісні супроводжували завершення жнив, праці на полі. Обжинки були часом радощів за зібраний урожай. Багато обжинкових пісень зберегли елементи описів обрядів плетення вінка з колосків, заряджання княгині, процесії женців від поля до дому господаря. Наприклад:

Кругом, женчики, кругом
Понад зеленим лугом
Женчики кружинають,
Пшениці дожинають,
Кінець нивоньці, кінець,
Будемо плести вінець.
То з жита, то з барвінку
На хорошую дівку.

В нашого господаря
Та золотая брама.
Мальовані одвірки,
Зробим сьогодні обжинки.
Світи, місяцю, з рога,
Щоб була видна дорога.
Щоб з неї не зблудити,
Віночка не згубити.

§3. Родинно-обрядова творчість

Родинно-обрядова творчість пов'язана з ритуально-обрядовими діями, які виконуються з нагоди основних етапів життя людини. У наші дні ці обряди становлять частину народних традицій.

З-поміж усього розмаїття давніх ритуалів до нашого часу збереглися системи обрядів весілля, народження дитини, смерті та ритуальні дії, пов'язані з закладенням та будівництвом нового дому та новосіллям.

Весілля тісно пов'язане з *народною драмою*. У певному розумінні система ритуалів і традицій з нагоди одруження наречених становить цілісне драматичне дійство, кожен з учасників якого виконує призначену йому роль. Весілля — довготривалий святковий церемоніал, у якому Лановики виділяють такі етапи:

- передвесільний (сватання, заручини, змовини);
- приготування до весілля (запрошення на весілля, випікання короваю, завивання гільця чи весільного деревця, дівич-вечір, або вінкоплетення, оглядини, або відвіз сорочки);
- весілля (посад, розплітання коси нареченої, батьківське благословення, приїзд нареченого, гостина, «викуп» нареченої, прощання нареченої з рідними, від'їзд подружжя до оселі молодого, гостина в домі нареченого, «комора»);
- післявесільний (понеділкування, або почепини, пропій, або перезва).

Народні лірично-пісенні твори, якими супроводжується ця послідовність дій, називають *весільними обрядовими піснями*. Весільний обряд став символом нескінченності людсь-

кого буття. На певних етапах життя народу він урізноманітнився, збагатився окремими деталями, навіть змінився за формою. Проте незмінним лишався його первісний зміст: утворення нової сім'ї, радість рідних і близьких, бажання бачити їх у щасті й достатку:

Зелений барвінок, стелися,
стелися —
Закоханих двоє за руки взялися,
За руки взялися, любити
поклялися.
Хай дні ваші будуть веселі, щасливі,
Хай родяться діти хороші,
вродливі,
Хай вірних вам друзів життя
посилає,
Хай щира любов у серцях
не згасає.

§4. Малі жанри

Прислів'я і приказки

Прислів'я та приказки належать до малих жанрів усної народної творчості. Хоч вони й короткі, на один-два рядки, але мають усі ознаки художньо довершених творів.

У прислів'ях та приказках відображено багатовікову мудрість народу, практичний досвід людини в різних сферах її діяльності, різноманітні явища суспільного життя й природи, передано горе й радість людини, її мрії та прагнення.

Прислів'я виникли дуже давно. Як указує їхня назва, у житті вони вживаються при слові, при розмові, набираючи в кожному окремому випадку відповідного значення.

Прислів'я та приказки — це стійкі афористичні вислови, що в стислій, точній формі висловлюють думку про певні життєві явища, людські вчинки тощо. Прислів'я містить завершену думку, приказка висловлює думку неповно, часто є частиною прислів'я.

Прислів'я:

Кров людська не водиця,
проливати не годиться.
Найшла коса на камінь: коса
не втне, камінь не піддасться.
Береженого Бог береже,
а козака шабля стереже.

Приказки:

Старість не радість, похорон
не весілля.
Або пан, або пропав — двічі
не вмирати.
Моя хата скраю — я нічого
не знаю.

Баба з воза — кобилі легше.
Кров людська — не водиця.
Найшла коса на камінь.
Береженого Бог береже.
Старість не радість.
Або пан, або пропав.
Моя хата скраю.
Баба з воза.

Прислів'я — маленький поетичний твір, що складається лише з од-

ного речення, яке може бути простим («За праве діло стій сміло», «Кожному мила своя сторона») або складним («Праця чоловіка годує, а лінь марнує», «Не лінуйся рано вставати, а соромся довго спати», «Бджола мала, а й та працює»).

Прислів'я змінюють свій зміст залежно від застосування. Більшість прислів'їв можуть уживатися у двох значеннях: *прямому* («Сам пропадай, а товариша з біди визволяй», «Добре роби, добре й буде») і *переносному* («Під лежачий камінь вода не тече», «Любиш кататися — люби й саночки возити», «Який стук, такий і грюк»).

Тематично прислів'я охоплюють усі сфери людської діяльності, будь-яке життєве явище (дружбу, працю, віру, війну, сім'ю, страх).

Про батьківщину: «Рідний край — земний рай».

Про дружбу: «Дружба та братство дорожчі за багатство».

Про працю: «Уперта праця все переможе».

Про навчання: «Гарно вчити того, хто хоче все знати».

Про людські вади: «Лукавий чоловік на словах любить, а ділом губить».

Прислів'я влучні, виразні, ритмічні. Будова прислів'їв відзначається симетричністю, поділом на частини, що римуються. Така милозвучність прислів'їв допомагає легше запам'ятовувати й виголошувати їх, мова відзначається стислістю, лаконічністю, тут не тільки немає багатослів'я, але часто випускаються члени речення, необхідні в звичайній розмовній мові:

Знає кума — знає півсела.

Прислів'я побутують в українській словесності з найдавніших часів і не втрачають своєї актуальності донині.

Загадки

Загадка (від *«гадка» — думка, «гадати» — думати, мислити*) — короткий твір, у якому в завуальованій алегоричній формі зашифровано певний предмет чи явище, первісне значення яких треба відшукати. Кожна загадка — це художній опис, яскраве зображення загаданих предметів і явищ. У загадках, як і в прислів'ях, виражені спостереження народу над явищами людського життя та природи, відбито його досвід, мудрість, його вміння образно мислити. Загадки — один з найдавніших і найпоширеніших видів народної творчості. У свідомості людей вони живуть тисячоліттями. Чимало загадок зберігають і відображають первісні, міфологічні погляди на природу: «Той, що живе в лісі» *(лісовик)*, «Той, кого не згадують о півночі» *(чорт)*, «Високо стоїть, одно око має, усюди заглядає» *(сонце)*. Пізнаючи природу, людина змінювала свої погляди. Загадки завжди були однією з форм

навчання молоді, через них передавався життєвий досвід народу, знання, з їх допомогою розвивалися розумові здібності, кмітливість. Пізніше загадування загадок набрало розважального характеру: їх загадували під час свят та забав, на вечорницях. Сьогодні загадки майже повністю перейшли в дитячий фольклор. Народ пам'ятає старі загадки та весь час складає нові, у яких відображено спостереження за новими явищами життя. З появою книги, автомобіля, літака, паровоза з'являються загадки про ці предмети: «Мовчить, а всіх навчить» *(книжка)*, «Що летить — крило має, а крилами не махає?» *(літак)*, «Огнем не запалиш, водою не погасиш» *(електрика)*, «Дерево та дріт — кричить на весь світ» *(телеграф)*.

§5. Казки

Казка — епічний твір народної словесності, у якому відображене уявлення первісних людей про навколишній світ. Вона має чітку композиційну будову, яскраво виражену колізію, в основі якої лежить протиборство між добром і злом, що завершується перемогою добра.

Казка — твір, побудований на вимислі, тому вже не сприймається як дійсність.

У казці час і простір мають своєрідне відображення. Герой проводить у дорозі 3, 5, 7, 9, 12 років, але додому завжди повертається таким, яким покинув свою оселю. Простір у казці теж величина умовна. Ніколи детально не описується житло, природа, оточення. У багатьох творах простір ділиться на два виміри — цей світ і той світ — реальність і «тридев'яте царство».

Казкові персонажі змальовані загальними рисами, вони ідеалізуються, звеличуються, гіперболізуються. Головні образи тут завжди антагоністичні: один уособлює добро, прекрасне, інший — втілення зла, потворного.

Традиційним є поділ казок на казки про тварин (птахів, рослин, комах); чарівні (фантастичні); соціально-побутові (реалістичні). Найдавніші за походженням — казки про тварин.

Казки про тварин. Найпоширенішим образом у цих казках є образ *Вовка*, що свідчить про вшанування цього звіра у східнослов'янських народів. Бажання прадавніх людей володіти силою та спритністю свого лісового ворога, можливістю захистити себе, породило велику кількість епічних творів про вовкулаків.

Найдавнішим зразком оповіді з центральним образом вовка є **«Казка про вовка-колядника (щедрувальника)»**, який приходить на Різдво до діда й виколядовує в нього овечку, козу, коня, бабу, а потім — самого

діда, відносить усе до лісу і там з'їдає. Казка збереглася в небагатьох варіантах і зафіксувала давнє ставлення людини до дикого тотема, з яким «не сила боротися», а треба задобрювати, виконуючи його волю та побажання. Проте вовк не завжди постає в казках грізним і лютим. Він не завжди панує в лісовому царстві, його неважко обдурити. Поширине звертання до вовка в казках «вовчику-братику», «вовчику-панібратику», у якому приховане бажання людини поріднитися з ним, заручитися його підтримкою й покровительством (адже брат — це «свій» — не може завдавати шкоди).

Схоже змальовано образ іншого лісового хижака — *Лисиці*, яку величають «лисичкою-сестричкою». Вона хитра, здатна на всілякі вигадки, тому може обдурювати сильніших за себе. У багатьох казках вовк та лисиця — спільники. Однак часто вони намагаються обдурити одне одного, щоб забрати собі всю здобич («Про лисичку-сестричку і вовка», «Лисичка-сестричка і вовк-панібрат»).

Ведмідь, володар лісу, нерідко виступає в казках разом з вовком та лисицею. Під впливом фольклору інших народів в українській казці з'являється *Лев* — цар звірів.

Люди у творах цього жанру відтворили своє уявлення про життя тваринного світу, моделюючи його за зразком світу людського. Хижаки в народних казках панують над слабшими — зайцем, білкою, їжаком. Менші за допомогою хитрощів можуть обдурювати страшного й сильного ворога («Як заєць обдурив ведмедя», «Лев та заєць»).

Чарівні казки. Найбільшу групу казкового народного епосу становлять чарівні (фантастичні) казки. Незвичайність є обов'язковим елементом цього жанрового різновиду. Окрему підгрупу становлять *героїчні* казки. Їх називають так тому, що центральним у них є образ героя-богатиря, лицаря, доблесного, мудрого та звитяжного. Цей герой веде складну й важку боротьбу з ворогами, долаючи численні перешкоди («Кирило Кожум'яка», «Котигорошко», «Іван-богатир»). Це — богатирі, що перемагають зміїв-людожерів, Кощія Безсмертного, Бабу-Ягу, допомагають знедоленим, покривдженим, захищають їх інтереси, уміють досягти поставленої мети. Їм допомагають і шапка-невидимка, і чарівний меч, і чоботи-скороходи, і килим-самоліт, а також рослини й тварини, що говорять людською мовою.

У чарівних казках центральним персонажем постає знедолена героїня, яка потрапляє, як правило, в інший світ (дивний ліс, підземне чи морське царство), і там з нею відбуваються незвичайні події («Дванадцять місяців»,

«Про дідову та бабину дочку», «Кривенька качечка», «Яйце-райце»).

Соціально-побутові казки виникли пізніше від інших. У них відображене розуміння правди і кривди (несправедливості), добра і зла. Їхніми героями виступають прості люди: бідний селянин, наймит, солдат, ремісник. Вони чесні, працьовиті, справедливі, сміливі, розумні, уміють постояти за себе й за інших. У цих казках гнівно засуджується неправда, жорстокість, заздрість, підступність («Про Правду і Кривду», «Дивна сопілка», «Мудра дівчина», «Названий батько»).

Наприклад, у казці **«Мудра дівчина»** розповідається про своєрідне змагання в кмітливості, тямучості між простою дівчиною і пихатим самовпевненим паном.

Проста дівчина-біднячка сміливо виходить на двобій і перемагає, засвідчивши свою моральну й розумову перевагу. Маруся глибоко шанує свого батька, бажає допомогти йому в скрутному становищі. Вона кмітлива, спостережлива, вдумлива. Казка має характерні ознаки: *традиційний початок* («Було собі два брати — один убогий, а другий багатий»); сюжет побудований за *принципом ретардації* (штучного уповільнення або затримки в розгортанні дії) — Маруся відгадує *три* загадки пана, виконує *три* завдання; у казці наявні *сталі вислови* («Іде додому той чоловік і знов плаче...», «Іде знов батько плачучи додому» та ін).

Благородство й розум Марусі перемагають.

Казки, як жанр усної творчості, є невичерпним джерелом народної образності, символіки, поетики.

§6. Історична проза

Народна проза, увібравши риси світогляду українців, дає можливість сягнути глибин далекого минулого наших предків, зрозуміти їхній спосіб мислення та світовідчуття. Основні жанри історичної прози: легенда, переказ, народні оповідання, бувальщина.

Легенди

Легенда — народне оповідання про події, які сприймаємо як достовірні, вірогідні.

Міфологічні легенди — це фантастичні оповіді про чудодійні перетворення людей на звірів, птахів, у квіти й рослини, а також про русалок, водяників, вовкулаків, перелесників тощо. У всіх слов'янських народів побутує легенда **«Про вужа-перевертня»**, який полонив біля води дівчину, став її чоловіком і оселився в її домі. Затуживши за своїм родом, він повертається назад і залишається там назавжди. По дружину він посилає

свого товариша, та вона не хоче покинути свій рід і йти за чоловіком, а тому перетворюється на зозулю. (Інший варіант — хтось із родичів дружини вбиває чоловіка-вужа, дружина обертається глухою кропивою).

Апокрифічні легенди — це усні оповідання на біблійні чи євангельські теми, про святих.

Історичні легенди — це оповідання про незвичайні, фантастичні епізоди, пов'язані з історичними подіями минулого. Це легенди про походження міст, гір, річок, долин, про конкретні історичні постаті.

Легенда **«Про Михайлика і Золоті ворота»** розповідає про те, як під київськими стінами зупинився Батий з військом. Щоб проявити зневажливе ставлення до хана, відважний воїн, Михайлик, випустив стрілу, яка впала в ханову тарілку. Батий сказав киянам, що відступить від міста, якщо вони видадуть йому за це Михайлика. Мешканці міста порадилися й вирішили видати. Михайлик, почувши це, виламав Золоті ворота, що закривали чужинцям дорогу в місто, настромив їх на спис, і, проїхавши непоміченим через ворожий табір на коні, подався до Царгорода.

Так у Царгороді з'явилися Золоті ворота, а Київ був відданий на поталу ворогові.

Життя Запорізької Січі, її закони й табу, легендарні перемоги козаків, звитяжні подвиги окремих лицарів сприяли виникненню й поширенню незчисленної кількості легенд. Уся історія від зародження козацтва до зруйнування Січі супроводжується легендарними оповідями. Народ по-своєму пробував пояснити походження козаків: чи то з маленьких дітей, що заблудили або повтікали з дому, чи з воїнів, яких один магнат посилав на допомогу іншому, а вони вирішили не йти на службу й поселилися в степу, чи з дванадцятьох братів, які жили в лісі. У багатьох оповіданнях козаків змальовано як окремий народ, що звався чорногорами. Січовики — це богатирі, наділені велетенською силою та надприродними якостями й уміннями: «запорожці дванадцятьма мовами вміли говорити, з води могли сухими виходити. Коли треба, вміли на людей і сон насилати, й туман напускати, вміли й у річки переливатися. Вони мали в себе такі дзеркала, що, дивлячись у них, за тисячу верст бачили, що воно в світі робиться...». Велика частина козацьких легенд присвячена конкретним історичним постатям (кошовий Сірко, Семен Палій, Морозенко, Богдан Хмельницький, Ґалаґан...)

Надприродною силою наділялися ватажки селянських повстань різного часу І. Ґонта, М. Залізняк, У. Кармелюк, О. Довбуш, Л. Кобилиця, Н. Махно.

До нас дійшли легенди, де героями виступають не воїни чи народні ватажки, а відомі письменники, архітектори церков, малярі.

У фонді цього жанру наявна значна кількість мандрівних сюжетів та мотивів національного епосу інших народів. Таким, на думку вчених, є сюжет легенди **«Про Марка Проклятого»** — чоловіка покараного за тяжкі земні гріхи так, що його не приймає ні земля, ні небо, і він мусить вічно спокутувати свою вину.

Відомі також оповіді про Г. Сковороду, Т. Шевченка, Д. Яворницького, які в уяві народу володіють не лише мудрістю, а й магічною силою.

Перекази

Перекази — усні оповідання про життєві події, пов'язані з конкретними історичними фактами, які передаються не очевидцями, а тими, хто про цю подію почув (звідси й назва — переказ). Порівняно з легендами перекази відзначаються більшою вірогідністю та є виявом історичної пам'яті народу. У них немає надприродного елементу, минуле відображене правдоподібно, у межах життєвої достовірності. Багато зразків переказів записано в Руському літописі та інших писемних пам'ятках давньої української літератури.

Жанр історичного переказу активно розвивається й у наші дні. Усі події, пов'язані з долею народу чи його окремих представників, фіксуються в народній пам'яті, проходять певну обробку й зберігаються в усному побутуванні для наступних поколінь. До цього жанру долучаються розповіді про недавні історичні події: колективізацію, голодомор, життя репресованих у тюрьмах і таборах, війну в Афганістані і т. ін.

Народні оповідання

Народні оповідання — образні оповіді про найрізноманітніші події та вигадки з реального життя, що ведуться від імені учасника чи очевидця.

У сучасній народній творчості побутують усні оповідання про видатних людей — державних діячів, письменників, акторів.

Бувальщини

Бувальщина — усне оповідання про сучасні події, які не виходять хронологічно за межі того, що міг бачити або чути від безпосереднього учасника оповідач. Цей жанр містить розповідь про надзвичайні, дивовижні явища, надприродні істоти тощо. Іншими словами, від народних оповідань вони відрізняються лише фантастичними компонентами.

Бувальщини популярніші серед народу, ніж звичайні оповідання. Елемент невідомості, таємничості робить їх надзвичайно драматичними.

У них розповідається про дивовижні події (як у міфологічних легендах), але в сучасному контексті. Якщо оповідач не учасник подій, то обов'язково вказує на джерело інформації, що надає оповіді більшої достовірності.

До найпоширеніших сюжетів бувальщини відносять оповіді про паранормальні явища, про представників чорної і білої магії (ворожок, знахарів, чарівників), оповіді про віщі сновидіння, спілкування з померлими родичами, про домовиків, про космічних прибульців, нло і т.ін.

У жодному разі, зауважують Лановики, їх не можна вважати вигадкою без життєвої підстави: неспроможність людей пояснити деякі факти чи обставини дійсності не може компенсуватися запереченням цих явищ.

§7. Героїчний ліро-епос

Кожна нація в добу свого виникнення й становлення створювала героїчний епос, у якому увіковічнювала славні героїчні вчинки народних улюбленців-героїв. Вершинними досягненнями світової народної поезії стали високохудожні старогрецькі «Іліада» та «Одіссея», ірландські саги, давньонімецька «Пісня про Нібелунгів», французька «Пісня про Роланда» та ін.

Український народ витворив свій національний епос, що став історичним свідченням зрілості нації. До нього належать билини, думи та історичні пісні. Це — епічно-ліричні твори, переважно героїчного, рідше соціально-побутового характеру.

Билини

Билини (старини) — героїчний епос Київської Русі, який виник на основі абсолютно конкретних історичних подій. Через татаро-монгольський гніт XIII–XIV ст. скоморохи занесли ці пісні на окраїнні землі княжої держави (Новгородська земля й прилеглі території), звідки вони поширилися на Урал і в Сибір. В Україні на зміну цьому старовинному епосові прийшли козацькі думи, пісні, легенди про боротьбу з турецькими, татарськими й польськими завойовниками в XVI–XVII ст. Головні персонажі билин — Ілля Муромець, Олексій Попович, Добриня, Гліб Володієвич та інші — є історичними особами, їхні імена зафіксовані в «Повісті временних літ», інших хроніках та рукописних документах того часу. Ці ж образи побутують в інших жанрах українського фольклору (баладах, думах, легендах, казках, піснях).

Билинний епос поділяють на кілька груп, які виокремлюються на основі трьох принципів: *хронологічного*

(час подій), *географічного* (місця подій) і *тематичного* (самі події й спосіб їх зображення).

Найвідомішим героєм київського циклу є *Ілля Муромець*. Його ім'я згадується і в епосі інших народів, що свідчить про популярність богатиря Іллі не тільки в межах Русі.

У билинах про Іллю Муромця чітко простежується ідея християнства. Він не був богатирем з дитинства. У билині **«Зцілення Іллі»** йдеться про те, що він до 30 років «сиднем сидів» — був паралізований. Вилікували його каліки перехожі — прочани до святих місць, що володіють християнським даром чудесного зцілення. Перші діяння Іллі після видужання — селянська робота на землі, корчування лісу під поле. Так випробовується його богатирська сила, і тільки тоді він готовий до поєдинку з ворогом. У першій билині про його військові подвиги **«Ілля і Соловей-розбійник»** Ілля отримує від батьків наказ творити тільки добро й сам вибирає, чому присвятити своє життя: послужити князеві Володимиру вірою-правдою, постояти за віру християнську.

Композиція билин усталена. Кожна билина ділиться на три частини: *зачин (заспів), виклад* і *кінцівку (ісход)*.

Зачин і кінцівка мають спеціально вироблені поетичні форми й творять певне обрамлення. *Поетична мова* цього жанру характеризується вживанням постійних *епітетів* (чисте поле, ясне сонце), *порівнянь* (багато з них гіперболічні, наприклад, богатир б'є ворогів, мов траву косить), *метафор* (заспівала тятива, розгорівся бенкет), *паралелізмів* (коли внутрішній світ людини порівнюється з явищами природи, як-от: «на заході красне сонечко — на відході життя дівиче»). Важливу роль відіграє гіперболізація та ідеалізація героїв.

Билинний вірш побудований за законами народного тонічного віршування. Він виконується наспівною мовою (*речитативом*). Билинам властиве римування, але рима часто тільки віддалено співзвучна.

У давнину билини виконували в супроводі струнного музичного інструмента (найчастіше гуслів), але з часом цей компонент утратився.

Думи

Думи — це народні епіко-ліричні пісенні твори героїчного, рідше соціально-побутового змісту. До наших днів дійшли думи XVI–XVII ст. Їхня тематика зумовлена епохою безперервної всенародної боротьби з іноземними загарбниками українських земель. Думи оповідають про подвиги народу чи його окремих представників-героїв, що виступили на захист своєї Батьківщини.

У думах переважає *епічний (розповідний)* елемент. Про це свідчать фабульність, чітка побудова сюжету, як правило, хронологічна послідовність подій. Та оповідь майже завжди подається в ліричному освітленні, чому сприяють широкі авторські відступи, пейзажні замальовки, проникнення у внутрішній світ героїв, оспівування їхніх почуттів і переживань.

Виконувалися думи речитативом (протяжним наспівним промовлянням). Це була своєрідна форма декламації в урочистому, піднесеному стилі. Драматизм виконання підсилювався музичним супроводом на кобзі (бандурі чи лірі).

Фабули та *сюжети* дум, як правило, пов'язані з історичним минулим народу, описують певні події, часто конкретних осіб. Побудовані вони за схемою епічних сюжетів, де є всі складники: *заспів, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка*. Сюжет дум, як і в баладах, розгортається в напруженому двобої протилежних сил — добра і зла. Це, з одного боку, козаки, охоронці рідної землі, а з другого — вороги-нападники.

Для дум характерні *риторичні запитання, оклики, звертання*: «земле турецька», «віро бусурманська», «браття козаки запорожці», *анафора* (єдинопочаток), найчастіше в думах використовуються *символи* сокола-козака, круків-ворогів, зозулі старої матері, вдови та ін.

За змістом цей епічний жанр поділяють на:

- думи про героїчну боротьбу українського народу проти турецько-татарських загарбників та про турецьку неволю (XIV–XV ст. — рання козацька доба) — «Маруся Богуславка», «Утеча трьох братів з Азова», «Самійло Кішка»;
- думи про героїчну боротьбу українського народу проти національного поневолення (кін. XVI – поч. XVII ст. — доба Хмельниччини і Гетьманщини) — «Хмельницький і Барабаш», «Молдавський похід Хмельницького», «Смерть Богдана і вибір Юрія Хмельницького»;
- соціально-побутові думи (кін. XVII ст. — період Руїни) — «Удова», «Сестра і брат», «Прощання з родиною», «Поворот сина з чужини», «Дума про сон».

«Дума про Самійла Кішку» — одна з найвідоміших і найбільших українських дум (390 рядків) з широко розгорнутим епічним сюжетом. Велика галера, на якій було 700 турків, 400 яничарів і 350 козаків-невільників пливла з турецького порту Трапезунда (найбільшого невільничого ринку) до Козлова. Серед галерників був запорізький гетьман *Самійло Кішка*. Скориставшись випадком,

коли всі турки та яничари зійшли на берег, Самійло Кішка хитрощами звільнився від кайданів, визволив усіх побратимів-невільників. Козаки вбили всіх турків, яничарів та їхнього отамана *Алкан-пашу*, і на захопленій галері щасливо добралися до Січі. У думі оспівується сміливість і відважність Самійла Кішки, який, незважаючи на 25-річну неволю та тяжку працю галерника, залишився патріотом Батьківщини, не «побусурманився».

Цей твір є «поетичним літописом» української історії, відомості про С. Кішку містять давні документи, козацькі літописи (Величка, Граб'янки, Самовидця).

Дума **«Маруся Богуславка»** описує патріотичний учинок української дівчини-полонянки, дружини турецького паші, яка за його відсутності випустила з темниці козаків-невільників, хоч і знала, що може бути за це жорстоко покарана.

Чи «дівка-бранка *Маруся*, попівна *Богуславка*» історична постать? Якщо цей образ є художнім вимислом, то він заснований на реальних фактах. У думі з історичною вірогідністю змальовано долю вродливих полонянок, які (так твердять літописи та усні перекази) часто ставали дружинами турецьких вельмож, навіть султанів (наприклад, Роксолана — галичанка з Рогатина — була дружиною Сулеймана I). Маруся Богуславка випустила в'язнів у день найбільшого християнського свята — Великодня, засвідчивши, що вона не втратила духовного зв'язку з Батьківщиною, пам'ятає звичаї своїх предків.

Сюжет думи **«Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі»** теж не прив'язаний до якогось історичного факту. Він відображає типовий для того часу гостро драматичний епізод утечі з полону. Драматизм думи посилюється тим, що троє козаків, які втікають з полону, — рідні брати. Коней для втечі мають лише старший та середульший брати, а наймолодший — «піший пішаниця». Це і є основним конфліктом твору, у якому на передній план винесено моральний аспект. Молодший брат просить старших узяти його з собою. Середній брат і взяв би його, та жорстокий старший наказує покинути молодшого в чистому полі напризволяще. Дума має кілька варіантів. За першим, гинуть усі три брати (менший помирає з голоду, старших убиває турецька засідка). За другим — наймолодший гине, а старші брати повертаються додому. За третім — гине наймолодший брат, а найстаршого після повернення додому громада засуджує на смерть за бездушність. Ця дума важлива не лише описом історичних подій, а й відображенням суспільних законів

українського народу, його системи моральних цінностей.

Історичні пісні

Поширеним жанром героїчного поетичного епосу українського народу є *історичні пісні* — ліро-епічні твори про конкретні чи типові історичні події, відомих історичних осіб та безіменних героїв, чиє життя й учинки пов'язані з подіями суспільно-політичного життя. В історичних піснях відтворено дух певної історичної епохи.

Виникнення історичних пісень окреслюють XV–XVI ст., пов'язуючи їх з боротьбою українського народу проти турецьких і татарських загарбників. Пісні ці, у переважній більшості, змальовують загальну картину боротьби, у них виступають збірні герої.

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити:
Витоптала орда кіньми
Маленькії діти,
Котрі молодії —
У полон забрато.

Пісні пізнішого походження містять більше конкретно-історичних деталей. У XVII ст. створено чимало історичних пісень про козацько-польські війни, події 1648–1654 рр. доби Хмельниччини. У них оспівано:

- конкретні битви під Корсунем («За світ встали козаченьки»), Збаражем («Ой що то за хижка»), під Берестечком («Висипали козаченьки високії гори»);
- подвиги історичних осіб, центральне місце серед яких займає постать гетьмана Хмельницького («Чи не той то хміль», «Гей не дивуйтесь, добрії люди»), а також його сподвижників Кривоноса («Ой усе лужком та все бережком»), Нечая («Ой з-за гори високої»), Богуна («Ой з-за гори чорна хмара»), Морозенка («Ой Морозе, Морозенку»). Ці пісні передають козацький дух, бажання волі й перемоги. Вони співаються переважно в ритмі маршу та є похідними піснями.

Усна народна творчість анонімна, але інколи час повертає народові ім'я автора фольклорних творів. Так сталося з напівлегендарною Марусею Чураївною, складальницею пісень з Полтави (середина XVII ст.). Уважають, що саме вона створила такі перлини, як «За світ встали козаченьки», «Ой не ходи Грицю», «Віють вітри, віють буйні». Першу з них узяв Микола Лисенко до опери «Тарас Бульба», друга надихнула Михайла Старицького на створення відомої драми, а Ольгу Кобилянську — повісті «У неділю рано зілля копала», третю виконує Наталка Полтавка в однойменній п'єсі Івана Котляревського. М. Стельмах писав: «Погортайте сторінки сивих віків, вчи-

тайтеся в прості і хвилюючі слова пісень, віднайдіть золоті ключі мелодій — і вам відкриється багато поетичних таємниць, ви почуєте голоси творців, імена яких розгубила історія, та так розгубила, що вже навряд чи й знайдемо багатьох сіячів, чия поетична нива, ставши народною, квітує й сьогодні...»

І тільки іноді, крізь тумани часу, окреслиться схожа на легенду постать творця.

Найпізніша група пісень козацького циклу віддзеркалює гноблення України московським царатом після Переяславської угоди.

До неї належать пісні:

- про нарікання на нерозважливий союз з Москвою, що «занапастив Польшу ще й нашу Вкраїну» («А вже років двісті»), на московських царів: Петра, «змію-Катерину», що сплюндрували козацький край, на надмірну довіру козацьких отаманів до загарбників («Ой ви хлопці-запорожці», «Гей на біду, на горе»);
- про московську неволю, де основними мотивами є загибель козаків у загарбницьких російських війнах чи смерть на «канальських» роботах у болотах Петербурга («У Глухові, у городі», «Ой з-за гори чорна хмара», «Од Києва до Пітера мостили мости» та ін.);
- про події Руїни — підступне знищення 1775 року Запорізької Січі, руйнування козацької України й розсіювання козаків за Дунай, на Кубань, запровадження рекрутчини, кріпацтва («Добре було, добре було», «Вилітали орли», «Гей віють вітри» та ін.). Наприклад:

Ой Боже наш милостивий,
помилуй нас з неба,
Зруйнували Запорожжя —
колись буде треба,
Ой з-за низу, з-за лиману вітер
повіває,
Уже москаль Запорожжя кругом
облягає.
Ой облягши кругом Січі,
покопали шанці,
Заплакали запорожці
в неділеньку вранці.
Московськії генерали церкви
руйнували,
Запорожці в чистім полі,
як орли, літали.

Як зазначав М. Костомаров, «у піснях про зруйнування Січі чуємо похоронні наспіви над тим староукраїнським козацтвом, яке, послуживши органом відродження Русі, тепер мусило було згаснути, як непотрібний залишок попереднього періоду народного життя. Гіркота, але без відчаю пронизує ці пісні».

Іще одну тематичну групу становлять історичні пісні періоду Коліївщини та Гайдамаччини другої поло-

вини XVII–XVIII ст. На Правобережній Україні козацькі полки очолив Семен Палій, який почав виганяти магнатські родини із земель, окупованих Польщею. Так почалася народна боротьба, відома в історії під назвою гайдамацького руху.

У другій половині XVIII ст. гайдамацький рух переріс у велике народно-визвольне повстання, відоме під назвою «Коліївщина».

Цієї події торкнулися:

- гайдамацька пісня «Годі, коню, в стайні спати» (пісня про Семена Палія);
- пісні про Коліївщину («Максим козак Залізняк», «Ой наварили ляхи пива» (пісня про Івана Ґонту), «Виїхав Ґонта та із Умані», «Ой задумали та преславні хлопці» та ін.).

Гайдамацький рух мав великий вплив на національне піднесення по всій Україні. Проти польської неволі на західноукраїнських землях боролись месники-опришки. Найбільшого розмаху цей рух набув у 30–40-х рр. XVIII ст., коли його очолив Олекса Довбуш. Тому до пісень другої половини XVII–XVIII ст. належать опришківські пісні («Ой попід гай зелененький ходить Довбуш молоденький», «Течуть води Черемоша»).

Помітною сторінкою в українському фольклорі стали пісні про селянські повстання (на Поділлі — під проводом Устима Кармалюка, на Буковині — Лук'яна Кобилиці) — «За Сибіром сонце сходить», «Ой іде Кармалюк долиною», «Кармалюка я вродився», «Ой у моїм городочку копана криниця» (пісня про Лук'яна Кобилицю), «Ой шумить Черемош», «Послухайте, люди добрі», «Гей то не вітер, то не буря» та ін.

Тематично та характером зображення подій гайдамацькі, опришківські пісні, пісні про Устима Кармалюка, Лук'яна Кобилицю споріднені. У них зроблено головний наголос на оспівуванні численних подвигів народних ватажків, рис їхнього характеру: мужності, відваги, непідкупності. Чітко виділяються в текстах легендарні епізоди з їхнього життя, як-от: утеча з полону, з в'язниці, перемога численного ворожого загону, безкорислива допомога убогим селянам. Поширеним у цих піснях є мотив загибелі народних героїв.

«Ой Морозе, Морозенку» (пісня про Морозенка). Головний герой цієї пісні — *Морозенко* — має свого прототипа. За походженням він не українець, а поляк, до того ж аристократ, один з найбільших магнатів Речі Посполитої, Станіслав Мрозовицький, який жив на Поділлі. Спостерігаючи за розкішною українською природою, слухаючи українські пісні, мелодійну мову, він полюбив народ цієї землі. Зрікся католицтва,

усіх своїх багатств, перейшов до православ'я і в 1642 році подався на Запоріжжя, записався до Січі рядовим козаком. А коли розпочалася Визвольна війна українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, Морозенко (саме так він записався до курінного реєстру) швидко став улюбленцем гетьмана, дослужився до звання полковника. У битві під Збаражем (за іншими джерелами — на Савур-Могилі) він загинув смертю героя, а вдячна Україна склала дивовижну пісню про цю хоробру й справедливу людину. Згадана пісня має сорок варіантів. Образ Морозенка став узагальненим образом захисника Вітчизни. В одних варіантах пісень герой бореться з «ляхами-панами», в інших — з турками, татарами, з «турком-шведом» чи просто з лихими ворогами.

Композиційно пісня складається з трьох частин:

- битва Морозенка з ворогами;
- полон та катування героя;
- оплакування хороброго воїна, глибока любов до нього.

Загибель Морозенка завдала смутку не тільки матері Морозисі, а й усій Україні:

Ой Морозе, Морозенку,
Ти славний козаче,
За тобою, Морозенку,
Вся Вкраїна плаче.

Для цієї пісні, як узагалі для фольклору, характерна гіперболізація сили, відваги воїнів:

Бились наші козаченьки
До ночі глухої, —
Полягло наших чимало,
А татар утроє.

Шанобливе ставлення до народного героя підкреслюють *епітети* славний, молодий, завзятий. Пісня оспівує красу й силу улюбленого героя, його хоробрість і молодецьку відвагу:

Ой з-за гори та з-за кручі
Буйне військо виступає,
Попереду Морозенко
Сивим конем виграває.

Стрілецькі пісні. У середині XIX ст. історична пісня поступається іншим жанрам. Це сталося внаслідок занепаду національної свідомості, спричиненого чужинецьким пануванням. Росія й Польща, загарбавши українські землі, зробили все, щоб придушити самобутню культуру автохтонного населення. Тоді роль пісенно-історичного літопису стали відігравати суспільно-побутові пісні (рекрутські, наймитські, заробітчанські, емігрантські), які відтворювали загальну картину українського життя.

Але як тільки з'явилася нова надія на визволення, український народ знову творить героїчні пісні. Найбільшим спалахом національного са-

мовияву була діяльність Українських січових стрільців. Цей етап вітчизняної історії чи не найповніше відбився в героїко-поетичному епосі Визвольних змагань першої половини XX ст. Стрілецькі пісні представлені понад 400 текстами, серед яких є твори героїко-патріотичного, баладного, жартівливого характеру. Ці пісні побутують як народні. Проте більшість з них має конкретних авторів — представників січового стрілецтва. Науковці зараховують значну частину стрілецького епосу до пісень літературного походження.

Усенародною стала, наприклад, патріотична пісня О. Косинського **«Ой у лузі червона калина»**:

Ой у лузі червона калина
похилилася.
Чомусь наша славна Україна
зажурилася.
А ми тую червону калину
підіймемо,
А ми нашу славну Україну,
гей-гей, розвеселимо.

Здобула загальне визнання пісня на слова М. Вороного **«О, Україно!»**:

О, Україно, о люба ненько,
Тобі вірненько присягнем
Серця кров і любов —
Все тобі віддам у боротьбі.
За Україну, за її волю,
За честь, за славу, за народ!

До таких пісень можна віднести також «Луговий гімн», «Ой з-за гори чорна хмара встала» невідомих авторів. *Бойового* характеру пісні Л. Лепкого «Ой видно село», Р. Купчинського «Ми йдемо в бій». *Маршові* пісні — «Гей ви, хлопці січові» (К. Тутковського), «Січовий марш» («Гей, там на горі січ іде»), «Марш січовиків» (Гей, ізгадайте браття-вкраїнці) та ін.

Незважаючи на переслідування та заборону за радянських часів, вони збереглися в народі й побутують до сьогодні.

Найновіший шар історичної пісенності — пісні *про боротьбу ОУН-УПА*, або *повстанські* пісні, що закликають до боротьби за волю України. Наприклад, до них належить пісня **«Триста літ минає»**:

Триста літ, триста літ минає,
Як наш народ по тюрмах
страждає
На українській землі...
Ой вставай, ой вставай, народе,
Здобувай Вкраїні свободи...

Ці пісні XX ст. ще чекають на своє дослідження.

Балади

Балада — ліро-епічний твір з гостродраматичним сюжетом, що виражає погляд народної моралі на трагічні конфлікти, породжені надзвичайними чи фантастичними подіями, учинками та фатальними збігами обставин в особистому, сімейному або суспільному житті звичайних людей.

Формою балада дуже подібна до ліричної пісні. На відміну від пісні (у якій за законами лірики передаються почуття чи переживання ліричного героя, його думки), у баладі є *сюжет* — епічна (розповідна) основа, що споріднює її з легендами. Іноді цей жанр називають пісенною повістю. Події, відображені в баладі, як правило, не мають національного чи загальнодержавного значення. Цим балада відрізняється від билин, дум та історичних пісень. У баладах домінують сімейний побут і картини з особистого життя.

Усі балади трагічні. О. Дей називав баладу «епосом нещасливих людських доль».

В українській народній творчості нараховують понад 300 баладних сюжетів.

Найдетальнішу класифікацію балад в українській фольклористиці розробив О. Дей у монографії «Українська народна балада». Він уважав, що всі українські балади чітко розподіляються на три великі групи:

- *Про кохання та дошлюбні відносини* (чарування, отруєння чарами, суперництво в коханні, втрата милого, самогубство (смерть) насильно розлучених коханих, зрада в коханні й дружбі, помста за невірність, утечі зі спокусниками і т. ін.).
- *Сімейні взаємини й конфлікти* (вивірення подружньої вірності, нагла смерть вірної дружини, втрата доброго чоловіка, подружня зрада, знущання свекрухи з невістки, збиткування мачухи над сиротами і т. ін.).
- *Відгомони соціального та історичного життя* (турецько-татарські напади на Україну, сутички козаків зі шляхетськими поневолювачами, чумакування, гайдамацтво, опришківство, соціальний протест проти панів і т. ін.).

Найдавніші баладні сюжети ті, у яких відображено стародавні дохристиянські вірування (міфологічні сюжети). Сюди належать балади, побудовані на прийомі *метаморфози* — перевтілення людини в дерево, пташку, квітку. Найпоширеніший сюжет в українській народнопоетичній творчості — перетворення ненависної свекрусі невістки на тополю. Існують різні його варіанти, але в основному всі вони зводяться до єдиної фабули: свекруха, зненавидівши невістку, відправляє сина в далеку дорогу (часто в солдати), а невістці наказує робити якусь важку роботу, через що та перетворюється на дерево:

Ой послала мати та сина в дорогу,
Молоду невістку у поле до льону:
— Ой іди, невістко, у поле до льону,
Не вибереш льону не вертай додому.

Молода невістка весь день працювала,
Льону не добрала, в полі ночувала.
Льону не добрала, в полі ночувала
І посеред поля тополею стала.

Або:

Посилала мати сина у солдати,
Молоду невістку — зелен-жито жати.

(«Ой чиє то жито, чиї то покоси»).

Часто вказується на те, що свекруха невістку «закляла»: «Бодай же ти, невістко, тополею стала!».

Коли син повертається додому, мати наказує йому зрубати тополю, але дерево розповідає правду. Сповідь невістки-тополі є кульмінацією сюжету, після якої настає розв'язка — син проклинає матір або просто застерігає дівчат не поспішати з заміжжям.

Чаклунство в усіх його виявах з описами процесу самого чаклунства і його наслідків є одним з найпоширеніших сюжетотворчих чинників баладних пісень. Часто навіть звичайне приворожування закінчується смертю одного або й двох закоханих, бо чар-зілля виявляється отрутою. Найвідоміша балада на цю тему **«Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці»**, де описується отруєння невірного нареченого.

Стародавнє вірування в магічну силу рослин послужило основою для виникнення балад, об'єднаних мотивом *«тройзілля»* (чи «троянзілля»). Фабула цих пісень така: дівчина, розв'язуючи суперечку трьох козаків, обіцяє вийти заміж за того, хто привезе з-за моря чарівного зілля. Драматизм підсилюється казковими елементами. Козак у далеку подорож бере з собою трьох коней: на сірому доїжджає до моря, на білому перелітає через море, на вороному дістає в невідомій країні чарівну траву. Коли він копає її, до нього прилітає зозуля-віщунка й повідомляє, що його кохана виходить заміж за іншого. Козак поспішає додому й устигає на весілля до зрадливої нареченої, просить її вийти «хоть на одне слово». Коли вона виходить, він однією рукою дає заповітне зілля, а другою витягає шаблю й стинає їй голову.

До власне *історичних балад* належать ті, у яких ідеться про життя конкретних історичних осіб. Деякі твори цього типу є витвором народної фантазії, інші мають реальну життєву основу, як-от: балада про Байду в турецькому полоні, про поєдинок Нечая зі шляхетським загоном.

Сюжети цілої низки балад побудовані на любовних колізіях (про Довбуша і Дзвінку, Марусяку і попадю, Кармалюка і його зрадливу полюбовницю). Балади про Бондарівну і пана Коньовського, про Лимерівну породжені дійсними фактами, які були типовими для тієї доби.

У баладі **«Бондарівна»** змальовується неподинокий випадок з часів панування в Україні польської шляхти.

Ой у місті Немирові дівок танець
ходить,
Молодая Бондарівна
всіх передом водить.
Ой приїхав пан Коньовський
з великого двору,
Він зліз з коня та й до корчми —
не дбає гонору.
Ой сказав він «добридень»,
ввійшовши до хати,
Та і взяв він Бондарівну
к собі пригортати.
Не дивився пан Коньовський
на всякії люди,
Поцілував Бондарівну у самії губи.
А молода ця дівчина ще жартів
не знала,
Замахнула рученькою та по лиці
втяла.

За порадою людей вона втікає додому, «а за нею та гайдуки з голими шаблями». Вони «поймали *Бондарівну* за білую руку і повели Бондарівну на велику муку». *Пан Коньовський* пропонує їй вибір:

Чи ти хочеш, Бондарівно,
меду-вина пити,
А бо хочеш, Бондарівно, в сирій
землі гнити.

Дівчина вибирає смерть, і пан зі злості вбиває її з лука, а потім справляє пишний похорон, скликаючи всю шляхетську знать. Цей сюжет споріднений із сюжетом про нескорену полонянку в турецькій неволі.

Сюжет балади пізнішого періоду **«Лимерівна»** породжений соціально-побутовою дійсністю: стара мати *Лимериха* пропила в шинку свою дочку панові. *Лимерівна*, протестуючи проти такого приниження, втікає від свого нового хазяїна, який конем наздоганяє її:

Як узяв Лимерівну на коня,
Та й потащив Лимерівну
по тернах.
Гуляй, гуляй, кониченьку,
по терну,
Да рознеси Лимерівну непевну.

Дівчина просить дати їй гострий ніж «повиймати чорний терен з білих ніг», але

Не виймала чорний терен з
білих ніг,
А встромила проти серця
гострий ніж.

Ще живу пан везе її до матері:

Ой, одчиняй, моя тещенько,
ворота,
Іде к тобі дочка твоя п'янонька!

У багатьох варіантах Лимерівна висловлює свою останню волю в дусі давньої народної традиції, за якою похорон незаміжньої дівчини справлявся як весілля.

Українська баладна традиція стала невичерпним джерелом сюжетів для художньої літератури.

§8. Народно-пісенна творчість

Українська народна пісенність — дорогоцінне надбання народу, нев'януча окраса його духовної культури.

Українська народна пісня — знана й шанована в усьому світі. Один з перших збирачів української пісні М. Максимович зазначав, що в українських піснях звучить душа українського народу і нерідко — його істинна історія. Високу оцінку нашій пісенності дали сотні діячів культури різних народів. Наприклад, Лев Толстой залишив таку глибоку й містку оцінку нашої національної скарбниці: «Ніякий інший народ не виявив себе в піснях так яскраво й гарно, як народ український». «Щасливі ви, народилися серед народу з багатою душею, народу, що вміє так відчувати свої радощі й так чудово виливати свої думи, свої мрії, свої чуття заповітні. Хто має таку пісню, тому нічого жахатися за свою будучність. Його час не за горами. Вірите чи ні, що ні одного народу простих пісень я не люблю так, як вашого. Під їх музику я душею спочиваю. Стільки в них краси і грації, стільки дужого, молодого чуття й сили».

Увесь вік людину супроводять пісні — «від колиски до могили, бо нема такої значної події в житті народу, нема такого людського почуття, яке б не озвалося в українській пісні чи ніжністю струни, чи рокотом грому», — говорив М. Стельмах. Народні пісні є вагомим внеском України в загальнослов'янську й світову художню творчість. Незчисленне і розмаїте їх багатство. Вважають, що цих творів тільки записано понад двісті тисяч.

Пісні породжувалися подіями та явищами суспільного життя, громадського й родинного побуту, трудовою діяльністю, боротьбою проти іноземних загарбників, національного й соціального гноблення та палкою любов'ю до Вітчизни. У народній пісні майже немає розповідної основи, уся увага зосереджена на відтворенні внутрішнього світу людини (психічного стану, думок, бажань, надій, страждань і т.ін.).

Усі ліричні пісні за змістом поділяють на два великі розряди:

- родинно-побутові;
- суспільно-побутові.

Родинно-побутові пісні відображають особисте життя людини (кохання, життя в сім'ї, родинні стосунки, драми, конфлікти та ін.). У *суспільно-побутових* — відображене соціальне життя, вони відтворюють життя не окремої особи, а певної соціальної групи населення (козаків, рекрутів, бурлаків, чумаків та ін.).

Окрему групу народних пісень становлять коломийки.

Родинно-побутові пісні

Пісні про кохання. У ліричній поезії вони займають центральне місце. Ці пісні є драматичні, психологізовані, їхня увага сконцентрована на почутті, через яке звеличується людська душа, здатна на глибокі переживання, емоції.

Часто в ліричних піснях інтимна задушевна атмосфера створюється за допомогою пейзажів. Усе відбувається на тлі майже казкової природи — квітучого вишневого садка: «Ой у вишневому садочку там соловейко щебетав»; зоряної місячної ночі: «Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе»; вечірнього гаю: «Ой у гаю при Дунаю соловей щебече».

Для пісень про кохання характерні:

- *романтичний характер* зображення дійсності, якому властиві ідеалізація почуттів ліричного героя (наприклад, закохана дівчина ні про що більш не думає, крім свого коханого, — не їсть, не спить, чекаючи на побачення з ним):

  А я візьму кріслечко,
  Сяду край віконця.
  Я ще й очі не зімкнула,
  А вже сходить сонце;

- *гіперболізація* духовних драм (утрата коханої сприймається як кінець життя):

  Ой не хочу, дівчинонько,
  На твій посаг дивитись.
  Краще піду в синє море,
  В бистру річку топитись;

- *сентиментальність* — надмірна чутливість героїв (вони плачуть, зітхають під час побачень, козак ридає, коли втрачає дівчину):

  Гиля, гиля, сиві гуси.
  Гиля, гиля, до води.
  Посватали дівчиноньку —
  Плаче козак молодий.

  Або:

  А у гаю край Дунаю з тою самотою,
  Плачу, тужу ще й ридаю,
  Мила, за тобою...

Пісням про кохання притаманна традиційна символіка. Найпоширеніші символи:

- пара голубів — закохані:

  Коло млина, коло броду
  Два голуби пили воду;

- зірка — дівчина, місяць — хлопець:

  Котилася зоря з неба
  Та й упала додолу.
  «Та й хто мене, молоду дівчину,
  Проведе додому?»;

- зозуля — дівчина, сокіл — хлопець:

  Кувала зозуля в стодолі на розі,
  Заплакала дівчинонька
  В батька на порозі:
  Козаче-соколю, візьми мене з собою
  На Вкраїну далеку;

- хміль — символ невірного хлопця;

  Ой хмелю мій, хмелю,
  Хмелю зелененький
  Де ж ти, хмелю, зиму зимував,
  Що й не розвивався?

Коломийки

Дворядкову пісню, яка виконується під час танцю, називають *коломийкою*. Цю назву дехто пов'язує з назвою міста Коломиї, де вона виконувалася. Інші пояснюють походження слова «коломийка» від танкового кола. З танкових пісень коломийки, поповнюючись новим змістом, розвинулися в самостійний ліричний жанр, що тематично охоплює всі грані життя народу, риси національного побуту й колориту, елементи інших видів культури. У переважній більшості вони не виходять за межі родинно-побутової сфери, однак зафіксовано й коломийки суспільно-побутового змісту. Чітко виокремлюється група коломийок у первісному їх значенні приспівки до танцю, де основна тема — пісні, танці, гуляння, музики:

Коломийку заспівати,
коломийку грати,
Ай бо тоту коломийку легко
танцювати.

Відколи коломийка перестала бути лише приспівом до танцю, виникли співанки про кохання, залицяння:

Ой місяцю-перекрою, не світи
нікому,
Тільки мому миленькому, як іде
додому.

Часто в них співається про сімейне життя:

Ой прошу я здоров'ячка і
доброго віку
Любій мамці та й няньові,
й мому чоловіку.

Коломийкам властивий гумор, вони майже всі життєрадісні, оптимістичні, містять багато жартів:

Ой скажіте, добрі люди,
Чим Андрій хворіє:
На роботі замерзає,
Коло миски пріє.

Спи, миленька, до полудня,
буду без обіду,
Щоби ладно виглядала, як з
тобою піду.

Коломийки містять багато повчального:

Не там щастя, не там доля,
де багаті люди —
Хто побрався по любові,
тому добре буде.

Нема цвіту білішого,
як цвіт на калині,
Нема в світіріднішого,
як мати дитині.

Суспільно-побутові пісні

Козацькі пісні виникли в XV–XVI ст. з появою козацтва й увібрали в себе інформацію про історичні реалії доби: боротьбу з нападниками, перемоги й поразки козацького війська, чужинську неволю, рабство і т.ін.

Козацькі пісні витворюють ліричний образ козака — типового представника Запорізької Січі, передають романтику козацької волі.

Найпоширеніші теми козацьких пісень: прощання козака з рідними та його від'їзд з дому, мотив ностальгії за рідною домівкою (життя в походах без відпочинку, коли нема де голову прихилити, і домом стає зелена діброва чи темний байрак), мотив небезпеки, що постійно загрожує йому, тема смерті.

Ой, на горі огонь горить,
А в долині козак лежить.
Накрив очі китайкою —
Заслугою козацькою.
Що в головах ворон кряче,
А в ніженьках коник плаче.

У цих піснях звеличено волю, воїнську звитягу, патріотичний дух, безстрашність, відданість справі національного визволення; оспівано козацьку славу, символом якої стає червона китайка:

Та щоб наша червона китайка
не злиняла,
Та щоб наша козацька слава
не пропала.

Символом козацької звитяги, нездоланності духу стає й насипана висока могила-пам'ятник воїнській доблесті. Ці пісні пройняті романтичним духом.

Чумацькі пісні. За тематикою й поетикою вони близькі до козацьких. Чумакування як суспільне явище виникло приблизно в той самий час, що й козацтво. Уже з XV ст. в Україні відомий торговельний промисел чумаків, які волами їздили до берегів Чорного й Азовського морів. Найпоширенішими предметами торгівлі були сіль, риба, віск, дьоготь, прянощі та ін.

Чумацькі пісні співали у дорозі самі чумаки. Чумакування було важкою й небезпечною справою, але водночас воно овіяне романтикою далекої дороги, безмежного степу, моря.

Теми цього жанру споріднені з темами козацьких пісень. Значну групу становлять твори про від'їзд у дорогу, приготування до довгої подорожі, прощання з родиною:

Задумали чумаки в дорогу,
Покупили собі нові вози,
Поробили ярма кленові,
Поробили занози дубові,
Покупили воли полові,
Покупили да й попаровали,
Попаровали да й повиїжджали...

Найбільша група пісень про чумацьку долю присвячена пригодам чумаків: тяжкій зимівлі «пізніх» чумаків, поверненню додому, вдалому торгу. У жартівливих чумацьких піснях оспівуються гуляння після повернення, застереження дівчатам не закохуватися в чумака, висміюється чумакова жінка, яка гуляє, поки чоловіка нема вдома та ін.

Солдатські та рекрутські пісні. Після зруйнування Запорізької Січі та знищення всіх залишків автономії Гетьманщини Росія запровадила на українських землях загальну військ-

кову службу для чоловіків різних верств населення, яка невдовзі перетворилася на рекрутську повинність (уведена наказом Петра I 1699 року). На Західній Україні було схоже явище — вербування українців до австро-угорської армії. За Петра I служба була довічною, у 1793 році термін скоротили до 25 років, у 1834 — до 20, пізніше — до 15, 12, 10 років. З 1874 року, коли була введена загальна військова повинність, служба тривала 7 років. Тому не дивно, що, крім солдатських та рекрутських пісень, в усній народній творчості з'явилися ще й *рекрутські голосіння*, якими супроводжувався відхід хлопця до війська. Вони майже не відрізнялися від похоральних голосінь, бо довічна або довготривала служба у війську фактично означала кінець його життя в родині, рідному краї та знаменувала перехід зі «свого» світу в «чужий», де діють бездушні закони, панує чужа мова, невідоме майбутнє.

Специфіка рекрутських пісень полягає в зображенні подій, породжених явищем рекрутчини.

«Солдатчина й рекрутчина, як форми чужої військової організації, накинені ураз із панщиною найманськими державами, Австрією і Росією, для їх державних, чужих українському народові інтересів, — стрінулися із загальною нехіттю української людності, тої самої, що цілі століття вела власними силами геройську боротьбу в обороні рідного краю. Примусова військова служба впала дійсно страшним тягарем на українське селянство...» (Ф. Колесса).

Багаті люди мали змогу «відкупити» своїх синів від служби, тому жереб найчастіше падав на незаможних: до війська мусив іти вдовиний син чи сирота.

Кують вони і гартують,
Кайдани готують,
Чи на вора, чи на злодія,
Чи на розбойника.
Не на вора, не на злодія,
Не на розбойника,
То ж на того сиротину,
Вдовину дитину.

Кріпацькі пісні. Росія відновила кріпацтво на українських землях. Кріпосне право узаконювало залежність селянина від землевласника. Остаточно кріпацтво в Україні було оформлене 1873 року указом Катерини II. Серед різних видів кріпацьких повинностей, крім численних податків, була ще й панщина чи відробіткова рента — примусова праця закріпачених селян у господарстві поміщиків.

Усі ці суспільні явища й пов'язані з ними життєві ситуації відбилися в кріпацьких піснях, у яких з великою силою виражено ставлення селян до тяжкої долі, умов підневільного жит-

тя. У кріпацьких піснях немає романтичних рис (гіперболізації, ідеалізації ліричних героїв, обширних пейзажів, персоніфікації сил природи, фантастичних картин та ін.). Народна уява й фантазія поступається місцем змалюванню нелегкої праці, умов селянського побуту, епізодів знущання поміщиків з кріпаків, приниження людської гідності. Наприклад:

Наступає чорна хмара,
А другая синя,
Не заступить син за батька,
А батько за сина.
Женуть батька в степ косити,
Сина молотити,
Третю дочку-паняночку
Тютюну садити,
А свекруху з невісткою
У лан жита жати.

Бурлацькі пісні. У період Руїни й пізніше, особливо після скасування кріпацтва 1861 року, з'явилася ще одна суспільна верства — бурлаки. Ними ставали люди, що не мали власної хати чи притулку, поневірялися по чужих землях, шукаючи засобів для прожиття, а також колишні козаки, що після знищення Січі, не маючи дому, рятувалися від розправи з боку російської влади. Бурлаками ставали так само утікачі-кріпаки, а також ті, що втікали від рекрутчини. У Росії бурлаками називали робітників, що тягали річкові судна. В Україні слово «бурлака» має інше, більш узагальнене значення — бездомна самотня людина, як правило, не одружена або яка з певних причин покинула сім'ю.

Найбільшу групу бурлацьких пісень становлять пісні про життя втікачів від кріпаччини. Основні їх мотиви — тяжка праця, поневіряння на чужині, мізерність тимчасових заробітків, злидні, нарікання на злу долю.

Та забіліли сніги, забіліли
сніги...
Ще й дібровонька (2)
Та заболіло тіло, бурлацьке біле,
Ще й головонька (2)
Ніхто не заплаче по білому тілу
По бурлацькому (2)
Ні отець, ні мати, ні брат,
ні сестриця,
Ні жона його (2).

§9. Дитячий фольклор

Колискові

Колискові пісні — ліричні пісенні твори, які виконує матір (батько чи інший член родини) над колискою дитини для того, щоб її приспати. Це один з найдавніших жанрів народної словесності. У минулому ці пісні виконували не тільки для того, щоб приспати дитину, а й оберегти її від зла, сприяти здоров'ю та швидкому ростові. У колискових піснях сон — це істота, яка має заспокоїти дитину, приспати її.

Ходить Сон коло вікон,
А Дрімота коло плота,
Та й питає Сон Дрімоту:
«Де ми будем ночувати?»
«Де хатина теплесенька,
Де дитина малесенька,
Там ми будем ночувати,
Дитиночку присипляти».

У багатьох колискових мотив присипляння пов'язаний ще з одною напівміфічною істотою — котом. *Кіт* у слов'янських культах — символ оберегу дому (спить на печі, стереже спокій, не відходить далеко від дому, завжди повертається). Крім того, кіт спить більшу частину доби. З цим був пов'язаний звичай класти кота в колиску перед тим, як туди клали дитину.

Коте сірий, коте білий,
Коте волохатий,
Ходи вже до хати
Дитиноньку колихати,
Дамо тобі папи
Да у твої лапи.

Магічну силу присипляти дитину мають у колискових птахи (голуб, зозуля), вітер, трави (рута, м'ята, хрещатий барвінок та ін.)

Другу, сучаснішу групу колискових, називають побутовою. У центрі цих творів — не тільки сама дитина і магічна дія слова на її ріст, здоров'я, щастя, а й світ, у якому дитина живе, — її дім, родина. У цих піснях в напівказкових рисах описана «мальована колисочка із золотими вервечками», мальованими бильцями, шовковими подушечками й пелюшками, зображено риси побуту, елементи суспільного життя.

Забавлянки

Забавлянки — ряд непісенних жанрів. Це невеличкі поетичні твори, які примовляють дорослі, пестячи немовля.

Потішки — невеликі віршики, які промовляють дитині перед тим, як кладуть спати. Їхнє призначення — заспокоїти дитину, вплинути на її психічний стан, щоб вона швидше заснула. Тексти потішок дуже подібні до колисанок, у них виступають ті самі дійові особи, що й у пісенній ліриці:

Тихо, (ім'я дитини), не плач,
Киця принесе калач.
Іде киця по мостику,
Несе калач на хвостику.

Пестушки — коротенькі віршики, які виконуються в поєднанні зі своєрідними рухами чи вправами, якими дорослий пестить дитину, підбадьорює, спонукає до певного виду діяльності. Найпоширенішими є варіанти «Ласочки». Гладячи дитину по руках, примовляють:

— Лася, Лася, де була?
— У лісі.
— Що їла?
— Горісі.
— Чим кусала?

— Зубами.
— Куди клала?
— До мами.

Майже всі слов'янські народи мають забавлянку «Сорока» (або її варіанти). Вона пов'язана з пещенням дитячої руки.

Віршовані казочки з елементами сюжетності народ створив для дітей старшого віку (3–5 років), наприклад «Пішла киця по водицю».

Безконечні, або надокучливі казочки — коротенькі віршовані твори, де в жартівливому тоні йдеться про якусь несерйозну або малоймовірну подію, що повторюється багато разів, не перериваючи оповіді казочки. Механізм «безконечності» створюється шляхом відповіді на поставлене в кінці твору питання: «Чи казати знов з кінця?», «Гарна баєчка, чи ні?», «Розказати тобі ще?». Найпоширеніша по всій Україні казочка «Був собі чоловік Сажка».

Заклички — короткі поетичні твори, пов'язані з вірою людей у магічну дію слова, у яких звучать звертання до природних явищ з метою вплинути на погоду, довкілля.

Наприклад:

Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику
В полив'янім горщику.
Іди, іди, дощику,
Цебром, відром, дійницею
Над нашою пашницею.

Вийди, вийди, сонечко,
На дідове полечко,
На бабине зіллячко,
На наше подвір'ячко.

ПРАДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА (XI–XIII ст.)

Давньоукраїнська держава — Київська Русь

§ 10. Культура Київської Русі

Розвиток ремесел, науки та мистецтва

Одна з найбільших держав середньовічної Європи — Київська Русь — виникла в IX ст. в результаті тривалого розвитку східнослов'янських племен. Центром держави був Київ. Київська Русь займала велику територію — від Балтики й Льодовитого океану до Чорного моря, від Волги — до Карпат. Вона була контактною зоною між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією та Скандинавією. Саме цим зумовлене швидке її входження в загальноєвропейську історико-культурну спільність.

Київська Русь досягла великих успіхів у розвитку ремесла, торгівлі, культури, зовнішньої політики, військової справи. Особливо бурхливо розвивалася держава за часів князю-

вання Володимира Святославовича (рік народження невідомий — помер у 1015 році) та Ярослава Мудрого (978–1054 рр.). Королі великих держав Європи вважали честю поріднитися з князями Київської Русі. Так, дочки Ярослава Мудрого були одружені з королями Франції, Угорщини, Норвегії, Швеції.

Розвиткові культури, ремесел, торгівлі з Візантією, Західною Європою та Сходом сприяло й вигідне географічне розміщення Києва. Високим був авторитет давньоруської столиці. Вона мала найміцніші зв'язки з різними країнами, які укладали з Руссю союзницькі угоди.

Прагнучи зміцнити єдність руської держави, князь **Володимир Святославович** у **988** р. запровадив християнство й утвердив його як державну релігію. До того часу кожне східнослов'янське плем'я мало своїх язичницьких богів, а це досить часто призводило до незгод на релігійному ґрунті. Спільна релігія ж передбачала об'єднання (єдиний Бог — єдиний князь — єдина держава). Запровадження християнства помітно вплинуло й на економічний та культурний розвиток Київської Русі. Воно сприяло розширенню її зміцненню її зв'язків з іншими державами, піднесенню мистецтва, розвиткові перекладної та оригінальної літератури.

У часи князівської доби Київ став справжнім «містом майстрів». Швидкими темпами розвивалося ремісництво: гончарство, ковальство, теслярство, різьбярство. У пошані були ювеліри, склодуви. Високохудожні вироби славилися не лише в Київській Русі, а й за кордоном — у Чехії, Польщі, Болгарії та інших державах, куди їх вивозили іноземні купці.

Особливе місце в мистецтві Київської держави посідали архітектура, містобудування. У найбільших містах зводили могутні фортифікаційні споруди, княжі палаци, багаті двори. Проте більшість громадян жила в дерев'яних зрубах.

Розвивався в Київській Русі монументальний живопис — мозаїка та фреска, техніка виконання яких вимагала великої майстерності.

Головною окрасою Київської Русі були її храми. Український літописець зазначає, що на початку XI ст. їх було 700. Велику цінність являли Десятинна й Кирилівська церкви, Софійський і Михайлівський собори в Києві, Спаський собор у Чернігові.

Центром розвитку наукового життя Київської Русі став Києво-Печерський монастир. Засновники монастиря — Антоній та Феодосій — зібрали під його дахом талановитих ченців. Серед них був один з найперших лікарів України — Агапіт, який заснував на території монастиря пер-

шу лікарню. Ліками та молитвами допомагав людям монах Даміан. Славився й монах Прохор Лободник, який також лікував хворих. Усі вони зараховані до лику святих.

Музика й театр також увійшли в життя Давньоруської держави. Найпопулярнішими були такі музичні інструменти, як флейта, труба, дудка, гуслі, барабани та інші. Музика поділялася на церковну, світську та військову. Музиканти та актори переходили від міста до міста, від села до села, виконуючи музичні твори, ставлячи спектаклі, виступаючи з хижими звірами.

§11. Розвиток писемності та літератури

Дослідники вважають, що за князя Володимира почали виникати школи «*учення книжного*», у яких навчали дітей феодальної верхівки, а з часом і «менших» людей Русі різних наук та іноземних мов. Із цих шкіл виходили освічені, здатні вести державні справи люди, які могли перекладати різноманітні церковні, наукові та художні твори, найчастіше з грецької та латинської мов.

У Київській Русі були поширені два алфавіти: *глаголиця* та *кирилиця*.

Чимало зробив для освіти князь Ярослав Мудрий. Літописець зазначив, що «князь Володимир орав освітню ниву, князь Ярослав Мудрий її засівав, а сучасники мають можливість збирати врожай книжних знань».

Винятковим явищем давньоруської культури було, на думку дослідників, літописання, що не мало аналогів у літературі середньовічної Європи того часу.

Основу літописання Київської Русі становить **«Повість временних літ»**, укладена Нестором у Києво-Печерському монастирі близько 1130 року. Повість розповідає, звідки «пішла Руська земля, хто в Києві перший став князювати й звідки Руська земля стала бути».

Джерелом написання цього твору критики називають Біблію, візантійські хроніки, князівські архіви, народні перекази та легенди. У літописі поетично та емоційно мовиться про події в Київській Русі, стосунки з іншими державами, походи князів, народні звичаї. Ідеться в «Повісті» й про історію інших країн світу, що є цінним у відтворенні хронології подій.

«Повість временних літ» уміщено в Лаврентіївському та Іпатіївському літописних зводах. Лаврентіївський літопис зберігся в єдиному списку, написаному ченцем Лаврентієм у 1377 році. Іпатіївський літопис належить до початку XV ст. Він містить низку зводів південноруського літо-

писання, зокрема Київський 1198 року й Галицько-Волинський XIII ст.

Близьким до Лаврентіївського є Радзивилівський літопис, який був укладений на початку XIII ст.

Ідейно близьким до літописів є літературні твори «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання Володимира Мономаха», «Ходіння ігумена Даниїла», «Слово о полку Ігоревім» тощо.

Більшість мовознавців дотримуються думки, що східні слов'яни мали дві літературно-писемні мови: давньоруську й церковнослов'янську, а розмовляли спорідненими протоукраїнськими, протобілоруськими, проторосійськими, племінними діалектами, які пізніше лягли в основу національних мов східнослов'янських народів.

Давньоруська літературно-писемна мова мала широку сферу функціонування. Вона була мовою державною: нею вели міжкнязівське офіційне та приватне листування, писали документи-грамоти, робили офіційні написи на речах. Давньоруською мовою написане зведення законів Київської Русі — «Руська правда» (XI, XIII ст.).

Давньоруською мовою творилася художня література.

У церковній сфері, зокрема у богослужінні, у Київській Русі панувала *церковнослов'янська* мова. Загальновідомо, що творцем слов'янського письма (близько 863 р.) був Кирило (до постригу в ченці — Костянтин) та його брат Мефодій — вихідці з міста Солунь (Солоніки в Греції). Перші переклади богослужбових текстів здійснили брати з грецької на мову слов'ян околиць цього міста (македонсько-болгарський діалект). Старослов'янська мова зазнала розквіту, збагатилася граматично й лексично в Болгарському царстві. У цій формі вона й перейшла на Русь.

Старослов'янська (пізніше — церковнослов'янська — назва за сферою її застосування) мова була багатою, високорозвиненою, її визнано в Європі поряд з латинською й грецькою як знаряддя культури. Ця мова була зрозумілою й близькою східним слов'янам. Дослідники відзначають, що історичні обставини склалися так, що розквіт церковнослов'янської писемності в Київській Русі розпочався за часів завоювання Болгарії Візантією й найбільшого розквіту Давньоукраїнської держави.

Важливим явищем культурного життя Київської Русі стала поява літератури. Її виникнення й розвиток тісно пов'язані з соціально-економічним, політичним та культурним піднесенням Русі, поширенням писемності.

«Слово про закон і благодать» митрополита І л а р і о н а.

Деякі дослідники вважають, що одним з найперших і найкращих художньо-публіцистичних творів Київської Русі є «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Це не лише пам'ятка літератури, а й твір ораторського мистецтва. Уважається, що «Слово про закон і благодать» було виголошене перед представниками найвищої київської знаті на чолі з Ярославом Мудрим у 1037–1051 рр., очевидно, у Софійському соборі з нагоди якогось свята.

Твір містить три частини. У *першій* автор спочатку торкається теми вселенського значення християнства, взаємозв'язків Старого й Нового заповітів, «закону» й «благодаті», а потім послідовно розвиває основну *ідею* про рівноправність народів у духовному житті.

У *другій частині* «Слова про закон і благодать» автор наголошує на тому, що Русь отримала християнство за власним бажання князя Володимира. *Третя* ж частина твору — це похвала Володимирові Святославовичу та продовжувачу його справ Ярославу Мудрому.

«Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона — видатний твір давньоруської літератури першої половини XI ст. У ньому втілено патріотичну *ідею* незалежності Київської Русі, прославлено її видатних політичних та культурних діячів — Володимира, Ольгу, Ярослава Мудрого.

Дослідники вважають, що митрополитові Іларіону належать ще кілька богословсько-догматичних творів: «Ісповіданіє віри», «Молитва», «Слово к брату столпнику» та інші.

Значний інтерес в історії давньоруської літератури становить ораторсько-учительська проза, яскравими представниками якої в XII ст. були Климент Смолятич та Кирило Туровський.

Климент Смолятич є автором декількох «Слів», серед яких варто виділити «Послання» до смоленського священика Фоми. Цей твір написаний в *епістолярному жанрі*; автор звинувачує адресата в невігластві та із запалом відстоює своє право на титул «філософа». У «Посланні» Климент Смолятич, аргументуючи свою позицію, посилається не тільки на отців церкви, а й на Арістотеля, Гомера, Платона. Це є свідченням того, що освічені люди Київської Русі були знайомі з творами античних авторів.

Кирило Туровський — видатний майстер урочистого красномовства другої половини XII ст. Він був церковним діячем, єпископом у місті Турові (теперішня Білорусь). Популярність йому принесли повчання, урочисті слова, молитви. Сучасники Кирила Туровського писали

про нього: «Златоуст, паче всіх воссіявший нам на Русі». Перу Кирила Туровського належать «Притча о человіческой души і о тілі», «К Василію ігумену Печерскому», вісім похвальних «Слів», присвячених християнським святам, близько 30 молитов і два канони. Твори Кирила Туровського відзначаються, на думку критиків, натхненністю, поетичною схвильованістю. У них багато реалістичного. Наприклад, у притчі про людську душу й тіло (або про сліпця й кульгавого) гостро викривається діяння ростовського єпископа Федора, а можливо й князя Андрія Боголюбського. Притча написана між 1160–1169 рр., на «злобу дня».

Перекладна література

З прийняттям християнства на українських землях поширилося письмо, створене ченцями Кирилом і Мефодієм.

У богослужіннях та інших церковних справах вживали церковнослов'янську мову — літературну мову, що спиралася на південнослов'янські діалекти й була зрозумілою східним слов'янам. Поступово ця мова поширилася не лише на релігійну, а й на світську літературу.

Закономірно, що більшість зразків цієї писемної літератури мали релігійний характер. Передусім у Київській Русі перекладали окремі частини Біблії, житія святих, проповіді, псалми, патерики.

Перші давньоруські книжки писані від руки на пергаменті — це Євангеліє, Псалтир. Найстаріша збережена до сьогодні книга — **Остромирове євангеліє** (1056–1057 рр.), трохи пізнішого часу «Ізборник князя Святослава Ярославича» (1073).

Рукописних книг з тих давніх часів дійшло мало. З XI ст. — 33, за всі чотири століття (XI–XIV) — 1493, а їх було близько ста тисяч. Переписування книжок — тривала й клопітка справа, бо вони були більш мальованими, ніж писаними. Кожна літера писалася окремо від попередньої пензлем та спеціальною фарбою. Початкову літеру сторінки вимальовували особливо великою і яскравою. Таке письмо називають *уставом*. З XIV ст. перейшли на *півустав*, а з середини XV ст. — на *скоропис*, що нагадує сучасне письмо. Тривале й трудомістке виготовлення книжки робило її великою цінністю, вона могла належати тільки дуже заможній людині, а читання вважалося почесною й богоугодною справою. Автор «Ізборника Святослава» (1073, 1076 рр.) наголошує на тій користі, що її може принести читання творів: «Добро є, братіє, почитання книжне, паче всякому християнину: бла-

женні ті, хто всім серцем взискує його... Як окраса воїнові зброя і кораблю — вітрила, і праведнику — почитання книжне».

Крім *перекладної церковної*, побутувала й *світська перекладна література*. Це збірники афоризмів («Бджола»), природничо-наукові твори типу «Шестиднев» — коментар до біблійного сюжету про створення світу за 6 днів, про астрономічні дослідження небозводу. Збірник «Фізіолог» — окремі розповіді про рослин, тварин, каміння. «Християнська топографія» — своєрідна географічна енциклопедія. У ній подано фантастичні відомості про різні країни: Індію, Китай, про екзотичних тварин. Автор твердив, що земля — плоска й має вигляд Ноєвого ковчега або Мойсеєвого намету. Земля — це висока гора, за яку заходить Сонце. Сонце, місяць і зорі рухаються тому, що їхніми рухами керують ангели.

З історичними подіями у візантійському викладі читачі Київської Русі могли ознайомитися за *хроніками*. Через жанрові ознаки хроніки стоять на межі між історіографією та белетристикою (художнім викладом реальних подій), а історичний матеріал є ілюстрацією для підтвердження догматів і моральних засад християнства. Значну популярність у Київській Русі мала **Хроніка Георгія Амартола** (відома в дев'яти списках). Його хроніка складалася з чотирьох частин. У першій викладено події від Адама та Єви аж до смерті Олександра Македонського, у другій ідеться про історію євреїв, у третій — про історію Римської імперії, у четвертій — Візантії.

Візантійський збірник **«Бджола»** — антологія афоризмів і прислів'їв, вибраних з Біблії (наприклад, «найнарніша марнота — марнота всє!; марнота марнот»). Усі ці афоризми укладені за темами — про добродійне життя, правду, цнотливість і невинність, мужність, братерство, дружбу тощо.

§12. Біблія: Книга книг і Святе письмо

Титульний аркуш у сучасному, найпоширенішому в Україні виданні Біблії має такий вигляд: «Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового заповіту. Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена» (переклад Івана Огієнка). Інше видання Біблії, «Святе письмо Старого та Нового Завіту», здійснене в Римі в перекладі Івана Хоменка, менш відоме, але містить важливі наукові коментарі, вступи та пояснювальні статті, що сприяють глибшому розумінню давніх текстів. Друкуються Біблії для дітей, збірки, де біблійні тексти подаються урив-

ками та в скороченому переказі («Біблійні легенди», «Оповідання святої історії» тощо), прилучаючи наших віруючих і невіруючих читачів до цієї давньої, але вічно актуальної Книги.

Старий заповіт складається з П'ятикнижжя Мойсеєвого (Буття, Вихід, Левит, Числа, Повторення закону), історичних книг, навчальних поетичних книг (Йова, Псалмів, Приповістей Соломонових, Екклезіастової (або Проповідника), Пісні над піснями (або Пісні пісень)); Книги Премудрості царя Соломона, книги Премудрості Ісуса, сина Сирахового, пророцьких книг.

До **Нового заповіту** входять чотири євангелія: від св. Матвія, від св. Марка, від св. Луки, від св. Івана (Йоана); Дії святих апостолів, послання апостолів; Об'явлення св. Івана Богослова (Одкровення Йоана).

Книги Старого заповіту

Біблія, як бачимо, справді є збіркою книг, які написані в різні часи, різними авторами, у різних жанрах та стилях і навіть різними мовами. Біблія — одна з найстародавніших, найулюбленіших і найвідоміших у світі книг.

Книги Біблії — це канон, збірка священних богонатхненних текстів, визнаних церквою як непорушний, непомильний закон віри та моралі.

Давньоєврейською мовою писано більшу частину Старого заповіту, окремі фрагменти — арамейською. Жодного тексту, писаного рукою священного автора, не збереглося. Усі оригінали втрачено. До нас дійшли тільки пізні списки, скопійовані тексти з усіма похибками, які трапляються під час переписування.

П'ятикнижжя Мойсеєве. Перші п'ять книг Біблії євреї називають *Тора*, тобто *Закон*. У давнину це були п'ять окремих сувоїв, що містили божі приписи для людей. Ці настанови подані в коротших або довших оповідях про створення Землі, людей та обраний народ.

Перша книга П'ятикнижжя — **Буття** — розповідає про творення світу й людини, про розвиток людства, про звиродіння людей і винищення їх потопом, про післяпотопну цивілізацію, про найдавнішу добу існування єврейського народу, з яким Бог укладав угоду через пророків Авраама та Якова (Ізраїля).

Книга Буття відкривається знаменитою стародавньою поемою (міфом) про те, як Бог створив увесь видимий світ:

«На початку Бог створив небо та землю. А земля ж була пуста та порожня, і темрява була над безоднею, і Дух Божий ширяв над поверхнею води. І сказав Бог: «Хай станеться світло!» І сталося світло. І побачив

Бог світло, що добре воно, — і Бог відділив світло від темряви. І Бог назвав світло: «День», а темряву назвав: «Ніч». І був вечір, і був ранок — день перший».

У книзі Буття є символ — Вавилонська вежа, символ людської цивілізації, здатної піднестися до небес, аж до самого Бога. Бог не схвалює такого наміру, змішує мови й розселяє людей у різних землях.

Книга Буття оповідає й про початок обраного Богом єврейського народу.

Друга книга Мойсеєва — **Вихід** — оповідає про вихід ізраїльтян з Єгипту, перехід через Червоне море, сорокалітнє ходіння пустелею, прибуття до гори Синай, де Бог передав Мойсеєві дві дошки заповіту — знамениті десять Заповідей (Декалог). Книга написана в хронікально-епічному жанрі, де виклад дійсних подій переплітається з переказами легенд, що несуть велике смислове й художньо-композиційне навантаження.

Як і на перших сторінках Біблії, коли Бог десятьма словами творить світ і людину, так і тут, на вершечку гори, захований у дим полум'я, Бог десятьма наказами (заповідями) спрямовує Ізраїль у світ нової цивілізації, докорінно відмінної від цивілізації стародавніх племен і народів.

На Синаї Ізраїль чує одкровення, що не треба людині шукати богів у хмарах, під землею, у морі, на сонці чи в будь-якому явищі природи. Не треба творити зображень із золота чи інших матеріалів, а вклонятися тим зображенням і поготів. Про що дізнаються сини Ізраїля з цих заповідей? Про те, що в основу людського життя Бог закладає моральний закон, керуючись яким людина мусить приборкувати власну сваволю, визнавати єдиного Бога, шанувати батьків, не вбивати, не красти, не зраджувати, не казати неправди, не заздрити. Невиконання усіх заповідей викликає Божий гнів, кара його падає на дітей, онуків і правнуків. Божа милість дарується тим, хто дотримується цих заповідей.

Третя книга Мойсеєва — **Левит** — подає закони єврейського народу, які передав Бог через Мойсея: про жертву цілопалення (усепалення), жертви хлібну, за гріх тощо. Подано закон про чисте й нечисте — таке, що підтримує або оскверняє людину. Книга застерігає вірних від грішних учинків і нагадує про кари, які падають на людей за їхні гріхи.

Четверта книга П'ятикнижжя — **Числа** — описує перебування народу Ізраїля під горою Синай, мандри пустелею й зупинку в Кадеші; війни, які вів Ізраїль із сусідніми народами тощо. На початку книги перелічені всі сини Ізраїля, здатні йти до війська. Від цього переліку й названо книгу.

Біблія твердить, що Господь сорок років водив пустелею євреїв, які не

повірили йому, і лише їхнім нащадкам дав побачити Обіцяний Край, омріяну землю. У нове життя зневірені прийти не можуть — тільки люди з безмежною вірою в Господа, незабруднені гріхами, чисті душею й помислами.

Остання книга П'ятикнижжя — **Повторення закону (Второзаконня)** — тобто другий закон, що його перед смертю Мойсей дав своєму народові. Це одна з найзмістовніших та високохудожніх книг.

З давніх-давен уважається, що автором усього П'ятикнижжя був Мойсей. Деякі науковці зарахували Мойсея до легендарно-міфічних постатей, як Авраам, Ісаак чи Яків. Християнська церква, сучасні вчені-богослови переконані, що в Мойсея були співавтори, що Мойсей у складанні свого зведеного епосу користувався усними переказами, легендами, оповідями, можливо, міфами, гімнами, а також документами. Наукова критика Біблії схиляється до того, що із середовища ізраїльтян міг вийти вождь, законодавець, релігійний реформатор. Питання ж історичності постаті Мойсея — це питання достовірності всієї біблійної історії. Найприхильніші до Біблії дослідники не радять тлумачити навіть історичні книги Біблії як достовірний літопис історії людства, а тим паче вважати Біблію за підручник історії. Оцінка текстів Біблії з погляду історії дуже залежить від світоглядних позицій дослідника. Учені-богослови розуміють і тлумачать біблійні тексти інакше, ніж дослідники-матеріалісти, що стоять на позиціях атеїзму.

Перші п'ять книг Біблії розповідають про початок світу, виникнення людини, початок світової історії, нехай і поданий у формі стародавнього міфу, поетичних переказів і легенд. Ці книги змалювали появу єврейського народу, на чолі якого в найвідповідальніший період стояв Мойсей, перший священний літописець, вождь і пророк.

Біблійна поезія існує у двох жанрах — або як поезія лірична (Пісня над піснями), або як поезія дидактична (Книга Приповістей Соломонових).

Книга Приповістей Соломонових належить до літератури премудрості. На початку книги проголошується її ціль — пізнати премудрість, зрозуміти голос розуму, дати простодушним мудрості. Автор цих приповістей — Соломон, син царя Ізраїлевого Давида. Уважають, що цар Соломон є автором трьох тисяч приповідок. На його думку, справжня мудрість — це знання божих заповідей і втілення їх у щоденному житті. Книга подає уроки розумової культури, вона апелює до розуму людини, до унікальної здат-

ності людської свідомості дисциплінувати саму себе, долаючи власну сваволю, як-от:

Не стримуй добра потребуючому,
Коли в силі твоєї руки це вчинити.

Не сварися з людиною дармо,
Якщо злого вона не вчинила тобі.

Хто уста свої стереже,
той душу свою береже.

Тлумачення й коментування Біблії почалося в сивій давнині. На сьогодні вчені встановили, що Старий заповіт — це збірка історичних документів, народних легенд, юридичних та релігійних законів, які відносяться до різних епох.

Книги Нового заповіту

Новий заповіт відкривається Чотириєвангелієм.

Євангеліє (від грецького *euangelion — добра, радісна звістка*) — це розповідь про народження Ісуса Христа, його життя та вчення.

Євангелія типологічно схожі, лише з деякими розбіжностями вони переповідають етапи Христового шляху.

Так, Євангеліє від Матвія розпочинається з «Книги родоводу Ісуса Христа».

Назвемо сюжетні лінії подальшої розповіді:

- Йосип та Марія втікають до Єгипту;
- Ірод убиває немовлят;
- Йосип та Марія вертаються до Назарета;
- Проповідь Івана Хрестителя;
- Хрещення Ісуса;
- Диявол спокушає Ісуса;
- Ісус розпочинає проповідь і вибирає собі перших учнів;
- Перша подорож Ісуса по Галілеї;
- Проповідь на горі;
- Завдання апостолів (не гніватися на свого ближнього, не клястися, не противитися злу, любити ворогів своїх і т.ін.);
- Оздоровлення розслабленого;
- Покликання Матвія;
- Ісус не цурається грішників;
- Ісус оздоровляє очі двом сліпцям;
- Ісус обходить міста галілейські;
- Накази Ісуса апостолам на дорогу;
- Ісус навчає народ притчами;
- Ісуса холодно приймають у Назареті;
- Ув'язнення й смерть Івана Хрестителя;
- Чудо нагодування п'яти тисяч народу;
- Ісус іде по воді;
- Учні визнають Ісуса за Христа;
- Преображення Господнє;
- Очищення Храму;
- Юдина зрада;
- Таємна вечеря;
- Страждання й смерть Ісуса Христа;
- Спізнене Юдине каяття;

- Розп'яття Ісуса;
- Похорон Ісуса;
- Воскресіння й вознесіння Ісуса Христа;
- Ісус з'являється своїм учням.

Дії святих апостолів — п'ята книга Нового заповіту — безпосередньо продовжує тему Євангелій. Починається вона коротким вступом, описом вознесіння Ісуса Христа на небо та дня, коли на його учнів зійшов Святий Дух. Апостоли, свідки Ісуса Христа «в усій Юдеї та Самарії й аж до краю землі», вирушають на проповідь християнства. Вони несуть Ісусове слово людям, тлумачать його вчинки, проповіді, засновують перші християнські громади.

У Біблії, яку перекладав І. Огієнко, заключну книгу названо **Об'явленням св. Івана Богослова**, у перекладі І. Хоменка її названо Одкровенням Іоанна, відомий у нас і грецький варіант цієї назви — Апокаліпсис. Ця книга пророцтв описує картини майбутнього або, точніше, «останні часи», дні божого суду над людьми. Вона зображує картини нещадної боротьби світла з темрявою, відображає вічне протистояння сили і любові, насильства і Агнця (символ Ісуса Христа). Спершу перемагає насильство. Проте ангели з неба виливають сім чаш і починаються великі біди: отруєння світового океану й повітря, смерть усього живого. І це не кара божа, це наслідки хибного розвитку всього людства. Книга застерігає, що людство, нехтуючи заповідями божими, накликає на себе біди, катастрофи і, зрештою, остаточну загибель.

Останні розділи Об'явлення Івана Богослова змальовують воскресіння, останній наступ сатани й перемогу над ним, загальне воскресіння й останній суд над живими за вчинками їхніми. Потому постануть обіцяні Ісусом Христом нове небо, нова земля й вічне святе місто. Завершуючи свою книгу, Іван застерігає, щоб ніхто нічого не відняв від його свідчень. Ці слова, оскільки вони стоять наприкінці Біблії, певною мірою стосуються й усього Святого Письма.

Книги Біблії читає цілий світ, а переклади, переспіви й тлумачення вміщених у ній ідей, образів, сюжетів і моральних заповітів складають тепер величезну багатомовну бібліотеку.

Біблія ввібрала вікову мудрість, досвід людської цивілізації. Кодекс чеснот і розумної поведінки вміщений не лише у Книзі приповістей Соломонових. По всьому тексту Святого Письма, як золоті перли, розсипані афоризми — короткі влучні вислови — уроки християнської мудрості.

А хто витримає до кінця, той буде спасенний.

Хто погордує ближнім своїм, той позбавлений розуму, а розумна людина мовчить.

Просіть — і буде буде вам дане.

До Книги книг входять численні *притчі* — невеликі оповіді повчального змісту, які стали традиційними сюжетами світової літератури.

Притчами Ісус навчав народ, пропонуючи в алегорії, символіці відшукати зерно істини: «Відкрию у притчі уста свої, розповім таємниці від початку світу». Ісус уважав, що саме притча пробуджує розум: «Я тому говорю до них притчами, що вони дивлячися, не бачать, і слухаючи, не чують і не розуміють». Син Божий допомагав їх зрозуміти, пропонуючи своє тлумачення.

«Притча про сіяча». Коли сіяв сіяч, одне зерно впало край дороги. Воно було витоптане, птахи його повидзьобували. Друге впало на кам'янистий ґрунт — і засохло, бо не мало вологи. Третє впало між терен, який заглушив зерно, а інше попадало на добру землю і, зійшовши, уродило стократно.

Ісус пояснює народу, що зерно — це Боже Слово. І не кожен, хто слухає, розуміє його. І приходить лукавий і краде посіяне в серці. Посіяне на кам'янистому ґрунті — це той, хто слухає з радістю, та кореня не має, бо не постійний.

А посіяне в добрій землі — це той, хто слухає слово і його розуміє, і плід він приносить.

Притча про сіяча породила крилатий вислів «Сіяти розумне, добре, вічне». Вона має численні інтерпретації у світовій літературі.

«Притча про блудного сина» розповідає про чоловіка, у якого було два сини. Батько поділив маєток між синами. Молодший син у далеких краях промарнував маєток. А як усе прожив, став бідувати, найнявся пастухом. І хотів він їсти, та й тих стручків, що свині їли, ніхто йому не дав. Тоді молодший син спам'ятався, що в батька його наймити хліба мають надмір. І вирішив повернутися додому й покаятися, що согрішив. Батько, угледівши сина, переповнився жалем і став його цілувати. Син просив прощення в батька, що прогрішився і недостойний зватися його сином. Батько наказав своїм рабам принести найкращий одяг, одягти сина й заколоти відгодоване теля. Старший син прийшов з поля і, побачивши це, розгнівався на батька, бо за роки тяжкої роботи батько ніколи йому й козеняти не дав, щоб той улаштував забаву зі своїми приятелями. Коли ж вернувся блудний син, то батько його радісно прийняв.

Батько відповів старшому синові, що він завжди з ним і все батькове — його. «Веселитися ж і тішитися треба, бо цей брат був мертвий — і ожив, був пропав — і знайшовся».

Глибинним духом божого всепрощення сповнена ця притча. Вона закликає людей бути милосердними до

тих, хто спіткнувся, вибачати й у цьому здобувати для душі своєї втіху й щастя.

Біблія як видатна пам'ятка людської культури

Ми розглядаємо Біблію як видатну пам'ятку людської культури, збірку книг, сформовану з давніх творів літературного характеру, створених богодарованим людським розумом, який відображає загадковий зв'язок Духа і Матерії, Космосу і Землі, Творця і Людини.

Українська книжна словесність завершує своє перше тисячоліття, початок якого позначений входженням Святого Письма в духовну й матеріальну культуру України-Русі. У XI–XIII ст. християнська церква виплекала цілу плеяду письменників, найчастіше безіменних авторів різножанрових перекладних і оригінальних книг. Творці давніх пам'яток — Нестор-літописець, митрополит Іларіон, Кирило Турівський, Володимир Мономах та інші — несли у своєму серці традиційну повагу до Слова. У традиції українського письменства простежується незгасимий інтерес і велика повага до Святого Письма. Крізь усе життя проніс Тарас Шевченко віру в Бога, виснувавши з Біблії ідею спасіння України. У поезіях «Ісая. Глава 35», «І Архімед, і Галілей...» ми чуємо голос Шевченка-пророка, який змалював своє бачення доконечної перспективи оновленої землі. Т. Шевченкові належить блискучий переклад десяти «Давидових псалмів», а також ідея перекладу українською мовою всіх чотирьох Євангелій спільно з приятелями (про що писав Пантелеймон Куліш). Однак здійснити цей намір Шевченкові не судилося.

Справу перекладу Біблії українською мовою здійснили Пантелеймон Куліш та Іван Пулюй, видрукувавши переклади чотирьох Євангелій у Відні 1871 року. Повний переклад Старого й Нового заповіту опубліковано вже після смерті П. Куліша, 1903 року у Відні. Ряд книг для цього видання переклали Іван Пулюй та Іван Нечуй-Левицький, добре розуміючи значення Святого Письма для релігійно-культурного розвитку народу.

Апокрифи (від грецького *apokryphos — таємний, прихований*) — велика група християнського епосу, пов'язана із сюжетами Святого Письма, житіями святих, версіями створення світу тощо. Найчастіше в них розповідається про потойбічний світ, про страшний суд та ін. Церква не визнає їхню істинність, до Біблії вони не ввійшли. Поширеним у народі є апокриф «Ходіння Богородиці по муках», сюжет якої переосмислив П. Тичина («Скорбна Мати»), а

«Об'явлення апостола Павла» стало одним з джерел «Божественної комедії» Данте Аліг'єрі.

Оригінальна література

Прадавня українська література — це література XI–XII ст., тобто література Київської Русі, або давньоруська література. XI–XII ст. — період економічного, політичного й культурного розквіту Київської держави. Запровадження християнства сприяло розвитку писемності. Володимир відкриває першу школу для дітей знаті. Ярослав Мудрий будує Софіївський собор (1037), засновує при ньому першу бібліотеку, розквітає Києво-Печерський монастир як центр релігійної культури, книгописання. Успішно розвивається дерев'яна, а потім і кам'яна архітектура, техніка будівництва золотоверхих теремів і церков, живопис і декоративне мистецтво.

Період літератури Київської Русі лишив безцінні пам'ятки оригінального українського письменства: «Повість временних літ», Київський, Галицько-Волинський літописи, Києво-Печерський патерик, «Слово про Закон і Благодать», «Слово о полку Ігоревім»...

Прадавня українська література багата й розмаїта. І хоч численні напади орд завойовників знищували у вогні, перетворювали на попіл здобутки культури, усе ж таки пам'ятки, що лишилися, засвідчують високий рівень духовного життя нашого народу.

Прадавня українська література доби монументального стилю має ряд особливостей. Насамперед вона *рукописна*. Під час переписування тієї чи іншої пам'ятки переписувач (а ними були найчастіше ченці монастирів) часто змінював її текст. Переписаний текст без змін — це *список*. Якщо ж оригінал змінено, переписувач утрутився в композицію твору, а то й у його зміст — то маємо нову *редакцію* пам'ятки. Так, існує три редакції «Повісті временних літ» і понад 250 списків цього твору, що повторюють другу або третю його редакції.

Друга особливість пам'яток X–XII ст. — їх *анонімність*. Для цього періоду найбільшу складність становить визначення автора того чи іншого твору, без чого важко зрозуміти творчий задум письменника, ознайомитися з його біографією.

Не знаючи нічого про автора, ми не можемо дуже часто точно визначити час написання твору, бо, як правило, він дійшов до нас у пізніших списках.

Не менш складним є питання *мови творів*. В її основі — церковнослов'янська мова з виразними слідами української вимови (так звана київська її вимова), що пізніше доповнюється словами іншомовного походження.

Водночас треба звернути увагу на те, що на різних етапах історичного розвитку український народ порізному називав себе — руський, російський (це грецький відповідник до назви Русь — Росія). У 1721 році її перейняв Петро І, перейменувавши Московське царство на Російську імперію. Так московіти стали росіянами. Паралельно існувало інше слово на позначення нашої країни — Україна, що вперше зафіксоване 1187 року в Київському літописі. Щоб поєднати ці назви, показати нерозривність історичного розвитку українців, взаємозв'язок між окремими його етапами, з II половини XIX ст. вони вживалися паралельно, як прикладка, наприклад, Іван Франко назвав свою працю «Нарисом історії українсько-руської літератури до 1890 року», а М. Грушевський — «Історією України-Русі».

§13. Літературна пам'ятка праслов'ян

«Велесова книга»

«Велесова книга» — найдавніший літопис на 52 дубових дощечках. Уперше фотокопії та український переклад (з канадського видання) дощечок з'явився на сторінках журналу «Дніпро» в 1990 році.

Немає остаточної думки, де саме були знайдені дерев'яні сторінки прадавнього літопису. Одні дослідники вважають, що на Курщині, інші — на Харківщині.

Є свідчення, що дубові дощечки знайшов у 1919 році полковник білогвардійської армії Олександр Ізенбек (О. Ізен-бек) у зруйнованому поміщицькому маєтку серед пошматованих книжок з приватної бібліотеки. Дехто з науковців називає ім'я власника бібліотеки — князя Куракіна.

Дощечки мали однаковий розмір 38×22 см, їхня товщина становила 0,5 см. Вони були нанизані на ремінець, тому справляли враження чогось цілісного, хоч і не зовсім зрозумілого.

О. Ізенбек зберіг дерев'яні сторінки. Перебуваючи в еміграції, у Бельгії, він показав свій скарб Ю. Миролюбову, який намагався розшифрувати написи. Після смерті О. Ізенбека таємничі дощечки зникли. У 1953 році Ю. Миролюбов повернувся до роботи над реліквією, орієнтуючись на фотографії та власні копії, переклади.

Над дощечками працював також Олександр Кур. Протягом 1954–1959 рр. у Сан-Франциско в журналі «Жар-птиця» опубліковано фотографії дощечок. О. Кур запропонував назвати публікацію «Велесовою книгою». Очевидно, тому, що саме цей язичницький бог у пам'ятці згадувався найчастіше. Здавна вважається, що *Велес* був богом усієї Русі. За

народними повір'ями, Велес опікувався хліборобами, купцями. Деякі факти свідчать, що цей бог був покровителем книжників, богом музики й пісень.

У діаспорі «Велесовою книгою» зацікавився колишній киянин С. Лісний. У 1960 році він запропонував Радянському комітетові славістів досконало опрацювати пам'ятку. Проте радянські науковці одностайно визнали, що цей твір є підробкою. Провідний спеціаліст Л. Жуковська стверджувала, що ця річ — «підробний докириличний літопис», який сто років тому зник з поля зору дослідників.

Згодом дощечками «Велесової книги» зацікавився директор видавництва «Млин» з Голландії. Він здійснив власний переклад «Велесової книги», залучивши до роботи свого колегу Миколу Кирпича.

У 1982 році російський поет І. Кобзєв опублікував свій віршований переклад цього твору в районній газеті на Тульщині. Щодо цієї публікації одразу ж відбулися гарячі диспути. Особливо гостро проти автентичності «Велесової книги» виступав науковець О. Творогов. Він безапеляційно заявляв, що цей твір — підробка О. Миролюбова. Інші дослідники називали співавтором фальшивки О. Сулакадзева, який також досліджував дощечки.

На захист автентичності «Велесової книги» стали деякі науковці з української діаспори. Б. Яценко, наприклад, пише: «Упевнений, що слов'янознавці світу, зібравшися разом, не могли б написати принаймні один такий абзац... Усі ті особливості тексту, які здаються, на перший погляд дивними, знаходять своє пояснення в історичній фонетиці та історичній міфології. Тут немає випадковостей чи дезорієнтуючих нісенітниць підробки».

Професор-санскритолог В. Шаян також не вважає «Велесову книгу» фікцією: «Закидати чи теж твердити рішуче, що текст є плагіатом, — як це роблять деякі вчені з російської Академії наук, — це значить приписувати авторові «плагіату» не тільки досконале знання «Ригведи» й «Авести», але й здібності утворювати нові слова, згідно з духом і правилами старовинних мов. Такого генія я не стрічав в історії дослідів текстів».

Перший повноцінний переклад «Велесової кгниги»зробив Б. Ясенко (1994 року).

«Велесова книга» розповідає про історію русів від 650 року до Різдва Христового до кінця IX ст., коли в Києві правив Аскольд.

Науковці стверджують, що перед нами язичницький літопис. Його автор, мабуть, був очевидцем боротьби праукраїнських язичників у IX ст. з

насильницьким запровадженням нової християнської віри.

Написано «Велесову книгу» діалектами, які близькі до давньоруської літературно-писемної мови. Нумерацію дощечок за логікою пояснити важко: одні «сторінки» мають лише номер, інші — ще й букву. Дехто з дослідників уважає «Велесову книгу» циклом з не менше ніж 15 окремих пам'яток, написаних у різний час різними авторами, а разом зведених в один дерев'яний збірник аж у IX–X ст.

«Велесова книга» складається з 74 дощечок-текстів, які остаточно понумерував М. Скрипник (Лондон, Гаага, 1972–1975 рр.). Дослідник позначив їх літерами (наприклад, 2а і 2б, 3а і 3б тощо), намагаючись, очевидно, систематизувати ці тексти в межах усієї збірки.

За темами можна виділити такі записи «Велесової книги»: походження слов'ян, їхня торгівля з сусідами, світогляд і вірування.

На думку дослідників, з усіх пам'яток «Велесової книги» можна виокремити дві, порівняно завершені.

1. **Дощечки 1, 2а, 2б, 3а, 3б, 4а, 4б, 4в, 4г.** Записані давньоруською мовою. У цій пам'ятці викладено світорозуміння русів, їхнє ставлення до Яви, Прави й Нави; прославляються Перун, Дажбог, Сварог; ідеться про війни русів з готами, греками, хозарами. Тут згадуються Кие, Пащек і Горовато — засновники племен.

2. **Дощечки 5а, 5б, 6а, 6б, 6в, 6г, 6д, 6е, 6є, 7а, 7б, 7в, 7г, 7д, 7е, 7є, 7ж, 7з.** У цій пам'ятці докладно розповідається про тривалі війни з готами, римлянами, гунами; згадується про вавилонський полон і втечу з рабства, про заснування Сурожа, про давню єдність русколані й розкол; також автор повертається до сучасних йому подій, розповідає про прихід Аскольда тощо.

У «Велесовій книзі» зафіксовані три концепції походження слов'янських народів:

а) східнослов'янська єдність на чолі з деревлянами представлена Богумиром і його дітьми; тут поляни й руси — окремі народи;

б) загальноруська єдність на чолі з полянами, яким протиставлена решта народів, зокрема фінські; це відповідає концепції «Повісті временних літ», де поляни вже ототожнюються з Руссю; брати Кий, Щек і Хорив віднесені до племен полян;

в) загальнослов'янська єдність починається від отця Ора і його синів Кия, Пащека, Горовато (4г); в іншому місці — Кий, Щек і Хорев (3ба).

Крім того, у «Велесовій книзі» можна знайти й цілком фантастичну версію про походження слов'ян: «Дажбог нас народив од корови Замунь».

На думку О. Палюги, ««Велесова книга» — це надзвичайно цінна літературна й історична пам'ятка, що значною мірою допомагає дати відповідь на запитання: хто ми? Яких батьків діти? Наскільки давня наша вічна українська мова?»

Проте варто зазначити: полеміка щодо автентичності «Велесової книги» (чи вона й насправді є історичною пам'яткою праслов'ян, чи це лише майстерна підробка) триває й нині.

§14. Літописання часів княжої Русі

Епос у фольклорі представлений казками, легендами, міфами, думами та історичними піснями, а в професійному письменстві княжої Русі епос — це, передусім, літописи. Літописання в усіх народів було своєрідним підручником з історії й основним жанром епосу, зокрема прози. Так само й в українській літературі.

Найдавнішими пам'ятками світської літератури Київської Русі є *літописи* — хронологічний опис важливих історичних подій, очевидцем яких був сам літописець або про які він чув від когось з очевидців чи вичитав з письмових джерел — «військових повістей», монастирських переказів, повчань тощо.

«Повість временних літ»

Серед небагатьох уцілілих книг княжої доби є «Повість временних літ» — знаменитий літопис, який дійшов до нас не в оригіналі, а в списку наступних століть.

Літопис має довгу назву «Се повість временних літ, звідки почалася Руська земля, хто в Києві перший став князювати й звідки Руська земля постала, і як виникла Руська земля», відомий він під короткою назвою «Повість временних літ».

«Повість временних літ» — це звід кількох окремих літописів, створених між 1039–1118 рр. Автори його — Нестор, ігумен Видубецького монастиря, Сильвестр та автор оповідання про осліплення князя Василька — Василь з Перемишля. Так, за 80 років була написана універсальна книга українського народу. «Повість временних літ» — це не лише систематизована історія України від найдавніших часів до початку XII ст., а й своєрідна хрестоматія поетичних й епічних сказань, оповідань і навіть байок та філософських творів. Лише повістей тут десятки. Джерелами твору стали візантійські хроніки, народні перекази, розповіді дружинників тощо.

Літопис містить розповіді про українських святих — Антонія й Феодосія Печерських, Ольгу, Володимира, Бориса та Гліба.

«Повість временних літ» була з'єднана в Іпатіївському зводі з Київським і Галицько-Волинським літописами в один — «Руський літопис» як національне зведення української історії від найдавніших часів до кінця XIII ст. Видатний літературознавець Валерій Шевчук назвав «Руський літопис» «документом ментальної єдності українських племен».

Літопис починається розповіддю про Адама і Єву, таким чином поєднуючи українську історію з усесвітньою. На думку літописця, якщо наші предки походять від Яфета, то вони законні нащадки людської цивілізації взагалі.

У цій пам'ятці подано докладні відомості про полян, деревлян, радимичів, сіверян та інші племена, на які поділялися східні слов'яни, про їхні звичаї та мову. У ній описане героїчне минуле Київської держави від 852 до 1110 року, походи князів і великі битви. Літописець, мабуть, користувався поезією дружинників, бо в нього багато подробиць про Олега, про його похід на столицю Візантії Царгород, на воротах якого той повісив на знак перемоги свій щит. Описано тут войовничого Святослава, відважного Володимира; розповідається в літописі про деревлянську данину, смерть Ігоря й помсту Ольги, про княжі чвари, вбивство князів Бориса та Гліба їхнім братом Святополком і т. ін. Наприклад, захоплено змальовує літописець хоробру й загартовану в походах дружину князя Святослава, який не знав, що таке страх, ніколи не відступав перед ворогом, а коли мав намір битися з ним, завжди відверто попереджав «Іду на вас». Цей князь-сміливець не злякався навіть стотисячного грецького війська: перед нерівним боєм відважний полководець звернувся до своїх воїнів з такими словами: «Не осоромимо землі Руської, ляжемо тут кістьми: мертві бо сорому не мають, а якщо побіжимо, то сором матимемо; станемо ж кріпко, то дбайте самі про себе». Як бачимо, *провідний мотив* «Повісті временних літ» — захоплення героїчним минулим. Другий мотив — глибокий сум з приводу княжих міжусобиць і лиха, заподіяного ординцями.

Київський літопис

Далі опис подій веде Київський літопис, у якому докладно розповідається про велике лихоліття Руської землі — наскоки хижих орд, що переросли у «війну без перерви», та внутрішнє безладдя в державі, яке настало внаслідок князівських міжусобних війн. Князям, що дбають лише про особисту користь і сваряться між собою за княжий стіл, літописець протиставляє Володимира Мономаха, який турбується про єдність

усіх руських земель. Київський літопис охоплює події з 1118 до 1200 рр.

Галицько-Волинський літопис

У Галицько-Волинському літописі продовжено опис подій «Повісті временних літ» та Київського літопису (до 1292 року). З нього довідуємося про боротьбу за престол у Галичі між князями. У літописі яскраво описано хоробрість князя Данила та його дружини в бою з татарами на річці Калці, похід проти литовських завойовників. Далі йде оповідь про напад Батия, подорож князя Данила в Орду, про його відмову підкоритися римській церкві. Також описано історію князя Володимира Волинського, сина Василька. Літописець ідеалізує Данила (як автор Київського літопису — Володимира Мономаха). Данило в його зображенні — фізично й морально досконала людина, сміливий полководець, мудрий, усіма шанований державний діяч. Володимир Мономах — дещо інший тип князя: м'який вдачею, великий книжник, філософ.

Мотиви з Галицько-Волинського літопису (переказ про Євшан-зілля, розповідь про Митусу) використовували українські письменники XIX–XX ст., зокрема І. Франко, М. Вороний та ін.

Пишномовність викладу, напруженість, драматизм опису, образність стилю, елементи фольклору — такі основні художні особливості літописів.

Літописи є не лише історичними й літературними творами, вони містять вставні оповідання, в основі яких давні перекази, історичні пісні, легенди.

«Слово про Ігорів похід»

Найбільша гордість давньоруської літератури, одна з найвидатніших пам'яток світової культури — «Слово про Ігорів похід» (1198–1199 рр. – час написання) знайдена й надрукована в 1800 році. Первісний рукопис поеми, писаної по гарячих слідах подій, не зберігся. Один з пізніших її списків у складі збірника, придбаного в архімандрита І. Биковського, потрапив до рук обер-прокурора Синоду графа О. Мусіна-Пушкіна. Сталося це в 1787 році, а 1800 року зусиллями цього мецената й учених М. Бантиша-Каменського й О. Малиновського здійснено перше видання твору. На жаль, єдиний рукопис згорів у Москві 1812 року. Залишилася інша його копія, зроблена для Катерини II, і першодрук, які дещо різняться й мають «темні» місця. Це дало підстави деяким ученим назвати літопис учених підробкою, що врешті не підтвердилося: двовікове вивчення довело безперечну автентичність (справжність) пам'ятки.

Історичною основою поеми є невдалий похід князя Ігоря Святославо-

вича, його брата Всеволода, сина Володимира та небожа Святослава проти половецьких ворогів Руської землі, який закінчився поразкою русичів у битві на річці Калці.

Композиційно першою частиною «Слова...» є *заспів*. Обираючи в ньому власну творчу манеру, автор згадує досвід співця княжої слави віщого Бояна, що «розтікався мислію по древу, сірим вовком по землі, сизим орлом під хмари», але для себе обирає спосіб розповіді «за билинами свого часу».

Початок твору — лаконічний, динамічний. Замість епічно докладних описів збору раті — вислів непереможного прагнення Ігоря «напитися шоломом» з Дону великого, здолати хижого ворога або ж порубаним (але не полоненим) бути. Опис походу оповитий чорним запиналом символіки нещастя. Природа — повноправний учасник дії — зловісними віщуваннями наче намагається затримати русичів. Але вої женуть тривогу й міряють «чисте поле Половецьке», востаннє кидаючи оком у рідну сторону «О Руськая земле, уже за шеломянем (горою) єси!»

Людські характери відтворені скупо, але в кожному підкреслено найприкметнішу рису: в *Ігоря* — хоробрість (як і у *Всеволода*), у *Святослава* — мудрість, у *Ярославни* — вірність. І розкриті ці властивості в найхарактерніших для певного героя обставинах: воїна — у битві, політика — у промові, жінки — в очікуванні коханого.

Центральний образ «Слова» — *Руська земля*, яку автор відтворив не тільки в просторовій, а й у часовій перспективі, бо його цікавить не лише конкретний епізод руської історії — похід і поразка Ігоря. Він задумується над історичною долею Русі, над її минулим і майбутнім. Автор малює скорботну картину становища Русі, до якого призвела поразка Ігоря, розглядає її як результат князівських чвар, і говорить про них з гіркотою в серці. Горе Руської землі змальовується за допомогою символічно-міфологічних образів: «Невеселі часи прийшли на Русь, бо степова трава прикрила її воїнів. Піднялася Діва-обида і пішла по землі давнього бога Трояна Русі. Вона сплеснула лебединими крилами біля синього моря і прогнала часи достатку. Князі стали на себе крамолу кувати, на мале велике говорити. А тим часом погані набігли на Русь з усіх боків і наносили їй поразки». Зі знанням історичних деталей, дотримуючись правди, автор говорить про те лихоліття, яке принесла поразка Ігоря не тільки на Русь узагалі, а й на окремі її землі. Так, Київ застогнав від туги, а Чернігів — від нападів.

Розкриттю образу Руської землі сприяють також пейзажні картини.

Природні сили допомагають руським людям, попереджають про можливе лихо. Як складова частина великої Русі і як дійовий фактор виступають сили природи в плачі Ярославни. Адже вітер, до якого вона звертається, шугає попід хмарами й гойдає на морі кораблі; Дніпро пробив кам'яні гори через Половецьку землю, що дало можливість Святославові послати свої кораблі проти ворога; сонце приносить усім тепло й радість.

Остання — третя частина — поеми звучить радісним оптимістичним акордом. Сказали колись знамениті співці Боян і Ходина, що важко голові без плеча, а тілу без голови. Так тепер і Руській землі важко без Ігоря. Тому Руська земля радісно його зустрічає після втечі з полону. На небі ясно світить сонце, скрізь лунають пісні дівчат, навіть на далекому Дунаї, де тоді ще зберігалися руські поселення. Під радісне вітання Ігор прибуває до Києва.

Ставлення автора до Ігоря двозначне: Ігор — чесний, хоробрий воїн, патріот своєї батьківщини, але автор не тільки схвалює, а й засуджує князя. Він уважає великою помилкою те, що Ігор виступив у похід без підтримки інших князів. Жорстока поразка — це розплата за марнославство, егоїзм і нерозважливість Ігоря. Автор докоряє Ігореві не лише в «Золотому слові Святослава», увесь виклад побудований так, щоб підкреслити згубність учинку Новгород-Сіверського князя. Прагнення Ігоря здобути для себе славу призвело до того, що він пересів з князівського сідла в сідло рабське й загубив багато руського добра на дні Каяли.

У поемі є ще один образ, про нього у творі прямо не сказано ні слова, і водночас він у кожному рядку. Це — сам *автор*. Хоч до нас, на жаль, не дійшло його ім'я, ми переконані, що він — усебічно освічена й вельми обдарована людина, яка добре знала усну народну творчість, історію, географію, розумілася на політиці й військовій справі; це був не лише великий митець, а й пристрасний громадянин, палкий поборник єдності руських земель.

«Як геніальний витвір києво-руського письменства, — пише сучасний літературознавець Борис Яценко, — «Слово» займає чільне місце у світовій літературі середньовіччя...». Як героїчний епос «Слово» стоїть поряд з такими пам'ятками, як індійський та іранський епоси, французька «Пісня про Роланда», німецька «Пісня про Нібелунгів», англійський епос «Беовульф», іспанська «Пісня про мого Сіда», ісландські саги та інші героїчні твори. Як і перелічені твори в історії духовного життя цих народів, «Слово» є виявом могутнього

творчого духу українського етносу, його самоствердження серед інших народів Землі, воно пройняте тривогою за долю Русі-України й сповнене високим патріотичним чуттям, а це, як відомо, притаманне творчості лише сформованих народів.

Щоб нав'язати Києву роль васала Московії, московські ідеологи вибирали зі «Слова про Ігорів похід» лише те, що можна було пристосувати до провідної, імперської ідеї Росії. У російській науці цей твір пропагується як «національний літературний шедевр».

Важко повірити, зауважує Б. Степанишин, але про «Слово» вже опубліковано понад п'ять тисяч монографій і спеціальних розвідок у різних країнах світу — найбільше, звісно, в Україні. У них «Слово» аналізують авторитетні вчені (М. Максимович, О. Потебня, І. Франко, М. Грушевський, Л. Булаховський, Л. Махновець, О. Мишанич та інші) як цінне джерело з історії Київської Русі, нашої літературної мови, фольклору, міфології, історичної географії, навіть — давньої фауни й флори України.

Тема «Слова» — зображення невдалого походу Ігоревої дружини проти половців.

Ідея «Слова» — заклик руських князів до єднання для спільної боротьби проти зовнішніх ворогів.

Києво-Печерський патерик

Патерик (від латинського *pater — батько, священик*) — збірка оповідань та легенд, яка уславлює подвижництво ченців-самітників, самовіддане служіння вірі, їхню високу мораль. Уперше такі рукописні книги з'явилися у Візантії. Широко знані в православному світі Єгипетський та Синайський патерики.

Києво-Печерський патерик оповідає про життя ченців, як і з чого починався славетний Печерський монастир. Це одинадцять «житій», або «слів», повість про чудеса, пов'язані з будовою Печерської церкви, оповіді про перших печерських чорноризців, «Слово, від чого назвався Печерським монастир, про канонізацію Феодосія», «Слово про перенесення мощей». Авторами цієї книги вважають єпископа Симона, ченця Полікарпа й Нестора Літописця.

В основі кожної оповіді патерика — дивовижна подія, чудо, що вражає людську уяву, як-от: чернець *Григорій Чудотворець* прийшов до Дніпра по воду й випадково зустрівся там з князем, який готував похід проти половців. З князем були дружинники, що стали сміятися з Григорія. А чернець дивився на них і бачив у недалекому майбутньому їхню смерть. Сказав їм про те, чим дуже розгнівив князя, який наказав зв'язати старцеві руки-ноги й кинути у

воду. Григорій потонув. За три дні його знайшли в келії. Одяг Чудотворця був зовсім мокрий, сам він видавався всім живим. Князь з усією дружиною, як те й передбачав святий Григорій, зустрів несподівану смерть — усі потонули в річці.

У цих легендах та оповідях багато сюжетів з чудесними поворотами. У них чимало й конкретного матеріалу, точних деталей про життя ченців у монастирі, про їхні щоденні заняття. Це твори історичні, художні й релігійні водночас. Популярність Києво-Печерського патерика в Україні була безмежною. З цією книгою виросло чимало поколінь людей. Історик Михайло Грушевський назвав її «золотою книгою українського письменного люду» і щодо популярності серед читачів поставив патерик поряд з «Кобзарем» Тараса Шевченка.

«Повчання» Володимира Мономаха

Володимир Мономах (кін. XI – поч. XII ст.), онук Ярослава Мудрого, увійшов в історію не тільки мудрим і далекоглядним правителем, однією з найавторитетніших політичних постатей Київської Русі, а ще, за висловом М. Грушевського, «єдиним нашим князем-літератором з останніх літ XI і перших років XII ст.». Цей князь дбав про освіту рідної землі, кохався в книгах, вільно володів п'ятьма мовами. Після нього лишилися рукописи й твори — знамените «Повчання» дітям, лист до князя Олега й молитви. Його звертання до дітей неодноразово вносили до літописів, що незмірно посилювало їх моральний пафос і підкреслювало літературну майстерність. «Повчання» Мономаха є складовою частиною «Руського літопису». До речі, ім'я Володимира Мономаха згадується не тільки в «Повісті временних літ», а й у Галицько-Волинському літописі.

М. Костомаров зауважував, що навколо імені цього великого київського князя обертаються майже всі важливі події руської історії в II половині XII ст.

«Повчання» Володимира Мономаха створене близько 1117 року. Знаменитий державний і військовий діяч, великий київський князь у своєму творі підсумував досвід державного діяча, батька й книжника, намагаючись виховати своїх дітей у християнському дусі, показати, якими вони мають бути як громадяни могутньої Київської Русі, як майбутні її правителі.

Композиційно «Повчання» В. Мономаха складається із вступу, дидактичної (повчальної) та автобіографічної частин. До твору додано «Граматку до Олега Святославовича» і «Молитву». У вступі автор зазначає основну причину, що змусила його написати «Повчання» — відмову вза-

ти участь у спільній боротьбі проти Ростиславичів, бо не міг «хреста переступити», тобто порушити присягу. По-друге, «сидячи на санях», тобто готуючись до смерті, князь намагався передати життєвий досвід своїм дітям («дітям моїм у доброчесності домогтись успіхів бажаючи»), отже, Володимир Мономах хотів навчити своїх дітей правилам особистої й суспільної моралі, підготувати їх до високої місії — стати високоосвіченими й розумними правителями Київської Русі, справедливими до підданих, суворими до внутрішніх і зовнішніх ворогів.

«Повчання» містить поради: «Язик стримуй, розум усмиряй, тіло упокорюй, гнів придушуй, помисли май чисті й спонукай себе до добрих діл Господа ради». Мудро сказано й про навчання: «А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того навчіться». Особливо наголошує автор на тому, що князь має сам опікуватися державними справами, а не покладатися на воєвод. Доречна майбутнім правителям і така порада: без потреби не давай присяги, а заприсягнувши, свято дотримуй її. Своє пристрасне «Повчання» Мономах закінчує проханням виконувати якщо не всі його поради, то хоч половину з них і завжди пам'ятати Бога, що дасть людині наснагу на духовні подвиги.

ДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА (XIII–XVIII ст.)

Українська література Ренесансу і Бароко

Після падіння Києва 1240 року Київська Русь як держава фактично перестала існувати. Роздрібнені князівства Новгородське, Чернігівське, Переяславське не могли захистити українські землі від татарських та турецьких орд. Протягом ста років після занепаду Києва Галицько-Волинське князівство було опорою української державності. У цій ролі Галицька Русь перейняла велику частку київської спадщини й водночас запобігала захопленню західноукраїнських земель. Значна ж частина України (Схід та Південь) перетворилися на «Дике поле». Понад два століття рік у рік орда налітала на міста й села України, палила, грабувала, гнала в ясир тисячі бранців. Були знищені бібліотеки, шедеври архітектури. Ослаблена країна стала легкою здобиччю для сусідів. Галичину захопили польські магнати, північну Буковину — молдавські.

На рівнинах Придніпров'я підсумком формування нового суспільства «стала поява нового стану» (О. Субтельний) — стану козаків. Тюркське

за походженням слово «козак» означало вільних, незалежних від пана людей, які не мали чітко визначеного місця в суспільстві й населяли безлюдні окраїни. Уперше українські козаки з'явилися в 1480-х рр., але тільки з поширенням кріпацтва їхня чисельність значно зросла. Спочатку основну масу козаків становили селяни-втікачі, були серед них також міщани, позбавлені сану священики, збідніла знать. Козаки стали ідеальними оборонцями кордонів від татарських наскоків, а згодом полонізовані українські магнати стали мобілізувати козаків не лише для оборони, а й для нападів на турків. У 1553–1554 рр. канівський староста Дмитро Вишневецький («Байда») зібрав розрізнені козацькі ватаги й збудував на стратегічно розміщеному за Дніпровськими порогами острові Мала Хортиця форт, який став заслоном від татар. Так Вишневецький заснував Запорізьку Січ, яку вважають колискою українського козацтва. Запорізьке військо стало оборонцем не тільки своєї рідної землі й віри від турків і татар, а також Європи. Уся Європа XVI ст. тремтіла від однієї думки про навалу оттоманців, які в 1529 році спустошили Угорщину й мало не захопили Відень.

Народ увіковічнив пам'ять своїх прославлених оборонців. У героїчному епосі українського народу оспівані Байда-Вишневецький, Северин Наливайко, Петро Конашевич-Сагайдачний, Тарас Трясило, Іван Сірко, Самійло Кішка, Іван Морозенко та сотні інших славних лицарів.

Коли в XV–XVI ст. в Європі настало Відродження (Ренесанс), його ідеї, зокрема з Італії, проникли й в Україну. Сприяло Ренесансові й утворення Запорізької Січі та спалахи селянських повстань, які посилювалися з кожним десятиліттям. Ще один фактор розвитку Відродження – зростання торговельної й промислової спроможності міст у Галичині та на Волині.

Перші паростки *Ренесансу* з'явилися в Україні вже наприкінці XV ст. Під його впливом здійснювався масовий від'їзд синів знаті для навчання в західні університети, розвиток друкарства, рідної мови, елементів реалізму. Два джерела Ренесансу — античі культура та ідеали первісного євангельського християнства — породили дві течії: гуманізм і реформацію. Відродження в нас не здобуло перемоги над Середньовіччям, як в Італії, а дві культурні епохи панували водночас. І коли ці течії з'єдналися, настала епоха *Бароко*. Через українців, які навчалися в західноєвропейських університетах, в Україні поширювалися набутки європейської культури. Відомими письменниками того часу, які здобули освіту в

Західній Європі, були Юрій Котермак з Дрогобича (Юрій Дрогобич або Дрогобицький), Мартин-Іоанн з Перемишля, Павло Русин з Кросна, Станіслав Оріховський (Роксолан) з Галичини, а також Мелетій Смотрицький, Петро Могила, пізніше — Феофан Прокопович. У своїй творчості вони, як правило, послуговувалися мовою античності — латиною.

Станіслав Оріховський відомий своїми латиномовними творами «Хрещення русинів», «Розрив із Римом», «Зразковий підданий», які він підписував іменем «Оріховський-русин» (себто українець). Його називали українським Цицероном, сучасним Демосфеном. На всю Європу пролунало патріотичне свідчення Оріховського: «Я русин і гордий цим, і охоче говорю про це повсюдно».

Одним з прогресивних діячів так званої «католицької Русі», котра в XVI ст. витворила латиномовну українську літературу, був Себастіан Кленович. У 1584 році в Кракові вийшов його латиномовний твір під звучною назвою «Роксоланія», у якому з надзвичайною сердечністю та любов'ю оспівано тодішню українську землю, зокрема Підгір'я й Карпати. Українська земля захоплює С. Кленовича — вона була йому не чужа. Він оспівує її лани, ліси, міста, передусім «святе місто Лева», давню столицю Київ, Замостя, яке ставало в той час новим культурним осередком. Для поета це «наша», «своя» земля, і недаремно він її так урочисто прославляє. «Цікаво відзначити, — зауважує В. Шевчук, — тут ще й таке: описуючи українські міста й ставлячи на чолі їх Львів, який мислився в той час і навіть на початку XVII ст. столицею України (недаремно й Хмельницький не хотів його руйнувати), на другому місці ставить Київ, хоч у ті часи Київ великої культурної ролі не відігравав і фактично лежав у руїнах. Є всі підстави гадати, що С. Кленович побував у Києві і пильно обдивився княжу столицю. Він заперечує легенду, що Київ — це антична Троя». У Києві його цікавить інше: люди, які тут живуть, відбиваючи татарські напади, і печери, в яких зберігаються нетлінні мощі, і які збирають до себе безліч людей, роблячи це місце осередком України. Висновок поета не тільки промовистий, а й багатозначний: «Знайте, що Київ на Чорній Русі значить стільки, як давній Рим для старих християн, значення в нього таке ж...».

У поемі автор висловлює свою любов до Роксоланії (України), повідомляє про Русь як про одне етнічне ціле, називає цю землю рідною і хвалить православну віру, хоч сам був римо-католиком.

Для того, щоб навічно закріпити панування Речі Посполитої на ук-

раїнських землях, окрім установлення державного, соціального, економічного контролю, треба було духовно поневолити народ. 1569 року укладено Берестейську унію, що мала на меті політичне об'єднання української та білоруської православної церкви з католицькою. Ініціаторами Берестейської унії стали київський митрополит Михайло Рогоза, єпископи Іпатій Потій, Кирило Терлецький, Діонісій Збируйський та Григорій Загоровський. Релігійна дискусія переросла в літературну полеміку за збереження віри.

«Тренос» Мелетія Смотрицького — це плач-голосіння української православної церкви за всіма православними церквами й монастирями, які були відібрані королем і католиками, за померлим захисником православ'я князем Костянтином Острозьким, за покатоличеними шляхетними родами Білорусі та України.

Протистояння в суспільстві внаслідок релігійної унії охопило всі сфери людської діяльності. В Острозі навколо магната-мецената Костянтина Острозького об'єдналися православні сили. На певний час Острог став столицею православ'я, тут зібралися письменники й промовці, друкарі й астрологи. Тут була заснована Академія, друкарня, князь відкрив школи в Турові й Володимирі. З острозької друкарні пішли у світ Острозька біблія, Псалтир, Требник, «Хронологія» Андрія Римші. Тут працювали письменники Дем'ян Наливайко, Григорій Голубників, Йов Борецький, Йов Княгиницький, Герасим Смотрицький.

На початку XVII ст. центр церковної та культурної діяльності в Україні переміщується на схід. Безпосереднє сусідство Волині та Галичини з Польщею, де свого апогею досягла католицька контрреформація, зумовлювало те, що осередки українського православ'я на цих землях зазнавали її безпосереднього й згубного впливу. Так, коли в 1608 році помер «стовп православ'я» — князь Костянтин Острозький, його онука, новонавернена фанатична католичка Анна Ходакевич передала Острозьку академію єзуїтам. Львівське братство також почало занепадати. Українські міщани не мали можливості підтримати його, терплячи все більші утиски з боку католицької церкви та польського уряду. Східні землі, що швидко розвивалися, перебували далеко від тиску польського католицизму. Київ усе густіше заселявся й багатшав, підносився як центр українського православ'я.

Рушійною силою православного відродження була стародавня Києво-Печерська лавра. У 1610-х рр. її архімандрит Єлисей Плетенецький, виходець з галицької знаті, згрупу-

вав навколо себе освічених земляків — Йова Борецького, Захарію Копистенського, Памву Беринду, Лаврентія Зизанія. Плетенецький узявся здійснювати грандіозний видавничий проект, за яким протягом 15 років були опубліковані близько 30 книг головним чином релігійного змісту. Це перевищувало загальну кількість усіх книжок, надрукованих в Україні до цього часу.

Книгодрукування зумовило історичний злам у розвиткові літератури, науки та всієї культури. Засновником українського книгодрукування був високоосвічений українець з лемків Святополк Фіоль. У 1491 році в Кракові він видрукував кириличним шрифтом п'ять книг (Псалтир, Часословець та ін.). Поширювалися в Україні видання білоруського першодрукаря Франциска Скорини, який заснував свою друкарню у Вільні. Змушений тікати з Московщини «друкар книжок небачених» Іван Федоров, бо там друкування книжок називали диявольщиною, він знайшов прихисток спочатку в селі Заблудові на території Великого князівства Литовського, потім у Львові, а згодом в Острозі. У 1574 році у Львові він надрукував Апостол, а в Острозі — Біблію. Та зрештою Іван Федоров усе ж повернувся до Львова.

Велике значення для розвитку української культури мала діяльність братств — церковно-освітніх товариств міщан, які виникли ще в першій половині XV ст. на західноукраїнських землях, а потім поширилися на всю Україну. Найвідомішими з них були братства у Львові, Острозі, Луцьку та Києві. Братства відкривали школи, книгозбірні, розшукували й збирали пам'ятки історії, культури, викуповували бранців з татарсько-турецької неволі, активно боролися проти покатоличення та полонізації українського народу.

Київський митрополит Петро Могила об'єднав засновану ним у Києво-Печерській лаврі школу зі школою Київського братства, заклавши підвалини Могилянської колегії, яка згодом стала одним з найважливіших навчальних закладів слов'янського світу (Києво-Могилянська академія). Навчання тут будувалося за зразком античних шкіл, велику увагу звертали на вивчення класичних дисциплін.

Українська культура й далі розвивалася на релігійному ґрунті. У книжках, як правило, демонструвалася істинність православ'я, наголошувалося, що воно — єдиний шлях до людського спасіння («Палінодія» Захарії Копистенського, «Зерцало богослов'я» Кирила Ставровецького). Твори того часу, призначені для масового читача, описували життя святих чи розповідали про чудеса, що відбувалися в Києво-Печерській лав-

рі. Ці книжки були написані складною для розуміння церковнослов'янською мовою, що використовувалася в Україні як літургійна й літературна. Проте чимдалі серед письменників поширювалася й народнорозмовна мова. Так, Памво Беринда протягом 30 років складав свій **«Лексикон»**, у якому до церковнослов'янських слів подав їхні українські відповідники. Новим фактором літературного життя того періоду стала зросла популярність поезії, а особливо панегіриків. До найкращих зразків цього жанру належать «Вірші» Касіяна Саковича, написані на смерть Петра Сагайдачного та вірші, присвячені Петрові Могилі.

Зростала грамотність українського населення — братські школи та Могилянська колегія випускали сотні студентів, друкувалися нові книжки.

У 1648–1654 рр. Україну охопила Визвольна війна, яку очолив Богдан Хмельницький.

Після підписання Переяславської угоди 1654 року Україна опинилася на три століття під владою російських імператорів. Наша земля стала колонією, сировинною базою Москви, а народ був перетворений на «малоросів». Катерина II знищила Запорізьку Січ і зробила колишніх лицарів козацтва кріпаками.

Визвольні змагання українського народу 1648–1654 рр. знайшли своє гідне висвітлення в козацьких літописах Самійла Величка, Самовидця, Григорія Граб'янки.

Починаючи з середини XVII ст. до кінця XVIII ст., у художній та інтелектуальній творчості панував стиль бароко. Задовольняючи смаки знаті, він підкреслював велич, розкіш та декоративність, віддаючи перевагу формі над змістом, химерності над простотою. Здатність до синтезу зробила бароко особливо принадним для українців — нації, котра перебувала між православним Сходом і латинізованим Заходом.

Багато барокових рис позначилося на творах «перелітних птахів» (О. Субтельний), тих українців, що навчалися в польських чи західноєвропейських університетах і повернулися до Києва, щоб викладати в Академії. Зважаючи на їхню європейську освіченість, Петро I покликав їх очолити в Росії освітні та церковні установи. Найвидатнішими серед них були Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Дмитро Туптало.

1674 року в Києві з'явилася книга **«Синопсис, чи коротке зібрання од різних літописців»**. У ній перелічувалися майже всі періоди з історії українського («славеноросійського») народу, князювання Володимира Святого і його наступників; зазначався там і період Московського царства з самодержавцем Федором Олексійо-

вичем. Коротко книгу називають «Синопсис» (від грецького *synopsis* — *загальний огляд, зведення або збірка статей, різних матеріалів, присвячених якомусь одному питанню*).

У «Синопсисі» автор прагнув подати українську історію з давніх-давен. Тут оживають біблійні легенди й легендарні імена, докладно йдеться про слов'янське язичництво та стародавні народні звичаї.

Спосіб викладу матеріалу в «Синопсисі» нагадував давні літописи, однак у ньому наявні елементи українського бароко: пишнота й урочистість вислову, чимало крилатих висловів та афоризмів.

Серед можливих авторів «Синопсису» називають Інокентія Гізеля — ректора Києво-Могилянської академії, Пантелеймона Кохантовського — ченця Києво-Печерської лаври, Феодосія Сафонова — ігумена Києво-Михайлівського монастиря. «Синопсис» одразу ж став однією з найпопулярніших книг, розходився широко в рукописних копіях. З 1674–1680 рр. ця праця перевидавалася тричі. А всього витримала двадцять п'ять видань (востаннє 1861 року). Важливість цієї книги в житті українського народу важко переоцінити: вона поширювала історичні знання, породжувала зацікавлення рідною історією.

§15. Козацькі літописи

Героїчна епоха Хмельниччини монументально відображена в козацьких літописах. Козацькими їх називають тому, що головний герой цих літописів — українське козацтво, його гетьмани; зображені події — козацькі змагання за волю, незалежність; автори літописів — січові козаки.

Манускрипт під назвою **«Літопис Самовидця»** знайшов і відкрив світові Пантелеймон Куліш, він же запропонував і назву. Помітно, що анонімний автор був учасником і очевидцем подій, не користувався ніякими джерелами. Учені допускають, що ним міг бути генеральний підскарбій Січі Роман Ракушка-Романовський, одна з найпомітніших осіб в уряді Івана Брюховецького.

Події літопису охоплюють другу половину XVII ст. На початку автор коротко характеризує всі ті причини, які призвели до початку Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі 1648–1654 рр. Завершується літопис подіями 1702 року. У ньому згадується велика кількість людей: усі визначні козацькі ватажки, починаючи від Богдана Хмельницького й закінчуючи Іваном Мазепою, полковники, генеральні писарі, обозні, сотники, польські шляхтичі, російські вельможі.

У запису під 1663 роком літописець подає розповідь про Чорну раду під Ніжином, докладно описує два ворожі табори — Сомка й Брюховецького й оповідає про жорстоку розправу останнього над суперником та його прихильниками. Є тут згадка про полковника Івана Шрама. Як бачимо, цей історичний запис використав П. Куліш для сюжету свого історичного роману «Чорна рада».

«Літопис Григорія Граб'янки» описує історію козацтва з часу його виникнення до 1709 року. Його автор — гадяцький сотник Григорій Граб'янка вибудовує оповідь у формі окремих тематичних розділів — «Сказаній»: «Сказаніє чего ради возстал Хмельницький на поляков», «Сказаніє о первой брані козацкой на Жолтой Воді з ляхами», «Сказаніє о Збаразькой і Зборовськой побіді над ляхами 1649 року», «Сказаніє о войні Берестецькой» тощо. Докладно пише Граб'янка про мотиви, якими керувався Хмельницький, ідучи до Переяславської ради.

Смерть гетьмана в описі Граб'янки — велике горе для всього українського краю. Переказуючи події, що відбувалися в Україні після смерті Б. Хмельницького, автор з докором мовить про гетьманські міжусобиці, про запустіння краю.

М. Слабошпицький називає Граб'янку і героєм історії, і її «секретарем».

Григорій Граб'янка був полковим осаулою, суддею, полковником, брав участь у багатьох битвах і походах. 1737 року, коли козацьке військо вирушило в кримський похід проти татар, славний літописець наклав головою.

«Літопис Самійла Величка» охоплює події 1648–1700 рр. Оповідач літописних подій на початку твору повідомляє, що служив у Василя Кочубея, який був у гетьмана Івана Мазепи генеральним писарем.

З літопису видно, що Величко був надзвичайно освіченою людиною. Можливо, він навчався в Київській академії. Як наближена до Кочубея особа, після його страти потрапив до в'язниці на кілька років, про що обмовився в літописі: «Оскільки змінив в той час добре своє життя на невільниче».

«Літопис», лишаючись твором історичним, є водночас і твором художнім. У канву тексту автор вплітає уривки з художніх творів українських авторів, оповідь щедро пересипана народними прислів'ями, легендами, переказами. У численних ліричних відступах автор висловлює своє ставлення до подій і людей, він справжній патріот — «істинний Малої Росії син і слуга».

«Літопис Самійла Величка» — солідна хроніка тогочасних подій, він налічує чотири томи, перший вийшов у світ 1848 року.

«Історія Русів». Перше видання твору побачило світ 1864 року. Автор «Історії Русів», лишаючись невідомим, своїм твором дає відповідь польським і російським авторам, які заперечують історичну окремішність українського народу.

«Історія Русів» розпочинається з найдавніших часів, докладно подано розповідь про славетну Київську Русь, про найперших князів, про початки козаччини на українських землях.

Автор з великим захопленням змальовує Богдана Хмельницького, його родовід. Після великих перемог Хмельницького над шляхтою у Чигирин з багатьох країн пішли посли, які вітали український народ з виборено незалежністю. Усіх тих послів і країни, які вони представляли, перелічує автор «Історії Русів».

Пише він і про те, що іноземні володарі, пропонуючи гетьманові договори про союз, зобов'язувалися за те шанувати всі права вільного народу й визнавати довічне гетьманське право нащадків Хмельницьких. Спілку з російським царем деякі найвизначніші люди України підтримували, інші категорично заперечували.

Оповідає «Історія Русів» і про смутні часи, про жорстоку розправу Петра І і Меншикова над козаками за те, що гетьман Мазепа перейшов на бік шведського короля.

Автор «Історії Русів» був патріотом України, тому, розуміючи, що російське самодержавство ніколи не вибачить йому ставлення до козацтва й оцінок російських правителів, вирішив лишитися невідомим.

У житті національної інтелігенції поява цієї книги стала подією надзвичайного значення. На ній виростала ціла плеяда національно свідомих істориків, письменників. Досить, наприклад, сказати, що «Історія Русів» була настільною книгою Тараса Шевченка.

Нині «Історію Русів» видано в інтерпретації Івана Драча сучасною українською мовою.

Промова гетьмана Павла Полуботка, у якій він звинувачує лютого ката України Петра І за рабство, за знищення народу, козаків, є одним з найбільш ідейно наснажених місць книги, відверто пройнятої антимосковськими настроями.

Іван Вишенський

Іван Вишенський — «перший публіцист у великім стилі», за оцінкою І. Франка, завжди посідатиме почесне місце одного з «батьків і творців української літератури». Усебічно освічена людина, він, як письменник, вивищувався над іншими

полемістами, бо мав могутній літературний хист і запал релігійного пророка.

У біографії Івана Вишенського дуже багато не вияснено. Не знаємо, чи Вишенський — справжнє прізвище письменника, чи літературний псевдонім. «Іоан мніх з Вишні», — так підписував він свої твори. Тому його походження пов'язують з містечком Судова Вишня (Львівська область). Час народження датують приблизно 1545—1550 рр. Відомо, що перебував у Луцьку й, вірогідно, в Острозі при дворі українського князя Василя-Костянтина Острозького, який піклувався про розвиток освіти в Україні й був поборником православ'я.

У розквіті своїх фізичних і духовних сил письменник здійснює далекий шлях у Грецію на Афон (або так звану Святу гору), змінює світський одяг на чернечу рясу, стає аскетом. І до кінця життя вже не зрадить чернечого стану, майже сорок років він проведе на Афоні й там помре.

Його писання, які він надсилатиме з чужини на батьківщину, творилися в складних обставинах посилення релігійної боротьби наприкінці XVI ст. Письменник включився в полеміку між православними, з одного боку, і єзуїтами та уніатами — з другого. Безпосереднім поштовхом до появи численних *полемічних* (полеміка — дискусія з приводу якогось питання суспільного характеру) творів була політична Люблінська унія 1569 року та Берестейська церковна унія 1596 року (унія — союз, угода, об'єднання). Основою полеміки були релігійні розходження, але учасники її у своїх творах порушували й важливі суспільні питання. Перший значний український твір полемічної літератури «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького. Антиунійна боротьба почалася в травні 1596 року маніфестом князя К. Острозького проти єпископів-уніатів. Невдовзі відбувся розкол українського суспільства навпіл: Берестейський уніатський собор і православний синод прокляли один одного: прийняли унію зразу майже самі єпископи-змовники. Чи була унія добром, чи злом, писав історик С. Рудницький, залишиться «спірним, доки католики католиками, а православні православними».

Проте той факт, що унія, новоутворена греко-католицька конфесія, упродовж наступних століть за несприятливих умов довела рацію існування і свою животворчу силу, уже свідчить на її користь. У сучасній історіографії переважає думка, що зайняти в цій полеміці об'єктивну позицію завадив релігійний фанатизм її учасників. Події 1596 року активізували обмін сторін полемічними посланнями. У творах апологетів православ'я східна церква й вітчизна вподібнюються зганьбленій матері, що оплакує дітей своїх.

Полемічне письменство, «не блискуче з літературного погляду» (Д. Чижевський), знайшло в І. Вишенському натхненного творця

який зумів надати своїм писанням про релігійні незгоди непроминального значення. Відомо 17 його рукописів (Д. Чижевський їх знав 19). Після «Книжиці» 1958 року деякі твори І. Вишневського видрукував М. Костомаров у 1865 році. Дослідники спадщини І. Вишенського відзначають людинолюбство й громадянську мужність видатного полеміста, який різко критикував увесь державний устрій Польщі, особисто — короля та католицтво як агресивну конфесію. «Викриваючи католицизм, — пише В. Харитонов, — він користується соціальними критеріями й створює нову, зовсім не богословську публіцистику. Вона позначена реальним розумінням стану речей у земному, повсякденному житті й відповідає на питання, поставлені цим життям перед народом у цілому і кожною людиною зокрема». Наприклад, діалог «Обличеніє диявола...» є символічним і до певної міри автобіографічним образом «голяка-странника», що вбивчою логікою підрядних питальних речень твердо відкидає всі спокуси диявола, — навчає «простоти Ісусової», вказує шлях духовного очищення. Надзвичайно цікава й емоційно насичена характеристика вельможі з «Поради», що містить влучні неологізми: «Єще єси кровоїд, м'ясоїд, волоїд, скотоїд, звіроїд, свиноїд, гускоїд, птахоїд, ситоїд, сластьоїд, маслоїд, пирогоїд; єще єси периноспал, м'якоспал, подушкоспал; єще єси тілоугодник; єще єси тілолюбитель; єще єси кровпрагнитель, єще єси перцолюбець, шафранолюбець, імбиролюбець, кминолюбець, цукролюбець...»

«Писаніє к утекшим од православної віри єпископам»

«Писаніє к утекшим од православної віри єпископам» (1598 рік) — один з найяскравіших творів полеміста. Цей твір адресований ініціаторам Берестейської унії: М. Рогозі — київському митрополитові, єпископам Іпатію Потію, Кирилові Терлецькому, Леонтію Пелчинському, Діонисію Збируйському, Григорію Загоровському. Безпосереднім поштовхом до написання твору послужила праця Іпатія Потія «Оборона згоди».

Усі єпископи, що відійшли від православної віри, на думку І. Вишенського, стали на шлях зради, бо своїми підписами скріпили ганебну згоду, стали ворогами українського народу. Іван Вишенський уважає, що вони не мали морального права вершити справи християнської віри в Україні, бо їхні дії суперечать шести заповідям, «од Христа узаконених»: голодних нагодувати, спраглих напоїти, подорожнім дати притулок, голих одягти, хворим допомогти, ув'язнених відвідати. Усі єпископи,

твердить полеміст, — грішні: ніхто з них у нестримній жадобі до наживи не дотримувався цих заповідей. Тягар гріхопадіння зрадників Іван Вишенський збільшує *способом градації* негативної дії. Вони голодних «оголоднюють» (це вже хижацтво), бідних роблять спраглими (грабіжництво), подорожніх «злословлять» і не пускають на поріг дому (людиноненависництво), голих оголюють (живодерство), за правду мучать у тюрмах, катують і вбивають (тиранія).

Істинно християнськими є висновки автора з приводу нерівності суспільних верств. Це ідеї рівності, братерства нижчих (хлопів, кожум'яків, шевців) і вищих (князів церкви). Справді вищі для нього — ті, хто ліпші «вірою діяльною». Іван Вишенський твердить, що єпископи-уніати знеславили («зґвалтили») закон церковний, єпископських посад досягли не способом «всенародного вибору», а шляхом усяких шахрайських махінацій, підкупів.

У властивій йому стильовій манері полеміст нанизує риторичні фігури (オклично-питальні інтонації, повторення), виявляючи свою любов до скривджених і ненависть до кривдників.

Громадянський подвиг Вишенського-гуманіста виявився в запереченні права шляхти на панування в Україні. Він не побоявся викрити не лише короля, хабарництво й продажність його двору, а й самого папу римського.

Свіжість барв слова, безпосередність чуття, сполучення високого пафосу і «низьких» просторічних елементів, багатство риторичних відтінків гумору, іронії, сатири, розмаїття жанрових полемічних структур і стилістичних засобів від анафор до неологізмів — усе це характеризує українського полеміста, як видатного представника барокового стилю.

Якуб Гаватович
1598–1679 рр.

Польсько-український письменник і культурно-освітній діяч. Закінчив Ягеллонський університет і здобув ступінь бакалавра. Згодом висвятився на ксьондза, жив у містечках Вишняки й Бережани (Львівська обл.). Був учасником оборони Львова від нападу турків (1669). Автор польськомовних віршів і прозових творів на теологічну тематику й перекладів з латинської мови: «Казання», «Школа терпіння», «Дзеркало духовної любові». Написав віршовану трагедію на біблійний сюжет «Трагедія, або Образ смерті пресвятого Івана Хрестителя, посланця Божого», поставлену на ярмарку в Кам'янці-Струмиловій. Після другої та третьої дії трагедії виконували дві ук-

раїнські інтермедії — «Продав кота в мішку» і «Найкращий сон». Ці твори є найранішими з відомих на сьогодні публікацій українських інтермедій.

Лазар Баранович 1620–1693 рр.

Письменник, ректор Києво-Могилянської колегії, релігійний діяч, меценат, одна з центральних постатей у суспільно-культурному житті України II половини XVII ст.

У Чернігові Лазар Баранович мав велику друкарню, видавав і поширював чимало книжок, тут сформувалося перше українське мистецько-літературне об'єднання. Паралельно в ті ж часи в Києві навколо Печерської друкарні виникло ще одне об'єднання письменників. І чернігівці, і кияни — це перше покоління барокових діячів української культури, позбавлених комплексу національної неповноцінності.

Літературна школа Барановича була об'єднанням митців, які прагнули до синтезу церкви й мистецтва.

Лазар Баранович — автор богословських проповідей, трактатів, духовних і світських поезій. Його творчість як проповідника реалізувалася у двох книгах проповідей «Меч духовний» і «Труби словес проповідних», написаних церковнослов'янською з домішками польської, латинської та староукраїнської мов.

Основу творчості Лазаря Барановича становлять польськомовні поетичні збірки: «Житія святих» (1670), «Аполлон християнський» (1670), «Аполлонова лютня» (1671), «Книга смерті» (1676), «П'ять нот» (1680), «У вінок Матері Божої» (1680) та ін., де є вірші духовні та світські. Духовні вірші присвячені уславленню Бога, пресвятої Діви, апостолів, пророків, ангелів, святих. Фактично вони були продовженням проповідно-полемічної практики теолога. Здобутком поета можна вважати світські вірші, у яких він торкався різних сучасних йому проблем: про любов до ближнього, милосердя, викриття пороків і вад тодішнього суспільства — паразитизму, пияцтва, лінивості, хвалькуватості, прагнення до розкошів. Засвідчені в його поезії й пейзажні замальовки, які супроводжуються філософськими роздумами про людину, світ і місце людини в ньому. У поезії Лазар Баранович висловлював свої громадсько-політичні погляди: патріотизм, біль за руїну, за пасивність народу та наростання міжусобних чвар, негативне ставлення до унії.

Його політичний ідеал — автономія України в складі Росії. Як поет-громадянин, він закликав до національного єднання:

Боже, дай людям святу, живу згоду
і по негоді дай нам погоду.
На Україні постійно гинуть.
Вкраїна — це море.
Воно червоне. Хто сам — потоне,
в гурті — переборе.

Іван Величковський
бл. 1650–1701 рр.

Поет, перекладач, теоретик літератури, культурний і громадський діяч II половини XVII ст.

Навчався в Києво-Могилянській колегії, потім жив у Чернігові, працював у друкарні Лазаря Барановича і входив до чернігівського гуртка поетів. Пізніше оселився в Полтаві, служив священиком.

І. Величковський справедливо вважається одним з найоригінальніших барокових поетів. Його творчості притаманні як духовні, так і світські мотиви, що розкриваються через філософську й морально-повчальну тематику. Поезіям І. Величковського властиві типові для Бароко орнаментальність, афористичність, влучність, дотепність та курйозність; побудовані твори на контрастах й антитезах.

І. Величковський — визнаний майстер епіграм та панегіриків. Перекладав він і з європейських мов, прагнучи ознайомити українського читача з тогочасним літературним процесом.

Однією з найбільших заслуг поета є розробка теорії та практики курйозного віршування, яке він назвав «штуки поетицкіє». Узагальнений європейський та український теоретичний матеріал він ілюструє власними поетичними прикладами. Ці теоретичні положення й сьогодні служать основою для сучасної теорії зорової поезії. Автор розглядає близько 20 традиційних видів курйозної поезії (акровірш, вірш-лабіринт, фігурний вірш).

Наведемо приклад знаменитих двовіршів І. Величковського:

Магнат, як магніт, кожний добре знає:
Сей залізо, а той злото притягає.
У вбогого трохи є, в жебрака нічого.
Понад міру в багача,
а досить — ні в кого.
В судний день одвідать мають усі люди,
Та для того чи задосить
дня одного буде?
Хто ловить не своє, зловлений буває.
Смерть рівняє нас усіх,
голуб жовчі не має.

Для української літератури велике значення має той факт, що І. Величковський більшість своїх творів написав староукраїнською мовою з церковнослов'янськими та народнорозмовними елементами.

Феофан Прокопович
1681–1736 рр.

Український і російський церковний та громадський діяч, учений-гуманіст, педагог-просвітник, драматург, поет, перекладач, публіцист. Хоч Феофан Прокопович був далекий від українського національно-визвольного руху (тривалий час служив головним помічником Петра І у церковних справах, підтримував та возвеличував у своїх панегіриках реформаторську політику російського царя, брав участь у заснуванні російської Академії наук), його діяльність і творчість сприяли розвиткові української літератури й загальнолюдському суспільно-історичному поступові. Феофан Прокопович залишив велику творчу спадщину, яка складається з філософських трактатів, «Поетики», «Риторики», «Математики», численних проповідей, драми, віршів, перекладів, листів. Більшість творів припадає на київський період життєдіяльності, коли письменник працює спочатку викладачем, а потім ректором Києво-Могилянської академії. Він створив учення про просвітницько-абсолютистську державу, де стверджується примат світської влади над церковною.

Феофан Прокопович — автор кількох історичних праць («Собрание от летописателей», «Реестр государей российских», якими започаткував, задовго до М. Ломоносова і В. Татищева, російську історичну науку.

Феофан Прокопович — автор першої історичної драми в українській літературі **«Володимир»**, яку 1705 року поставили студенти Києво-Могилянської академії. Це твір про запровадження князем Володимиром християнства на Русі. У центрі п'єси князь Володимир — самовладний, але розумний правитель, борець за освіту і прогрес загалом.

Стиль драми, написаної тогочасною книжною українською мовою, перебуває на межі між бароко і класицизмом. Характерна для бароко символіка простежується у фабулі (Володимир — Мазепа — Петро І). П'єса має алегоричний підтекст. В образі князя *Володимира* — розсудливого державця — прославляється культурницька діяльність гетьмана *Івана Мазепи* та *Петра І*, а в сатиричних образах жерців (Жеривол, Курол, Пияр), які відстоюють поганство, висміюються захисники старовини.

Після офіційної анафеми І. Мазепи автор переприсвятив драму Петрові І (у першому варіанті панегірик виголошувався І. Мазепі та Петру І), чим висловив свою підтримку політиці російського самодержавця.

Григорій Сковорода 1722–1794 рр.

Протягом усього життя Сковорода послідовно уникав всього того, що могло уярмити його дух і волю до свободи, і з повним правом заповів написати на могилі слова: «Світ ловив мене, та не впіймав».

І. Іваньо

Григорій Савич Сковорода народився в с. Чорнухи, тепер смт Полтавської обл.

1738 року вступив до Києво-Могилянської академії, навчався з перервами 10 років. Відмовився від духовної кар'єри. У 1745–1750 рр. перебував в Угорщині, подорожував по Австрії, Польщі, Італії. Ознайомився з німецькою філософією, італійською культурою. Працював викладачем Переяславського й Харківського колегіумів, домашнім учителем у поміщика.

Полишив педагогічну діяльність через невідповідність змісту й методів викладання офіційним постановам. З 1769 року Г. Сковорода вів мандрівний спосіб життя. На цей час припадає написання більшості творів, які через заборону книгодрукування в Україні не друкувалися, а переписувалися й поширювалися усно. Вибрані твори вийшли в Петербурзі 1861 року.

Щастя письменник убачав не в маєтках і славі, а в житті в злагоді із совістю, шляхом до щастя вважав самопізнання. Ченці Києво-Печерської лаври запрошували Сковороду стати ченцем: «Доволі блукати по світу! Час причалити до гавані, нам відомі твої таланти, свята Лавра прийме тебе, як мати своє чадо, ти будеш стовпом церкви і окрасою обителі». На це Г. Сковорода саркастично відповів: «Ох преподобні! Я стовпотворіння умножати собою не хочу, доволі і вас, стовпів неотесаних у храмі божому! Світ мене не піймає». І таки не піймав. Навіть Катерині II не вдалося заманити Сковороду в золоті тенета солодкого життя при царському дворі. «Я не покину батьківщини, — гордо відповів філософ. — Мені моя сопілка і вівці дорожчі за царський вінець». Він обрав шлях утечі від світу зла й досягнення свободи в царині духу. Помер великий мудрець так просто, як і жив. Мабуть тільки праведникам Господь дарує таку смерть. У щирому товаристві серед друзів, своїх прихильників він у задушевних розмовах провів свій останній день. Згодом вийшов у сад і край дороги став копати яму. На здивоване запитання, що то він задумав, філософ як про щось буденне сказав: «Копаю собі могилу, бо прийшов мій час». А коли всі розійшлися, Сковорода помився, переодягнувся в чисту білизну, ліг на лаві й... заснув навіки.

З творчої спадщини Григорія Сковороди залишилися збірка ліричних поезій «Сад божественних пісень», книга «Байки харківські», філософські трактати й притчі.

Сковорода-лірик є одним з представників класичного бароко. Характерним для творів Сковороди є те, що в ліричних поезіях він — філософ, а у філософських працях — лірик.

До **«Саду божественних пісень»** увійшло 30 пісень. Кожна з них, часто взаємопов'язаних, є варіацією на біблійні теми. Провідні в збірці — барокові мотиви уславлення Христа, любові до нього й посвяти себе йому (пісні 1, 3, 17, 28, 30), здолання пристрастей суєтного світу, відкидання влади плоті над душею (2, 11, 29).

Своєрідним диптихом-двовіршем є пісні 9-та і 10-та — **«Всякому городу нрав і права»**. Іронічні шестивірші «Пісні 10-ої» формують універсальний образ часу, у якому всякому голову мучить «свій дур». Григорій Сковорода шикує в один ряд усіх, кого засуджує, — здирників, бюрократів, пияків, розпусників, підлабузників, ледарів. Це пани, що безупинно стягають собі землі, чиновники та юристи, що зловживають своїм становищем, багаті, у яких «дім, як вулик, гуде від гуляк». І тільки ліричний герой (сам автор) позбавлений цієї суєти, бо перед смертю всі рівні:

Знаю, що смерть — як коса замашна,
навіть царя не обійде вона.
Байдуже смерті, мужик то чи цар, —
все пожере, як солому пожар.

Совість і мудрість у цій поезії не лише протиставлені багатству й знатності — їх автор підносить над усім дріб'язковим, буденним, нікчемним.

Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
Той, в кого совість,
як чистий кришталь.

(Переклад В. Шевчука)

Ця «Пісня» набула широкої популярності в народі, вона використана І. Котляревським в «Наталці Полтавці», модифікована в поемі Т. Шевченка «Сон».

Мотив «вольності» — свободи — перейшов із пісень (9, 12) у значний твір Сковороди **«De Libertate»** (латинською — «До свободи»). У цій оді оспівано волю як найбільше багатство людини. Золото проти свободи, за словами автора, — ніщо, «болото». Усі думки ліричного героя про те, як би не втратити волі. Батьком свободи, героєм називає автор Богдана Хмельницького. «Славословіє», як і народні думи, високо ставить заслуги визволителя Вкраїни:

Будь славен вовік, о муже ізбранне,
Вольності отче, герою Богдане!

Один з *основних мотивів* «Саду божественних пісень» — гармонійність людини із собою, з навколишнім світом. Щоб змінити макро- та мікросвіт, тобто себе самого, пізнай себе, а пізнавши, — удосконалюй. Пізнаючи свої нахили, людина правильніше визначить власне місце в суспільстві й принесе йому більшу користь.

Щастя людини — у внутрішньому стані, у єдності з природою, у роздумах про красу:

О щастя, світе наш ясний!
О щастя, світе наш красний!

У багатьох поезіях автор милується красою рідної природи, духовно збагачується її чарами.

Зокрема, у поезії **«Ой ти, птичка желтобока»** відчутне замилування автора красою рідного краю. Поет ви-

користовує народну пісню «Стоїть явір над водою», проте творчо переробляє її.

Видатний мислитель утілює ідеї гуманізму, любові до простої людини. Він наголошує на необхідності виховувати в людях правдолюбство, чесність, працьовитість, натомість засуджуючи тих, «хто високо вгору дметься», використовує своє становище заради вигоди, почестей і багатства.

Людина, уважає філософ, може відчути себе щасливою лише серед природи, справжнє задоволення лише в душевному спокої й почутті свободи.

Поезія Г. Сковороди **«Кто сердцем чист і душою»** відбиває найістотнішу ознаку творчості мислителя: віру в оновлення людського суспільства за допомогою морального вдосконалення людини, виховання в ній найкращих рис. Поет мріяв про новий світ, у якому не буде війн, ворожнечі. Він засуджує загарбницькі війни й прославляє мир.

За думками Г. Сковороди, добро й справедливість притаманні лише людині з чистими помислами. А побудувати світ добра й справедливості можна лише тоді, коли кожна людина прагнутиме розвивати в собі гуманістичні риси характеру, самовдосконалюватиметься.

На вибір і формування жанрів сковородинівських творів впливала українська поезія XVII–XVIII ст., зокрема твори Феофана Прокоповича, і антична філософія — Епікур, Сократ, Платон, а також ідеї західноєвропейських просвітителів і фольклор рідної України. Перед кожною піснею у збірці — епіграф-джерело, яке давало авторові натхнення, — це книги Святого Письма. Звідси логічно випливає й назва збірки «Сад божественних пісень». Хоч Сковорода всі свої вірші назвав піснями, але вони не однотипні за особливостями викладу. Серед них є власне пісні, оди, панегірики, канти, псалми. Об'єднує ж усі поезії Сковороди бездоганна наспівність, медитативність (роздумливість), філософський характер — про високе призначення людини на землі.

У 1769–1774 рр. письменник створив 30 байок, які ввійшли до збірки **«Байки харківські»**, органічно пов'язані зі світовою традицією (започаткованою Езопом). Для Сковороди байка — це «мудра іграшка», що приховує в собі зерно божої істини. *Композиційно* байки двочастинні: *розповідь* змінює *«сила» (мораль)*, що подекуди переростає у філософські мінітрактати. Як зауважує В. Погребенник, специфіка байок Сковороди полягає в тому, що вони є не викривальними, а гуманістично-дидактичними, пропагують дорогі йому ідеї й цим пов'язані з трактата-

ми й піснями, хоч і створені в іншій літературній манері.

У байці **«Жайворонок»** автор іронізує з примітивності мислення та розумової обмеженості окремих його сучасників. Молодий *Жайворонок* сприйняв за орла *Черепаху*, коли та з «великим шумом і грюкотом упала на камінь». З приводу такої нерозсудливості старий Жайворонок слушно зауважує «Не той орел, що літає, а той, хто легко сідає».

«Байки харківські» підносять розум, простоту й убогість життя, інакше-бо можна потрапити до клітки, як *Чиж* із байки **«Чиж і Щиглик»**. Милосердя, справедливість, постійність, справжню дружбу, твердить Сковорода, можна перевірити не за зовнішніми, а за внутрішніми якостями і справами. У байці **«Зозуля та Дрізд»** автор прославляє працю як зміст життя. *Дрізд* сам вигодовує, доглядає й навчає своїх дітей. *Зозуля* ж нудьгує й не може зрозуміти, чому їй нудно. Людині, яка трудиться, — свято щодня, запевнює автор: «... немає нічого солодшого, як спільна для нас усіх робота. Щасливий той, хто поєднав любе собі заняття із загальним. Воно є справжнє життя».

Значна частина байок присвячена темі «сродної праці». Байкар переконаний, що кожну людину Бог наділив певним даром. Треба вчитися пізнавати його. Той, хто вибирає собі життєву справу не за природними нахилами, а орієнтуючись на якісь інші чинники (славу, матеріальну вигоду, прибутки), той шкодить і собі, і суспільству. Саме цю думку розвиває автор у байці **«Бджола і Шершень»**. *Бджоли* збирають мед, тому що «для цього народжені», для них сам процес збирання меду «незрівнянно більша радість від споживання його». Цього *Шершень* збагнути не може. Мораль байки: праця має стати для людини природною потребою, «найсолодшою поживою». Тільки тоді життя буде змістовним. Байка «Бджола і Шершень» набула неабиякої популярності, бо проголошувала мораль трудового народу: у праці людина відчуває радість буття, а в безділлі деградує.

Провідні ідеї Сковороди, наприклад, «сродної праці», пізнання себе — перейшли у філософський трактат-діалог про щастя **«Розмова, звана алфавітом, чи Буквар світу»**.

Звичайного людського щастя, як уважав Г. Сковорода, можна досягти лише завдяки працьовитості. Праця є внутрішньою потребою кожного. Творча праця сприяє формуванню в людині найкращих моральних рис.

Письменник зазначає: «Багато хто, потопивши природу, вибирає для себе ремесло наймодніше і

найприбутковіше, але сим лише ошукує себе», адже лише «Природа — всьому початкова причина і рушійна сила».

Причину «несродності» Г. Сковорода бачив у бажанні людей матеріально збагатитися, здобути славу, почесті, привілеї, зайняти найкраще «місце під сонцем». На думку письменника, невідповідність обраного способу життя здібностям завдає шкоди не лише людині, а й державі.

Щастя, на думку філософа, не за морями, не в царських палатах, а в наших помислах, у нашому серці, у любові. Це найкраще людське почуття — любов. Г. Сковорода стверджує: «Любов — це початок, середина і кінець, альфа і омега». Істинна ж любов не в багатстві, а в спорідненості душі, доброчесності.

Філософський трактат «Благородний Еродій» випередив свою добу ідеєю природовиховання.

Філософія Григорія Сковороди й сьогодні актуальна своєю критикою розбещеності сильних цього світу («Сон», «Розмова п'яти мандрівників про істинне щастя в житті»), узагалі людської зажерливості («Убогий Жайворонок»); своєю «проповіддю життєрадісної гуманності» (слова І. Франка); вірою в те, що «Ми збудуємо світ кращий. Створимо день веселіший» (діалог «Потік змін»).

НОВА ЛІТЕРАТУРА (поч. XIX — до наших днів)

Становлення нової літератури

«Бувають в історії народів дати, — констатує С. Єфремов, — які немовби розривають надвоє їхнє життя і кладуть нову межу високу посеред рівного шляху історичних подій... Такі історичні дати вічно стоять живим «указующим перстом» на дорозі поступу, незломним нагадуванням про те, що назад до старого нема вороття, що народ мусить іти все вперед од критичної події і в той бік, у який вона показує.

Ми маємо таку історичну дату — це пам'ятний в історії України рік 1798. Того року прилетіла *перша ластівка українського національного відродження* — невеличка книжка, од якої не тільки *початок нового українського письменства* рахуємо, а й новий етап позначаємо в історії українського народу. Вона, та книжечка, завершила собою попередню еволюцію національного життя на Україні й стала вихідним пунктом для дальшої і, закристалізувавши в художній формі минуле, вона разом з тим стала зерном для майбутнього, і з неї в українському письменстві починається той потужний дух свідомого

демократизму й людяності, боротьби за право людини й нації, простування до добра і волі, який озивався і раніше, але з цього часу зробився вже домінуючою нотою в нашому письменстві. То була «перелицьована» на українську мову «Енеїда» Івана Котляревського, *перший твір нового письменства*, що знайшов широкий відгук на Україні».

Кінець XVIII – початок XIX ст. — це час, коли завершується процес ліквідації будь-яких ознак державності України.

Після запровадження кріпацтва, знищення освіти в Україні, заборони українського «Букваря», запровадження російської мови в навчальних закладах, у Києво-Могилянській академії постало тривожне питання: бути чи не бути не лише українській мові, літературі, культурі, а й самому народові.

Та законний, логічний хід історії можна тільки затримати, а не зупинити. Європа кінця XVIII ст. уже відмовилася від мертвої латини, національна мова кожного народу стає мовою культури, літератури. Як справжній революціонер на межі XVIII–XIX ст. у мистецтво Європи прийшов *романтизм*, естетична програма якого ґрунтувалася на національній своєрідності, поглибленому інтересі до історії, фольклору. Представники напряму не лише використовували різноманітні народнопоетичні образи, сюжети та мотиви, а й самі виступали як збирачі казок, легенд, народних пісень. Так, видатний англійський романтик Вальтер Скотт на початку своєї творчої діяльності надрукував зібрання старовинних шотландських балад і легенд «Поезія шотландського народу». У Німеччині брати Якоб та Вільгельм Грімм стали всесвітньо відомими завдяки своїм «Дитячим і родинним казкам». Як і західноєвропейські романтики, українські митці цікавилися національною історією та народною творчістю. Михайло Максимович у 20–40-х рр. XIX ст. видає три збірки українських народних пісень, Ізмаїл Срезневський друкує альманах «Запорожская старина». Хоч би як докоряли І. Котляревському за бурлескну традицію, а його україномовна «Енеїда» теж є відгуком на процес глобального національного відродження. Першими виявами романтизму в науці були «Історія Русів» невідомого автора, яку 1846 року опублікував О. Бодянський, «Грамматика малороссийського наречия» О. Павловського (1818).

У Галичині одночасно виступила «Руська трійця» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) із збірником «Русалка Дністровая» (1837), перейнятим романтичними ідеями народності й слов'янського братерства.

Зароджувався новий український театр. Перші професійні театри засновано в Харкові, Києві, Полтаві. Написані перші україномовні п'єси «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка. Відкриті університети в Харкові (1804), Києві (1834).

У 40-х роках при Київському університеті національна інтелігенція, пройнята ідеями слов'янської федерації, об'єднується в Кирило-Мефодіївське братство. Микола Костомаров у «Книзі буття українського народу» проголосив ідейну програму цього братства.

Процес становлення нової української літератури завершується виходом у світ «Кобзаря» Тараса Шевченка 1840 року.

Вихід у світ «Кобзаря» відбився широким відгомоном у російській пресі й серед української інтелігенції. Шевченкова книжечка зробилася предметом гарячих дискусій, похвал критики, а водночас і гострих застережень щодо української мови та рації існування української літератури. Усі критики зійшлися на одночасному визнанні поетичного хисту автора «Кобзаря». Проте більшість з них гостро заперечила можливість існування української літератури, висміювала українську мову та шкодувала, що такий талановитий поет пише бозна по-якому, марнуючи свій талант. Письменник і перекладач П. Корсаков дав дуже високу оцінку мистецької вартості творів нового поета, які «зробили б честь усякому імені, кожній літературі». «Ворог національно-культурного розвитку українського народу, озброєний великим талантом і темпераментом «несамовитий» Віссаріон Бєлінський» (П. Зайцев) заперечив права української мови на існування: «шкода дивитися, коли й маленькі таланти по-дурному витрачають свої сили, пишучи по-українському для українських селян». Ця дискусія проливає світло на одну з найважчих проблем українського національного відродження, бо часто прихильники українства під впливом таких ідеологічних виступів ставали на службу російської культури. Імперськими філологами стали видатні люди України, вчені, письменники — Ф. Прокопович, І. Срезневський, М. Гоголь... Шевченко ж кинув у лице своїм московським критикам:

Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки шкода —
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите,
Вибачайте! Кричіть собі,
Я слухать не буду.

А в присвяті-заспіві до «Гайдамаків» з іронією відкинув ці закиди критиків:

Буде з мене поки живу,
І мертвого слова!

Т. Шевченко був тією особистістю, що інтегрувала в собі з максимально можливою повнотою ментальність свого народу.

Можливо, як ніхто інший у той час, Шевченко загострено відчував своє українство й висловлювався з цього приводу абсолютно однозначно: «А на москалів не вважайте, — звертався він до українських письменників у Передмові до нездійсненого видання «Кобзаря», — нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово».

Поряд з Тарасом Шевченком у 50-60-х рр. українську літературу збагачують у прозі Марко Вовчок, Анатолій Свидницький, Олекса Стороженко, у поезії — Михайло Петренко, Віктор Забіла, Леонід Глібов, Євген Гребінка, Степан Руданський, Левко Боровиковський. Майже всі українські митці, починаючи з Котляревського, разом з Шевченком, зазнали впливу сентименталізму й романтизму, що прийшли із Заходу.

Нова українська література принесла нові теми, створила нові образи, покликала до життя нові жанри.

Немає жодного сумніву, що великі набутки української літератури й культури були б набагато вагомішими, якби не страхітливий зашморг російського імперіалізму.

Іван Котляревський
1769 – 1838 рр.

З «Енеїди» судилось народитись такому, що зрослось із нашою долею навіки, чого не мусимо забути, чого не занапастить ні панський егоїзм, ні государня політика: народилась українська література.

П. Куліш

Іван Петрович Котляревський, зачинатель нової української літератури та нової літературної мови народився, 9 вересня 1769 року в Полтаві в сім'ї канцеляриста магістрату. У 1780—1789 рр. навчався в Полтавській гімназії. З 1793 року вчителював у поміщицьких маєтках на Полтавщині. У 1797—1808 рр. розпочав військову кар'єру, брав участь у війні з турками (нагороджений орденом).

1798 року вийшли друком перші три частини «Енеїди» («піратське» видання М. Пурпури), повністю поема була надрукована 1842 року.

Упродовж 1818—1821 рр. І. Котляревський займав посаду директора Полтавського театру, для якого написав «Наталку Полтавку» і «Москаля-чарівника». Був ініціатором викупу М. Щепкіна з кріпацтва.

Помер письменник у батьківському будинку в Полтаві 10 листопада 1838 року. У цьому місті й похований.

У спільному слові від українських письменників, які 1903 року приїхали до Полтави на відкриття пам'ятника І. Котляревському, прозвучала оцінка подвижницької діяльності зачинателя нової української літерату-

ри: «Ще зоря не зоріла на темному небі захмареному, як у Полтаві з уст Івана Котляревського продзвеніло натхненне поетичне слово. Воно рідну мову піднімало до височостей національного письменства, воно живило наш дух народний животворною силою. І слово стало ділом».

На смерть І. Котляревського щиро відгукнувся Т. Шевченко, безпомилково визначивши роль автора «Енеїди» в історії українського письменства. Молодий поет провістив йому земне безсмертя:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

«Енеїда»

«Енеїда» (1798, 1809, 1842) — травестійна бурлескна поема. *Травестія* (від італійського *travestire* — *перевдягати*) — різновид жартівливої бурлескної поезії, коли твір із серйозним чи героїчним змістом та відповідною формою переробляється на твір комічного характеру з використанням панібратських, виразно розмовних зворотів. Котляревський переодягнув героїв римської «Енеїди» Вергілія в український національний одяг і взагалі переселив їх в українське середовище, де троянці (читай запорожці) уживають українські національні страви, п'ють українські напої, тут звучать українські народні інструменти, співають українських пісень, грають в народні ігри:

Тут їли різнії потрави,
І все з олив'яних мисок,
І самі гарнії приправи
З нових кленових тарілок:
Свинячу голову до хріну
І локшину на переміну,
Потім з підливою індик;
На закуску куліш і кашу...

І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець,
Горілку просту і калганку,
Куривсь для духу яловець.
Бандура горлиці бриньчала,
Сопілка зуба затинала,
А дудка грала по балках...

Боги одягнені, як українські жінки та чоловіки XVIII ст.:

А послі гарно нарядилась,
Як би в оренду на танець,
Взяла кораблик бархатовий,
Спідницю і корсет шовковий
І начепила ланцюжок;
Червоні чоботи обула,
Та і запаски не забула
А в руки з вибійки платок.

«Енеїда» Котляревського не пов'язана з першоджерелом. Автор поставив перед собою інше завдання: у відомому для всіх сюжеті дати опис зовсім нового, маловідомого досі для світу життя українського народу.

На думку Б. Степанишина, «Енеїда» Котляревського — травестія, у якій не дотримано всіх правил жанру, швидше це *героїко-комічна поема*.

Жанр *бурлеску* (французьке *burlesque* — від італійського *burla* — *жарт*) вимагає зміни місць «високого» та «низького» стилю. Трагічне самоспалення Дідони автор «знижує» коментарем «Послала душу к чорту в ад», повелитель моря Нептун «вирнув з моря, як карась», боги в гостях у Зевса за столом «понадувались, мов йоржі», під час бою «враг на врага скакав, мов блохи», Зевс — верховний бог — «кружляв сивуху і оселедцем заїдав». На зразок епічних богатирів (у пародійному стилі) автор характеризує силу Енея: «Махне мечем — врагів десятки лежать, повиставлявши п'ятки».

Сюжет. Котляревський згідно з вимогами жанру дотримується сюжету, запозиченого у Вергілія. У цьому легко переконатися, якщо порівняти обидві «Енеїди». Після зруйнування Трої греками, онук троянського царя Еней, виконуючи волю богів, на чолі троянців мандрує в пошуках Італії, де має заснувати державу. Після семи років блукань по різних морях і країнах, зазнавши багатьох пригод, троянці прибувають до Італії. Зустрічають їх гостинно, але попереду — тривала й кривава війна троянців з рутульцями, бо цар рутульців Турн, як і Еней, хоче одружитися з дочкою царя Латина. І все-таки твір Котляревського оригінальний, насамперед за композицією: у римського автора 12 частин, в українського — 6. Низку епізодів (розповідь Енея про загибель Трої) Котляревський зовсім випускає, а деякі розгортає в ширші сцени (гостювання троянців у Дідони), пекло і рай описує по-своєму, інші картини теж оригінальні, бо вони в дусі українського фольклору.

Географічні назви в поемі — українські. Приймання гостей, полювання, готування до війни у Вергілія немає. До того ж описи побуту українського суспільства у Котляревського часто такі обширні, що забуваєш про першооснову поеми. Та й автор зізнається:

Я, може, що-небудь прибавлю,
Переміню і що оставлю,
Писну — як од старих чував.

«Правдиві й мальовничі картини життя України відтіснили античний світ на другий план. Завдяки такому самостійному підходу до справи «Енеїда» і на запозичений сюжет вийшла оригінальним твором. По суті, крім імен героїв та основної нитки подій, від Вергілієвого твору нічого не залишилося, бо минуле тут стало сучасним, сучасне — минулим, героїчне — побутовим, а побутове — піднесено урочистим» (Б. Степанишин).

Проте гумор «Енеїди» — не розважальний. Поема зорієнтована на сучасність (XVIII–XIX ст.). Ніби жартуючи, автор відтворив минуле й заглянув у майбутнє. Як зауважує М. Жулинський, міф про легендарного Енея, якого письменник «зобов'язував» заснувати новий Рим (у національній інтерпретації) зрощується з народним уявленням про героя, який здатен віднайти дорогу до обіцяного краю — до нового Риму. Його мета, яка означена в поемі, полягає у відродженні колишньої слави слов'янської Трої — Києва, зруйнованої столиці українства, у відновленні втраченої Батьківщини.

Еней збудує сильне царство
І заведе своє там панство,
Не малий буде він панок.

Він збудує сильну державу зі своїми порядками, зі своїм — національним — устроєм, який відповідав би інтересам українців — енейців.

Нехай поселить тут свій рід.
Но тільки, щоб латинське плем'я
Удержало на вічне врем'я
Імення, мову, віру, вид.

Еней Котляревського створив нову Трою, що є, за переконанням Валерія Шевчука, «образом Козацької держави», не випадково в поемі Еней постає в героїчному ореолі козацького провідника, його троянці — це українці. Вирушаючи на величний двобій з Турном, який підбадьорює своїх воїнів-рутульців російським: «Ребята», Еней звертається до українців-троянців: «Козацтво! Лицарі! Трояне!» — і перемагає Турна.

Зображаючи сучасну йому дійсність, Котляревський висміює соціальну й моральну нікчемність панівних класів, паразитизм, жорстокість, хабарництво, пияцтво, зажерливість, пихатість. Автор української «Енеїди» порушує низку суспільно важливих для нашого народу проблем: соціальної нерівності, захисту рідної землі від ворогів, громадського обов'язку, честі сім'ї, виховання дітей, дружби, кохання та ін.

Проте «Енеїда» не тільки антифеодальна сатира. У картинах бенкетування богів, які «забули наших людських бід», маємо критичне поцінування всього самодержавного Олімпу. Як доречно зауважує В. Погребенник, якщо в радянські часи соціально-сатиричним мотивам «Енеїди» приділялася навіть надмірна увага, то ще важливіші в поемі національно-патріотичні мотиви, навпаки, затушовувалися. Чи не тому, що попри всю лояльність І. Котляревського до панівної влади, поема містить багато двозначних місць. Скажімо, троянці-козаки прямуючи до Кумської землі, співають:

Про Сагайдачного співали,
Либонь, співали і про Січ,

Як в пікінери набирали,
Як мандрував козак всю ніч;
Полтавську славили шведчину...

М. Павлишин зазначає: «Виникають питання: який саме був зміст пісень про рекрутування козаків у пікінери — регулярні полки російської армії — відразу після знищення Запорізької Січі? І далі: оспівуючи «полтавську шведчину», котре з двох військ вони прославляли — військо Петра I, з яким воювала більшість козаків Гетьманщини, чи військо Карла XII, Мазепи й запорожців? Така сама невиразність значення спостерігається й у пам'ятних, часто цитованих рядках «Любов к отчизні де героїть, Там сила вража не устоїть». Сам читач має право пристосувати цю сентенцію до будь-якої «отчизни», яка йому дорога».

У 1775 році за наказом Катерини II Запорізьку Січ зруйновано. Зображення Котляревським козаків в образах відомих троянців було спробою нагадати про героїзм, незламність духу, волелюбність, патріотизм наших предків і відновити притлумлену царизмом національну гордість українського народу, його прагнення до волі й самостійності. Патріотичною мрією полтавця наснажено Анхізів заповіт Енеєві: «розплодити великий і завзятий рід», по-господарськи «жити та поживати». На жаль, панівна бурлескна манера викладу, — наголошує В. Погребенник, — надала багатьом сторінкам поеми характеру глумливої самоіронії, глузування над принизливим своїм становищем у Росії («Пропали! Як Сірко в базарі! Готовте шиї до ярма!»). Емоційна й естетична невідповідність такого тону до трагізму історичних подій зумовила критичність висловлювань про «Енеїду» зрілих Т. Шевченка («все-таки сміховина на московський кшталт») і П. Куліша («бурлацьке юродство»), що добре розуміли неперспективність дальшого саморуху літератури бурлескно-травестійним шляхом. Однак у тім-то й полягає неоднозначність і навіть парадоксальність нашої «Енеїди», що її автор підсвідомо став тим голосом народного духу, який змагався за відродження.

Завдяки бурлеску Котляревський здійснив майже неможливе. У травестії можна було вживати соціально упосліджену українську мову й писати про народні звичаї та побут, не виходячи за межі класицистичної традиції. Котляревський повною мірою використав можливості мови й створив україномовний шедевр комічної поезії низького стилю. *Він увів нелітературну мову в літературу*, використавши для цього єдиний жанр, який міг послужити такому задуму. Його компетентність як поета та знавця мови спиралася на життєздатність народної основи майбутньої но-

вої української літературної мови. Комічне начало, на думку М. Павлишина, прозвучало як заклик до наступників творити літературу ширших інтелектуальних та емоційних діапазонів. А «Енеїда», хоч би якою жартівливою й легкою на перший погляд здавалася, порушує надзвичайно серйозні проблеми національного буття.

«Наталка Полтавка»

«Наталка Полтавка» (1819) започаткувала становлення національної драматургії. П'єса поєднала в собі риси кількох *напрямів* та *жанрів*, що на той час були представлені в літературі: *сентименталізму* з його прагненням викликати співчуття, почуття жалю; *просвітительського реалізму*; *класицизму*. Автор зберігає класицистичний закон єдності місця (приворсклянське село), часу (дія відбувається протягом одного дня) та самої дії. Характерологічне прізвище — Терпилиха (терпіти лихо) також має своє коріння в класицизмі.

Сюжет. Сюжет п'єси, хоч і був, можливо, пов'язаний з місцевим переказом, але є традиційним для європейського сентиментального письменства: нерівне кохання, на яке не погоджуються батьки, та намір нелюба одружитися з дівчиною. Заможний господар *Терпило* не погоджується віддати свою дочку *Наталку* за названого сина *Петра*, хоч молоді кохають одне одного, і виганяє його. Батько помирає, сім'я розорилася й переїздить до села. Щоб якось зрадити скруті, стара *Терпилиха* хоче віддати Наталку за нелюбого возного *Тетерваковського*. Майже кожен персонаж у п'єсі Котляревського переживає внутрішній конфлікт, що свідчить про психологізм драматурга. Він передає неоднозначність людської сутності, наявність позитивної основи в кожній людині. Наталка любить Петра та хоче догодити матері, тому подає рушники нелюбу. Благородний Петро здатен пожертвувати власним щастям заради благополуччя Наталки. Мати поважає Петра, але вигідне одруження дочки її зваблює більше.

Кульмінаційний момент у п'єсі настає, коли шляхетність Петра вражає Тетерваковського, й возний теж спромігся на великодушний учинок і відступився від коханої дівчини.

Цей твір був глибоко новаторським і за гостротою розвитку соціально-побутового й психологічного конфлікту, майстерністю використання уснопоетичних мотивів та образів, органічного поєднання ліричних і гумористичних тональностей. І сьогодні «Наталка Полтавка» сприймається як твір досконалий з погляду жанрово-композиційної майстерності: дія розгортається природно, конфлікт загострюється поступово, дійові осо-

би виявляють сутність своїх характерів у життєво достовірних ситуаціях.

Григорій Квітка-Основ'яненко (Григорій Квітка) 1778–1843 рр.

Українські повісті Квітки з народного життя були у всьому світі першими, у яких реально змальовано селянське життя. У світовому письменстві це був перший голос про народ, навіяний щирою до нього прихильністю, бажанням знати, як сам Квітка говорив, «героїв і героїнь у квітках і запасках», показати, що і під простим сіряком людське серце б'ється.

С. Єфремов

Народився Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко 28 листопада 1778 року в с. Основа (тепер у межах Харкова) у дворянській сім'ї. Початкову освіту здобув удома, потім навчався у курязькій монастирській школі.

У 1793–1797 рр. служив у війську, у відставку вийшов капітаном. 1802 року вступив послушником у монастир, перебував там із перервами 4 роки.

Григорій Квітка-Основ'яненко — один із засновників і директор професійного театру в Харкові, співвидавець першого в Харкові й в Україні «Українського журнала».

Літературну діяльність почав критичними замітками «Супліка до пана іздателя».

У 1834, 1836 рр. вийшли друком дві книги «Малоросійських повістей...», скомпоновані як безпосередня оповідь простолюдина Грицька з Основи.

Помер письменник 20 серпня 1843 року в Харкові, там і похований.

Григорій Квітка-Основ'яненко — зачинатель нової української прози, драматург, культурний і громадський діяч. Перу письменника належать 80 творів: вірші й фейлетони, п'єси російською мовою, гумористичні оповідання й повісті «Солдатський патрет», «Мертвецький Великдень», «Пархомове снідання», «Конотопська відьма»; сентиментально-реалістичні твори: повість «Маруся», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана», драматичні твори українською мовою: «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик»; романи та повісті російською мовою: «Панна сотникова», «Пан Халявский», та ін. Як народний прозаїк, він поглибив зв'язки літератури з уснопоетичною творчістю українців, їхніми звичаями, мовою, створив галерею виразно національних характерів.

«Маруся»

«Маруся» (1832) — сентиментально-реалістична повість. Письменник поставив за *мету* не лише зачепити душу читача оповіддю про долю прекрасної, сповненої доброчесностей дівчину та її коханого, яким, не-

зважаючи на силу їхніх взаємних почуттів, не судилося пізнати родинного щастя, а *довести спроможність української мови виявити найтонші порухи людської душі*. В основу *сюжету* повісті покладено історію ідеального кохання сільської дівчини *Марусі* та міського парубка *Василя*. Сільський багач *Наум Дрот* відмовляється віддати єдину доньку за бідного сироту, якого ще й в рекрути записано. Щоб відкупитися від солдатчини, парубок іде на заробітки. У той час Маруся, застудившись, помирає. Повернувшись із заробітків та не заставши Марусі живою, Василь іде в монастир і там з горя за коханою невдовзі помирає.

Реалістичності твору надає зображення правдивих картин сільської дійсності, патріархальної родини працьовитих, богомільних Дротів.

Сентиментальним впливом позначені сцени й пейзажі, здатні розчулити: описи любовних сцен, солов'їної ночі. Найяскравіший приклад — передсмертна картина Марусиного прощання з батьками, у якій «розкрито ціле море трагічних емоцій». (В. Погребенник). *Етнографічно-достовірними* є детальні описи побуту, звичаїв, обрядів. Епічно виписано, наприклад, сватання із «законним словом» сватів, розговіння, традиційні способи народного лікування Марусиної хвороби та похорону її «дівування».

«Конотопська відьма»

Повість «Конотопська відьма» — бурлескно-реалістичний твір, сатира на дійсність останнього періоду Гетьманщини. У ньому зображено морально розбещену старшину, пасивність і затурканість селянства, слухняність сотенного козацтва, яке відробляє сотнику — неначе кріпаки панові. Представниками звироднілої старшини в повісті є конотопський сотник *Микита Уласович Забрьоха* та його писар *Прокіп Пістряк*. Отримавши «предписаніє» іти на Чернігів з усією сотнею, сотник за лукавою порадою писаря лишається в селі, щоб топити відьом у ставку. Задля здійснення своїх планів обидва звертаються до справжньої відьми — *Явдохи Зубихи*. Забрьоха, щоб здобути *Олену Хорунжівну* ладен спалити рідне місто. Та Явдоха помстилася за свій сором. У результаті — минулося панство і Забрьохи, і Пістряка. Незрівнянний майстер оповіді, Квітка-Основ'яненко збагатив повість незвичайними гумористичними ситуаціями: епізод з переламаною хворостиною, політ Микити Уласовича над Конотопом, мова писаря — безглузда і неоковирна, портрет Солохи, прийом анафори — «Смутний і невеселий» — так розпочинається кожен розділ повісті. Повість завершується 14-тим розділом «Закінченієм», сповненим моралізаторського

повчання про недопустимість використання нечистої сили для здобуття своїх прагнень.

Твори Г. Квітки-Основ'яненка й сьогодні викликають цікавість не лише своєю колоритністю, добрим гумором, етнографізмом, а й гуманізмом.

Література українського романтизму

Романтизм як один з провідних напрямів у літературі, науці, мистецтві виник на межі XVIII–XIX ст. у країнах Західної Європи. В Україні романтизм поширюється трохи пізніше — у перші десятиріччя XIX ст. Цей напрям відіграв значну роль у пробудженні національної свідомості, обґрунтуванні історичної самобутності народу, його «духу», культурних традицій, мови, літератури. Романтизм розвивався передусім під впливом поглибленого вивчення історичного минулого й був спрямований не так проти класицизму, як проти бурлескних і травестійних традицій.

Помітну роль у становленні романтичної течії в літературі відіграла Харківська школа романтиків (І. Срезневський, Левко Боровиковський, Євген Гребінка) та підготовлені ними видання: «Український альманах» (1831), «Запорожская старина» (1833 – 1838).

У Галичині провідником цього напряму виступила «Руська трійця» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький), яка випустила збірник «Русалка Дністровая» (1837), що проголошував ідеї народності й слов'янського братерства.

З кінця 30-х – на початку 40-х рр. XIX ст. з'явилося нове покоління романтиків — *Київська школа* (А. Метлинський, М. Максимович, П. Куліш, Т. Шевченко, М. Костомаров).

У літературі цей етап засвідчений появою історичного роману «Чорна рада» П. Куліша, історичної драми «Сава Чалий», «Переяславська ніч» М. Костомарова, розвитком інтимної, пейзажної, громадянської лірики (В. Забіла, Є. Гребінка, В. Петренко, О. Афанасьєв-Чужбинський), утвердженням жанрів побутової, історичної, ліро-епічної поеми, балади, виробленням літературної мови й стилю, конкретно-історичних форм художнього освоєння дійсності.

На підставі розуміння естетичного ідеалу, концепції особистості, головних рис поетики виділяють чотири *тематично-стильові течії романтизму*:

- фольклорно-побутову;
- фольклорно-історичну;
- громадянську;
- психологічно особистісну.

Тематично в романтиків виокремлюються: *мотиви* розчарування в су-

часній дійсності, неприйняття її, спроба «втекти» від неї в інший, ідеальний світ; *мотиви* світової туги, обґрунтування самоцінності людської особистості, милування старовиною, оспівування та смуток за минулою славою рідного краю.

Левко Боровиковський 1811–1889 рр.

Романтичні впливи позначалися на його перших творах — українській баладі «Молодиця» та російській поемі-билині «Пир Владимира Великого» (1828). Помітним явищем українського романтизму стали українські перекази О. Пушкіна, А. Міцкевича, наслідування Горація. Літературний доробок Л. Боровиковського становлять байки — збірка «Байки і прибаютки» (1852), перенесені на український ґрунт мандрівні сюжети, відомі ще від Езопа, та 12 романтичних балад, створених за сюжетами українських народних переказів. Найвідоміша з-поміж них балада «Маруся», написана за мотивами балади німецького романтика Бюргера «Ленора» — про щиру любов парубка та дівчини. Тісним зв'язком з народною поезією, передусім із соціально-побутовою і ліричною піснею та історичними думами, позначені його твори, у яких зображено героїчне історичне минуле («Гайдамак», «Козак», «Бандурист» тощо). Працював Л. Боровиковський над літературними обробками українських народних казок, легенд, бувальщин. Перший поет-романтик уніс в українську літературу нові теми, мотиви, ту, як він писав, «Серйозність, що заперечує несправедливу думку, начебто малоросійською мовою, крім жартівливого, смішного, писати не можна».

Українську поезію збагатив новими жанрами, як-от: *літературною піснею* («Убійство», «Вивідка», «Материна стріча», «Розставання»), *романтичною баладою* («Маруся», «Ледащо», «Чорноморець»), *елегійно-медитативною лірикою* («Журба», «Рибалка»), зразками перекладацької техніки.

Євген Гребінка 1812–1848 рр.

Поет, прозаїк, видавець. Значну роль відіграв у організації українського літературного процесу. Брав діяльну участь у викупі з кріпацтва Т. Шевченка, в організації видання його «Кобзаря». Видав альманах «Ластівка» (1841), де були опубліковані кращі твори тогочасних українських письменників (Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Л. Боровиковського, В. Забіли та ін.).

Ліричні поезії писав українською і російською мовами. Їхня художня

структура базувалася на романтизмі, у них він успішно переборював бурлескну традицію. Народними сьогодні називають пісні та романси Є. Гребінки «Очи чёрные», «Молода ещё девица я была», «Ні, мамо, не можна нелюба любить».

Російською мовою написав чимало оповідань, повістей, романів («Записки студента», Нежинский полковник Золотаренко», «Чайковский», «Доктор»). Та байкарська спадщина Є. Гребінки (усього 27 творів) є найціннішою частиною його творчого доробку. Байки письменника стали художнім виявом народної мудрості, у них чітко заявлені симпатії та антипатії автора, який глибоко розуміє естетику народного життя, побуту, звичаїв — «Ячмінь», «Ведмежий суд», «Рожа та Хміль», «Рибалка», «Сонце та Хмари». Байки Є. Гребінки представляють усі різновиди цього жанру: власне байку, байку-казку, байку-приказку.

Микола Костомаров 1817–1885 рр.

Історик, письменник, літературознавець і критик, фольклорист, видавець, політичний і громадський діяч. М. Костомаров був одним з найближчих друзів, побратимів Т. Шевченка, з яким познайомився весною 1846 року в Києві. Він був засновником Кирило-Мефодіївського братства, автором програмних документів цієї організації («Книга буття українського народу»), одним з організаторів і видавців журналу «Основа». Створив більш як 200 праць з історії України та Росії.

Головна проблематика його художніх творів — український народ, героїчні сторінки його боротьби за волю. Визначне місце в українській літературі початку XIX ст. посідають драма М. Костомарова «Сава Чалий» і трагедія «Переяславська ніч».

У прозових історичних творах М.Костомарова широко зображено життя й побут українського народу різних епох — від часів Козаччини до остаточного поневолення України Московщиною.

Повість «Холоп» (інша назва «Холуй») письменника викриває кріпосницьке свавілля часів Катерини II. У повісті «Кудеяр» обґрунтовується думка про те, що ніколи чужинці не будуть захищати Україну. На реальних історичних фактах зловживання владою з боку московських воєвод в Україні доби Дорошенка заснована історична повість «Черниговка».

Перу М. Костомарова належить одна з перших літературознавчих праць «Обзор сочинений, писаных на малороссийском языке» (1842), у якій він проголосив, що українська мова не є наріччям російської, що вона самобутня, багата.

Упродовж усього життя вчений послідовно боровся за права української мови, виступав проти царської заборони, шовіністичних цькувань і принижень.

У статті «Две русские народности» показав відмінність українського національного характеру від російського.

Амвросій Метлинський 1814–1870 рр.

Поет-романтик, перекладач, етнограф. Автор етнографічних збірників «Народные южнорусские песни» (1854) та «Южного русского сборника». Центральне місце в літературній спадщині посідає збірка віршів «Думки і пісні та ще дещо» (1839), у якій він оспівує героїчну історію українського народу.

Уболівав А. Метлинський, що вже «не чувати дідівської мови» (вірш «До вас»), закликав свого героя не зрікатися колишньої вольниці, не забиратись у «панські хороми», бо є вища мета в житті козака «… під конем трощити Ворогів наших невірних проклятії кості». Зрадником називав того, хто покидав рідний край (вірш «Зрадник»). У творі образ України й родини ототожнюються. Зрадникові адресує поет своє застереження й прокляття: «Хто свою віру, хто край свій покине, Хай той без роду на чужині загине», Сам він од себе в пущі тікатиме, Бо він од себе долі не знатиме, Йому пісня в серці вуглем горітиме.

Віктор Забіла 1808–1869 рр.

Поет-романтик. Поетична спадщина невелика: близько 40 віршів і пісень. Завдяки глибокому ліризму, мовному й образному багатству чимало поезій В. Забіли стали народними піснями, як-от: «Гуде вітер вельми в полі», «Не щебечи, соловейку», «Не плач, дівчино», «Туга серця». Мотиви нерозділеного почуття, розлуки, зради, втрати коханої людини в поезії В. Забіли розроблені в дусі характерного для романтизму своєрідного культу душевного страждання.

Михайло Петренко 1817–1862 рр.

Поет-романтик. Літературна спадщина складається з 19 віршів та п'єси «Панська любов» (утрачена).

М. Петренко — автор перших в українській літературі зразків медитативної лірики, яка тоді активно розроблялася в поезії європейських народів. Завдяки високій культурі поетичного слова, вдалій мелодії окремі твори стали народними піснями «Дивлюсь я на небо», «Туди мої очі» тощо.

Олександр Афанасьєв-Чужбинський 1816–1875 рр.

Письменник, етнограф, історик, мовознавець. З ім'ям О. Афанасьєва-Чужбинського пов'язаний в українському романтизмі розвиток особистісно-психологічної та пейзажної лірики. Найвідомішими є його посвяти Є. Гребінці («Скажи мені правду, мій добрий козаче»), Т. Шевченку («Гарно твоя кобза грає»), інтимні вірші «Прощання», «Безталанна». 1861 року О. Афанасьєв-Чужбинський написав статтю-некролог «Землякам. Над могилою Т. Шевченка» та «Спогади про Шевченка».

Петро Гулак-Артемовський 1790–1865 рр.

Спадщина Гулака-Артемовського невелика за обсягом, але різноманітна за жанрами: російські й українські поезії, байки, переспіви, переклади, балади тощо.

Вірш-послання **«Справжня добрість»** (1817) присвячений Г. Квітці-Основ'яненку — людині, шанованій у Харкові за глибокий демократизм, невгамовну активність і благодійництво.

Гуманним ставленням до трударя, пригнобленого та приниженого, пройнята «Справжня добрість». Усі люди, незалежно від соціального стану, рівні перед Богом.

До часу над слабим, хто дужчий
вередує,
До часу мужиків ледачий пан
мордує,—
Колись до їх усіх смерть
в гості примандрує.

Байка **«Пан та Собака»** акцентує увагу читача на становищі кріпаків, на порушенні панами християнської заповіді: люби ближнього свого, як самого себе.

З глибоким співчуттям і любов'ю виписано образ *Рябка*. Працьовитий, покірний, він трудиться без відпочинку, намагаючись догодити панові, та ні його сумлінність, ні його працю належно не оцінює кріпосник, а навпаки жорстоко карає Рябка.

Трагізм становища Рябка — у соціальній беззахисності й безправності. Ані сумлінна служба, ані покірність, ані зусилля догодити не рятують його від панського самодурства, сваволі.

Приниження й покарання викликає в Рябка обурення й протест:

«Чорт би убив того, Явтух, з
панами батька,
І дядину, і дядька
За ласку їх!.. — сказав Рябко тут
наодріз
Нехай їм служить більш рябий
в болоті біс!

Той дурень, хто дурним панам
іде служити,
А більший дурень, хто їм дума
угодити!»

Балада «**Рибалка**» (1827) розкриває невластивий Гулаку-Артемовському раніше романтичний світ. Вона є переспівом балади Гете про чарівну Лореляй, яка своїм співом згубила юнака. Зміст балади побудований на народних переказах про русалок з їх фантастичністю й таємничим колоритом.

«Руська трійця»

«Руською трійцею» називали себе члени гуртка західноукраїнської демократичної молоді, що діяв у 1833–1837 рр. у Львівській семінарії. Ядро «Руської трійці» становили три семінаристи: Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Іван Вагилевич. Для девізу гуртка взято слова з народної пісні зі збірки Михайла Максимовича «Світи, зоре, на все поле, закіль місяць зійде». Гуртківців об'єднувала ідея праці на ниві національної культури, прагнення розвивати українську літературу в Галичині. Свою діяльність вони розпочали з вивчення життя рідного народу, збирання фольклору. М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич наголошували на історичній, культурній і мовній єдності українців, що опинилися по різні боки кордонів двох імперій — Австро-Угорщини та Росії.

1837 року «Руська трійця» видала в Будапешті український альманах **«Русалка Дністровая»**. Композиційно альманах складається з чотирьох розділів: «Пісні народні», «Складання», «Переводи», «Старина». Розділ «Складання» містив десять оригінальних творів, авторами яких були упорядники альманаху. Серед них — громадянський вірш «Згадка», балада «Погоня», ліричні поезії «Розпука», «Веснівка», «Туга за милою», казка «Олена» М. Шашкевича, балади «Мадей» та «Жулин і Калина» І. Вагилевича, поезія «Два віночки» Я. Головацького.

«Русалка Дністровая», — писав академік О. Білецький, — «перша заява народу Західної України про своє існування, про свою національну гідність».

М. Шашкевич у «Передслів'ї» до альманаху з гіркотою писав про несправедливість історичної долі галичан, яким судилося бути останніми в інтенсивному процесі відродження слов'янських народів. Автор висловлював упевненість у тому, що інші народи зрозуміють конкретну національно-історичну ситуацію, яка склалася в краї, і не судитимуть гостро «Русалочку з-над Дністра» за її скромний убір, узятий від природи її

свого простодушного та добросердечного народу. «Образ Русалочки й автори, і читачі осмислювали широко, – пише П. Хропко, — розуміючи, що йшлося про народження нового письменства в західноукраїнських землях, про бажання, щоб «сестриці», тобто інші, зріліші слов'янські літератури, підтримували нову словесність, прийняли її до себе».

Маркіян Шашкевич 1811–1843 рр.

У західноукраїнському національному відродженні найперша роль належить М. Шашкевичу. Вся його діяльність була спрямована на те, щоб західна гілка нашого народу відчула себе органічною системою української нації. Просвітницька діяльність письменника, громадського і культурного діяча була спрямована на те, щоб бачити рідний край на високості європейської культури у рівноправному колі інших народів.

Маркіян Шашкевич народився 6 грудня 1811 року в с. Підлисся, тепер Золочівського р-ну Львівської області в сім'ї священика.

З 1829 року навчався у Львівській духовній семінарії, одночасно був слухачем Львівського університету.

На 1833–1834 рр. припадає створення гуртка «Руська трійця», у якому провідна роль належить молодому Шашкевичеві.

1837 року з'явився альманах «Русалка Дністровая».

Помер зачинатель нової української літератури в Галичині 7 червня 1843 року в с. Новосілках на Львівщині.

У поетичній спадщині М. Шашкевича виділяють три тематичні групи: громадянську, історичну й інтимну лірику.

Громадянська лірика Шашкевича органічно пов'язана з суспільно-просвітительською діяльністю «Руської трійці». У ранньому вірші «Слово до чтителей руського язика» звучить пристрасний заклик громадянина до своїх однодумців:

Разом, разом, хто сил має,
Гоніть з Русі мраки тьмяні,
Зависть най нас не спиняє,
Разом к світлу, други жваві!

Громадянські мотиви у віршах М. Шашкевича «О Наливайку», «Хмельницького обступлення Львова», «Болеслав Кривоустий під Галичем, 1139», написаних у 1833–1834 рр. про героїчне минуле народу, природно поєднуються з мотивами патріотичними. В основу поезії **«О Наливайку»** покладено конкретний історичний епізод бою повстанців, очолених *Северином Наливайком* під Білою Церквою та урочищем Гострий Камінь у квітні 1596 року. Цей бій склався для козаків нещасливо, однак і шляхта, що зазнала значних утрат, не змогла переслідувати повстанців.

Вірш був створений під впливом народних пісень про козаків. Виступ ляхів асоціюється з «димовами», що «густо закурили», з мрякою, туманами. Козацький же полк готується до бою на світанку, під повстанцями нетерпляче «коні заграли». Наливайко закликає своїх «молодців» до боротьби «за свободу». Сама битва змальована в суворих епічних тонах барвами, що нагадують картини «Слова про Ігорів похід», звучання українських народних дум. Жорстокість, нещадність бою відтінюється фольклорною фігурою синтаксичного паралелізму:

Гей, на степу густа трава,
Степом вітер віє,
Не по однім козаку
Стара неня мліє.
Гей, на степу сивий туман,
Кургани курились,
Не по однім козаченьку
Вдовиці лишились.

Гіркота поразки проймає весь твір, і все ж завершується він оптимістично: з дніпровських порогів піднімається нова хвиля народного гніву проти «вражих ляхів», «плине чайків триста».

Типово романтичний сюжет розробляється в баладі **«Погоня»**, яка й темою, й образністю генетично пов'язана з фольклорними творами такого жанру. Ідеться тут про погоню козака за татарином, який викрав його сестру, про загибель дівчини від руки напасника й тугу героя. Поховавши сестру в рідному садочку, посадивши на могилі руту й калину, козак залишає домівку й відходить «на Україноньку степами блукати». Ця балада типологічно близька до баладної творчості східноукраїнських романтиків (Левка Боровиковського, Амвросія Метлинського).

М. Шашкевич приніс своєю поезією в західноукраїнську словесність інтимно-особистісну лірику з виразно виявленою медитативною основою, що дає підстави поставити її в один ряд з творчістю В. Забіли, М. Петренка, О. Афанасьєва-Чужбинського.

Вірш **«Руська молитва»** доносить душевний біль поета, викликаний національною байдужістю тих, хто відцурався від мови свого народу:

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила:
Чому ж ця мова єй немила?
Чом нею встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?..

Ліричні вірші «Туга за милою», «До милої», «Думка», «Розлука» нагадують народні пісні і є, власне, зразками літературної пісні. Ліричний герой поезії «Туга за милою», виявляючи свої духовні переживання, звертається із запитаннями до вітру про те, як почуває себе кохана, висловлює свій смуток, прагне «соколом злетіти, тяжку тугу із серденька при милій розбити».

У «Русалці Дністровій» був надрукований вірш М. Шашкевича **«Веснівка»**, який високо оцінив М. Максимович, наголосивши, що галицька поезія почала оновлюватися. Вірш побудовано у формі діалогу між першою квіткою весни та її матір'ю — ранньою весною. «Цвітка дрібная» благає неню дати їй долю, допомогти розквітнути, скрасити луг, пригорнути «весь світ до себе». Весна ж застерігає свою доню не поспішати, бо ще можуть засвистіти холодні вітри й ударити морози, і тоді «краса змарніє, легко зчорніє, голівоньку склониш, листоньки зрониш». Метафоричність, алегоричність цього твору можна проектувати й на громадське, і на особисте життя як автора, так і кожної людини.

Про різнобічність просвітительських інтересів Шашкевича свідчить і впорядкована ним у 1836 році «Читанка для діточок в народних училищах руських».

М. Шашкевич пропонував юним читачам коротенькі оповідки на морально-етичні теми, тобто прагнув виховувати їх у процесі навчання. Читанка, впорядкована Шашкевичем, вела, за його висловом, «дітей за ручку від сучасності до майбутнього, від їх хати у широкий світ».

Тарас Шевченко 1814–1861 рр.

Творчість Шевченка запалила те поетичне світло, при якім «стало видно по всій Україні, куди... кожен мусить простувати».

П. Куліш

Народився Тарас Григорович Шевченко 9 березня 1814 року в селі Моринці колишнього Звенигородського повіту (тепер Черкаська область) у родині кріпаків.

У 1829–1831 рр. разом з дворовими кріпаками перебував у Вільні, місці нового призначення поміщика, де вперше мав можливість познайомитися з великим містом, з польською культурою. Національно-визвольне польське повстання погнало переляканого пана Енгельгардта з Вільна до Петербурга. 1831 року в складі поміщицької челяді Шевченко прибуває до імперської столиці.

22 квітня 1838 року, на двадцять четвертому році життя, його викуплено з кріпацтва. Згодом Шевченко вступає до Петербурзької академії мистецтв (став учнем К. Брюллова).

1840 року вийшов у світ перший «Кобзар» Шевченка, до якого ввійшло 8 творів — «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами», «Катерина», «Перебендя», «Тополя», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «До Основ'яненка», «Думка» («Нащо мені чорні брови»).

Упродовж 1843–1845 рр. здійснив першу подорож в Україну.

1845 року рада Академії мистецтв ухвалила надати Шевченкові «звання неклассного художника» (тобто звичайного художника). У 1845 році виїздить на Україну «для художніх занять», як співробітник археографічної комісії подорожує по Лівобережній Україні.

У 1847 році здійснив другу подорож в Україну.

Протягом 1847–1857 рр. відбував заслання за участь у Кирило-Мефодіївському братстві, 1857 року його звільнено. На 1857–1861 рр. припадає останній плідний творчий період поета.

1859 року Т. Шевченко здійснив останню подорож в Україну.

1860 року побачив світ «Кобзар».

10 березня 1861 року Т. Шевченко помер у Петербурзі. Перепохований на Чернечій (Тарасовій) горі в Каневі.

Т. Шевченко був «немов великий факел з українського воску, що світиться найяснішим і найчистішим вогнем європейського поступу. Факел, що освітлює цілий новітній розвиток української літератури» (І. Франко). Його художні твори, цей «величний храм любові до сім'ї людської» (В. Самійленко), «належать усій Україні і будуть промовляти за неї вічно» (П. Куліш) цілому світові.

Як драматург («Назар Стодоля») і прозаїк, автор повістей у дусі просвітницького реалізму, Шевченко естетично удосконалював жанри, надаючи їм гуманного змістового наповнення. Як поет, лірик і епік уводив українську літературу в коло світових, удосконалив віршування, виробив високий стиль, спричинився до усталення норм літературної мови.

Рання творчість

Шевченкові балади

Романтичний за своїм світосприйняттям, Т. Шевченко не міг не використати улюблений жанр романтиків — баладу. Романтики змальовували світ таким, яким його хотіли бачити. У ньому ніби все, як у реальному світі, але все те... трохи незвичне. Поети-романтики відкрили для себе океан українського фольклору (Г. Клочек) — силу-силенну пісень, казок, переказів, легенд... вони намагалися залучити їх у писемну літературу, адже своєю фантасмагорійністю український фольклор був співзвучний романтичному світобаченню. Молодий Шевченко блискуче продемонстрував своє вміння різноманітні народні уявлення перетворити у художнє явище. М. Гоголь писав, що в основі балад — «таємничі поетичні перекази і явища, що зворушують і лякають уяву».

«Причинна». Балада «Причинна» відповідає вимогам жанру. *Сюжет* у ній — незвичайний і загадковий, колоритно-похмурий. У баладі йдеться про події казково-фантастичного характеру. Початкова картина буряної ночі є, у певному розумінні, самодостатнім твором.

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.

Дванадцять початкових рядків балади сьогодні широко відомі як народна пісня. Та цей фрагмент виконує важливу функцію в компози-

ційній структурі всієї балади. Картина бурі змінюється картиною спокійної ночі.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає...

Це — причинна (божевільна) дівчина, яка не витримала розлуки з коханим. Роздуми автора над долею сироти теж стали самостійним твором — народною піснею:

Така її доля... О Боже мій милий!
За що ж ти караєш її молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькії очі?.. Прости сироту!

Русалки, викликані місяцем і зорями, під тихий плюскіт хвиль виходять з води. Танцюючи, співаючи, вони залоскотали дівчину. Козак, який усе-таки повертається з далекої дороги, з горя теж розлучається з життям. Смерть дівчини й козака схвилювала все село. Загиблих ховали разом:

Посадили над козаком
Явір та калину,
А в головах у дівчини
Червону калину.

На прикладі балади «Причинна» переконуємося, що Шевченко органічно ввібрав образне мислення свого народу. Слушно про це писала Михайлина Коцюбинська: «Шевченкові художні взаємини з народною піснею... весь час будуються на переплетенні, на взаємодії двох тенденцій. З одного боку — максимальне наближення до стихії, духу народної пісні, з другого — постійне прагнення до її перетворення, переосмислення, підкорення своїм індивідуальним художнім завданням. Мовби працює потужний генератор для переробки поетичної енергії фольклору. Ці дві тенденції не є полярними, як може здатися на перший погляд. Навпаки — вони взаємозалежні. Органічне злиття з духом народної пісні дає право поводитися з нею як господар, почуватися в її стихії як вдома».

У шевченкових пейзажах є майже всі найхарактерніші для народних пісень деталі: і соловейко, і вишневі садки, і білі хати, і темні гаї, і високі могили в полі... Але в Шевченка ці характерні «знаки» українського пейзажу набули авторського забарвлення. Говорячи словами І. Франка, «увесь той, так сказати, сік українських пісень народних... перетворений в кипучу кров самого Шевченка, закрашений сильно його індивідуальністю».

«Тополя». Типова балада у контексті ранніх романтичних творів Т. Шевченка. Твір починається чарівною картиною степу: синіє безкрає поле, гуляє вітер, нагинає одиноку тополю:

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

Ці рядки є своєрідним обрамленням балади. У мальовничому описі тополі вгадується дівчина. Настрій тривоги охоплює душу, бо тополя «марне зеленіє», «одна як сирота», «кругом ні билини», тільки степ та могили. Символіка самотності розкривається через сприйняття тополі постійними мандрівниками степу — чумаком та чабаном, їх роздумами про дерево-сироту серед безкрайого степу.

Сюжет балади традиційний для українського фольклору. Чорнобрива дівчина щиро і вірно покохала козака, але бути разом їм не судилося. Дівчина «як голубка без голуба» залишилася одна, сиротою, скінчилась її радість, стих соловейко в лузі. Причину розлуки з милим автор не називає: «Пішов — та й загинув». Минуло два роки, але дівчина вірно чекає, «сохне вона, як квіточка».

Соціально-побутовий конфлікт, покладений в основу балади, загострюється. Мати докладає всіх зусиль, щоб дочка вийшла заміж за багатого. І нічого, що він старий. Але дівчина не зраджує свого кохання, вона йде навіть проти рідної матері, відстоюючи свої права на щастя й любов:

Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму...

Дівчина пішла до ворожки, яка пообіцяла їй за допомогою чарівного зілля повернути коханого. Та, випивши чарів, героїня перетворюється на тополю.

Це *кульмінація* балади. І. Франко вказував, що це греко-римський мотив. У міфології греків і римлян багато творів про перетворення людей на дерева: Дафна перетворилася на лаврове дерево, втікаючи від Аполлона; Аттіс перетворений на сосну за зраду; Нарцис перетворений на квітку без запаху за самолюбство; Геліади перетворені на тополі з великого горя. Такий мотив поширений і в українських народних піснях, де свекруха нелюбу невістку перетворює на тополю.

Образ тополі в баладі Шевченка символічний. Гнучка та висока тополя символізує красу дівочої вірності, ідею безсмертя кохання.

«Утоплена». Порушена в баладі глибока морально-етична проблема раніше не траплялася в українській літературі. У центрі балади — страшний злочин жінки, що втратила материнські почуття, занапастила доньку. Конфлікт побудований на протистоянні матері і доньки. Заздрість до молодої і гарної дівчини, гнів і лють, ненависть і жорстокість матері зробили Ганнусине життя нестерпним:

Тяжко плакала Ганнуся
І не знала, за що,
За що мати знущається,
Лає, проклинає,
Своє дитя без сорома
Байстрям нарікає.

Розв'язка твору трагічна — мати втопила доньку й сама загинула разом з нею. Конфлікт твору соціально зумовлений, адже паразитичне життя, пиятцтво й розпуста привели заможну, молоду й вродливу колись жінку до морального падіння й душевного спустошення. Закоханий у дівчину «рибалонька кучерявий» теж пішов «жити в воду».

Елементами таємничості й суму пройнята заключна частина балади: ставок заклятий, тут не купаються дівчата, хрестячись, обходять його. Літньої місячної ночі з нього випливають троє утоплеників. Саме цей казково-фантастичний елемент створює другий «потойбічний світ». М. Коцюбинська зауважує: «Грань між людьми і русалками в баладах Т. Шевченка невелика, дуже умовна. Мати й дочка з «Утопленої», що стали русалками, і рибалка, що втопився, після смерті поводяться так само, як за життя. Нічого специфічного, «русалчиного» нема в Ганнусі (хіба те, що вона весь час чеше довгі коси), «рибалонька кучерявий» такий же закоханий і сором'язливий, мати і за життя була, як відьма».

Русалка-мати «мовчки дивиться на сей бік, рве на собі коси...».

Образ матері в цій баладі різко протилежний до Шевченкових матерів у багатьох інших творах; він є втіленням винятково негативних рис злої жінки. Злочинні почуття й дії матері зумовлені всім її попереднім життям, історією взаємин з дочкою, і Шевченко щиро вболіває з приводу людської моралі, спотвореної побутом (П. Приходько).

«Лілея». За формою балада — монолог Лілеї, яка переповідає історію дівчини, уже перетвореної на білосніжну квітку — символ гармонійної людини, прекрасної зовні і внутрішньо. Героїня балади — дочка нещасної покритки — перетворюється на ніжну квітку лілею й живе тепер у панських покоях. Лілея розкриває Королевому Цвітові своє життя-мордування. З болем та жалем розповідає Лілея про матір-покритку, що з туги в'яла, проклинаючи спокусника, і померла:

А мене пан
Взяв догодувати.
Я виросла, викохалась
У білих палатах.
Я не знала, що байстря я,
Що його дитина.
Пан поїхав десь далеко,
А мене покинув.
І прокляли його люде,
Будинок спалили...
А мене, не знаю за що,
Убити — не вбили.
Тільки довгі мої коси
Остригли, накрили
Острижену ганчіркою
Та ще й реготались.

У «Словнику символів» читаємо: «Найганебнішим на Україні для дівчини було колишнє насильне обстригання, яке символізувало неславу за втрату вінка цнотливості. Така дівчина звалася «стрига» або «покритка», бо їй хлопці за зраду відтинали волосся, їй заборонялося ходити з непокритою головою. Волосся, коса зокрема, були символом незайманості, святості». Для більшого приниження Лілею покрили «ганчіркою».

Укладена в уста головної героїні твору безпосередня сумна оповідь — це страждання загубленої душі, що не розуміє причин людської жорстокості. Народ своїми звичаями карав не лише матір-покритку, а й невинне дитя-байстря.

Не дали дожити
Люде віку. Я умерла
Зимою під тином.

Лілея не розуміє, чому саме змінилося ставлення людей до неї, адже вона така сама непорочна й чиста. Її хвилює те, що колишня неприязнь до неї обернулася на захоплення.

Зимою люде... Боже мій!
В хату не пустили.
А весною, мов на диво,
На мене дивились.

Образ Лілеї — символ цноти, душевної чистоти, невмирущості людського духу й непорочної краси.

Поет порушує в баладі проблеми суспільної моралі, взаємин людини і суспільства, разом зі своєю героїнею намагається зрозуміти етику народу.

«До Основ'яненка»

Однією з найхарактерніших ознак творчості Тараса Шевченка є звернення до історії України, її славного минулого. У вірші «До Основ'яненка» Кобзар сумує за козацькою вольницею, згадує колишню славу рідної землі. Свою тугу автор передає через систему персоніфікацій: очерети запитують у Дніпра, а могили — у вітру, тирса — у степу, а чайки — у синього моря одне й те саме: де ви, преславні козаки? Запитують і водночас кличуть їх повернутися. Звичайно, повернення можливе, але тільки як повернення ідеї.

Поет намагається пробудити в нащадків гідність, колишню звитягу, запорізьке лицарство, честь. На думку Т. Шевченка, нація, яка має такі пісенні скарби, не може загинути:

Наша дума, наша пісня,
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України.

«Іван Підкова»

Поему «Іван Підкова» присвячено боротьбі українського народу з турецько-татарськими завойовниками. У поемі йдеться про морські походи запорожців. Агресивна політика султанської Туреччини й Кримського

ханства була спрямована на спустошення українських земель. Під час набігів завойовники забирали в рабство чимало українців. Потім їх продавали на невільницьких ринках Криму й Туреччини. Козаки, щоб розгромити міста-фортеці й визволити полонених, вирушали через море до Туреччини.

Іван Підкова — реальна історична постать. Сміливого отамана, який не раз очолював морські походи козаків, і оспівав у поемі Т. Шевченко.

Поема складається з двох частин. У *першій* автор оспівує козацькі часи в Україні, а в *другій* уже безпосередньо зображує морський похід запорожців до столиці султанської Туреччини — Царграда.

Перша частина оповита смутком за минулими козацькими часами. Оспівуючи славні перемоги запорожців, Шевченко використовує рефрен *«було колись»*:

Було колись — запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося: осталися
Могили по полю.

У наступних рядках відчувається віра в те, що запорожці гинули не марно:

Було колись добре жити
на тій Україні...
А згадаймо! Може, серце
Хоч трохи спочине.

Друга частина поеми велична, патетична.

На фоні грізної стихії моря козаки співають. Вони йдуть визволяти своїх братів з неволі, тому настрій піднесений. Поет змалював велику довіру, яка панує в козацькому середовищі. З пошаною ставляться запорожці один до одного. Такі стосунки в козацькому війську свідчать про велич запорожців у великому й буденному водночас. Це типово романтичний образ ранньої творчості Т. Шевченка.

«Думи мої, думи мої»

«Думи мої, думи мої» — один з перших творів, у якому Шевченко окреслив коло проблем, характерних для всієї подальшої творчості: славне героїчне минуле («як та воля, що минулась»), безмежна любов до Батьківщини («серце мліло, не хотіло співать на чужині»), узагальнений образ України («степ і степ, ревуть пороги, і могили — гори»), образ царського самодержавства, що знищив козацьку волю («А над нею чорний орел сторожем літає»), самоусвідомлення себе як народного поета («В Україну ідіть, діти! В нашу Україну»), екзистенціальні мотиви власної самотності («Не питали б люди, що в мене болить, Не питали б за що проклинаю долю, Чого нуджу світом? «Нічого робить», — Не казали б на сміх...»).

«Катерина»

Поема написана в Петербурзі в 1838 році, коли Т. Шевченко був уже на волі, навчався в Академії мистецтв. Поема має присвяту «Василию Андреевичу Жуковскому на память 22 апреля 1838 года». За жанром — *ліро-епічний твір*. Ситуація, що лежить в основі сюжету поеми (дівчина полюбила чоловіка, довірилася йому, а він покинув її) є вельми поширеною в літературах різних народів. Т. Шевченко читав твори з подібними сюжетними мотивами («Кларису» С. Річардсона, «Бідну Лізу» М. Карамзіна, «Еду» Є. Баратинського). Однак він інтерпретує цей сюжет абсолютно по-своєму. Він звертає увагу на зруйновану долю жінки-матері, від якої через те, що народила «незаконну» дитину, відвернулися батько, матір, усе село. У ліричних відступах поеми автор співчутливо ставиться до Катерини («Катерино, серце моє, лишенько з тобою»). Та він не засуджує батьків, які виганяють доньку з дому. Тільки в контексті народної моралі можна зрозуміти позицію автора, який поклонявся материнству:

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.

Поема починається зверненням-застереженням поета до українських дівчат:

Кохайтеся ж, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люде,
Роблять лихо з вами.

Ю. Івакін зауважує: «В «Катерині» слово «москаль» означає військового, офіцера царської армії, чужинство якого на українському терені загострено відчувала висока національна свідомість поета».

В українській літературі існує чимало описів постою загонів царської армії в селі. Це явище було звичним. У повісті Шевченка «Наймичка» читаємо: «Когда вы въезжаете в малороссийское село и видите у ворот на высоком шесте несколько соломенных кисточек, это значит, что в селе не пехота, а кавалерия квартирует». Розташування військових викликало в багатьох недобрі передчуття: «Вздрогнуло сердце не одного чернобрового косаря при виде этих зловещих вех. Не один из них припомнил страшные, трагические рассказы про бесталанных покрыток».

Композиційно поема складається з п'яти розділів. Шевченко дуже коротко говорить про стосунки Катерини й офіцера:

Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.
Полюбила молодого,
В садочок ходила,

Поки себе, свою долю
Там занапастила.

Зав'язка подій — знайомство Катерини з офіцером, його від'їзд і народження в Катрі нешлюбного сина, односельці «кують речі недобрії» щодо Катерини. Одна з найдраматичніших сцен у поемі — вигнання Катерини з дому:

Ледве встала, поклонилась,
Вийшла мовчки з хати;
Остались сиротами
Старий батько й мати.

Кульмінація сюжету поеми — зустріч Катерини з офіцером-спокусником. Він ганебно втікає, не бажаючи подивитися на дитину, грубо відштовхнувши ту, якій присягався.

Свою Катрю, що для тебе
Сина породила?

Трагічна смерть Катерини в кінці розділу — *розв'язка* сюжету.

Найкоротший, п'ятий розділ, виконує роль *епілогу*. Катрин син — поводир сліпого кобзаря. Завершальна сцена поеми — москаль, тепер уже великий пан, удруге відцурався свого сина:

А пан глянув... одвернувся...
Пізнав препоганий,
Пізнав тії карі очі,
Чорні бровенята...
Пізнав батько свого сина,
Та не хоче взяти.

Трагічну долю Катерини, яку згубили «чужі люде», Шевченко показав з винятковою силою, гуманно стверджуючи людські права матері, сироти. Царська цензура відчула ще й символічний план відтворення в поемі долі обдуреної України, бо з тексту поеми були вилучені рядки про гетьманщину й навіть пейзажний образ «ставок під кригою в неволі», асоційований з Україною.

«На вічну пам'ять Котляревському»

Елегія написана 1838 року під впливом звістки про смерть автора «Енеїди». Найбільшою заслугою великого свого попередника Шевченко вважає те, що Котляревський

Всю славу козацьку за словом
єдиним
Переніс в убогу хату сироти.

Порівнюючи поета з українським соловейком, Т. Шевченко пророкає йому безсмертну славу:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.

Послання «До Основ'яненка» разом з поемами «Іван Підкова» і «Тарасова ніч» підносять минуле, сповнене героїчними подіями й постатями:

Не вернеться воля,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани!

Серце поета сповнене пекучими думками про те, що «Козацтво гине;

Гине слава, батьківщина», що «над дітьми козацькими поляки пану-ють». Шевченко поетизує героїчну романтику, стверджує невмирущу славу українського козацтва:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!

«Гайдамаки»

«Гайдамаки» — романтична поема, національна епопея про Коліївщину — гайдамацьке повстання 1768 року проти шляхетського гноблення.

Композиційно твір вибудований так, щоб читач зрозумів, що повстання було гнівною відповіддю українського селянства на нелюдські дії польських конфедератів, які «руйнували, мордували» (розділи «Галайда», «Конфедерати», «Титар»).

Розділ «Інтродукція» є *експозицією* поеми, у якій зав'язуються події. «Гонта в Умані» — *кульмінаційний* розділ, коли автор, підкоряючись законам романтизму, відходить від історичної правди й наділяє Ґонту надзвичайною вірністю присязі, через що той і вбиває дітей. Поема має «Епілог» та «Передмову», у якій Шевченко вказує на реалістичне, історичне коріння твору. Ґонта й Залізняк для поета, як і для народу, перейняли справу Остряниці й Хмельницького.

У поемі розвиваються дві сюжетні лінії — лінія Яреми та народного повстання. *Перша сюжетна лінія:* Ярема — наймич-попихач у шинкаря Лейби; побачення Яреми з Оксаною; рішення йти в гайдамаки; участь у боях у Черкасах; звістка, що титаря вбито, а Оксану викрадено; люта помста шляхті за особисте горе й за знущання над людьми («...а Ярема не ріже — лютує! З ножем в руках на пожарах І днює й ночує...»); порятунок Оксани; її перебування в монастирі; одруження Яреми та Оксани; знову в битвах; «А в нашого Галайди хата на помості...».

Друга сюжетна лінія — лінія народного повстання: «На ґвалт України орли налетіли»; повстанці збираються під Чигирином; освячення ножів; початок повстання; гайдамаки в Лисянці; кривава розправа в Умані як *кульмінаційна точка* народної боротьби за своє звільнення; спад повстання.

Головним героєм поеми є повсталий народ, який, як і Ярема Галайда, відчув свободу, перспективу розпрямлення вільних крил:

Не знав, сіромаха, що виросли крила,
Що неба достане, коли полетить...

Шевченко прагне відновити історичну справедливість, розповівши правду про причини Коліївщини. Відтворення кривавих подій підпорядковане гуманній, людяній ідеї:

«Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря — слов'янська земля».

Тарас Шевченко став в українській літературі новатором у багатьох жанрах. Ця ознака характерна як для раннього, так і для пізніх періодів творчості. Раннього Шевченка називають романтиком. Це логічно. Коріння його романтизму — у фольклорному багатстві баладного жанру («Причинна», «Тополя», «Утоплена»), у загостреному інтересі до історії України, особливо до героїчної історії. Романтизм для Шевченка — не лише літературний напрям, це спосіб світобачення (Є. Маланюк), «повна настроєність душі».

Період «трьох літ»

Подорожі в Україну 1843–1845 рр. здійснили переворот у світогляді письменника. Збірка «Три літа», яка з'явилася в процесі еволюції настроїв Тараса Шевченка, засвідчила, що сентиментальні та романтичні мотиви полишили поета. «Не плачу й не співаю, а вию совою», — так пише він в однойменному вірші. У посланні «Гоголю» Т. Шевченко відкриває трагічну правду про своїх сучасників: «Всі оглухли — похилились В кайданах... байдуже...» На зміну романтиці приходить драматичне усвідомлення національного самозабуття й самознищення, бо батько не карає сина за зраду, а «...викохає, та й продасть в різницю москалеві».

У 1845 році Шевченко двічі гостював у Козачковського. І з кожним із цих відвідин у нього пов'язані пам'ятні спогади й важливі творчі звершення.

«Писав ніби граючись», — згадував Шевченків приятель лікар Андрій Козачковський. Так, очевидно, можна писати лише в стані величезного творчого піднесення й розкутості, у стані високого натхнення. Тієї «благословенної» осені в Переяславі були написані поеми «Наймичка» й «Кавказ», посвята П. Шафарикові до поеми «Єретик», а згодом і геніальний «Заповіт».

Лікуючись у В'юнищі, Шевченко в стані справжнього творчого екстазу протягом одного тижня створив «І мертвим, і живим...», «Холодний яр», «Псалми Давидові», «Маленькій Мар'яні», «Минають дні, минають ночі», «Три літа» — шедеври світової поезії.

А між ними, крім уже названих творів, були ще й «Єретик», містерія «Великий льох», політична медитація «Стоїть в селі Суботові»...

Тематичний цикл становлять вірші-медитації «Розрита могила»,

«Чигирине, Чигирине», «Стоїть в селі Суботові», поема-містерія «Великий льох». «Можна з певністю сказати, — зауважує П. Зайцев, — що власне там, на руїнах Суботова й Чигирина, зародилось у Шевченка непереможне бажання бити у дзвони на сполох, будити «живих і мертвих» земляків, грозити їм карою, що розпадеться над ними, благати й проклинати. Тут Шевченко виріс у пророка... Тут він, думаючи про «сплюндровану», «обчухрану» москалями Україну, дивлячись на Богданову церкву як на символ руїни нації, прокляв Богданове діло — злуку з Москвою».

«Розрита могила»

Твір, пов'язаний з археологічними розкопками в Березані. Розкопування «москалем» козацьких могил для Шевченка є нищенням і пограбуванням національних святинь України, з чим поет не може змиритися.

«Чигирине, Чигирине»

Чигирин — повітове місто (тепер районний центр Черкаської області). Під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. було резиденцією гетьмана Богдана Хмельницького. Спостерігаючи руїни Богданової столиці, поет ставить питання собі й своїм сучасникам, на яке не знаходить відповіді:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра?

Край неволі та байдужих як до власної долі, так і до долі Батьківщини рабів, — край колишньої козацької звитяги:

... заснува Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю
зацвіла,
В калюжі, в болоті серце
прогноїла...

Неодноразово у творах цього періоду Шевченко звертається до постаті Богдана Хмельницького, і оцінка діяльності гетьмана у Шевченковій спадщині неоднозначна: «Великий, славний... та не дуже».

«Стоїть в селі Суботові»

Суботове (Суботів) — одна з резиденцій Богдана Хмельницького. Саме в Суботові, за заповітом великого гетьмана, він і був похований у побудованій за його наказом церкві. Через кілька літ, коли в Україні, з благословення московського царя, господарюватиме шляхта — вона викине домовину з прахом Хмельницького з церкви. Дивлячись на руїни Богданової церкви, яку «вдячні правнуки» занехаяли, поет знову не може втримати гіркі докори:

Отак-то, Богдане!
Занапастив єси вбогу

Сироту Україну!
За те тобі така й дяка.

«Великий льох»

Поема-містерія. *Містерія* (грецьке *mysterion — таємниця, таїнство*) — західноєвропейська середньовічна релігійна драма. У пізніший період – різновид романтичної алегорично-символічної поеми, для якої характерне поєднання фантастичного з реальним, таємничість, символіка, філософічність і тяжіння до драматизації.

У поемі відчуваються ремінісценції з історії України доби Хмельницького, Петра I і Катерини II. Символіка теми ускладнена. Як зауважує С. Смаль-Стоцький, головний образ першої частини «Три душі» — це три України, що караються за гріхи. Перша — Богданова. Злучившись із Москвою, вона цим отруїла все живе в собі. Несвідомість результатів Переяславської ради нікого, за Шевченком, не звільняє від відповідальності за неї. Друга «душа» — та, що стала на боці Петра проти Мазепи, «всякому служила, годила». Рівень свідомості тих, які не пішли за Мазепою, Шевченко відбив означенням «недоліток». Третя — «малоросійська» материнська Україна, що вже й не говорила, тільки плакала. Три ворони — «інтернаціоналістичні каналії», що користуються темнотою українців. Вони пророкують народження в Україні близнят:

Один буде, як той Ґонта
Катів катувати!
Другий буде ... оце вже наш!
Катам помагати.

Три лірники: сліпий, кривий і горбатий, символізують *каліцтво духу* — тяжкий набутий гріх України. У такому контексті сам образ великого льоху втілює трагічне, але й героїчне в історії Батьківщини, її приховані сили.

«Сон» («У всякого своя доля»)

«Сон» — ліро-епічна, сатирична поема, жанр якої сам автор визначив як «комедію». Цілком можливо, що підзаголовок «комедія» був навіяний «Божественною комедією» Данте, зокрема її першою частиною «Пекло». Вступ до поеми «У всякого своя доля» є філософським узагальненням загальнолюдських пороків: «Той мурує, той руйнує, той неситим оком за край світу зазирає — чи нема країни, щоб загарбать...» Заключним акордом вступу звучить обурене гнівно-саркастичне на адресу сучасної інтелігенції: «А братія мовчить собі, Витріщивши очі».

Для основної оповідної частини твору обрано форму сну. *Композиційно* твір складається з трьох частин, у яких зображено *Україну*, *Сибір* і *Петербург*.

Україна для поета — країна контрастів. Голос Шевченка-гуманіста

знову стає на захист «отих рабів німих»:

Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають...

Прийом сну дав змогу відтворити панораму імперії. Картини «пекла у раї» спонукають Шевченка на діалог з Богом, бо, мабуть, тільки він може знати: «Чи довго ще на сім світі Катам панувати?»

«Сибірська» частина поеми осяяна благородним сяйвом, яким оповитий «цар всесвітній, цар волі» — образ борця проти тиранії та деспотизму. Г. Клочек зауважує: «На мою думку, Шевченко створив символічний образ борця із самодержавною системою — борця за волю, за демократичне суспільство. Згадаймо, що за євангельською легендою Христос був розп'ятий між двома розбійниками. У Шевченка ми бачимо «царя волі» між «злодієм штемпованим» та «розбійником катованим». Ісуса Христа увінчали під час розп'яття на Голгофі терновим вінком. У Шевченка борець за волю увінчаний штемпом».

Петербург змальований штрихами досвідченого маляра, адже поет сам собі блукав вулицями туманної столиці й неодноразово зупинявся перед вершником на коні, що простягає руку, мов увесь світ хоче загарбать і читав напис: «Первому — Вторая». Німим криком звучало гірке усвідомлення заслуг, увіковічнених у камені:

Це той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову сиротину.

В унісон Шевченковим звинуваченням звучать голоси царевих жертв — гетьмана Полуботка:

Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах.

Запорізькі козаки теж знайшли тут своє пристанище:

Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями;
Поставив столицю
На їх трупах катованих!

Нерідко зустрічався Шевченко в Петербурзі із *землячками-перевертнями*, які викликали тільки огиду в душі поета.

Землячок-українець, який трапився ліричному героєві поеми «Сон», дуже непривабливий. Його мова жахлива, своєї рідної він відцурався, а чужої так і не навчився. Дешеві «цинові ґудзики» на мундирі «землячка» свідчать, що він належить до дрібних чиновників. Проте пихи в нього багато. Пишається, що став «здєшнім», що знає всі входи й виходи. Про себе думає як про освічену людину («Мы,

брат, просвищенны...»), але ця його «освіченість» зводиться до того, що він навчився брати хабарі. У Шевченка різко негативне ставлення до цієї морально деградованої людини.

«Сміх і сльози» викликала в ліричного героя сцена «генерального мордобитія» (І. Франко) у царському палаці. Поет не співчуває тим, кого б'ють, — «блюдолизи», а навпаки, іронічно ставиться до них саме через те, що їх б'ють, з них знущаються, а вони тільки радіють від того й кричать: «Гуля наш батюшка, гуля! Ура!.. ура!..». Вони стогнуть, бо замордовані, але при цьому Господа благають «за батюшку».

Шедевр світової сатири — поема «Сон» — стала одним з основних доказів звинувачення Шевченка у III відділі жандармерії в написанні віршів «підбурливого змісту».

«Кавказ»

Поема написана 1845 року під враженням од звістки про загибель на Кавказі поетового друга Якова де Бальмена від рук кавказців. Гнів автора спрямований не проти них, а проти загарбницької політики Російської імперії:

Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, не чорну.

Автор розуміє, поділяє і схвалює прагнення народів Кавказу бути вільними:

Борітеся — поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас сила
І воля святая!

Багатолітні змагання за право бути вільним викликають у Шевченка почуття поваги до незламного народу. З їдким сарказмом звертається він до тих, хто змирився:

Од молдаванина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

У поемі переосмислено світовий сюжет античного міфу про титана-богоборця Прометея, якого прикуто до скелі саме в горах Кавказу.

Поема «Кавказ» — це сатира, спрямована проти імперії, яка прикриває християнськими та просвітницькими гаслами свої ненаситні колонізаторські інтереси:

До нас в науку! Ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!
Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас!
Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана...

Поема «Кавказ» є свідченням геніальної прозірливості Тараса Шевченка, світло його істини сягає сучасності, майбутніх віків прийдешніх поколінь, допоки будуть існувати імперії та загарбники.

«І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнєє посланіє»

Жанр послання представлений в українській літературі творами Мелетія Смотрицького («Тренос»), Івана Вишенського («Послання до єпископів»). *Послання* — твір, написаний як звернення до певної особи чи багатьох осіб.

Однією з основних рис цього жанру є гострота, актуальність порушених у творі проблем, публіцистичність. Якщо виходити з назви, Шевченкове послання має всеукраїнську адресу, передусім автор апелює до української інтелігенції.

Під час перебування в Україні Шевченка, уже як відомого поета і художника, часто запрошували погостювати в маєтках заможні поміщики. Серед українського панства тих часів немало було освічених патріотичних людей, як-от: родина Тарновських (володіли маєтком у Качанівці), «старий панич» Віктор Забіла — український поет, Євген Гребінка, і, звичайно ж, Пантелеймон Куліш. «В особі Куліша Шевченко вперше зустрів українця цілком новітнього типу, про який мріяв і якого шукав — справжнього українського патріота, що мав перед собою виразний ідеал розбудовування української культури і ширення української національної свідомості» (П. Зайцев). Це і Михайло Максимович — заслужений дослідник народної творчості, і Олександр Афанасьєв-Чужбинський, і Яків де Бальмен, і Микола Костомаров, і Опанас Маркович, і Микола Гулак, і Яків Кухаренко, і Андрій Козачковський...

Та частіше зустрічалися такі, які на словах були щирими патріотами та народолюбцями, а насправді ж вони жорстокі кріпосники. Шевченко однаково ненавидів як кріпосницьку сутність тогочасного панства, так і його зрадницьку щодо своєї нації поведінку:

> І знову шкуру дерете
> З братів незрячих, гречкосіїв,
> І сонця-правди дозрівать
> В німецькі землі, не чужії,
> Претеся знову...

Пристрасно та гнівно звучать слова Шевченка, коли він засуджує своїх сучасників:

- за пасивність і байдужість:

> Доборолась Україна
> До самого краю.
> Гірше ляха свої діти
> Її розпинають.

- за незнання рідної мови:

> І всі мови
> Слов'янського люду —
> Всі знаєте. А своєї
> Дастьбі.

- за надмірну романтизацію козацької слави:

> Подивіться лишень добре,
> Прочитайте знову
> Тую славу.

Шевченко саме в цей період переосмислює своє ставлення до історії, минулого України, позбавляючись романтичного пафосу. Реалістично сприймаючи українську історію, він закликає наївних патріотів не ошукувати себе, а бачити історію такою, якою вона була насправді.

Із сарказмом поет зауважує, що козацькі нащадки негідні вихваляти подвиги предків:

Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної Украйни!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучче, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, лій топили.

Шевченко поскидав з п'єдесталів колишніх лжезаступників народних, розвінчав «тяжкі діла» тих, хто кров'ю вмивав українську землю та засівав її «окраденими вольними трупами»:

Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пани
Ясновельможнії гетьмани.

Т. Шевченко — палкий і послідовний патріот свого народу, своєї країни, — бо ж для нього

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра...

«Послання» Шевченка для сучасної України надзвичайно актуальне. Поет ніби змоделював образ національної еліти, показав, якою вона повинна бути, визначив її політичні та морально-етичні параметри. Досвід новітньої історії доводить, що найбільшого соціально-економічного та духовно-культурного прогресу досягають переважно країни, які у своєму розвитку спирались на національні традиції. При цьому вони завжди вміли «чужому научатись».

Посланням «І мертвим, і живим...» Шевченко започаткував в українській літературі традицію «вимогливої» любові. Саме так треба розуміти критичний, викривальний пафос, яким сповнений безсмертний твір: «Велика любов прозірлива і вимоглива. Вона може породжувати і гнів, і сором. Шевченко — творець в українській літературі, в духовному житті України того могутнього і нещадного духу національної самокритики, того «національного сорому» (вислів К. Маркса), який завжди є потребою і передумовою великого національного руху, всякого національного відродження. Подібні мотиви знайомі багатьом літературам світу, а особливо літературам народів, що переживали національне пригноблення, катастрофу чи занепад і які піднімалися на велику справу національного відродження» (І. Дзюба).

«Єретик»

Поема «Єретик», написана 1845 року, — художній вияв слов'янофільської ідеології Т. Шевченка, що

невдовзі став кириломефодіївцем. Єретик — людина, яка відступилася від догм панівної релігії. Католицька церква оголосила єретиками видатних філософів і вчених: Джордано Бруно, Томмазо Кампанеллу, Галілео Галілея та ін. Єретиком був проголошений також ідеолог чеської Реформації, професор Празького університету й проповідник Ян Гус (1371–1415), який гостро викривав у своїх творах, лекціях католицьке духівництво й німецьких феодалів. Головний герой поеми «Єретик» — *Ян Гус*, в основу покладено події початку XV ст. у Чехії. *Кульмінація* поеми — судилище в Констанці та спалення Яна Гуса у вогні інквізиції. Художні засоби в поемі максимально розкривають ідейний задум автора: возвеличення реформатора — «єретика» («Мов кедр серед поля Ліванського,— у кайданах став Гус перед ними!») і викриття духовної й світської влади («Зашипіли, мов гадюки, ченці в Ватікані»). Фінал «Єретика» передає впевненість поета, що боротьба за національну волю триватиме:

Постривайте!
Он над головою
Старий Жижка з Таборова
Махнув булавою.

Ян Жижка — національний герой Чехії. Після спалення Яна Гуса очолив визвольну війну чеського народу проти німецьких феодалів і римсько-католицької церкви.

Поема «Єретик» присвячена П. Шафарикові, чеському і словацькому філологові, історику, який у своїх працях пропагував ідеї єдності слов'янських народів.

Братською ідеєю «слов'янської сім'ї» пройнятий твір:

І брат з братом обнялися
І проговорили
Слово тихої любові
Навіки і віки!
І потекли в одно море
Слов'янськії ріки.

«Наймичка»

Поема «Наймичка», написана 1845 року, стала логічним продовження теми материнства у творчості Шевченка. Психологічна драма *Ганни*, яка все життя спокутує гріх, — народивши без шлюбу дитину, підкидає сина заможним людям,— увінчана щастям материнства, хай і схованого від людей. Поема «Наймичка» передає уявлення автора про звичайне, людське щастя. Тут опоетизовано патріархальний уклад родинного й побутового життя хутірської сім'ї, заможного та непоруйнованого, моральні цноти простолюду, потяг його до краси, до духовності. «Краса етичного ідеалу, піднесення родини як основи суспільства роблять «Наймичку» вершинним явищем європейських літератур» (В. Погребенник).

«Заповіт» («Як умру, то поховайте»)

Цей твір можна вважати одним з національних гімнів України. Шевченко написав його в час тяжкої хвороби у грудні 1845 року. Та, як зауважує Г. Клочек, не слід перебільшувати значення цього факту. Безсумнівно, що поет думав про можливу смерть. Але ймовірніше, що рядки «Заповіту» почали складатися ще раніше. «Як ніколи раніше, Тарас Шевченко усвідомлював свою значимість як поета: щойно він пережив кілька місяців геніального творчого злету. Піднімався до найвищих духовних вершин, до геніальних прозрінь. Він знав справжню вартість створеного ним. «Заповіт» — останній твір, написаний у цей період. Він завершував вулканічний творчий вибух. Після «Заповіту» поет довго, майже півроку нічого не писав: відбувалося накопичення творчої енергії» (Г. Клочек).

Безперечно, Т. Шевченко був знайомий з «Пам'ятником» Горація, знаменитим твором давньоримського поета, що започаткував у світовій літературі традицію створення своєрідних заповітів, з якими поети звертаються до нащадків. Шевченко — випускник Академії мистецтв, у якій велику увагу приділяли вивченню історії та культури античного світу, — не відчував труднощів у сприйманні цього твору. До того ж він був знайомий з переспівами Горацієвого «Пам'ятника», що належали Ломоносову, Державіну, Пушкіну. І Горацій, і Пушкін, коли говорили про свою майбутню славу, зовсім не переоцінювали її — історія повністю підтвердила їхні слова. Можливо, названі поезії спонукали Шевченка до написання власного «Заповіту», але їхній вплив мало помітний. Якщо Горацій і Пушкін у перших строфах писали про пам'ятники, які вони собі вибудували власною творчістю, то й Шевченко говорить про пам'ятник, яким має стати степова могила, де він просить себе поховати. Шевченко не оцінюватиме свою творчість, не вишуковуватиме в ній те, що, на його думку, принесе славу в прийдешніх поколіннях. Йому хотілося б, щоб нащадки згадали його «незлим, тихим словом». Шевченків заповіт — порвати кайдани, вибороти волю. Це найсокровенніше бажання, мрія його життя.

«Давидові псалми»

«Давидові псалми» були першим Шевченковим переспівом біблійних текстів, поезією яких він захоплювався, часто декламував уголос. Псалтир (так називається частина Біблії, що містить псалми) у дяківській школі, де Тарас навчався грамоти, замінював і буквар, і читанку. Пізніше, коли він служив у дяка,

йому часто доводилося читати Псалтир над померлими.

Біблійні тексти складні й потребують напруженого осмислення. Зате вони щедро винагороджують читачів своєю мудрістю, глибиною загальнолюдських істин, афористичністю висловів. Переспівами псалмів поет актуалізував довічні морально-етичні цінності, започаткувавши цим духовну традицію нового письменства. Центральні в переспівах — *мотив* незабутньої патріотичної любові, *ідея* братолюбія і *образ* «сім'ї великої». Часом псалом був тлом для виразу власних антисамодержавних ідей зі звертанням до Бога «поможи нам Встать на ката знову». «Давидові псалми» пройняті щирим релігійним почуттям. Завдяки церковнослов'янській лексиці переспіви набувають піднесеного, патетичного чи драматичного тону.

Творчість періоду заслання

Цикл «В казематі»

5 квітня 1847 року при в'їзді в Київ Тарас Шевченко був заарештований у справі Кирило-Мефодіївського братства, братчиків заарештували раніше. Роздуми про свою долю, долю однодумців-товаришів, туга за Україною — основні *мотиви* віршів, написаних в казематі. Народними піснями навіяні поезії «Ой одна я, одна...», «Рано-вранці новобранці...», що варіювали народні мотиви. Знаменита пейзажна мініатюра **«Садок вишневий коло хати»** з'явилась як результат ностальгії Шевченка за рідним краєм. У цій поезії автор малює вимріяну ним гармонію краси природи й радості життя у взаємній любові, в органічному зв'язку з природою.

У вірші **«М. Костомарову»** знову звучить характерний для Шевченка мотив самотності в цьому світі («І жалем серце запеклось, що нікому мене згадати!»). Це почуття переростає в німотний крик, викликаний неможливістю розділити з кимось свою долю:

Молюся! Господи молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!

«В неволі тяжко...» Вражають своєю гіркою правдивістю, безнадією, приреченістю міркування 33-річного поета про долю:

В неволі тяжко, хоча й волі,
Сказать по правді, не було.

Справді, з прожитих 33 років (вік Ісуса Христа), 9-років — офіційного статусу вільної людини «хоть на чужому, та на полі...». У хвилини розпачу приходить каяття, відчуття власної провини за те, що опинився за ґратами:

Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
В калюжі волю утопить.

Сумніви Шевченка в правильності вибраного шляху породжені розлукою з вітчизною:

Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховають,
Що не в Україні буду жить,
Людей і Господа хвалить.

«Чи ми ще зійдемося знову?» Можливо, цей твір був написаний, коли братчикам оголосили вирок, або вже на засланні. Шевченко говорить про «степи і дебрі», куди їх заслано, закликає своїх однодумців молитися Богу, згадувати один одного й змиритися. І залишає їм і нам ще один заповіт:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во врем'я люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Попри сумніви, що терзають душу й бентежать розум, Шевченко вірить у благородну мету й місію товариства, яке «слово правди і любові» понесе шляхами долі.

«Мені однаково...» Усі запевнення поета про власну байдужість до того, чи буде він жити в Україні, чи ні, чи згадуватимуть його на рідній землі, чи не згадуватимуть, — усе це довершено виконаний літературний прийом (Г. Клочек), завдання якого полягало в тому, щоб з особливою силою наголосити на тому, що поетові й справді не однаково, щоб створити в читача враження виняткової важливості сказаного:

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

Незважаючи на сувору заборону писати та малювати, Тарас Шевченко створює мистецькі твори на засланні, бо тільки так може самовиразитися. Осмислюючи свій стан і життєву позицію, поет проголосив: «Караюсь, мучусь, але не каюсь».

Ностальгічна пам'ять про Україну оповита в Шевченкових творах цього періоду ореолом святості й палкою мрією жити в Україні: «І серцем лину в темний садочок на Україну».

У світ спогадів і дум автора, які прилітали з-за «Дніпра широкого», вводять автобіографічні поезії «N.N» («Мені тринадцятий минало»...), «І золотої й дорогої». Та навіть туга за рідним краєм не дозволяє Шевченкові забути людської кривди, соціальної несправедливості:

За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози...

(«Якби ви знали, паничі»)

Відчай і протест викликають у нього спогади про погоріле село й німих кріпаків («І виріс я на чужині»), результатом чого є проголошення ідеї

соціальної революції, щоб «не осталось сліду панського в Україні».

Події і постаті історії оживають на сторінках «захалявних» Шевченкових книжок: поема «Іржавець» висловлює симпатії до Мазепи, поема «Заступила чорна хмара...» підносить іншого «славного гетьмана» — П. Дорошенка. Мрія про «братерську волю» українців, яка поверне історичний шанс батьківщині, втілена в поемі «Чернець».

Повертається Шевченко до улюбленого свого жанру раннього періоду творчості — балади («У тієї Катерини»), засуджує кріпосництво («Варнак»), заперечує національну несвідомість («Москалева криниця»).

Невільницькі вірші багаті на особистісні мотиви. Смуток за втраченими «літами невольничими» долається лише розрадою від «мереження» віршів («Лічу в неволі дні і ночі»). Нудьга в «незамкненій тюрмі» робить поетові навколишній світ, природу непривабливими («І небо невмите, і заспані хвилі...»).

Творчість останніх років

«Неофіти»

Т. Шевченко розпочав писати поему 1857 року (по дорозі із заслання) і присвятив її талановитому акторові М. Щепкіну (колишньому кріпакові, викупленому з неволі), який морально підтримував поета й одним з перших зустрічав його в Нижньому Новгороді.

Твір складається з епізодів, пов'язаних темою великої правди, що повинна перетворити світ, а також ліричних відступів і коментарів автора. 14 розділів сконцентровано навколо конфлікту між деспотом Нероном (у його образі вгадується Микола I) і носіями правди — неофітами — так називали перших християн. Подієвою основою поеми є мученицька смерть Алкіда разом з іншими неофітами (читай — борцями за свободу). Алкідова мати, витримавши випробовування, пішла слідами апостольської місії сина.

«Сон» («На панщині пшеницю жала»)

У поезії створено уявою поета ідилічну картину майбутнього, коли народ буде господарем своєї долі на своїй землі:

На вольній бачиться, — бо й сам
Уже не панський, а на волі;
І на своїм веселім полі
Удвох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть...

«Доля», «Муза», «Слава» — триптих

На противагу раннім творам, у яких поет часто докоряв своїй долі, пізній Шевченко усвідомлено приймає шлях, накреслений найвищою си-

дою, і вважає його правильним та достойним:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

Як перед алтарем — престолом Всевишнього — звучать ці слова своєрідним звітом людини за пройдений шлях, пройняті пророчо-творчим самопрозрінням.

«Я не нездужаю...»

Роки після заслання (1858–1861), прожиті в Петербурзі, сповненні очікування омріяної волі для селянства. Закінчення похмурої миколаївської епохи й прихід до влади Олександра II, який тоді був прихильником радикальних реформ, сприяли пожвавленню суспільного життя, посиленню боротьби прогресивних сил за скасування кріпацтва. Останні дні життя Т.Шевченка були пройняті тривожно-болісним сподіванням найзаповітнішої мрії: «В неділю 19 лютого (3 березня 1861 року за новим стилем) хворого провідав інж. Ф. Черненко. Це був день шостих роковин воцаріння Олександра II. У цей день усі чекали опублікування царського маніфеста про звільнення селян від кріпацтва. Коли Черненко ввійшов до хати, поет стояв під вікном, спершись руками об стіл. В очах його і в усій болісній поставі видно було схвильованість від дожидання. Замість привітання Шевченко запитав гостя:

— Що?.. Є!.. Є воля? Є маніфест? — і, глянувши в вічі Черненкові, зрозумів, що маніфеста нема. Глибоко зітхнувши, сказав: — Так нема?.. Нема?.. Коли ж воно буде?! — кинувши гостру фразу, закрив лице руками і, впавши на ліжко, заридав. Черненко потішав друга, запевняючи, що маніфест уже підписаний, а лише опублікування його відкладене на піст — на 5 березня, «щоб народ зустрів волю не по шинках, а по церквах» (П. Зайцев). Не судилося Шевченкові бути свідком цієї події. Антикріпосницький мотив завжди був центральним у творах колишнього кріпака Шевченка. У вірші **«Я не нездужаю...»** (1858) поет передає стан напруженого, болісного, тривожного очікування:

І серце жде чогось. Болить,
Болить і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина.

Та в пасивній бездіяльності бачиться небезпека:

Лихої тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш...

Від самодержавства марне сподіватися волі:

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав.

Шевченко розуміє облудність царських обіцянок і тому знову проголошує ідею національно-визвольного повстання:

... Треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.

«Ісая. Глава 35» («Подражаніє»)

Жанр переспіву з Біблії. *Подражаніє* — один з улюблених жанрів поета. «Давидові псалми» (1847) були першим Шевченковим переспівом біблійних текстів. Після заслання поет кілька разів звертався до цього жанру («Подражаніє Ієзекіїлю», «Осія. Глава XIV»).

Поезія «Ісая. Глава 35» є гімном вільній людині на вільній землі, вона повністю присвячена темі щастя народу, що дочекався волі.

Порівнюючи образну систему 35 розділу книги пророка Ісаї «Блаженство божого народу по муках» з «Подражанієм» Шевченка, спостерігаємо, що митець використав у своїй поезії майже всі опорні образні моменти біблійного тексту:

- «розплющаться очі сліпим і відчиняться вуха глухим»;
- «буде скакати кривий, мов олень»;
- «буде співати безмовний язик»;
- «води в пустині заб'ють джерелом, і потоки в степу! І місце сухе стане ставом, а спрагненний край — збірником вод джерельних».

Окрім того, автор уніс у поетичний текст кілька нових образів, які певною мірою наблизили зображувану картину до Шевченкового часу, активізували її смисл.

Шевченко фактично не відступає від композиції біблійного тексту, а повторює його смислову структуру. Спочатку йде загальна картина пустелі, що поступово розквітає:

Радуйся, ниво неполитая!
Радуйся, земле не повитая
Квітчастим злаком!

Пустеля зазеленіла, укрилася квітами — з'явився зелений рай. На цьому тлі по-весняному розквітлої природи до людей приходить довгождане звільнення:

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!

Шевченко намагається залишити у своєму переспіві якомога більше образно-смислових моментів з першоджерела. І якщо автор додає свої образні штрихи, то вони наповнюють твір характерним Шевченковим поетичним змістом. Вони органічно поєднуються із суто біблійними мотивами:

Тоді, як, Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,

Незрячі прозрять, а кривиє,
Мов сарна з гаю, помайнують.
Німим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита
Прокинеться...

Категорія Правди, Найвищої справедливості — це категорія із Шевченкового поетичного світу.

Біблійні образи є найвищою мірою художніми, і поет прагне їх максимально зберегти. Проте в його поезії на берегах річок та озер ростуть не тростини й папірус, а гаї. Цей штрих «натякає», що йдеться про майбутнє звільнення не так ізраїльського, як українського народу.

«Марія»

Ліро-епічна філософська поема, у якій на матеріалі біблійної образності осмислено найактуальніші проблеми людського буття.

Поема стала заключним акордом наскрізної для творчості поета теми материнства, особливо материнства зганьбленого, зневаженого, тобто теми матері-покритки, яку поет зобразив у різних ситуаціях, пережитих різними жіночими характерами. Якщо Катерина, Сліпа, Марина, Титарівна не змогли подолати трагізму власної ситуації, то вже наймичка Ганна заради того, щоб її син жив достойним людським життям, зрікається власного імені, материнських прав. Відьма, розплатившись божевіллям за жадобу помсти над паном-кривдником, морально одужує в праведному служінні односельцям. Поет найвище підносить матерів-страдниць, чиє життя є втіленням високої та всеосяжної любові до людей, проголошеної християнством: на цей шлях стає мати неофіта Алкіда після його мученицької смерті; втіленням жертовного материнства й високої духовності є Марія, Матір Божа.

Основним джерелом для сюжету поеми стала євангельська оповідь про Марію, Йосипа та Ісуса. Події євангельської історії поет поставив «на чисто людському ґрунті» (І. Франко).

Образ Марії є центральним у розгортанні подій: її доля, мрії, зустріч з апостолом, заміжжя, народження Сина, втеча до Єгипту, повернення, перші роки життя в Назареті й виховання Сина, тобто саме ті події, які найповніше розкривають материнство Марії, віддану любов до Сина, навчання його добра — ті риси й учинки, без яких її Син не виріс би в Боголюдину.

На переконання поета, висловлене і в поетичних, і в прозових творах, узагалі саме мати — головна вихователька й навчителька добра й любові до людей — це її роль у суспільстві.

І Марію зображено такою ідеальною матір'ю, причому матір'ю стра-

жденною-покриткою, яку Йосип, побатьківськи люблячи свою наймичку, врятував від побиття камінням, одружившись із нею. Шевченко малює високу шляхетність, порядність і надійність Йосипа, який рятує життя Марії та її Синові. Це типово український сільський дід-тесляр і бондар, з характерними рисами зовнішності. У зображенні постатей і буднів святої родини загальнолюдський ідеал за традицією світового мистецтва набув суто національної форми вияву.

По-своєму реконструювавши сюжет, український поет подав Марію продовжувачкою місії Христа: розіп'ята фарисеями за ширення «правди божої», вона вже встає на землі, щоб стереглися «фараони».

Поема «Марія» говорить про Шевченка як про «філософа, носія остаточної правди, відважного експериментатора з мовою, поетичними образами, стилем» (Ю. Шевельов).

Інтимна лірика

Земний світ для Тараса Шевченка — це світ «Широкий та веселий, ясний та глибокий». І такий світ неможливий без кохання.

Шевченко кохав і був коханим, мав свій ідеал жінки. Інтимний світ поета — цілий океан, розлитий у його баладах, віршах, ліро-епічних поемах.

Уже в ранніх баладах Шевченко оспівав таке кохання, над яким невладна навіть смерть. Усе життя поет згадував своє перше кохання, Оксану Коваленко, «чужу чорнобриву», згадував своє щастя від того, «як побачить диво — твою красоту».

Самобутність любовних віршів Кобзаря — передусім в оспівуванні дівочої цнотливості, високої моральності. Лірична героїня вірша **«Зацвіла в долині»** на щебет пташечки вийшла з хати, а назустріч — «козак молоденький». Кохання козака й дівчини таке ж чисте й незаймане, як білий цвіт калини. Розквітле перше кохання цих двох молодих людей підкреслює образ квітучої калини, чистоту кохання — біла світлиця, біла хата, красу першого почуття — пісня, яку вони вдвох виконують, а їхню фізичну незайманість — невинний поцілунок. Тому логічним є риторичне запитання автора наприкінці поезії: «Якого ж ми раю у Бога благаєм?»Без кохання людина не може повноцінно жити, без кохання «літа тії молодії марно пронеслись», без кохання «не живем, а тільки ходим та згадуєм тії годи, як жили колись».

Поезія **«У широкую долину»** побудована у формі спогадів молодої пари, яку розлучила доля. Три сходинки цієї долі: «снилось — говорилось», «не побрались» — «помарніли обоє». І як наслідок: «Не живем, а

тільки ходим». Ліричний герой сумує за втраченим коханням.

Поезія **«Не тополю високую»** побудована за *принципом художнього паралелізму*. Висока одинока тополя — струнка самотня дівчина; вітри шматують тополю — доля кривдить чорнобриву, народжену для любові дівчину. Та судилося їй увесь вік продівувати. Поет розуміє, що без милого страшна жіноча доля:

Ой мамо,
Страшно дівувати,
Увесь вік свій дівувати,
Ні з ким не кохатись.

Серед віршів Тараса Шевченка про кохання особливе місце займають автобіографічні: «Г. З.», «І станом гнучким, і красою», «Ми в купочці колись росли».

Драматургія

Драму **«Назар Стодоля»** Т. Шевченко написав у 1842 році. За жанром це соціально-побутова п'єса. Її опублікував П. Куліш лише 1862 року (після смерті автора). Твір дійшов до нас повністю, але не в первісному варіанті.

В основі п'єси — соціально-побутовий конфлікт, що розгортається на тлі історичного минулого України після Національно-визвольної війни 1648–1654 рр.

Козак *Назар Стодоля* й дочка сотника Хоми Кичатого *Галя* кохаються. Батько ж надумав видати дочку не за козака-сірому, а за полковника, багача. Сприяє цьому й ключниця Стеха, а закоханим допомагає *Гнат Карий*, побратим Назара. Після довгої боротьби сотник змушений дати згоду на шлюб Галі з козаком.

Сотник *Хома Кичатий* є типовим представником козацької верхівки. Метою свого життя він бачить збагачення й оволодіння полковничою булавою. Егоїстичний, безчесний розжирілий багач, він готовий віддати заміж свою єдину дочку Галю за старого, але багатого чигиринського полковника Молочая. Кичатий — моральний покруч. Коли він має владу над Назаром, то знущається з нього, коли ж змінюються обставини, то падає перед козаком навколішки.

Стеха — тип хитрої, підступної й користолюбної людини. Вона мріє вийти заміж за Хому. За гостинець допомагає закоханим, а потім і видає їх сотникові.

Пихатому Хомі протиставляються образи *Назара Стодолі* й *Гната Карого*. Вони належать до козацьких низів, сміливі, рішучі, вольові. Обидва щирі й віддані, вірні в дружбі й коханні.

Запорожець Назар уміє постояти за свою гідність. Натура його поетична, пристрасна, він емоційний.

Гнат Карий — стриманіший, але водночас і відчайдушніший. Уряту-

вавши Назара й Галю, він ладен убити Хому, хоч і знає, що за козацьким звичаєм живого козака ховають разом з убитим.

Образ Галі автор змалював з особливим ліризмом. Вона щира, віддана, життєрадісна, благородна душею й чиста серцем дівчина. Галя дуже любить батька й навіть не припускає, що він може її обдурити. Вона прагне волі в почуттях. Багатство не приваблює дівчину. Дівчина кохає Назара, готова на все заради нього.

П'єса «Назар Стодоля» — реалістичний твір. Сюжет драми розгортається на тлі картин народного життя й побуту. Автор майстерно зображує народні традиції й образи.

Т. Шевченко в п'єсі «Назар Стодоля» висміяв частину козацької старшини, прославив благородство та відвагу низових козаків. Ця драма розвинула новаторські традиції п'єс І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, збагатила українську драматургію. Досвід Шевченка-драматурга перейняв І. Карпенко-Карий.

Леонід Глібов
1827–1893 рр.

Байки Глібова, що найбільшої слави здобули своєму авторові, наскрізь перейняті українським колоритом. Хоча він часто бере загальносвітові теми, не раз оброблені байкарями всього світу, але завжди вміє прибрати їх у оригінальне вбрання.

С. Єфремов

Леонід Іванович Глібов народився 5 березня 1827 року в с. Веселий Поділ на Полтавщині в сім'ї управителя поміщицького маєтку. У 1849–1855 рр. навчався в Ніжинському ліцеї.

Протягом 1856–1858 рр. учителював у повітовій школі на Поділлі.

1858 року переїздить до Чернігова, де розгорнув широку літературну діяльність як поет-лірик, байкар, прозаїк, драматург, фейлетоніст і фольклорист. Друкує свої твори в журналі «Основа». У 1861–1863 рр. видає тижневик «Чернігівський листок».

1863, 1872, 1882 рр. — три збірки байок Глібова.

Помер Леонід Глібов 10 листопада 1893 року в Чернігові, де його й поховано.

Леонід Глібов увійшов до історії української літератури як талановитий поет-лірик, класик дитячої літератури (дитячі твори підписував псевдонімом — дідусь Кенир). Був він драматургом, найвідоміша його п'єса «До мирового!» Проте «головним титулом заслуги сего талановитого поета» І. Франко вважав байки.

«Найкращий український байкопис» (І. Франко) створив понад 100 байок. Жанр байки, відомий в Україні, розвинений Г. Сковородою, Глібов удосконалив до найвищого ступеня довершеності. Байки Глібова, сповнені українського колори-

ту, здобули своєму авторові найбільшу славу.

У перші десятиліття XIX ст. байка була одним з провідних і найпопулярніших поетичних жанрів, до якого зверталися майже всі українські письменники: П. Гулак-Артемовський, Л. Боровиковський, Є. Гребінка — саме завдяки їм цей жанр набуває повнокровності й повноправності.

Жанр байки обов'язково вимагає дидактичної спрямованості, моралізаторського повчання. У невеликому за змістом алегоричному оповіданні за допомогою якогось поодинокого випадку зображується певне моральне правило.

Багатющим невичерпним джерелом тем, мотивів, сюжетів для байкарів усього світу стала Езопова байка-притча. Саме до Езопа — напівлегендарного мудреця (VI ст. до н.е.) зверталися майже всі байкарі всіх часів і народів. При цьому, зрозуміло, Езопові байки-схеми зазнавали нової художньої інтерпретації й докорінної трансформації.

Протягом тисячоліть байкарі широко користуються традиційним фабульним матеріалом із спільної міжнародної байкарської скарбниці.

Отак і Глібов, запозичуючи відомі фабули, художньо переосмислював і видозмінював їх відповідно до власних уподобань, наснажував їх злободенним змістом, надавав виразного національного колориту й самобутнього характеру.

У творчості Л. Глібова прийнято було виділяти два періоди: *дореформений* і *післяреформений*.

Байки дореформеного періоду були спрямовані проти кріпосництва, а другого періоду — проти нових, капіталістичних порядків. Проте такий підхід є ідеологічним і примітивним, він значно спрощує універсальність широкого узагальненого змісту байок Л Глібова.

Дотепно, у широкому сміховому діапазоні — від іронії до сатири — картав Глібов людські й суспільні вади, значну увагу приділяв морально-етичним проблемам, які мають загальнолюдський характер.

«Охрімова свита»

Фабула байки досить проста: мав *Охрім* гарну свиту, та не вмів берегти («Таскав, коли й не слід таскать»). Починає він лагодити потерту одежину, але не маючи до цього хисту, понівечив свиту так, що люди на вулиці з нього глузують:

> Так от біда: куди він не
> поткнеться —
> Усяк од реготу береться за живіт.

Слушно зауважує Б. Деркач, що в недотепному Охрімові автор малює «типового дрібного поміщика, нездатного до раціонального господарювання», будь-яку неощадливу та

марнотратну людину. Навіть більше, це той «догадливий парубіка», близький до «героїв» народних анекдотів про дурнів, який покалічив мальовничий народний одяг («Іззаду вусики з червоного сукна, На комірі мережечка...»), знехтував національною традицією. Після того мусив одягати щось куце, «Неначе той німецький каптанець», і мерзнути.

«Лисиця-жалібниця»

Ця ліризована байка (термін В. Погребенника) теж присвячена етичній проблемі. Байкар застерігає своїх читачів від лукавих людей, які прикривають словами свою хижацьку суть. У поетично оспіваному «тихому гаю»:

I вдень, ввечері там соловей співав,
I пташки пурхали, зозуленька
кувала,
Скрізь зеленіло, все цвіло;
Так гарно, любо там було.

Лисичка проповідує праведне життя:

От де по правді можна жить
I доленьку хвалить,
В добрі кохаться, всіх любити
Ніколи зла і кривди не чинити!

Проте лисиччина правдонька була «щербата». Як тільки трапилася нагода, «жалібниця» хутенько поїла пташат, що випали з гнізда.

Соціальне зло, несправедливість суспільного устрою також є об'єктом сатири Л. Глібова.

На світі вже давно ведеться,
Що нижчий перед вищим гнеться,
А більший меншого тусає
та ще й б'є –
Затим що сила є.

«Щука»

Щуку притягли до суду, бо «вона такеє виробляла, що у ставу ніхто життя не мав». Іронічне ставлення до суддівства, невіра в те, що зло може бути покаране, простежується за діями тварин-суддів:

На той раз суддями були
Якіїсь два Осли,
Одна нікчемна Шкапа
Та два старенька Цапа, –
Усе народ, як бачите, такий
Добрячий та плохий.

I хоч Щуку вирішили повісити на вербі, *Лисичка* врятувала злодійку, бо та частенько присилала їй «то щупачка, то сотеньку карасиків живеньких, або линів гарненьких». Щуку із ставка викинули у річку, де вона зможе й далі чинити сваволю.

«Ведмідь-пасічник»

Байка написана в пореформений період, з попередньою творчістю Л. Глібова її пов'язує подібне розв'язання конфлікту. Під перо сатири байкаря потрапили запроваджені після 1861 року земські вибори. Проте проблема чесного проведення виборів актуальна для будь-якого часу.

Підлабузники, які діляться награбованим із злодієм, пропонують громадській раді призначити пасічником *Ведмедя*. Хоч:

Не то розумний — дурень знає
І скаже світові всьому,
Як скрізь Ведмідь той мед тягає.

Переповівши історію про недбале, байдуже ставлення виборців до своїх обов'язків, письменник ніби ненароком підтверджує реальність ситуації:

Таких Ведмедів на приміті
Ще трохи є у нашому повіті.

«Цуцик»

Дві життєві позиції з'ясовує Глібов в образах *Цуцика* — запанілого в панських покоях, і *Бровка* — сумлінного вартового господарського добра.

Неприйнятним для автора є підлабузницьке прислужництво, яке принижує людську гідність. Цуцикові добре живеться, бо він «на задніх лапках» вміє по-вченому служити. Автор протестує й проти пасивного, безправного мовчання українського простолюду й інтелігенції:

Бровко мовчить, і я мовчу
Води не сколочу...

«Мірошник»

Критика нераціонального господарювання. *Мірошник Хома* «був чоловік такий, що не гаразд за діло брався». Замість того, щоб полагодити греблю, він «спить та спить». А потім починає безладно господарювати, що спричиняє нові збитки.

Мораль байки: треба робити все вчасно й до ладу.

«Мальований Стовп»

Як зазначає В. Погребенник, ця байка є складнішою за своїм змістом, ніж зазвичай про неї писали. «В цілому ж байкар показав не процес переродження людини, приреченої на презирство, а філософськи по-сковородинівськи та ліро-драматургічно розкрив оте каяття (що не дає, проте, вороття — це вираз із байки «Лев та Миша») через придушення власної сутності, відмову від свого природженого діла».

Ключ до розуміння байки дає пояснення поетового сина, який зауважує: в основі тут реальна історія селянина, що вибився в чиновники, а потім каявся через це.

У ліричному плані передано внутрішню драму *Стовпа*, котрий усвідомив: щаслива для нього була та година, коли він іще був самим собою (зеленим деревом).

«Журба»

Елегія, ще за життя автора покладена на музику М. Лисенком, стала улюбленою піснею народу. Ліричний герой вірша, споглядаючи природу, проводить паралель зміни пір року з людським життям і доходить невтішного висновку:

До тебе, люба річенько,
Ще вернеться весна;
А молодість не вернеться,
Не вернеться вона.

Незважаючи на сум («Пробігли дні щасливії і радощі мої»), ліричний герой стверджує радість життя:

Як хороше, як весело
На білім світі жить!..

«Журба» — це медитація про минущість людини й вічне оновлення природи.

Творча спадщина Леоніда Глібова — ліричні перлини, байки, дитячі твори — класичне надбання української словесності.

Марко Вовчок (Марія Олександрівна Вілінська) 1833–1907 рр.

Письменницький доробок Марка Вовчка був високо оцінений видатними людьми свого часу. І. Франко відніс її твори «до найкращих перл нашої літератури», а Шевченко назвав їх «джерелом істини і краси».

Марія Вілінська народилася 22 грудня 1833 року в сім'ї армійського офіцера в маєтку Єкатерининське (тепер с. Козаки Липецької обл. Росія).

У 1846–1848 рр. виховувалася в приватному пансіоні в Харкові. Згодом жила в м. Орлі в сім'ї багатої тітки. Тут познайомилася з відомим етнографом і фольклористом Опанасом Марковичем, що відбував заслання за участь у Кирило-Мефодіївському братстві.

1851 року одружилася з О. Марковичем і виїхала в Україну. Почала вивчати її мову, фольклор. Жила в Чернігові, у Києві, Немирові та Вінниччині.

1857 року в Петербурзі за редакцією П. Куліша вийшли «Народні оповідання» Марка Вовчка.

У 1871–1872 рр. редагувала журнал «Переводы лучших иностранных писателей», перекладала з французької, англійської, німецької, польської (Жуля Верна, Дж. Грінвуда, Г. К. Андерсена, Б. Пруса). Разом з Д. Писаревим перекладала «Походження людини» Ч. Дарвіна.

Померла Марія Вілінська 1907 року на хуторі Долинськ (тепер м. Нальчик), де й похована.

«Народні оповідання»

До першої книги «Народних оповідань» (1857) увійшло 11 творів «Сестра», «Козачка», «Горпина», «Одарка», «Сон», «Викуп», «Чумак» тощо, до другої (1862) — «Три долі», «Не до пари», «Два сини», «Ледащиця», «Чари» та психологічна повість «Три долі».

«Сестра». Як і в інших народних оповіданнях, розповідь ведеться від першої особи. Сестра спокійно-лагідно, без гніву, не втрачаючи людської гідності, розповідає про себе, про своє страждене життя. Брат її щирий і приязний, але його дружина — черства й скупа, несправедлива жінка. Безіменна жінка-оповідачка не

втратила любові до брата і його дітей, хоч зазнала кривди й принижень.

Уже в «Сестрі» окреслилися сталі риси прози Марка Вовчка. По-перше, манера викладу. Це оповідь від «я», оповідачка — проста селянка, самозречена у вірності добрим порухам серця та слухняна господарям, до яких найнялася, фактично продавши себе в добровільне рабство задля порятунку братової сім'ї. По-друге, місце дії. Це село, ще не зруйноване й заможне, хоч у ньому з'являються розорені та пролетаризовані. Потретє, характери. Як правило — контрастні: благородні й жорстокі та невдячні, безкорисливі та ненависні до всього «мужичого». Об'єднують «Народні оповідання» морально-етичні конфлікти, колоритні побутові малюнки, тонке відчуття краси природи, багата на влучне народне слово, приказку мова.

«Козачка». Оповідання розпочато в ідилічному ключі, як і ряд інших. У вільній домашній сім'ї козака Хмари зросла дівчина *Олеся*, як сонечко в небі. Жила в батька-матері, лиха не знала. Та так склалася доля, що вийшла заміж по любові за кріпака *Івана Золотаренка*. І гарний, і роботящий, і добрий чоловік був Іван, та довелося Олесі випити гіркої долі кріпачки до дна. Викривальні інтонації проти кріпацької неволі переростають у гуманістичний протест, коли в Олесі відбирають спочатку чоловіка, потім синів.

«Ледащиця». У творі відображено природне бажання й право людини бути вільною, бути господарем власної долі. Без волі, як показано в оповіданні, людина «світом нудить», шукає втіхи в чарці, як *Настя*, замикається в собі, як *Чайчиха*. Особиста свобода перероджує людину, що психологічно передано новим світобаченням героїні: «Тоді я тільки побачила, які в неї очі добрі, який усміх ласкавий — наче то не Чайчиха передо мною мовчуща, понура».

Усі «Народні оповідання» пройняті гуманістичним співчуттям авторки до її знедолених персонажів, особливо жінок. «Їхня доля оповита ліро-драматичним серпанком, як у народних піснях» (В. Погребенник).

«Кармелюк»

Історична повість-казка. Жанр цей започаткувала в українській літературі Марко Вовчок.

Історична та фольклорна основа. Устим Кармелюк (1787–1835) — легендарний народний месник, що діяв на початку XIX ст. на Поділлі. Народився він у сім'ї кріпака, але виховувався й навчався за кордоном разом з синами поміщика. Коли ж повернувся в панський двір, покірним кріпаком бути більше не зміг. За «бунтарство» його віддають у солдати, він

тікає і разом з іншими селянами організовує загін повстанців. 23 роки очолював Кармелюк антикріпосницький рух на Поділлі. Проти нього діяли загони жандармів, потім військо. Чотири рази ловили месника й засуджували до каторжних робіт, стільки ж разів він тікав. І лише підступно, із засідки, шляхтичі вбили хороброго борця за волю. Народ створив чимало легенд про свого відважного лицаря, у яких наділяє його винятковими рисами, гіперболізуючи силу, мужність, винахідливість. У фольклорних творах Кармелюк став безсмертним. Широко відома історична пісня про Кармелюка «За Сибіром сонце сходить», яку використала письменниця у своєму творі.

У казці Марка Вовчка, створеній за народними переказами, Кармелюк теж лишається жити.

Сюжетну лінію Марко Вовчок вибудовує поєднанням повстанської діяльності Кармелюка та його особистого життя. Якось Кармель зустрів молоду дівчину та й закохався в неї, незабаром *Устим* з *Марусиною* побралися. У подружньому житті Кармелюк був щасливий: «жили вони, як риба з водою», але не міг він тішитися щастям, коли стільки «людського лиха й вбожества». Народний месник словами пісні так розповідає про себе:

Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю,
Я ж нікого не вбиваю,
Бо сам душу маю!
Якщо візьму в багатого,
Я вбогому даю,
І, так гроші розділивши,
Я гріха не маю.
Маю жінку, маю діти —
Коли ж я їх бачу?
Як згадаю про їх лихо,
Може, й сам я плачу.

Заклик закутого в кайдани Кармеля сподіватися на ліпші часи — *кульмінація* твору. *Розв'язка* твору відповідає ідеальним уявленням народу про свого романтичного героя: «Востаннє бачили люди молодицю з дівчинкою тоді, як востаннє чутка, було, розбіглася, що Кармелюк визволивсь, повернувшись — чутка та пропала, й ані Кармелюка, ані дружини його, ані дитини вже не знайшли повік».

«Інститутка»

«Інститутка» — перша в українській літературі соціальна повість. Була надрукована в журналі «Основа» з посвятою Т. Шевченку. У традиційній для письменниці манері розповідь ведеться від імені персонажа з простолюду. Перший розділ повісті є *експозицією*: у панському дворі всі готуються до приїзду *панночки*, котра навчалася в інституті.

Устина, так звати оповідачку, коротко переповідає своє життя: «Батька-матері не зазнаю: сиротою зросла я, при чужині, у людях», «На десятиліттях взяли мене у двір». Іронічно-викривально звучать її слова про стару пані, при якій «жили спокійненько», бо битися вона стара вже була. Спокійно, розмірено, навіть смиренно переповідаючи «день при дні», ніби ненароком, мимоволі Устина висловлює те, що сховано глибоко на споді — заповітне, вимріяне, недосяжне: «Коли б воля, заспівав би так, щоб і на селі лунало». *Зав'язкою* є приїзд панночки й обрання Устини покоївкою. *Розвиток дії* настає через загострення стосунків панночки з кріпаками, її одруження та переїзд на хутір. *Кульмінація* сюжету твору — сцена, у якій панночка побила стару кріпачку. Хотіла вдарити й Устину, та її захистив *Прокіп*. *Розв'язка*: Прокопа віддають у рекрути, а Устина, як дружина рекрута, стає вільною і йде до міста в найми.

Психологічно тонко творить Марко Вовчок виразні індивідуалізовані характери персонажів: терпляча Устина, садистка-панночка, «добрий» *пан-лікар* (за влучною оцінкою Назара «квач»), непокірні *Назар* та Прокіп, велична у своєму християнському терпінні *бабуся*.

Класичний гуманний реалізм, наскрізна ідея визволення народу, непідробний демократизм прози Марка Вовчка, що знала й зуміла майстерно відтворити «такі тайни історичної душі українського народу і такі глибини, яких тепер уже ніхто не знає або виповісти не вміє» (І. Франко), забезпечили їй особливе місце в історії письменства.

Ще за життя письменниці її твори перекладали російською (І. Тургенєв), французькою (П.-Ж. Сталь (Етцель)), німецькою, італійською, польською, чеською, болгарською, угорською мовами, що сприяло зміцненню зв'язків української літератури з літературами народів Європи та піднесенню її авторитету у світі.

Пантелеймон Куліш 1819–1897 рр.

Куліш — це надзвичайно складна натура, палка в почуваннях («гарячий Куліш», як жартома звало його товариство) і холодно-розсудлива в практичному житті, зіткана з суперечностей; людина велика в позитивній діяльності, велика і в помилках, хитаннях та і в самому занепаді.

С. Єфремов

Пантелеймон Олександрович Куліш народився 7 серпня 1819 року в м. Вороніж (тепер Сумська обл.) у сім'ї заможних хліборобів, нащадків давнього козацько-старшинського роду.

У 1831–1840 рр. навчався в Новгород-Сіверській гімназії, потім у Київському університеті св. Володимира.

У 1841–1847 рр. викладав у різних навчальних закладах України і Росії.

1845–1846 рр. П. Куліш написав роман «Чорна рада».

У 1847–1850 рр. письменника заарештовано, ув'язнено в справі Кирило-Мефодіївського братства, вироком стало адміністративне заслання в Тулу.

Після повернення до Петербурга займається активною літературною, науковою, видавничою, освітницькою діяльністю.

1860 року впорядковує альманах «Хата», 1861 — засновує український журнал «Основа».

1862 року вийшла друком його поетична збірка «Досвітки»; 1873 року — 3-томне дослідження «История воссоединения Руси».

У 1883–1897 рр. усамітнюється на хуторі Мотронівка для літературної праці, історичних досліджень.

Помер П. Куліш 14 лютого 1897 року за робочим столом. Похований на своєму хуторі.

П. Куліш — особистість багатогранна, до певної міри суперечлива, охоплена невтомною діяльністю над пробудженням суспільно-національної свідомості України. Цей «піонер культури на Україні» (М. Зеров) був письменником-мислителем, перекладачем українською мовою Біблії, Байрона, Шекспіра, Гете, справжнім «першим українським критиком» (С. Єфремов), видавцем, співредактором першого загальноукраїнського журналу «Основа», ученим-українознавцем широкого профілю. Як автор історичних романів, поем, драм, лірики розвивав *фольклорно-історичну течію українського романтизму* 40-х рр. «Апостоли народної свободи», братчики Куліш, Шевченко, Костомаров мали на меті «видвигнути свою націю з темряви» насамперед культурно-просвітніми засобами, проголосили ідею спілки вільних і рівних слов'янських народів.

П. Куліш розробив фонетичний український правопис, який назвали *кулішівкою*. Ця орфографічна система лежить в основі нашого сучасного правопису. 1857 року вийшла його «Граматка» — один з перших українських букварів, що також використовувався і як читанка.

За висловом І. Франка, П. Куліш був у плеяді українських літературних корифеїв «перворядною звіздою».

Пантелеймон Куліш видав п'ять поетичних збірок: «Досвітки», «Хуторна поезія», «Дзвін», «Позичена кобза», «Хуторні недогарки». Він автор понад десяти великих поем: «Україна», «Маруся Богуславка», «Сторчак і Сторчаниха», «Кумейки», «Грицько Сковорода», «Дон Жуан», «Магомет і Хадиза», «Солониця», «Куліш у пеклі», «Настуся», «Великі проводи».

Традиційним для Кулішевої поезії є використання образу кобзи або бандури як символу своєї творчості.

«До кобзи» — «заспівний» вірш у збірці «Хуторна поезія». Поет протиставляє неволі, холодному вітрові з

північі звуки кобзи, що не даватимуть заснути братерським душам скликатимуть «рідну сім'ю». Цей народний інструмент автор називає «непорочною утіхою»:

Може, чиє ще не спідлене серце
Важко заб'ється, до серця
озветься.
Як на бандурі струна до струни.

«Рідне слово». Епіграфом до твору поет обирає Шевченкове «Я на сторожі коло їх поставлю слово», цим самим визначивши основні мотиви вірша — роль поетичного слова у суспільному житті й місце письменника в ньому. У Куліша рідне слово буде виконувати надзвичайну роль у відновленні історичної справедливості:

Ми ждатимем суду,
Що судити Україну
Рідне слово буде.

На думку автора, суд історії повинен звершитися правдивим вироком для «перевертнів-гетьманів», які:

Радували, продавали
За маєтки волю,
Засівали головами
Безголів по полю.
Засівали, насипали
Пам'ятні могили,
В тих могилах рідним трупом
Правду придушили.

Поет вірить у торжество національної ідеї, не сумнівається, що українство збереться на силі, щоб відстояти свою державу, мову, культуру:

Рідне слово, рідний розум,—
Рідна й правда буде.

Кулішевій поезії властиве постійне звернення до теми ролі поезії — скарбниці національного духу («Побоянщина») — і місця поета в суспільстві. Автор звертається до поета: «Ти — невмирущий цар, ти й над царями пан». Гімном українському слову, здатному розвіяти хмару недолі, повернути силу й волю, звучать натхненні семивірші «Сум і розвага», послання октавами «До Марусі В.».

Постійною для поезії Куліша є українська національна ідея, яка була центральною і в письменницькій діяльності, і в науковій, і в громадській. Хоч у способах реалізації української державотворчої проблеми він був не завжди послідовним. Куліш сподівався все-таки на можливість збереження національної своєрідності України в умовах мирного співжиття українців і росіян. Так, у вірші «Старорус — малорус до нової, Великої Русі» він малює утопічну картину такої гармонії: «Вкупі з вами в вольнім храмі заспіваєм», «Топімо ж у Дніпрі ненависть братню дику, спорудимо втрьох одну імперію велику». Та Емський указ 1876 року позбавив Куліша цих ілюзій.

Збірка «Хуторна поезія» — нещадне викриття російського шовінізму.

У **«Слов'янській оді»** поет розвінчав імперську політику російського

самодержавства, яке, прикриваючись культурницькими гаслами, насправді вело загарбницькі війни:

Обняти світ залізними руками
Силкуєшся, щоб людському уму
Спорудити з продажними попами
Вселенськую, безвихідну тюрму.
І всіх слов'ян скликаєш воєдино:
Зливайтеся! Я — море, ви руч'ї,
Корітеся і нахиляйте спини.

«Іродова морока». Цей твір — гнівний осуд російського самодержавства. У першій редакції поема має відверте антимосковське спрямування, то й не дивно, що вона була заборонена й на століття забута. У 20-х рр. XX ст. учений-історик Михайло Грушевський, який віднайшов «Іродову мороку», зазначив, що це «до неба вопіюща сатира на сучасне московське царство та його насильство над Україною... Мало можна назвати в тодішній українській творчості таких різких, рішучих і безоглядних засудів царського режиму і його гнобителів».

У поемі символічні образи *Правди* й *Кривди* відтворюють вічне протистояння України й Москви. Відомий біблійний сюжет Куліш уводить у контекст українських реалій. *Ірод* — московський цар, що повелів знищити всіх козацьких дітей, щоб рід їх перевівся. Та на перешкоді — *Гайдамака*, що виплекав у грудях дух «як орла на скелі». Москалі доповідають цариці, що вони в Україні «погасили всюди світло: і в церкві, і в школі», «козацькими кістьми загатили болота», «здерли з українців шкуру», тепер вони голі — і «вже нічого, окрім духу у хохлів немає». Ще один персонаж поеми — *Чорт*, царський міністр, який споює й одурманює невсипущих українців, щоб їхній національний дух пішов у небуття.

Москва споконвіку забирала з України найкращих її синів, цвіт нації, послабляючи цим Україну й зміцнюючи Росію. Натомість же спроваджувала в Україну для деморалізації й денаціоналізації народу величезну кількість шинкарів:

Розпоїли мир хрещений
Шинками без ліку,
А найбільше Україну,
Сліпую каліку.

Навіть через 130 років після написання ця поема звучить актуально. Свою мету поет розуміє як велику національну ідею:

Щоб ми вміли Україну
Докупи єднати
І на ворога лихого
Одностайно стати.

У вірші **«Піонер»** автор висловлює своє життєве кредо, визначає свою громадську місію:

Я не поет і не історик — ні!
Я — піонер з сокирою важкою:
Терен колючий в рідній стороні
Вирубую трудящою рукою.

«Чолом доземний моїй же таки знаній» — інтимна лірика поета — вірш, адресований терплячій і вірній дружині, відомій письменниці Ганні Барвінок. І. Франко назвав цей твір «найліпшим віршем» поета. Ця поезія переконує, що на схилі літ Куліш досяг висот у вислові любовного почуття. Линучи думкою в молодість, і сам помолоділий, герой передає кохання через видиму мову почуттів:

... Лягала головою і слухала
музику тих копит,
Що до твоїх несли мене воріт.

Шедеври інтимної лірики відтворили велич подружньої самовідданості («Благословляю час той і годину...»), сердечний щем від усвідомлення того, що не захистив найріднішу від ударів долі («Дивлюсь на срібний волос твій, кохана...»).

«Чорна рада»

«Чорна рада» (1846) — перший україномовний історичний роман. У цій «хроніці 1663 року» Куліш відтворив відомі історичні події — Чорну раду, яка відбулася в Ніжині в 1663 році. Він з глибоким знанням доби й законів історичної романістики зобразив у творі події Руїни, коли на Правобережжі гетьманував П. Тетеря, а на Лівобережжі наказним гетьманом був Я. Сомко. З ним змагалися за булаву полковник І. Золотаренко і запорізький кошовий І. Брюховецький, який спритно її й захопив на Чорній раді під Ніжином у червні 1663 року й скарав суперників на смерть. Основним історичним джерелом для Куліша став Літопис Самовидця, літературним зразком — романтичні історичні романи Вальтера Скотта.

Описуючи час кривавого розбрату, автор «Чорної ради» раз по раз згадує недавнє, а то й давнє минуле України та її славетних лицарів — Петра Конашевича-Сагайдачного і Самійла Кішку, Тараса Трясила і Павлюка, Остряницю і Наливайка, Нечая і Морозенка. Куліш акцентує свою увагу на суперечносях між простими козаками і старшиною, між міщанами і шляхтичами; між городовими козаками і запорожцями. Визначальним сюжетним «полігоном» для характерологічного увиразнення героїв є дорога, у яку вирушає священик *Шрам* із своїм сином *Петром*, прямуючи з Правобережної України на Лівобережну до гетьмана *Я. Сомка*. На цій дорозі стрічаються їм люди різні за своїм соціальним походженням і політичними поглядами.

Автор зумів вибудувати майстерну романтичну *композицію* з пригодницькими перипетіями (викрадення *Лесі*, лицарський двобій, запорізькі суд і кара), *кульмінаційною* сценою самої ради з її багатоголоссям. У ній підступність демагога Івана Брюхо-

вецького бере гору. У *розв'язці* Шрам рятує рідну Паволоч від Тетері ціною власної голови. Та все ж фінал роману звучить оптимістично: хоч історична завірюха зламала старе дерево, та будуть рости і цвісти нащадки Петра й Лесі. Найбільшу вартість роману Б. Лепкий побачив у тому «смуткутузі за якимись кращими часами, в тій охоті вискочити з ярма, в тім пориві до героїчних учинків, котрі будяться в серці українського читача під впливом «Чорної ради...», а скрізь розбурхані пориви присланої душі голосить до нас, мов архангельська труба, сильне Шрамове слово: «Блюдітеся, да не порабощені будете!»

Степан Руданський 1834–1873 рр.

Письменник, перекладач, фольклорист, поет «справжнього таланту» (М. Драгоманов) упродовж короткої, але плідної літературної діяльності виявив себе послідовним і сумлінним трудівником на літературній ниві, «обік Шевченка найвизначніший в українськім письменстві XIX ст.» (І. Франко), свідомо відмовившися від духовної кар'єри (як найкращий учень був направлений на навчання до Петербурзької Духовної академії), терпить нестатки, навчаючись у Медико-хірургічній академії, бо батько відмовився допомагати йому. З приводу батькових заборон писати листи українською мовою відповідав: «... В мене був прадід і прапрадід — вони мені не заказали; не слухає батько моєї мови — зато мене і по смерті, може, послухають штирнадцять мільйонів моїх їдномовців».

Незважаючи на несприятливі умови для розвитку української культури (Валуєвський циркуляр 1863 року), С. Руданський залишив багату та різноманітну спадщину, хоч за життя не вийшла жодна поетова збірка.

У його доробку ліричні твори (ранні шедеври поета «Ти не моя», «Мене забудь!», «Повій, вітре, на Вкраїну» стали народними піснями), балади, громадянська лірика (вірш «Гей, бики!» входив до всіх хрестоматій), співомовки (написав більш як 200 творів), байки, шість історичних поем-хронік, які природно вписуються у фольклорно-історичну течію українського романтизму.

«Павло Полуботок». Фабульна основа твору ґрунтується на реальних фактах біографії гетьмана П. Полуботка, який домагався від Петра І повернення колишніх вільностей, що викликало лють у російського царя.

> Підійнявся на погибель
> Мої України...
> І всі вольності козацькі хочеш
> потопити.

Петро І викликав П. Полуботка до Петербурга, посадив його в тюрму, де

той і помер. Поет зображає гетьмана патріотом, чия діяльність була спрямована на пробудження національної свідомості українського народу. Концепція образу головного героя спирається на народнопоетичні традиції, поет вдається до свого улюбленого коломийкового розміру.

«Мазепа, гетьман український». Чи не перша спроба в українській літературі осмислення постаті українського гетьмана як державного діяча і людини. Гетьман приходить до висновку про необхідність військового союзу з Карлом XII для протидії Петрові I, який проводив жорстоку колонізаторську політику щодо України та її народу.

Поет, дотримуючись історичної правди, художньо переконує, що шведський король був демократичнішим і гуманнішим від московського царя. Окрім того, він обіцяв Україні перед усім світом повну державну самостійність і незалежність.

С. Руданський наголошує, що гетьмана в усіх його діях підтримував український народ.

«Байки світові в співах». «Лірникові співи» — віршована обробка записаних С. Руданським народних апокрифів. Композиційно поема складається з п'яти «дум» сивого лірника — «Початок світу», «Велетні», «Цар Давид», «Премудрий Соломон» і «Бог на землі», що передають народні уявлення про походження всього сущого на землі, про боротьбу Бога і Сатани.

С. Руданський шукав можливості надрукувати свої твори. Окремі поезії та оповідання були надруковані в журналах «Основа» 1861 року й набули великої популярності. Відомі три рукописні томи його творів, які він впорядкував у Петербурзі. Назва кожного тому — «Співомовки козака Вінка Руданського». Поет називав себе «Вінком», бо його ім'я *Степан* походить від грецького **stepanos** — *вінок.* У ці три збірки увійшли основні поетові твори, написані в різний час, — лірика, гуморески, поеми. Таким чином, сам С. Руданський назвав свою поезію «співомовками». І. Гульчук уважає, що помилково було б відносити цю назву лише до його гуморесок.

«Гей, бики!». У вірші поет закликає розорювати поле, засмічене бадиллям і будяками:

Та гей, бики! Зоремо поле,
Посієм ярее зерно,
А спаде дощик незабаром —
В землі пробудиться воно.
Пробудиться і на світ гляне,
І, як дівочії вінки,
Зазеленіють наші ниви, —
Чого ж ви стали? Гей, бики!

Алегоричний образ поля, яке треба розорати, засіяти зерном і сподіватися з нього доброго врожаю, є традиційним в українській літературі.

Утілюючи свої волелюбні прагнення, Т. Шевченко у вірші «Не нарікаю я на Бога» писав:

Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою!
Та засійся, чорна ниво,
Волею ясною!
Орися ж ти, розвернися,
Полем розстелися!
Та посійся добрим житом,
Долею полийся!

До сіячів народної ниви звертався М. Некрасов, закликаючи сіяти «розумне, добре, вічне». Подібними алегоричними образами користувався І. Франко.

С. Руданський підкреслює, що для розорювання рідного поля вже викувані «чересло, леміш нові». Бадьорий, сповнений оптимізму вислів Руданського «Пора настала!» спонукає до творчого життя.

«Повій, вітре, на Вкраїну». Мотив вірша навіяний народними піснями, які записував поет. З далекої північної столиці думки автора линуть на Україну, до коханої дівчини, що «кохати присягалась»:

Повій, вітре, на Вкраїну,
Де покинув я дівчину,
Де покинув чорні очі...
Повій, вітре, з полуночі!..

Малює Руданський дорогі й рідні йому краєвиди України:

Між ярами там долина,
Там біленькая хатина.

Вірш сповнений теплотою, хвилюванням, пройнятий щирим почуттям юнака, серце якого не знаходить розради:

Вітер віє, вітер віє,
Серце тужить, серце мліє.
Вітер віє, не вертає,
Серце з жалю розпукає.

Найбільшого визнання С. Руданському принесли його віршовані гуморески-співомовки. «Близькість до народного духу, національна колоритність «співомовок» роблять «жартівливі писання Руданського безконкуренційними в українській літературі» (В. Погребенник). Готуючи до друку, як він називав «приказки», автор поділив їх на рубрики: «На чужих», «На своїх», «На самих себе», виокремивши підрозділи: «На москалів», «На ляхів-панів», «На жидів», «На циганів» тощо. За конкретними, нерідко побутовими фактами, проступають міжлюдські, міжетнічні, станові стосунки, хиби національної вдачі. Тут гонорні поляки, дурисвіти-цигани, хитрі чи боязкі євреї, злодійкувато-зажерливі москалі, зледащілі на панській службі й неощадні українці. Руданський підкреслює як позитивні, так і негативні риси. Наявні в нього історичні та політичні гуморески. Співіснують у його творах розумні й дурні, пани й наймити, попи, ксьондзи, мужики й запорожці.

«Понизив». Два сусіди посперечалися, хто з них ліпший стрілець, хто може збити, вистріливши з рушниці, шапку з голови. Трохим натягує шапку на чоло, щоб її важче було збити з голови; куля йому й пролетіла через шапку й чоло. Неважко в запальній суперечці й голову втратити – така мораль гуморески.

«Піп на пущі». Зображено епізод з життя попа, який, начитавшись про аскетизм святих, відмову від усіх радощів «мирських», вирішив таким чином урятувати й свою душу. Попрощавшись із громадою, піп пішов у пущу. Та повернувся звідти він досить швидко, бо:

Привик до ковбаски,
До чарочки горілочки,
До борщу, до кашки...

Поет підкреслює невідповідність між проповідями попа і його ситим, безтурботним життям.

«Баба в церкві». Ця гумореска набула великої популярності. Богомільна баба прийшла до церкви, свічок накупила, поставила під усі ікони. Запобіглива старенька трішки перестаралася, залишилося ще дві свічки, які вона не знала куди «приліпити». Одну свічку вона ставить «святому Микиті», а другу чортові. На зауваження людей, що вона робить, баба винахідливо відповідає:

—Не судіте, люди!
Ніхто того не відає,
Де по смерті буде...
Чи у небі, чи у пеклі
Скажуть вікувати;
Треба всюди, добрі люди,
Приятелів мати.

Олександр Кониський 1836–1900 рр.

Письменник (поет і прозаїк), педагог, журналіст, громадський діяч. Член полтавської та київської громад, автор підручників «Українські прописі» (1862), «Арифметика, або Щотниця» (1863), «Перша граматика, або читання» (1883). О. Кониський — палкий оборонець української культури, відстоював вивчення української мови в школах, виступав за скасування Валуєвського циркуляра та Емського указу про заборону української мови, за що був звинувачений та ув'язнений 1885 року на 16 місяців.

Стаття О. Кониського «Український націоналізм» (1875), у якій фактично вперше зроблено спробу дати теоретичне обґрунтування українського націоналізму й висловлено міркування про стан української нації, культури та мови в умовах колоніального гніту і тотальної русифікації, як відзначає Н. Скоробагатько, ще й понині, більше ніж 120 літ лежить в архівах наукових бібліотек.

Політичне життя України, літературний процес, полеміка навколо українських національних проблем давали письменнику матеріал для художньої творчості. Його працьовитість порівнювали з працьовитістю П. Куліша й Б. Грінченка. «Таких діячів надто потрібно буває на світанні національного життя», — писав С. Єфремов. За життя поета вийшла збірка поезій «Порвані струни» (Житомир, 1886), куди ввійшли 34 поезії. Друга збірка під назвою «Вибір поем Олександра Кониського» вийшла у Львові 1901 року (після смерті письменника). Сюди увійшло 24 поезії. О. Кониський написав близько 80 епічних творів різного жанру. Це були оповідання, нариси, образки, новели, спомини, поезії в прозі, романи, повісті тощо. Найповніше ідеали Кониського знайшли втілення у творах з життя інтелігенції. Повість-хроніка «Семен Жук і його родичі», роман-хроніка «Грішники», оповідання «Антін Калина», «Непримиренна», «Сестра-жалібниця» пройняті народно-просвітительськими ідеями.

У повісті **«Юрій Горовенко. Хроніка смутного часу»** (1885) створено цікаві образи колишнього кирило-мефодіївця *Пучки* й представника нового покоління, який самовіддано служить народові й ненавидить російський деспотизм. Ці твори І. Франко назвав «ідеологічними». *Юрій Горовенко* є рупором переконань самого письменника, який тяжко переживав брак морального стрижня, відсутність ідеалів, громадську незрілість сучасників. Юрій Горовенко спочатку був «благонаміреним» українофілом-культурником. Але під впливом репресивних засобів (заслання, звільнення зі служби, заборона давати приватні уроки, суворий поліційний нагляд) його світогляд зазнає кардинальних змін. Письменник робить спробу створити позитивний тип нової людини, але Юрій Горовенко не зміг реалізувати себе. Він стає жертвою «смутного часу».

Основою повістей О. Кониського служить не інтрига, не сюжетна ситуація, а провідна ідея — залежність людей від згубних обставин.

Заслугою О. Кониського було написання біографії Т. Шевченка «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» (створена в 1898–1901 рр.), яку високо оцінив І. Франко.

Юрій Федькович 1834–1888 рр.

Він перший на Буковині почав писати народною мовою, продовжуючи і розвиваючи традиції Маркіяна Шашкевича, Тараса Шевченка, став основоположником нової української літератури на Буковині.

Ф. Погребенник

Народився Юрій Федькович 8 серпня 1834 року в гірському селі Сторонець-Путилів на Буковині у сім'ї управителя поміщицьких маєтків. У 1846–1848 рр. навчався в Чернівецькій нижчій реальній школі.

У 1848–1851 рр. через переслідування австрійською владою його старшого брата за участь у загоні Лук'яна Кобилиці покидає рідний край і подається на заробітки в Молдову. У 1852–1863 рр. під тиском батька йде на військову службу в австрійську армію. Під час боїв в Італії 1859 році написав перший український вірш «Нічліг». Пережите в війську стало згодом знаменним художнім матеріалом; «болі, тугу, надії й розчарування рекрутського та вояцького життя оспівував він так, як ніхто інший» (І. Франко).

1862 року збірка «Поезії Йосифа Федьковича» принесла авторові широке визнання.

Помер Юрій Федькович 11 січня 1888 року в Чернівцях, там і похований.

Поет, прозаїк, драматург і перекладач Юрій Федькович розпочав літературну історію живого українського слова в буковинському краї. Вихований фольклорним світом гуцульського села, він формував свої естетичні смаки й на благодатному матеріалі західноєвропейської літературної класики.

«Буковинським соловійком» або «Буковинським Кобзарем» народ назвав Юрія Федьковича. Понад 400 поезій, співанок, балад, дум і поем — такий його поетичний доробок. Проза Юрія Федьковича — понад 60 повістей, оповідань та новел — панорама Буковини. А ще він писав казки, п'єси та веселі повісті, анекдоти. Здійснив ряд переробок п'єс інших авторів, переклав українською трагедії В. Шекспіра «Гамлет», «Макбет», а також драму Р. Готшаля «Мазепа». Уклав «Буквар» та інші видання для школи.

Поезія

Перші українські твори Юрія Федьковича — це ліричні вірші з жовнірського життя. Основні мотиви — туга за рідною домівкою, біль серця, розлученого з коханою, жаль за марно втраченими роками, жорстокість офіцерства. Весь побут жовніра (солдата) та пригоди військового життя знайшли відгомін у його колоритних, сумовитих малюнках: і тугу за рідним краєм («Дезертир», «Рекрут», «Святий вечір»), і тяжку службу («В арешті»), і участь у баталіях («Товариші») та смерть жовняра («Трупарня», «В церкві») — усе оспівав Федькович у м'яких та ніжних тонах. Обставини військового життя й психологія відірваної від рідної сторони людини навівають Федьковичеві такі поезії, як «Рекрут», «Святий вечір».

«Дезертир». Повна трагізму оповідь про те, як відгукнувся жовнір на вістку з дому. Замислився він тяжко, прочитавши «писаннячко дрібнесеньке»:

Ой, ненечка старенькая
Ми пише водно,

Що там зима тяженькая,
А їй студено:
Нема, нема її кому
Врубати дрівець,
Був їй синок, один в дому —
Цісарський стрілець.

І не витримало синівське серце:

І схопився як поломінь,
Полетів як птах.
А вітер з ним не йде в догін,
Бо годі му так;
Бо він летить до матінки
Старої домів,
Дрівець їй врубатоньки,
Би хатку нагрів.

«Пречиста Діво, радуйся, Маріє». Поезія, вибудована на контрасті прекрасної ясної природи і кривди, яку творять люди людям на цьому світі.

Заголовні слова католицької молитви «Ave, Maria» повторюються на початку та в кінці кожної семирядкової строфи і викликають почуття гіркої іронії.

Ось розстрілюють молодого рекрута, он сирота-дитина просить хліба, а господар нацьковує на неї собак, он попідтинню жебракує вдовиця-мати — такі картини супроводжуються повтором «Ave, Maria». Душа поета-гуманіста, переповнена стражданням, не може сприймати радощі світу:

Пречиста Діво, радуйся, Маріє,
Бо я не можу... Вшак я маю душу,
І чути мушу, і дивити мушу,
Що тут на світі, ах тутки ся діє.

У громадянській ліриці Ю. Федьковича відчутні ідеї народного повстання. Опришки, Олекса Довбуш, Лук'ян Кобилиця оспівані в багатьох творах письменника. Вони в поезії Федьковича, як Шевченкові гайдамаки, — не розбійники, а месники за кривди народні:

Кара тиранам, кара їм, кара,
Що місто пива кров нашу п'ють.
Гостри ніж!
Ріж ката, ріж!

Шевченкові мотиви відгукуються в поезії Юрія Федьковича, і Кобзарю присвячено не одну поезію.

Вірш **«Нива»** є роздумом поета про поетичну творчість, осмисленням поезії Буковини й власного доробку.

У патріотичному дусі автор розробив біблійну притчу про сіяча:

... Зорю свою Буковину,
Як наш Тарас, як мій тато
Научив мене орати:
І віру, любов, надію
Буковинов скрізь посію.

Ідеалістично-романтичними уявленнями сповнене бажання Федьковича бачити українську пісню, зокрема власну, натхненну духом «Кобзаря», пригорнутою кожним серцем. Їй під силу, вважає він, осушити криваві сльози народу, гнобленого на рідній землі, довести світові обдарованість українців.

Проза

Прозова спадщина Федьковича підхоплює жовнірську тему — «Штефан Славич», «Капітан», «Сафат Зінич», «Три як рідні брати». Одна з провідних — тема нещасливого кохання: «Хто винен?», «Люба-згуба», «Серце не навчити...»

Усі ці твори об'єднує психологізм, глибоке проникнення у внутрішній світ героїв, гуманізм, прагнення до волі.

«Люба-згуба». Одне з найколоритніших оповідань про велике кохання братів Іваша та Василя до Калини. Її серце обрало Іваша. Тоді Василь, що вважає себе скривдженим, у день весілля вбиває себе й брата.

«Три як рідні брати». Єдиний оптимістичний прозовий твір Ю. Федьковича. Дружба, взаємовиручка, благородні порухи серця допомагають людям різних національностей: українцю, німцю, словаку залишитися людьми й уникнути трагедії. Словак капрал *Баї* зголосився ще рік відслужити за те, щоб *Іван Шовканюк* зміг поїхати у відпустку допомогти сім'ї в біді. Німець жандарм *Тайвер* рятує Івана від загибелі в снігах і подальшої солдатської неволі. Приятель *Яків Нестерюк* працює за нього недужого. Згодом усі стали залагоджувати свої справи гуртом, як рідні брати.

Морально-етичний ідеал «полюби ближнього» служить перемозі добра над злом, як у сюжетах українських народних казок. Він відбив віру письменника в гармонію людських стосунків.

Художня проза Ю. Федьковича досі приваблює мотивами щирого побратимства, ствердженням людської взаємопідтримки й честі, поетизацією гуцульської батьківщини, справжнім інтернаціоналізмом, дає, як зазначає С. Єфремов «дорогий матеріал для спізнання людської душі».

Літературний процес 70–90-х рр. XIX ст.

§ 16. Соціальні та політичні чинники, що мали вплив на розвиток української літератури в пореформені часи

Соціально-політична ситуація 50–60-х рр. XIX ст.

Після ліквідації Кирило-Мефодіївського братства, арешту та заслання М. Костомарова, М. Куліша й Т. Шевченка, «мертвих» 50-х років, які позначилися занепадом національного руху, реакція послабшала, почалась так звана епоха великих реформ, зазнала піднесення громадська активність, закладалася нова доба в

розвитку української літератури. Насамперед це було пов'язане зі сходженням на престол Олександра II. Вихований поетом-гуманістом В. Жуковським, Олександр II виявився ліберальнішим і прогресивнішим від свого батька Миколи I. Одразу ж після коронації молодого царя звільнено членів братства: спочатку Пантелеймона Куліша, Миколу Костомарова, Василя Білозерського, а згодом і Тараса Шевченка; стало вільніше для слова та думки, пожвавився літературний рух.

Новим подихом у розвої українського письменства стали «Записки о Южной Руси» Куліша (1856–1857 рр.), «Народні оповідання» Марка Вовчка, перевидання творів Котляревського, Квітки-Основ'яненка. Петербург, де зібралися найвидатніші українські письменники, на деякий час став центром українського літературного руху, але й у провінції — Києві, Полтаві, Чернігові — українське слово зазнавало піднесення.

Починаючи з 1859 року, відкриваються недільні школи — осередки народної освіти, що було передумовою подальшого культурного прогресу.

19 лютого 1861 року Олександр II видав маніфест, який скасовував кріпосне право, але відміна кріпацтва вимагала проведення й інших реформ: земської, судової, освітньої, військової тощо.

З 1861 року в Петербурзі виходить двома мовами — російською та українською — місячник «Основа» за редакцією Василя Білозерського. Леонід Глібов того ж року починає видавати «Черниговский Листок».

Перед письменниками постають складні питання: потрібно створити популярну літературу для народної освіти, адже донині такої взагалі не існувало, а також літературу публіцистичну; виробити правописні норми. Проте головним завданням, як і раніше, лишається виховувати українську молодь, ширити національні ідеї.

Українське питання

Питання про те, чи можлива й потрібна українська література окремо від російської та чи має вона право на існування, порушувалося ще за часів Шевченка. І хоч представники широких кіл російської громадськості, за невеликим винятком (О. Герцен, М. Чернишевський, О. Добролюбов), радили українським письменникам «занехаяти свою «мертву» мову й наслідувати Гоголя», впливу української мови тоді ще не боялися та не робили спроб її заборонити. Куліш, за вищим розпорядженням, навіть здійснив переклад маніфесту 19 лютого й селянського «Положення про волю» українською мовою, але цей переклад так і не був

виданий. Щоправда, не через цензурні утиски, а тому, що Куліш не погодився на досить дрібні мовні виправлення в перекладі.

Валуєвський циркуляр

Спочатку російський уряд не реагував на піднесення українського руху, вважаючи його прояви суто літературними та культурно-просвітніми. Проте після польського повстання 1863 року, яке засвідчило пожвавлення національно-визвольних рухів у Російській імперії, антиукраїнські настрої почали зростати. Невдовзі українофобія стала визначальною в політиці Російської імперії щодо всього українського: мови, літератури, культури, перекладів тощо.

Ознакою 70-х рр. стають обшуки, арешти, переслідування, заборони. Закривають недільні школи, 1862 року припинено діяльність «Основ», 1863 року заборонено «Черниговский Листок», а самого видавця, Л. Глібова, звільнено зі служби. Проте для остаточного знищення українського національного руху потрібен був вагоміший привід, і він знайшовся. Останньою краплею, що переповнила чашу великодержавницького терпіння, став переклад Федором Морачевським українською мовою Нового заповіту. І хоч переклад був визнаний духовною комісією як «вірний оригіналу та виконаний добре», проте Синод, що вів боротьбу з українською національною самобутністю в будь-яких виявах: чи в будуванні церков, чи в іконописанні — визнав переклад Морачевського «опасным и вредным».

У липні 1863 року міністр внутрішніх справ Петро Валуєв видав циркуляр, у якому зазначалося, що «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не можетъ». Цей документ дістав назву *Валуєвського циркуляра*. Він забороняв українські наукові, релігійні та особливо педагогічні публікації. «Малороссийским наречием» дозволялося друкувати лише художні твори.

Репресивні заходи щодо української культури призводили до так званих «антрактів» — вимушених перерв у літературному поступі. З 1863 року починається період жорстокої реакції, одні письменники опинилися на засланні (наприклад, О. Кониський, П. Чубинський), а світоглядні позиції інших змінювалися під тиском широкомасштабної русифікації. На жаль, навіть патріархи українського руху — М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Максимович — не завжди могли чинити опір цим силам. Так з'явилася концепція про винятково «домашню ужитковість» української літератури, літератури для простолюду.

Роль західноукраїнських періодичних видань у поширенні українського друкованого слова

У поступі української літератури настає вимушена перерва до 1870 року. Були часи, зокрема 1866 рік, коли в Росії не вийшло друком жодної книжки українською мовою. У цей період письменники звертають погляд на прогресивнішу Галичину, прагнучи на новому ґрунті розвинути літературну діяльність.

Починаючи з 1772 року, Галичина та Буковина були в складі Австрії. Австрійський уряд, на відміну від російського, не забороняв та не переслідував українське слово. Галицьке покоління 60-х рр., ознайомившись із творами І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Т. Шевченка, П. Куліша, органічно засвоїло ідеї українського письменства: творити для народу, а не для так званої «освіченої верстви», якої на Західній Україні майже не було; писати народною українською мовою, кулішівкою; сприяти зближенню, об'єднанню штучно розчленованого українського народу. Унаслідок цього постає цілий ряд нових видань: «Вечерниці», «Мета», «Нива», «Русалка», у яких уже систематично починають працювати письменники з Наддніпрянської України.

У 1867 році з ініціативи та за фінансової підтримки П. Куліша був заснований літературно-науковий часопис «Правда» (1867–1898 рр.), що став фактично єдиним усеукраїнським виданням під час реакційних 60–70-х рр. Журнал висвітлював творчість письменників старшого покоління, передруковуючи художні твори та наукові праці П. Куліша, Т. Шевченка, О. Кониського, знайомив з новими письменниками: Іваном Нечуєм-Левицьким, Панасом Мирним, М. Старицьким тощо.

1868 року у Львові засновано товариство «Просвіта», члени якого провадили просвітницьку діяльність з метою національного та культурного відродження українців. Праця просвітян виявилася настільки плідною, що вже за кілька років «Просвіта» стала центром, координатором і натхненником процесу відродження не лише у Львові, але й далеко за його межами.

Сподівання літературних і культурних діячів Наддніпрянської України на те, що в часи реакції Галичина стане плідним ґрунтом для розвитку літературної діяльності та національного руху, справдилися. Українська ідея, українське слово зазвучали у повний голос на західноукраїнських землях.

Піднесення українського руху на початку 70-х рр.

У цей час українофобія потроху починає розвіюватися й українство

знову оживає, уже зосередившись у Києві.

Неабияку користь приносить реалізація культурницьких програм українських громад. Навколо Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, створеного в 1873 році, гуртується ціла плеяда визначних українських науковців (В. Антонович, М. Драгоманов, О. Русов, П. Чубинський). Вони досліджують українську історію, філологію, етнографію. Зібраний фольклорно-етнографічний матеріал був надрукований семитомним виданням під керівництвом Павла Чубинського.

У сфері музики з'являється перший професійний український композитор — Микола Лисенко. Художнє письменство збагатилося творчістю таких письменників, як М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, а в Галичині — І. Франко. У Києві й водночас на степовій України з'являються зародки театру, найталановитішими митцями якого стали М. Старицький, М. Кропивницький та І. Тобілевич.

Емський указ

Нове пожвавлення національного руху не могло не привернути уваги царського уряду.

За наказом Олександра II була створена спеціальна комісія, яка мала б виробити стратегію боротьби з українським відродженням. Усі розроблені заходи подавалися до розгляду та затвердження Олександрові II в німецькому місті Емськ, де в цей час цар знаходився на відпочинку. Саме там і був підписаний найреакційніший щодо українства документ XIX ст. — *Емський указ.*

На відміну від Валуєвського циркуляра, новий указ не лише забороняв друкування, а навіть ввезення до імперії будь-яких книжок і брошур «малоросійським наріччям». Забороняли друкувати й видавати оригінальні твори та переклади, за винятком лише історичних документів і пам'яток; не дозволяли проводити сценічні вистави та читати україномовні твори.

Чим же пояснити той майже панічний страх царської Росії перед усім українським?

У всі часи українська література була пов'язана з життям, соціальними та національно-визвольними прагненнями народу. Народ, який має власну мову та літературу, волітиме здобути незалежність, намагатиметься створити свою державу.

Побоюючись цього, царський уряд і шовіністично налаштовані представники інтелігенції репресіями, заборонами та переслідуваннями намагалися викоренити навіть згадку про українську літературу як самобутню та незалежну.

Проте хоч би до яких заходів удавалися українофоби, знищити український рух, національну ідею вони були безсилі. Українську інтелігенцію, що пережила реакцію 50-х рр., Валуєвський циркуляр, уже не могли зломити навіть найжорстокіші репресії. Тож невдовзі відбувається нове піднесення національного руху та розквіт української літератури.

§ 17. Розвиток української літератури в 70—90-х рр. XIX ст.

Становлення нових стильових течій і напрямів

Українська література цього періоду знаменована появою нових стильових напрямів і течій. У 70–80-х рр. на зміну романтизмові приходить *реалізм* і стає панівним стилем кінця XIX ст. Реалізм в українській літературі має деякі спільні риси з реалізмом європейських літератур. Це об'єктивне відображення дійсності та оточення героя; обґрунтування дій і вчинків персонажів психологічними й соціальними умовами; правдивість відтворення темних сторін життя, змалювання їх такими, як є, без прикрас, натуралізм (щоправда, натуралізм як стильовий напрям не знайшов істотного поширення у творчості українських письменників). Проте своєрідні властивості української літератури, які відрізняють її розвиток від розвитку більшості літератур інших європейських народів, також позначилися на характері українського реалізму. Звернення до народних джерел, тривале панування романтичних поглядів зумовили те, що романтизм з його захопленням героїзмом минувшини, поетизацією сильних, прекрасних людей козацької доби й надалі співіснував з реалізмом у творчості тогочасних письменників. Саме цим пояснюється своєрідний, *етнографічний характер реалізму в українській літературі* другої половини XIX ст.

Інтенсивний розвиток прози

Панівне місце в літературі 70–90-х рр. посідає проза, саме тому українських письменників, які творили в цей час, називають «великими епіками». Прозаїки кінця XIX ст. збагатили українську літературу і в ідейно-тематичному, і в жанровому плані.

На відміну від попередників, письменники кінця століття не обмежувалися лише правдивим відображенням народного життя, відтворенням його страждань, а намагалися просвітити народ. У літературі з'являються нові характери та герої, образи «громадського діяча» та «борця про-

ти неправди»; змінюється тематика та проблематика творів.

Як і в попередні роки, *домінантною темою прози залишається тема селянства*. Пояснюється це насамперед забороною царської влади описувати життя соціальних верств, які рідко спілкувалися українською мовою (інтелігенцію, службовців тощо). Крім того, літератори змушені були орієнтуватися на селянство як єдиного повнокровного носія української мови. Прозаїки намагалися знаходити нові ракурси висвітлення цієї теми. Так, поступово письменники зосереджують увагу на житті інших соціальних прошарків — міщанства, службовців, офіцерства, учительства тощо. У повістях Олени Пчілки («Світло добра і любові», «Товаришки»), Б. Грінченка («Сонячний промінь», «На розпутті»), О. Кониського («Семен Жук і його родичі», «Юрій Горовенко») виведено образи інтелігентів — діячів культурно-просвітнього руху, «нових людей». Проте висвітлювати життя цих верств було легше представникам західноукраїнської літератури, де не існувало офіційних заборон («Лель і Полель», «Для домашнього огнища» І. Франка, «Пропащий чоловік» М. Павлика та ін.).

У Галичині поширюється *феміністичний рух*, зачинателькою якого вважають Н а т а л ю К о б р и н с ь к у . З її ініціативи створено «Товариство руських жінок у Станіславі», що мало на меті популяризацію феміністичних ідей. Н. Кобринська порушує проблеми самопробудження жінки, виховання її самосвідомості. Неоціненною заслугою письменниці є розвиток «жіночої прози», адже її приклад заохотив до праці на літературній ниві відомих письменниць: Ольгу Кобилянську, Євгенію Ярошинську, Анну Павлик.

Збагачується українська проза й жанрово. У 70–80-х рр. на перше місце серед прозових творів виходять роман та повість. Проте в цей період спостерігається плутанина у визначенні жанрової природи твору. Так, наприклад, О. Кобилянська називала свої великі епічні твори «Царівну» та «Людину» оповіданнями, хоч насправді вони є романами. І. Франко розглядав роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та повість «Повію» як «більші оповідання».

Відбувається становлення нових жанрових різновидів повісті. Удосконалюється форма компонування життєвого матеріалу в епічних творах. На зміну розповсюдженій раніше оповіді, з її описовою формою та нечітко вираженим сюжетом (Григорій Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок) приходить розповідь (Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Пантелеймон Куліш). З'являється

жанр автобіографічної повісті-хроніки, що має мемуарну форму зображення, до якого звертаються І. Нечуй-Левицький «Над Чорним морем», О. Кониський «Юрій Горовенко».

Поряд з оповіданням з'являється новела, нарис, етюд, образок; зароджується поезія в прозі.

Українська проза, гідно представлена І. Нечуєм-Левицьким, Панасом Мирним, І. Франком, Б. Грінченком, створила передумови для розвитку та нового злету українського слова й стала окрасою світової літератури.

Досягнення української поезії

Найвидатніші українські письменники 70–90-х рр. XIX ст. виявляли свій талант і в прозі, і в поезії, і в драматургії. Яскравим свідченням такої різнобічної обдарованості є творчість Івана Франка, Пантелеймона Куліша, Михайла Старицького, Бориса Грінченка.

Визначним явищем української поезії цього періоду стали збірка Івана Франка «З вершин і низин» та його лірична поема «Зів'яле листя». Франко не лише збагатив українську поезію тематично, ідейно та жанрово (у його творчості поряд із громадянськими мотивами з'являються мотиви трагічного кохання, розчарування, сумнівів), але й урізноманітнив її новими образами, строфами, ритмами та римами, алегорично-символічними тропами.

З поетів-реалістів народницького напрямку найвидатнішими є Олександр Кониський («Порвані струни»), Борис Грінченко (автор численних поезій і перекладів), Іван Манжура («Степові думи та співи»). Їхня творчість характеризується перевагою громадських тем: «минулі нещастя й сучасні злидні» селянства, соціальний і національний гніт, заклики до праці на користь рідного народу. Щоправда, у цих творах публіцистика бере перевагу над мистецтвом.

Громадянські мотиви переважають й у творчості П а в л а Г р а б о в с ь к о г о. Життєвий і літературний шлях поета виявився надзвичайно тернистим (20 років з відведених йому 38-ми він провів під наглядом поліції, в ув'язненнях та на засланнях). Поезія Грабовського просякнена справжньою, щирою любов'ю до рідного краю та народу; у своїх збірках «Пролісок», «З чужого поля», «Доля» він не обмежується розповідями про недолю та злидні народні, а викриває причини насильства, створює образи мужніх борців, здатних виступити проти кривд, утисків і беззаконня. Тому цілком зрозумілі антидекадентські настрої Грабовського як поета-аскета, поета-громадянина. Він виступав принциповим противником так званої «чистої поезії» з її індивідуалістичними рисами, з естетичними вимогами,

милуванням, захопленням красою природи. І хоч у літературному доробку Грабовського є зразки прекрасних ліричних поезій, проте перевагу він віддає все-таки громадянським мотивам. На його думку, «штуки для штуки» [тобто мистецтва заради мистецтва — упоряд.] немає й не може бути в дійсності». Програмним твором П. Грабовського стала поезія **«Я не співець чудової природи»**, яка є визначальною й для всієї творчості поета. Він доводить, що митець не може бути осторонь від суспільно-політичного життя, його творчість покликана служити народові. П. Грабовський є найтиповішим представником поета-громадянина в красному письменстві 70–90-х рр.

Визначний лірик, поет-філософ, поет-громадянин В о л о д и м и р С а м і й л е н к о насамперед цікавий для нас своїми сатиричними поезіями («На печі», «Патріотична праця», «Ельдорадо» тощо). У його творах правдивий, чистий, подекуди ущипливий гумор переростає в гострий сарказм, коли висвітлюються вади українських «запічних» патріотів, що дбають про громадянські справи лише подумки, лежачи на печі та зв'язавши «свій язик, щоб кохати безпечно ідею»:

Кожна піч українська —
фортеця міцна:
Там на чатах лежать патріоти...
(«На печі»).

Привертає увагу творчість Я к о в а Щ о г о л е в а (збірки «Ворскло», «Слобожанщина»). У його поезіях, писаних чистою, народною мовою, постають давні звитяги козацтва, героїчне минуле запорожців. Ранні твори Щоголева романтичні, а в пізніших — порушуються соціально-громадянські проблеми.

Переклади М. Старицького та Б. Грінченка (переважно поезій XIX ст.) не лише долучали українців до світової культури, а й заперечували концепцію М. Костомарова про українську літературу як літературу «для домашнього вжитку». Завдяки поетам-сподвижникам складних і суперечливих 70–90-х рр. українська поезія розвивалася, готуючи підґрунтя для нечуваного злету віршованого слова на початку нового століття.

Роль драматургії в українському літературному та культурному житті

Доля українського театру така ж складна й терниста, як і доля української літератури та мистецтва взагалі.

Старий театр, самобутній, наближений до народу (театр шкільної драми та трагікомедій, театр інтерлюдій і вертепу) пережив свої найкращі часи ще до зародження нового українського письменства. Зачинателі нової української літератури — Іван Котляревський, Григорій Квітка-Ос-

нов'яненко — робили спроби поновити український театр, убираючи драматичні твори в сучасні форми, використовуючи теми із селянського життя, живу народну мову, український колорит, народні пісні. Але замалий репертуар і випадковість, спорадичність вистав мандрованих українсько-російсько-польських труп, що мали на меті розважити українських магнатів і догодити їм, аж ніяк не сприяли розвиткові українського театру.

Перші спроби відродити національний театр з'являються лише в 60-х та 70-х рр. У 1873–1874 рр. Марко Кропивницький з успіхом улаштовував українські вистави в Харкові, а 1876 року створив трупу в Катеринославі. Проте Емський указ спричинив майже п'ятирічний вимушений «антракт» у розвитку національного театру. У 1880 році пункт Емського указу стосовно заборони українських п'єс був переглянутий, унаслідок чого театральні вистави та концерти, хоч і з величезними обмеженнями, але дозволили проводити.

Вісімдесяті роки на Наддніпрянській Україні стали періодом розквіту українського професійного театру, справжнім батьком якого вважають Марка Кропивницького.

10 січня 1882 року М. Кропивницький здійснив постановку п'єси Т. Шевченка «Назар Стодоля». Власне, саме з цієї дати й починається літочислення українського професійного театру. Для повноцінного функціонування новоствореної трупи потрібні були кошти та досвідчений керівник. Ним став Михайло Старицький. На утримання трупи він використав усі гроші з продажу свого маєтку, що дало змогу збільшити персонал трупи, подвоїти хор, створити власний оркестр, підвищити платню акторам. Уже восени в Єлисаветграді Старицький створив українську професійну трупу, до якої ввійшли: Олександра Вірина, Ганна Затиркевич-Карпинська, брати Тобілевичі — Микола Садовський (театральний псевдонім від дівочого прізвища матері), Панас Саксаганський (псевдонім від назви місцевої річки Саксагань), Іван Карпенко-Карий, їхня сестра Марія Садовська-Барілотті, Марія Заньковецька та інші самобутні актори, часто звані «корифеями українського театру».

Трупа М. Старицького мала величезний успіх у глядачів, особливе захоплення викликала гра М. Кропивницького та М. Заньковецької. Своїм успіхом корифеї мали завдячувати й творчому співробітництву з відомими композиторами: П. Ніщинським (автором «Вечорниць» до «Назара Стодолі»), К. Стеценком, М. Лисенком.

Неоціненними є внески в становлення театру М. Старицького та

М. Кропивницького. Старицький виступив проти розважальної ролі театру та спотвореного зображення українського мужика як недоумкуватого й п'яниці. Саме він уперше вивів у водевілі на посміховисько не мужика, а панів. М. Кропивницький — «український Мольєр» — був майстром реалістичної гри, противником зовнішніх ефектів, позування, клоунади. У роботі з акторами Кропивницький-режисер вимагав простоти, життєвої правди, психологічного розкриття образу.

Умови, у яких доводилося працювати акторам, були жахливими: українські трупи не мали своїх постійних приміщень і змушені були вести мандрівне життя; україномовні спектаклі без дозволу губернаторів та градоначальників не мали права на постановку; в один вечір обов'язково треба було зіграти п'єсу ще й російською мовою, до того ж на стільки актів, що й українська. Це не лише фізично й морально виснажувало акторів, а й відлякувало глядачів.

Негативним явищем було й постійне роздроблення театральних труп. Під тиском зовнішніх обставин 1885 року трупа М. Старицького розпалася на дві частини. На чолі однієї лишився М. Старицький, на чолі другої (з більшою частиною корифеїв) став М. Кропивницький, а 1888 року, після нового поділу, з'явилася ще одна трупа — М. Садовського. Інтерес широкого загалу до українського театру викликав до життя безліч малих труп: у 90-х рр. їх налічували вже близько 30.

Нелегкою була доля митців української сцени, їм доводилося страждати та жертвувати собою заради розвитку національного театру. Тяжкі умови праці, боротьба за існування, тривалі судові процеси підірвали здоров'я М. Старицького та призвели до повного банкрутства; Марія Садовська-Барілотті, виснажена голодом і хворобою, померла на сцені; Іван Карпенко-Карий, відбувши три роки заслання, увесь час перебував під наглядом поліції; Марко Кропивницький після струсу мозку від навмисно спущеної на київській сцені на нього завіси почав глухнути, а під старість зовсім утратив слух. Проте саме наполеглива сподвижницька праця видатних режисерів й акторів дала змогу не лише вистояти та утвердитися українському театрові, а й вивела його на світовий рівень.

Український етнографічно-побутовий театр мав величезний успіх. Мистецтво ансамблю, органічний контакт у виставах слова й пісні, чудове знання та яскраве відтворення народного побуту, відданість принципам історичної правди й народності — ось надбання українського національного театру.

Іван Нечуй-Левицький (Іван Семенович Левицький) 1838–1918 рр.

На думку Сергія Єфремова, Іван Нечуй-Левицький — «один з найбільш помітних у нас повістярів», який разом з О. Кониським і Панасом Мирним започаткував нову українську прозу та «виявив себе справжнім майстром рідного слова і громадянином рідної землі».

Іван Левицький народився 25 листопада 1838 року в місті Стеблеві (тепер Корсунь-Шевченківський район на Черкащині) у родині сільського священика.

Визначальним для формування його світоглядної позиції був вплив батька, начитаного, національно свідомого чоловіка, який обстоював українську ідею та читав проповіді по-українськи (що було доволі-таки рідкісним явищем поміж представників тогочасного духовенства). За традицією, син священика також мав би стати священиком. Левицький навчався в бурсі, у духовній семінарії, закінчив Київську духовну академію, але знехтував духовною кар'єрою.

Після закінчення академії працював учителем російської словесності, органічно поєднуючи педагогічну діяльність із письменницькою.

1885 року був змушений вийти у відставку, переїхав до Києва. У цей час його творчість досягає найбільшого розквіту: з'являються повісті «Дві московки», «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Хмари». Проте письменник не обмежується суто художньою діяльністю, він пише літературно-критичні праці; дбаючи про освіту рідною мовою, видає дві частини «Граматики українського язика» та «Словар». Не полишає письменницької праці аж до смерті.

Виснажений хворобою, голодом і холодом, помер Іван Нечуй-Левицький 15 квітня 1918 року в Дехтярівському будинку перестарілих.

Іван Нечуй-Левицький — яскравий представник реалістичного напрямку в українській літературі. Розвиваючи традиції Григорія Квітки-Основ'яненка, Тараса Шевченка, Марка Вовчка та знаючись на реалізмові західноєвропейських письменників, він обґрунтовує позицію українського народницького реалізму за принципами «реальності, національності та народності». На його думку, література повинна бути реалістичною, тобто правдиво відображати життя (подібно до відображення берега у воді). Народність літератури полягає у використанні письменниками народних пісень, казок, легенд, приказок. За взірець літературної мови, вважає він, потрібно брати мову звичайної «сільської баби з її синтаксисом».

Літературна спадщина І. Нечуя-Левицького дуже різноманітна як тематично (він зображує життя українського селянства, наймитства, заробітчан, міщанства, духівництва, інтелігенції тощо), так і жанрово (у його літературному доробку є рома-

ки, повісті, оповідання, новели, казки, драми). Проте з-поміж усього розмаїття жанрів письменник найчастіше звертається до розповіді, оскільки саме вона дає змогу використовувати широкі описи — портретні, пейзажні, інтер'єрні; подавати повноцінні масштабні картини життя різних верств населення. Із творів Нечуя-Левицького постає Україна другої половини XIX ст., найчастіше — українське село. Письменникові не було потреби «ходити в народ», щоб пізнати реалії життя селян, побут українського села був відомий йому до найменших подробиць від баби Мотрі, дівчат-наймичок, а від матері, що розмовляла чистою українською мовою, із прислів'ями та приказками, від няньки, він перейняв безліч народних пісень, переказів тощо. Звідси правдивість, точність, яскравість змалювання картин життя українського селянства та жива мова, що близька до його рідної стеблівської говірки.

Ідея звільнення українського народу з-під національного, соціального та духовного ярма є визначальною для творчості письменника. Як і в попередників, домінантною у Нечуя-Левицького лишається селянська тема, проте він знаходить нові грані її висвітлення, зображуючи не тільки покріпачене, а й пореформене село й селян, старі та нові проблеми. Зв'язок між минулим і сучасним особливо яскраво змальовано в повісті «Микола Джеря», що, за висловом Івана Франка, є «історією усього українського селянства.., написана в однім широкім образі».

«Микола Джеря»

Микола Джеря — духовно вільна особистість, талановитий, усебічно обдарований парубок, уміє читати, має прекрасний голос, грає на скрипці, малює. Але кріпак від народження і мусить відробляти панщину, терпіти утиски та наругу пана й осавули.

Джеря — волелюбна натура, правдошукач, який прагне свободи й не може примиритися з несправедливістю. Конфлікт між внутрішніми душевними прагненнями й пориваннями та зовнішніми обставинами особливо гостро постає після одруження з безталанною наймичкою-сиротою *Нимидорою (Минодорою)*. Микола раз по раз замислюється над тим, чому має працювати не на себе, а на «чужих багатющих людей», і намагається протистояти панській сваволі: намовляє селян не виходити на «згінні дні», чинить опір осавулі. Конфлікт загострюється. Пан, знаючи про бунтарську вдачу Джері, вирішує віддати його в рекрути. Разом з п'ятьма односельцями Микола подається в мандри, лишаючи стареньку, дружину та дитину.

Опис майже чвертьстолітнього мандрування головного героя дає можливість письменникові відтворити життя кріпаків, бурлаків-заробітчан, пореформених селян протягом тривалого часу. Вербівці, як і тисячі інших кріпаків, поневіряються по сахарнях, мандрують до Бессарабії, наймитують на рибних промислах Дністровського лиману. *Пан Бжозовський* усі ці роки переслідує втікачів, щоб повернути їх та помститися за наругу. Та надходить «оповістка про визволення селян од панщини», і Джеря повертається до рідної Вербівки, старий, сивий, але «сміливий і гордовитий». Він так і не зазнав щастя, прагнучи волі, утратив матір і дружину, призвичаївся заливати горе в шинку. «Марно перегоріло й перетліло моє життя, — говорить він, — і тепер зостався тільки попіл...». Проте бунтарський дух бере гору, і старий Джеря знову шукає правди, бореться з новим злом, що постало після скасування кріпацтва.

Майстер широких узагальнень, Іван Нечуй-Левицький, подаючи історію поневірянь селянина-втікача, створює «своєрідну енциклопедію кріпосницької системи». Повість, написана 1876 року, має яскраву антикріпосницьку спрямованість. Змалювавши покріпачену Україну, письменник висвітлює ряд гострих соціальних проблем пореформеної доби. Найстрашнішою бідою селян лишаються безземелля та злидні. Пан наділяє колишніх кріпаків неродючим ґрунтом, відбирає ліс, у якому споконвіку були садки та пасіки вербівців. Те саме відбувається й по інших селах. Громада намагається обстоювати свою правоту перед мировим посередником, Джерю, як бунтаря, саджають у «тюрму на висідку». «От тобі й воля!.. І нащо було повертатися у цей проклятий край! Будь він тричі проклят од Бога і од людей!» — говорить старий бурлака.

Розв'язка повісті оптимістична: «повірочна комісія», розібравши діло вербівських селян, наказує наділити їх кращою землею, повернути їм садки; багатого волосного голову, що кривдив селян, переобрано. Життя триває. Закінчується повість мальовничою, майже ідилічною картиною: Джеря, сидячи на пасіці, розповідає онукам про «далекий край, про Чорне море, про лиман», а дітлахи уважно слухають розповідь, мов якусь предивну казку. Можливо, у їхніх душах проростуть волелюбні духовні паростки, посіяні старим Джерею.

«Кайдашева сім'я»

Як письменник-реаліст, І. Нечуй-Левицький дотримувався думки про первинність ролі середовища у формуванні людського характеру. Спо-

конвічна повага до батьків, шанобливе звертання до них на «Ви», послух є питомими рисами українського народу. Чистота традицій, духовні цінності селянської родини письменник уважав надзвичайно важливими для становлення особистості, а руйнування цих цінностей, перемогу матеріального над моральним, духовним – найстрашнішим злом. «Кайдашева сім'я» є *соціально-побутовою повістю-хронікою,* у якій послідовно, хронікально подається життя родини Омелька Кайдаша. Члени цієї родини в постійних сварках та колотнечах духовно відчужуються, переступають божі заповіді, морально деградують.

Ідейно-тематичний зміст. Сам автор так визначив *тему* повісті: «Сімейний побут українського народу з його великим потягом до особистої незалежності та самостійності в сім'ї...», що часто призводить до «крайнього індивідуалізму, а часто й до лайки, змагань і колотнечі». І справді, на прикладі однієї родини висвітлено життя всього українського пореформеного селянства. І. Нечуя-Левицького, на відміну від попередників, не цікавить святкове життя селян, етнографічна сторона селянського побуту, він описує лише звичайні будні родини Кайдашів. Читач стає свідком постійних суперечок, короткочасних примирень і нових, гостріших та запекліших від попередніх сварок, викликаних відстоюванням власних інтересів: від боротьби за мотовило, курку, яйця до розподілу землі, відмежування хат. Письменник навмисне згущує фарби, гіперболізує проблеми, нагнітає атмосферу; він підводить нас до *головного задуму повісті:* індивідуалізм егоїстичних натур є головною причиною духовної роз'єднаності в родині. Не оминає письменник і гострих соціальних проблем, що постають перед селянами, він змальовує страшні карби, накладені панщиною на героїв — безземелля, забобонність селян, неспроможність волості розв'язати нагальні проблеми, відсутність єдності в громаді. Тривалий час українське літературознавство причиною всіх суперечок у родині Кайдашів визначало боротьбу за приватну власність. Прагнення до приватної власності висміювали та засуджували. Проте зараз цю тезу переосмислено. І Омелько, і Маруся Кайдаші досягли певних статків наполегливою важкою працею, так виховували й своїх дітей. Звісно, у їхній родині подекуди виникали непорозуміння, проте справжні суперечки та сварки почалися після одруження Карпа та Лавріна. Причиною конфліктів можна вважати психологічну несумісність членів родини, «конфлікт батьків і дітей».

Образна система. В експозиції повісті письменник знайомить чита-

ча з сім'єю Омелька Кайдаша із села Семигори. Усі члени родини постають уже сформованими особистостями зі своїми позитивними рисами та вадами.

Старий Кайдаш — типовий представник старшого покоління пореформеного села. «Він був добрий стельмах..., заробляв добрі гроші, але ніяк не міг удержати їх у руках. Гроші втікали до шинкаря. Панщина поклала на Кайдашеві свій відбиток». Чимало настраждавшись за панщизняних часів, наробившись за свій вік так, що «аж шкура болить», Кайдаш намагається знайти забуття в чарці. Дуже богомільна людина, він постить дванадцять п'ятниць на рік, віручи, що це врятує його від наглої смерті, та надвечір знову завертає в шинок. Урешті-решт Омелько спився до галюцинацій та потонув.

Надзвичайно колоритно виписано образ *Марусі Кайдашихи*. Стара Кайдашиха — добра господиня, гарна куховарка (її іноді запрошують куховарити пани та попи), завжди чепурна та охайна. Проте і на неї панщина наклала свій відбиток. Замолоду вона довго служила в панів і «набралася од їх трохи панства», «до природної звичайності української селянки пристало щось вже дуже солодке, аж нудне». Зовнішня пиха, облесливість у розмові, оте недоречне «проше вас» роблять її смішною. Оженивши сина та взявши в хату добру робітницю, Кайдашиха з першого ж дня свої солодкі медові слова замінила на полин і скинула на невістку всю роботу. Дріб'язковість, непорядність стали причиною колотнеч і бійок, у яких здебільшого страждає сама Кайдашиха. Родинні конфлікти частішають і загострюються. Вони не припиняються ані після зведення нової хати для Карпа, ані після одруження Лавріна, ані після смерті старого Кайдаша, ані після того, як Карпо «відірвав хату» та поставив між подвір'ями тин. До сварок долучаються не лише невістки й сини, а навіть їхні діти.

Карпо — старший син Кайдаша — мовчазний, гордовитий, він ніколи навіть не сміявся гаразд. «Його насуплене, жовтувате лице не розвиднювалось навіть тоді, як губи осміхались». Після одруження та народження сина Карпо ніби виріс у власних очах, відчув себе справжнім хазяїном. Він ніколи не був покірним, змалку не змовчував батькові, а під час сварки через мотовило вперше підняв на старого Кайдаша руку. Знаючи про жорстокість та черствість Карпа, громада обирає його за десяцького, мовляв, «з нього буде добрий посіпака».

Мотря якнайкраще підійшла до пари Карпові. Старша Довбишева дочка «мала серце з перцем» та «була

куслива, як мухи в Спасівку». Жвава, моторна, добра робітниця, розумна, вона швидко постерегла свекрушині хитрощі та не стала їй коритися. Спочатку невістка лише намагалася чинити опір Кайдашисі, яка помітувала нею, мов наймичкою, та згодом сама вже провокувала сутички та сварки.

Антиподами Карпові та Мотрі в повісті є Лаврін і Мелашка. *Лаврін* — тонка поетична натура, він у всьому бачить прекрасне. Закохавшись у Мелашку, не вважає на те, що дівчина бідного роду, а одружившись із нею, намагається добрим словом, ласкавим поглядом розвіяти тугу коханої. Проте з часом і Лаврінова душа черствіє. Він стає грубішим з батьком і в одній зі сварок кидає йому: «Ваша частка — і моя частка; ви сьогодні господар, а я завтра». Такі ж метаморфози відбуваються й з *Мелашкою*. Ніжна, ласкава, мрійлива, майже дитина, одразу після заміжжя вона намагається уникати суперечок. Щоб не чути постійних сварок і колотнеч, молодиця навіть не хоче вертатися з прощі додому. Та повернувшись до Кайдашів, вона пристосувалася до зовнішніх обставин і сама стала схожою на Мотрю та Кайдашиху. Мелашка все охочіше вступає у сварки, лається. Побут, буденність, дріб'язковість засмоктують, мов болото, змінюють та калічать найкращі душі.

Композиційна структура повісті. Євген Гуцало влучно назвав повість «Кайдашева сім'я» «ареною людських пристастей». Сюжет розгортається за принципом наростання, нагнітання епізодів і сцен — принципом, притаманним драматичним творам. Напруження зростає в повісті поступово. Перші сварки Кайдаша з Карпом відбуваються вже на початку повісті, проте вони не вирізняються ані гостротою, ані запальністю. Після одруження Карпа характер сутичок змінюється. Причини їх, як правило, дріб'язкові: мотовило, яйця, курка, кухоль, півень, кабан, груша, та наслідки завжди жахливі — порушення етичних норм, народної моралі, бо син здіймає руку на батька, Мотря вибиває Кайдашисі око, Карпо женеться з дрючком за матір'ю, заганяє в ставок і ладен вдарити, та зупиняється, бо «не так шкода... матері, як чобіт». Діалоги, полілоги дійових осіб виконують рушійну функцію у творі, саме в діалогічному мовленні найширше розкриваються характери членів Кайдашевої родини. Автор лише подекуди в опосередкованій розповідній манері подає нам характеристику персонажів, іноді вказує на зміни (в основному портретні), що відбуваються з Кайдашенками.

Мова є надзвичайно важливою для розкриття внутрішнього світу персонажів, їх характеристики. Карпо

вже з перших рядків постає перед читачем іронічним, уїдливим та глумливим (у цьому упевнюють його жартівливі, а подекуди й грубуваті приказки та порівняння, коли він дає характеристики дівчатам (із розмови братів про сватання). У сценах любовних зустрічей Лавріна та Мелашки молодший Кайдашів син справляє враження ніжної, щирої, мрійливої людини. Ліричність образу підкреслюють пестлива народно-поетична лексика, рядки з пісень.

Природа сміху повісті «Кайдашева сім'я» надзвичайно багатогранна. Сміх буває різного діапазону, від доброзичливого, жартівливо-безтурботного, гумористичного до сумного й навіть печального сміху («сміху крізь сльози»). Так, пригоди п'яного Кайдаша, коли він не може знайти дверей, повернувшись пізно ввечері з шинку («Жінко! Де ти у вражого сина діла двері?..») викликають доброзичливий сміх, а його нагла смерть — гіркий усміх крізь сльози.

Дотепні прислів'я, приказки, порівняння, колоритні вислови, брутальна лайка, експресивно забарвлені діалоги не лише викрешують сміх так, що «аж іскри сипляться», а й засуджують порушення традицій і споконвічних етичних норм української родини.

Історичні романи

У романі **«Князь Єремія Вишневецький»** (1896–1897) розповідається про давній рід Вишневецьких, з якого добру пам'ять про себе в народі залишив козацький ватажок *Дмитро Байда-Вишневецький*. А його нащадок — *Єремія* — перейшов у протилежний табір. Автор змалював Єремію Вишневецького як ката народу, показав справедливість народного гніву, спрямованого ватажками Кривоносом і Вовгурою-Лисенком проти поневолювачів.

Часи боротьби українського козацтва проти іноземних загарбників зображуються в романтичній казці «Запорожці» (1873), повісті «Гетьман Іван Виговський» (1899), драмах «Маруся Богуславка» (1875), «В диму та полум'ї» (1875). У цих творах автор показує галерею історичних постатей і створених уявою образів запорожців, що були вірними ідеї визволення рідної землі від поневолювачів. Водночас письменник показує духовний занепад покручів і перевертнів — зрадників народу.

Євген Гуцало в ювілейній статті до 150-річчя з дня народження І. Нечуя-Левицького зазначив, що «сучасне життя, історична минувшина й відтак зазирання в майбутнє — це повсякчасна царина його [Нечуя Левицького — упоряд.] зацікавлень як художника і як мислителя, це широ-

ка арена для вираження та втілення як національного характеру окремої особистості, так і національного характеру всього народу...».

Панас Мирний (Панас Якович Рудченко) 1849–1920 рр.

Брати Панас Мирний та Іван Рудченко — автори першого в українській літературі соціально-психологічного роману, у якому, за визначенням Івана Франка, «змальовано майже столітню історію українського села».

Панас Рудченко народився 13 травня 1849 року в сім'ї бухгалтера повітової скарбниці в Миргороді на Полтавщині. У цій родині з діда-прадіда шанували українські звичаї, мову, християнську мораль. На формування світогляду Панаса істотно вплинув старший брат — Іван Рудченко. Панас ішов стежкою, протореною Іваном. Він, як і брат, навчався в парафіяльній школі й трикласному повітовому училищі, яке закінчив з «Похвальним листом». Не маючи можливості навчатися в гімназії та університеті, навчався самостійно. Чиновницька служба П. Рудченка почалася з 14 років і тривала до останнього дня життя. Від канцеляриста в Пирятинському повітовому суді він дослужився до високого чину дійсного статського радника, начальника першого відділу казенної палати в Полтаві.

З 1871 року Рудченко живе в Полтаві, працює в губернській скарбниці. Сумлінне виконання обов'язків забирало 12–14 годин на добу, лишаючи для літературної праці нічні години. Проте 1872–1875 рр. виявилися найпліднішими в його творчості. Свої перші літературні спроби — вірш «Україні» та оповідання «Лихий попутав» письменник опублікував у львівському часописі «Правда» під псевдонімом Опанас Мирний. Схвальні відгуки на оповідання надихнули його на подальшу творчу діяльність. З 1873 року він співпрацює з відділом Географічного товариства, провадить етнографічні пошуки. Переслідування, обшуки, арешти та допити 1875 року не оминули й П. Рудченка, але, на щастя, не позначилися на його службовій кар'єрі. Як відгук на політичні репресії з'явилася повість «Лихі люди». Того ж року завершено роботу над романом «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Останні роки життя виявилися надзвичайно важкими для Панаса Мирного: несприйняття революції 1917 року, загибель двох синів, голод, холод, хвороби — усе це підірвало здоров'я письменника, проте він, як і раніше, переймається розвитком національної культури; до останнього дня ходить на службу, не кидає літературної та громадської праці. Помер письменник 28 січня 1920 року.

В українському літературному процесі кінця XIX – початку XX ст. Панас Мирний посідає одне з чільних місць як видатний письменник-реаліст, автор першого психологічного роману.

Його літературний доробок містить віршовані, драматичні, прозові твори та переклади. Дебютний вірш «Україна», як і решта (кілька десятків) поезій не відзначалися ані оригінальністю думки, ані досконалістю версифікації, ані свіжістю образів.

Мирний-поет лише сліпо та досить незграбно наслідував Т. Шевченка. Проте мотиви любові до рідного краю, бажання боротися за волю, правду та віру народну, що вперше прозвучали у вірші «Україна», стали визначальними для всієї творчості письменника.

Зображення життя й праці, мрій і сподівань селян — *улюблена тема* Мирного-прозаїка («Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія»). Удавався він і до висвітлення життя інших верств населення — різночинної інтелігенції пореформеної доби, розмежування в її середовищі («Лихі люди»). Проте, на відміну від Івана Нечуя-Левицького, письменник не обмежився розкриттям соціальних конфліктів і тенденцій, об'єктом уваги для нього стала насамперед людина з її неповторним, суб'єктивним сприйняттям світу, зі своїми переживаннями та почуттями. Брати Рудченки вперше в українській літературі досліджують внутрішній світ героя, його психічний стан. Найяскравіше це виявилося в *соціально-психологічному романі* «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

«Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Історія написання. Поштовхом до написання роману стала подорож Панаса Мирного з Полтави до Гадяча. 1874 року письменник у журналі «Правда» опублікував нарис «Подоріжжя од Полтави до Гадяча», який і був покладений в основу майбутнього роману. Почута від візника розповідь про «трохи чи не на всю губернію звісного розбишаку» Гнидку, що був засуджений на каторжні роботи, зосталася в пам'яті, «як здоровенний іржавий цвях, забитий у білу гладеньку стіну його спомину». Відтоді питання: «Як такий мирний пахарський побит з його поетичним почуттям, з його людяністю, викинув з себе такого лютого зарізяку?» — не давало йому спокою. Але найбільше дивувало Мирного те, що люди не засуджували Чіпку, часто-густо називаючи його нещасним і безталанним.

Робота над романом тривала чотири роки (1872–1875). Немає ніяких свідчень, що Мирний збирав додаткові матеріали про Василя Гнидку; очевидь, письменник створив літературний тип-образ Чіпки Вареника, якого поселив у селі Пісках (воно існувало насправді) Гадяцького повіту (перейменованого в романі на Гетьманський). Готовий рукопис повісті П. Рудченко відіслав на рецензію братові Іванові, який виступав під літературним псевдонімом Білик, — відомому фольклористові та критику. Той загалом схвально оцінив розвиток сюжету, але зробив ряд зауважень. Подальші консультації та рецензування, починаючи з

третьої редакції (всього було шість), переросли в співробітництво. Остаточно закінчений роман не зміг вийти друком через уведення в дію Емського указу й побачив світ лише 1880 року в Женеві за сприяння М. Драгоманова.

Ідейно-тематичний зміст. У романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» розкрито соціальну дійсність у всіх її суперечностях, у найрізноманітніших виявах — соціальних, національних, історичних, побутових; показано, як соціально-економічні умови формували характер особистості, визначали її поведінку. Як зазначає П. Хропко, *головна ідея* роману звучить в алегоричній назві: «Воли — символічний образ уярмленого селянства — не ревли, якби було що їсти й пити». Символічність цього образу виявилася настільки прозорою, що брати були змушені навіть змінити при перевиданні (1905 року) назву роману на «Пропащу силу». Автори зображують долю селянина Ничипора Вареника, що зі злиднів «намагається вийти в люди», але уклад пореформеного життя перетворює його на «пропащу силу» — розбишаку, що весь свій розум і хист віддав справі нерозумного протесту, а згодом перетворився на лютого зарізяку. Учинки своїх героїв письменники вмотивовують двома основними чинниками: соціальними умовами буття й успадкованими нахилами — генетичним кодом (що є новаторським явищем в українській літературі). Висвітлення життя українського суспільства впродовж півтори сотні років — від козаччини, зруйнування Запорізької Січі через кріпацтво й до пореформених часів є соціальним тлом, на якому зображено життя трьох поколінь села Піски, зокрема родин Ґудзя та Вареничeнків.

Композиційна структура роману. Багатство тематики та проблематики роману зумовлює складність композиції. Зовнішню структуру роману складають IV частини, що містять 30 розділів. *У першій частині* зображено дитинство, юнацькі та парубочі літа Чіпки, формування його характеру; докладно простежена *в другій частині* історія села Пісок неначебто порушує логічність викладу, природний хід подій, відводить читача від зображеного на початку твору, розкриває соціально-історичну основу, з'ясовує витоки кривд і бід народних; *у третій частині* подано причини, що поставили Чіпку на «слизьку дорогу»; *у четвертій* — розкрито трагедію бунтаря-розбишаки, «пропащої сили». О. Білецький зауважив, що композиція роману подібна до «будинку з багатьма прибудовами і надбудовами, зробленими неодночасно й не за строгим планом». Три найголовніші сюжетні лінії роману:

«Чіпка», «Максим Гудзь», «Село Піски» автори сплітають воєдино, завдяки чому в читачів створюється враження про наслідково-причинову зумовленість та взаємозв'язок усіх подій. Розкриттю авторського задуму також сприяють і позасюжетні елементи та відступи, багатоликість і групування персонажів роману. Треба зазначити, що в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» вперше в українській прозі пейзаж виконує не лише описову, а й психологічну функцію. Мажорні, чисті, радісні замальовки весняного поля («...небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте прозоре...»), що розпочинають роман, якнайліпше відтворюють душевний світ та почуття головного героя — доброго господаря, якому «хочеться жити й любити», змінюються наприкінці роману тривожними, зловісними картинами, у яких переважають криваві фарби: «Червоний півень просвічував... шлях своїми кривавими очима... а навкруги валували собаки».

На першому плані — долі Чіпки, Грицька, Максима, Мотрі. Другопланові образи баби Оришки, діда Уласа (духовно чистих, справедливих, що є втіленням народної моралі), Галі («янгола-спасителя», що не змогла навернути Чіпку на добре) і Христі сприяють рельєфнішому відтворенню головних характерів. Епізодичні персонажі — *Лушня, Матня, Пацюк, Порох, Чижик, Крижов, Генеральша, пан Польський* та все «сонмище кріпосників» — дали авторові можливість передати сутність суспільних тенденцій, викрити справжні причини народження бунтаря.

Образна система. На перших сторінках роману Панас Мирний знайомить нас із *Чіпкою Вареником* — парубком, яких «часто й густо можна зустріти по наших хуторах і селах». Проте вирізняє його з-поміж інших палкий погляд, «бистрий, як блискавка», у якому світилася «якась незвичайна сміливість і духовна міць, разом з якоюсь хижою тугою...». Багатогранний характер Чіпки — селянина, що протестує проти соціальної несправедливості, але, не знайшовши законних шляхів боротьби, стає на «криву стежку» бунтарства, брати Рудченки досліджують вичерпно та всебічно. Подаючи історію покріпачення села Піски, автори простежують і родовід головного героя, згадують про справжнього батька *Івана Вареника* (тобто Чіпчиного діда), яким був пан Василь Семенович Польський. Кріпачка Улина, одслуживши в панському дворі, пішла заміж за Петра Вареника, а «через три місяці — послав Бог Петрові сина Івана». Разом з панською кров'ю успадкував Чіпка й панські вади. Це один з тих генетич-

нших чинників, що мав вплив на формування його характеру. У спадок від баби *Оришки* — лагідної, доброї, дістав він зародки добра та любові: «Я, бабусю, буду добрий... я злого не робитиму, то й Бог мене не поб'є». Вона одна мали вплив на нього ніжним словом, тихою мовою, а от до матері ставлення Чіпки є нетиповим для українського селянина. З дитинства він не любив та не слухав її, не боявся ані лайки, ані бійки материної, а з роками з'явилася й неповага, і злість, і ненависть до неї. Виростав Чіпка в «голоді та холоді, у злиднях та недостачах. І все сам собі як палець». Людська кривда та несправедливість запалили гнів у чутливому та вразливому дитячому серці, роз'ятрили його душу, у якій химерно переплелися доброта, жалісливість, чуйність до чужого горя та злість, ненависть, запальність. Ще малям він повиймав ножем в образа очі, щоб з'їсти скибку хліба; згодом ледве не спалив козака Бородая; почувши від діда *Уласа* правду про батька, закинув матері: «Недобре зробив батько... Чому він їх [панів] не вирізав, не випалив?..» Отже, схильність до помсти, бунтарства певною мірою Чіпка виявляє вже в дитинстві. З часом болюче відчуття соціальної несправедливості, нерівності, гніту посилюється, переростає у важку недугу, порушує душевну рівновагу. Щоправда, Чіпчині юнацькі роки були веселішими: громада відсудила їм з матір'ю землю, з'явилися статки, а з ними й надії про одруження, щасливе сімейне життя, мирний селянський побут.

Нова біда — відібрали землю — перевернула спокійне хліборобське життя. Не знайшовши правди в суді (за повернення землі суддя вимагав 50 рублів), Чіпка втрачає віру в справедливість, намагається втопити своє горе в чарці. Пияцтво, лиха компанія — *Матня, Лушня, Пацюк* — штовхають його до грабіжництва та розбою. Стихійний протест, намагання повернути своє керує Чіпкою, коли він грабує пана, голову, писаря, проте будь-який злочин, навіть в ім'я високої ідеї, деморалізує людину, нівелює цінність людського життя (Чіпка й на хвилину не переймається смертю безневинно вбитої ним людини — сторожа).

Після жорстокої розправи москалів над селянами, що прагнули повернути гроші за відроблені два роки, накинуті панами після скасування кріпацтва, Чіпчине серце спалахує лютою ненавистю до гнобителів: «Душа мліла й боліла — помстою; серце гукало — оддячити; розум пашів — злом». Та про людське око він, перепросивши матір та начебто схаменувшись, починає нове життя. Важка праця селянина, щоденні клопоти;

чисте, світле кохання до Галі, одруження, нове хазяйство повертають Чіпку до чесного життя. Він полишає нічні грабунки, уникає старої компанії. «Прихильний до чужого нещастя, ...жалісливий на чужу утрату» Чіпка плекає в серці надію бути корисним для людей, громади, обстоювати їхні права. «Давнє забувалося, мов його й не було ніколи: він тепер отаманує на громаді». Чіпку обрано гласним, а згодом й членом повітової земської управи. «Лагодився Чіпка громаді служити — збирався добро робити...», «а вийшло так, що — де знайшов шану, там загубив спокій і... долю!» Дворяни, намагаючись позбутися «хама», знайшли стару справу про «покражу пшеницы» та вивели Чіпку з управи. Скривджений, зневажений, він знову ступає на «слизьку дорогу», не розбираючи до пуття, де правда, а де кривда. Сліпа помста призводить до того, що розбишаки «виполонили» цілу сім'ю. Як згадка про цей злочин, височить біля Пісок могила, де «тліє вісім безневинних душ, загублених в одну ніч «страшним чоловіком».

За принципом контрасту виписано образ *Грицька*. Зазнавши багато горя змалечку (батьки його померли від холери), Грицько, дійшовши літ, подався на заробітки. Важко пропрацював два роки, та вернувся в село з чималими грошима, купив ґрунт, хату, завів хазяйство й почав думати про весілля. Шукав собі дівчини багатої та вродливої, а покохавши, оженився на сусідській наймичці — такій само сироті, як і він. Грицько, як і Чіпка, з дитячих років бачив і кривду, і несправедливість людську та панську, проте ніколи не намагався чинити опір, бунтувати. Палкі Чіпчині слова не зачепили його серце, та зародили тугу в чутливій до чужого горя Христиній душі. *Христя* щораз порівнює чоловіків: «Грицько її, добрий її Грицько, ніколи нічого такого не казав...», «Чіпка, що казав, усе те правда, свята правда... А Грицько мовчав...». Він «своїм, на прибуток напрямленим розумом» не здатен зрозуміти Чіпчиних поривань і прагнень. Його егоїстична, власницька натура прагне одного — власної безпеки та зиску. Під час придушення стихійного бунту Грицько не лише тікає городами від москалів, кинувши й діда Уласа, і самого Чіпку, а «настоявшись... та надивившись вдосталь на бійку кріпаків...» ще й зневажливо вигукує: «Так їм і треба, злодіям!». Моральне переродження Грицька, зневажливе ставлення до односельців автори пояснюють впливом соціальних умов і середовища на людину, яке породжує або пристосуванців, моральних покручів, що зрікаються свого народу, або ж бунтарів.

Аналізуючи, які чинники мали вплив на формування характеру *Максима Ґудзя*, брати Рудченки простежують його родовід (знову ж таки генетичний код).

Від діда *Мирона Ґудзя* — славного козака, що обстоював колишню славу, звитяги та волю козацьку — Максим успадкував запальну, непокірну вдачу. «Січові оповістки про запорозьку вдачу, про запорозьку волю западали у гаряче серце онукове...» і Максимові «хотілось самому битись, рубатись, розгардіяшити...». Можливо, за часів козацтва Максим став би таким самим добрим козаком, як і старий Мирон, та в уярмленому, покріпаченому селі його бурхлива, волелюбна натура виявляє себе в зухвалих учинках, бійках, непокорі, пияцтві. Намучившись із сином, *Іван Ґудзь* вирішує віддати Максима в москалі. Картини муштри та знущань над рекрутами, жахливі умови їхнього життя — не лише данина авторів реалістичній традиції. Саме московська служба зробила з «палкого, як порох, сміливого, як голодний вовк» парубка розбійника та грабіжника. Походи «на прокормление» «хоча спершу й будили якийсь сум і острах у душі Максимовій неправдою, крадіжкою, грабунком, а не чесним заробітком», проте з часом привичаївся до них, і повернувшись на батьківщину, він і далі легким способом здобував гроші, його хутір став пристановищем розбишак.

Образ *Мотрі* — один з найтрагічніших в українській літературі. «Не судилося Мотрі щастя. Не зазнала вона його змалку; не бачила дівкою; жінкою; не сподівалася замужньою вдовою...». Після хвилини непевного щастя (пізнього заміжжя з Остапом Хрущем, що повернувся з Дону) зазнала вона страшного лиха. Забобонні селяни зневажали та неславили її (що пішла заміж за двужона), відмовляли в роботі. Мотря насилу прогодовувала себе, стару матір *Оришку* та малого Чіпку. Щастя знову всміхнулося їй, коли Чіпка підріс та громада відсудила їм землю. З'явилися які-не-які статки, худоба, і — найголовніше для селянина — земля («Селянин без поля — старець без рук і без ніг»). Та й те щастя було примарним: продажні судді відсудили Мотрину землю «приблуді» з Дону, а сам Чіпка, не дошукавшись правди, спився, скривдив матір та прогнав її з двору. Щоправда, схаменувшись після «москалівської науки», він перепросив її, одружився, зажив мирним хліборобським життям. Здавалося, щастя огорнуло їхню хату. Та знову людська кривда штовхнула Чіпку на злочини, а матері дісталося найстрашніше — донести на сина, пережити свою та його ганьбу. Мотря є втіленням людської

моралі. Її совість, сумлінність, її душа не дозволили приховати синів злочин. Вона мати, але вона й людина, що має боротися зі злом.

Галя — «польова царівна» і «розбишацька дочка» — прагнула ввійти в лихе товаристо «тихим янголом-спасителем», а правду, справедливість бачила в любові, доброті, чесності, щирості. Ніщо у світі, на її думку, не виправдає злочин і вбивство. Риторичне: «Так оце та правда?!» — стало підсумком її життя, сподівань, любові; дізнавшись про Чіпчин злочин, вона наклала на себе руки.

Сюжетна лінія роману, що оповідає про долю *панів Польських*, тісно переплелася з сюжетною лінією села Піски. Закріпачення колись вільних козацьких нащадків почалася саме з приїзду в Піски *генерала Польського*. «Голопузий шляхтич», що «...терся до передніх вельмож, поки таки дотерся до генерала ... і до Пісок!», спробував спочатку тиснути на піщан силою, та, злякавшись, що ті повтікають на вільні степи, кинувши й ґрунт, і худобу, повів облудну політику: наказав селянам лише платити чинш. Та після його смерті стара генеральша, а потім її діти уярмили піщан, накинули до шести днів панщини, знущалися як могли й хотіли, карали, продавали кріпаків.

Довгоочікувана реформа скасування кріпацтва не принесла бажаної волі селянам, бо вони мали відробити ще два роки, та й після того безземелля, нестатки, безправність, соціальна нерівність робили їх залежними від панської сваволі. Рід панів Польських розрісся. Заверховодили вони у Гетьманському повіті, як у себе в царстві. «Василь Семенович — царьок; його родичі — царські слуги; а цілий повіт з панами й мужиками — піддані».

Змальовуючи панів Польських — лютих ворогів українського народу, автори висвітлюють проблеми й «золотого віку панського панування», і кріпосницької суті реформи, і пореформених років.

Викриттям цих проблем брати Рудченки засвідчили, що роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» є широким соціально-психологічним полотном, у якому висвітлено до- та пореформену Україну, порушено актуальні проблеми соціально-політичного та соціально-економічного спрямування.

Іван Карпенко-Карий (Іван Карпович Тобілевич) 1845–1907 рр.

Видатний учений, літературознавець Сергій Єфремов зазначав, що Іван Тобілевич «перший виступив за межі шаблону —

отієї етнографічної, з неодмінним коханням у центрі, драми й дав початки серйозної комедії, цінної і з громадського, і з художнього погляду як галерея типів, як образ справжнього, не підсолодженого життя, перетвореного глибоким і дужим талантом».

Іван Тобілевич народився 29 вересня 1845 року в селі Арсенівці біля Єлисаветграда Херсонської губернії (тепер село Веселівка Новомиргородського району Кіровоградської області) в сім'ї дворянина. Проте його батько не мав достатньої кількості документів для підтвердження дворянського походження, до того ж у різних документах прізвище Тобілевич фігурувало по-різному: Тобелевич, Тубілевич тощо. Це й стало приводом для відмови в затвердженні роду Тобілевичів у дворянському званні. Згодом ці перипетії доведення шляхетного походження лягли в основу п'єси «Мартин Боруля».

Мати Івана Тобілевича походила зі славного козацького роду, який потрапив у кріпацьку залежність до пана Золотницького, тому Карпові Адамовичу наречену довелося викуповувати. У родині Тобілевичів виховувалася ціла плеяда українських акторів: Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський, Панас Саксаганський та Марія Садовська-Барілотті.

Першим й останнім офіційним навчальним закладом для майбутнього драматурга стала трикласна Бобринецька повітова школа, після якої він працював писарчуком у канцелярії. Подальша чиновницька кар'єра І. Тобілевича зростала дуже швидко, проте переховування у своєму домі Олександра та Софії Русових стало причиною звільнення з посади секретаря Єлисаветградського міського поліцейського управління. 70—80-ті рр. позначені для письменника родинними нещастями: смертю матері, дочки, дружини. 1883 року Тобілевич вступив до трупи М. Старицького, що якраз прибула на гастролі до Єлисаветграда. Як актор І. Тобілевич дебютував під псевдонімом Карпенко-Карий (від імені батька та прізвища улюбленого героя з драми «Назар Стодоля» Тараса Шевченка). Через політичну неблагонадійність Тобілевич потрапив під «негласний нагляд», йому заборонено проживати в Україні. З 1888 року, після зняття нагляду, він знову повертається до театральної діяльності.

Наприкінці 90-х рр. про Карпенка-Карого говорять як про неофіційного керівника трупи, чудового артиста й талановитого драматурга.

Смертельна хвороба передчасно звела Івана Тобілевича в могилу. Помер він 15 вересня 1907 року в Берліні, згодом тіло великого драматурга перевезено в Україну та поховано на кладовищі поблизу рідного хутора Надія.

Першим літературним твором Івана Карпенка-Карого було оповідання «Наймичка» (1881), яке засвідчило непересічний белетристичний талант письменника. Дослідники його творчості не раз висловлювали подив, чому після настільки вдалого прозового дебюту письменник більше не повертався до цього виду літератури.

Основні свої твори письменик написав у 80-ті роки XIX ст., коли в суспільстві відбувалися глибокі соціальні та економічні зміни. Зародження нових капіталістичних відносин призвело до розшарування українського селянства на «хазяїв» та «голоту» з характерними для кожної

верстви світоглядом, психологією, мораллю. Ці процеси знайшли яскраве відображення у творчості видатного драматурга.

У драматургічній спадщині Івана Карпенка-Карого 18 п'єс та кілька переробок. Найвищого рівня він досяг у жанрі комедії. Саме *сатирична комедія* стала творчою стихією митця.

Нові соціальні типи, породжені капіталістичним суспільством, виведені Карпенком-Карим у п'єсах «Розумний та дурень», «Сто тисяч», «Хазяїн». Названі твори в критиці отримали назву *«драми стяжання»*. Дехто з дослідників небезпідставно вважає ці три комедії трилогією, оскільки їх об'єднує спільна тема — жадоба хитрого й спритного мужика, що став на ноги за нових економічних умов, до збагачення.

Трагікомедія «Сто тисяч»

Герасим Никодимович Калитка — багатий селянин, який заради збільшення своїх статків не зупиняється ані перед жорстокою експлуатацією своєї родини та наймитів, ані перед «гешефтом» — шахрайською махінацією з Невідомим.

П'єса має *дві сюжетні лінії*: перша — лінія ста тисяч — та друга, значно ширша, — становлення сільської буржуазії як нового суспільного класу в умовах зародження капіталістичних відносин.

Карпенко-Карий детально зупиняється на характерних рисах і вадах «хазяйственного мужика». Найголовнішою метою життя Герасима Калитки є збагачення, купівля землі. Здається, ніщо він так не цінує, як землю: «Ох земелько, свята земелько, божа ти дочечко! Як радісно тебе загрібати докупи, в одні руки... приобрітав би тебе без ліку. Легко по своїй власній землі ходить». Говорячи про землю, згрубілий, байдужий до всього прекрасного Калитка стає поетом.

Усе в житті Калитки підпорядковано одній меті — збагаченню. Глитай, людина, що не має ані совісті, ані честі, ані жалості, він обіцяє оженити сина *Романа* на наймичці *Мотрі* (щоб вона ліпше працювала); наймитів та дружину змушує працювати й у неділю, жаліючи кусня хліба; хліб у нього запертий, щоб ніхто зайвої крихти не з'їв. Віддаючи дочку заміж, він обіцяє дати п'ять тисяч приданого, та піддурює сватів і нареченого. На весіллі доходить до бійки, Калитці вибивають два зуба, та все одно він відчуває себе переможцем, бо «п'ять тисяч зосталось у калитці — не дав-таки зятьові». Усі гроші, копійка до копійки Калитка збирає, аби потім купити за них землю.

Саме заради землі пускається він на страшну авантюру — купівлю фальшивих грошей (тисячу за п'ятдесят рублів). Купуючи в *Невідомого*

фальшиві гроші, Калитка спочатку радіє, вихваляється кумові, що замість п'яти тисяч віддав лише три, та, дізнавшись, що за свої гроші отримав лише чистий папір, намагається накласти на себе руки. Врятований копачем *Бонавентурою*, Калитка все одно не може змиритися з думкою про втрату землі: «Нащо ви мене зняли з віровки? Краще смерть, ніж така потеря!» Для нього гроші та омріяна земля дорожчі за життя та честь.

Сатирична комедія «Хазяїн»

Іван Карпенко-Карий певний час прожив на хуторі Надія, хліборобив: ходив за плугом, сіяв, косив тощо, тому з побутом селян був добре знайомий. Було йому відоме й життя сільських багатіїв, учорашніх селян, що, забагатівши, організовували на скуплених землях цілі економії. Змалювання методів господарювання нових «хазяїв землі» стало *темою* комедії «Хазяїн».

Основним *об'єктом* зображення в п'єсі є «хазяйське колесо» мільйонера Пузиря, яке символізує собою всю систему тогочасного капіталістичного господарювання. У листі до сина Назара Іван Карпенко-Карий так визначав основну *ідею* п'єси: «Зла сатира на чоловічу любов до стяжання без жодної іншої мети».

Жанр та композиція твору. За жанром п'єса «Хазяїн» — *соціальна сатирична комедія*. Вона має кілька сюжетних ліній. Усі події відбуваються в родині *Терентія Гавриловича Пузиря* та зосереджені навколо його інтересів як хазяїна. Вузьке коло дійових осіб — рідні, підлеглі та знайомі Пузиря — сприяє відтворенню хазяйського побуту, картин життя скупого мільйонера.

Як і в п'єсі «Сто тисяч», Карпенко-Карий будує комедію *на типовій інтризі* — незаконній махінації. Багатий землевласник, що має кілька економій, силу-силенну хліба та худоби, пристає на пропозицію посередника *Маюфеса* переховати на своїх землях 12 тисяч овець банкрута *Михайлова*, банкрутство якого є вигідною шахрайською комбінацією. Пузир прекрасно усвідомлює й «обміркованість несостоятельности» Михайлова, і незаконність угоди, та все ж таки пристає на неї, спокусившись двадцятьма відсотками з валової виручки.

Раніше дослідники вважали прототипом Пузиря мільйонера-землевласника Терещенка, про якого ходило багато різних анекдотів, що мали підстави, проте в листі до історика й філолога В. П. Науменка Іван Карпенко-Карий зазначає: «Мій «Хазяїн» — не єсть Терещенко. Всі хазяїни отрицательного типа пізнають себе в комедії, бо вона написана з багатьох відомих мені багачів...». Скупість,

надмірна ощадливість мільйонера виявляється навіть у дріб'язках: кожусі, який «аж торохтить», халаті, від якого смердить. Пузир годує робітників хлібом, змішаним на полові; щоб здобути дешевих робітників, вимагає від Зеленського: «Так ви зробіть у Мануйлівці бідність». Пузир вважає себе за справжнього хазяїна життя, свідченням цього є його мова, він говорить наказовими реченнями: «Треба, щоб казенна земля зосталась за мною, чуєш?.. казенну оброчну статтю взять!.. наділи мужицькі на десять літ в аренду взять!».

Усе своє життя Пузир «йшов за баришами наосліп, штурмом кришив направо і наліво, плював на все і знать не хотів людського поговору».

За цим же принципом живуть і його помічники — *Феноген* та *Ліхтаренко*. Так крутиться хазяйське колесо, яке «одних даве, а інші проскакують». Воно розчавило *Зозулю*, що жив за совістю.

Наприкінці комедії Карпенко-Карий виводить силу, здатну чинити опір тому страшному колесові. Мануйлівці та строкові робітники зчинили бунт, незадоволені умовами праці та харчуванням. Цей бунт — зародок селянських заворушень і страйків, що також є ознакою нової доби.

Несподіваною є смерть великого й могутнього Пузиря. Погнавшись за гусьми, що скубли копу хазяйської пшениці, Пузир упав і відбив нирки. Навіть перед обличчям смерті він лишається колишнім хазяїном: шкодує грошей на лікаря, але дає наказ оглянути куплених овечок, у одної з яких поранений хвостик, а друга шкандибає, щоб «часом не загинули, — шкода худоби і потеря...».

Остання ява містить розв'язки всіх сюжетних ліній: урядник викликає Пузиря на допит «як обвиняємого в сокритії дванадцяти тисяч овець», наймит приносить звістку про бунт у Мануйлівці, вирішено питання про шлюб *Соні й Калиновича*.

Жалюгідна смерть «креза» Пузиря змушує замислитись над сутністю людського життя, місцем людини у світі, щоб не бути «нещасною, безводною хмарою», яку прожене «вітер над рідною землею, і розвіє, не поливши і краплі цілющої води на рідні ниви, де при таких хазяїнах засохне наука, поезія і благо народа!!!»

Окрему групу в драматургічному доробкові Івана Карпенка-Карого становлять *історичні п'єси*, до яких належать драма «Бондарівна», «Паливода XVIII ст.».

Проте справжнім шедевром української історичної драматургії стала трагедія «Сава Чалий» (1899).

«Сава Чалий»

Тему Сави Чалого розробляв відомий український драматург і про-

фесійний історик Микола Костомаров, проте, взявши за основу для своєї трагедії народну пісню, він усупереч її ідеї засудження відступника-ватажка зробив спробу довести невинність Сави Чалого.

Історична основа. І. Карпенко-Карий спирався не лише на народні джерела, він ретельно вивчив опубліковані історичні розвідки, з яких стало відомо, що Сава Чалий — реальна особа, міщанин з Комаргорода на Поділлі, який 1734 року склав присягу на вірність російській цариці Анні Іоанівні, а з 1736 року фігурує в документах як козацький полковник на службі в Речі Посполитої. Чалий активно допомагав у боротьбі з гайдамаками (протягом 1737–1738 рр. брав участь у кількох антигайдамацьких виступах).

Ідейно-тематичний зміст. «Сава Чалий» — трагедія в 5 діях і 7 картинах. Карпенко-Карий традиційно починає п'єсу просторою *експозицією*, змальовуючи панорамні картини страждань та бід українського народу. З розмови колишніх селян постають жахливі картини безчинства польських шляхтичів, що вигадують нові податки та відробітки («один день за березову кору, один день за рижики, один день за опеньки, і ще — це вже прямо сміх — один день панщини за ... конвалії»), утисків та жорстоких розправ над непокірними.

У трагедії органічно злилися зовнішнє коло драматичного конфлікту (боротьба українського народу зі шляхтою, обстоювання своїх прав і віри) та внутрішнє (злочин і трагедія ватажка повстанців Сави Чалого, що став зрадником).

Сава Чалий, славний запорожець, що дістав освіту в Києві в братстві (ідеться про Києво-Могилянську академію), виступив проти польських магнатів та козацької старшини, щоб боронити свій народ від утисків, злодійств шляхтичів; за православну віру та церкву. Ім'я Сави стало символом гайдамацького руху, непокори, помсти панам. Скривджений люд, козаки з Січі стають до лав Чалого, проте сам ватажок, надмірно розважливий і обережний, бачить єдиний порятунок у тому, щоб покинути стару Україну та «заснувати нову на вільних козацьких степах біля Лугу Великого».

Не вичікувань та розважливості чекає від ватажка його побратим — *Гнат Голий*, він прагне бою, помсти: «Навколо скрізь народ катують безоружний, а ми тут будемо мовчать і ждать?». До Гната пристає більшість кошовиків, його обирають отаманом, а Чалий, погодившись на умови *Шмигельського*, переходить під корогви польського короля та стає прислужником магната *Юзефа Потоцького*. Приставши до польської

шляхти, сподіваючись, що в такий спосіб зможе боронити рідну землю та православну віру, Чалий на догоду Потоцькому руйнує коші козацькі, переслідує та винищує гайдамак. За це дістає чин полковника, маєтки, гроші. Проте душа його неспокійна.

Тонко, психологічно глибоко передає Іван Карпенко-Карий вагання козацького ватажка. Лист Потоцького з обіцяними привілеями пече зрадникові руку. «Що це зо мною? — запитує себе Чалий. — Мені здається, що я на матір руку піднімаю!». Ці вагання не полишають його й надалі, до останньої хвилини, хоч він і намагається повсякчас виправдати свої вчинки й перед *Зосею*, і перед козаками, і — найголовніше — перед самим собою.

За зраду присяги «оборонять людей своїх від лядської кривди і напасті» Гнат Голий разом з двома братчиками стратили Чалого в його власному маєтку — селі Степашках. Пафосними та нещирими видаються виправдовування Чалого у фіналі п'єси: «Я лиш обороняв від кривди вашої ввесь край». З вуст Гната Голого звучить громадський присуд зрадникові: «За те, що кіш у Чорнім лісі наш спалив, напавши зрадою на нього; за те, що ти ловив товаришів і в руки панські віддавав; за те, що церкву ти спалив, — тебе громада наша смерті присудила...». *Основна ідея* п'єси — засудження зради.

І. Карпенко-Карий вже з початку п'єси проводить зіставлення двох побратимів — Сави Чалого та Гната Голого. Названі брати, обмінявшись хрестами та давши присягу на вірність, мають однакову мету — боронити український народ, але застосовують різні засоби її досягнення.

Надмірній розважливості та обережності Чалого драматург протиставляє нестриманість і гарячковість Голого. Там, де Сава Чалий удається до пишних слів, порівнянь і клятв: «Все знаю, брате, я і стою, як лев, прикований на ланцюзі; безсилля гнітить душу, а злість і помста палять серце!» — Гнат Голий віддає перевагу дії: «І злість, і помсту ми зараз вдовольним!».

Карпенко-Карий, засуджуючи зрадника-ватажка, вбачає в образі Гната Голого народного героя, вождя, що міг би стати на чолі озброєних гайдамак і досягти перемоги в боротьбі за визволення поневоленого народу. Проте й образ Гната як ватажка не є ідеальним. Гнатові не вистачає освіти та досвіду; йому заважають імпульсивність та запальність, але глибокий патріотизм, любов до народу, відданість його інтересам — ось те святе начало, яке допоможе Гнатові стати отаманом у козацькій громаді.

Як зазначав Л. Стеценко, «композиційна стрункість, напружений сю-

жет, який дає авторові можливість показати своїх героїв у дії, у русі, у боротьбі, чітко окреслені характери, прекрасна мова, що в окремих місцях набирає чіткого ритму, — усе це в поєднанні з глибокою ідеєю робить «Саву Чалого» одним з найкращих творів української драматургії».

Михайло Старицький 1840—1904 рр.

Михайло Старицький увійшов в історію української літератури як поет, драматург і прозаїк, перекладач, актор, режисер, антрепренер, активний громадський діяч.

Михайло Петрович Старицький народився 14 грудня 1840 року в селі Клішенцях на Полтавщині у дворянській дрібнопоміщицькій родині. Рано зостався сиротою, виховувався в сім'ї Віталія Лисенка — батька майбутнього композитора Миколи Лисенка. Після закінчення Полтавської гімназії разом з Миколою Лисенком уступив до Харківського університету на фізико-математичний факультет, за два роки по тому вони перейшли на юридичний факультет Київського університету.

Формування світоглядних позицій письменника відбувалося в 60—70-ті рр. — часи поперемінного розквіту української літератури та тимчасових вимушених «антрактів», спричинених дією Валуєвського циркуляра та Емського указу.

Непересічний багатогранний талант Старицького найповніошою мірою виявився в театральній діяльності: він був організатором і активним членом Київського літературно-артистичного товариства. Актор і драматург, Старицький став керівником першої професійної української трупи, в утримання якої він уклав усі гроші, виручені за проданий заради цього маєток. Відомий Михайло Старицький також як талановитий перекладач з російської та європейських мов і видавець (альманах «Рада»).

Помер М. Старицький 27 квітня 1904 року, похований у Києві.

Усе життя та творча діяльність Михайла Старицького були підпорядковані розвиткові національної культури, піднесенню її на світовий рівень, розширенню обріїв українського театру.

Поетична творчість. Писати М. Старицький почав іще в гімназії, та вперше його твори були надруковані 1865 року. Перші літературні спроби — оригінальні та перекладні поезії — критика зустріла доволі суворо. *Поетичну творчість* Старицький почав з віршів-романсів, ліричних мініатюр, у яких оспівував красу природи, почуттів («Ждання», «На озері», «В садку»). Проте мотиви відтворення краси природи та інтимних почуттів людини не стали основними для його поезії. М. Старицький належав до того покоління української інтелігенції, що свою діяльність розпочало, протидіючи наступам на українську культуру, заборонам та утискам рідної мови й літератури. Унаслідок цього в поезії Старицького з'явилися громадянські мотиви: роль митця й мистецтва в житті народу

(цикл з чотирьох сонетів «Поету»), боротьба за соціальне та національне визволення українців («До України», «До молоді»). На думку Старицького, митець повинен усвідомлювати своє громадянське покликання, бути готовим «замість лаврового — терновий вінець узяти на чоло...». Поет є захисником скривджених, борцем за права людини («До Шевченка»).

З-поміж інтимної та пейзажної лірики справжньою перлиною є вірш «Виклик», що увійшов до пісенної скарбниці народу та знаний під назвою «Ніч яка, Господи, місячна, зоряна».

Зростаючи в співочому полтавському краї, у родині Лисенків, де любили й шанували українську пісню, Старицький з дитячих років прилучився до народної пісенної культури.

На перший погляд, складається враження, що поезія «Виклик» є літературним переспівом народної пісні «Сонце низенько, вечір близенько», проте це враження лише поверхове. «Виклик» є самобутньою, оригінальною поезією, хоч завдяки використанню мовно-виражальних засобів народної пісні, народнопоетичної описової манери розповіді, стильових прийомів наближений до народної пісні. Саме ця наближеність, спорідненість із народнопісенною творчістю зробили вірш надзвичайно популярним.

За жанром поезія «Виклик» — це романс — лірична пісня про кохання, в основу якої покладено монолог закоханого юнака. Особливості ритмомелодіки: музикальність, наспівність поетичного рядка — дали змогу Миколі Лисенкові покласти цю поезію на музику.

Зустріч закоханих, відтворення глибини любовних переживань покладено в основу вірша. Бідні, «зморені працею», «окрадені долею», проте щиро закохані парубок і дівчина насолоджуються «хвилею кохання».

З народної пісні М. Старицький запозичує заспівний пейзаж, який указує на час, місце та умови зустрічі закоханих. Народна пісня найчастіше подає нам вечірній та нічний пейзажі («Місяць на небі, зіроньки сяють...», «Сонце низенько, вечір близенько...»). Старицький не відходить від цієї традиції. Традиційним є й використання зменшувально-пестливої лексики: «ніженьки», «хатинонька», «лебедонько», «серденька», прийому психологічного паралелізму (почуттям ліричного героя суголосний пейзаж: юнак відчуває жагу кохання — й «листя жагою тремтить», «тиха розмова» — «ані шелесне в гаю» тощо), і народнопоетичних звернень («коханая», «моя рибонько», «лебедонько», «вірная»).

Поезія «Виклик», перейнята щирими та світлими почуттями кохан-

ня, гармонійного єднання з природою, відповідає духові української народної пісні.

Драматургія. У листі до Івана Франка Михайло Старицький зазначав: «Я думаю, що моя сила найбільша у драмі». Його драматургічна спадщина містить близько 30 п'єс. Актор і режисер, керівник трупи, Старицький відчував нагальну потребу в оновленні репертуару українського театру, тому й переробляв малосценічні драми інших авторів.

Почавши з інсценізацій творів Миколи Гоголя (оперета «Різдвяна ніч», п'єса «Сорочинський ярмарок»), Старицький удається до переробок драматичних творів українських драматургів. Так, завдяки його непересічному талантові з маловідомої п'єси Івана Нечуя-Левицького «На Кожум'яках» постала добре знана сьогодні комедія «За двома зайцями». Щоправда, деякі автори, звинувативши Старицького в плагіаторстві, подавали до суду. Судові процеси, що тривали десятиліттями, виснажували драматурга фізично та морально й відібрали в нього не один рік життя.

Серед оригінальних творів найбільшу увагу привертають соціально-психологічні п'єси «Не судилось», «Талан», «У темряві»; соціально-побутова «Ой, не ходи Грицю, та й на вечорниці»; історичні «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка» тощо.

Драму **«Талан»** М. Старицький присвятив Марії Заньковецькій — видатній акторці, яка високо піднесла українське сценічне мистецтво. *Центральна постать* п'єси «Талан» — акторка *Марія Лучицька* — і багатьма рисами, і деталями життя нагадує Марію Заньковецьку.

Старицький уперше в українській літературі порушив тему життя та творчих буднів українських акторів. Ця п'єса, як зазначає автор у назві, «Із побиту малоруських акторів». Старицький створює глибокий, яскравий, повнокровний образ талановитої акторки української національної трупи. Марія Лучицька — чиста, цілісна натура, надзвичайно вразлива та емоційна. Зазнавши нещасливого кохання, коли «з одчаю мало на себе рук не зняла», вона знаходить захист і порятунок у театрі. Її гра полонить глядачів, зачаровує душу. Намагаючись забути про давнє кохання до *Квітки* — панича з багатого роду — вона в театрі бачить своє покликання: «Сім'я — це закуток скритий, а іскуство веде нас до всесвітнього храму». Проте підступність, залаштункові інтриги посередньої акторки *Квятковської* та режисера *Котенко* заважають їй реалізувати себе повною мірою, отруюють і без того нелегке акторське життя. Квітка, знову відчувши палке кохання, благає Лучицьку залишити сцену та вийти за

нього заміж. Після тривалих роздумів і вагань вона дає волю серцеві, стає позашлюбною дружиною Квітки (Лучицька сама відмовляється від вінчання, не бажаючи зав'язувати коханому світ). Нерівний шлюб викликає осуд респектабельного панського середовища. Квітці відмовляють у посаді, зневажають; його мати, гадаючи, що саме акторка зламала Квітці життя й кар'єру, переслідує та цькує Марію. Коханий Антось теж дуже змінився: він намагається уникати її, весь час проводячи на полюванні.

Лучицька знаходить у собі сили знову вийти на сцену. Повернення до театру приносить акторці ще гучніший успіх, проте навіть визнання й талант не можуть захистити її від інтриг. Зневажена любов, виснажлива робота підточують її здоров'я та сили. Скандал, улаштований Квятковською — колишньою вихованкою Лучицької, — спричинює важку хворобу. Остання сцена драми — апофеоз актриси. Любов друзів, щире співчуття, турбота оточують її в день іменин. Від Квітки приходить звістка, що він кохає її й має незабаром приїхати. Та все запізно. Лучицька помирає.

Пейзаж у п'єсі співзвучний душевному настрою героїні. Сцени освідчення Квітки в коханні відбуваються навесні, коли природа розквітає й буяє. Такою ж квітучою, радісною видається й майбутня доля акторки. Розлучення Квітки й Лучицької відбувається восени. Тікаючи від нього, Марія говорить: «Туча, няню, не така жорстока, як люде: буря порве все, та хоч серце не займе. Грім одразу уб'є, та катувати не буде... А тут катують і не докатовують...».

Не випадково велика акторка помирає навесні, коли знову все прокидається до життя та квітне. Смерть Лучицької — це загибель молодості, краси, таланту, душевної сили й доброти.

У соціально-психологічній драмі «Талан» М. Старицький порушує ряд актуальних мистецьких і морально-етичних проблем. Насамперед він визначає роль і місце творчої інтелігенції в житті нації. Лучицька, *Жалівницький, Лемішка* — як найкращі представники творчої еліти — «у праці художній... повинні людям служити, цілком себе оддавати миру, громаді».

Проза. Михайло Старицький-прозаїк увійшов у літературу як автор історичних романів і повістей. Він писав про героїчне минуле українського народу, про його боротьбу й незалежність російською мовою з прагненням донести до широкої читацької публіки (як правило, російськомовної) славну історію українського народу.

Найвизначнішим твором Старицького як прозаїка є трилогія «Богдан

Хмельницький». Події, відтворені в трилогії, охоплюють період з 1638 по 1654 рік.

Сергій Єфремов закидає Старицькому, що в його творах «сценічність переважає й забиває суто літературну сторону». Проте багатогранна творчість Старицького сприяла розвиткові української літератури, театру та культури в цілому. Письменник створив багато слів-неологізмів, які сьогодні є широковживаними. «Мрія», «байдужість», «чарівливий», «пестливий» — словотвори Михайла Старицького, які увійшли до активної лексики українського народу.

Іван Франко 1856–1916 рр.

Нема, певне, тієї ділянки літературної, до якої не доклав Франко рук своїх, якої б не збагатив своєю працею. І скрізь він визначався з гурту своїм яскравим талантом та кипучим темпераментом; скрізь ставив рідний народ підставою своєї діяльності, добро народне — метою, розум, науку — шляхом до мети.

С. Єфремов

Іван Якович Франко народився 27 серпня 1856 року в селі Нагуєвичі Дрогобицького повіту (тепер Львівська область) у родині сільського коваля. Навчався спочатку в сільській школі в Ясениці Сільній, з 1864 по 1867 рр. — у Дрогобицькій школі василіан, а далі у гімназії, яку закінчив 1875 року. У гімназії молодий Франко глибоко цікавився польською, німецькою, французькою літературами, латинськими класиками. Восени 1875 року вступив на філософський факультет Львівського університету, став членом редакції журналу «Друг». Доноси галицьких реакціонерів призвели до першого арешту Івана Франка та членів редакції часопису. Після звільнення з тюрми (він просидів майже 8 місяців до суду, а засуджений був на 6 тижнів) Франко став на шлях активної боротьби з австрійською монархією, з носіями соціального та національного гніту. Разом з Михайлом Павликом заснував новий журнал «Громадський друг», а після заборони часопису — збірники журнального типу «Дзвін» і «Молот», де надрукував свої твори «Товаришам з тюрми», знаменитий програмний вірш «Каменярі». У березні 1880 року І. Франка вдруге заарештували, звинувативши в підбуренні місцевих селян. Три місяці просидів у тюрмі, після чого його відправлено етапом до Нагуєвичів.

1881 року в журналі «Світ» І. Франко друкує ряд своїх революційних поезій, що ввійшли потім у збірку «З вершин і низин». Після припинення виходу журналу «Світ» І. Франко змушений був заробляти на шматок хліба у «Ділі» та в «Зорі» — народовських друкованих органах. У серпні 1889 року в Галичину приїхала група київських студентів. За зв'язок з ними, які, на думку влади, прагнули відокремлення Галичини від Австрії та приєднання до Росії, Франко був заарештований і просидів у в'язниці понад два місяці.

У червні 1893 року Франкові присуджено науковий ступінь доктора філософії. Того ж року він видав друге, доповнене, видання збірки «З вершин і низин».

На останнє п'ятиріччя XIX ст. припадають поетичні збірки Франка: «Зів'яле листя» (1896), «Мій Ізмарагд» (1897). З 1898 року у Львові починає виходити журнал «Літературно-науковий вісник». І. Франко стає одним з найактивніших співробітників журналу, фактично його робочим редактором, у «ЛНВ» протягом 1900 року була надрукована повість «Перехресні стежки».

У 1915 році здоров'я Франка різко погіршало. Весною 1916 року хворий письменник переїхав до свого будинку у Львові. Тут він склав заповіт 9 березня 1916 року, у якому всю свою рукописну спадщину й бібліотеку просив передати Науковому товариству імені Т. Шевченка. Помер Іван Франко 28 травня 1916 року, поховано його на Личаківському кладовищі у Львові.

Як зазначає М. Глобенко, і в прозі, і в поезії другої половини XIX ст. безперечним верхом досягнень була творчість Івана Франка. Еволюція Франкової поетичної творчості нагадує еволюцію його прози. Збірка «З вершин і низин» близька до його «натуралістичних оповідань» з темами голодного села. У ліричній поемі «Зів'яле листя», у деяких циклах інтимної лірики збірок «Мій Ізмарагд» та «Із днів журби» Франко надзвичайно збагатив свою поезію як тематично й жанрово, так і різноманітністю строфічною, римовою й ритмічною.

Поряд з громадянськими мотивами з'являються мотиви трагічного кохання, розчарування, сумнівів. А в останніх збірках («Мій Ізмарагд», «Sempter tiro») переважають мотиви гуманності, філософського спокою. Поема «Мойсей» підсумовує ідейно-тематичний шлях письменника. За весь час творчої діяльності (понад сорок років) І. Франко видав сім збірок поезій та цілу низку поем і величезну кількість перекладів зі світової літератури. Чимало його поетичних творів не друкувалися у збірках, а лише в періодичній пресі або ж залишилися в рукописах.

Перші поетичні твори Івана Франка були написані *«язичієм»* (тобто мішаниною слів з російської, старослов'янської мов і галицьких діалектів). Пізніше під впливом Шевченка Франко звернувся до живої української народної мови. А вже на схилі свого життя поет переробив колишні «плоди молодечої фантазії», художньо їх удосконалив та видав окремою збіркою «Із літ моєї молодості» (1914).

1887 року Франко видав збірку **«З вершин і низин»** (друге її видання, значно доповнене, побачило світ 1893 року). Воно охоплювало майже двадцятирічний доробок поета. Цікавим є компонування збірки (поезії в ній розміщені не в хронологічному порядку, а зібрані в розділи, деякі розділи поділяються ще й на цикли). Збірка містить 7 розділів, замість прологу її відкриває програмний вірш **«Гімн»**. Франко створив високохудожній образ «вічного революціонера», що символізує вічний дух не-

спокою та прагнення свободи, рух уперед, до нового щасливого життя:

Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю...

Усвідомлене прагнення людини бути вільною не спинить ніщо: «ні попівські тортури, ні тюремні царські мури, ані війська муштровані, ні гармати лаштовані, ні шпіонське ремесло...». Шестикратна *анафора* (єдинопочаток) підкреслює неможливість знищення поривань до свободи та щастя. Голос «вічного революціонера», що «мільйони зве з собою», мільйони стражденних і пригноблених, чути «по курних хатах мужицьких, по верстатах ремісницьких, по місцях недолі й сліз». «Вічний революціонер» є символом поступу: «дух, наука, думка, воля», він не руйнує, а створює («щезнуть сльози, сум, нещастя. Сила родиться й завзяття»). Риторичне запитання, що завершує вірш, доводить намарність спроб спинити «лавину» — прогрес:

І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила, мов огень,
Розвидняющийся день?

Останній рядок поезії з 10 приголосних містить 8 дзвінких. Завдяки цьому завершальний акорд гімну звучить урочисто та піднесено.

Зміст поезії передано не лише словесними образами, а й *ритмомелодікою*. Гімн написано *хореєм* (— ∪), цей розмір напочатку розвитку силабо-тонічної версифікації в європейській ліриці вживався переважно в жанрі оди. Перший рядок двічі ускладнений *пірихієм*; містить 8 сонорних приголосних — це справляє враження гуркоту барабанів.

Вічний революціонер...
— ∪ | ∪ ∪ | ∪ ∪ | —

Така форма щонайліпше відповідає пафосному звучанню вірша. «Гімн», покладений на музику Миколою Лисенком, став своєрідним гімном українського народу.

Вірою в майбутнє своєї нації просякнений вірш-заклик **«Розвивайся ти, високий дубе»** (1883). Ця поезія ввійшла до збірки «Скорбні пісні».

Не випадково поезія розпочинається зверненням до дуба. Це могутнє дерево здавна шанував народ. У XIX ст. на Зелені свята влаштовували так званий *гральний дуб* (у центрі села ставили довгу жердину з прикріпленим зверху колесом, прикрашали її травами, квітами, стрічками). Довкола дуба відбувалися ігри. Цей обряд символізував розквіт природи. Звернення до нього є символічним:

Розвивайся ти, високий дубе,
Весна красна буде!

В алегоричному образі *весни* Франко бачить розквіт нації, позбавлення од віковічних пут. Україна має бути «від Кубані аж до Сяну-річки одна,

нероздільна», вільною, незалежною. Звернення матері України до своїх дітей — українців, що живуть під гнітом Росії та Австрії, звучить закликом об'єднатися та послужити для неї:

«Діти ж мої, діти нещасливі,
Блудні сиротята,
Годі ж бо вам в сусід на услузі
Свій вік коротати!»

Тільки в єдності свого народу, що тривалий час служив «Москві і ляхові», зможе воскреснути Україна:

Гей, уставаймо, єднаймося,
Українські люди!

Збірку **«Зів'яле листя»** з підзаголовком «лірична драма» Іван Франко створював протягом десяти років (1886–1896). Вона містить три частини, так звані *«жмутки»* інтимної лірики Франка. Як зазначає Петро Колесник, головним *мотивом*, що об'єднує всі поезії, є «кохання до жінки, яка не захотіла відповісти взаємністю, постійне наростання цього почуття, спочатку гострого до болю, але такого, як свіжа, щойно заподіяна рана, а потім все більш широкого й глибокого, почуття, яке переростає в недугу, порушує здоров'я, отруює психіку людини, спалює її вогнем невдоволеної пристрасті, створює душевну травму, стан ложного спокою й байдужості до всього, стан, од якого один крок до самогубства». Сам автор зазначав, що його ліричні пісні є «найсуб'єктивнішими з усіх, які появилися у нас від часу автобіографічних поезій Шевченка».

Збірку відкриває передмова автора: «Герой отсих віршів той, що з них виявляє своє «я», небіжчик», він «раз у своїм житті здобувся на рішучий крок і пустив собі кульку в лоб». Був се чоловік слабої волі, та буйної фантазії, з глибоким чуттям, та мало спосібний до практичного життя». У другому виданні збірки (1911) Франко зауважив, що та передмова «не більше як літературна фікція. Давати ключ до пояснення поодиноких із тих віршів не бачу потреби; мені здається, що й без автобіографічного ключа вони мають самостійне літературне значення».

«Тричі мені являлася любов», — відкриває душу Іван Франко в однойменній поезії: — «Одна несміла, як лілея біла» (згадка про Ольгу Рошкевич, дочку лолинського священика, який зруйнував їхнє щастя); «явилась друга — гордая княгиня» (Юзефа Дзонковська, хвора на туберкульоз, вона відмовила поетові, щоб не ятрити душу); «явилась третя — женщина чи звір», яка «мов сфінкс у душу кігтями вп'ялилась і смокче кров, і геть спокій жене» (кохання до Целіни Журовської принесло найбільше страждань Франкові). Про нерозділене кохання йдеться й у поезії **«Ой ти, дівчино, з горіха зерня».** Поет, створюючи поетичний образ коха-

ної, захоплюється її красою, проте, як і в народній традиції, протиставляє ніжній дівочій вроді запальний характер: «серденько — колюче терня», «слово остре, як бритва», «усміх... серце бентежить, як буря люта». У вірші передано безліч нюансів нещасливого кохання, воно для ліричного героя одночасно стало й радощами, бо щасливий, хто кохає, і горем:

Тебе видаючи, любити мушу,
Тебе кохаючи, загублю душу.

Образ горіхового зерня є не лише оригінальним, але й надзвичайно ємким: він викликає зорові, дотикові асоціації в читачів. Ця поезія стала піснею, близькою до народних. Вірш **«Чого являєшся мені у сні?»** є вершиною не тільки української, але й світової інтимної лірики. Завдяки досконалій єдності змісту та форми вірш справляє надзвичайно сильне враження. Поет висловлює найщиріші, найглибші почуття, звіряючи своє кохання тій гордій і неприступній, від якої не чекає на взаємність:

Хоч знаєш, знаєш, добре знаєш,
Як я люблю тебе без тями...

Схвильованість, переживання ліричного героя відтворені змінним ритмом поезії, який утворюється чергуванням різноскладових рядків: від двоскладових до дев'ятискладових:

Чого являєшся мені
У сні?
В життті ти мною згордувала,
Моє ти серце надірвала...

Побудова речень також органічно пов'язана зі змістом. Вони переважно короткі — запитання або вигуки, але двічі автор удається до великих поширених речень. Ліричний герой немовбито не може стримати навали почуттів, не може зупинитися, мусить викласти одразу ж усе, що на серці. Таким високоемоційним, напруженим є останнє речення — ліричне звернення до коханої, зіроньки, з проханням з'являтися хоч уві сні, щоб живити його стомлене серце.

Важливим для з'ясування естетичних поглядів Івана Франка є вірш **«Декадент»**. У своїй передмові до другого видання збірки автор обурювався, що його «ліричну драму» «силкувалися осудити як прояв зовсім зайвого у нас песимізму». Песимізм та декаденство закидав авторові його друг — Василь Щурат, він прокоментував збірку як «об'яв декадентизму в українсько-руській літературі». Франко зазначає, що критик розглянув збірку «Зів'яле листя» не в контексті його творчості, а відірвано, без урахування обставин особистого життя.

Я декадент? Це новина для мене!
Ти взяв один з мого життя
момент,
І слово темне підшукав та вчене,
І Русі возвістив: «Ось декадент!».

Франко тричі ставить риторичні питання: «Я декадент?», «Який я декадент?», «Який же я у біса декадент?», посилюючи експресію. П'ята строфа є апофеозом вірша, у ній автор розкриває свою життєву та творчу позицію:

Який я декадент? Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в льох.
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я є мужик, пролог, не епілог.

До циклу «Легенди» збірки «Мій Ізмарагд» увійшла філософська «Легенда про вічне життя», у якій Франко розмірковує про те, чим є людське життя, про його сенс, цінність. Для поета-борця «життя — то борня», проте і в цій поезії автор звертається до теми нерозділеного кохання, зради, брехні («любов — то брехня»).

«Побожний аскет», проживши весь вік у пустелі та заслуживши молитвами та постом прихильність богині, здобув священий дар — золотистий горіх, що дарував вічне життя. Аскет подарував його *Олександрові Великому*. Закоханий у персіянку *Роксану*, цар віддає священий горіх дівчині:

Коли любиш мене, моє сонце ясне,
Дасть безсмертя обом нам зерно те дрібне.

Та Роксана кохає іншого — генерала *Птоломея*, йому вона віддаровує дар богині й отруює Олександра. У покої до смертельно хворого царя *«куртизана»* принесла горіх, щоб чарівний плід своєю чудодійною силою зцілив Олександра. Олександр і вдруге відмовляється від вічного життя, бо «без щастя, без віри й любові внутрі вічно жить — се горіть вік у вік на кострі».

Сергій Єфремов в «Історії українського письменства» писав: «І між ліричними поезіями, і між белетристичними та публіцистичними творами Франка, і між його поемами чимало знайдеться таких, що на довгі часи переживуть самого автора». Таким твором є поема «Мойсей».

«Мойсей»

Написана 1905 року, поема «Мойсей» стала відгуком на події Російської революції. У той час українські культурні діячі покладали чималі надії на те, що ця революція принесе для України не лише соціальні та політичні, а й національні зміни. Поема заснована на біблійнім оповіданні про виведення пророком Мойсеєм єврейського народу з неволі. «Основною *темою* поеми, — пише Франко у передмові, — я зробив смерть Мойсея як пророка, не признаного своїм народом. Ся тема в такій формі не біблійна, а моя власна». Сподіваючись, що революція принесе національне визволення українському народові,

Франко намагався розв'язати *проблему* провідника, тієї політичної сили, що мала б скеровувати народні маси, обстоювати волю й свободу українського народу, здійснення його віковічних прагнень. Старозаповітний пророк Мойсей присвятив усе своє життя, щоб вивести свій народ з полону та пустелі. Сорок років він проблукав пустелею, намагаючись знайти омріяну землю.

Поему розпочинає *пролог* — звернення до народу: «Народе мій, замучений, розбитий, мов паралітик той на роздорожжу...». Таким було українство на початку сторіччя: розшматоване, розділене між кількома державами, після кількох століть панської неволі, воно, не маючи свого ватажка, пророка, не знало, куди і як рухатися. *Мойсей* присвятив себе служінню народові, та доля проводиря складна й підступна. *Авірон* і *Датан* підбурюють народ проти Мойсея:

Ті слова про обіцяний край
Для їх слуху — се казка;
М'ясо стад їх. І масло, і сир —
Се найвищая ласка.

Вони навіть погрожують закидати Мойсея камінням. Та ні погрози, ні залякування не спинять пророка. Мойсей усвідомлює, що найголовніше для народу, який тільки-но піднявся, увесь час рухатись уперед, не спиняючись ані на мить. Він розповідає народові *алегоричну притчу-казку* про те, як дерева обирали собі короля.

Жодне з розкішних дерев: ані кедр, ані пальма, ані рожа, ані дуб, ані береза не погодилися служити для захисту, честі, надії, підмоги інших дерев:

Щоб і пан наш він був, і слуга,
І мета, і дорога.

Лише терен згодився принести себе в жертву деревам, боронити їх, щоб вони буяли до неба. Мойсей розкриває *алегорію* казки — «виклад до неї»:

Дерева — се народи землі,
А король у їх колі —
Божий вибранець, син і слуга
Господевої волі.

У цій притчі Франко викладає свій погляд на пророка-вождя народу, що прагне дістати свободу. Відданість своєму народові, усвідомлення його прагнень — риси, якими має бути наділений проводир. Зневірившись у власних силах, у подальшій боротьбі, піддавшись намовлянням Авірона й Датана, народ відмовляється слухати Мойсея, вірити йому, визнавати за свого пророка. Мойсей полишає табір. Після розмови з *Азазелем* Мойсей відчуває сумнів, чи справді він служив своєму народові, чи не варто було лишитися в Єгипті. За це *Єгова* суворо покарав його:

А що ти усомнивсь на момент
Щодо волі моєї,

То побачивши сю вітчину,
Сам не вступиш до неї.

Франко вірить, що народ таки подолає всі перешкоди та дістане свободу. Єврейський народ у поемі Франка знайшов у собі сили, згуртувався довкола нового поводиря. Це *Єгошуа*, князь конюхів, що закликає: «До походу!», «До зброї!», «До бою!».

Останні рядки поеми написані в майбутньому часі. Поет висловлює впевненість у відродженні національної самосвідомості великого, хоч і поневоленого українськогно народу.

Тематична і жанрова різноманітність прози

І. Франко писав прозові твори майже все своє життя, крім останніх восьми років. За цей час створено понад 100 оповідань і 10 повістей та романів. Тематика прозових творів охоплює всі верстви українського суспільства тих часів: *селянство* («Ліси і пасовиська», «Челядь», «Великий шум»), *інтелігенцію* («Маніпулянтка», «Для домашнього вогнища», «Основи суспільності», «Перехресні стежки»), *людей соціального «дна»* («На дні», «До світла», «Панталаха»), *розкриває історичне минуле українського народу* («Захар Беркут»), *показує життя дітей і школи* («Отець-гумористь», «Борис Граб», «Олівець», «Малий Мирон»), *робітників* («Ріпник», «Задля празника», «Вівчар», «На роботі», «Навернений грішник») та інші.

В основу творів покладено здебільшого життєві спостереження письменника. Проза для І. Франка стала і творчою лабораторією, і політичною трибуною, і можливістю висловити свої міркування щодо поліпшення становища народу.

На думку критиків, І. Франко в галузі прози був новатором. Як і в поезії, він розширив тематику української прози, урізноманітнив форми розповіді, увів нові жанри, поглибив систему художніх засобів, зокрема порівняння. Сила прози І. Франка — у її автобіографічності, животрепетності, в «оперативному» реагуванні на «болячки» тодішнього суспільства.

«Перехресні стежки»

Творча історія повісті. Роки, що передували створенню повісті «Перехресні стежки» виявилися надзвичайно важкими для Івана Франка: заборона викладати у Львівському університеті, невдалі спроби стати послом австрійського парламенту; «журналістська поденщина та ще й на польській ниві» — призвели до фізичної перевтоми та нервового захворювання. У цей же час припиняється листування Франка з Ольгою Рошкевич — першим і найсильнішим коханням письменника. Історія

їхньої любові відображена у двох жмутках «Зів'ялого листя» та повісті «Перехресні стежки» (кохання Рафаловича та Регіни).

Любовна драма ліричного героя збірки «Зів'яле листя» подібна до трагічного кохання героя повісті. «Перехресні стежки» Іван Франко публікував протягом 1900 року в львівському журналі «Літературно-науковий вісник».

Письменник і раніше друкував свої твори в такий спосіб: він міг розпочати публікацію ще не завершеного твору, увесь час даючи продовження. Щоб зацікавити читачів, змусити чекати з нетерпінням на вихід кожного нового числа «ЛНВ», Франко в повісті вдався навіть до детективно-пригодницького елементу.

Публікування твору невеликими частинами позначилось і на композиції:

- вона містить порівняно невеликі, але численні розділи (для зручності публікування в часописі);
- більшості частин притаманна незавершеність, «обірваність».

Ідейно-тематичний зміст. Головний герой повісті «Перехресні стежки» *Євген Рафалович* дуже близький авторові, він є носієм Франкових народницьких ідей. Саме в його вуста письменник укладає своє розуміння багатьох суспільних явищ, оцінку тогочасного життя, визначення ролі інтелігенції в соціумі тощо.

Життєва мета молодого адвоката Євгена Рафаловича полягає в зміні соціальних і національних умов у Галичині. «Ідеаліст, русин, народолюбець і хлопоман», за характеристикою *маршалка Брикальського*, Рафалович прагне соціального, культурного та політичного звільнення народу. Задля цього головному героєві доводиться переборювати безліч перешкод на шляху до поставлених цілей.

Рафалович уступає в конфлікт із системою, оточенням та обставинами, намагається подолати недовіру селян, переживає власну драму — втрату колишнього ідеалу. Але він таки досягає свого: збурює мертві води повітового життя, здобуває довіру селян, домагається скликання народного віча.

З-поміж двох форм політичної боротьби — *революційної* (шлях повстання, перевороту) та *еволюційної* (шлях реформ, законотворчої діяльності) — Рафалович, як і автор, віддає перевагу саме другій. Основою його програми є ідея політичної боротьби, реформування суспільства шляхом створення такої партії, такої сили, яка б, виражаючи народні інтереси, була б впливовою в країні.

У повісті Іван Франко акцентує увагу не лише на соціальних, а й на національних проблемах Галичини,

звертається до інтелігенції як до сили, що здатна просвітити селян та змінити їхнє життя. Проблемі служіння демократичної інтелігенції своєму народові й присвячена повість «Перехресні стежки».

Це не відповідало канонам ідеологічно заангажованого радянського літературознавства, яке вимагало оспівувати лише пролетаріат і революційний шлях боротьби. Тому повість «Перехресні стежки» тривалий час не вивчали в школі, натомість перевагу віддавали іншому творові І. Франка — повісті «Борислав сміється», у якій ідеться про початки організованої боротьби галицького пролетаріату.

Сюжет. Повість має декілька сюжетних ліній:

- громадсько-політична діяльність адвоката Євгена Рафаловича;
- особисте життя (кохання Рафаловича та Регіни);
- життя галицького селянина, залежного від шляхти.

Ці сюжетні лінії майстерно переплітаються. Здобувши юридичну освіту, Євген Рафалович приїздить до провінційного галицького містечка настільки «акустичного», що «у однім кінці чихнеш, у другім чути», з метою стати народним захисником, обстоювати соціальні та національні права галицьких селян. Забувши про особисте щастя, він віддається громадським справам, бачить у цьому своє покликання. Рафалович кидається у вир життя: запроваджує у своїй конторі справочинство українською мовою, обстоює інтереси селян, провадить справу проти маршалка Брикальського. У цьому місті «перехресні стежки» звели його з давньою юнацькою любов'ю. Ще студентом він закохався в дівчину-сироту *Регіну*. Тітка силою видала її заміж, і Євген, важко переживши це розлучення, утратив надію будь-коли побачити кохану знову. Проте та палка любов, захоплення вимріяним ідеалом підносили його дух, заохочували до праці. Як з'ясувалося, Регіна стала дружиною *Стальського* — колишнього домашнього інструктора Євгена — «скотини в людській подобі» і була приречена на жахливе існування. Зустрівшися з нею, Рафалович зазнає страшного розчарування — він утратив ідеал. «Ся Регіна — то була не його Регіна. То була якась виблідла, невдатна копія його ідеалу». Проте давні почуття ще жевріють у його душі, бо він пропонує пані Стальській кинути все та податися вдвох за море (щоправда, говорить він це після зустрічі з селянами, обурений, розчарований їхньою поведінкою, темнотою, невдячністю). Регіна не приймає його пропозиції.

Подальше своє життя Рафалович свідомо присвячує служінню селянам. Проїжджаючи селами, він бачить біди й кривди народні: як після щеплення віспи п'яницею-медиком помирають малі діти, як аферист «адвокат» здирає гроші з селян, обіцяючи звільнити їхніх синів від страшної «бранки». Рафалович звертається до суду, пише статті до галицьких та віденських часописів, намагається протистояти «касовій реформі», збирає народне віче.

Любовна сюжетна лінія має трагічну *розв'язку*. Зневажена, знеславлена Регіна вбиває Стальського, а потім гине від рук божевільного двірника *Барана*. *Розв'язка* сюжетної лінії боротьби досить оптимістична: Рафаловича звільнено, знято несправедливі звинувачення в убивстві Стальського, він сповіщає старосту про проведення народного віча й вимагає привселюдної «регабілітації».

Із цією сюжетною лінією тісно переплітається лінія зображення життя зубожілого селянства. Епізод із селянином, що заблукав біля рідного села, набуває для Рафаловича символічного значення: «Чи ж це не символ усього нашого народу? Змучений важкою долею, він блукає, не можучи натрапити на свій шлях, і стоїть, мов оцей заблуканий селянин, серед шляху між минулим і будущим, між широким, свобідним розвоєм і нещасним нидінням, і не знає, куди йому йти, не має сили ані надії дійти до цілі». Відтепер Рафалович бачить своє призначення в служінні народові, у боротьбі за його права та свободу.

Драматургія

У 70–90 роках XIX ст. І. Франко створив низку драм із сучасного життя («Украдене щастя», «Рябина», «Учитель», «Майстер Чирняк»), романтичні драматичні поеми про часи Київської Русі («Сон князя Святослава») та опришківських змагань у XVIII ст. («Кам'яна душа»), драму для дітей («Суд святого Николая»).

У своїх драматичних творах Франко порушував ті проблеми, які хвилювали сучасників: життя селянства, становище інтелігенції тощо.

Найвизначнішим драматичним твором митця критики вважають драму «Украдене щастя».

Соціально-психологічна п'єса написана за сюжетом народної «Пісні про шандаря», у якій розгортається мотив зруйнування сім'ї. «Жінка ломить шлюб церковний і оддаєсь «шандареві» одверто, прилюдно. Муж її, чуючи себе зганьбленим, убиває «шандаря» і сам гине ганьблячою смертю».

У першому варіанті твір мав назву «Жандарм». Щоб уникнути конфліктів із цензурою, автор змушений

був змінити заголовок. Нова назва відбиває ідейний пафос драми. Щастя було «вкрадене» не тільки в селянина *Миколи Задорожного*, а й у його дружини та її коханого — жандарма *Михайла Гурмана*.

П'єса складається з п'яти дій. Чотири з них відбуваються в хаті Миколи з підгірського села. Автор показує не лише подружнє напруження, яке відбувається в сім'ї, а й з'ясовує причини його виникнення, внутрішню сутність конфлікту.

Анна, видана примусово заміж за нелюба, дізнавшись, що з'явився її коханий, якого всі вважали загиблим, вирішила повернути собі хоч трішечки особистого щастя. Вона хоче повернути собі втрачене, розбите зажерливими братами її кохання, її щастя, її мрії. Анна кидає виклик тогочасним традиціям і відкрито кохається з Гурманом.

Нещасливою є й доля Миколи. Так було в молодості, так стало й надалі. Після звільнення з-під арешту душевні страждання чоловіка ще більше посилилися, коли він зрозумів усю глибину родинної драми. Микола готовий був пробачити дружині її вчинки, але та заявила, що нічого не може вчинити зі своїми почуттями. І тоді Микола зважився на вбивство розлучника. Микола Задорожний — ще один образ «пропащої сили» в українській літературі.

Михайло також був позбавлений щастя. У творі він і гнобитель, і жертва одночасно.

Гострота драматичного конфлікту п'єси та психологізм її образів привертають увагу митців. Драма має сценічне життя від перших вистав у львівському театрі «Руської бесіди» (1893), на сцені театру корифеїв України (кінець XIX ст.), у Київському театрі Миколи Садовського до блискучої вистави на сцені Київського національного театру ім. Івана Франка.

Видатний чеський композитор В. Амброз написав оперу «Украдене щастя» на сюжет однойменної драми І. Франка (лібрето К. Заградникової-Кранкової). Уперше опера була поставлена в Брно (Чехословаччина) у 1925 році.

Павло Арсенович Грабовський 1864-1902 рр.

Я не співець чудової природи
З холодною байдужістю її;
З ума не йдуть знедолені
народи, —
Їм я віддав усі чуття мої.
П. Грабовський

Народився Павло Арсенович Грабовський 11 вересня 1864 року в селі Пушкарному на Харківщині (тепер село Грабовське Крас-

нопільського району Сумської області) у сім'ї сільського паламаря. Родина жила в бідності.

У 1871–1873 рр. навчався в місцевій церковнопарафіяльній школі, з 1874 року став учнем Охтирської бурси, яка, за свідченням самого поета, нічого йому не дала.

У 1879 році вступив до Харківської духовної семінарії, з якої був виключений у грудні 1882 року за участь у діяльності народницької групи «Чорний переділ». Павла Грабовського заарештовано й вислано в рідне село Пушкарне під гласний нагляд поліції.

З 1883 року П. Грабовський займався літературною діяльністю.

У 1884 році під час обшуку в нього знайдено сім рукописів віршів і прози, два зошити чернеток. Павла Грабовського знову заарештовано.

У 1885 році закінчився «домашній арешт», і П. Грабовський повернувся до Харкова, влаштувався коректором, але працював недовго. Його забирають на службу в Туркестанський військовий округ. За протест проти знущань офіцерів над солдатами поета відправили до Ташкента.

У 1885–1886 рр. П. Грабовський — рядовий п'ятої роти 62-го піхотного резервного батальйону у Валках біля Харкова.

У 1886 році по дорозі до служби поета заарештували й повернули до Харкова для слідства у справі групи «Чорний переділ».

1888 року П. Грабовського етапом відправили до Східного Сибіру. Тоді ж відбулося знайомство з Надією Сигидою.

1890 року у львівському журналі «Зоря» вперше вийшли друком поезії Павла Грабовського. У цьому ж році він написав нарис «Надія Костева Сигида».

У 1894 році вийшла друком перша збірка поезій П. Грабовського «Пролісок» та книжка перекладів творів російського поета І. Сурикова, а 1896 року з'явилася збірка поезії та перекладів «З півночі»; написано цикл віршів «Веснянки», поезії «Не сумуй, що врода...», «До України», «Уперед», «Співець».

12 грудня 1902 року Павло Грабовський помер. Поховали його в Тобольську, поруч із могилами декабристів.

Серед творів громадсько-політичної лірики Павла Грабовського чи не найціннішими є поезії, присвячені національним проблемам. Це вірші «До Русі-України», «До українців», «Орли» та інші.

Вірш **«До Русі-України»** присвячений темі визволення українців від колоніальної неволі. Поезія пронизана вірою в краще майбутнє рідного краю, у те, що об'єднаються східні й західні українські землі, що будуть належно поціновані таланти простих людей.

Вірш «До Русі-України» складається всього з трьох чотирирядкових строф. У першому рядку присутнє авторське «я». Це говорить про щирість і ліричність, робить автора й читача співрозмовниками.

Усі наступні рядки починаються анафорою *«щоб»*. У них викладено цілі та програми відродження України: щоб народ здобував волю, щоб його таланти одержали належне визнання, щоб «чарівна селянська врода» не нівечилася працею, неволею, негараздами, щоб розрізнені землі об'єдналися в незалежну державу, щоб українці жили в мирі з сусідами.

Кожен рядок викликає певні асоціації. Русь — назва країни наших

предків. Звернення до неї навіює спогади про могутність та єдність Київської Русі, її авторитет серед інших народів, «золотий вік» розвитку культури й мистецтва. Авторові ж ця назва служить контрастом до сучасного йому підневільного становища України.

Поет закликає український народ: «щоб ти на волю здобувавсь...». Народ повинен спромогтися й здобути нарешті волю, яка поетові здається «давно сподіваним раєм». І цей «рай» треба сподіватися «від себе власно», від власних зусиль.

Рядки «щоб велич простого народа запанувала на Русі» асоціюються з думками про те, що багато талантів так і загинули в неволі та пішли в небуття.

Останні чотири рядки вірша — це мрія про сильну, самостійну державу. Окличне речення в кінці поетичного твору підкреслює силу почуттів автора й створює враження емоційної завершеності вірша.

У далекому засланні всі думки П. Грабовського спрямовані до українців, до своїх земляків. Саме до них він промовляє щирим поетичним словом у поезії **«До українців»**.

Поет ставить риторичне запитання: «Чи живі ще, чи в могилі давня слава зогниє?». Згадуючи «давню славу», П. Грабовський має на увазі славне запорізьке козацтво, яке вміло боронити волю.

Друга строфа цієї поезії містить ще одне риторичне запитання, автор розмірковує, «чи покраща доля наша, мине сором, що вкрива?» Поет уважає, що рабське підкорення — це ганьба, сором. Останні два рядки вірша — *перифраз фразеологізмів* «випити гірку до краю», «випити чашу до дна», «випити гірку чашу» в значенні «зазнати, спробувати повною мірою страждань, лиха, горя, поневірянь».

Третя строфа — це заклик до об'єднання: «Гей, докупи, певні діти!» Певні, тобто ті, хто вірить у свої сили, у свою правоту, упевнені, тверді. П. Грабовський бачить шлях поступу не в революційному перевороті, крові, насильстві, а в «любові та освіті».

Вірш небагатий на художні засоби зображення, здебільшого це риторичні фігури: звертання, запитання, окличні речення, які надають йому емоційного забарвлення й високого громадянського звучання.

Вірш **«Орли»** — сатиричний твір, сповнений переживань поета за нещасну долю України. Лукаві її сини думають лише про власну наживу, «гнуть головоньку» перед загарбниками, відцуралися рідної мови, рідного народу.

Назва вірша — іронічна. У ньому йдеться про лжепатріотів, які називають себе українцями, а насправді служать тим, хто більше платить. Навмисне поет вживає грубуваті, просторічні слова «напихаючи», «розшолопають», «не второпають», «вирлають», щоб виразити своє презирство до таких людей. Псевдопатріоти засуджують ідеали народовців, їхнє «ходіння в народ» ще гірше за царський уряд. Висвітленню цього присвячений міні-діалог («Що за хлопський кумир народовщини!»).

Передостання строфа — гіркий підсумок, що не таких «орлів» Україна «сподівалася, як за них лила кров, турбувалася...» І на завершення автор уживає перифраз народної приказки «не так пани, як підпанки». Поет уводить у поезію свої неологізми «силоміцники», «підпомічники», які увиразнюють думку поета, виражають усю глибину його почуттів, жалю, гніву.

Україну, яку він щиро любить, поет називає «засмученою», «святою», «перемученою». Поет засуджує ту частину української інтелігенції, яка, збагатившись за рахунок народу, зрадила його й «всього враз набралася» чужого.

Патріотичний вірш **«Орли»** є актуальним і нині.

Кілька поезій П. Грабовський присвятив дітям. Поет розумів, що майбутнє рідного краю залежить від того, якими виростуть діти: чи любитимуть вони свою землю, чи виконуватимуть божі заповіді жити в мирі й любові з ближніми, чи навпаки — цуратимуться рідного народу, материнської мови, виростуть зрадниками.

Починається вірш **«Дітям»** поетичним звертанням. У ньому поет закликає дітей присвятити свої перші думки «краю рідному», а першу працю — «люду бідному», тобто закликає поліпшувати становище народу.

Поет промовляє до дітей майже словами Біблії.

Автор за допомогою антонімічних пар схиляє юних читачів до того, що треба обирати за совістю: «не кохайтесь у користі» — «а прямуйте жити вмісті», «всім любитися» — «не злобитися».

Поезія «Дітям» сповнена патріотизму, звучить ніжно й лагідно. У ній Павло Грабовський порушив актуальні й нині проблеми: любові, злагоди, миру в суспільстві, взаємодопомоги, уваги до людини.

У вірші **«Трудівниця»** йдеться про самовіддану народну вчительку. Поет відтворив типове явище 70–80-х рр. XIX ст., коли революційно-демократична інтелігенція йшла «в народ», несла, пропагувала передові ідеї і часто гинула в боротьбі за правду.

Ця поезія сюжетна, початок її досить нетрадиційний — з розв'язки:

Мертва трудівниця — пані
Біла, як віск, на столі

Там почивала, заранні
Збувшися скорбів землі.

Опис сільської школи говорить про бідність і нужденність, у якій жила вчителька, присвятивши себе народові. Вона стала для селянських дітей промінчиком світла у важкому й темному житті села, а для дорослих — другом і порадницею. Тому село прощається з учителькою з болем і тугою.

Поет висловив глибоке співчуття до людини важкої долі, підніс ідею вірного й самовідданого служіння народові.

У творі важливу роль відіграють пейзажі. Ними починається й завершується вірш. Лаконічні описи зимової негоди сприяють глибшому відтворенню трагічних подій. Образ народної вчительки є художнім узагальненням скромних трудівниць школи. У той час поезія прозвучала як заклик до громадськості звернути серйозну увагу на вчителів, які здатні на самопожертву заради інтересів народу. Так характеризує вірш дослідниця творчості П. Грабовського Н. Гаєвська.

Вірш **«Н. К. С.»** присвячено Надії Костянтинівні Сигиді, полум'яній революціонерці-народниці. Вона віддала своє життя справі служіння українському народові, боротьбі за краще майбутнє. Павло Грабовський і Надія Сигида познайомилися 1888 року в Московській центральній пересильній тюрмі. Пізніше вони кілька місяців ішли разом в одній групі ув'язнених від Москви до Іркутська. Саме тоді з'явилися перші зворушливі рядки, присвячені Надії:

Такої певної, святої,
Такої рідної, як ти,
Такої щирої, простої, —
Вже більше, мабуть, не знайти.

На засланні Грабовський і Сигида разом не були, вони відбували ув'язнення в різних місцях, тому єдине, що лишалося, — це листи, листи-сповіді, листи-одкровення. Надія для поета — «сестра», «кохана», «квіте мій», соратниця по боротьбі й муза. Поет щиро захоплюється волею й мужністю цієї жінки, він схиляє перед нею голову.

Так склалися обставини, що Павло й Надія розлучилися назавжди. Надія Сигида прийняла отруту й померла 1889 року. У такий спосіб вона виявила протест проти катувань у верхнєсудинській тюрмі. Грабовського цей учинок глибоко вразив: загинула кохана, друг, соратниця. І його перше відчуття — незбагненність того, що сталося, — відбите у вірші до «Н. К. С.».

Виняткову духовну красу своєї коханої, її багатий внутрішній світ поет підкреслює *анафорою* — повторенням займенника «такої». Ця жінка з тих, хто веде за собою інших, вона

зміє іншим «навіки долю озарить». Духовну щедрість Н. Сигиди Грабовський передає, використовуючи місткі й точні епітети, порівняння.

Переважна більшість віршів, присвячених цій мужній жінці, — це ліричні мініатюри, яким притаманні глибина почуттів і динаміка переживань.

Літературний процес першого десятиліття XX ст.

§18. Передумови оновлення українського мистецтва

Соціально-політична ситуація початку сторіччя

Процес розвитку української літератури початку XX ст. відбувся на тлі загострення соціально-політичної ситуації. Перша російська революція 1905 року принесла українському громадському рухові два докорінні покращення:

- припинено політику заборон та утисків української мови;
- українцям дозволено об'єднуватися в організації.

Такі обставини політико-громадського життя спричинили появу нових періодичних видань українською мовою. Якщо в листопаді 1905 року існувала лише одна українська газета, то до першої половини 1906 року почало виходити або оповіщено, що мають виходити 35 українських періодичних видань. Майже в кожному місті з'являлися українські громади або клуби. По селах поширювалися «Просвіти» — культурні заклади, що створювалися на зразок однойменних організацій у Галичині.

Українські письменники не тільки Наддніпрянської України, а й Галичини та Буковини, відчувши нові віяння, прагнули у своїх творах передати пафос визвольної боротьби народу, відродження національної свідомості.

Складалося враження, що українська преса, а з нею й письменство, нарешті стануть на певний ґрунт. Та попри всі сподівання очікуваного розквіту української літератури й культури не відбулося.

У 1907 році, спираючись на консервативну більшість у Думі, уряд проголошує надзвичайний стан. Починається реакція, по всій імперії вводяться військові трибунали, українські періодичні видання практично зникають, розпущено українські клуби — провадиться антиукраїнська політика.

Боротьба народницьких і модерних ідей у літературі на рубежі віків

Процес розвитку української літератури від кінця XIX ст. ускладню-

ється. 1898 рік в українському письменстві виявився етапним і показовим. У Львові засновано Видавничу спілку, починає виходити «Літературно-науковий вісник» (ЛНВ), який об'єднує найкращі письменницькі сили з усіх земель України; по обидва боку кордону відсвятковано століття виходу «Енеїди».

У літературі кінця XIX – початку XX ст. чітко окреслилися дві найхарактерніші риси:

- криза народництва,
- проникнення в українську культуру модерних західних ідей.

Українське літературне народництво мало широкі хронологічні рамки (від Котляревського до Франка й Стефаника). Воно впродовж століття послуговувалося основним поняттям — «народ», основу якого становить селянство; інтелігенція ж, на думку Франка, поборника та захисника народницьких ідей, повинна «злитися з народом, повинна стати серед нього як брат, як рівний, як свій, повинна стати робітником...». Народництво завжди схилялося до надмірної ідеалізації народу. «Народ» для Франка є об'єктом зображення, вищою метою літературної творчості, а в основі літератури лежить народна мова.

Антинародницька реакція бере початок вже з доби пізнього романтизму (60-ті роки XIX ст.).

Першими її виявами є гасла «штуки для штуки» (мистецтво заради мистецтва), переспіви із західних літератур, та найгучніше зазвучали антинародницькі ідеї саме на межі сторіч.

У цей час у літературі співпрацюють представники трьох поколінь:

- письменники, що прийшли в літературу в 70–80-х роках (Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Михайло Старицький, Іван Карпенко-Карий, Іван Франко);
- представники середнього покоління (Борис Грінченко, Олена Пчілка, Ольга Кобилянська, Михайло Коцюбинський, Леся Українка);
- молоді письменники (Осип Маковей, Василь Стефаник, Марко Черемшина, Богдан Лепкий, Володимир Винниченко, Гнат Хоткевич, Олександр Олесь, Микола Вороний, Михайль Семенко, Михайло Яцків та ін.).

На думку Миколи Євшана, головний закон мистецтва — це боротьба поколінь, якої в українській літературі ще не було. На зміну старому поколінню приходило нове, усі попередні підхоплювали одне одного, тому в літературі останнього століття панувала «задуха творчої атмосфери». Саме творчість представників середнього та молодшого поколінь — М Коцюбинського, Лесі Українки,

Кобилянської, В. Стефаника, Хоткевича, М. Яцкова — порушує радиції та канони народництва, а от-..., вони вступають у боротьбу з по-...лінням попередників.

На зміну народництву приходить ...дернізм. Осередком західноук-...ських модерністів стало львівсь-...е видавництво «Молода муза», до ...ладу якого увійшли Остап Луць-...ий, Петро Карманський, Василь Па-...овський, Богдан Лепкий, а на Східній Україні осередком модер-...ізму став київський журнал «Ук-...аїнська хата», у якому друкувалися Микола Євшан, Михайло Сріблянсь-...кий, Одарка Романова та ін.

«Молодомузівці» чітко орієнтува-...лися на Захід з його модерними ідея-...ми та заперечували реалізм і народ-...ницьку традицію; зверталися до но-...вих тем, насамперед краси, любові, ...журби, настроїв самогубства тощо.

Поезія «молодомузівців» — це по-...езія форми. Отже, в ній не повинно ...бути ідей, а тільки «штука». «Моло-...да муза» визначила одного свого кла-...сика — Ольгу Кобилянську, на честь ...якої 1905 року Остап Луцький ви-...пустив альманах «За красою». Пев-...ний вплив на галицьких модерністів ...справив і Михайло Коцюбинський.

Журнал «Українська хата», на-...родницький за назвою, виявився ...насправді модерним. Редактори та ...автори журналу прагнули розшири-ти рамки української культури, модернізувати її. Через це об'єктом їхньої критики стало народництво та українофільство.

Поезія та проза, опублікована в журналі «Українська хата», торкалася малознаних, іще не розроблених питань і проблем: психології, релігії, екзотики, сексуальності.

«Хатяни» цікавилися життям міста, їхні настанови були принципово антинародницькими, через що на сторінках журналу не міг би опублікувати свої твори ані Іван Нечуй-Левицький, ані Панас Мирний, ані навіть Іван Франко. Натомість там друкувалися «молодомузівці» та модерністи російської України: Микола Вороний, Олександр Олесь та інші.

Українські письменники сприймають та асимілюють нові мистецькі течії, що, завдяки перекладам творів західної літератури, проникають в українське письменство, і, як наслідок, збагачується жанрова система, урізноманітнюються підходи до зображення дійсності, творчі стилі та манери.

Виникнувши в Європі на зламі XIX і XX ст. під гаслом новаторства, *модернізм* поступово поширився й в Україні. Згодом, приблизно з початком першого десятиліття, він трансформувався в *авангардизм*. Якщо з модернізмом пов'язана поява таких течій як символізм та неоромантизм

(провести чітку межу між ними практично неможливо), то з авангардизму витікають футуризм (Михайль Семенко), експресіонізм (новелістика Стефаника, поезія Миколи Бажана, Тодося Осьмачки, Івана Крушельницького), сюрреалізм (творчість раннього Павла Тичини, новели Миколи Хвильового, Майка Йогансена, драма Миколи Куліша).

Як зазначає Соломія Павличко, «у відповідь на декаданс, символізм, естетизм, інші... нові ідеї рубежу віків народництво висуває гасло опори на власну своєрідність, автентичність». Народники послуговуються формулою: «Це добре деінде, але не в нас». Натомість модерністи, посилаючись на тезу — «ми повинні знати, що пишуть у Європі», прагнуть створити літературу європейського зразка.

§ 19. Різноманітність стильових течій і напрямів

Розвиток поезії

У поезії початку сторіччя знаходять своє виявлення неоромантизм, декаданс, символізм, передсимволізм, що об'єднують під загальним поняттям «модернізм». Найчастіше термін «модернізм» уживають стосовно періоду в літературі від початку XX ст. до Першої світової війни. Проте це визначення умовне, оскільки ані Микола Вороний, ані Олександр Олесь, ані поети-«молодомузівці» ніколи не називали себе модерністами. Цей термін критики пізніше використовували як ярлик щодо тих авторів, поезію яких не сприймали та не розуміли.

У ліриці цього періоду панівними є психологічні мотиви, суб'єктивні, індивідуальні переживання, що втілені в досконалій, витонченій формі. У системі поетичних засобів чільне місце посідає *символ*. Саме символічність сприяє суб'єктивному, неоднозначному тлумаченню образів. Істотно зменшується використання фольклорних елементів, особливо в римі та римуванні.

«Модерністи» цього періоду, як правило, розпочинали свою діяльність із заяв на кшталт: «Писатиму про красу, а не про боротьбу», «Писатиму про любов, а не про народ». Проте ці заяви виявилися декларативними.

Поет і драматург В а с и л ь П а ч о в с ь к и й (1878–1942 рр., збірки «Розсипані перли», «На стоці гір») — один з галицьких «модерністів» — проголошував: «То є штука, я не пхаю тут ідеї...». Він прагне відійти від ідеї громадського служіння літературі. Замість постулату народництва: «Служити народові» — пропонує нові гасла: «Служити мистецтву чи красі, чи любові» тощо.

Проте Пачовський, як і інші «молодомузівці», не може зосередитися виняткова на естетичній цінності слова, бо відчуває себе сином поневоленої нації й власні естетичні ідеали пов'язує з ідеалами супільними, національними.

Пачовський зробив спробу стати на шлях поєднання вишуканої віршованої форми з елементами народнопісенної мелодики та евфонії.

Ліриці П е т р а К а р м а н с ь к о г о (1898–1956 рр., збірки «З теки самовбивці», «Блудні огні») притаманні мотиви яскраво вираженого песимізму, смутку, зневіри. Пізніше творчість Карманського доповнюють сповнені обурення та гостроти сатиричні вірші, зокрема на теми Першої світової війни («Кривавим шляхом»).

У творчості М и к о л и В о р о н о г о (1871–1938 рр.) наявні всі риси європейських модерних ідей: він пише про місто, а не по село; про красу, а не батьківщину; про тугу, а не радість. Він прагне бути «цілим чоловіком», а не обмеженою людиною, у якого розвинені лише громадянські почуття. Під впливом французьких символістів Вороний вдало експериментує з ритмами й формами. Безперечним його здобутком є збагачення поетичного словника та строфіки.

В о л о д и м и р С а м і й л е н к о (1864–1925 рр.), автор злободенних віршованих фейлетонів («Ельдорадо», «Патріот Іван»), якщо не тематично, то принаймні стилістично відходить від народницької традиції.

Самійленко — відомий перекладач. Він зробив удалий переклад українською мовою «Божественної комедії» Данте, «Весілля Фігаро» Бомарше, «Тартюфа» Мольєра.

Вершиною української поезії цього часу є творчість Л е с і У к р а ї н к и (1871–1913 рр.). Літературну діяльність вона починає з ліричної поезії («На крилах пісень», «Думи і мрії»). Леся Українка однією з перших виступила проти засилля народницьких ідей, натомість орієнтуючи літературу на європейські західні зразки; її лірика збагачується новими мотивами, взятими зі світової історії та культури. Тематичне розмаїття, глибина думки й емоційна, лірична сила поєднуються з багатством строфіки та жанрів. Водночас вона звертається й до вже традиційних, розроблених попередниками тем: призначення поета, любов до рідної країни, ненависть і непримиренність до поневолювачів.

Неабиякої популярності набула поезія О л е к с а н д р а О л е с я (1878–1944 рр.), який буквально за один день прославився як лірик. Інтимно-ліричні поезії, що мали романсове звучання, вражали щирістю,

новими образами, співучістю та милозвучністю. Під час революційних подій 1905 року в його творчості з'являються мотиви боротьби і віри в ті зміни, що принесе революція в життя людей.

Яскравим представником футуризму є Михайль Семенко. Він не лише засвоїв основні засади нового для української літератури напрямку (епатувати, тобто шокувати публіку незрозумілою мовою, незвичним синтаксисом, невживанням розділових знаків, насиченістю вигуками), а й пристосував його для українського літературного ґрунту. Ранній футуризм Семенка — це збірки «Дерзання» та «Кверо-футуризм» (1914).

Поезії «Місто» притаманні найхарактерніші риси футуризму: це вільний вірш, верлібр із «самовитими», беззмістовними словами, неологізмами, невживанням розділових знаків:

> Осте сте
> бі бо
> бу
> візники-люди
> трамваї-люди
> автомобілібілі
> бігорух рухобіги
> рухливобіги...

Заслуговує на увагу ще один талановитий представник футуризму Гео (Юрій) Шкурупій (1903–1937), який, як зазначає, М. Ільницький, «увійшов в українську літературу не лише як поет-футурист, а й як автор «ліво»-експериментальної прози». Попри гучні революційні гасла у його творах звучать і смутні роздуми про долю України в буремні часи:

> Направо Польща,
> наліво Москва,
> а просто — шибениця.
> Заблудилася
> серед трьох сосен
> українська душа.

Творчість поетів-модерністів засвідчила опанування українською поезією модерних ідей і найновіших естетичних віянь. Їхня творчість є етапною в становленні новітньої української літератури.

Художнє оновлення прози

На початку XX ст. стала відчутною криза прозового жанру. Навіть досить далека від літератури газета «Діло» 1901 року звертала увагу на тематичну бідність української прози, «слабосильність» пристрастей, засміченість полонізмами та значну відсталість від зарубіжної белетристики. Притаманні народництву натуралістичне фотографування села й зосередженість на небагатьох громадських проблемах поступово відходили в минуле. Проте зміна тематики (зображення життя міста, а не села, як було раніше, не народу, зокрема селянства, а інтелігенції) не

могли істотно змінити ситуацію. Українські письменники шукали шляхи оновлення прози. Прозаїки початку сторіччя звертають особливу увагу на внутрішній світ людини, щонайменші порухи її душі, мінливі миттєві відчуття та переживання; досліджують приховані імпульси дій і вчинків. Не відмовляючись від роману, нові прозаїки культивують переважно жанр оповідання та новели. Нове суспільство потребувало такого літературного жанру, який міг би негайно реагувати на бурхливі події, встигати за прискореним темпом часу. Оповідання та новела й були саме тією короткою й мобільною прозовою формою, що давала змогу через змалювання часткових, буденних подій виявляти глибокі зрушення. Найвиразніше шукання нових шляхів виявляється у творчості **Михайла Коцюбинського**. Його рання творчість позначена впливом Івана Нечуя-Левицького та Панаса Мирного («Для загального добра»), проте проникнення в українську літературу на початку сторіччя нової мистецької течії — імпресіонізму — позначилося на його прозі найбільшою мірою. Характерною особливістю імпресіонізму, на відміну від реалізму, є творення образу не докладним описом, а декількома рисами, «мазками»; зацікавлення суб'єктивним враженнями, переживаннями персонажа тощо. Новелу Михайла Коцюбинського «На камені» можна назвати класичним зразком імпресіонізму в українській літературі.

Деякі письменники вважали, що істинна модернізація може відбуватися тільки у сфері стилю. **Гнат Хоткевич** і **Михайло Яцків** значно розширили тематичні обрії в прозі. Вони цікавилися людиною, її психологією, світовідчуттям, інтелектом; людиною, що була поза політичним, соціальним і навіть національним контекстом. Проте письменники виявилися й новаторами в стилі, звернувшись до поетичної, ліричної прози. Поезія в прозі передбачала певний ритмічний склад, поетичні образи, теми, «кучерявість», квітчастість стилю. Проза мала наближені до поетичних естетичні пріоритети й теми. Насамперед це культ краси й почуття. Перша збірка Гната Хоткевича — письменника Східної України — «Поезія в прозі» вийшла в Харкові 1902 року. Власне цією збіркою його модернізм і вичерпується. Модернізм галичанина Михайла Яцкова значно ширший за обсягом і за часом.

До поезії в прозі зверталися й інші письменники: Леся Українка та Ольга Кобилянська, Василь Стефаник та Марко Черемшина.

На початку сторіччя в українську культуру проникають ніцшеанські

ідеї. Ф. Ніцше постає як критик християнської традиції, як творець надлюдини, як захисник індивідуалізму. Усе це, звичайно, суперечило народницьким традиціям.

Водночас із ніцшеанськими ідеями із Заходу в Україну приходять соціалістичні, що вже поширилися в Східній Європі. Вони знайшли свій вияв у творчості письменників і Галичини, і Росії. Революційні події 1905 року мали величезний вплив на представників усіх генерацій української літератури. Творчість письменників наснажується ідеями патріотичного служіння громадянина рідній землі, впевненістю в перемозі, мріями про соціальне та національне звільнення з-під багатовічного ярма.

Доба післяреволюційної реакції гнітюче вплинула на більшість письменників. Події ж 1917 року були сприйняті українською елітою неоднозначно: дехто взагалі не визнав революцію більшовиків (Панас Мирний), дехто, спочатку захопившись та відчувши нове піднесення, згодом знову зазнав гірких розчарувань (Олександр Олесь, Володимир Винниченко, Микола Вороний), інші ж повністю пройнялися ідеями нової революції. До їх когорти належить Степан Васильченко (Степан Панасенко). Найпершими літературними спробами письменника стали його щоденники («Записки вчителя»). Сільська школа, учителі, молодь з її прагненням освіти, іноді життя провінційного міста — ось тематичне коло новел Васильченка. Звертається він і до селянської теми. Однією з проблем, порушених революцією 1905–1907 рр., було саме аграрне питання. Реформа 1861 року не забезпечила селян землею, тому надію виправити соціальну несправедливість покладали на цю революцію, яка відбувалася під гаслами волі і землі. В оповіданні «Мужицька арихметика» Васильченко намагається розв'язати злободенне соціальне питання, аграрну проблему з позицій саме селянина. Малоземельні селяни прагнуть розділити землю монопольщика за своєю, «мужицькою арихметикою».

У літературному доробку письменника чимало творів про долю сільської дитини, її навчання («Роман», «Циганка»). Васильченко як драматург виявив свою майстерність в опрацюванні фольклорних мотивів та образів. До образу Кармелюка — народного заступника, що уособлював народний гнів, Васильченко звертається в трьох своїх п'єсах.

Соціалістичні ідеї мали вплив на життя й творчість Архипа Тесленка, якого називають найтрагічнішою постаттю в українській літературі перших десятиріч нашого століття.

Загальне революційне піднесення захопило й Тесленка. За поширення забороненої літератури, участь у мітингах Тесленка переслідує поліція. Етапи, заслання, тюремні злигодні (голод, тиф) послабили його здоров'я. Письменник помирає дуже молодим, залишивши по собі невелику літературну спадщину. Вона вмістилася в одному томі та дала підстави Сергію Єфремову говорити про нього як про «найкращий тип літературного самородка в нашій літературі». Збірка Архипа Тесленка «З книги життя», що так і лишилася недописаною, сповнена мук і сліз, розбитих надій, загублених і понівечених бажань. Темними фарбами змальовано в його творах образ сучасного села: злидні, темнота, чвари, насильство, намагання змінити життя на краще і, як наслідок, спокута за це прагнення — роки тюрми та заслань.

Усе це було добре відоме Тесленкові. Син селянина, страдник, борець за звільнення селян з-під соціального ярма, він сам пройшов через тюрми та заслання. З-поміж інших письменників його вирізняє своєрідний, суто селянський стиль та «запашна», щиро народна мова.

Захоплення етнографічною стихією притаманне й Маркові Черемшині (псевдонім Івана Семанюка, 1874–1927 рр.). Літературну творчість розпочав з поезії в прозі; у його новелах змальовано життя гуцульських селян, безправних і безпорадних («Зведениця», «Злодія зловили»). Темою новел «Село вигибає», «Перші стріли» є воєнне лихоліття з хазяйнуванням чужих військ, жорстокістю та насильством, безглуздим нищенням населення. Критика відзначала «непереборний оптимізм, що тріумфує над зовнішніми перешкодами і над своїм сумнівом».

Роль драматургії в українському літературному та культурному житті

Криза побутово-етнографічного театру та драматургії визрівала досить давно. Уже Олена Пчілка в 1894–1895 рр. писала до своєї дочки — Лесі Українки: «Тим трупам треба щось думать, бо... їх смушевим шапкам публіці вже докучило аплодувати». Леся Українка як ніхто розуміла небезпеку популізму на українській театральній сцені й виступала проти імітаційного народницького театру. Драматична творчість Лесі Українки стала викликом народницькому тенденційному театрові. Критика її п'єси або взагалі замовчувала, або (як «Блакитну троянду») характеризувала вкрай негативно. Іван Франко, говорячи про Лесині драми, зауважив, що до її здобутків вони не належать. Сама ж Леся Українка вважала їх центром своєї творчості (вона віддавала перевагу з-поміж усіх жан-

рів саме драмі, захоплювалася творами Ібсена), тому болісно реагувала на негативне сприйняття та замовчування своїх п'єс.

Дія в новій драмі переноситься із зовнішнього плану на внутрішній, ослаблюється сценічна дія, натомість витончується психологічний образ; реальний персонаж перетворюється на символ. Іноді реальних персонажів замінюють умовні постаті тощо.

З ім'ям Лесі Українки пов'язаний розквіт проблемно-філософської та філософсько-психологічної драми. Написана 1896 року п'єса «Блакитна троянда», висвітлюючи життя української інтелігенції, поширює тематику тогочасної української драми, що до того зображувала переважно життя селян. Невдовзі Леся Українка визначається щодо своєї улюбленої форми — це драматична поема. Сюжети вона черпає з історії різних народів, міфології, античної культури, Біблії. Особливе місце в її творчості посідають драматичні поеми на теми Вавилону, у яких простежується виразна аналогія полону України в Російській імперії («На руїнах», «Вавилонський полон»). Віршована форма драми, майстерність композиції, точність художніх образів і деталей, ритмічно-інтонаційне багатство притаманні її драматичним творам.

Поряд з новою драмою співіснує традиційна соціально-побутова драма, представлена Борисом Грінченком («На громадській роботі»), Любов'ю Яновською («На сіножаті»); з'являються історичні драми Михайла Старицького («Маруся Богуславка»), трагедія Івана Карпенка-Карого «Сава Чалий». Серед драматургів-символістів найяскравіше заявлена творчість Василя Пачовського, Олександра Олеся, Спиридона Черкасенка.

Український народницький театр, що засвідчив свою невмирущість упродовж багатьох десятиліть (він і сьогодні є канонізованим взірцем українського театрального мистецтва), відступив на другий план.

Літературна критика

Літературну критику XIX ст. розглядають у літературному контексті. Усі критики того часу самі були письменниками. Через це важко говорити про літературну критику як окремий вияв літературного процесу. «В нас нема критики...», — часто говорив Іван Франко (її центральна інтелектуальна постать), щоправда, маючи на увазі суспільну критику. Зріла критична традиція склалася лише наприкінці XIX ст.

Тогочасна критика була швидше наказовою, аніж описовою. Вона взяла на себе роль учителя, указувала письменникам, як треба писати. Для літературної критики кінця XIX – початку XX ст. було характерним замовчуван-

ня, оминання незрозумілих тенденцій, рис, стилів письменників та їхніх творів (так замовчувалися драматичні поеми Лесі Українки); категоричний, нетерпимий осуд усього того, що виходило за межі усталеної народницької традиції (Сергій Єфремов негативно відгукувався про творчість Ольги Кобилянської, Гната Хоткевича; Іван Франко різко критикував «молодомузівців»). До того ж деякі літературні діячі були водночас і письменниками, і критиками, і видавцями, і редакторами (Франко, Павлик, Маковей, Грушевський, Щурат). Як редактор «Першого вінка» Франко викинув з друку перший варіант «Царівни» («Вона вийшла заміж») Ольги Кобилянської. Катря Гриневичева згадує, що її вірш, поданий до публікації, Франко переробив так, що власним лишився тільки підпис авторки. Проте вона говорить про це з вдячністю та поклонінням великому талантові.

Народники вважали свою позицію єдино правильною, а відтак уніфікація, вирівнювання усіх творів відповідно до народницького зразка лише шкодила літературному поступу.

Поява нових течій спричинила позитивні зміни в літературі загалом і зокрема в критиці. Діалоги, суперечки, дискусії стали ознакою доби та дали можливість для творчих пошуків, обґрунтувань та обстоювання своїх естетично-мистецьких позицій.

Борис Грінченко 1863–1910 рр.

Не тільки як талановитий письменник та визначний громадський діяч дорогий він нам, але й як зразок непохитності, громадської самодіяльності, боротьби з тяжкими обставинами.

С. Єфремов

Він більше працював, ніж жив...

М. Чернявський

Народився Борис Дмитрович Грінченко 9 грудня 1863 року на хуторі Вільховий Яр на Харківщині (тепер Сумська область) у збіднілій дворянській родині. Його батько, відставний штабс-капітан, над усе прагнув дотримуватися «способу життя, властивого дворянам», забороняв говорити українською мовою. Незважаючи на заборону, Грінченко опанував живу розмовну, а згодом і літературну українську мову, опанував настільки досконало, що зміг укласти славнозвісний чотиритомний «Словар української мови». У 1874–1879 рр. навчався в Харківській реальній школі, але з п'ятого класу був виключений за читання й розповсюдження забороненої літератури. Після двомісячного ув'язнення Грінченко втратив право навчатися далі, а відтак здобував освіту самотужки. 1881 року він екстерном склав екзамен на звання народного вчителя й розпочав освітню діяльність, якій присвятив понад десять років свого життя.

1894 року Грінченко переїхав до Чернігова. Працював діловодом у земстві, разом з дружиною упорядковував музей української старовини поміщика й мецената В. Тарновського.

З 1902 року Грінченко живе в Києві, де на пропозицію журналу «Киевская старина» бе-

решться укладати словник української мови. Цю унікальну роботу відзначено другою премією Російської академії наук. У 1905 році він редагує першу українську щоденну газету «Громадська думка», а в 1906 — журнал «Нова громада»; того ж року стає керівником київського товариства «Просвіта».

У післяреволюційні роки реакції посилюються переслідування Грінченка. 1910 року Грінченко, змучений туберкульозом, на який захворів ще в шістнадцятирічному віці в харківській в'язниці, виїздить на лікування до Італії, де невдовзі й помирає (6 травня 1910 року). Похований письменник на Байковому кладовищі в Києві.

Сергій Єфремов назвав Бориса Грінченка «першим професіональним письменником на Україні». Його літературний доробок становлять п'ять повістей: «Соняшний промінь», «На розпутті», «Серед темної ночі», «Під тихими вербами», «Брат на брата», кілька драматичних творів («Ясні зорі», «Серед бурі» та інші), близько п'ятдесяти оповідань, том поезій і незчисленна кількість публіцистичних, критичних, історико-літературних та популярно-наукових праць.

Дебютував Борис Грінченко як поет 1881 року в часописі «Світ». Протягом життя видано шість його збірок, зокрема «Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Хвилини» (1903) тощо.

Більшість Грінченкових віршів є програмними народницькими поезіями, серйозними дидактичними творами, що мають суспільне звучання. Об'єктом художнього зображення в його творчості, як це є типовим для народників, стало селянське життя.

І. Франко так охарактеризував літературно-громадську діяльність письменника: він належав до «неспокійних, вихроватих» натур, котрі «кидаються на всі боки, заповняють прогалини, латають, піднімають повалене, валять те, що поставлене не до ладу, будують нове, шукають способів підняти до роботи більше рук». Така оцінка є справедливою щодо всієї творчості письменника: його поезія, проза, драматичні твори, літературознавчі праці, «Словарь української мови», переклади з інших мов сприяли подальшому розвитку українського письменства.

З-поміж віршів на громадянську тематику особливе місце займають поезії, присвячені Україні:

Убогії ниви, убогії села,
Убогий обшарпаний люд,
Смутнії картини, смутні невеселі,
А інших не знайдеш ти тут.

Картини лихоліття, страждань, недолі українського люду постають з поезій Бориса Грінченка. Вони пригнічують його, але водночас надихають на боротьбу, протест, обстоювання прав народних. Потреба працювати для простих, неосвічених селян стає провідною зорею Грінченкової як письменницької, так і просвітньої

діяльності. Із притаманим народникам запалом митець закликає інтелігенцію до праці для рідного народу, щоб «зникли ганебні назвища «пан» та «мужик», а щоб виробилася з української нації одна національно-самосвідома, освічена громада».

Його перші повісті з життя української інтелігенції «Сонячний промінь» і «На розпутті» стали набутком нашої літератури. Грінченко висловлює свої погляди щодо місця інтелігенції в житті українського народу, та все ж таки приходить до думки, що «...тип позитивного українського інтелігента ще й не виробився до пуття», через це представники народницької інтелігенції, виведені ним у повістях, зустрівшись зі страшними реаліями життя, зрозумівши, що нічого не здатні змінити, зазнають гіркого розчарування у своїх мріях й ідеалах. Тож у наступній повістевій дилогії письменнник повертається до зображення життя селян, облишивши проблеми української інтелігенції.

У центрі першої частини дилогії — повісті **«Серед темної ночі»** — родина типового українського селянина *Пилипа Сиваша*. Чесний, працьовитий господар, зі старосвітськими поглядами та чистим сумління, старий Сиваш виховав трьох синів — Дениса, Романа та Зінька. Початок повісті оптимістичний. Родина Сивашів зібралася за святковим столом з нагоди повернення зі служби середульщого брата Романа. Поглядаючи на синів — *Дениса* — «поважного.., здорового, як робочий віл», *Зінька*, очі якого «сяли цілим сяєвом молодого вогню» та ***Романа***, поважного, вдягненого та обстриженого по-городянському, — старий Сиваш тішив себе думками, що «за такими синами й забагатіти можна». Та вже наступний день приніс гірке розчарування. Зіпсований морально *Роман* аж ніяк не збирався братися до роботи й зневажав батька та братів. Прагнення легкого хліба, гордування мужичою мовою, працею призводять до постійних конфліктів у родині Сивашів. Денис, що сам кривавим потом заробляв статки, відмовився годувати запанілого брата. Розлютившись на брата й батьків, не маючи грошей, Роман починає красти — пшеницю, кожух, сало. Денис, вистеживши брата, відводить його, як злодія, зі скрученими руками у волость. Тепер з Романа кепкує все село. Зганьблений, розлючений, він змушений податися до міста, де знайомиться з *Патроклом Хвигуровським* — ватажком зграї конокрадів. Легкі гроші, злодійське життя засмоктують Романа далі й далі. Перший страх, залишки здорової моралі полишають його, і парубок стає запеклим злодієм. Щоб помститися братам та батькові, він приводить товариство в рідне село, викрадає

коней спочатку в батька, потім — у сусідів.

Конокради — найстрашніші вороги селян. Мирні трудівники, упіймавши злодіїв, не раз чинили самосуди. Картиною такого самосуду, страшного катування Романа закінчується повість. Щоб відвернути увагу селян, Роман підпалює клуню, а на другому кінці села його братчики викрадають коней. Денис, упіймавши брата, спокійно дивиться, як Романа живцем кидають у вогонь, ставлять босими ногами на жар. «І в той час, як ноги йому [Романові] горіли, його страшні з муки очі бачили перед собою спокійну Денисову постать...» Та найбільшої ганьби зазнає старий батько: один з його синів виявився злодієм, а інший — «каїном проклятим».

Тільки наймений брат Зінько живе за законами совісті. Це тип правдошукача, доброї серцем та душею людини, що, не цураючись звичайної мужичої роботи, прагне здобути освіту — самотужки навчається грамоти, намагається допомогти людям. Він єдиний намовляв Романа повернутися до нормального життя, помиритися з батьком і Денисом. Зінько навіть зважується супроти волі батьків одружитися з *Левантиною* — сусідською наймичкою, Романовою покриткою. Образ Левантини, безталанної сироти, ніжної, мрійливої вродливої дівчини уособлює передчасно загублену молоду силу. Попри те, що Роман зав'язав їй світ, зробив покриткою, покинув напризволяще з дитиною, вона намагається врятувати його. Та гине сама.

Назва повісті є дуже символічною. Селяни, зазнавши утисків, злиднів, здирств, не маючи можливості обстоювати свої права, скніють у темряві ночі.

Ця повість композиційно пов'язана з другою частиною дилогії **«Під тихими вербами»**, назва якої вже є іронічною. Під тихими вербами чиняться страшні злочини, набагато страшніші від тих, про які йшлося в першій частині. Пов'язують частини дилогії долі двох братів *Дениса* та *Зінька* (Романа за конокрадство засуджено та вислано в Сибір). Старий Сиваш так і не зміг пробачити Денисові наругу над братом та ганьбу Сивашевого роду, тож не віддав, а «кинув, як собаці, його частку». З того часу страший брат забагатів, став добрим, поважним господарем, водив «кунпанію» з такими ж заможними хазяями. Він намагається прибрати до рук землю переселенців, щоб разом з іншими глитаями та старшиною панувати над громадою. «Робитиме громада, що вони звелять. Вони будуть тут пани... Попанували панипоміщики, тепер ще треба й господам-хазяїнам попанувати!» Виникає

протистояння між глитаями та бідними селянами.

Конфлікт загострюється ще й через те, що голоту захищає рідний брат Дениса — Зінько. До речі, подібний конфлікт між братами по крові відбувається між *Панасом* та *Грицьком Момотами*. Панас за десятину землі вбиває брата.

Зінько намагається чинити опір багатирям: засновує для бідніших селян касу, вчить читати, обстоює громадські права. «Хазяї села» бояться Зінька, вбачаючи в ньому ту силу, що здатна підняти селян, тож жорстоко розправляються з ним: спочатку звинувачують у вбивстві Грицька, а коли Зінько таки опиняється на волі, забивають до півсмерті.

Усе своє життя Зінько боровся за правду, виступаючи проти обмеженості, затурканості, забобонності селян, та не зміг навернути на правильний шлях навіть найближчу, найдорожчу людину — дружину *Гаїнку*. Тож його смерть, причиною якої стало знахарське зілля, подане Гаїнкою, наводить на сумні роздуми. Сцена прощання Зінька з рідними й близькими має символічний характер:

— Ще не зійшло сонце?

— Скоро зійде...

Єдиним променем надії в повісті стає ця фраза, сказана однодумцем і товаришем *Карпом*.

І справді, жевріє надія, що сонце зійде, і добро, посіяне Зіньком, дасть добрі сходи.

«Один з псевдонімів Грінченкових — був «Вартовий», і трудно добрати інше слово, яке так влучно схарактеризувало б його роль в історії рідного краю. Справді, він був вартовим, що цілі десятиліття не сходив з свого важкого й відповідального місця» (С. Єфремов).

Богдан Лепкий
1872–1941 рр.

Доля щедро обдарувала Б. Лепкого. І він не змарнував свого таланту. Богдан Лепкий залишив багату творчу спадщину як поет і прозаїк, критик і літературознавець. А був він ще й видавцем-текстологом, читачем-декламатором художніх творів, талановитим малярем...

Ф. Погребенник

Народився Богдан Лепкий у селі Крегулець у родині сільського священика, що походив зі старовинного роду греко-католицьких священиків.

Перші знання майбутній письменник одержав у батьківському домі. Із шестирічного віку навчався в бережанській (так званій «нормальній») школі з польською мовою навчання, після закінчення якої вступив до гімназії в Бережанах.

Писати почав дуже рано. Першу поему про русалок написав іще в другому класі гімназії під впливом бабусиних оповідей. Мріяв стати ху-

дожником, для цього брав уроки в художника Юліана Панкевича. Після закінчення гімназії Б. Лепкий вступив до Віденської академії мистецтв, проте швидко зрозумівши, що це не його покликання, записався студентом Віденського університету. Згодом перейшов до Львівського університету. На цей період припадає активна літературна діяльність Б. Лепкого: він пише поезії, оповідання, перекладає, виступає з доповідями на засіданнях студентського товариства «Ватра».

Після закінчення Львівського університету (1895) повертається в рідну бережанську гімназію, де викладає українську й німецьку мови та літератури. У цей час з'явилася ціла низка віршів, оповідань («Стріча», «Для брата», «В світ за очі», «Дивак»); перекладів, літературно-критичних студій. Спробував письменник свої сили й у жанрі драматургії, написавши п'єсу «За хлібом», яку поставив театр «Руської бесіди».

Учасники львівської літературної групи «Молода муза», до якої входив і Лепкий, називали його професором. Під час Першої світової війни разом з родиною виїхав до Австрії. Восени 1915 року вже немолодого письменника ледве не послали на фронт; від мобілізації врятували друзі, які подбали про його призначення для культурно-освітньої роботи в табір для військовополонених. Незабаром опинився в Німеччині. Події війни знайшли відображення в багатьох поетичних і прозових творах Б. Лепкого, передусім у великій поемі «Буря», в оповіданнях і нарисах «Вечір», «Дзвони», «Душа», «Свої» та ін.

Після окупації Польщі фашистською Німеччиною становище письменника стало особливо важким. Помер Б. Лепкий 1941 року, похований у Кракові на Раковецькому цвинтарі.

Поезія Богдана Лепкого багата тематично (історичне минуле, національно-визвольна боротьба, духовно-культурний розвиток народу, його звичаї і традиції) та жанрово розмаїта (вірші-пісні, сонети, поеми, поеми-казки).

Радянська критика 20–30 рр. трактувала творчу спадщину Богдана Лепкого як декадентську й водночас буржуазно-націоналістичну. Справді, певний вплив на творчість Лепкого мала поезія імпресіоністської літературної групи «молодомузівців». Проте, на відміну від М. Яцкова, П. Карманського, О. Луцького, які дотримувалися думки, що мистецтво має бути вільним від громадських і соціальних проблем, виражати внутрішнє «я» особистості, Лепкий ніколи, навіть в інтимній ліриці, не відмежовувався від громадського життя; порушував теми, що мали загальногуманістичне значення. У його творчості громадські мотиви переплітаються з ліричними, мінорні ноти — з мажорними. Як лірик він має свої улюблені теми й образи, до яких постійно звертається, варіюючи та переосмислюючи.

Одним з таких мотивів є *мотив осені*, завмирання природи (до речі, він був поширений і в творчості «молодомузівців»).

Поезія «Журавлі» — одна з найтрагічніших ліричних поезій поета, навіяна мотивами осені. У цій драматично-поетичній мініатюрі Лепкого зникає межа між життям і смертю. Понад сімдесят років вірш, покладе-

ний на музику братом Богдана Лепкого — січовим стрільцем Левом Лепким, живе безіменно як народна пісня. Як зазначає Федір Погребенник, «важко назвати інший вірш українського поета кінця XIX – початку XX ст., який би з такою емоційною експресією передавав почуття любові до рідного краю, біль розлуки з ним. Патріотична асоціативність цього твору, висловлена в ньому безмежна трагедія людини, яка втрачає найдорожче — Батьківщину — досягають тут величезної сили»:

Чути: кру! кру! кру!
В чужині умру,
Заки море перелечу,
Крилонька зітру.

Значне місце в літературному доробку поета посідають вірші, що виявляють його громадянську позицію, життєве кредо. На думку автора, доля митця й народу нерозривно пов'язані, поетичне слово має бути знаряддям боротьби за духовне розкріпачення нації. Дві збірки Лепкого «Осінь» і «Листки падуть» розпочинаються віршами під назвою «Заспів». У них автор закликає свої пісні летіти до народу:

Летіть, мої слова,
Зривайся, жалю мій,
Як пісня степова,
Як птахи у вирій.

Поетичну творчість Б. Лепкого періоду війни та міжвоєнного десятиріччя на сьогодні досліджено мало й поверхово. У «воєнній» поезії розрізняють два аспекти: *«гуманістично-загальнолюдський»*, що виявляється в засудженні війни між Росією й Австро-Угорщиною як лиха для народів обох держав, і *«патріотично-національний»* — піднесення, оспівування визвольної боротьби українців. Обидва ці аспекти в поезії Лепкого тісно переплітаються.

Ідею вільної, незалежної України поет утверджує в поезії **«Ми єсть народ»**:

Отсе тая червона калина,
Що повік не зів'яне:
Пригадає її Україна,
Як із мертвих повстане.

Переосмислюючи глибоко символічний образ червоної калини, який для Лепкого є символом національно-визвольної боротьби, поет підносить героїчну боротьбу українського народу, зокрема січового стрілецтва, за волю й незалежність України.

Творча манера Лепкого-прозаїка формувалася під впливом соціально-побутової прози Марка Вовчка, Юрія Федьковича, Івана Франка. Як прозаїк він дебютував оповіданнями «Шумка», «На палеті», «Дивак» на сторінках газети «Діло» (1895). Письменник виступав у жанрі новели, нарису, оповідання, повісті, прози в поезії. Об'єктом зображення в його творах стає подільське село, селяни, життя й побут яких він добре

знав. Пізніше Лепкий звернувся до висвітлення теми життя світської й духовної інтелігенції.

Найвагомішою за своїм значенням у прозовому доробкові Лепкого є *тетралогія* (великий епічний твір, що складається з чотирьох самостійних частин) «Мазепа».

Ця тема тривалий час в українській літературі була політично небезпечною. Авторів, що порушували її, засуджували як «націоналістів» і «ворогів народу»; про Мазепу ж канонічне радянське літературознавство дозволяло писати тільки як про зрадника, запроданця.

Над циклом повістей, що становлять епопею, Лепкий працював майже чверть століття: почавши з віршів «Полтава» — 1906 року, «Мазепа» — 1908 року, розробивши окремі мотиви з історії України, у 20-х рр. він «вибухнув» циклом повістей-романів: «Мотря», «Не вбивай», «Батурин», «Полтава».

Письменник відійшов від традиційного зображення Івана Мазепи як романтичного героя, він зробив спробу показати видатного гетьмана України насамперед як державного діяча, політика й дипломата, який своє особисте життя зумів підпорядкувати вищим інтересам. «Своєрідним ліриком-драматичним заспівом до епопеї є повість у двох частинах «Мотря».

За основу взято традиційну для цієї теми любовну колізію — взаємне кохання немолодого вже *Мазепи* та його похресниці, доньки генерального судді В. Кочубея — *Мотрі Кочубеївни*. Проте автор не обмежується лише історією їхнього кохання, у повістях він подає панорамні картини життя в Україні кінця XVII – початку XVIII ст., створює колоритну галерею образів (*Петро І, Меншиков, Кочубей* тощо).

У повісті «Не вбивай» любовні колізії відходять на другий план, події розгортаються вже навколо постатей *Мазепи* та *Кочубея*. Генеральний суддя та його однодумець *Іскра* пишуть донос Петрові І на гетьмана. Цар, не маючи сумнівів у вірності й порядності Мазепи, віддає авторів доносу йому до рук. Психологічне напруження зростає, відтепер гетьман знає, що серед його найближчого оточення є підступні вороги, ладні віддати його на розправу цареві, проте один з цих ворогів — Мотрин батько. Перед Мазепою постає проблема, яка має й політичне, і морально-етичне забарвлення: помилувати чи покарати ворогів.

Автор не відступає від історичної правди у викладі подій. Мазепа — літературний герой чинить так само, як і історична особа: дає згоду на знищення Кочубея та Іскри.

Щоб розірвати військовий союз з Петром І, який усе більше пригноб-

любав український народ, Мазепа змушений був вести подвійну гру. Цар вимагав від гетьмана виступити разом проти всесильного тоді короля Швеції *Карла XII*, Мазепа ж і його прибічники покладали на Карла надію, що він допоможе визволити Україну з-під царського ярма, тому виступили разом зі шведами проти російського війська.

Третя частина епопеї — повість «Батурин» — розповідає про ті злодійства, тортури, погроми, що чинили царські війська на чолі з генералом Меншиковим після переходу Мазепи на бік Карла XII.

В останній частині епопеї — повісті «Полтава» — ідеться про полтавську трагедію, перемогу Петра І над об'єднаним шведсько-козацьким військом.

За ту «зраду» Мазепу піддали анафемі, оббріхували та замовчували за часів царату й Радянського Союзу. Сьогодні вже зроблено спроби переосмислити постать Мазепи — самобутнього політика, дипломата, військового, мецената, надзвичайно ерудованої людини, культурно-просвітницького діяча, поета, який навіть у своїх універсалах вдавався до поетичних пасажів. На цю тему з'явилися історичні й літературні твори Олени Апанович, Валерія Шевчука, Володимира Сергійчука та ін.

По-новому оцінено творчу спадщину й Богдана Лепкого та його епопею «Мазепа». Яскравим свідченням того є публікації Миколи Ільницького, Миколи Жулинського, Романа Горака, Федора Погребенника.

Михайло Коцюбинський 1864–1913 рр.

У манері Коцюбинського є дещо, «що нагадує акварельні малюнки своєю лагідністю, прозорістю, масою повітря, що жахтить і міниться перед вами, передає найтонші рухи, згуки й почування».

С. Єфремов

Михайло Михайлович Коцюбинський народився 17 вересня 1864 року у Вінниці в сім'ї дрібного урядовця. Навчався в Барській початковій школі та Шаргородському духовному училищі. Спробував свої сили в літературі рано. З перших його спроб як прозаїка до нас дійшли оповідання «Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма» (1884), «Дядько та тітка» (1885). Друкуватися Коцюбинський почав 1890 року, у львівському дитячому журналі «Дзвінок» побачив світ його вірш «Наша хатка».

Роки перебування Коцюбинського на урядовій службі в Молдавії і Криму дали життєвий матеріал для численних творів: «Для загального добра» (1895), «Дорогою ціною» (1901), «На камені» (1902) тощо. Після повернення з подорожі до країн Центральної та Західної Європи (1905 року) Коцюбинський бере активну участь у громадських акціях. Його обрано головою чернігівської організації «Просвіта». Під час поїздок на острів Капрі (куди тричі письменник

приїжджав на лікування) часто зустрічався з Горьким, узимку 1911–1912 рр. навіть жив у нього і написав там «Коні не винні» та «Подарунок на іменини». Після повернення з Карпат 1912 року письменник кілька місяців провів у Києві в клініці професора Образцова, проте медицина виявилася безсилою. Помер письменник на 49 році життя 25 квітня 1913 року. Поховано його в Чернігові на Болдиній горі, у гаю Троїцького монастиря.

Михайло Коцюбинський, починаючи літературну діяльність, випробовував свої творчі сили в поезії, перекладах, нарисах, та справжнім покликанням митця стала художня проза.

Його перші твори написані в манері письменників-сімдесятників — Нечуя-Левицького та Панаса Мирного.

Невдовзі під впливом модерних західноєвропейських авторів він змінює творчу манеру, використовуючи у свої оповіданнях імпресіоністичні засоби: розлогі описи замінює нотуванням вражень героя, що часом пливуть ніби за випадковими асоціаціями; заглиблюється у внутрішній світ людини; розкриває її характер у процесі руху; іноді дійовою особою виводить пейзаж.

Визначальна риса творчості письменника — зосередження уваги на психологічних колізіях. Після 1901 року провідним жанром малої прози Коцюбинського стала *соціально-психологічна новела*.

Новелу М. Коцюбинського «На камені» Микола Ільницький називає класичним зразком імпресіонізму в українській літературі початку XX ст. У ній зміна кольору моря («ясна блакить» — хвилі спіненого моря, що ставали, «мов брили зеленуватого скла» — «ніжна блакитна хвиля, чиста й тепла, як перса дівчини», вливалась у «радісний усміх моря») виступає як супровідна мелодія трагічної історії двох закоханих. Коцюбинський назвав свій твір «аквареллю», підкресливши його подібність до малярських творів. У новелі й справді переважають живописні образи. Колоритні картини моря й гір, напівекзотична для українського читача природа постають у нашій уяві. У цьому творі Коцюбинський звернувся до теми викриття родинного деспотизму, старих патріархальних звичаїв, що перешкоджають розвиткові особистості. Вони уособлюються в образі чогось камінного, незворушного, жорстокого: «Татарське село здавалось грудою дикого каміння», «дух цих диких, ялових, голих скель... обняв душі». Молода татарка *Фатьма*, ставши дружиною старого різника *Мемета*, бо «заплатив батькові більше, ніж могли дати свої парубки», намагається чинити опір патріархальним традиціям, хатньому деспотизмові. Покохавши молодого наймита-данагалака *Алі*, вона тікає з ним в гори. Та доля немилосердна до закоханих: вони заблукали й

стали легкою здобиччю Мемета й татар. Не бажаючи повертатися до чоловіка, красуня Фатьма покінчила життя самогубством, Алі загинув під ножем ревнивця.

Імпресіоністична манера письменника виявляється в акцентуванні на деталях, пейзажі, що органічно пов'язаний з подіями; створенні психологічного настрою. Водночас автор уникає етнографічних замальовок, майже не приділяє увагу розвиткові взаємин Фатьми та Алі. Проте імпресіоністична техніка не є для письменника самоціллю. Як правило, враження, що він передає, слугують розкриттю переживань і світовідчуття героїв.

«Intermezzo»

Глибокий психологічний зміст, поетично-пейзажні замальовки, лірична настроєвість притаманні й новелі «Intermezzo». Її Михайло Коцюбинський присвячує кононівським полям. Як відомо, письменник ніколи не писав драматичних творів, тому досить дивно було зустріти перелік дійових осіб у підзаголовку п'єси. До того ж — незвичних дійових осіб. Скажімо, ще можна було б уявити, що зозуля, жайворонок, три білі вівчарки якось у творі діють, а от ниви, сонце, моя утома, людське горе... ? Однак «Intermezzo» — це не драматичний, а все ж таки епічний твір, а перераховані дійові особи є алегоричними, несуть певне змістове та емоційне навантаження.

Історія написання. Твір можна сприймати як автобіографічний. Епізод, описаний у новелі, ґрунтується на подіях, що сталися в житті письменника. Новелу написано 1908 року, коли ще були свіжими переживання від буремних революційних подій 1905–1907 рр. та жорстокої реакції. Згадуючи, як у день проголошення маніфесту кололи дітей штиками та рубали шаблями, Коцюбинський зауважує: «Ви не можете уявити собі, що я пережив, бачачи те все на власні очі, і який це вплив мало на мої хворі нерви. Мені тепер ще гірше, ніж було: не можу ані спати, ані їсти». Письменник звертається з проханням до рідних і друзів прийняти його на літній відпочинок. Коцюбинського запрошує до себе в маєток у с. Кононівку Євген Чикаленко. Враження від прекрасної кононівської природи й лягли в основу новели.

Ідейно-тематичний зміст. Відомо, що тема твору, як правило, відбита в його назві. «Intermezzo» в переклдаі з італійської — «перерва». У музиці — це невеличка інструментальна п'єса, яку в XVII ст. виконували в перерві між актами трагедії. Письменник уклав глибокий філософський зміст у це поняття. Показавши в образі головного героя новели людину

інтелігентну, очевидно, демократичну й творчу, письменник порушує проблему взаємозв'язків художника й суспільства: чи може митець заховатися, втекти від життя? Intermezzo — це не тільки перепочинок утомленого митця, а й зображення його в тих критичних, екстремальних умовах, що склалися внаслідок реакції та не давали змоги ані повноцінно жити, ані творити.

Отже, *тема* твору — це митець і суспільство. Ліричний герой цілком відданий людям, він прагне служити їм, та фізична й нервова перевтома від соціальної боротьби штовхають його на тимчасовий спочинок.

У центрі твору — конфлікт між нормальним і ненормальним психічним станом. Свідомість героя на грані роздвоєння, його жахає власна байдужість до людей, до їхнього горя, до тих дванадцяти повішених, звістку про яких він просто заїв стиглою сливою.

Головний герой твору, втомившись від незліченних «треба» й безконечних «мусиш», які органічно увійшли в його плоть і кров, хвилюється, чи «розтулить рука свої залізні пальці, чи пустить...?» Зіткнення образів «моя утома» і «сонце» є ядром конфлікту. Можна проаналізувати, як діють ці два образи в новелі. Виїхавши з міста, ліричний герой настільки втомлений, що не може бачити людей, не хоче чути про них, про їхні сльози, біди. Власне, Коцюбинський передає свої почуття, свій психічний стан. Після приїзду до Чикаленка він пише в листі до дружини: «Людей просто не переношу, а коли, гуляючи, десь бачу людину, то тікаю, щоб не стрітись...».

На початку твору атмосфера похмура, герой лишається байдужим до краси природи, він не помічає її, стоїть осторонь. Аж от, опинившись за містом, раптом помічає: «Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені». Та краса світу існує поки що окремо від героя, він нібито протистоїть їй: «На небі сонце — серед нив я». Проте щоденні прогулянки кононівськими полями поступово відновлюють душевну рівновагу героя. Запахи, голоси, кольори, відтінки мінливої природи проникають у його душу, сповнюють героя оптимістичними, мажорними відчуттями. «Утома» потрохи відступає, натомість «сонце» просочується в глибину його душі й серця, надає сенсу буттю.

Нарешті відбувається повне емоційне відродження героя. Діють на нього «ниви у червні», «зозуля», «жайворонки»: заспокоюють, урівноважують, поновлюють душевні сили, повертають до життя. І от та зустріч, якої так боявся ліричний герой, — зустріч з людиною: «ми таки стрілись на ниві — і мовчки стояли

хвилину — я і людина. То був звичайний мужик... Він був для мене наче паличка диригера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину згуків». Ліричний герой жадібно вбирає в себе розповідь селянина про нужденне життя, горе, подумки благаючи: «Говори, говори...». Оте прохання-заклик, яке рефреном звучить сім разів у передостанньому розділі, свідчить про те, що «Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!» Підтвердженням готовності повернутися до життя, до боротьби є звернення до селянина, кінцевий мажорний акорд: «Погаси сонце й засвіти друге на небі...».

«Тіні забутих предків»

Історія написання. Повертаючись з Італії влітку 1910 року, Михайло Коцюбинський заїхав у карпатське село Криворівню. Короткі відвідини того чарівного краю з мальовничою природою та первозданним побутом мешканців гір не дали письменникові достатнього матеріалу для твору. Проте бажання написати про «незвичайний казковий народ» — гуцулів — не полишає його. Коцюбинський іще раз відвідує гуцульський край, вивчає звичаї, побут, фольклор його мешканців. Враження від «чарівного полону» горян лягли в основу повісті «Тіні забутих предків» (1911). На думку письменника, гуцули й у XX ст. залишилися язичниками. Автор досліджує вплив фантастичних, міфологічних уявлень на формування характеру головного героя та його світосприйняття.

Початок твору простий, спокійний, як і властиве казці. Уже з перших слів повісті стає відчутним фантастичний елемент. Неспокійність новонародженого Іванка мати пояснює тим, що її дитину підмінили: «Не «сокотилася» баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки, і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня». Так від самого народження потрапляє Іван у дивний світ міфологічних вірувань. У дорослому віці фантастичні уявлення не зникають, вони просто набирають інших форм, виявляються у вірі в таємничу, животворну силу вогню, ворожінні та ритуальності дій гуцулів.

У повісті химерно переплітаються реальність і фантастичне, дійсність і вигадка. Проте завдяки майстерності автора читач завжди може розрізнити правдиве й вигадане, що є результатом чи то багатої, чи то збудженої уяви героїв. Так, зустріч Іванка з Марічкою-мавкою не викликають у нас здивування. Знаючи, що Йван тривалий час не міг повірити в смерть Марічки, не міг забути її, ми цілком природно сприймаємо епізод, коли кохана постає перед ним: він ба-

чить її, чує, розмовляє. Фантастичні образи, виведені в повісті, покликані не стільки окреслити романтичну історію кохання Іванка й Марічки, відтворити національний колорит, скільки передати особливості духовного світу героїв.

У повісті «Тіні забутих предків» Коцюбинський виявив себе майстром сюжету. Перша зустріч Івана й Марійки починається з конфлікту — бійки. Рід *Палійчуків* ворогував з родом *Гутенюків*. «Хоч всі в родині кипіли злістю й завзяттям на той диявольський рід, але ніхто не міг докладно розказати Іванові, звідки пішла ворожнеча». Хоч і перетнулися дитячі долі під час бійки, та поважний, повний довір'я Марійчин рух, яким подала дівчинка Іванові половину цукерки, назавжди приспав ту злість і ворожнечу. Навіть смерть старого Палійчука, що загинув у тій січі, жила в його пам'яті не так довго, як «знайомість з дівчам». Від самого початку кохання Івана та Марічки було трагічним, приреченим на нещастя. «Любчику Іванку! — питає вона.— Ци будемо в парі усе?» І сама дає відповідь: «Ой, ні! Велику пізьму [гнів] має у серці старина наша. Не набутися нам».

На перешкоді їхньому щастю, любові стала не ворожнеча родів, а сувора, дика гірська природа. Як літував Іван у полонині, сталася біда: «...коли брела Черемош, взяла її [Марічку] вода». Довго не міг змиритися з долею Іван і, мабуть, таки не змирився. Ані одруження з Палагною, ані ґаздування не принесли йому душевного спокою. Туга, жаль за коханою стали причиною передчасної Іванової смерті. Тонкий психолог, Коцюбинський через фантастичні образи відтворює зміни в психічному стані Івана, як він урешті-решт утрачає відчуття реальності та починає марити. Його збуджена уява малює ті картини, що воліла бачити душа — зустріч з коханою, розмову. Іван рятує Марічкунявку від чугайстра, та, пішовши на її поклик-стогін, падає в безодню.

Діалектика життя й смерті показана в останній частині повісті «Тіні забутих предків». Обряд похорону в гуцулів сповнений ритуального, таємничого змісту. Палагна файно голосить, хоч усім відомо, що вона була невірною дружиною, та обряд вимагає доброго виконання своєї ролі. Усі сумують і тужать, аж от раптом у натовпі виникає питання: «Чи не багато вже суму мала бідна душа?» І раптом настрій змінюється: «...од порога вже починався рух. Ще несміливо тупали ноги, пхалися лікті... І ось раптом високий жіночий сміх гостро розтяв важкі покрови суму...» Почалися забави, ігри, поцілунки, обійми; а мертве обличчя усе ще усміхалося загадковою усмішкою смерті.

Коцюбинський у властивій йому імпресіоністичній манері змалював життя, кохання і смерть Івана й Марічки, передав дух гуцульського села, вірування гуцулів, їхні язичницькі звичаї та обряди.

Ольга Кобилянська 1863–1942 рр.

На думку Наталки Білоцерківець, Ольга Кобилянська належить до плеяди тих молодих письменників рубежу століть, що самі створили себе «завдяки наполегливій і послідовній самоосвіті, копіткій праці (не раз у гнітючих особистих, побутових обставинах), активному втручанню в громадське життя».

Ольга Юліанівна Кобилянська народилася 27 листопада 1863 року в містечку Гура-Гумора на окраїні колишньої Австро-Угорської імперії (тепер Гура-Гуморулуй, Румунія) у багатодітній родині дрібного урядовця. За тодішніми традиціями інтереси жінки мали обмежуватися кухнею, дітьми та церквою. Через це та через матеріальну неспроможність дати освіту всім дітям Ольга Кобилянська закінчила лише чотири класи народної школи, які, за її висловом, дали тільки основу «для дальшого розумового розвою». Надзвичайно обдарована від природи (мала хист до музики, співу, малювання; брала участь у театральних самодіяльних виставах і концертах), Ольга Кобилянська навчається самотужки, вивчає західну європейську літературу, захоплюється модерними ідеями. Перші твори Ольги Кобилянської («Гортенза, або Картина з життя однієї дівчини», «Картина з життя Буковини», «Вона вийшла заміж») написані німецькою мовою. З 1891 року після переїзду до Чернівців молода письменниця глибше ознайомлюється з українським літературним життям. З ранньої юності Ольга Кобилянська мріяла бути українською письменницею, однак як невідповідну українській літературі й життю сприйняли українські письменники творчість Кобилянської. Їй закидали «фальшивий німецький сентименталізм», занепадництво, на що Леся Укараїнка зауважувала, що «вирятувала Кобилянську Німеччина, показала їй ширший європейський світ, навчила ідей, навчила стилю». Наприкінці 80-х – на початку 90-х років Кобилянська бере участь у феміністичному русі на Буковині й у Галичині. Загалом не схильна до публічних акцій, вона навіть виступила з доповіддю в Товаристві руських жінок у Чернівцях під назвою «Дещо про ідею жіночого руху». Феміністичні погляди Кобилянської, її новаторство викликали осуд майже всіх представників українського красного письменства (за винятком Лесі Українки). Цих двох талановитих письменниць об'єднувала близькість світоглядних позицій і вимушена опозиційність до чоловічої літературної еліти. Саме вони зробили спробу зруйнувати панівну народницьку ідеологію у сфері культури та принесли в українську літературу новітні модерні ідеї. Згодом Іван Франко був змушений визнати, що «Ольга Кобилянська — визначне явище в українській новітній літературі. Її перші твори були свіжим подихом повітря у цій літературі...».

Померла письменниця 21 березня 1942 року.

Ольга Кобилянська своїми повістями «Людина» та «Царівна» започаткувала новий етап української прози. Вона висвітлювала життя освіченої

жінки, не здатної миритися з меркантильністю та бездуховністю міщанського середовища. Проза Кобилянської є насамперед психологічною та феміністичною. Повість «Людина» написана під безперечним впливом натхненниці та зачинательки феміністичного руху — Наталі Кобринської і їй присвячена. Перша редакція повісті (1887) була написана німецькою мовою, Іван Франко її відхилив. Нова редакція твору побачила світ лише 1894 року. Головна героїня повісті — *Олена Ляуфлер* — донька цісарсько-королівського лісового радника, що «мав велике поважання, великий вплив і великі доходи». З поміж п'ятьох дітей (чотирьох доньок і сина) освіту дістав лише хлопець, хоч не мав до цього ані бажання, ані хисту. Доньок виховували в традиційній для того часу манері. *Пані радникова* «не належала до тих жінок, котрі супокійним оком глядять на доньок, наколи ті беруть книжку до рук і в будню днину та читанням безбожних любовних дурниць або й інших пустих діл крадуть час Богові». Та від цього «трійла» вона не змогла вберегти свою середню дочку Олену, яка, начитавшись усіляких книжок, лякала матір страшними словами: соціалізм, натуралізм дарвінізм, питання жіноче, питання робітниче... Підтримує Олену лише *Стефан Лієвич* — молодий медик, що, проживши певний час у Швейцарії, захопився новими ідеями, зокрема ідеєю емансипації жінок. Вони мали побратися за два роки, після повернення Лієвича з практики. Майбутнє несло багато нещасть. Несподівана смерть нареченого (він помер від тифу, заразившись під час практики в шпиталі) підкосила Олену. Її брат, надія та сподівання батьків, пияцтвом, картярством, боргами довів родину до зубожіння. Батька через розтрату доручених грошей вигнали зі служби, залишивши йому тільки мізерну пенсію. Родина покладає надію на вигідний шлюб Олени з *К.* Проте дівчина знаходить у собі сили чинити опір долі. Вона відмовляється від шлюбу, вважаючи, що «подружжя без любові... — це брудні відносини», та бере на себе всі турботи, пов'язані з утриманням родини. Живучи в «нужденному пустому селі», орендуючи землю в старшої сестри, Олена дбала про господарство, залагоджувала всі проблеми, виконувала найважчу роботу. Самогубство брата, звістка про те, що невдовзі землю продадуть, а їм доведеться шукати новий притулок, змушують Олену погодитися на заміжжя з *Фельсом*, якого вона не кохає, хоч і сподівається, що любов, «наколи походить від симпатичних осіб, викликає і в нас настрій, подібний до любові...». Відтак Олена йде на комп-

роміс: заради родини жертвує собою, своїми ідеями та переконаннями. Під тиском зовнішніх обставин вона починає мислити так, як інші. На закид сестри *Ірини*: «Він добрий чоловік, але дуже ограничений», вона зауважує: «Ну, так, але все ж таки він має доходи; а головна річ: він добрий чоловік!..» Олена прекрасно усвідомлює, що чинить насилля над собою, що відтепер заживе лише фізичним життям, тому й просить Ірину: «Не буди в мені колишньої людини!».

Олена Ляуфлер — це тип нової жінки, гордої, незалежної, внутрішньо багатої, інтелігентної, спроможної на виклик суспільству; тип самої Кобилянської. За визначенням Соломії Павличко, центральним сюжетом повісті «Людина», як і всієї творчості Кобилянської, є «зіткнення жіночої сили й чоловічої слабкості». Сильна, вольова Олена Ляуфлер протиставлена слабким чоловікам. Найкращий з-поміж чоловіків, Стефан Лієвич, освічений, обізнаний з новітніми філософськими ідеями, також має свої вади, які визнає навіть вона: «се був нудний педант, був заздрісний, був гарячка і мав ще блуд одідичений (спадковий недолік), про котрий довідавшись, я з жалю та розпуки мало що не збожеволіла... Його батько збожеволів з пиття і помер з того... а він як-небудь і не пив налогово, однак пив радо». Позбутися своєї вади Лієвич мав надію лише за допомоги Олени. Кохаючи його за правду, за те, що «був дійсно цілою людиною.... не гнувся, а прямував безглядно до одного, до праведного», Олена не вважає на його вади. Недоліки ж інших чоловіків видаються їй набагато страшнішими. Молодий К., «якого всі визнають «пишною, славною партією», дістає від Олени таку характеристику: «...він чоловік холодний, з вирахуванням, котрий лиш хоче уживати, котрого «я» становить для нього одинокий світ... Се егоїст і чоловік гордий». Думаючи про Фельса, вона більше звертає увагу на його силу та вроду, проте соромиться його усміху, «котрий зраджує, що він ограничений». Слабкими виявляються навіть батько, що під тиском горя, злиднів спивається й втрачає подобу людини, і брат, слабкодухий і безвільний, підвладний усім вадам, який чинить самогубство через нерозділене кохання. Слабке, хворе на абсолютизм суспільство виховує й слабких жінок, які замість того, щоб обстоювати свої права, рівність між чоловіком і жінкою, засуджують Олену, її «просвічені, здорові погляди». Важко лишатися Людиною в такому суспільстві під тиском патріархальності, міщанських традицій і консерватизму. Важко не зрадити своїх переконань. Недовіра, невпевненість у силах, витривалості Олени не поли-

шає навіть Лісвича: «Я пануйю над обставинами й тому можу сказати, що від мене залежить моя доля. Жінка, однак, вона тепер полишена на волю долі...» *Лікар*, єдиний, кому звірилась Олена, застерігає: «Біда ломить і залізо, а ви лиш *людина*...». В Олені справді перемагає людське, жіноче начало: заради родини вона виходить заміж без любові, проте епіграф до другої частини, узятий з твору Фрідріха Шпільгагена «Завжди вперед», засвідчує, що в ній житиме «...любов до свободи і непохитна рішучість не дати нікому себе поневолити...». Ольга Кобилянська розвиває цю тему в повісті «Царівна» (1895).

Найпродуктивніший період творчості письменниці припадає на другу половину 90-х років XIX — перше десятиліття XX ст. Вона публікує нариси, новели, оповідання, повісті. 1902 року з'являється повість «Земля». В її основу покладено реальні події — братовбивство, що сталася восени 1894 року в селі Димка поблизу Чернівців. Кобилянська свідчить в автобіографічному нарисі: «Я просто фізично терпіла під з'явиськом тих фактів і коли писала — ох, як хвилями ридала!..» На прикладі життя, важких трудових буднів однієї селянської родини Кобилянська виписала характерні явища тогочасної дійсності, суспільні й родинні відносини в буковинському селі, посилення влади землі над селянином-хліборобом, для якого вона стає фатумом, поглинає всі думки й почуття. У центрі повісті образ *Івоніки Федорчука* — типового буковинського селянина. Івоніка разом з дружиною *Марійкою* виснажливою, наполегливою, нелюдською працею заробили чималі статки й добре ім'я: «Вона (земля) підпливла нашою кров'ю і нашим потом. Кожда грудка, кождий ступінь може посвідчити, як наші крижі угиналися тяжко». У любові, шані до землі виховав Івоніка Федорчук і старшого свого сина — *Михайла*. Чесний, добрий, працьовитий Михайло поважає батька й матір, дбає про землю, господарство. Проте він невдовзі має йти «до бранки», відслужити два роки. Страшними постають роки жовнірської служби. Спокійний, терпеливий, урівноважений Михайло через кілька місяців прагне втекти або ж покінчити життя самогубством, такою нестерпною видається йому служба. Та час минає, до кінця служби лишається кілька місяців, і Михайло дістає двомісячне звільнення. Він кохає *Анну* — панську наймичку — чесну й порядну дівчину, яку поважає кожен у селі. Михайло з Анною чекають на день св. Михайла — Михайлового патрона, щоб попросити батьківського благословення на шлюб (Анна вагітна). Михайло з Анною усвідомлю-

ють, що батьки (особливо Марійка) навряд чи погодиться на їхній шлюб, адже Анна — бідна наймичка, не має землі, господарства.

Повна протилежність Михайлові його молодший брат *Сава*, що зовсім не тяжіє до роботи, а знає лише рушницю та полювання. Сава сохне за чорноокою *Рахірою* — негарною дівчиною, до того ж близькою родичкою – своячкою. Намарні вмовляння й Івоніки, і Марійки, і Михайла: Сава не полишає Рахіру; зневажає батьків, нехтує роботою. За непослух батько обіцяє віддати всю землю Михайлові. Та за той час, що брат був у війську, Сава дуже змінився. Хоч і без великого бажання, але він допомагає по господарству, працює в полі. Якщо колись він заради Рахіри ладен був тікати до Молдови, то тепер земля вабить і його. Слова Рахіри: «Як не будеш мати землі, то не зможемо побратися! З чого нам жити?» — і штовхають Саву на братовбивство.

Земля, пристасть до збагачення засліплює й Марійку. Після смерті сина вона не хоче й не може повірити, що Михайло збирався взяти за дружину наймичку й відмовляє Анні навіть у проханні прихистити хоч би одне з її новонароджених близнят.

Проте предметом дослідження в повісті є не зовнішні події, не власне факт братовбивства (адже він не став розв'язкою), а психологічний аналіз внутрішнього світу людини, її переживань, почуттів, а відтак дій і вчинків. Ольга Кобилянська, аналізуючи риси Сави, поступово підводить, обґрунтовує причини злочину. З неперевершеною майстерністю, психологічним чуттям виписані картини Михайлового похорону, сцени прощання Анни з коханим. У повісті багато містичного: сни, ворожіння, образ «сусіднього ліска», таємничої мряки. Деякі деталі підсилюють зображене. На Михайлові виступає свіжа кров, коли мати відмовляється вірити Анні. Коли постає питання, хто є вбивцею, свічка падає й котиться до ніг Сави. Анна сама таврує Саву братовбивцею, та Марійка не хоче в це вірити: втративши одного сина, вона прагне зберегти другого. Ольга Кобилянська показала землю як загрозливу силу, що закріпачує людину, стає причиною найстрашніших трагедій. Символічним видається прагнення Анни й *Петра* віддати сина до школи: «Нема йому що до землі прив'язуватися... вона іноді самого горя наносить!»

За визначенням літературознавця Федора Погребеника, повість «Земля» — «це філігранне мистецьке полотно, що справляє надзвичайно сильне враження багатим соціальним, морально-етичним і естетичним змістом».

Василь Стефаник 1871–1936 рр.

Одним з найбільших наших митців, «правдивим артистом», «абсолютним паном форми», письменником, яким наша література має право пишатися перед цілим народом вважав Стефаника.

І. Франко

Народився Василь Семенович Стефаник 14 травня 1872 року в селі Русові на Станіславщині (тепер Івано-Франківська область) у заможній селянській родині. Після закінчення школи навчався в Коломийській гімназії разом з Лесем Мартовичем та Іваном Семанюком (Марком Черемшиною). Брав участь в організації вшанування пам'яті Шевченка, входив до таємного гуртка гімназистів. «За політику» був виключений з гімназії, далі здобував середню освіту в Дрогобичі. 1892 року вступив до Краківського університету на медичний факультет. Саме в цей період захопився літературою. З 1897 року його новели з'являються друком. 1898 року в Чернівцях видав першу збірку новел «Синя книжечка», після якої, як відзначала Леся Українка, Стефаник «став знаменитістю», наступного року у Львові вийшла збірка «Камінний хрест», а 1901 — «Дорога». Відтоді почалася півторадесятилітня перерва в його творчості. 1908 року, скориставшись загальним виборчим правом, селяни обрали Стефаника «мужицьким послом» до австрійського парламенту. У 1914–1915 рр. західноукраїнські землі стали тереном кривавих боїв. Їх окуповували то австро-німецькі війська, то російська царська армія. Австрійці після повернення звинуватили Стефаника в шпигунстві. Рятуючись від розправи, письменник мав виїхати до Відня. Там після п'ятнадцятилітньої перерви розпочався другий період його літературної творчості. У складі урядової організації Західноукраїнської Народної Республіки 1919 року приїздив до Києва у зв'язку з об'єднанням ЗУНР й УНР. Помер Василь Стефаник 7 грудня 1936 року.

«В українську літературу Стефаник увійшов як письменник винятковою оригінальності, зі своїм світовідчуттям і світобаченням, вихованим рідною землею...» (О. Гнідан). Творчу манеру письменника характеризує імпресіонізм, психологізм, сувора простота. Стефаника визнають творцем та неперевершеним майстром соціально-психологічної новели. Кожна новела — це зовні стримана людська трагедія: картини смерті або чекання її, образи бідності, безнадійної самотності. Стефаника цікавлять не зовнішні події та вчинки персонажів, а їхні настрої та переживання під впливом цих подій, зображення подій через призму «чуття і серця героїв». Він писав діалектною мовою, посилюючи цим враження авторської безсторонності у викладі подій.

Творчість видатного новеліста прийнято поділяти на два періоди. *Перший* охоплює 1897–1901 рр. (за цей час написано 39 новел, що ввійшли в чотири збірки). Дія в Стефаникових творах відбувається на селі, його герой — звичайний селянин. Усе розгортається переважно в те-

порішньому часі, на очах у читача, як у драмі. Переважає новела-монолог, що відбиває динаміку почуттів, зміну емоційних станів героя. За *другий період* творчості (1916–1933 рр.) написано 20 новел, що ввійшли до збірки «Земля» (1926) та книжки «Твори» (1933). У центрі уваги письменника знову ж таки покутське село, але тепер в умовах імперіалістичної війни та польсько-шляхетської окупації. Тривалий час писав він про події війни, про принесене нею народне горе та страждання.

«Новина»

Новела «Новина» — один з найхарактерніших зразків соціально-психологічної новели.

Тема твору — вбивство батьком своєї дитини. Твір написано на основі реальних подій. У сусідньому з Русовим селі сталося жахливе: чоловік-вдівець утопив меншу дочку, не маючи змоги прогодувати двох малолітніх дівчат. Ця новина облетіла навколишні села. Письменник побував там, розмовляв зі старшою дівчинкою Ґандзею, яка вмовила батька не губити її. Саме від неї В. Стефаник і дізнався про страхітливі події, які незабаром відтворив у новелі.

Головна увага в творі зосереджена на психологічному вмотивуванні дій *Гриця Летючого.* Твір розпочинається з *розв'язки* — повідомляється страшна новина про дітовбивство. Для автора було головним вмотивувати злочин батька. Сюжет новели оснований на показі тих змін, що відбувалися в психіці селянина.

При зіставленні реальних подій з їх художнім осмисленням стає помітною глибина художнього узагальнення конкретних фактів. Письменник пояснює трагедію нестерпним голодним існуванням нещасного чоловіка. Та найголовніше — це показ моральних страждань бідняка, котрий не зміг відкинути нав'язливу ідею про мертвих дітей і скоїв злочин.

Фінал твору глибоко емоційний. Увечері батько виходить з дочками надвір. «Довгий огненний пас» пік у серце й голову, камінь давив на груди, він «скреготав зубами, аж гомін лугом розходився». Меншу дівчинку він кинув у річку, а старшу, Ґандзуню, відпустив, ще й бучок дав у руки, щоб могла відбитися від собак. Порадив їй батько найнятися до людей за няньку, а сам пішов до міста заявити про злочин, вчинений з любові до людей, які страждали.

«Камінний хрест»

За аналогією до більшості творів письменника «Камінний хрест» також називають новелою, хоч за жанровими ознаками це оповідання. Сам автор назвав цей твір *студією* (тобто художнім дослідженням душевних переживань героя).

Історія написання. Життєва основа. Новела «Камінний хрест» — єдиний твір Стефаника, присвячений *темі еміграції*. Розорення західноукраїнських селян призвело до масової еміграції за океан. В основу новели покладено реальний факт: *Штефан Дідух* (у новелі *Іван*), односелець письменника, емігруючи до Канади, поставив на своєму полі камінний хрест, що й понині стоїть у селі Русів. Та справжніми прототипами головного героя О. Гнідан називає тисячі емігрантів, долею яких перейнявся письменник.

Композиція. Новела складається з семи розділів. Перший розділ є *експозицією* твору. Він містить мальовничий портрет Івана Дідуха та авторські екскурси в його біографію. Повернувшись додому після десятирічного перебування у війську, Іван уже не застав батьків, у спадок йому від них лишилися тільки «хатчина завалена» та горб «щонайвищий і щонайгірший над усе сільське поле». Щороку впрягався Іван поряд з конем: «коня запрягав у підруку, сам себе в борозну». Таке зіставлення є яскравим свідченням виснажливої праці селянина, до того ж воно набуває символічного значення. Івана в селі називають *Переламиним*. Тяжка робота (виносячи гній на гору, обливався потом, а на горі, як дмухнув легенький вітерець, його «зібгало в поясі»), той горб відібрали в Івана молодість, силу, здоров'я. А коли підросли діти й не мали, до чого прикласти руки, то змусили старого батька спродатися, щоб їхати в далеку та невідому Канаду. Наступні шість розділів — це сповідь героя перед сусідами. Монологи Івана розкривають цілий комплекс найскладніших почуттів героя. Намарно сусіди, бачачи Йванову тугу, намагаються його розрадити: «За цим краєм не варт собі туск до серця брати! Ця земля не годна кілько народа здержіти та й кількі біді витримати... І саранчі нема, і пшениці нема. А податки накипають, що-с платив лева, то тепер п'єть, що-с їв солонину, то тепер барабулю». У цих словах розради страшна правда селянського життя, злиденного, важкого, що змушує галичан емігрувати. Іван Дідух не плекає марних надій, не тішить себе ілюзіями, що життя за морем буде легким і щасливим. Біль, жаль, туга, душевні страждання героя наростають з епізоду в епізод. «Озьміть та вгатіть ми сокиру отут у печінки, та, може, той жовч пукне. Бо не вітримаю!» Психологічне напруження досягає апогею в шостому розділі.

Уся новела «Камінний хрест» багата на символічні деталі й образи. Насамперед, це камінний хрест з вибитими іменами Івана та дружини. *Образ хреста* символізує страдницьку

долю селянина, який віддав усю свою силу та здоров'я виснажливій праці на землі, а тепер змушений покидати її назавжди. Усе в новелі: художні прийоми, «живцем перенесений мужичий спосіб бесідування», божевільний танець — підпорядковані головному завданню — розкрити тему народного горя, недолі й водночас надії на краще майбутнє.

Критики високо оцінили новелу «Камінний хрест». «Прочитав я це все, — писав Грінченко, — і поздоровив українську літературу з новим талантом, а Галичину з новим белетристом, що, певне, стане поруч із найкращими галицькими белетристами — Франком і Федьковичем».

Новела «Марія» була написана 1916 року після п'ятнадцятилітньої перерви. Прототипом головної героїні, як свідчив сам письменник, стала селянка з Русова. Початок новели: «Марія сиділа на приспі й шептала...» — був цілком традиційним для Стефаника, так починалася майже кожна новела першого періоду його творчості. Вчитуючись глибше, звертаємо увагу на багатопроблемність, багатоплановість новели, не притаманну навіть найбільшим творам письменника попереднього періоду. У ній висвітлено жахи світової війни, що впродовж кількох років сіяли смерть і сльози в мирному галицькому краї, боротьбу за «мужицьке право», прагнення до возз'єднання українського народу.

У новелі виведено образ селянки *Марії*, що виховала, випестила трьох міцних і здорових синів. Згадує, як були вони малими, навчалися в школі та як потім заарештували їх за бунт. Їздила вона до Львова дітей визволяти й поруч із «тими панями-мамами почула себе в перший раз у житті рівною зі всіми панами й тішилася, що сини поставили її в однім ряді з ними». Та кривава хуртовина війни забрала синів із собою. Сидячи в останню ніч у їхніх головах, вона посивіла. Просила, щоб брати лишили їй хоч найменшого, та, зрозумівши, що образила їх тим тяжко, просила вибачення в сина: «Я не знала добре, я не винна, що моя голова здуріла, як тота Україна забирає мені діти...».

Стефаник не вдається до докладних описів, змальовуючи картини національно-патріотичного піднесення. Легкими штрихами, найхарактернішими рисами він створює відчуття урочистого моменту: «В місті зійшлося їх сила, паничі і прості хлопці. Хоругви й прапори шелестіли над ними і гримів спів про Україну».

Зі спогадів до теперішнього життя повернув Марію прихід козаків, яких зустріла упереджено й люто, бо не раз завертали до її хати ті «руїнники», що називали себе «козаками», грабували, катували, плюндрували

найсвятіше, що лишилося у Марії від синів — Шевченків портрет: «Я його сховала в пазуху, а вони кроїли тіло пугами, що й не пам'ятаю, коли пішли з хати». Так поводилися солдати російської армії, що, вступивши до Галичини, нищили осередки національно-культурного життя українців. Та цього разу Марії трапилися близькі по духу й крові люди, що, як і її сини, шанували Шевченків портрет, убираючи його в хустки, співали тих самих пісень.

Письменник новаторськи розкриває патріотичну тему, пов'язану зі зростанням національної свідомості селянки. Використовуючи надзвичайно яскравий образ народної пісні, що випростовує душу Маріїну, підіймає народ, Стефаник створює відповідний настрій патріотичного піднесення. Слухає спів козацький Марія — і вже бачить щасливе майбутнє об'єднаної України: «Блискотять ріки по всій нашій землі і падають з громом у море, а нарід зривається на ноги. Напереді її сини, і вона з ними йде на тую Україну, бо вона, тая Україна, плаче й голосить за своїми дітьми; хоче, щоби були всі вкупі».

До теми національно-визвольних подій Василь Стефаник звертається й у новелі **«Сини»** (1922). Автор передав горе старого батька, який благословив двох синів на боротьбу «за Україну» і втратив їх назавжди.

Згадує старий Максим, як син Андрій, прощаючись з ним, сказав, що йде визволяти рідну землю. Син піднімає шаблею грудку землі й каже: «Оце Україна, а тут, — і справив шаблею у груди, — отут її кров; землю нашу ідем від ворога відбирати».

І батько, усвідомлюючи небезпечність свого кроку, із хвилюванням промовляє: «Сину, — кажу, — та є ще в мене менший від тебе, Іван, бери його на це діло; він дужий, най вас обох закопаю у ту нашу землю, аби воріг з цего коріня її віторгав у свій бік».

Саможертовність батька є громадянським подвигом. Безсмертний той народ, який ще може народжувати таких людей — у цьому пафос новели Стефаника. Словами болю головного героя закінчується твір. Змучений морально, душевно, вклоняється старий Максим до землі й ревно молиться: «А ти, Мати Божа, будь мойов ґаздинев; Ти з своїм Сином посередині, а коло Тебе Андрій та Іван по боках... Ти дала Сина одного, а я двох».

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач) 1871–1913 рр.

Треба тільки уявити собі це страждене життя, коли з кожним роком муки і болі збіль-

шувалися, та зіставити це з низкою творчих досягнень, що також з кожним роком усе міцнішали, щоб зрозуміти життєву трагедію Лесі Українки та її дивний творчий героїзм.

Б. Якубський

Народилася Леся Українка 25 лютого 1871 року в Новограді-Волинському в сім'ї повітового службовця-юриста (голови з'їзду мирових посередників) та відомої письменниці, громадської діячки Олени Пчілки. Найбільший вплив на майбутню письменницю мав її дядько — Михайло Драгоманов, якого Леся називала своїм учителем. Перші два листи вона написала Драгоманову, коли їй минуло тільки п'ять років. З 10 років Леся Українка серйозно хворіє (її уразив туберкульоз кісток), називаючи подальше своє життя тридцятилітньою війною з хворобою та болем. Через хворобу вона не може відвідувати гімназію, а отже, її навчають приватні вчителі. Вона самотужки здобула різнобічну освіту: вивчила майже всі європейські мови, також грецьку й латину, слов'янські (російську, польську, болгарську тощо). Добре знала світову історію, і в дев'ятнадцятилітньому віці написала для своїх сестер підручник «Стародавня історія східних народів». Писати поезії Леся Українка почала дуже рано, вірш «Надія» датовано 1880 роком. Літературна діяльність молодої письменниці пожвавлюється після переїзду родини Косачів до Києва. Леся Українка стає учасницею літературного гуртка «Плеяда». 1893 року виходить друком її перша збірка оригінальних поезій «На крилах пісень». Останні роки життя Леся Українка провела в подорожах на лікування до Єгипту й на Кавказ, де вона й померла (у Сурамі) 1 серпня 1913 року. Похована письменниця на Байковому кладовищі в Києві.

Як зазначає Петро Одарченко — один з найвідоміших дослідників літературної спадщини Лесі Українки — винятково велике значення творчості письменниці полягає в тому, що вона «збагатила українську поезію новими темами й мотивами..., збагатила строфіку, ритміку й метрику української поезії. На переломі XIX–XX віків, використовуючи мандрівні сюжети світової літератури, Леся Українка стала в авангарді творчих сил, що виводили українську літературу на широку арену світової літератури».

В українську літературу Леся Українка увійшла насамперед як поетка мужності й боротьби. Умовно її лірику можна поділити на особисту, пейзажну та громадянську. Темами її ранніх поезій стали любов до рідного краю, проблема ролі митця в суспільстві, краса природи тощо. Визначний впливна формування світоглядної, громадянської та літературної позиції Лесі Українки мав Михайло Драгоманов. У Софії вона пройшла справжній «університетський курс» під його безпосереднім керівництвом. На думку П. Одарченка, рік перебування в Драгоманова мав для творчості Лесі Українки таке ж саме значення, як для Шевченка «Три літа». Європеїзм молодої поетки, захоплення новими ідеями, засудження аполітичного українського

громадянства виникли, безперечно, під його впливом.

У другій половині 90-х рр. Леся Українка звертається до драматургії. Перша її драма «Блакитна троянда» поширила тематику тогочасної української драми, що здебільшого змальовувала життя селянства, залишаючи поза увагою інші прошарки суспільства, зокрема інтелігенцію. Через цю прозову драму письменниця приходить до своєї в подальшому улюбленої форми — *драматичної поеми*. Її перша драматична поема «Одержима» (1901) була написана в надзвичайних обставинах — протягом однієї ночі біля ліжка смертельно хворого на туберкульоз Сергія Мержинського, за два тижні перед його смертю. Беручи теми з різних епох, з історії різних народів, Леся Українка проводить аналогії з тогочасним життям.

Окреме місце в літературному доробку письменниці посідає проза. Перші оповідання з життя селян («Така її доля», «Святий вечір») змістом і мовою тісно пов'язані з народними піснями.

Леся Українка лишила по собі величезну жанрово й тематично розмаїту літературну спадщину. Попри хворобу, тілесні страждання, повсякчасний двобій з болем та фізичними муками вона завжди йшла вперед, удосконалюючи свою творчість, сягаючи нових і нових вершин.

Свою невпокореність долі, жагуче бажання жити й працювати дев'ятнадцятирічна Леся Українка висловила в сильній енергійній поезії **«Contra spem spero»** (від латинського — усупереч надії сподіваюсь). Поштовхом до написання поезії стало загострення хвороби авторки. Рух емоцій ліричної героїні підіймається від болючих запитань про теперішнє й майбутнє, що оповиті болем і стражданням, до утвердження бунтарських дій, незламності. Намагаючись подолати недугу, відігнати думки, що «...у жалю, в голосінні проминуть молодії літа?», Леся Украïка засвідчує непримиренність, нескоримість долі. Увесь вірш побудований на антитезах, виразність яких підсилюється завдяки метафоричній образності: гарячі сльози — кора льодовая; вбогий сумний переліг — барвисті квітки тощо.

Героїня поезії визначає місце особистості, зокрема митця в суспільному життя. *Лейтмотив* вірша стверджно звучить в останній строфі:

Так! Я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки содіватись,
Буду жити! — Геть думи сумні!

Особливе місце в громадянській ліриці Лесі Українки належить циклові «Невільничі пісні» (1895–1896 рр.). За своєю силою, потуж-

ністю цей цикл наближений до зразків політичної Шевченкової лірики, що дало привід І. Франку зазначити: «Від часу Шевченківського «Поховайте та вставайте» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст цієї слабосилої хворої дівчини».

Справжньою перлиною цього циклу є вірш **«І все-таки до тебе думка лине...»**. *Мотивом* поезії є вболівання за долю рідного краю. «У грудях серце з туги, з жалю гине» від картин знущання, лиха й кривд, що терпить український люд. Проте авторка соромиться сліз, «що ллються від безсилля». Вона прагне дій, замість марних зітхань і ридань: «Доволі вже їм литись,— що сльози там, де навіть крові мало!»

Тему ролі митця та мистецтва в суспільстві не полишає Леся Українка й у поезії **«To be or not to be?..»** («Бути чи не бути?). Звертаючись до своєї музи-натхненниці, авторка просить про «великую пораду»: спрямувати її, допомогти зробити вибір. Сумніви й вагання розвіюються, прохання-заклик до музи: «Візьми мене з собою, линьмо разом!» засвідчують, що вибір зроблено, адже саме творчість є сенсом життя митця, творчість, покликана служити рідному краю, рідному народові.

«І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя». Тему вавилонського полону Леся Українка неодноразово порушувала в драматичних поемах («На руїнах», «Вавилонський полон»), проводячи яскраву аналогію з полоном України в Російській імперії. Звертаючись до біблійних мотивів і образів, Леся Українка, як і Шевченко, прагнула виявити свої почуття, свої ідеї, безмежну любов до поневоленої, пригніченої України, висловити палкі заклики до боротьби. Ця поезія є немовби епілогом до згаданих поем, вона розкриває їхній символічний зміст:

> Коли скінчиться той полон великий,
> Що нас зайняв в землі обітованій?
> І доки рідний край Єгиптом буде?
> Коли загине новий Вавилон?

Поезія «І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя» розкриває погляди Лесі Українки на історію українського народу. Говорячи про перемогу Б. Хмельницького та єднання братів, авторка має на увазі справжнє «свято згоди», коли всі верстви населення зустрічали Богдана під час в'їзду в Київ на Різдво 1648 року як «пресвітлого володаря України». Потому настав страшний час руїни: «Знову тьма, і жах, і розбрат...», після якого Україна була поневолена Москвою:

> ...І знов настав єгипетський полон,

та не в чужій землі, а в нашій
власній.

Ця поезія, написана 1904 року, друкувалася в Радянській Україні до 1974 року, а від 1975 року була заборонена цензурою (навіть не увійшла до академічного дванадцятитомного видання творів Лесі Українки). Причиною вилучення цієї поезій, як і поезії «Ізраїль в Єгипті», була актуальність теми полону України Росією, щоправда, вже не імперською, а радянською. Лише в останні роки ми дістали змогу ознайомитися з цими творами.

«Лісова пісня»

У своїй монографії про Лесю Українку М. Драй-Хмара пише: «Лісова пісня» — твір автобіографічний в найвищому розумінні цього слова: в ньому відбилося духовне життя Лесі Українки, її інтелект, глибока ніжність її психіки, — сильний поетичний порив, весь лабіринт її душі, життя й думок».

Джерела та історія написання. Останні роки життя через загострення та ускладнення хвороби Леся Українка провела в південних краях. У 1911 році, перебуваючи в Кутаїсі (на Кавказі) протягом кількох днів, була тяжко захворіла, температура піднімалася до 38°, але жага творчої праці не давала письменниці спокою. «Юрба образів не дає мені спати по ночах, — писала письменниця, — мучить, як нова недуга, — отоді вже приходить демон, лютіший над всі недуги, і наказує мені писати...». Там створено найвизначніший шедевр української драматургії, що знаменував вершину творчості Лесі Українки. Ностальгія за волинськими лісами, за краєм, де проминули її дитячі роки, народні звичаї, перекази про мавок надихнули її на створення драми. У листі до матері вона пише: «Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними. А то ще я здавна тую мавку «в умі держала», ще аж із того часу, як ти в Жабориці мені щось про мавок розказувала...»

Жанрова специфіка драми. Леся Українка назвала цей твір *драмою-феєрією*. Феєрія (похідне від французького «*фея*») — театральна або циркова вистава з фантастично-казковим сюжетом. Для драми-феєрії (драми-казки) притаманне ліричне начало, широке використання міфічних, фольклорних образів, неймовірні перетворення. «Лісова пісня» — це гімн єднанню людини й природи, щира лірично-трагедійна драма-пісня про велич духовного, про порив людини до щастя, про складні, болісні шляхи до нього, до реалізації високої мрії (Петро Хропко).

Конфлікт. Композиція. Образи. В основу драми покладено вічну проблему: *людина* і *природа*. У природі

панує краса й воля, натомість у людському середовищі є місце для неволі, журби. Між людиною і природою немає гармонії. Людина, відійшовши від природи, створила дріб'язковий нудний світ.

У «Лісовій пісні» висвітлено конфлікт між високим ідеалом і прозаїчною дріб'язковістю: добро і зло, вірність і зрада, поетичне покликання і сіра буденщина зіткнулись у цій драмі-казці. Світ людей — *Лукаш*, його *дядько Лев*, *Лукашева мати*, *Килина* — взаємодіють з Лісовим царством — *Мавкою*, *Лісовиком*, *Водяником*, *Перелесником*, *Тим, що греблі рве*, *Тим, що в скелі сидить*, *Русалкою Польовою*, *Потерчатами*, *Злиднями* тощо.

Драма складається з прологу й трьох дій, що відбуваються в різні пори року. Відповідно розвиваються стосунки між Мавкою та Лукашем — від зародження кохання до згасання почуттів. Поетичні ремарки, що супроводжують кожну дію, створюють певне пейзажне тло, яке допомагає розкрити характер стосунків, внутрішній світ дійових осіб. *Перша дія* драми — *весна* — пора кохання сільського парубка Лукаша та Лісової Мавки, розбудженої від зимового сну грою Лукашевої сопілки. Уособленням, символом природи є Мавка. Дочка Лісу закохалася щиро й віддано, як невластиво мінливій природі. Вона мріє про вічні почуття, притаманні лише людям: «В нас так нема, як у людей, — навіки!». Лукашева пісня, музика викликала в Мавці невідомі ще досі почуття: тугу, сльози, відчуття самотності. Мавку захопила музика Лукашевої душі, те прекрасне, чого він сам у собі не розумів, про що «душа співає голосом сопілки». З пісні народилося кохання. Марно Лісовик застерігав Мавку триматися якнайдалі від людей: «Бо там не ходить воля, там жура... Раз тільки ступиш і пропала воля». Мавка, сподіваючись на вічність людських почуттів, красу людської душі, спустилася на людські стежки заради кохання. У *другій дії* — *пізнього літа*, — коли «озеро змаліло», змаліло й кохання Лукаша до Мавки. Лукаш був щасливий лише доти, доки жив, слухаючись своєї душі. Та під впливом матері він з вершин високої поезії, мистецтва, ідеального кохання спустився до примітивного, грубого матеріалістичного життя. Мавка знаходить в собі сили відбитися від Марища — Того, що в скелі сидить:

Ні! Я жива! Я буду вічно жити!
Я в серці маю те, що не вмирає!

Але зраджена, зневажена Лукашем, що піддавшись умовлянням матері засилає старостів до Килини, Мавка шукає забуття, потрапляє в полон *Марища*.

Третя дія — *пізня осінь* у природі й почуттях. Вона багата на ней-

мовірні нереальні перетворення. Утративши щирість почуттів, спокій, радість, скорившись прозі життя, дріб'язковості, Лукаш утратив людську подобу, став вовкулакою. Проте Мавка знайшла в собі сили, щоб вирватися з полону забуття та визволити Лукаша, якого Лісовик перетворив на вовкулаку. Килина заклинає Мавку у вербу. Коли Килина хоче її зрубати, Перелесник змієм-метеором злітає з неба та обіймає її. Верба спалахує полум'ям, від неї займається й хата. Вогонь має спалити все брудне, очистити, переродити. Лукаш усвідомив свою помилку: «Тепер я мудрий став...». Востаннє з'являється Мавка перед Лукашем в образі «загубленої Долі» та просить його заграти на сопілці. *Останній монолог* Мавки — утвердження невмирущості духовного, вічності краси. «О, не журися за тіло!» — говорить вона. — Адже «ти душу дав мені, як гострий ніж дає вербовій гілці голос». Мавчина душа, її кохання — невмирущі. Лукашева гра повертає весну, Мавка знову спалахує давньою красою в зорянім вінці, та невблаганний час в образі сивої зими засипає Лукаша снігом. Так закінчується «Лісова пісня». Лукаш мав дар, «цвіт душі», який розуміла Мавка й з якого народилося їхнє кохання. Це музика, пісня, мистецтво. Зрадивши Мавку, Лукаш зрадив себе, свій дар, свою творчість. Та все ж таки в ньому прокинулася туга за прекрасним, найвищими людськими цінностями.

«Бояриня»

Драматична поема «Бояриня» тривалий час була заборонена в Україні. Написана в 1910 році, вона так і не вийшла друком за життя Лесі Українки. Востаннє надрукована 1929 року з вступною статею Михайла Драй-Хмари, ця поема не бачила світу майже три чверті століття. Вона не ввійшла ані в десятитомник творів Лесі Українки, виданий в часи «відлиги», ані в пізніше дванадцятитомне видання, не було про неї згадки й у роботах дослідників творчості Лесі Українки. Хоч у поемі «Бояриня» змальовано історичні події в Україні XVII ст., проте радянська цензура вважала її вкрай небезпечною.

Історична основа. У добу Руїни, коли давню козацьку славу руйнували зсередини чвари та міжусобиці гетьманів, а саму Україну розривали навпіл зазіхання Москви й Польщі, серед найдіяльніших прибічників відродження козацтва був полковник і наступний гетьман Правобережної України Петро Дорошенко. На початку гетьманування він провадив пропольський курс, та після підписання поляками й росіянами Андрусівського миру, що торкався в основному долі України, але не враховував інте-

реси українців, Дорошенко звернувся по допомогу до турків, а згодом, передавши Україну під відносно символічну зверхність Туреччини, проголосив себе гетьманом усієї України. Уже саме захоплення гетьманом Дорошенком, змалювання його як національного героя було неприйнятним для радянської цензури, крім того, поема «Бояриня» хоч і зверталася до подій XVII ст., проте викликала асоціації з історією України XX ст. Цими двома причинами можна пояснити заборону на її друкування.

Леся Українка не змальовує в поемі конкретні історичні події. Доба Руїни є лише історичним тлом, на якому виписано долі окремих людей, що потрапили під гніт складних політичних умов і обставин. У «Боярині» чітко окреслюються два мотиви: мотив національної пасивності-зради та мотив ностальгії. Молода українка *Оксана*, покохавши, виходить заміж за боярина *Степана*, батько якого був козацьким старшиною, та, присягнувши цареві, став московським боярином. Оксана разом із Степаном їде до Москви. Спочатку Оксана зовсім не боїться чужини: «Хіба ж то вже така чужа країна? Та ж віра там однакова...», проте й московський побут, і звичаї виявилися цілком відмінними від українських. Оксана сумує за Україною, через силу мириться з тими умовами, у яких має жити. Лише кохання до Степана, страх йому зашкодити змушують її виконувати дивні, незрозумілі для неї прохання: вдягатися по-московськи, весь час сидіти вдома, цілуватися із запрошеними в дім поважними боярами. Степан — син козака — стає вірним царським прислужником, бояриnăном Стьопкою. Щоб догодити цареві, іноді й тропака танцює, виправдовуючи себе тим, що діє заради інтересів України. Степан боїться навіть згадки про *Дорошенка*, забороняє Оксані приймати посланця з України, передавати грошей братчикам, писати листи. Він намагається переконати дружину в підступності Дорошенка, який звертається по допомогу до татар. «Татари там... татари й тут...» — дістає він у відповідь.

> А що ж? Хіба я тут не як татарка
> сиджу в неволі? Ти хіба не ходиш
> під ноги слатися своєму пану,
> мов ханові? Скрізь палі,
> канчуки...
> холопів продають...

Палка волелюбна Оксана не може жити в умовах «московської змори», коли поневолено людську особистість, зневажено гідність; в атмосфері несамовитого страху, доносів, національного гніту.

Аналізуючи поему «Бояриня», М. Драй-Хмара порушує таке питання: «...чи не перенесла Леся Українка ідей і настроїв, що живили її та її по-

коління, на постаті минулого України?» — і дає ствердну відповідь, розкриваючу алегоричність поеми та її образів. В особі Степана він убачає того українського інтелігента кінця XIX – початку XX ст., що, втративши почуття національного, відірвався від мас, від народу, перейняв чужу культуру, зрікшись своєї рідної. А в особі Оксани —інший тип інтелігента, який довго боровся за принцип національного самовизначення, сперечався, протестував, але так і не зміг вирватися на волю.

Згадка важкохворої Оксани про знайдену застарілу батькову іржаву шаблю, та аналогія з їхніми долями: «...отак і ми з тобою... зрослись, мов шабля з піхвою... навіки... — обоє ржаві...» підводить до *ідеї* твору. У поемі «Бояриня» Леся Українка рішуче засудила будь-які компроміси з ворогом, проголосила гасло збройної боротьби за обстоювання національних інтересів.

Микола Вороний 1871–1938 рр.

Доробок Миколи Вороного — міцна і надійна частка того підмурку, на якому повстане і вже повстає велична нова будівля — наша розкрилена духовність.
Г. Вервес

Микола Кіндратович Вороний (літературні псевдоніми Арлекін, Віщий Олег, Микольчик, Сиріус та інші) народився 6 грудня 1871 року в сім'ї ремісника на Катеринославщині (тепер Дніпропетровська область). Навчався в Харківському, потім у Ростовському реальному училищі, згодом — у гімназії в Ростові-на-Дону. Вірші почав писати ще гімназистом, захоплювався творчістю Т. Шевченка, театром М. Кропивницького, політичною літературою.

Через зв'язки з народницькими організаціями потрапив у поле зору поліції, йому заборонили вступати до університету, проживати в Петербурзі та інших великих містах. Тому з 1895 року Вороний навчався у Віденському університеті, потім у Львівському, працював режисером у театрі «Руська бесіда».

Вийшли друком збірки віршів «Ліричні поезії» (1911), «В сяйві мрій» (1913), «Євшан-зілля» (1917). «В революції 1917 року, — пише М. Вороний в автобіографії, — я брав дуже енергійну участь, особливо на початку (при моїй участі оганізовувалось перше ядро Центральної ради)».

Загибель УНР стала причиною виїзду за кордон. Змучений і виснажений, 1920 року Вороний емігрував до Варшави («їхав з неохотою, з мусу»). Там видав збірку поезій «За Україну» (1921). 1926 року повернувся до Києва. 1934 року Акимов (Егідес) — уповноважений секретно-політичного відділу ДПУ УРСР — виніс постанову про початок попереднього слідства в справі М. К. Вороного, якому інкримінували «контрреволюційну діяльність». М. Вороний під час допиту рішуче заперечував висунуті проти нього обвинувачення в належності до контрреволюційного підпілля. Спочатку особлива нарада колегії ДПУ УРСР ухвалила ув'язнити Вороного у виправтрудтабір строком на три роки, потім табори замінили на трирічне заслання в Казахстан, та, урешті-решт, на клопотання самого Во-

роного та його сина Марка — поета й публіциста — Судова трійка при колегії ДПУ УРСР зглянулася й замінила трирічне заслання в Казахстан висилкою на той же термін із забороною проживати в Україні, Білорусі, Московській та Ленінградській областях.

Якийсь час Вороний мешкав у Воронежі, згодом — на Одещині. Під час репресій заарештовано й розстріляно поетового сина — Марка Вороного. 7 червня 1938 року розстріляли й Миколу Вороного.

Про реабілітацію поета клопоталася президія правління Спілки письменників України. Після посмертної реабілітації М. Вороного 1989 року вийшли книги: «Вибрані поезії» (1959), «Твори», «Театр і драма» (1989).

Поетичний доробок Миколи Вороного близький за своїм ідейно-естетичним звучанням і значенням до творчої спадщини О. Блока, П. Верлена, Ш. Бодлера, К. Бальмонта.

Вороний обстоював засади символізму в українській літературі. «Треба брати від символізму найкраще. Любов (у широкім значенні), краса і шукання правди (світла, знання, початку чи «Бога») — це сфера символічної поезії, вона найкраще може про це оповісти». Готуючи 1901 року альманах «З-над хмар і долин», який змістом і формою мав наблизитися до «нових течій і напрямів європейських літератур», Вороний через «Літературно-науковий вісник» та приватні листи звернувся до багатьох українських письменників з таким закликом: «Увагу хочемо звернути виключно на естетичний бік видання.., хочемо уникати творів грубо реалістичних з щоденного життя, а натомість бажаємо трошки філософії (пантеїстичної, метафізичної, містичної навіть)», і далі зазначає: «штука чиста, без ідеї, не може бути — вона з нею складає одне ціле». Ця відозва була сприйнята українськими письменниками та критиками неоднозначно. Сергій Єфремов назвав цей лист маніфестом українського модернізму. Іван Франко в статті «Принципи і безпринципність», у «Посвяті Миколі Вороному», доданої до поеми «Лісова ідилія», звернувся до поета не як до ідейного ворога, а як до «друзяки давнього», «ідеаліста непоправного», закликаючи творити активне мистецтво, наснажене високими ідеями революції. На цю полемічну «Посвяту...» Вороний пише віршовану відповідь **«Іванові Франкові»** (1902), у якій роз'яснює суть своєї естетичної програми. Вороний як поет не закликає відмовитися від громадянських тем, він сам прагне бою з усіма тими, «що мляві, чи недужі, чи під укриттям сплять байдужі». Проте від тривалої боротьби, на його думку,

...серце може озлобитись.
Охляти може, зачерствіти,
зав'януть, як без сонця квіти.

Письменник радить прислухатися до того, чого прагне душа, позбутися пут, «що в їх здавен закута». Він за-

кликає писати відповідно до законів краси, а також стежити за законами творчості, адже поезія не визнає заборон і обмежень:

I хто Поезію — царицю —
Посміє кинуть у в'язницю?
Хто вкаже шлях їй чи напрямок,
Коли вона не зносить рамок?

М. Вороний проголошує своє життєве кредо митця й громадянина:

Моя девіза: йти за віком
І бути цілим чоловіком!

У вірші **«Vae Victis!»** (*Горе переможеним!* — лат.) автор звертається до змалювання трагедії людей свого соціального середовища, душі яких «жеруть» «змії гарпій проклятих, що звуться «навіщо», «куди».

Він порушує проблеми самотності людини в суспільстві, незахищеності, марності людського життя. Ліричний герой, утомлений, виснажений, кидає погляд назад, на пройдений життєвий шлях, розмірковуючи, задля чого жив, чого прагнув:

Ні, не марно я жив, —
Я боровся, шукав ідеала,
Мов свобідний орел,
Моя думка в просторах шугала...

Та вже в наступній строфі душевна розпука, песиместичне сприйняття світу беруть гору:

У гонитві даремній
Минули найкращі літа,
Мрії гасли, як зорі,
Вломились напружені крила...

Як зазначає Г. Верес, вульгарно-соціологічна критика полегшено трактувала все це зі знаком мінус — як занепадництво, індивідуалізм, декадентизм і т. ін. гріхи, не помічаючи, що саме в цих творах поет тужить за справжньою людиною, обурюється духовним завмиранням суспільства, показує трагедію сучасника, на зойк якого озивається його власна самотина.

«Блакитна панна» відкриває цикл «Гротески», який складається з десяти поезій. *Гротеск* — тип художньої образності, що відкрито й свідомо створює особливий — неприродний, химерний, дивний світ. У вірші «Блакитна панна» автор звеличує красу природи, розкриває єдність краси природи й мистецтва. Блакитна панна — Весна «у серпанках і блаватах», якій уся земля виспівує: «Осанна!», тривожить душу поета:

І уже в душі моїй
в сяйві мрій
В'ються хмелем арабески,
Миготять камеї, фрески,
Гомонять-бринять пісні
голосні
І сплітаються в гротески.

Новаторство Миколи Вороного виявилося в розширенні музичних можливостей українського вірша. «Я писав не так од образу, як од звуку» — зазначав він. Джере-

лом його поезії є мелос, мелодія. Поет вдається до різноманітних віршових розмірів, часто комбінує їх в одному творі, «переплавляє» слово в музику, проте піклування про музикальність у Вороного не обмежується метричною стороною, він дбає й про різноманітність строфічних побудов, що зокрема відбито й у згаданій поезії.

У творчості Вороного органічно поєднувалися найкращі традиції європейської лірики з новаторськими пошуками. Його інтерес до філософського осмислення тем тогочасного життя супроводжувався ускладненістю поетики. Творчість поета тривалий час розглядали в основному у вульгарно-соціологічному ключі, йому закидали «модернізм» і «буржуазність».

Аркадій Добровольський репресований 1937 року, Іван Ле, яких допитували як свідків у справі Миколи Вороного, оцінили творчість поета як «буржуазно-естетську і націоналістичну», а його самого назвали «трубадуром націоналістичної контрреволюції». Ці «свідчення» фігурують в обвинувальному висновку.

Сьогодні страшні ярлики знято, і творчу спадщину Миколи Вороного як талановитого поета-новатора, перекладача, критика, мистецтвознавця, публіциста повернуто українському читачеві.

Олександр Олесь (Олександр Іванович Кандиба) 1878–1944 рр.

Олесю не довелося завойовувати своєї поетичної слави. Вона сама прийшла до нього на другий день після виходу з друку першої книжки його поезій.

Микола Зеров

Олександр Кандиба народився 5 грудня 1878 року в с. Крига (Білопілля) на Сумщині. Батьківський рід походив із чумаків, материн — з кріпаків. Навчався спочатку в рідному містечку, потім у Дергачівській хліборобській школі на Харківщині, де почав друкувати свої вірші українською та російською мовами в рукописному журналі «Комета». Вирішальним у творчій біографії поета став 1903 рік, коли майбутній поет вступив до Харківського ветеринарного інституту і йому пощастило побувати на відкритті пам'ятника Іванові Котляревському, де зустрівся з Борисом Грінченком, Михайлом Коцюбинським, Лесею Українкою. Та зустріч справила на поета-початківця незабутнє враження й визначила його подальший творчий шлях, а заборона українського слова, знущання з національних символів, традицій, культури обурювало й спонукало до боротьби за права українського народу і його культури. Становлення Олеся як поета, розквіт і нечуваний злет його творчості припадає на буремні роки Першої російської революції, на яку він працював натхненно й самовіддано, перекладаючи українською мовою «Варшав'янку» («Хмари зловіщі нависли над нами»), «Марсельєзу» («Над залитою кров'ю зем-

лею»), «Сміло у ногу рушайте». Одна за одною з'являються й збірки його поезій. 1907 року вийшла перша книжка Олеся — «З журбою радість обнялась», що принесла славу молодому поетові, згодом вийшли друком нові збірки (їх поет позначав римськими цифрами) — «Поезії. Книга ІІ» (1909), «Поезії. Книга ІІІ» (1911), «Драматичні етюди. Книга IV» (1914), «Поезії. Книга V» (1917).

Після революції 1917 року Олександр Олесь, зазнавши гірких розчарувань, опиняється за кордоном (1919). Життя в еміграції (Будапешт, Відень, Берлін, Прага) стало трагедією для поета. Настрої пригніченості, нудьги й самотності наповнюють першу його «закордонну» збірку віршів — «Чужиною» (Відень, 1919). Неодноразово поет поривався повернутися в Україну, та голодомор 1933 року, арешти й розстріли української інтелігенції стримували його. Останні роки й дні життя Олеся були потьмарені фашистською окупацією Праги, важкою хворобою. Та остаточно підітнула поета звістка про загибель у фашистському концтаборі Заксенхаузені сина Олега. Помер Олександр Олесь 22 липня 1944 року, похований на Ольшанському цвинтарі в Празі.

Олександр Олесь — один з найвизначніших ліриків XX ст. Його поезія, надзвичайно мелодійна, сповнена загадкових ритмів, тонів, завдяки свіжості поетичних образів, плавності та легкості вірша, сміливості деяких прийомів розширила тематичний і стильовий діапазони українського художнього слова.

Олександр Олесь, ніжний і чутливий, заглиблений у себе, у внутрішній світ своїх ліричних героїв, збагатив світову літературу найяскравішими перлинами інтимної лірики. На творчість молодого письменника мали неабиякий вплив пошуки неоромантиків і символістів. Михайло Грушевський назвав Олеся «найсильнішим представником українського символізму», письменнниця Христя Алчевська — «українським Гейне». Сам поет у листі до дружини зазначав: «Аж ніяково робиться. Протилежні по напрямках і літературних тенденціях про мене пишуть так прихильно, і кожний вважає за свого». У ранніх віршах молодий Олесь виявив себе як поет особистих переживань, але пізніші його твори засвідчили прагнення митця служити своєму народові, громадським потребам часу й суспільства. Народну славу поетові принесли поезії періоду революції 1905–1907 рр. Революційні символіка та гасла, заклики до боротьби, готовність служити народові — усе це звучить на повний голос у творчості письменника в цей період.

Биймо у дзвони, кличмо до зброї,
Скиньмо з народу гнітюче ярмо!
Хай ми поляжем в кривавому бої,
Смертю своєю життя ми дамо:
Щастя і долю,
Землю і волю,
Волю рабам,
Рівність братам!

(«Пісня селян»)

Назва першої збірки Олександра Олеся «З журбою радість обнялась» виявилася пророчою й для його життєвої, і творчої долі. Молодий поет захоплювався контрастами, боротьбою в природі й душі людській («щастя-мука», «журба-радість», «сміх мішма з слізьми»). Р. Радишевський зазначає: «Журба і радість — ці два стани людських почуттів, переживань і настроїв — ...стали ідейно-емоційною домінантою всієї Олесевої творчості. Вони відбивали і суспільні контрасти доби, і загальнолюдські почування: любов і ненависть, окрилення й згасання, надію й зневіру, страждання й бадьорість духу. Трагічне й ліричне злилось тут воєдино; контрасти й антитези, найбільш притаманні метафоричній поезії бароко, знайшовши нове життя на початку XX ст., нуртували в Олесевих рядках».

З журбою радість обнялась...
В сльозах, як в жемчугах мій сміх,
І з дивним ранком ніч злилась,
І як мені розняти їх?!

Життя для Олеся — це взаємозв'зок контрастів й антитез, химерне їх переплетіння. Поезія **«З журбою радість обнялась»** — яскравий зразок неоромантичної лірики. Емоційна насиченість вірша, місткість образів, риторичні запитання в поєднанні з ритмомелодійними особливостями: мінорною інтонацією, уповільненим ритмом — навіюють особливий настрій, сприяють філософським роздумам. Яскраво неоромантичним є й протиставлення в поезіях Олеся реального життя мріям і сподіванням. Воно лежить в основі художнього світу інтимної й громадянської лірики поета.

Музикальні, сповнені «моцартської легкості» ліричні твори Олеся чарами слова й музики торкаються найпотаємніших струн людської душі. Його поезії віддавна привертали увагу композиторів, як-от: М. Лисенка («Сміються, плачуть солов'ї», «Айстри», «Гроза пройшла... зітхнули трави»), К. Стеценка («Сосна»), Я. Степового («Не беріть із зеленого лугу верби»), С. Людкевича («Тайна») та ін. Близько 80 композиторів поклали на музику Олесеві поезії, створивши більше двох сотень музичних творів.

Справжнє загальнонародне визнання приніс поетові вірш **«Чари ночі»**. Це симфонія звуків і барв, породжена красою природи й людських почуттів; читач сприймає її як гімн юності, оду коханню. Краса весняної ночі та найпотаємніші почуття людини злиті воєдино, гармонійні, чисті:

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
«Цілуй, цілуй, цілуй її, —
Знов молодість не буде...

Лови летючу мить життя!
Чаруйсь, хмілій, впивайся
І серед мрій і забуття
В розкошах закохайся...»

У цих напрочуд мелодійних рядках відбиті епікурейські поетові погляди на життя («Гори! Життя — єдина мить»), а значить, потрібно отримувати задоволення, жити заради насолоди, втішатися, закохуватися, горіти, залишивши «на мент єдиний» «свій сум, думки і горе». Втіленню провідної думки твору підпорядковані ритмомелодійні й виражальні засоби: динамічна ритміка, окличні речення, імперативність висловлювання, асонанси, алітерації.

Своєрідною одою коханій жінці є поезія «Любов» (**«О, не дивуйсь, що ніч така блакитна...»**). У поезії відбиті переживання закоханого юнака, глибокі й щирі, як і саме кохання. Пейзаж також підпорядкований розкриттю внутрішнього світу ліричного героя: і ніч блакитна, і пахощі квітів, і зорі на небі — усе живе, усе персоніфіковане, усе розділяє кохання юнака й радіє зустрічі з коханою. Природа суголосна почуттям юнака: як тільки кохана піде — «блакитна ніч» стане хмарною і

... хмарна ніч проплаче аж до ранку
Дощем рясних невтішних сліз...

Одразу ж після виходу першої Олесевої збірки дехто з критиків зарахував письменника до продовжувачів традицій Шевченка. Справді, Олесь, як і Кобзар, «ставить своє слово на сторожі рабів німих, бере на себе обов'язок будити сплячих, вести «на гори» духовно сліпих і темних, підтримувати слабодухих, без честі осміяних з каліцтва» (Р. Радишевський). Заклик до свободи, національного відродження звучить у поезії «Лебідь», написаній 1917 року. Не коритися, підіймати народи, закликати їх до боротьби, вести за собою у світ «вольний, новий» — ось завдання поета. Його зброя — поетичне слово.

Заклик до поетичного слова бути мечем і сонцем звучить у поезії Олеся **«О слово рідне! Орле скутий»**.

О слово! будь мечем моїм!
Ні, сонцем стань! вгорі спинися,
Осяй мій край і розлетися
Дощами судними над ним.

Поет прекрасно усвідомлює, що дорога до художнього ідеалу — краси — та життєвого — свободи — терниста й складна. Слово, пісня має осяяти рідний край, збудити народ, підняти на боротьбу й вести до найвищої мети, найзаповітнішої мрії — вільного національного розвою.

Олександр Олесь відомий не лише як лірик. Його книжка «Драматичні етюди», що побачила світ 1914 року, стала новаторською. У них ще яскравіше, ніж у ліриці, Олесь виявив неоромантичну концепцію. В основі

драматичних етюдів і поем Олеся лежить фольклорно-міфологічний матеріал. У драматичному етюді **«По дорозі в казку»** автор протиставляє сіру буденщину високим пориванням людини.

Головний герой, як і легендарний Данко, намагається вивести юрбу безвольних людей з темного лісу в напрямі сонячної країни. Він єдиний може розпізнати дорогу по червоних маках, що виросли з крові його попередників. Ще недавно сам слабкий і безвольний, об'єкт кпинів і жартів натовпу, він знаходить у собі сили простувати до омріяного майбутнього, проламувати шлях юрбі, вести людей за собою. Та от, за кілька кроків до мети, на мить занепадає духом, упускає у своє серце сумнів — і втрачає віру людей у себе й перемогу.

Драматичний етюд «По дорозі в Казку» — глибоко алегоричний, символічний твір. Драматург порушує низку філософських, етичних, соціально-національних проблем, зокрема проблему натовпу й вождя, віри, національного відродження.

Ми не можемо встановити місце, час, дії, національність дійових осіб, які майже абстрактно узагальнені: *Він, Юрба, Дівчина*. Проте ні в кого не виникає сумнівів, що йдеться про сучасну авторові дійсність.

Деякі з критиків уважають фінал п'єси песимістичним, але ж браму до омріяної Казки таки відчинено. І зробив це маленький хлопчик — символ нового покоління, за яким майбутнє. Олесь створив дивну казку й сам вірив, що народ прокинеться від вікового сну, а рідний край буде звільнений. Утім, поет розглядає й ще одну важливу проблему: вождь, пророк, поводир не має права на зневіру, на сумніви, бо веде за собою людей. Йому гнівно дорікає за це Дівчина:

«Устань і вислухай мене. Я, може, цього більш ніколи вже казать не стану... Ти вів юрбу... Ти розривав кущі тернові. Ти зламував дуби столітні, ти з левами поводивсь, як із псами. Ти вів нас в світлу Казку. Ти нам пророкував, і ми в словах твоїх пророчих у той же впевнювались день, ти був найдужчий від усіх... Я йду назустріч сестрам і братам. Вони вітають ранок. Ранок! Ти засвітив його і сам безсило погасаєш!»

Олесь-митець, Олесь-громадянин також іноді вагався й утрачав віру. Влучно підмітив М. Жулинський: «...як часто митець розпинає себе на хресті сумнівів і розчарувань! Дійсність повсякчасно вносила дисгармонію і в його особисте життя, і в ті вимріювані, сповідувані ідеали, в ім'я здобуття яких він творив і жив».

Проте в двобої з жорстокою реальністю Олександр Олесь здобув-таки перемогу, премогла його віра. Так, поет не повернувся з еміграції

додому, бо спиняли відомості про голодомор, переслідування та винищення інтелігенції; він не дожив до вільної незалежної України. Однак він став одним з тих, хто торував дорогу в майбутнє, завдяки кому Казка наблизилася до нас.

Микола Костьович Зеров 1890–1937 рр.

Тяжка українська доля привела Миколу Зерова, як і багатьох наших культурних діячів, на Голгофу сталінських катувань... його доля відбиває трагедію цілого покоління.

В. Брюховецький

Народився Микола Костьович Зеров 26 квітня 1890 року в містечку Зінькові Полтавської губернії в сім'ї вчителя двокласної школи.

Після закінчення Київської гімназії навчався на історико-філологічному факультеті університету св. Володимира. По закінченні його вчителював в Златопільській гімназії.

З 1917 року очолює секретаріат педагогічної ради 2-ої української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства в Києві. Саме в цей період, період загального національного піднесення, починає працювати як науковець, літературний критик, поет.

З 1919 року — професор Київського архітектурного інституту, викладає історію української культури.

У 1920 році виходять у світ книги «Антологія римської поезії», «Нова українська поезія», які уклав М. Зеров, у 1922 році — збірка «Сонети і елегії», присвячена академікові Сергію Єфремову.

1924 року виходять друком збірка «Камена», монографія «Леся Українка», історико-літературний нарис «Нове українське письменство». Натхненно читає лекції, веде різноманітні курси з літератури, бере активну участь у літературному житті Києва, стає лідером угруповання неокласиків, до якого входять «П'ятеро з Парнасу»: М. Зеров, М. Рильський, М. Драй-Хмара, П. Пилипович, О. Бургардт та інші представники інтелігенції.

У 1926 році виходить книжка літературознавчих праць «До джерел».

1 вересня 1934 року Миколу Зерова усунено від викладання в університеті, щоправда, на два місяці залишено на науковій роботі кафедри.

1 листопада 1934 року Миколу Зерова за наказом ректора остаточно звільняють з університету без будь-яких пояснень.

27 січня 1935 року в Пушкіні, під Москвою, його заарештовано, потім переправлено до Києва. М. Зерова засуджують за сфабрикованою справою про буржуазний націоналізм на десять років і через ленінградський пересильний пункт відправляють на Соловецькі острови.

19 вересня 1937 року — дата останнього листа, який одержала дружина письменника.

3 листопада 1937 року Миколу Зерова розстріляли.

Літературна спадщина Миколи Зерова має велике значення в історії української літератури. Вона є документом епохи. Поетична творчість Зерова формувалася в екстремальний час існування української нації й була спрямована на загальнолюдську культуру світової цивілізації.

Серед творів М. Зерова є і сонети, і олександрійські вірші, і елегійні диптихи, що дійшли до нас з глибини віків. Поет використовує античні та біблійні образи, переосмислює довкілля, зазирає в тривожне майбутнє.

За життя поета друком вийшла тільки одна збірка його віршів — **«Камена»** — лише мала частка його поетичного доробку. Пізніше Микола Зеров значно розширив і доповнив збірку, але видати, на жаль, не зміг.

Книжка «Камена» принесла авторові велику славу. Сам же Зеров, як згадують його сучасники, скептично ставився до своїх віршів, зневажливо називав «сухарями», про власні набутки іронічно писав у третій особі: «До драм, оповідань і доносів не причетний. Найтяжче даються йому поезії».

Збірка «Камена» складається з трьох розділів: «Самотній мед» (сонети); «Media in barbaria» (лат. посеред варварів) (олександрійські вірші); «Римляни» (переклади з римських поетів).

Античність, яку обожнював поет, показує гуманістичну сутність у світлих, ясних образах. Сонети **«Соломея»**, **«Навсікая»** символізують два світи: хижий і мстивий та чистий і радісний.

Соломея — біблійний персонаж, Іродіадина дочка. Юна, проте сповнена злоби, витвір страшної влади, де «все в крові — шоломи і тіари». За бажанням Соломеї страчено Івана Хрестителя. Пора революції породила чимало соломей, які бажали крові й нищення, попри їхню молодість. Цій жорстокості поет протиставляє інший жіночий образ, образ, що є втіленням краси й гуманності античності.

Поет промовляє захоплено:

> Душе моя! Тікай на корабель,
> Пливи туди, де серед білих скель
> Струнка, мов промінь,
> чиста Навсікая.

Навсікая є уособленням краси молодості, її чистих поривань, радостей життя, людяності. Вона наче концентрує гуманність і красу, любов до життя самої античності — колиски культури Європи.

Сонет написано 1922 року, в період української руїни й безкультур'я. Поет намагається вславити силу радості, молодості, що є одвічними цінностями людства. Микола Зеров був переконаний, що саме вони врятують світ.

Джерелом сонету **«Тесей»** також є античні міфи. *Тесей* — один з героїв Стародавньої Греції. Відомий його подвиг — перемога над потворою Мінотавром на острові Криті. За допомогою клубка ниток, який дала йому закохана царівна *Аріадна*, він пройшов углиб знаменитого Лабіринту і, убивши страховисько, вдало вибрався звідти по нитці. Повертаю-

чись до Афін, він узяв із собою Аріадну, проте був змушений покинути її на острові Наксосі. Царівну знайшов бог Вакх, і вона стала його дружиною. Богиня Афродіта подарувала Аріадні шлюбний вінець, що з часом перетворився на сузір'я.

Ці відомості з грецьких міфів і лягли в основу сонету М. Зерова. Епіграф латиною *«Зрадливий та підступний Тесею!»* поет також узяв з вірша давньоримського автора Овідія «Фасти» («Календар»).

Перед велінням Бога безпорадний,
Закоханий у панцир свій і спис,
Енеїв син у жертву їм приніс
Свою любов і серце Аріадни.
Його повів геройства клич принадний,

Берло і меч, і біг прудкий коліс,
І під вітрилом чорним він повіз
Всю душу і всю кров на подвиг ратний.

Та до кінця повитих горем днів
Не міг забути він прозорих снів
Егейських вод і золотої Крити.

І перед смертю, мов німий докір,
Все увижав седмицю білих зір —
Золототканий пояс Афродіти.

Поет промовляє до людського серця, поетизує відмову від кохання й особистого щастя заради «геройства кличу», «подвигу ратного». Автор стверджує про перевагу людського над геройством, пріоритет щастя, чистих почуттів. Німим докором на схилі літ Тесею стають сім золотих зірок сузір'я Північна корона, які нагадують про втрачене кохання й нездійснене щастя.

До сонету **«Діва»** М. Зеров подав такий коментар: «Астрая — Діва — Правда, що з кінцем золотого віку залишила землю і відтоді сяє на небі сузір'ям Діви. Колос — головна зоря в сузір'ї Діви».

Сонет прославляє «золотий вік». Той час, коли не було воєн між людьми, розбрату. Поет стверджує, що сузір'я Діви — це зорі згоди, миру, злагоди, добра. Недаремно ж Діва з'являється на небі травневими ночами, коли все зеленіє й цвіте, наповнюється життєвої енергії. Коли ж на землі почалися війни, пролилася кров, «пречиста і свята» Діва покинула землю:

І пролилася кров. Дзвенить сурма,
Ступає віл під тягарем ярма,
І землю грішну кидає Астрая.

Лиш по весні в далеких небесах
Сріблиться золотом її кирея,
І згоди Колос світиться в руках.

У сонеті **«Pro domo»** (лат. — *на власний захист, в оборону*) М. Зеров майстерно, чітко й послідовно висловив своє розуміння відчуття поезії:

Класична пластика і контур
строгий,
І логіки залізна течія —
Оце твоя, поезіє, дорога.

Леконт де Ліль, Жозе Ередіа,
Парнаських зір незахідне
сузір'я
Зведуть тебе на справжні
верхогір'я.

Олександрійські вірші присвячені переважно також вічним темам: мистецтва й природи («Аристарх», «Овідій», «Емії Ламія», «Возовиця», «Вечір», «В степу»).

Давньоримські та середньовічні традиції відгукується в рядках цих поезій. Думки поета плавні й злагоджені. Це злагода мудрості. М. Зеров спирається на тисячолітні традиції й образи Вергілія, Овідія, Горація.

Поезія **«Аргонавти»** присвячена М. Рильському. Символічна назва цього вірша. Вона походить від найменування мандрівників, які пливли в Колхіду на кораблі «Арго» по золоте руно.

Зміст символу — відважні мореплавці, відкривачі нових земель і просторів. Саме з ними порівнює автор митців, котрі прагнуть творити нове, справжнє, гуманістичне мистецтво XX ст.

Перекладацька діяльність М. Зерова, що почалася виданням у 1920 році «Антології римської поезії», знайшла своє продовження в збірці «Камена» у розділі «Римляни» й тривала до останніх днів.

Серед перекладених М. Зеровим творів філософська поема Тита Лукреція Кара «Про природу речей», поезії Катулла, поема Вергілія «Буколіки», «Георгіки», «Енеїда», твори Горація, Овідія, сатира Ювенала та інші твори римської літератури.

Перекладав М. Зеров також твори європейських авторів: Дж. Байрона, Ф. Петрарки, П. Беранже, П. Ронсара, Ш. Бодлера, О. Пушкіна, Ю. Лермонтова та інших.

Микола Зеров також досліджував творчість багатьох українських письменників, від класиків — Анатолія Свидницького й Пантелеймона Куліша — до сучасників — В. Винниченка, П. Тичини, В. Еллана-Блакитного. Його історико-літературна та критична спадщина становить гордість української літературознавчої науки XX ст.

Степан Васильченко (Степан Васильович Панасенко) 1879–1932 рр.

Талант мужності й талант співчуття, без яких не буває справжнього письменника, Ви-

щою мірою був притаманний цій людині, виявляючись і в творчості, і в життєвих вчинках.

Олесь Гончар

Народився Степан Васильченко 8 січня 1879 року в мальовничій Ічні на Чернігівщині в бідній селянській родині.

У 1886 році вступив до Ічнянської п'ятирічної школи, де за старанне навчання здобув право залишитися на два роки при школі стипендіатом для підготовки до екзаменів у вчительську семінарію. У 1895 році вступив до Коростишівської вчительської семінарії, де навчався протягом трьох років.

У 1904 році вступив до Глухівського вчительського інституту, проте за два з половиною роки полишив навчання й став учителювати в школі: спочатку на Полтавщині, а потім — на Донбасі, де його безпідставно заарештовують і тримають півтора року в Бахмутській тюрмі.

У 1908 році виходить на волю, повертається в Ічню, цілком віддається літературі.

З 1910 року С. Васильченко працював журналістом у Києві.

Коли почалася Перша світова війна, письменника мобілізували на фронт. Він перебував на передових позиціях, командуючи саперною ротою. У 1917 році був демобілізований через хворобу.

У 1921—1928 рр. працював учителем української мови та літератури Київської школи № 61 ім. І. Франка, керував драматичним гуртком, шкільною літературною студією. Водночас займався літературною діяльністю.

11 серпня 1932 року смерть обірвала життя С. Васильченка. Похований письменник у Києві на Байковому цвинтарі.

Літературна спадщина С. Васильченка досить багата й різноманітна. Він виступав майже в усіх жанрах: вірші, повісті, новели, казки, поезії в прозі. Працював також у галузі критики, писав публіцистичні статті, рецензії. Є в нього переклади з російської мови. Та найяскравіше талант письменника виявився в жанрі новели.

Тематика творчості С. Васильченка різнопланова. Провідними темами його творів є показ життя села, трагедія народних талантів, життя школи, дітей.

У літературному доробку С. Васильченка чимало творів, у яких висвітлено роль мистецтва в суспільному житті, розповідається про трагічну долю талановитих людей з народу.

Такою є повість «Талант», уперше надрукована в 1924 році. У найповнішій чорновій редакції твір мав підзаголовок «Про дні, що минули».

Тема повісті була близькою для автора. Письменник зазначав: «Для своєї творчості я брав свідомо сюжети з близького мені життя...»

У повісті «Талант» ідеться про трагічну долю обдарованих людей, які в умовах самодержавного ладу приречені на загибель. Самогубство талановитої селянки співачки *Тетяни* — це не лише втрата молодої дівчини, а й загибель таланту. І винні в цьому експлуататори. Така основна *ідея* твору.

Цікавою є *композиція* твору. Автор уже на початку подає розв'язку твору — смерть головної героїні. Такий художній прийом він застосовує для то-

го, щоб відповідно налаштувати читача, підготувати його до сприймання мінорної оповіді. Таке саме завдання має епіграф до повісті, який письменник узяв з газетної хроніки.

Твір складається з 15 розділів. Кожен розділ, незважаючи на спільний сюжет, нагадує маленьку новелу. Після розв'язки йде експозиція повісті, яка охоплює перші шість розділів. Зав'язка твору — приїзд до панського маєтку гостей з міста. Кульмінація — сутичка Тетяни з попом у церкві. Розв'язкою є смерть талановитої співачки.

У повісті «Талант» дві сюжетні лінії, які між собою переплітаються. Перша — змалювання життя молодих сільських учителів, оповідача й Андрія Марковича. Друга, головна, — показ трагедії талановитої дівчини Тетяни, доведеної попом і панами до самогубства.

Велику композиційну роль у творі відіграє діалог. За його допомогою розвивається дія, розкриваються людські характери, індивідуалізується мова персонажів. Діалог у С. Васильченка динамічний, експресивний.

С. Васильченко — майстер портрета. Він стисло зображує зовнішність своїх персонажів, як правило, акцентує увагу на тих штрихах, які відіграють певну роль у розкритті характерів дійових осіб.

Письменник широко використовує в повісті пейзаж. Опис природи допомагає авторові підкреслити чи відтінити душевний стан своїх героїв. Пейзажі повісті надзвичайно поетичні, деякі мають алегоричний характер.

Твір починається й закінчується картиною осені. Тільки значення цих описів не однакове. У першому випадку позолочене осіннє листя передає дещо сумний настрій, який відповідає переживанням учителя-оповідача. В епілозі ж образ осіннього листя викликає в письменника нелегкі роздуми, символізує важку долю народних талантів.

У творчому доробку С. Васильченка є ряд гумористичних та сатиричних творів: «Роман», «Свекор», «В темряві», «На перші гулі» та ін. Серед них особливо виділяється оповідання **«Мужицька арихметика»**. Літературознавці справедливо називають його перлиною української літератури, «найвищим здобутком Васильченка-реаліста» (В. Олійник).

Уперше, у 1910 р., оповідання було надруковане під назвою «Голодному й опеньки — м'ясо», потім, у 1911 р., з'явилося в збірці «Ескізи» під назвою «Мужицька арихметика».

В основу цього твору покладено гострий соціальний конфлікт між сільською біднотою і паном. Сюжет не складний. На прохання селян дати їм почитати якусь книжку «про волю та

про землю» пан дає старий задачник з арифметики. Так він хотів посміятися з малописьменних селян. Проте селяни самі відкрито глузують з монопольщика. Це він, пан, зазнає моральної поразки в сутичці з бідняками.

Сюжет оповідання напружений, дія розвивається швидко. Експозиція знайомить читача з головним персонажем, панком-лібералом *Василем Івановичем*, і хурщиком *Антоном*. Зав'язка твору: пан навмисне дає задачник замість цікавої книжки, щоб посміятися з селян. Розвиток дії — своєрідний розгляд селянами задач із підручника арифметики. Кульмінацією є запекла суперечка між паном і селянами про те, як треба розуміти задачник. Розв'язка — моральна поразка пана в конфлікті.

«Мужицька арихметика» має багато спільного із жанром драматичного твору. Діалоги й полілоги в оповіданні експресивні, розгорнуті. Авторських описів у творі дуже мало.

В оповіданні С. Васильченко майстерно використовує сатиру й іронію (у змалюванні пана Василя Івановича) та добродушний гумор (селяни). Головним джерелом комічного у творі є невідповідність між метою і засобом її досягнення. Пан хотів поглузувати з бідняків, та залишився осміяним сам.

С. Васильченко використовує в оповіданні доброзичливу усмішку, малюючи образи селян, і злу іронію та гнівний сарказм, створюючи образ монопольщика.

Письменник показав, як під впливом подій пробуджується село, як зростає свідомість народу. Селяни мають повне право на землю — така *основна думка* твору. Автор та його герої вірять у те, що прийде нове життя. Оповідання С. Васильченка має оптимістичний характер.

Новела **«Чайка»** є одним з найкращих творів письменника. В «Історії української літератури» про цей твір сказано так: ««Чайка» — це шедевр, у якому майстерність художнього синтезу досягає у Васильченка, може, найвищого рівня. Як у казках, піснях і думах народних, образ матері переростає в глибинний і місткий художній символ».

Новела «Чайка» спочатку мала назву «Мати». Під новою назвою новела була надрукована в 1930 році. У новелі «Чайка» письменник розкриває, як зазначають критики, важливий соціально-історичний процес — зростання свідомості селян, їхню участь у революційних подіях під впливом боротьби робітників у містах. С. Васильченко розкриває цей мотив у поєднанні з мотивом ролі слова, поезії Тараса Шевченка.

Брати Коваленки «шукали долі» в місті. Звідти вони привезли разом з творами Т. Шевченка тверду віру

в те, що «іде правда на землю». Характерною особливістю новели є те, що саме через портрет Кобзаря розкривається любов матері до синів, розуміння нею справедливості їхньої боротьби. Мати береже портрет, захищає від злого дівера, прибирає в рушник, розмовляє з ним довгими осінніми вечорами. Поет ніби оживає, стає активним учасником подій, образом новели.

Стара *Ковалиха* — центральний образ твору. Це перша жінка-селянка початку XX століття, яка розуміє сенс і зміст того, що відбувалося довкола. Вона розуміє справедливість справи синів, прагне всіма силами допомогти їм, полегшити їхні страждання.

Ці події подані в новелі через сприймання головної героїні — матері, що чайкою тужить за синами. Весь твір — це мов «один вибух чуття», один спогад старої Ковалихи. Новела починається й закінчується сценою: одинока мати сидить у холодній хаті перед портретом Шевченка. Завдяки цьому в новелі, як зазначають критики, чітко виступають провідні стильові особливості творів С. Васильченка: задушевність, ліризм, глибоке проникнення у внутрішній світ героїв. Про ці ознаки добре сказав Олесь Гончар: «Поезія оповідань Степана Васильченка в їхній людяності. Стиснуті, емоційно наснажені, вони відзначаються теплотою, душевною інтонацією, тонким психологізмом, внутрішньою делікатністю й совісністю».

Архип Юхимович Тесленко 1882–1911 рр.

Так хочеться жити і жити, доки і сонце світитиме. Все старе згасне, настане нове життя колись...

А. Тесленко

Народився Архип Юхимович Тесленко 2 березня 1882 року в селі Харківцях Лохвицького повіту на Полтавщині в бідній селянській родині.

У 1894 році після закінчення Харківецької церковно-парафіяльної школи вступив до місцевої церковно-вчительської школи, готуючи себе до вчительської роботи. Писати почав спершу російською мовою, а потім українською.

З 1897 року почалося його трудове життя: спочатку на поденщині в сільських багатіїв, потім «писарчуком» у волосному управлінні в Лохвиці.

У 1899 році розпочав службу в Лохвицькій нотаріальній конторі.

З 1902 року бере участь в аматорському драматичному гуртку, грає ролі в спектаклях «Невольник» (М. Кропивницького), «На дні» (М. Горького) та ін.

У 1903 році написана драма «Не стоїть жить», а 1904 року з'являються перші оповідання Архипа Тесленка, які склали рукописну збірку («Хуторяночка», «За пашпортом», «Маруся», «Мати», «Дід Омелько»).

У 1905 році пішов пішки до Києва, маючи намір здати до друку збірку своїх творів. Проте йому

відмовили, цього ж року А. Тесленка заарештовано за пропагандистську роботу, але через недостатність доказів через 37 днів звільнено. Рятуючись від переслідувань, письменник тікає до Києва й живе понад два роки нелегально.

У Києві А. Тесленко написав оповідання «Радощі», «Школяр», «У схимника», «Любов до ближнього», «Наука». У газеті «Громадська думка» від 15 лютого 1906 року надруковано перші твори письменника — оповідання «Радощі», «Школяр», «Любов до ближнього», «У схимника», а в журналі «Нова громада» — «За пашпортом», «Хуторяночка», «Мати».

На початку жовтня 1906 року Архипа Тесленка разом з іншими членами Харківецького революційного гуртка заарештовано; до 26 грудня 1908 року він пробув на засланні. У 1909 знову відбуває два тижні арешту.

28 червня 1911 року Архипа Тесленка не стало. Поховали його на цвинтарі в рідному селі.

Герої творів Архипа Тесленка — прості люди, переважно бідні селяни, наймити, іноді вчителі, проте це інтелектуальні особистості, що роздумують над життям, над смислом власного буття, намагаються збагнути причини свого горя. Часто персонажі — це люди самотні, які не мають однодумців.

В оповіданні **«Школяр»** А. Тесленко глибоко розкрив трагічну долю селянського хлопця, мрії якого про освіту виявилися нездійсненними.

Окремі герої Тесленкових творів потрапили у безвихідь, від якої один крок до трагедії. Таким є *Петро Гнатюк* з оповідання **«Поганяй до ями!»**, який гостро відчуває соціальну несправедливість. Він стає непримиренним до дійсності, заступається за своїх друзів-наймитів і потрапляє до в'язниці. Урешті-решт Петра таки виправдали й відпустили на волю, але його здоров'я підірвалося. На лікування не було коштів. Почуття приреченості, ненависті до панів, до нестерпного життя штовхають героя на самогубство.

Твором, у якому з найбільшою повнотою показані життєві спостереження, погляди А. Тесленка, є повість **«Страчене життя»**. У ній письменник зобразив правдиві картини дійсності й типові людські характери того часу.

Конфлікт у повісті «Страчене життя» відзначається гостротою і має соціальний характер. Він полягає в сутичці освіченої селянки, котра прагне працювати для народу, з носіями хижацької моралі. Розв'язується конфлікт трагічно — головна героїня *Оленка* гине.

Сюжет повісті «Страчене життя» побудований на реальних фактах. Основою його стала трагічна доля Зінаїди Яківни Страй, двоюрідної сестри А. Тесленка. Переконавшись у неможливості відстояти правду, дівчина покінчила життя самогубством, кинувши на адресу лицемірних лохвицьких «меценатів» гнівне обвинувачення: «Залишаю тиранам тиранствувати».

А. Тесленко в повісті «Страчене життя» самогубством Оленки засу-

див суспільство, у якому панують гнобителі, честолюбці й лицеміри, а чесні, правдиві люди гинуть.

Письменник зумів змалювати глибоко правдиві картини життя села, розкрити його суперечності й створити типові характери тієї доби. Представникам хижацького світу буржуазії, панства й духовенства письменник протиставляє чесних, працьовитих, високоморальних людей з народу.

Повість захоплює своєю мовою. Вона близька до народної: і синтаксичними конструкціями, і інтонаціями, і навіть окремими словами наближається до розмовної мови селян. У творі кожен герой розмовляє своєю мовою, що характеризується будовою фраз, фразеологією, лексикою. Репліки дійових осіб виразні, місткі. Чимало фразеологізмів, які роблять мову яскравішою, підкреслюють певні риси характеру персонажа.

Образність мови зумовлена характером розповіді. У повісті немає вишуканих тропів, усі вони звичайні, як правило, фольклорного походження.

Система тропів і мовностилістичні засоби в повісті «Страчене життя» підпорядковані реальному зображенню людських характерів і обставин життя.

Архип Тесленко був яскравим представником критичного реалізму в українській літературі початку XX ст. Письменник, як зазначено в академічній «Історії укранської літератури», «розвиваючи прогресивні традиції прози XIX ст., подав у своїх творах нові типи, нові характери і конфлікти, що постали на селі в роки революції і жорстокої реакції, подав гранично ясно і точно. У цьому самобутність його таланту».

Володимир Винниченко 1880–1951 рр.

Творчість Володимира Винниченка замовчували та фальсифікували майже півсторіччя, йому закидали «достоєвщину», на нього навішували чимало ярликів. Та, як зазначає Юрій Бойко, Винниченко «не став «малим Достоєвським», а залишився Винниченком зі своїми тривогами, з українською журбою, з думками про формування української індивідуальності — і під цим оглядом для багатьох із нас його писання залишиться ще замкненою за сімома замками книгою».

Володимир Кирилович Винниченко народився 28 липня 1880 року в місті Єлисаветграді (тепер Кіровоград) у робітничо-селянській родині.

Після навчання в народній школі, де привернув до себе увагу вчителів своїми здібностями, здобував освіту (попри матеріальну скруту) в чоловічій класичній гімназії.

У старших класах В. Винниченко бере участь у діяльності нелегальної організації, пише революційну поему, за яку його виключають з гімназії. Склав екстерном іспити за середню освіту в Златопільській гімназії.

1901 року вступає на юридичний факультет Київського університету, та незабаром (1902 року) через участь у Революційній українській партії був уперше заарештований і посаджений до київської в'язниці.

Того ж року Винниченко заявив про себе як літератор: у журналі «Киевская Старина» з'явилася повість «Сила і краса». Далі служба в армійському дисциплінарному батальйоні, дезертирство, еміграція до Галичини. Під час перевезення нелегальної літератури з Галичини до Києва на кордоні Винниченка знов заарештовано. Після півторарічного перебування у військовій в'язниці письменника звільнено у зв'язку з амністією, у реакційні післяреволюційні роки він знову опинився за межами України. В. Винниченко працював у закордонних партійних організаціях і час від часу нелегально приїжджав на Батьківщину. Творчість молодого письменника привертає увагу літературних діячів, критиків, широких кіл громадськості. На першу Винниченкову збірку «Краса і сила», що вийшла в Києві 1906 року, Іван Франко відгукнувся дуже схвально, риторично запитавши: «І відкіля ти взявся у нас такий?» Під час Першої світової війни письменник повернувся в Україну, а 1917 року став одним з організаторів і керівників Центральної ради, згодом головою Генерального секретаріату й генеральним секретарем внутрішніх справ. Після повалення гетьмана Скоропадського став на чолі Директорії, а 1919 року через розходження в принципових питаннях з більшістю членів Директорії та уряду виїздить за кордон.

1920 року веде переговори з більшовицькими лідерами, намагаючись переконати керівників уряду УСРР у потребі створення по-справжньому вільної національної Української держави, та, зрозумівши, що Харків слухняно виконує московські вказівки, назавжди виїжджає з України.

Під час Другої світової війни відмовився від співробітництва з німецькими окупантами, за що був заарештований і ув'язнений. Роки війни, важкі випробування підірвали й без того вже ослаблене здоров'я. Помер В. Винниченко 6 березня 1951 року в селі Мужен (поблизу Канн), там і похований.

Творчість Володимира Винниченка критики порівнюють з річкою, що часом робить стрімкі, несподівані повороти, інколи міліє, проте русло її тішить чистотою і силою джерел. Коли наприкінці 20-х років розгорілася дискусія навколо його роману «Сонячна машина», Микола Зеров висловив думку, що цей твір знаменує новий, третій період у творчості В. Винниченка.

Щодо двох попередніх, то перший період творчості охоплює шість років (1902–1907). У цей час В. Винниченко написав твори на побутову тематику «Краса і сила», «Голота», «Контрасти» та ін. Вони продемонстрували розшарування та деформацію старого побуту села, уперше в українській повісті представили в колоритних постатях образи робітників, солдатську казарму, халтурників мандрівної малоросійської трупи.

Приблизно з 1907 року у творчості В. Винниченка виокремлюють дру-

гий період. Він характеризується тим, що на зміну побутовим, соціально-психологічним повістям приходить, як писав Микола Зеров, «імпресіоністична новела та роман з психологічним завданням, запальна драма з претензією покладати основи соціалістичної моралі». У такому стилі створено оповідання «Момент», драми «Дисгармонія» (1906), «Щаблі життя» (1907), «Великий Молох» (1907).

В оповіданні **«Суд»** (1903) змальовано яскравий епізод, який характеризує сваволю й беззаконня, що процвітали в імперії. Земський начальник *Самоцвіт* у розмові з місцевим паничем «теоретично» обґрунтовує свою практику пояснення селянам урядових документів стосовно заворушень, що прокотилися українськими селами. Як уважає начальник, розмова з селянами про «неблагонамеренных лиц», котрі підбурюють селян до повстань, ще дужче переконає їх відмовитися від праці на панських економіях. При цьому він покликається на дії земського начальника з сусіднього повіту, коли після проведених «роз'яснень» про «крамолу», котра мовби подавалась у розповсюджених прокламаціях, селяни зрозуміли, що в тих «бамажках» усе правдиво, по-божому написано.

Тому Самоцвіт чинить над «бунтівниками» свій суд: б'є людей «в морду». Такий суд, «суд скорий, правий і справедливий», Самоцвіт демонструє гостеві, розбиваючи обличчя ні в чому невинної людини, при цьому він ще й переплутав двох братів *Крутоноженків — Никифора* й *Никонора*.

В оповіданні відображене наростання селянської невдоволеності беззаконням, визрівання рішучості людей, що намагаються відстояти власну гідність.

Яскравість зображуваного виявляється й через майстерне використання прийомів іронічного письма, застосування мовного суржику, «макаронічної» мови в змалюванні образів персонажів та життєвих ситуацій.

В оповіданні **«Солдатики»** відтворено події, що були типовими в період придушення селянських заворушень. Селяни відібрали в поміщика зерно, і той викликав каральний загін. У центрі твору — переляканий натовп людей, які чекають на розправу. Збентежених селян намагається заспокоїти керівник заворушень *Явтух*. Він, покликаючись на Євангеліє, виступає за відновлення справедливості: зібраний урожай належить селянам, а не поміщикові.

Конфлікт загострюється, коли офіцер скаженіє від того, що селяни починають відстоювати свою гідність. Явтух намагається пояснити солдатам, що селяни ні в кого нічого не крали, що хліб вони забрали свій,

зароблений. Солдати стали вагатися, і занепокоєний цим офіцер шаблею зарубав мужнього Явтуха.

В. Винниченко будує конфлікт на соціальних контрастах. Автор наголошує на тому, що ті зіткнення, які виникають, уже неможливо розв'язати мирним шляхом.

Тему оповідання «Студент» (1907) влучно визначив український поет і критик Микола Вороний: «Самогубство — останній спосіб во ім'я торжества ідеї».

Щоб довести свою непричетність до пожежі, яка спалила село, щоб зняти підозру, поширювану стражниками, котрі в біді звинувачують студентів, молодий хлопець прилюдно застрелився. І тоді стрий дід, який погрожував «вимотати» із студентів жили, стрибає на одного з царських охоронців і душить його.

Тільки саможертовність може зняти полуду з очей обдурених, затурканих селян, які вважають своїх захисників ворогами. Така *ідея* оповідання «Студент».

«Момент». Історія короткої любові, що зароджується між молодим революціонером і дівчиною в драматичній, ризикованій для їхнього життя ситуації, психологічно витончена, світла й прекрасна, але й печальна, бо герой новели залишається наодинці з мукою «осиротілого щастя», яке спалахнуло було на мить (момент!) — і зникло разом з чарівною коханою. У цьому творі досить відверто протиставляються усталена, традиційна мораль з її суворими, часто пуританськими приписами і природність душевних, тілесних поривань двох молодих людей. Це язичницьке прославлення життя, частина якого — ліс, бджоли, пташки, «сплетені коханням метелики», юнак та дівчина. Герої неначе розчиняються у зеленому царстві природи, що підкреслює: вони такі ж діти життя, яке керує законами природи, незважаючи на особливості «історичного моменту».

Винниченка-художника передусім цікавили психологічні таємниці людини; своїх героїв він часто ставив у ситуацію морального експерименту, аналізуючи підсвідомі першопричини їхньої поведінки, гру інстинктів, химерні поєднання соціальних і біологічних чинників... З цього погляду в українській літературі Винниченкова драматургія мала новаторське звучання — вільна від побутових надмірностей, оригінальна своїми психологічними колізіями й етичними парадоксами. Не дивно, що такі п'єси Винниченка, як «Брехня» (1910) і «Чорна Пантера та Білий Ведмідь» (1911) мали, без перебільшення, європейський успіх.

«Чорна Пантера та Білий Ведмідь» — драма, що піднімає складну

проблему взаємин митця з оточенням і мораллю суспільства. Суть конфлікту цього твору лежить на перетині сімейних обов'язків і покликання художника *Корнія Каневича*, якого у творі називають *Білим Ведмедем*. Його дружина *Рита* (*Чорна Пантера*), мати та маленький син *Лесик* — емігранти, що живуть у Парижі. Матеріальна скрута й клімат стають причиною тяжкої хвороби дитини. Але Корній пише картину, яка, на його думку, стане шедевром. Для образу Богоматері йому позує дружина. На певному етапі синової хвороби він починає помічати в обличчі дружини, в її очах саме той вираз страждання, що потрібен для змалювання образу Мадонни. Так трагічно переплітаються мистецтво і життя, відчуття прекрасного і потворні етапи його створення. «Артист не повинен мати сім'ї. Він — жрець», — говорить закохана в Корнія одна з героїнь п'єси, що має тільки псевдо — *Сніжинка*. Це своєрідний антипод Рити з її глибинною духовністю, що поєднує в собі любов до світу, яка реалізується в любові до Корнія й дитини, і поціновування справжнього мистецтва. Сніжинка дуже гарна зовні, інтелектуальна, спроможна оцінити глибинний талант Корнія, але внутрішньо холодна, жорстока. Вона символізує холодний розум, бездушність. Рита — духовність, внутрішня краса. Саме тому й не може вона змиритися з тим, що для Корнія головним є мистецтво, у шаленому запалі він забуває про вічні речі — родину, дитину, життя. Її чоловік може малювати навіть мертвого сина, вишукувати риси страждання на обличчі дружини над синовим тілом. Вона розуміє, що цей фарс потрібно припинити. Фінал твору трагічний — Рита отруює себе та чоловіка, вони помирають біля сина. Героїня перед смертю знищує картину, яка є символом тієї бездуховності, що занапастила їхню родину.

Другий період творчості письменника завершують п'єси «Закон», «Між двох сил», повість «На той бік». Два останні твори написані на матеріалі драматичних подій Української революції; в обох подано надзвичайно цікаві жіночі образи.

«Між двох сил» — драма, яка демонструє трагічні парадокси революції, що невблаганно впливають на долю людини, родини, ширше — усього людського роду. Твір побудовано на паралелі з Гоголівським «Тарасом Бульбою». Отже, проблема протистояння «брат на брата», «батько на сина», що гостро постає в літературі 20-х рр., актуальна й у драмі «Між двох сил», вона промовисто прокреслюється вже в назві твору. Письменник намагається пізнати, де лежить межа між особистим і суспільним,

між чесністю з собою і служінням народові, що відбувається з людиною, яка змушена переступати цю межу.

У центрі п'єси — історія родини *Сліпченків* (прізвище говорить про духовну сліпоту героїв, які в запалі революційної хуртовини не зберігають головне — свій рід). *Микита Іванович*, *Гликерія Федорівна* й п'ятеро їхніх уже дорослих дітей — *Софія*, *Христя*, *Марко*, *Тихон*, *Арсен* — є символом української сім'ї. Кожен із членів цієї родини готовий усе віддати заради процвітання рідної землі. От тільки бачать вони це щастя по-різному, у чому й полягає конфлікт твору. *Зав'язка* — приїзд з революційного Петрограда головної героїні *Софії*. Спочатку цю подію ніяк не пов'язують з місцевими проблемами. Оживає старе кохання Панаса, Христиного чоловіка, до Софії, Микита Сліпченко з Марком та Арсеном планують узяти участь у виступі вільних козаків проти більшовиків, іде з дому «тихенький Тихін» — відкритий прихильник «червоних». Тим часом Софія зустрічається з місцевими лідерами більшовиків — *Грінбергом* і *Сєм'янниковим*, щоб передати їм гроші, привезені з Петрограда для організації повстання. Героїня щиро й наївно вірить у те, що воно принесе визволення рідній землі.

Проте результати перемоги більшовиків страшні — масовий терор, нічим не виправдана жорстокість розстрілів без суду й слідства, геноцид, свідомо направлений проти українців. У криваве горнило помсти потрапляють батько й Софіїн брат Марко. Жінка безпосередньо причетна до перемоги «червоного» повстання, тому звертається до Грінберга з проханням звільнити рідних, на що той лицемірно відповідає відмовою. Не зважає він ні на Христині сльози, ні на благання старої матері. Панас радить Софії виправити свій страшний гріх — пропонувати за визволення все — гроші чи навіть тіло. Та страшний механізм репресій уже запущено — Грінберг віддає наказ відпустити старого, але розстріляти Марка.

Софія розуміє фатальність своєї помилки. Вона стала чужою своєму колишньому оточенню, своїй родині (символ України). Батько шле прокльони зрадникам рідної землі — синові Тихону й доньці Софії: «Схаменіться, бо лихо вам буде. Востаннє кричу вам з намученого серця: киньте, покайтеся, а не покаєтесь, то проклинаю вас своїм батьківським, невмиручим прокляттям. Не діти ви мені, а вороги люті. Своєю старою рукою застрелю зрадників, братоубивців і ворогів свого народу».

Однак до табору нових володарів світу Софія й Тихін так і не пристали. Їх вражає та шовіністична жорс-

токість, з якою ставляться більшовики до всього українського: мови, культури (портрет Шевченка скинуто зі стіни й поколото багнетами). Водночас немає довіри й рівноправних стосунків між більшовиками і наверненими у «червоний» рух українцями, адже їх сприймають тільки як засіб впливу на інших, просто лицемірно використовують.

«Між двох сил» — це стан української інтелігенції, що намагалася примирити віковічне прагнення до національної свободи і «демократизм» пролетарської революції. *Розв'язка* твору трагічна — самовбивство Софії, постріл у скроню трактується як єдино можливий вихід із цієї ситуації.

П'єса «Між двох сил» за всіма жанровими ознаками є трагедією. Загнана в глухий кут героїня вбиває себе, ця смерть проектується на сотні тисяч смертей її земляків, що постраждали в результаті революційного терору. Так національна катастрофа втілюється в житті однієї родини, що, як і тогочасне українське суспільство, пошматована на прихильників різних соціально-політичних сил.

За багатьма зовнішніми ознаками драми Володимира Винниченка видаються ближчими до західноєвропейської так званої нової драми, ніж до української класичної традиції. Відчутний вплив на письменника справила філософія Фрідріха Ніцше, у річищі якої він сформулював власну філософську теорію «чесності з собою».

Літературний процес першої половини XX ст.

Наприкінці першого – на початку другого десятиріччя XX ст. в українській літературі відбувається зміна літературних поколінь, пов'язана з відходом із життя класиків — М. Коцюбинського, Лесі Українки, І. Франка та еміграцією С. Черкасенка, О. Олеся, М. Вороного, В. Винниченка. Досвід, набутий у результаті модерністських пошуків останнього десятиріччя, творчо використала нова генерація письменників — митці 20-х рр. XX ст.

Стильова різноманітність української літератури 20-х рр. XX ст.

Літературне й мистецьке життя відзначається спонтанністю й строкатістю напрямків, течій, стилів. Найвиразніше виявилися у творчості письменників цього періоду стильові прикмети символізму, імпресіонізму, неокласицизму, футуризму, неоромантизму.

Символізм в українській літературі пройшов лише початкову стадію розвитку, зачинателі ж його пізніше виявили свої творчі риси в інших

напрямах. Символістське угруповання «Біла студія», створене 1918 року в Києві, об'єднало Я. Савченка, П. Тичину, О. Слісаренка, М. Семенка та інших поетів. Невдовзі воно реформувалося в «Музагет».

Символізм — це своєрідна реакція на натуралізм, заземленість, фактографізм літератури. *Мета* символізму полягає не у відображенні реальної дійсності, а в прагненні проникнути в інший світ, що криється за реальністю. Головне його завдання — змалювати внутрішній світ людини, якого за зобнішніми фасадами не видно.

Саме символісти здійснили своєрідну революцію в естетиці. Якщо реалістичне мистецтво за допомогою конкретного образу пізнавало дійсність, то символісти на місце образу поставили *символ*, який став виконувати роль посередника між містичним світом з одного боку, і поетом або читачем — з другого.

Девіз символістів: «Усе може бути символом». У результаті виникає двоплановість образу, символ одночасно є і явищем конкретного світу, і своєрідним шифром, за яким криється, як правило, внутрішній світ людини.

Лідер українського символізму — ранній Павло Тичина (1891–1967). Він залишив по собі багату поетичну спадщину, якій притаманна ідейна, жанрова та стильова неоднорідність: перша збірка поета «Сонячні кларнети» (1918), його перу належать збірки «Замість сонетів і октав», «Плуг» (1920), «Вітер з України» (1924), «Сталь і ніжність» (1941), «Перемагать і жить» (1942), «День настане» (1943), «Срібної ночі» (1964) та ін.

Особливості індивідуального стилю письменника: звернення до «вічних» тем, висока культура віршування, потужне ліричне «я» — символ нової людини XX ст., поєднання різних стильових тенденцій (символізму, неоромантизму, експресіонізму, імпресіонізму).

Незважаючи на певний стильовий синкретизм художнього мислення, саме Павла Тичину вважають найяскравішим представником символічної течії в українській літературі 20-х рр. XX ст.

Футуризм (від латинського *future* — *майбутнє*) — це авангардистська течія 10–20-х рр. XX сторіччя. Її батьківщина — Італія, першозасновник — Марінетті.

Український футуризм визрівав у надрах символізму, адже до лав футуризму стало чимало символістів, як-от: О. Слісаренко, Я. Савченко, М. Терещенко. У стилі футуризму починали творити М. Бажан, О. Влизько та інші молоді поети.

Започатковано українську футуристичну гілку письменства 1914 року, коли Михайль Семенко пише збірки

«Дерзання», «Кверо-футуризм». У 1919 році він створює осередок «Фламінго», який випускав «Універсальний журнал» (відомий як «УЖ»).

Після розпаду «Фламінго» виникає «Асоціація панфутуристів» («Аспанфут»). До її лав увійшли Михайль Семенко, Юліан Шпол, Гео Шкурупій, Олекса Слісаренко.

Для футуризму характерне проголошення урбаністичних ідеалів, перебільшення місця й ролі міста у формуванні свідомості сучасника.

Футуристи виступали проти традиційних мистецьких форм у зображенні дійсності. Вони рішуче засуджують буржуазну салонну культуру. На їхню думку, замість неї має з'явитися не індивідуальне, а колективістське мистецтво.

Гасло футуристів: «Мистецтво — масам!». Вони пророкують смерть ліричних, прозових жанрів і книжок узагалі, а натомість проголошують панування театрального мистецтва, кіно.

Пізніше, у 1927 році, М. Семенко в Харкові засновує літературно-мистецьке угруповання «Нова генерація».

Михайль Семенко (1892–1937) — творець і незмінний лідер українського футуризму. Автор близько двадцяти книжок, які ввійшли у два підсумкові видання — «Кобзар» (1924) та «Повну збірку творів у трьох томах» (1930–1931). У своїй творчості послідовно проголошував ідеї «смерті мистецтва», розриву сучасної літератури з класичною спадщиною, утвердження урбаністичного ідеалу. *Місто* — центр лірики М. Семенка. Звернувшись до цієї теми, він значно розширив звичні обрії української поезії. Поет невтомно експериментував у галузі лексики, ритму, рими, поетичних образів, синтаксису й пунктуації. Послуговувався *верлібром*, який став для нього по-справжньому вільним віршем, символом духовного розкріпачення поетичної думки.

Неокласики не мали заяв і програм, але свою творчу позицію окреслили чітко. Вона сприймалася як дещо протилежна до настроїв епохи, бо була націлена на продукування високого гармонійного мистецтва, орієнтованого на визначні здобутки світової літератури, а нова пролетарська культура їх відкидала як щось застаріле та неактуальне. Неокласицизм властивий творчості М. Рильського, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, О. Бургардта (Ю. Клена), В. Петрова (В. Домонтовича) — письменників, які згрупувалися навколо М. Зерова. Статті й добірки неокласиків друкувалися в журналі «Книгар» (1918–1920).

Неокласики виступали за успадкування всього попереднього світового естетичного досвіду, тяжіли до строгої форми. У світовому мистецтві вони орієнтувалися передусім на кла-

сичне мистецтво — мистецтво Стародавньої Греції та Риму, проголошували культ вишуканого рафінованого слова та культ думки.

Їхня творчість засвідчила прагнення постійно урізноманітнювати художні засоби, використовувати чималий арсенал виражальних засобів, нагромаджений у попередні періоди розвитку світової літератури.

Максим Рильський (1985–1964) — яскравий представник неокласицистичної літературної школи. За життя видав 35 книжок власної лірики, з яких найяскравішими є поезії найпродуктивнішого періоду у творчому житті письменника — 20-х рр. XX ст.: «Синя далечінь» (1922), «Крізь бурю і сніг» (1925), «Під осінніми зорями», «Тринадцята весна» (обидві — 1926 року). У ліриці передусім вражає багатство мотивів, запозичених з традиційного українського мистецтва, західноєвропейської та античної поезії, а також спродукованих сучасною письменникові революційною та пореволюційною дійсністю. Риси неокласицистичного стилю Максима Рильського, які визначив М. Зеров: урівноваженість і прозорість форми, чіткий епітет, міцна логічна побудова й строга течія думки, поєднання безпосередності з афористичністю.

Неоромантизм — чи не найсильніша течія в українській літературі 20-х рр. Її художні ознаки: життєствердження, драматизм, патетика, стихійність, месіанство, тяжіння до фантастики. Від класичного романтизму неоромантизм бере дві ознаки: гострий конфлікт з дійсністю та надзвичайно напружений сюжет. На вістрі зацікавлення письменника — незвичайні характери, які діють у виняткових ситуаціях.

Головну увагу неоромантиків зосереджено на показі внутрішнього світу героя.

У напрямі нового романтизму творили Ю. Яновський, В. Чумак, В. Еллан-Блакитний, ранній М. Бажан, В. Сосюра, Є. Плужник.

Микола Бажан (1904–1983) — видатний поет, громадський діяч і вчений — у своїй ранній творчості виявив яскраві риси неоромантичного мислення. Хоча й інші напрямки істотно вплинули на формування його творчої манери письма. Від футуризму Бажан запозичив динамізм вірша, нахил до інтелектуалізму, монументалізму, захоплення урбаністичними мотивами.

Перша збірка М. Бажана «Сімнадцятий патруль» (1926) сповнена відлунням громадянської війни, їй властива пафосність зображуваних подій, трагічність фіналу, жертовність заради ідеалів революції. В осмисленні цих кривавих подій автор, безперечно, виступає романтиком.

Язичницькі джерела української духовності, часи козацької республіки та гайдамаччини осмислено в другій збірці «Різьблена тінь» (1927). Апогей неоромантизму у творчості поета засвідчила збірка «Будівлі» (1929). Автор доводить, що кожен стиль (у цьому випадку — архітектурний) зумовлений панівним суспільним ладом. Збірка містить три частини: «Собор» (середньовіччя, готика), «Брама» (XVII–XVIII ст., бароко), «Будинок» (сучасна письменникові епоха).

Характерними для письменника є й романтичні мотиви роздвоєння, комплекс двох душ («Розмова сердець»).

Володимир Сосюра (1898–1965) — письменник, який у 1922–1932 рр. намагався знайти себе в усіх тогочасних літературних організаціях, та його творчість засвідчує непереборне тяжіння до романтичного світобачення. Автор збірок поезій «Місто» (1924), «Коли зацвітуть акації», «Де шахти на горі» (1926), «Серце» (1931), «Червоні троянди» (1932), а згодом — «На струнах серця» (1955), «Солов'їні далі» (1957), «Осінні мелодії» (1964). Сосюра — співець почуття (на противагу поетам-неокласикам, які оспівували розум). Він проголошує існування особистості, яка навіть на складному історичному етапі сміливо заявляє про власне право жити, любити, страждати.

Літературні угруповання

Бурхливі зміни естетичної свідомості, засвідчені початком XX ст., формують якісно нову літературу. У ній відокремилися *дві течії*, що репрезентували тогочасне культурне відродження: *перша* — виступала за збереження національної ідентичності (народницька), *друга* — одстоювала рух у напрямку загальноєвропейських світоглядних орієнтирів (модерністська).

Основні художні трансформації пов'язані з українським модернізмом — напрямком, який на новому історичному витку, у перші десятиліття XX ст., спричинив виникнення великої кількості культурних і літературних угруповань, течій та стилів, що окреслювали вектори мистецьких шукань творців літератури на тогочасному етапі.

У роки революції та в перші пореволюційні роки виникає кілька десятків літературних організацій: «Гарт», «Плуг», «Аспанфут», «Аспис», «Забой», «Трактор», «Жовтень», «Молодняк», ВУСПП, ВАПЛІТЕ, «Авангард», «Ланка», МАРС тощо, які групувалися переважно навколо часописів та альманахів.

Пролеткультівство — рух лівих сил у літературі. Виник у Росії. Теорію «пролетарського мистецтва», що має виникнути на місці класичного й обслуговувати потреби простих

людей, активно підтримали українські письменники В. Еллан-Блакитний, М. Хвильовий, М. Семенко, Г. Михайличенко. Пролеткультівці висунули гасло: «Нове пролетарське мистецтво — це мистецтво праці».

По-справжньому масовими літературними організаціями виявилися Спілка селянських письменників «Плуг» (1922) та Спілка пролетарських письменників «Гарт» (1923).

Лідером об'єднання *«Плуг»* був С. Пилипенко, ядро організації становили А. Головко, Г. Епік, П. Панч, О. Копиленко. Діяльність «Плугу» була спрямована на зображення життя українського села в усій багатоманітності проблем, що його турбують. До організації вступила талановита селянська молодь, що розширила горизонти тематики й проблематики. Однак форма втілення надзвичайно багатого та цікавого матеріалу була обмежена намаганням створити масову літературу, зробити її доступною всьому обширу потенційних читачів. У результаті творчість «плужан» згодом стала сприйматися як наївне провінційне чтиво.

До *«Гарту»* — об'єднання письменників міста, заснованого з ініціативи В. Еллана-Блакитного, увійшли М. Хвильовий, В. Сосюра, І. Досвітній, І. Дніпровський, пізніше — М. Бажан, П. Тичина та ще багато тогочасних провідних митців. Це була своєрідна спроба об'єднати всі культурні кола для творення української літератури не в протиборстві, а в спільній творчості. Ця ідея закінчилася поразкою внаслідок нечіткості позиції угруповання, неузгодженої діяльності його лідерів, великої частки аматорів у складі «Гарту».

Літературна дискусія 1925—1928 рр.

Друга половина 20-х рр. відзначається ускладненням перебігу мистецького, зокрема літературного життя, пов'язаним з політичними проблемами. Набуває поширення партійна пропаганда з провідною тезою, що класового ворога потрібно шукати серед прогресивних кіл інтелігенції, які творили тогочасну українську культуру. Це «полювання на відьом» дестабілізувало роботу літературних угруповань, унесло елемент підозри й недовіри в спілкування, заважало спокійно жити й працювати людям мистецтва. Говорити вголос про проблеми, що виникли в царині культури, у цій ситуації могли тільки справжні сміливці.

Виявом справжньої мужності стала стаття Миколи Хвильового **«Про «сатану в бочці...»**, або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян», опублікована у квітні 1925 року в тижневику «Культура і побут». У ній автор рішуче виступив проти насаджуваної «плужанами» масовості, за-

гальності культури, відзначив низьку якість друкованої продукції, звернувся із закликом працювати в літературі професійно та відповідально.

Саме вона й започаткувала літературну дискусію, яка викликала хвилю публікацій у пресі й широкий резонанс, що не стихав упродовж кількох років. Відтак виникла потреба в проведенні диспуту, який і відбувся наприкінці травня 1925 року в будинку Василя Блакитного у присутності понад 800 осіб. Більшість підтримувала позицію Миколи Хвильового, однак деякі літератори засудили такі погляди (С. Пилипенко, Б. Коваленко, Іван Ле, С. Щупак) та згодом відгукнулися в пресі зливою суперечливих статей.

Під час диспутів постало гостре питання: на кого орієнтуватися — *«Європа чи Просвіта?»* Цю проблему згодом розглянув у однойменному памфлеті Микола Хвильовий. *Європу* письменник ототожнював з інтелектуальним досвідом людства. *Просвіта* ж — це примітивне просвітництво, якому сьогодні немає місця. Хвильовий закликає не орієнтуватися на Москву («центр всесоюзного міщанства»), а звернути свої погляди до «психологічної Європи», що ідейно та стилістично ближча до розвитку нашої культури.

Однак комуністичні функціонери прийняли таке гасло як суто політичне. 30 квітня в тому ж таки тижневику «Культура і побут» з'явилася стаття-відповідь Г. Яковенка **«Про критику й критиків у літературі»**, у якій гостро засуджено позицію автора дискусійної статті. Таким чином, дискусія вийшла за межі літературної, перейшла в площину політичну та затягнулася на декілька років.

З літературною дискусією пов'язане виникнення найвидатнішої тогочасної літературної організації — *ВАПЛІТЕ* (Вільної академії пролетарської літератури). Її засновник — Микола Хвильовий зумів сформувати за несприятливих обставин міцне ядро однодумців, які мали неабиякі мистецькі здібності. У різний час членами ВАПЛІТЕ стали М. Бажан, М. Куліш, П. Тичина, Ю. Смолич, П. Панч, І. Дніпровський та ін. Організація видавала власний однойменний журнал.

У широкій дискусії М. Хвильового підтримали М. Куліш, О. Слісаренко, М. Яловий, А. Любченко, М. Зеров. Проти Хвильового виступає центральний орган ЦК КП(б)У «Комуніст» у статтях А. Хвилі, А. Чубаря та ін. Особливої гостроти набрала боротьба, коли М. Хвильовий виклав свої думки в публіцистичному романі «Вальдшнепи» (1927), у висловлюваннях вольової героїні Аглаї, що гостро картає банкрутів революції Дмитра Карамазова й Ганну. Небезпечні для Москви думки Хвильового

викликали рішучу критику Й. Сталіна. Незважаючи на вимушені покаянні листи Хвильового й керівництва ВАПЛІТЕ, організацію ліквідували, її журнал був закритий.

Створені 1926 року *«Молодняк»* та 1927 року *ВУСПП* посилили ідеологічну критику позицій «ваплітян».

«Молодняк», до якого ввійшли Л. Первомайський, О. Корнійчук, Д. Гордієнко, Б. Коваленко, виник як організація комсомольської молоді й відзначався непримиренністю позиції щодо тих, хто думав і творив не в напрямку панівної теорії.

ВУСПП (Всеукраїнську спілку пролетарських письменників) спеціально створено для протидії прогресивній інтелігенції. Організація складалася з письменників, слухняних режимові, а її стратегію розробляли лідери І. Кулик, В. Коряк, І. Микитенко, І. Кириленко.

Літературна дискусія виявилася безперспективною, бо М. Хвильовий та інші її учасники намагалися розв'язати культурні проблеми України на засадах націонал-комунізму, що в умовах тоталітарного режиму в СРСР був приречений на знищення.

Виникнення терміну «соціалістичний реалізм»

У кінці 20-х – на початку 30-х рр. починаються судові процеси, більшість з яких була сфабрикована. Їхня мета — знищити цвіт української нації, її інтелектуальну та культурну еліту. Сумна статистика свідчить, що серед репресованих письменників Радянського Союзу половина – українці.

Політичні репресії не могли не вплинути на перебіг літературного процесу. Згортаються стильові пошуки, розпускаються літературні організації. У 1934 році відбувся І Всесоюзний з'їзд радянських письменників, який засвідчив існування в Україні єдиної спілки письменників СРСР. Поняття стилю й методу починають ототожнювати. У результаті вирішено дати визначення нормативного методу.

За настановами ВКП(б) впроваджено єдиний всесоюзний літературний напрям, для назви якого пропонували такі формули: «пролетарський реалізм», «психологічний», «тенденційний», «конструктивний», «метод комуністичного реалізму», «діалектико-матеріалістичний метод». Усі ці формулювання ввібрав у себе термін *соціалістичний реалізм* (за аналогією до критичного реалізму XIX ст.).

Довгі роки стильові пошуки мали визначатися саме критеріями соцреалізму як офіційно визнаного провідного літературного методу. Він вимагав зображення реальних подій, оспівування революційного ідеалу,

обов'язкової поляризації персонажів, чітко визначеного морального аспекту («Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Оптимістична трагедія» В. Вишневського).

Водночас «стара» традиція (а назва цього методу свідчить про те, що походить він від класичного реалізму) дозволяла митцям широко залучати досвід минулих поколінь. Проте час від часу з'являються твори, що виходять за рамки звуженого підходу до літературної творчості, вони стають гордістю української літератури («Патетична соната» Миколи Куліша, безсмертні усмішки короля українського гумору Остапа Вишні). Це засвідчує неабиякий мистецький хист майстрів слова, їхнє глибоке внутрішнє прагнення відстоювати власну індивідуальність, творчу свободу, вільне виявлення свого внутрішнього світу.

Шляхи розвитку української драматургії 20–30-х рр. XX ст.

Професійний театр 20–30-х рр. XX ст. розвивався за двома напрямами, які умовно можна окреслити як «психологічний» та «експериментальний». *«Психологічний»* мимоволі асоціювався з театром імені І. Франка, керованим Гнатом Юрою, а *«експериментальний»* — з театром «Березіль», який очолював Лесь Курбас.

Лесь Курбас намагався створити так званий «театр дії», який, на відміну від «психологічного» театру, спирався на активну позицію глядача. Це мав бути театр, що втілює на сцені найскладніші твори з усесвітньої драматичної творчості. Крім того, Л. Курбас намагався передати засобами театрального мистецтва трагізм нового життя та національні прагнення українського народу.

Період 20–30-х рр. XX ст. характеризувався наявністю надзвичайно гострих дискусій у сфері драматургії, що мали не так естетичний, як політичний характер.

Отже, драматургія черпала дуже багато з драматичної творчості Лесі Українки, Володимира Винниченка, Олександра Олеся, вона також брала чимало від театру українського модерну та західноєвропейських новітніх театральних тенденцій. Її представляє творчість Миколи Куліша, Івана Дніпровського, Якова Мамонтова, Дмитра Бедзика.

Найяскравішою постаттю епохи можна вважати Миколу Куліша (1892–1937), який увійшов у історію літератури як найвидатніший драматург-новатор, основоположник новітньої драматургії. Його творчий шлях позначено численними драматичними шедеврами («Патетична соната», «Народний Малахій», «Мина Мазало», «Маклена Граса»). Саме

Куліш виступив проти засилля малохудожньої та ідейно збідненої п'єси-агітки, яку продукували тогочасні драматурги. Творчість митця стала новаторською та багатоплановою.

Тематика його творів надзвичайно різноманітна. Драматургові вдалося створити непересічну драму про українське село «97», у якій уперше на повен голос прозвучала тема голоду в пореволюційній Україні й опосередковано названо його винуватців. Трагікомедію «Мина Мазайло» побудовано на мандрівному сюжеті, вона описує життя українського міщанина, який свято вірить, що зміна прізвища принесе йому омріяне щастя. Категорії національного й загальнолюдського переосмислено в «Народному Малахії» та «Патетичній сонаті». Постають у трагічному протистоянні одвічні протиборні сили — Людина та Суспільство (п'єса «Маклена Граса»).

«Празька літературна група»

Поза тиском комуністичної ідеології стоять митці української діаспори, які були тісно пов'язані з літературним життям у Галичині. Найбільше літераторів емігрувало до Праги, зокрема там жили О. Олесь, Ю. Дараган, Л. Мосендз, О. Лятуринська, О. Ольжич, О. Теліга та ін.

На думку Р. Мовчан, «пражани» витворили довкола себе потужні силові поля «аристократизму духу», стали осередком формування нового типу українця, який зумів інтелектуалізувати чуттєву стихію української ментальності, дисциплінував її, ввів у тверді береги перспективної форми, надав українському рухові чіткого спрямування».

О л е г О л ь ж и ч (1908–1944) – син відомого українського поета Олександра Олеся. Ольжич вирішив торувати в житті батьківську стежину. Його творчості притаманне до певної міри ідеалізоване розкриття й уславлення лицарства, честі воїнської звитяги та самопожертви. Перша поетична збірка «Рінь» (1935) присвячена давнім цивілізаціям та їх проекціям на сучасну добу. Патріотичні мотиви актуалізувалися в ліриці письменника з початком Другої світової війни. У німецькому концтаборі за участь у національному підпіллі він загинув у віці 36 років.

Від рук гестапо загинула й інша представниця «празької групи» О л е н а Т е л і г а (1907–1942), яка, народившись у Петербурзі, усетаки пронесла любов до землі батьків — України — через усе своє життя.

Поезія О. Теліги не надто політизована. У ній послідовно виражені настрої романтизму, протест проти міщанського існування. Характерні риси її віршів: прагнення активного,

дієвого життя, протест проти буденного існування, ідея державного самоствердження України («Безсмертне», «Відповідь»). Ліричний герой поетеси — завжди яскрава особистість, сповнена почуття обов'язку перед нацією («Сучасникам», «Вечірня пісня»). Водночас її ліриці властивий особливий інтимний колорит, пильна увага до внутрішнього світу людини.

Сталося так, що поезія Олени Теліги побачила світ тільки по смерті авторки.

«Варшавська літературна група»

Представлена творчими постатями Н. Лівицької-Холодної, Є. Маланюка та Ю. Липи.

Євген Маланюк (1897–1968) — один з найвизначніших українських поетів XX ст.

Автор багатьох поетичних збірок (*I період творчості* — «Стилет і стилос» (1925), «Гербарій» (1926), «Земля й залізо» (1930), «Земна мадонна» (1934); *II період* — «Поезії в одному томі» (1954), «Остання весна» (1959), «Серпень» (1964) та ін.), провідною ідеєю яких стало возвеличення рідної землі. Євген Маланюк — майстер строгої і врівноваженої форми, що має глибокий філософський контекст. Магістральною темою всієї його творчості була одна — Україна. Мрія Маланюка — Україна поверне собі всесвітню славу своєї прародительки — Київської Русі, славу, рівну славі античних Еллади та Риму. Та цього має прагнути її народ.

Українських еміграційних поетів міжвоєнного двадцятиліття деякі літеретурознавці об'єднують умовною назвою *«празька школа»*, не виокремлюючи серед них «празької» та «варшавської» літературних груп. Проте ставлення до цієї назви (її запропонував В. Державин) неоднозначне. Так, Є. Маланюк, Н. Лівицька-Холодна заперечували існування празької школи, яка не мала ні статуту, ні програми.

Попри це творчість українських письменників, що жили перед Другою світовою війною в Празі, Подебрадах і Варшаві (Є. Маланюк, Ю. Дараган, Л. Мосендз, О. Стефанович, Юрій Клен (О. Бургардт), Н. Лівицька-Холодна, О. Лятуринська, Ю. Липа, Олег Ольжич, О. Теліга, Г. Мазуренко та ін.), об'єднують спільні риси, як-от: яскравий неповторний історіософізм, вольові імперативи, націотворчий пафос, стильовий синтез їхньої лірики тощо. Тому вживання терміну «празька школа» цілком припустиме.

Олена Теліга
(Олена Іванівна Шовгенів)
1907–1942 рр.

Зразок того, якою має бути українська жінка, вона — блиску-

чий приклад того, як багато може дати нації жінка.

Олена Звичайна

Народилася Олена Іванівна Шовгенів (у шлюбі — Теліга) 21 липня 1907 року в Петербурзі. Її батько родом з українського містечка Слов'янська, талановита й високо інтелігентна людина, спеціаліст у галузі гідротехніки, в Україні обіймав посаду міністра УНР, а в еміграції був ректором Подебрадської академії.

У 1917 році сім'я переїхала до Києва. Навчалася майбутня письменниця в гімназії Дучинської, 1924 року її сім'я перебралася до Подебрад у Чехословаччині. Через рік Олена склала іспит на атестат зрілості.

Восени 1925 року вступила на історично-філологічний відділ Українського педагогічного інституту в Празі. Одружилася з Михайлом Телігою, старшиною української армії. Почала працювати в літературі. Переїхала до Варшави. Була моделлю в жіночому ательє, учителькою в українській школі. Після зустрічі з Олегом Ольжичем вступила в ОУН і працювала в культурно-освітній референтурі.

22 вересня 1941 року Олена Теліга з чоловіком прибула до Рівного, потім переїхала до Києва. Очолила Спілку письменників, стала редагувати тижневик «Литаври».

9 лютого 1942 року О. Телігу разом з іншими письменниками гестапівці заарештували в приміщенні Спілки письменників.

Олену Телігу та її чоловіка Михайла розстріляли в Бабиному Яру. Точна дата смерті невідома: між 13 та 21 лютого 1942 р.

За життя Олени Теліги не побачила світ жодна поетична збірка. Літературна спадщина поетеси невелика. Та про талант судять не за кількістю написаного...

Лірика Олени Теліги особлива. Головна героїня — жінка, спроможна любити лицаря й воїна, захисника й героя. Вона може благотворно впливати на коханого, надихаючи його на подвиги, спрямовувати до мети, залишаючись вірною подругою, коханою, а не просто соратницею в боротьбі. Про це йдеться у вірші **«Мужчинам»**.

Ліричная героїня — слабка, чуйна жінка, по-дитячому вразлива:

А я поцілунком теплим
М'яким, мов дитячий сміх,
Згашу полум'яне пекло
В очах і думках твоїх.

(«Відповідь»)

Лірична героїня — не лише «дама серця». Вона й дружина, і рідна земля, і сила, і ідея. У неї немає кількох цілей, вагань, вона має переконаність:

Ти в тінь не йди. Тривай
в пекучій грі.
В сліпуче сяйво
не лякайсь дивиться —
Лише по спеці гряне
жданий грім
І з хмар сковзне —
багнетом — блискавиця.

(«Усе — лише не це! Не ці спокійні дні!»)

Вона навіть зможе неминучу смерть гідно сприйняти, бо це те, що дається один раз у житті:

І що це буде зустріч, — чин,
екстаза?
Чи дотик смерті на одну хвилину?

Душа дозріє, сповниться відразу
Подвійним смаком — меду
і полину.
(«Неповторне свято»)

Провідна тема лірики Олени Теліги — кохання. У вірші **«Літо»** інтимне почуття переростає в любов до всього живого, до самого життя:

В сотах меду золотом прозорим
Мед думок розтоплених лежить,
А душа вклоняється просторам
І землі за світлу радість — жить!

Деякі критики намагаються порівняти доробок Олени Теліги з творчістю Лесі Українки. Слово Олени Теліги — зброя, слово її — криця. Інші ж твердять, що Олену Телігу так не підносили б, якби не було героїчного життя й легендарної смерті.

Та справедливим є твердження, що «життя і смерть митця хоч і впливають на оцінку його творчості, критерієм таланту все-таки не можуть бути. Не всім героям дано мистецьке світобачення, не до всіх приходить муза» (О. Слоньовська).

Павло Тичина 1891–1967 рр.

Тичину важко вмістити в рамці якогось одного напряму чи навіть школи. Він з тих, що самі творять школи, і з цього погляду він самотній, стоїть ізольовано, понад напрямами, віддаючи данину поетичну всім їм — од реалізму до футуризму.., одинцем верстаючи свою творчу путь.

С. Єфремов

Народився Павло Григорович Тичина 27 січня 1891 року в селі Піски на Чернігівщині в сім'ї сільського дяка. Після закінчення земської школи вчився в чернігівській бурсі, згодом — у місцевій духовній семінарії. Мав чудовий голос і абсолютний слух, що дозволило сільському хлопцю здобути ґрунтовну освіту. Там, у Чернігові, він знайомиться з М. Коцюбинським, відвідує літературні «суботи» в його домі, читає свої перші вірші.

Друкуватися почав у 1912 році. Публікації його поезій з'являються в журналах «Літературно-науковий вісник», «Рідний край», «Українська хата». Наступного року в київських періодичних виданнях публікується кілька його оповідань («На ріках вавилонських», «Спокуса», «Богословіє»).

Після закінчення семінарії молодий письменник навчався в Київському комерційному інституті, одночасно працював у редакціях газет і журналів, згодом — в українському театрі М. Садовського.

У 1923 році Тичина переїздить до тодішньої столиці Харкова, де працює в журналі «Червоний шлях», багато пише, виявляє схильність до мов: вивчає вірменську, починає оволодівати грузинською і тюркськими мовами, стає діячем Асоціації сходознавства. Відомий і як перекладач творів О. Пушкіна, Є. Баратинського, О. Блока, М. Тихонова, М. Ушакова, Я. Купали, Я. Коласа, О. Ованесяна, О. Туманяна, А. Акопяна, І. Чавчавадзе, А. Церетелі та ін.

Академік АН УРСР з 1929 року, він у передвоєнні та в перші воєнні роки працює дирек-

тором Інституту літератури АН УРСР, а в 1943–1948 рр. — міністром освіти.

Залишив по собі багату поетичну спадщину, що досить ідейна, жанрова та стилістично неоднорідна: перша збірка поета «Сонячні кларнети» (1918), збірки «Замість сонетів і октав», «Плуг» (1920), «Вітер з України» (1924), «Чернігів» (1931), «Чуття єдиної родини» (1938), «Сталь і ніжність» (1941), «Перемагать і жить» (1942), «День настане» (1943), «І рости, і діяти» (1949), «Могутність нам дана» (1953), «Ми — свідомість людства» (1957), «Зростай, пречудовний світе» (1960), «Срібної ночі» (1964) та ін.

Автор близько п'ятнадцяти поем, серед яких величезна за обсягом поема-симфонія «Сковорода», над нею поет працював щонайменше двадцять років. Однак твір залишився недописаним, опубліковано його вже після смерті поета. Помер Павло Тичина 16 вересня 1967 року в Києві.

Особливості індивідуального стилю письменника: звернення до «вічних» тем, висока культура віршування, потужне ліричне «я» — символ нової людини XX ст., поєднання різних стильових тенденцій (символізму, неоромантизму, експресіонізму, імпресіонізму).

Незважаючи на певний стильовий синкретизм художнього мислення, саме Павла Тичину вважають найяскравішим представником символічної течії в українській літературі 20-х рр. XX ст. Трагізм його творчої долі, на думку Василя Стуса, — це феномен доби. Душа поета протягом усього життя під впливом зовнішніх чинників зазнає болючих трансформацій.

Перша збірка **«Сонячні кларнети»** засвідчила психологічний стан людини, повної очікуваної радості. Тональність збірки наскрізь оптимістична. Це дитинство почуттів, тож чуття панує над осмисленням буття («Не Зевс, не Пан...»). Ліричний герой пізнає світ через музику: «Біжать світи, дзвенять світи музичною рікою». Отже, Всесвіт — це велетенська музична ріка, у якій зливаються голоси природи й людини.

Навіть для інтимного почуття Тичина знаходить музичне вираження: «Подивилась ясно — заспівали скрипки у моїй душі».

Звідси особливості мови поезії: слова позначають, як правило, тільки рух, настрій, музичний тон і барвозвук. Це *перша сфера* внутрішнього світу Тичини.

Друга сфера — порушення гармонії (цикл «Енгармонійне»). Ліричний герой зустрічається віч-на-віч із зовнішнім, реальним світом. Космічний мелодійний гомін набуває драматизму.

Цей драматизм поширюється в *третій сфері* (поезії «Скорбна матір», «Золотий гомін») Він переходить у розпач від придушення української революції, усвідомлення власної слабкості, неможливості щось змінити («По хліб», «Одчиняйте двері»).

Так внутрішній світ Тичини поступово еволюціонує від радісного, ідеа-

лістичного сприйняття буття, яке було характерним для нього в революційний та перший пореволюційний час, до повного розчарування в жорстокому й кривавому світі.

Ця еволюція знайшла творче втілення в хресному шляху митця від апофеозних, безпрецедентних за стилістикою і художнім значенням «Сонячних кларнетів» до тенденційної збірки «Вітер з України» (1924), де вже виразно звучали прорадянські настрої й традиційні для пізнього Тичини мотиви боротьби з «буржуазним націоналізмом».

Однак образ природи рідної землі для письменника залишається непорушним. Українська природа постає у віршах Тичини мальовничою, сповненою ніжної й чуйної душі.

У поезії **«Арфами, арфами»** весна співзвучна зі срібним звучанням музичного інструмента:

> Арфами, арфами —
> золотими, голосними
> обізвалися гаї
> Самодзвонними:
> Йде весна
> Запашна,
> Квітами-перлами
> Закосичена.

У цьому новому світі втрачено справжнє мірило добра і зла, бо вони ще не існують, адже все тільки-но постало з небуття, здійснилася всесвітня революція духу. Журба і радість — майже тотожні речі, тому що кожна з них виявляє тільки перебільшені життєві сили людини. Через це ліричний герой говорить:

> Сміх буде, плач буде
> Перламутровий...

Важко визначити й внутрішній стан людини, адже все так химерно переплелося:

> Любая, милая, —
> Чи засмучена ти ходиш,
> Чи налита щастям вкрай.

Трагедійність лірики Тичини йде ззовні, полягає в моральному конфлікті. Адже революція, що зламала непорушний моноліт Російської імперії, для України мала не соціальне, а національне забарвлення, ожививши надії на державність і національну незалежність.

П. Тичина з радістю сприйняв національну революцію.

Вірш **«Пам'яті тридцяти»** є ліричним відтворенням трагізму національно-визвольних змагань українців. Присвячений загиблим під Крутами українським юнакам, які майже беззбройні й практично не підготовлені виступили проти добре організованих комуністичних загонів апологета московської політики Муравйова. Тіла молодих героїв — «тридцять мучнів-українців» — були поховані на Аскольдовій могилі в Києві. Для автора важливо закоренити пам'ять

про трагедію в суспільній свідомості, упевнитися, що ця жертва ніколи не буде забута, що вона не була марною, а стала мовчазним дороговказом для наступних поколінь.

Найбільшим здобутком поезії Павла Тичини періоду Великої Вітчизняної війни є поема **«Похорон друга»**, написана восени 1942 року, коли відбувалася битва на Волзі.

Невідомих воїнів, що помирали в госпіталі від ран, уважав поет рідними, близькими друзями, тому він і назвав свою поезію «Похорон друга».

Поезія має *сюжет*. Ліричний герой вірша випадково зустрічає похоронну процесію. Він згадує нещодавно загиблого друга *Ярослава*. Ліричний герой пішов за труною солдата, таким чином віддаючи шану другу Ярославу, якого поховали без нього десь далеко.

Поет розмірковує про зміни форм життя. Як зазначають дослідники, Павло Тичина прямо заявляє про безперервне тривання сущого, в океані якого людське життя — лише хвилька стрімкої річки. Він не заперечує думки про смертність людини в цьому космічному процесі:

Усе міняється, оновлюється,
рветься...

У той же час людина повинна гідно прожити свій вік, щоб можна було сказати:

...Ти славно вік свій одробив.

Володимир Сосюра 1898–1965 рр.

Володимир Миколайович Сосюра — один з найщиріших ліриків XX ст. — увійшов у слов'янську поезію як співець любові й вічної світозміни, що злилися в єдиному понятті прекрасного, у відчутті вільгого і терпкого смаку життя, якому немає кінця-краю.

В. Моренець

Володимир Миколайович Сосюра народився 6 січня 1898 року на станції Дебальцеве (тепер Донецької області) у багатодітній родині. Дитинство поета минає на Донбасі. З одинадцяти років хлопець іде працювати: спершу — до бондарного цеху, потім — телефоністом, чорноробом, не цурається й випадкового заробітку. Початкову освіту здобуває під наглядом батька. Згодом навчається в міністерському двокласному училищі, розташованому в селі Третя Рота, далі вчиться в Кам'янській сільськогосподарській школі. Маючи виняткову пам'ять, легко виходить у найкращі учні, захоплюється співом і художньою літературою. У 1912 року робить перші спроби писати вірші російською мовою.

1918 року В. Сосюра бере участь у громадянській війні. Два роки потому в Одесі знайомиться з молодими письменниками Ю. Олешею, Е. Багрицьким, К. Гордієнком, ознайомлюється з поезією В. Чумака. Відтоді він дедалі більше (а від 1921 року майже винятково) пише українською мовою. Тоді ж виходить у світ перша збірка В. Сосюри «Поезії».

З 1923 року поет повністю віддається літературній праці. З'являється віршований історичний

роман «Тарас Трясило» (1925), витриманий у романтичних барвах, збірки поезій «Сніги», «Сьогодні» (1925), «Золоті шуліки» (1927), «Юнь» (1927), «Коли зацвітуть акації», «Де шахти на горі» (1926), «Серце» (1931), «Червоні троянди» (1932), а згодом «На струнах серця» (1955), «Солов'їні далі» (1957).

Останніми збірками письменника стали «Осінні мелодії» і «Весни дихання» (1964).

Помер Володимир Сосюра 8 січня 1965 року в Києві, похований на Байковому цвинтарі.

Особливості творчої манери письменника: загострення акцентів на силі почуття, тяжіння до драматичних сюжетів, звернення уваги на процес життя, на його динаміку, рух, зміни, а не причини й наслідки.

Володимир Сосюра — письменник, який з 1922–1932 рр. намагався знайти себе в усіх тогочасних літературних організаціях, та його творчість засвідчує непереборне тяжіння митця до романтичного світобачення. Він співець почуття (на противагу поетам-неокласикам, що оспівували розум), який проголошує існування особистості, що навіть на складному історичному етапі сміливо заявляє про власне право жити, любити, страждати. Майже кожен вірш є частиною поетового життя, тож дуже часто герой його поезії — це ліричне «Я».

Для Сосюри характерна романтична роздвоєність (поезії «Два Володьки», «Серце»), яка засвідчує болючий двобій між двома Сосюрами, двома Володьками, що одночасно існують у душі митця. Ця своєрідна битва свідомості з почуттям, розуму з душею, цей двобій згодом буде виявлятися в специфіці тематики творів — від повного захвалювання панівного ладу до неприйняття й нищівної, безжальної критики.

Почуття кохання залишається для поета найвищою цінністю, тож не дивно, що саме інтимна лірика принесла йому всенародну славу. *Тема* оспівування краси особистих взаємин домінує у творчості митця. Навіть пейзаж у Сосюри просякнутий живим людським почуттям. У поезії **«Васильки»** проведено чітку паралель між красою українського степу та вродою коханої дівчини:

Васильки у полі, васильки у полі,
І у тебе, мила, васильки з-під вій,
І гаї синіють ген на видноколі,
І синіє щастя у душі моїй.

Життя людини, стверджує поет, скороплинне й швидко минає («Одсіяють роки, мов хмарки над нами»), але в ньому є та природна циклічність, що притаманна всьому живому на цій планеті:

...і ось так же в полі будуть двоє йти,
але нас не буде. Може, ми квітками,
може, васильками станем — я і ти.

Язичницький образ духовної реінкарнації надає діям закоханих ос-

мисленості, адже вони в цей момент проектують себе у вічність. Світле завтра буде невимовно схожим на день сьогоднішній:

Так же буде поле,
Як тепер, синіти,
І хмарки летіти
В невідомий час.

Герої мріють відбутися в майбутньому хоч би в образі польової квітки, щоб порадувати око прийдешніх поколінь. А для них, тих, хто «з рідними очима», і через віки, стверджує автор, залишиться як найвища цінність святе почуття кохання, яке і є основою життя на землі.

Поезія **«Марії»** побудована за принципами *антитези* (художнього протиставлення). Почуття закоханої людини гранично гіперболізуються («не знають ще чуття такого люди»), порівнюються з найбільшими в уявленні поета величинами: «любов усіх людей», «з неба всі зірки», «квітки з усіх планет» — і виграють це порівняння. Найвище, найвишуканіше, найсильніше, що може зрости в серці людини, — це почуття кохання. Ліричний герой упевнено пророкує:

Моя любов горітиме яркіш
за всі сонця, на тисячі століттів.

Навіть на «красунь усіх віків» він не поміняє своєї коханої. Тоді ж виринає й ім'я жінки — Марія. Так звали й письменникову дружину.

У багатій уяві поета зринає образ зорі-дороговказу, якою є для чоловіка кохана жінка, та звучить звертання-заклик:

Світи ж мені, світи мені завжди,
над зорі всі, зоря моя єдина!

Багато працює письменник і в епічному жанрі. Поема **«Мазепа»** (розпочата 1929 року, а дописувана в 1959–1960 рр.) у зв'язку з порушеною *темою* — осмисленням долі опальної постаті української історії Івана Мазепи — була віднесена до «заборонених творів». Тільки в 1988 році стала можливою її перша публікація.

Цей великий, задуманий у грандіозних епічних вимірах твір, ще раз підтвердив наявність неперевершеного ліричного таланту його автора. Створена як пряме протиставлення «Полтаві» О. Пушкіна поема описує Мазепине життя в процесі еволюції. Мету твору сформульовано в такій авторській ремарці:

Я серцем хочу показать
Страшну трагедію Мазепи,
І в ній в той час страшний незгоди
Трагедію мого народу.

Ця поема є поетично-романтичним портретом *Івана Мазепи*, який створено для реабілітації цієї яскравої історичної постаті в очах сучасників і нащадків поета.

Мазепа у творі постає як справжній патріот, вірний син своєї землі.

Недарма його громадянську совість, Батьківщину уособлює мати, яка приходить до нього навіть уві сні й звертається з пророчими словами:

Будь оборонцем Україні,
Що на шаблюки точить рала.
Тебе народ і Бог обрали.

Таким чином, Мазепі призначено самим Богом стати оборонцем і захисником України від Польщі і від Москви. У віщому видінні він бачить своє майбутнє:

Але у відповідь гармати
Гримлять під мурами Полтави...

Життєву трагедію Мазепи Володимир Сосюра вбачає в тому, що народ не підтримав свого ватажка, не довірився й не пішов за ним. Учинок прадідів він оцінює так:

Бо помиляється й народ,
Коли немає ще держави.

Отже, Мазепа програв у життєвій боротьбі, вигнанцем з рідної землі мандрує світом і відчуває навислий над головою меч помсти Петра І. Тож не залишається нічого більше, як зійти зі сцени життя, випити трунок. Та його неоднозначна постать жива в народній пам'яті. Володимир Сосюра так відповідає на звинувачення противників Івана Мазепи, пояснюючи справжні мотиви його поведінки та вчинків:

«Він інтриган», — немов вериги,
В душі моїй слова ці злі.
Але були його «інтриги»
Для щастя рідної землі.

Багатостраждальний вірш В. Сосюри **«Любіть Україну»** належить до патріотичної лірики.

Поезія написана у формі звертання-заклику до українців. Поет звертається до молоді. Доля України, її майбутнє залежить від того, чи буде патріотичним молоде покоління, вважає В. Сосюра.

Намагаючись осмислити саме поняття «любов до Батьківщини», В. Сосюра підкреслює, що це єдине й водночас всеохопне почуття, воно підносить самоповагу людини, звеличує її.

Поет засобом *градації* досягає високого ступеня емоційності, схвильованості. За допомогою найрізноманітніших тропів В. Сосюра змальовує чудовий образ України. Для поета все любе й миле в рідній країні: і трави, і води, і небо, і мова, і культура, і традиції. З любов'ю й теплом автор використовує постійні епітети «вишнева Україна», «мова солов'їна».

Не обходить В. Сосюра недавні історичні події своєї доби, за допомогою метонімії малюючи перемогу у війні з фашизмом.

У вірші поет розвинув і висловив по-новому традиції Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка та інших поетів-патріотів.

Поезія «Любіть Україну» відрізняється багатством мови,

ліричністю й теплотою, щирістю й схвильованістю.

Вірш «Любіть Україну» — душевний заповіт нащадкам, який посилає у вічність зболене, роздвоєне серце «комунара і націоналіста». У переплетінні правд і оман, злетів і падінь воно живе, бо має вічне — любов до рідного краю:

Всім серцем любіть Україну
свою —
і вічні ми будемо з нею!

Справжніми перлинами української інтимної лірики є вірші «Білі акації будуть цвісти» і «Так ніхто не кохав». Дослідники вважають, що ці поезії присвячені першій дружині поета Вірі Берзіній. Дуже швидко вони стали народними романсами.

Поезія **«Білі акації будуть цвісти»** (1927) — цілісний твір. У вірші немає збитих фраз, лише настрій і почуття.

Душа ліричного героя відкрита, щира. Природа виступає уособленням його переживань. Образ коханої асоціюється в поета з персоніфікованим образом України.

У поезії **«Так ніхто не кохав»** (1922) ліричний герой настільки романтизує своє почуття, що йому здається — воно єдине за всю історію людства. Він уважає: таке кохання, як у нього та його дівчини, приходить раз на тисячу років.

Твір має поетичне обрамлення. Відзначається інтонаційним багатством, мелодійністю; схвильована гіперболізація надає йому неповторності. Для змалювання образів закоханих автор уживає влучні епітети («щасливі очі», «солодка мука»), порівняння («ніби пахне вона лободою»), метафори («в'яне серце», «горять очі»), риторичні фігури («Гей ви, зорі ясні!..», «Тихий місяцю мій!..»).

Максим Рильський 1895–1964 рр.

І так увійшов він у світ ліричної творчості життєлюбом, закоханим у всі прояви життя, з його головними скарбами любові, краси і волі.

Ю. Лавріненко

Народився Максим Рильський 19 березня 1895 року в Києві. Батько майбутнього письменника Тадей Рильський був відомим ученим-етнографом і громадським діячем. Помер, коли синові виповнилося 7 років.

Початкову освіту М. Рильський здобув удома за допомогою приватних учителів. У 1915 році він закінчив столичну приватну гімназію і вступив до Київського університету. Не закінчивши повного курсу навчання (далися взнаки події 1917–1920-х років), учителює, викладає українську мову та літературу.

Почав писати ще з дитячих років. У 1910 році з'являється перша поетова збірка — «На білих островах». Потім «Під осінніми зорями» (1918), «Синя далечінь» (1922), «Крізь бурю і сніг» (1925), «Троянди й виноград» (1957), «Голосіївська осінь» (1959) та ін.

Максим Рильський широко знаний також як перекладач з мов багатьох народів світу, літературознавець, фольклорист, критик, публіцист, педагог.

24 липня 1964 року після тяжкої хвороби М. Рильський помер.

Похований на Байковому кладовищі в Києві.

Максима Рильського справедливо вважають одним з неперевершених майстрів української і ширше — світової лірики.

Поет віртуозно володіє словом як матеріалом для вираження найтонших почуттів і переживань. Саме тому його твори викликають резонанс у душі читача, а ліричний герой поезії М. Рильського завжди постає як жива людина, думки і відчуття якої є земними, зрозумілими, близькими, прийнятними кожному.

Ранній період творчості письменника — без перебільшення, найплідніший етап його поетичного життя.

До ранніх поетичних шедеврів письменника належить вірш **«На білу гречку впали роси...»** (1910). Основний мотив поезії — щемлива елегія, навіяна споглядачням природи й розлукою з близькою людиною. Пейзажна замальовка, яка вирізняється надзвичайно тонкою художньою проникливістю («Замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли») — це тільки тло, на якому розгортається картина почуттів ліричного героя.

Час, коли біліє гречка (період цвітіння) став етапом випробування розлукою. Недарма останні рядки поезії звучать як прощання з надзвичайно близькою людиною, яка відходить «дорогою в полях» назавжди. Легкого й витонченого мінору поезії додає згадка про пісню, яка залишається в душі як ненастанний спогад про дорогу серцю людину:

Ти не прийдеш, не прилетиш
І тільки дальніми піснями
В моєму серці продзвениш.

Узагалі мотив розлуки на довгий час стає провідним у творчості письменника. Проте розставання не постає як крах життя ліричного героя. Автор стверджує, що і зустріч, і розлука є неминучими в людському житті, адже вони нерозривно пов'язані між собою. І під час розставання має звучати не біль від утрати, а вдячність за кожну щасливу хвилину в минулому й ствердження майбутнього щасливого життя.

У поезії **«Яблука доспіли, яблука червоні...»** теж майстерно поєднано опис осінньої природи й почуття ліричного героя, який назавжди прощається з коханою в цьому осінньому саду.

Обоє закоханих відчувають, що це остання мить, коли вони бачать одне одного: кохання, мов ті червоні яблука, достигло в серці, але надходить осінь, плоди неминуче зірвуться з

гілки — так і кохання має завершитися ніжним і щирим прощанням:

> Поцілуй востаннє, обніми
> востаннє;
> Вміє розставатись той, хто
> вмів любить.

20-ті роки XX ст — *«неокласичний» період* творчості письменника. «Неокласицизм» стилю Максима Рильського найбільш ґрунтовно й влучно сформулював М. Зеров. Це передусім урівноваженість і прозорість поетичної форми, наявність чітких епітетів, міцна логічна побудова вірша й строга течія думки, поєднання в ліриці безпосередності з афористичністю, вишуканістю.

«Ластівки літають, бо літається» — поезія Максима Рильського про місто його дитинства — Київ, його зелені древні схили над «блакитнокрилою плавбою» — Дніпром. Батиєва гора, оспівана у творі, є атрибутом вічності, непорушності старовинного міста. Усе у світі під сонцем мінливе, змінне, говорить поет, та водночас усе має і свій час, визначений природою, усе розвивається за її канонами:

> Хай собі кружляє, обертається,
> Хоч круг лампочки, земля стара!..
> Ластівки літають, бо літається,
> І Ганнуся плаче, бо пора...

У творі головною героїнею постає Ганнуся, якій настала пора любити, і вона тяжко переживає свої почуття. Однак це розчарування сприймається як природне — воно ж настільки органічне, як і літ ластівок, і срібло голубів у темному небі, і химерно вигнуті коліна кленів...

До циклу «Портрети» збірки «Літо» увійшов вірш **«Шопен»**. У ньому найвищою цінністю людського духовного буття виступає музика. Поезія просякнута захопленням від вальсу видатного польського композитора Фредеріка Шопена, що є «сумним, як вечір золотого дня», але водночас «жагучим, як нескінченний поцілунок». Суперечливість, таємничість музики Шопена очевидна:

> Лукавий чи журливий —
> хто вгадає? —
> Гарячий чи холодний —
> хто, збагне?

Уява малює ліричному героєві романтичну картину: вітер, сніг, вечір, шалений лет коня, прекрасне обличчя таємичої незнайомки, закутане у хутро... Для нього раптом суперечливі почуття зливаються в одне, яке вже не можна розмежувати:

> Це щастя! Це любов!
> Це безнадія!

Вірш **«Мова»**, що має за епіграф слова всесвітньо відомого французького філософа Вольтера «Треба доглядати наш сад», присвячений по-справжньому духовній скарбниці кожного народу — його мові. Афористично сприймається мовне багатство — як сад, за яким потрібно доглядати,

пильнувати його ріст і розквіт. Автор наголошує, що той дуовний сад, який квітне й родить для людини, її мова – це предмет ненастанної роботи, невтомної праці над собою:

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде.

Водночас автор стверджує, що мудріших учителів, ніж власний народ, немає:

У нього кожне слово — це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина.

Письменник наполягає на плеканні та збагаченні мови. Це справа кожної людини й залежить від рівня її національної свідомості:

Не майте гніву до моїх порад
І не лінуйтесь доглядать свій сад.

Багата і яскрава народна символіка стала основною в поезії **«Троянди й виноград»**. У ній автор возвеличує працелюбність, самовідданість людини як головні ментальні риси українця. Праця — це творчий злет людської натури, спосіб становлення особистості в суспільстві, результат вивищеної перемоги над собою, своїми вадами, утомою:

Із поля дівчина утомлена прийшла
І, хоч вечеряти дбайлива кличе мати,
За сапку — і в квітник, де рожа розцвіла,
Де кучерявляться кущі любистку й м'яти.

Людина завжди в житті обирає пріоритети. І для цієї дівчини, і для стомленого з дальньої дороги, але працьовитого машиніста, і для юнака, який «опилення тонкі досліджує закони», — праця постає як найвище мірило людського життя, усіма своїми діями поетичні герої возвеличують її. Ще одна беззаперечна цінність — це краса, задля якої і здійснюється все в житті: насаджуються квітники, плекається ошатна виноградна лоза коло хати, заквітчується рідна земля різноманітним зелом:

Ми працю любимо, що в творчість перейшла,
І музику палку, що ніжно серце тисне.
У щастя людського два рівних є крила:
Троянди й виноград, красиве і корисне.

Вірш М. Рильського **«Слово про рідну матір»** був проголошений 29 листопада 1941 року на радіомітингу, що транслювався на території окупованої України.

За жанром це невелика *поема-ораторія*. Поезію написано спеціально для промовляння вголос.

Поет звертається до національної свідомості українців, які в боротьбі

за рідну землю можуть і мусять зберігати традиції століть, пам'ятати імена видатних діячів національної культури, що символізують силу, нездоланність, майбутнє нації.

У Рильського українська земля — це земля Тараса Шевченка:

Благословен той день і час,
Коли прослалась килимами
Земля, яку сходив Тарас
Малими босими ногами,
Земля, яку скропив Тарас
Дрібними росами-сльозами.

Короткий прикметник «благословен» — *анафора*, яка розпочинає шість строф вірша. Також влучно вжита й анафора «хто», і синонімічні повтори: «злато-серебро», «рути-м'яти», «муками-ділами», «гримлять-дзвенять». Уводить поет у свій твір також *епітети-неологізми*: «ріки ясноводі», «громовозвукі слова», вдало вживає цитати з творів Шевченка, зі «Слова про Ігорів похід».

Поет використовує яскраві, влучні художні засоби, які підвищують емоційне враження, доводять його до патетики.

Тема поезії «Діалог» (1959) навіяна дискусією в газеті «Комсомольская правда», кому належить майбутнє: технарям чи гуманітаріям. Коли чаша терезів схилилася на бік перших, М. Рильський не витримав і відізвався віршем «Діалог».

Поет тонко іронізував з «переможців» у дискусії:

Як же так убого ви живете,
Чом так занепали ви, скажіть,
Що у дні космічної ракети
Солов'я не в силі зрозуміть?

Поезія написана у формі двох голосів. Перший голос — фізик, другий голос належить ліркові й відбиває погляди самого автора.

Микола Хвильовий (Микола Григорович Фітільов) 1893–1933 рр.

Микола Хвильовий — без перебільшення, одна з найвизначніших постатей XX ст. У 20-ті рр. перебував в епіцентрі українського інтелектуального руху як генератор нових ідей, що формували й характеризували культурне життя епохи Розстріляного Відродження, яскравий її представник і водночас основоположник.

Народився М. Г. Фітільов 19 грудня 1893 року в селищі Тростянець на Харківщині в багатодітній родині вчителя.

Систематична офіційна освіта письменника — п'ять класів гімназії (хоч атестата він так і не одержав). Потім працює по селах, на заводі, босякує — вивчає життя. Самотужки зумів здобути ґрунтовні знання з багатьох предметів, був над-

звичайно ерудованим, знався і на українській, і на світовій літературі (пізніше в листі до М. Зерова М. Хвильовий зізнається, що «рано перечитав російських класиків, добре познайомився з Діккенсом, Гюго, Флобером, Гофманом»).

Ще одна віха біографії — мобілізація на фронт Першої світової війни, де після революційного перевороту молодий Фітільов командував загоном повстанців. У 1921 році демобілізувався з лав армії. З цього часу бере початок його літературна творчість. Вступає до спілки пролетарських письменників «Гарт», згодом стає одним з ініціаторів створення ВАПЛІТЕ (Вільної академії пролетарської літератури).

Микола Хвильовий на якомусь етапі відчуває себе нездатним боротися проти все відчутнішої загрози літературних репресій, водночас пророче передчуває наближення репресій фізичних. 13 травня 1933 року він зважується на останній крок — покінчити життя самогубством.

Зважаючи на безперечне літературне новаторство його творчої манери письма, О. Білецький назвав М. Хвильового основоположником справжньої нової української прози. Новели письменника приваблюють своєю стильовою мистецькою самобутністю, засвідчують утвердження нової манери письма.

Як зазначає Раїса Мовчан, Хвильовий тяжів до романтичного сприйняття життя — за світовідчуттям він був *романтиком* і мрійником. Однією з найважливіших для М. Хвильового впродовж усієї його творчості була проблема розбіжності мрії і дійсності. А звідси в його новелах майже завжди *два плани*: буденне сьогодення і протиставлене йому омріяне майбутнє або ідеалізоване минуле. Основним композиційним принципом таких новел, як «Синій листопад», «Арабески», «Сентиментальна історія» є протиставлення сцен реальних і вимріяних, уяви і дійсності — улюблений романтичний засіб контрасту.

Хвильовий правдиво змалював життєвий бруд, складність і суперечності довколишньої дійсності. Мрія і дійсність у його творах постають не в контрастних зіставленнях чи ідейному протиборстві, а в химерній зв'язі, що надає оповіданням і новелам письменника неповторної стильової новизни й свіжості.

Новела **«Кіт у чоботях»** написана в 1921 році й окремими виданнями побачила світ у 1924 і 1925 рр.

Тема твору — показ жінки в часи революції, згубного впливу хибних ідей на людину та переродження комуністів у бездумних чиновників, виконавців чиїхось указівок.

Ідея новели «Кіт у чоботях» — засудження системи, яка, прикриваючись красивими гаслами, перетворювала людей на «партійні гвинтики та коліщатка», якими можна маніпулювати.

Назва твору несе в собі глибокий підтекст. З одного боку, «кіт у чоботях» — щось знайоме, близьке з дитинства, казкове й домашнє. З другого — «не в свої взувся».

Жінка в новелі «Кіт у чоботях», товариш *Жучок*, є справжнім символом революції. З глибокою задушевністю малює митець отого «кота в чоботях», товариша Жучка — жінку, яка поряд з борцями безстрашно долає труднощі заради щасливого майбутнього людства. Їй би бути ніжною й доброю Гапкою, шити сорочки милому, дбати про природні для жінки справи, та вир революції підхопив її, як і тисячі інших.

Вона, «бувала кухарка», вірила в корисність і необхідність своєї справи, тому «... бігала, метушилася, збирала жінок, улаштовувала жіночі зібрання, де говорили про аборт, про кохання, про право куховарки».

Письменник проникається жалем за загубленою долею. Його голос з іронічного стає сумним і лагідним.

Письменник простежує, як духовно зростає, мужніє, усвідомлює велич своїх діянь проста жінка з села, яка з бійцями «пройшла з краю в край нашу запашну червінькову революцію», яка «ходить по бур'янах революції».

Мову новели «Кіт у чоботях» дослідники зараховують до *орнаментального стилю.* Твір прикрашений багатою й різноманітною поетичною лексикою. Автор уживає з теплом і любов'ю епітети: бур'янова пісня, сонячна вага, васильковий сум, бузинковий погляд. Часте вживання зменшувально-пестливих слів свідчить про симпатію автора (сіренькі муралі, кирпатенький носик, зайчик, «пареньок», капелюшок). Використовує автор і метафори («коли на бузину впаде серпневий промінь — то теж її очі», «очі — драконом; ніс — голова від цвишка»), і метонімії («тоді мені кирпатенький носик розказав», «вискакують сотні «гвинтівок», «наганів»»), і афоризми («пісня пісень», «гітарні герої гітарних поем»).

Микола Хвильовий відтворив у новелі картину маленького подвигу «мураля революції», товариша Жучка, яка віддала себе в жертву ідеї, зникла, ставши частиною великого механізму тоталітарної системи.

«Сентиментальна історія» (1928). Головна героїня *Б'янка* не хоче почуватися «зайвою» (як товаришка *Уляна*, художник *Чаргар*) у цьому новому суспільстві. Вона думає не лише про своє майбутнє, а й про будущину України. Поступово ж стає зрозумілим, що ті мрії («сентиментальна даль») не здійсняться самі по собі, адже шлях до майбутнього повинен пролягати через істинні морально-етичні цінності. Б'янка їх не бачить довкола себе, бо в душі кожної людини з настанням революції мало що змінилося на краще. Її останній учинок, яким завершується оповідання, має символічний підтекст: у розпуці

дівчина віддає не себе, а найчистіше — «невиннінсть» — заради налагодження гармонії між мрією та дійсністю. Однак таким шляхом високої мети не досягнути.

«Я (Романтика)» (1924) — своєрідне попередження про непоправну втрату на обраному шляху істинних цінностей. Вічне протистояння добра і зла в цій новелі перенесено в площину внутрішнього світу героя.

Новела має специфічну присвяту: «Цвітові яблуні». «Цвіт яблуні» — новела М. Коцюбинського, у душі ліричного героя якої також тісно поєдналося божа основа (тяжкі страждання батька над трилітньою донькою) і диявольська (підсвідомий інстинкт художника, який сприймає її смерть як матеріал для свого майбутнього твору).

У новелі М. Хвильового центром авторської уваги є душа ліричного героя, її страждання, невміння обрати правильний шлях.

Розпочинається твір з опису образу матері: «Моя мати — наївність, тиха жура і добрість безмежна». Автор порівнює її із Божою Матір'ю — Марією: «...воістину моя мати — втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків».

Розповідь ведеться від імені головного героя («Я»), що керує батальйоном «юних фанатиків комуни». Дія відбувається під час революційного перевороту в будинку розстріляного шляхтича, де вершить суд революційний трибунал. Це доктор *Тагабат*, жорстокий, із залізною волею, для якого висока мета виправдовує будь-які засоби; молодий хлопець *Андрюша*, якого призвано в чека насильно, тож він, буває, не витримує, проситься на фронт, але поступово звикає до кривавих дійств; а також головний герой — «Я».

Головний герой усвідомлює свою внутрішню роздвоєність: «Цей доктор (Тагабат) із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця, — це ж він і мій безвихідний хазяїн, мій звірячий інстинкт». Водночас інша грань душі героя — Андрюша («цей невеселий комунар»), якого силоміць змусили брати участь у масових розстрілах, та він боїться відмовитися від ролі вершителя чужих доль.

Герой передчуває наявність у собі добра і зла: «Я — чекіст, але я і людина». Віддаючи накази про розстріл, він заспокоює себе тим, що так треба, у душі ж плекає образ рідної матері, яка асоціюється з Матір'ю Божою. У мріях головний герой летить до рідної оселі, де відпочиває від насильства й жорстокості, які сам і сіє на землі.

Така роздвоєність не може тривати довго. Картини загальної кривавої дії змінюють одна одну. *Кульмінація*

твору — у групі черниць, засуджених на страту, герой раптом побачив свою матір. З натовпу її слова: «Сину! Мій мятежний сину!» — сприймаються як голос самої України.

Так у непримиренній суперечності зіткнулися найсвятіші для героя почуття: синівська любов і служіння найдорожчій ідеї. Увесь попередній шлях моральних компромісів робить трагічну *розв'язку* неминучою: мати гине від руки сина. Як жорстокий присуд звучать слова доктора Тагабата: «Зумій розправитись і з «мамою» (він підкреслив «з мамою»), як умів розправлятися з іншими». Герой придумує собі виправдання в передчутті свого страшного вчинку: «Я мушу бути послідовним!».

Навіть у синівському праві в останню годину «з матір'ю побуть на самоті» героєві відмовлено. Коли чекіст підходить уночі до віконця материної камери, поряд опиняється постать вартового-дегенерата, «вірного пса революції». Герой відчуває, що це сторож його душі, — і покірно йде геть.

Саме цей епізод став моментом остаточного зламу. Нездатному на бунт, на утвердження себе як повноцінної особистості героєві залишається тільки вчинити так, як від нього сподіваються ті, хто вже давно втратив усі рештки людяності. Він наважується на невиправданий злочин: «Тоді я у млості, охоплений пожаром якоїсь неможливої радості, закинув руку за шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів мавзера й нажав спуск на скроню. Як зрізаний колос, похилилася вона на мене».

Песимістичність фіналу підкреслюється промовистими пейзажними замальовками — природа передчуває наслідки духовної деградації людини: «Тихо вмирав місяць у пронизаному зеніті».

Ціною найбільшого злочину — матеревбивства — герой прилучився до «істинних» революціонерів. Та не випадково протягом твору оповідач називає їх дегенератами: «У дегенерата — низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс. Мені він завжди нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусив стояти у відділі кримінальної хроніки». Але засудити дегенерата — це означає засудити й частку власної душі, свої романтичні захоплення, які не витримали випробування дійсністю: «Ах, яка нісенітниця! Хіба він палач? Це ж йому, цьому вартовому чорного трибуналу комуни, в моменти великого напруження я складав гімни».

Дегенерат — це виродок, для якого диявольське стає сутністю душі. Так загострюється протиставлення «добро — зло» й окреслюється поле їхньої одвічної битви — душа людини. Кри-

нові явища тогочасного суспільства підкреслено за допомогою промовистого символу матеревбивства: такою є синова подяка за подароване життя, таким є логічний фінал будь-якого суспільного руху, який не ґрунтується на гуманності.

Новела «Я (Романтика)» передає тривогу, сум'яття, роздвоєність душі самого М. Хвильового, для якого дуже гостро постала проблема морального вибору — правда чи ідея. Її розв'язанням у 1933 році став постріл у скроню.

Ще одна грань таланту Хвильового – *публіцистика*. Він був ініціатором літературної дискусії, що розгорнулася в 1925–1928 рр.

У листопаді 1925 року утворюється ВАПЛІТЕ — літературна організація, фактичним лідером якої був М. Хвильовий. Проте зосередитися на своїх творчих задумах ні письменнику, ні його однодумцям не вдалося, адже суспільна атмосфера мало цьому сприяла. Виникла нагальна потреба говорити вголос про самобутність української культури, осмислити шляхи розвитку мистецтва.

У своїх памфлетах М. Хвильовий висловив позиції тогочасної творчої інтелігенції. Його стаття «Про «сатану в бочці», або про графоманів, спекулянтів та інших «просвітян» (1925) була вагомим аргументом у літературній дискусії. Водночас ця публікація виявила в М. Хвильовому якості памфлетиста й полеміста. З-під пера виходять цикли памфлетів «Камо грядеши», «Думки проти течії», «Апологети писаризму».

Риси індивідуального стилю Хвильового-памфлетиста: афористичне оформлення гасел, висока образність, виваженість аргументацій, поєднання гнівних звинувачень з тонкою іронією. Він виступає проти засилля масовізму, зведення ролі мистецтва до ідеологічного обслуговування партійної політики. М. Хвильовий обстоює «романтику вітаїзму» (життєствердження) як стиль мистецтва сучасності, творцями якого можуть бути лише по-справжньому талановиті митці.

У памфлетах «Камо грядеши» і «Думки проти течії» письменник розглядає проблему орієнтації української культури. Постає злободенне питання: Європа чи Просвіта? «Просвіта» — то усе відстале, «Європа» — символ невпинного прогресу. Письменник покладає великі надії на розквіт українського мистецтва, закликає позбутися залежності від «російського диригента».

Зрозуміло, що в такому аспекті дискусія швидко набула політичного спрямування. Наступний памфлет з промовистою назвою «Україна чи Малоросія?» опублікувати так і не вдалося. Саме в ньому постало поняття «азіатського ренесансу» — відро-

дження української культури й загалом державності на новому історичному витку.

Атмосфера для творчості стає все більше несприятливою. Перестає виходити журнал «ВАПЛІТЕ», припиняє існування й сама організація. Письменник болісно переживає суперечності в особистій долі, компроміси з більшовицькою партією, урешті крах недавньої романтичної віри в прекрасну «загірну комуну». Тому М. Хвильовий зважується на останній крок у виснажливій життєвій боротьбі. Проте все, що вдалося йому здійснити за життя, поповнило, мов живлюще джерело, скарбницю української культури.

Григорій Косинка (Григорій Михайлович Стрілець) 1899–1934 рр.

Яскравий новелістичний дебют Григорія Косинки в 1920–1922 рр. одразу ж привернув увагу тогочасних провідних письменників і дослідників літератури, а Василь Стефаник у листі до молодого прозаїка згодом навіть назве його своїм «сином з Дівич-гори».

Народився Григорій Косинка 29 листопада в бідній селянській родині в селі Щербанівці (тепер Обухівського району Київської області). З дитинства книжки були для нього спочинком і єдиною розрадою від важкої праці. Після початкової школи працює писарчуком у волості, пізніше — закінчує столичні вечірні гімназійні курси, а в 1920 році вступає до Київського інституту народної освіти, закінчити який не вдається через матеріальні нестатки.

У 1919 році в газеті «Боротьба» надруковано перший його художній твір — невеликий автобіографічний етюд «На буряки», підписаний псевдонімом «Косинка» (від назви польових квітів — червоних косинців).

Надходить яскравий, але короткий, мов спалах, апогей його творчості, обірваний жорстоко й несподівано. Фінал життя молодого письменника розгортався за звичним у ті часи сценарієм і був трагічним: Г. Косинку в 1934 році страчено буцімто за належність до групи терористів-білогвардійців. 1957 року історичну справедливість, хоч і запізно, відновлено: письменника реабілітовано «за відсутності доказів злочину».

Перша збірка новел «На золотих богів» (1922) дає змогу простежити, як письменник прилучався до традицій модерної новелістики саме стефаниківського типу, адже в українській літературі серед попередників Косинки лише В. Стефаник спромігся так глибоко зрозуміти душу українського селянина. Г. Костюк так стисло характеризував його твори: «Це звучало свіжо, правдиво, боляче».

За типом світобачення Григорій Косинка реаліст. Це означає, що він сприймає довколишню дійсність такою, якою вона є, і пізнає цю дійсність, виходячи з того, що реально існує. Його герої — звичайні земні люди, прості українські селяни. Прагнення показати життя без прикрас наближує творчість Григорія Косинки до прози Володимира Винниченка.

«На золотих богів» (1920) — етюд, або ліричний шкіц, поширений жанр у тогочасній прозі. Назва твору, фраза «Б'ється червона селянська воля, умирає на своїх осьмушках та обніжках, але боронить тілами, кров'ю свої оселі од армії «золотих богів»» (тобто білогвардійців) ніби визначає позицію автора й коло його уподобань. Але зміст твору свідчить про відсутність однозначної авторської оцінки описуваних подій.

Піднесено-романтичний тон оповіді про те, як усе село вийшло «назустріч непроханому ворогу», перекреслюється кольоровою гамою бою в криваво-червоних і чорних тонах. Вона символізує поразку й безвихідь ситуації, що склалася: битву програли всі її учасники — і переможці, і переможені.

Фраза «заплакали села» підкреслює повну відсутність радості від перемоги, крах селянських ілюзій, нездійсненність мрій і сподівань.

Своєрідним синтезом художніх роздумів Г. Косинки про драматизм людського існування в пореволюційну добу можна вважати його твір **«Фауст»**, у якому головний герой *Прокіп Конюшина* проведений крізь горнило тюремних випробувань.

Це особистість, яка увібрала в себе й загальнолюдські, і виразно національні риси. Цілеспрямовано шукаючи шляхів до головних життєвих істин, герой одержимий національною ідеєю, жаданням справжньої волі своєму народові. Напад муравйовських карателів обернувся для нього тюремним ув'язненням і тортурами; останнє слово, яке приходить до Конюшини на межі божевілля, він пише своєю кров'ю з розбитих шиколоток: «Укра...».

Мотив «світового» Фауста (Конюшина має ту ж внутрішню непоступливість, філософське шукання істини) дозволяє зіставити свободу і рабство, добро і зло, по-новому осмислити проблему особистості й народу.

Дещо оптимістичнішим є сюжет новели **«В житах»** (1922). *Корнієві*, який другий рік веде дезертирський спосіб життя, земля предків раптом дарує незнану внутрішню свободу, можливість послухати пісню поля, помилуватися степом, порозмовляти з сонцем. Корній перебуває на спочинку, і це інтермецо порушується тільки спогадами героя — його душу мучать згадки про розстріляного комуніста *Матвія Киянчука*.

Раптом герой зустрічає свою колишню кохану. За іронією долі *Уля-*

на — дружина сільського багатія *Дзюби*, який брав участь у розстрілі Матвія.

Так два світи — минуле і майбутнє, буття і небуття, реальне і уявне – поєдналися в один. Але це не перекреслює загальнооптимістичного звучання новели, адже, за Косинкою, життя — у кожному менті людського існування на землі.

Новелу **«Мати»** (1925) М. Рильський назвав однією з найглибших речей Григорія Косинки.

У бідній селянській родині помирає хвора мати, найстарший син лаштується привезти лікаря, хоч надій на порятунок мало. Оповідь ведеться від першої особи — *Андрія*, головного учасника подій.

Довкола йде кривава повстанська різанина. Андрієві зараз немає діла до переділу України — йому треба рятувати від смерті найріднішу людину — матір.

Але доля однієї людини у воєнному жахітті не важить нічого — поляки примушують хлопця возити на позицію снаряди. Андрій глухий до проблем вояків, бо образ матері заступає йому весь світ — у ньому існують лише син і мати. Усіх довкола він сприймає як ворогів його святої матері, ідея помсти народжується в його грудях.

Головний *мотив* твору — мотив тривоги: і за матір, і ширше — за ту землю, гармонію якої порушено цією кривавою бійнею.

Картина боїв, що розгортається перед читачем, є тільки тлом, на якому чіткіше вимальовано Андрієву тривогу за матір. Як крах сподівань на порятунок матері — видиво палаючої лікарні, омріяної мети його подорожі.

Однак трагічну розв'язку напророчено ще на початку твору, коли сама природа передчувала неминучість материнської смерті: хмари над лісом, що заступили кавалерію, — надходить велика буря, чорне сонце, втикане багряно-червоними стрілами на вітер, десь дико кряче ворон...

Уже готуючись до похорону, хлопець помітить: «Чому моя мама зціпила губи, як мертвий солдат?». Мотив смерті звучить як філософське осмислення рівності людей, цінності кожної людської долі незалежно від суб'єктивних чинників — у мертвого солдата ворожої армії вираз обличчя такий же, як і в української жінки.

Отже, позаполітична позиція письменника окреслює провідну *ідею* твору, яка є наскрізною для усієї творчості Григорія Косинки, — ідею збереження за будь-яких обставин загальнолюдських цінностей у душі кожної особистості.

Остап Вишня (Павло Михайлович Губенко) 1889—1956 рр.

Сучасники називають Остапа Вишню «королем українського тиражу». Прийшовши в літературу за допомогою свого іскрометного гумору, він скоро завоював любов і визнання українського селянина.

Народився Остап Вишня 1 листопада 1889 року на Полтавщині. Був одним із 17 дітей у бідній родині сільського прикажчика. Дуже рано навчився читати, прагнув ґрунтовнішої освіти. Закінчивши початкову та двокласну школу, вступає до Київської військово-фельдшерської школи, працює за отриманою спеціальністю. 1917-го його зараховано до Київського університету на історико-філологічний факультет, який закінчити в голодні пореволюційні роки так і не довелося.

У 1919 році за підписом «П. Грунський» опубліковано його перший сатиричний твір «Демократичні реформи Денікіна (Фейлетон. Матеріалом для конституції бути не може)».

Тернистий шлях Остапа Вишні в літературі розпочався 22 липня 1921 року, коли в «Селянській правді» під фейлетоном «Чудака, їйбогу!» автор поставив цей дещо дивакуватий псевдонім. Першою збіркою стала книжка «Марк Твен — Остап Вишня. Сільськогосподарська пропаганда» (1923). У ній вміщено оповідання Марка Твена і три — Остапа Вишні. Одна за одною з'являються наступні книжки. За життя побачило світ понад 100 збірок його творів, деякі з них неодноразово перевидавалися. Як і більшість представників тогочасного покоління літераторів, зазнав утисків і репресій з боку влади, отримав смертний вирок, замінений, щоправда, десятирічним ув'язненням у північних таборах. Повернувшись із заслання, плідно працював на ниві літератури.

У 1955-му, незадовго до смерті письменника, справедливість була відновлена — Остапа Вишню реабілітували судові органи. Помер письменник 28 вересня 1956 року.

Є в щоденнику Остапа Вишні таке щире зізнання: «Я — слуга народний! І я з того гордий, я з того щасливий! І коли за всю мою роботу, за все те тяжке, що пережив я, мені пощастило хоч разочок, хоч на хвильку, хоч на мить розгладити зморшки на чолі народу мого, весело заіскрити сумні його очі, — ніякого більше «гонорару» мені не треба». Слова сказано не «для протоколу» — шалена популярність творчості письменника засвідчена півмільйонними накладами його збірок, які видавалися для голодної та малописьменної України 20-х і були нею з вдячністю сприйняті. Найпопулярніші — «Вишневі усмішки сільські», «Вишневі усмішки кримські» (1925), «Українізуємось» (1926), «Моя автобіографія» (1927), «Вибрані твори» (1929), «Усмішки» в 4 томах (1928, 1930).

Гумореска **«Моя автобіографія»** написана протягом 15–16 березня 1927 року. Надрукували її у видавництві «Книгоспілка» того ж року.

«Моя автобіографія» — це гумористична розповідь Остапа Вишні про свій життєвий шлях. Гуморист добродушно кепкує із самого себе.

Це справді автобіографія, дотепна розповідь про те, де і коли народився, хто були батьки і діди («Мати казали, що мене витягли з колодязя, коли напували корову Оришку», «Батьків батько був у Лебедині шевцем. Материн батько був у Груні хліборобом»).

Таким є «вступний» етюд-розділ. Другий і третій розділи присвячені навчанню, формуванню світогляду майбутнього майстра слова з тим самим відтінком добродушного сміху.

В Остапа Вишні що не речення — то народний жарт, що містить глибинний підтекст.

Гумореска скомпонована з окремих невеличких розділів-«фресок». Автор «вихоплює» зі своєї біографії найяскравіші, найхарактерніші епізоди, події.

Це не лише художній життєпис, а й аналіз пережитого автором. «Найголовніші моменти», переважно — веселі, іноді — трагічні. Гострий на слово гуморист постає серйозним і вдумливим. Гумореска «Моя автобіографія» насичена розмовною лексикою, розповідними інтонаціями. Комізм ситуації базується на контрасті. Твір цей вражає людяністю, щирістю.

Основа творчості письменника — фольклор, українська народна гумористична культура. Тексти мають яскраву, колоритну, живу мову, насичені народними висловами, прислів'ями, приказками, написані за сюжетами з народного життя.

Тематика творів Остапа Вишні завжди була пов'язана із злободенними проблемами сучасності.

Найбільш розроблена *тема* письменника — українське село й актуальні для нього проблеми. *Персонажі* усмішок — селяни-хлібороби — показані в несподіваних життєвих ситуаціях, з яких, завдячуючи народній мудрості, їм вдається гідно вийти.

Осмислював письменник і суспільно-політичні, релігійні, національні проблеми, розвиток української культури. Хоч багато в чому загальне спрямування творів визначала панівна на той час партійна ідеологія, Остапу Вишні вдалося у своїй творчості дати відповіді на актуальні питання доби.

На вістрі пера гумориста опиняється, як правило, «маленька людина» з усіма її вадами, недоліками, слабкостями: ледарство, консерватизм, браконьєрство, безвідповідальність. Але водночас він любить свого героя, тож сміх письменника доброзичливий, направлений на те, щоб змусити особистість зрозуміти свої помилки та змінитися.

За своїм світобаченням Остап Вишня — лірик, що оспівує красу й велич

рідної землі. Тому пейзажі в його творах виступають не тільки як тло зображуваних подій, а й формують відповідний настрій оповіді.

Природа — теж персонаж «вишневих» усмішок. Письменник над усе захоплювався мисливською темою. У **«Мисливських усмішках»** знайшла вияв любов Остапа Вишні до рідної землі: лісів, полів, річок, краєвидів українського степу. Автор турботливо ставився до звірів і птахів, тому прихилився до мисливства не для того, щоб уполювати дичину, а щоб відпочити від міської метушні.

«Мисливські усмішки» — унікальне явище в українській літературі. У них мистецьки поєднано народний гумор і пейзажну лірику.

Оповідь завжди ведеться від імені автора, що додає їй щирості й проникливості. Герой усмішок завжди доброзичливий, щиросердний і по-дитячому наївний.

Усмішки «Лось», «Заєць», «Лисиця», «Ведмідь», «Дикий кабан, або вепр», «Як засмажити коропа», «Дика гуска», «Екіпіровка мисливця» перейняті по-справжньому щирим, життєствердним настроєм. Тонка іронія оповіді захоплює читача, привертає посилену увагу до сюжету, як-от в усмішці **«Заєць»**:

«Засідаєте біля величезного колгоспного ожереду соломи...

Ніч темна, бадьора.

На небі, над ожередом, — зорі, на землі, під ожередом, — зайці.

Сіли, закуталися...

Голова на солому хилиться, хилиться, хилиться...

Під кожухом тепло-тепло...».

Комічність ситуації виявляється в несподіваному повороті сюжету: у той час, як герой заснув, хтось поцупив його рушницю. Однак мисливець не сумує — світло йому на душі й спокійно.

Увечері вся родина ласує зайцем, нашпигованим салом, секрет якого знає лише вірний товариш мисливця: на нього він позичив господарю гроші.

«Як варити і їсти суп із дикої качки» (1945) — одна з найдотепніших усмішок Остапа Вишні. Присвячена вона Максимові Рильському, близькому другові письменника, який після заслання першим протягнув йому руку допомоги.

Побудований твір у вигляді порад молодому мисливцеві, який збирається на полювання. Від самого початку автор веде читача на тихе плесо рідного лугового озерця, де, виявляється, як спостеріг «всесвітньовідомий орнітолог», теж водяться дикі качки (Р. Мовчан). Цікаві коментарі автора:

«Збираєтеся, берете з собою рушницю (це така штука, що стріляє), набої і всілякий інший мисливський

реманент, без якого не можна правильно націлятись, щоб бити без промаху, а саме: рюкзак, буханку, консерви, огірки, помідори, десяток укруту яєць і стопку... Стопка береться для того, щоб було чим вихлюпувати воду з човна, коли човен тече...».

За цим описом збирання на полювання — неприхована іронія, передчуття неповторної мисливської романтики, відчуття чоловічої свободи, розслаблення від клопотів і метушні, умиротворення.

Це умиротворення навіяне прекрасним українським пейзажем надвечір'я, мистецьки вплетеним у композицію розповіді:

«Дика качка любить убиватись тихими-тихими вечорами, коли сонце вже сковзнуло з вечірнього пруга, минуло криваво-багряний горизонт, послало вам останній золотий привіт і пішло спать...».

Далі пояснюється сенс вечірньої (на яку ви вже спізнилися) і вранішньої «зорьки» — час, коли дика качка з'являється на воді. Спізнення на вечірню «зорьку» — своєрідний ритуал, можливість «посмакувати», помилуватися довколишньою красою:

«Поблизу кожного лугового озера є чи ожеред, чи копиці пахучого-пахучого сіна. Ви йдете до ожереду й розташовуєтесь. Ви розгортаєте сіно, простеляєте плаща, лягаєте горілиць, дивитесь на чорно-синє, глибоке зоряне небо і відпочиваєте, а відпочиваючи, думаєте».

Особливо промовистою є фраза, яка характеризує ставлення письменника до самого процесу полювання: «І вільно дихається, і легко дихається...». Це щире зізнання автора, бо немає значення, чи вполював щось мисливець, чи ні, головне — що недаремно витратив час. Заради цього хоч би недовготривалого «легкого дихання» варто жити на світі. Тому в найтяжчі хвилини життя на згадку приходять щасливі дні мисливських пригод: розраджують, заспокоюють, свідчать про справжній сенс буття — єднання людини з природою.

Василь Барка (Василь Костянтинович Очерет) 1908–2003 рр.

Чистий, душевно просвітлений духовним перекликом зі своїм патроном Григорієм Сковородою, щирий, сердечний і співчутливий, Василь Барка повсякчас збагачується досвідом світу, який його спіймав, але не зумів удержати. Поет і філософ уже давно звільнився духом від його зваб та посягань і піднявся на вищий рівень духовного самовираження.

М. Жулинський

Василь Барка народився 16 липня 1908 року в селі Солониці Лубенського повіту на Полтавщині в незаможній родині.

Після закінчення семирічки вчився на педагогічних курсах, з 1927 року учителював у рідному селі Володимира Сосюри — Третя Рота (пізніше Нижнє).

Після незаконного арешту виїздить на Кубань, успішно закінчує Краснодарський педагогічний інститут, далі навчається в аспірантурі. Прагне освоїти літературознавчі науки. Починає писати вірші, які згодом опубліковують. За порадою Павла Тичини готує до видання збірку поезій.

На початку 30-х років у Харкові видає дві збірки поезій: «Шляхи» та «Цехи».

Аспірантуру закінчує в Москві при столичному педагогічному інституті. Навчаючись у Москві, працює за сумісництвом у музеї.

У роки війни йде добровільно на фронт. Після поранення переховується, пізніше від'їздить до Німеччини. Тут починається *другий період* творчості. Виходять збірки поезій «Апостоли» (1946) та «Білий світ» (1947).

Згодом від'їздить до Америки, де не полишає літературної діяльності. З'являються поетичні книги «Псалом голубиного поля» (1958), «Океан» (1959), «Лірник» (Вибране, 1968). Несподівано починає писати прозу. У 1953 році виходить друком роман «Рай» (згодом під іншою назвою — «Душа едемітів» (1958)).

Протягом 1958—1961 рр. працює над романом «Жовтий князь».

1965 року — побачила світ збірка есе «Вершник неба».

Василь Барка — талановитий критик, перекладач, декілька років був редактором українського відділу радіо «Свобода» в Нью-Йорку.

1981 року написано монументальний роман у віршах «Свідок для сонця шестикрилих», який становить чотири томи. У 1986 році за цей твір В. Барка одержав премію фундації Омеляна й Тетяни Антоновичів.

1988 року створив поему «Судний степ» до тисячоліття прийняття християнства в Україні.

Роман **«Жовтий князь»** — перший великий твір про геноцид проти українського народу у XX ст.

Матеріали до твору Василь Барка збирав протягом 25 років: свідчення, спогади тих, кому довелося пережити голодомор, офіційні документи. «Автор у своєму творі — не суддя, але, як колись визначив Чехов, свідок для суду: розповідати, що сталося в житті», — таким бачить В. Барка своє завдання.

У романі відтворено всю глибину й історичну значимість національної трагедії. Письменник, на думку дослідників, утілив її у придатній для цього формі експресіоністського роману.

Для пересічного читача роман «Жовтий князь» складний для сприйняття. Специфічна мозаїчність епізодів розмиває основну сюжетну лінію, роздроблює саму фабулу. Це досить удалий, як уважають критики, метод показу глобальності, масштабності події, яка охопила не одну сім'ю, не одне село, а всю підрадянську Україну.

Автор з великою повагою ставиться до простих селян. Українських хліборобів він називає по батькові, так було за часів козаччини. Негативні ж персонажі мають лише прізвища, які нагадують собачі клички.

Особливої уваги заслуговує образ *Мирона Даниловича Катранника.* Це сільський філософ, тонка, добра, шляхетна особистість. Через його світосприйняття автор зумів добре передати вдачу щирого українця, його розуміння святості роду, добрих сусідських стосунків. Катранник уміє аналізувати й асоціювати, може гідно оцінити й мужність ворога. Випадково ставши свідком самогубства секретаря райкому, Мирон визнає: «По-своєму чесний був».

У пошуках єдиного рятунку для своєї сім'ї — харчів, Катранник їде до Воронежа. Чужа земля, чужі закони, спостереження в дорозі, відчай породжують люту ненависть до влади.

Селянин відчуває свою перевагу над можновладцями, усвідомлює, що буде знищений, бо небезпечний своєю чистотою для комуністів: «Таки обступлять мене темрявці... Мене задушать, бо знаю причину».

Для українського селянства церква, її святині завжди були значущими. Через церковну чашу терпить муки й Катранник. Отроходін спокушає вмирущого від голоду селянина мішком пшениці, але хлібороб не здається, порядність таки перемагає, він вистояв.

Гідною Катранника була його дружина, *Дарія Олександрівна.* Для неї понад усе — честь роду. Утрата свекрухи, потім старшого з трьох дітей, потім чоловіка й, нарешті, дочки — тяжкі випробування. Дарія Олександрівна рятувала всіх до останньої хвилини. У такої матері діти вчилися мужності. Навіть приймаючи найстрашніші муки, діти не огрубіли, не очерствіли душею.

У дітях з родини Катранників письменник показує душу українців: хлопчики — кмітливі, дотепні, здатні на милосердя й на ненависть, дівчинка — ніжна, добра, вразлива, здатна на самопожертву.

З усієї сім'ї Катранників залишається тільки єдина тонка гілочка — Андрій. Живим і працелюбним залишається Андрій Катранник, а разом з ним і почуття віри у незнищенність народу, у відродження його і зверхність божої правди.

Назва твору символічна. Цей символ, на думку критиків, має кілька втілень.

Жовтий князь — це український голокост, голодомор, який перетворив квітучі веселі села з дівочими співами й зимовими святами на страшну гнітючу пустку.

Жовтий князь — це тоталітарна система, «государство», як говорить один з персонажів, яке, немов «татарва», сіє тільки смерть і спустошення.

Жовтий князь — утілення надприродного, космічного зла, що набрало сили й пішло в наступ на людство у XX ст.

«Важко читати цю страхітливу хроніку невимовно трагічної долі українського народу, — зазначає Микола Жулинський. — Жодна фантасмагорична уява не здатна відтворити цей жахливий спектр чорної біди, яка захопила Україну і відкинула її за межі елементарного людського буття. Та Василь Барка намагався в міру своїх фізичних і творчих сил відкрити перед нами моторошну безодню людського горя і відчаю».

Юрій Яновський 1902—1954 рр.

Юрія Яновського не легко порівнювати з кимось із творців української літератури XX ст. Він, як мало хто, закроєний був на високе місце в царині художнього слова, і, як мало хто, зупинився на найближчих підступах до нього.

М. Наєнко

Народився Юрій Іванович Яновський 27 серпня 1902 року на Єлисаветградщині (тепер Кіровоградська область) у заможній селянській родині. Причастився до літературної творчості дуже рано — у десятирічному віці почав писати вірші російською мовою. Життєві «університети» майбутнього письменника були простими: із золотою медаллю закінчує Єлисаветградське реальне училище, працює в статистичному бюро, управлінні народної освіти. Доля невпинно веде до столиці — майбутній письменник вступає до політехнічного інституту. Хоч інженером йому стати не судилося, саме з цього моменту розпочинається шлях Ю. Яновського у велику літературу: 1922 року — надруковано його вірш «Море», 1925 — з'являється перша книжка оповідань «Мамутові бивні».

Далі в життя письменника входить кіно — нове для української культури мистецтво: у 1926 році він стає головним редактором Одеської кінофабрики, пише сценарії фільмів, бере безпосередню участь у їх створенні.

«Харківський» період життя Яновського розпочинається в 1927 році — він стає членом ВАПЛІТЕ, а після її ліквідації — Пролітфронту. Тогочасна критика затаврувала письменника як «націоналіста» та «хвильовіста». Не допомогли й намагання переробити власні твори на догоду партійній «верхівці» — у 1947 році вже в Києві Яновського звільнено з посади головного редактора журналу «Вітчизна», а його новий роман «Жива вода» піддано осуду як націоналістичний та наклепницький.

Помер Ю. Яновський 25 лютого 1954 року незадовго після прем'єри на сцені театру останнього свого твору — п'єси «Дочка прокурора».

За типом світобачення Яновський, як і більшість його сучасників, був романтиком.

У романтичному стилі написано повість **«Байгород»** (1927). На тлі революційного міста розквітає романтичне кохання *Кіхани* до *Лізи*. Герої живуть заглиблено у свої почуття та роздуми. У центрі твору — романтичний конфлікт між життям і смертю (війною), любов'ю і революційним обов'язком.

Головний герой повісті — Кіхана — особистість надзвичайно чутлива і

вразлива. Його по-дитячому чиста душа не може перенести випробування долі, що підкреслює автобіографічність образу. І хоч Кіхана гине, любов перемагає смерть, стверджує письменник, бо продовжує жити в пам'яті людей. Автор понад усе любить життя, тому фінал повісті оптимістичний.

Роман **«Майстер корабля»** (1928) — абсолютно новаторський за змістом і формою твір в українській літературі. Яновський осмислює роль творчої інтелігенції, власне, еліти суспільства у формуванні й становленні світогляду нової доби — тема, що постала на вістрі інтересу багатьох тогочасних письменників. Відчутні паралелі між героями роману з екзотичними іменами і реальними прототипами: *То-Ма-Кі* (Товариш Майстер Кіно) — сам Юрій Яновський, *Сев* — режисер О. Довженко, *Професор* — художник, знавець старовини професор В. Кричевський, *Директор* — Павло Нечеса, який очолював кінофабрику, *Тайах* — відома балерина Іта Пензо. Роль Міста виконала портова Одеса тих часів.

Композиція твору. За сюжетом Сев знімає фільм про матроса Богдана; для цього потрібно побудувати вітрильник. Оповідь ведеться від імені старого То-Ма-Кі, що в спогадах постійно переноситься з майбутнього в минуле, з Одеси — до Румунії, Італії, острова Ява. Твір насичено роздумами про стан тогочасної культури й проекціями культури майбутнього на зразок: «Кіномистецтво дійшло апогею. Якими смішними здались мені витвори його на зорі існування».

Роман наповнений мариністичними пейзажами, має притаманний кожному романтичному творові любовний сюжет — у танцівницю Тайах закохані То-Ма-Кі, Сев та Богдан. Символом свободи особистості, її прагнення до творчої праці є будівництво вітрильника. Символічною є й назва роману: майстер на носі корабля — це дерев'яна фігурка з профілем жінки, старовинний оберіг мореплавців, покликаний захищати судно від бур і рифів. Водночас це своєрідне уособлення української інтелектуальної еліти й визначення її ролі в становленні та розвитку нації.

У романі **«Чотири шаблі»** (1926–1929) показано національно-визвольний рух в Україні часів революційного перевороту та його результати. Роман складається з семи розділів, кожен з яких має обов'язковий пісенний зачин. «Чотири шаблі» започатковують новий різновид роману в українській літературі — роман у новелах. Твір засудили тогочасні критики як націоналістичний і такий, що неправдиво зображує дії Червоної армії.

Відомий роман у новелах **«Вершники»** (1935) написано вже з урахуванням панівної ідеології. Він був даниною своєму часові, спробою «згладити» те враження, що залишили по собі «Чотири шаблі». Проте художня цінність роману все ж залишається високою завдяки новелам «Дитинство», «Подвійне коло», «Шаланда в морі», пов'язаним між собою актуальною проблемою розпаду роду, родини: «Дві епохи, зіткнувшися на рівному безмежжі, зводили рахунки».

Роман складається з восьми новел і розпочинається **«Подвійним колом»**. Це вражаюча картина степового бою тих самих «чотирьох шабель», але вже не проти зовнішніх ворогів — чотири брати *Половці* (*Оверко* — вояк української армії, *Андрій* — білогвардієць, *Панас* — махновець-анархіст та *Іван* — комуніст) по черзі знищують один одного.

«Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного». Знову на сторінках постає тема «Трьох синів» Тичини і «Матері» Хвильового — тема згуби матері, роду, нації через політичну боротьбу синів-братів.

Бій у степу, описаний у новелі, символізує складну й неоднозначну ситуацію в Україні під час громадянської війни. Трагедія згуби трьох братів знецінює перемогу комуніста Івана й окреслює істинне ставлення автора до кривавої сцени братовбивства. У цьому сенсі «Подвійне коло» могло б бути своєрідним епілогом «Чотирьох шабель».

Характерно, що брати по черзі проклинають один одного.

«Проклинаю тебе моїм руським серцем, ім'ям великої Росії-матінки, од Варшави до Японії, од Білого моря до Чорного, проклинаю ім'ям брата і згодою роду, проклинаю й ненавиджу в мою останню хвилину...», — говорить Андрій, утверджуючи ідею «єдіной-нєдєлімой Россії».

«Проклинаю тебе великою ненавистю брата і проклинаю тебе долею нашою щербатою, душогубе махновський, злодюго каторжний, у Бога, в світ, у ясний день...», — останні слова Оверка, мета життя якого полягала у відвоюванні незалежності для матінки-України.

«Проклинаю тебе, проклинаю моєю останньою хвилиною!», — перед самовбивством мовив братові Панас, бо надії на порятунок брат йому так і не залишив.

Аргументи Івана на сучасному етапі прочитання тексту виглядають дещо сумнівними: «Рід наш роботящий, та не всі в роді путящі. Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодюги й несвідомі, вороги й наймити ворогів. От і бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас, і Карл Маркс».

Крапку в загибелі могутнього українського роду Половців ставить комісар Івана Герт, зауважуючи про трьох загиблих братів: «одного роду, та не одного з тобою класу». Так класова належність стає визначальною, відсунувши гуманістичну позицію на другий план. Автор підкреслює, що на всіх своїх синів чекає, вдивляючись у синю морську даль, старий батько Половець, і для нього немає значення, під якими прапорами виступають вояки — вони всі його діти.

Без перебільшення найкращі новели «Вершників» — **«Дитинство»** і **«Шаланда в морі»**. Це незрівнянні романтично-барокові поеми одвічному світові української природи (степу, моря, неба). Хоча втілені вони в прозовій формі, витончені пейзажі дивують майстерністю своєї ліричності: «І хочеться знати, куди падає сонце, кортить дійти рівним степом до краю землі й заглянути у прірву, де вже чимало назбиралося погаслих сонць, і як вони лежать на дні провалля — як решета, як сковороди чи як жовті п'ятаки?».

«Дитинство» — це гімн дружбі правнука з прадідом: «Вони йдуть удвох до хати і заходять на подвір'я, правнук *Данилко* і прадід *Данило*». Старий стає другою душею малого хлопчака, вчить складного життя, розраджує в найскладніші хвилини: «І до прадіда прийшовши, котрий спав у повітці, Данилко витирав сльози, бо мимоволі набігали на очі, добре б'ється ота клята мати, друга б уже пересердилась за цілий день, «боліло? — питав прадід Данило, — а ти не зважай, бо вона господиня і гірко працює, вона нас годує».

Водночас у творі висвітлено ключові проблеми тогочасного села — каторжна робота, безземелля, голод, злиденне життя селянського люду, засвідчені спраглою уявою малої дитини: «У хаті холодно і немає хліба, тільки перепічки та кислі буряки».

Для автора важливий той своєрідний колорит, що є в національному побуті, і він намагається його показати через призму сприйняття малого Данилка: «Вечорами дівчата співають веснянок, сівши черенем чи лавою, а хлопці не сміють підспівувати, бо це дівоче діло — весну славити, і співають: «А вже весна, а вже красна, із стріх вода капле, із стріх вода капле, із стріх вода капле. Молодому козаченьку мандрівочка пахне, мандрівочка пахне, мандрівочка пахне».

Так два світи — сучасне і минуле — поєднуються в кожній людській душі, тому несподівана смерть прадіда серед квітучого степу дає Данилку відчути себе самотнім, але не зупиняє його спраги до життя. «Топчи землю, синок», — такими були останні слова мудрого старого, звернені до нащадка його роду. Оспівування

міцних родових традицій, гуманістичного сприйняття буття, здорового існування людини на землі стає провідним для письменника.

Наприкінці 20-х рр. Юрієві Яновському вдалося у своїх творах яскравими романтичними фарбами зобразити визвольну боротьбу українського народу та відтворити пореволюційну дійсність. Написані в другій половині 30-х рр. «Дума про Британку» і збірка новел «Короткі історії» та й пізніші твори нагадували лише зовнішніми рисами, що вони — родичі «Чотирьох шабель» та «Вершників», а насправді були тільки уламками великого натхнення. Далася взнаки довгоочікувана критиками «еволюція» Яновського-прозаїка від неоромантизму до соцреалізму — єдиний для всіх жанрів і стилів творчий метод позбавив саму творчість усіх ознак живого життя. Спробу відродити себе як художника Ю. Яновський зробив у п'єсі «Дочка прокурора» (1954), яка стала останнім твором письменника.

Валер'ян Підмогильний 1901–1937 рр.

Дар правдивого спостереження життя, уміння заражати читача настроями, тримати його увагу напруженою протягом всього оповідання — становлять невід'ємну властивість творчості В. Підмогильного.

Юрій Клен

Народився Валер'ян Петрович Підмогильний 2 лютого 1901 року в селянській родині під Катеринославом. Після церковнопарафіяльної школи він зміг закінчити лише реальне училище, а потім через матеріальну скруту, голодні 1921–1922 рр. вчився уривками (на перших курсах математичного та юридичного факультетів Катеринославського університету), учителював, пізніше — працював уже в столичних видавництвах, слухаючи побіжно лекції в Інституті народного господарства.

У 1934 році Валер'яна Підмогильного у зв'язку із сфабрикованим процесом заарештовано. Після страшних тортур у березні 1935 року на закритому судовому засіданні, без свідків і захисників, розглядалася справа № 0024. В. Підмогильному пролягла дорога на українську Голгофу двадцятого століття — Соловки, дорога, що не мала вороття...

Його творче життя тривало п'ятнадцять років. Зовсім молодим, тридцятичотирилітнім, він був силоміць вирваний з літературного процесу й узагалі ізольований від суспільного оточення. Залишилося кілька збірок оповідань, повістей, два романи й чимала бібліотека перекладів з французької класики.

Талановитий майстер художнього заглиблення в підсвідомість особистості, Валер'ян Підмогильний увійшов у літературу досить впевнено. Дев'ятнадцятилітній автор своєї першої в житті збірки оповідань зухвало назвав її «Твори. Том I» (Катеринослав, 1920). А вже через рік і справді світ побачила перша книжка.

Не випадково письменник бере епіграфом до свого найвідомішого твору — роману «Місто» — слова з Талмуду: «Шість прикмет має людина: трьома подібна вона на тварину, а трьома на янгола...». Одразу, може, й сам того ще не усвідомивши, він узяв приціл на зоряну вершину творчості — пізнання психіки особистості.

В. Підмогильного не дуже цікавлять сюжетні проблеми, тож, на перший погляд, створюється враження, що автор довільно обирає тематику. В одному оповіданні йшлося про скаліченого робітника — вуличного жебрака, озлобленого на всіх у місті («Старець»), в іншому — про гімназиста, котрий розчарувався в житті й пристав до повстанців, щоб хоч би у чомусь виявити себе («Гайдамака»), ще в іншому — про студента, який вирішив з'ясувати поняття соціалізму, та не зміг прочитати жодної брошури, бо раптом закохався («На селі»).

Загальне й особисте, інстинкти й нав'язувана суспільством норма, суперечка розуму й серця — це першорядні проблеми творчості молодого прозаїка. Оповідання, написані на початку 20-х рр., — «Собака», «В епідемічному бараці», «Проблема хліба» (збірка «Військовий літун») — це відчуття людського приниження перед «проблемою хліба», коли студентові-філософу доводиться думати про перевагу борщу над пізнанням учення Канта.

Коли простежити головні мотиви творчості В. Підмогильного 20-х рр., неважко помітити, що магістральною лінією всього його літературного доробку є болючі теми, заявлені в тогочасній літературі: людина і революція, проблема стосунків міста і села, взаємин суспільних класів.

Цілеспрямовано ця тематика окреслилася в ранній повісті Підмогильного **«Остап Шаптала»** (1921), де герой, виходець із села, працюючи в місті, відчуває себе чужим і карається моральною провиною перед тими, хто дав можливість йому вийти «в люди», стати «кимсь» у житті. Письменник продовжить розповідь про те, як прагнула селянська молодь здобути колись недосяжну науку, у своєму найвидатнішому творі — романі **«Місто»** (1928).

За сюжетом *Степан Радченко* — активний сільський юнак — приїздить до Києва, маючи на меті вступити до вищого навчального закладу. Герой мріє в майбутньому повернутися зі здобутими знаннями на село, для того, щоб засобами прогресу вивести його з багатовікової темряви. Тож на початку твору бажання Степана досить благородні.

Проте місто виявляється не просто скупченням великої кількості людей, що чужі одне одному. Одночасно

це й велика сила, здатна змінювати внутрішній світ людини, підлаштовувати її думки, бажання, переконання відповідно до обставин, що складаються.

Столиця, яка видалася такою незрозумілою й чужою, спочатку заворожує юнака, потім захоплює в коло літературного життя, він починає писати, стає письменником і полишає навчання.

На початку твору Степан усвідомлено прагне завоювати місто, підкорити його собі, своєму світосприйняттю. Згодом він поступово починає жити за законами міста, і думки про повернення додому остаточно зникають. Проте, хай і підсвідомо, Радченко розуміє, що став у столиці перекотиполем, яке відніс вітер життя від свого коріння, але так нікуди й не прибив. Місто не дало Степанові найголовнішого — душевної гармонії, спокою, а без цього, на думку письменника, людина не виконає головного призначення в житті — не стане щасливою.

Роман визначаємо як твір психологічний. Образ Степана Радченка аж ніяк не однозначний. Підмогильний знову й знову роздумує над феноменом людського буття, над тими неймовірними суперечностями, що терзають кожну особистість, над самою природою існування індивіда в оточенні собі подібних. Автор не робить оповідь підкреслено простою, адже й саме буття на землі не має такої простоти.

Це все вочевидь було наслідком глибокого пізнання європейської літератури, зокрема безпосереднього впливу романів «Батько Горіо» Бальзака, «Любий друг» Мопассана, «Кандід» Вольтера, які на той час перекладав В. Підмогильний.

У романі **«Невеличка драма»** (1930) виразно зазвучала тема внутрішнього світу людини і його несумісності із зовнішнім середовищем, яка розглядається через «вічну» колізію: стосунки чоловіка і жінки, різних за своїм світобаченням. На тлі суспільних конфліктів постає людина, її внутрішній світ, розглядаються різні характери. Письменника цікавить, які духовні цінності стануть рушієм суспільного поступу.

У центрі «Невеличкої драми» — нещаслива любовна історія простої діловодки *Марти Висоцької* та професора біохімії *Юрія Славенка*. Марта, як і герой «Міста» Степан Радченко, приїхала до Києва, щоб розпочати нове життя. Доля згаданих героїв складається по-різному: Степан деградує поступово, сам того не підозрюючи, Марту ж місто розчавило відразу й повністю.

Назва твору глибоко символічна: людина є лише піщинкою на тлі Всесвіту з його неосяжною глобаль-

ною величчю, а тому особисті трагедії видаються непомітними, мізерними, «невеличкими».

Образ Марти у творі уособлює українську духовність, тож у місті героїня почувається чужорідним тілом, не вписується у сформоване коло міщан — сусідів, співробітників. Водночас вона є сильною, сформованою особистістю, бо береться власними силами вирішити свою долю.

Проте автор не ідеалізує свою героїню. Мрії та фантазії затулили для неї істинну сутність її обранця — раціональної людини Юрія Словенка, який покинув Марту та одружився з професорською донькою. Правила гри диктує жорстоке місто. Марта залишається на роздоріжжі, перед вибором — зберегти чистоту душі від зазіхань зовнішнього світу чи стати «як усі». Як істинний психолог, відповідь на це питання Підмогильний передоручає читачеві...

Микола Куліш 1892—1937 рр.

Автор «Народного Малахія», «Патетичної сонати», «Мини Мазайла» увійшов в історію літератури як найвидатніший драматург-новатор, основоположник новітньої драматургії. За словами Юрія Лавріненка, «Куліш досконало знав і відчував український світ, його дух і найглибші традиції. А вже щодо України сучасної, то ліпшого знавця, ніж Микола Куліш, мабуть, не було серед письменників».

Народився Микола Гурович Куліш 6 грудня 1892 року в селищі Чаплинка Дніпровського повіту на Херсонщині в сім'ї бідняка, тож дитячі роки минули в крайній нужді. Після закінчення початкової школи чаплинські вчителі відвозять обдарованого вихованця в Олешківське міське училище. Земство в стипендії відмовило, і Микола в середині навчального року опинився в місті без жодних засобів до існування. Жив у дитячому притулку (він же — богадільня для калік й жінок похилого віку) Олешківського благодійного товариства, щоб тільки здобути освіту.

Здобувши атестат зрілості, 1914 року вступив на історико-філологічний факультет Одеського університету. На перешкоді навчанню стала Перша світова війна, згодом — фронти громадянської. Вже на військовій службі починає писати, та справжню славу йому приносить п'єса «97» (1924). З цього часу розпочинається творчий злет письменницької долі, позначений численними драматичними шедеврами («Народний Малахій», «Мина Мазало», «Маклена Граса»), і жахлива особиста доля — у страшному 1937 році сфальсифіковане звинувачення обірвало життя митця.

Реабілітований посмертно через відсутність складу злочину.

Винятковість Кулішевого спадку полягає в тому, що саме він став первнем формування української драматургії на новому етапі. У першій п'єсі

письменника **«97»** зображено драму українського села пореволюційного періоду, справжню трагедію долі бідного селянина. Голод на селі, що виник унаслідок «мудрої» політики нової влади, намагаються зупинити. Одні — за допомогою заколоту, інші — закупівлі хліба за рахунок церковних коштовностей. *Кульмінацією* в п'єсі є сутичка куркулів і комнезамівців біля церкви — 97 незаможників дають згоду на експропріацію золотого хреста й чаші. За словами самого Куліша, «друга дія тчеться біля оновленої ікони, третя — в хаті куркуля *Гирі*, четверта — голод і людоїди...». Автор однозначно симпатизує *Копистці*, дідові *Юхиму* та його онукові *Васі*, голові сільради *Серьозі Смикові*, який рятує незаможників: «Хліба привезли, Мусію!.. Не тільки їсти, а й сіяти буде!.. 97 пудів... Іще дадуть, на оранку, бо, дивись, вже весна...» — такою є *розв'язка* твору.

Миколу Куліша все більше захоплює жанр комедії. Колезький секретар *Саватій Савович Гуска* з дружиною, їхні перезрілі доньки, колишній студент, а тепер есер *П'єр Кирпатенко* — ось провідні персонажі гостроконфліктної п'єси **«Отак загинув Гуска»** (1925). Вони панічно бояться змін, які відбуваються в суспільстві, і їхні вчинки гротескні. Крізь сміх трагікомедії яскраво проступає вселенський жах «маленької» людини перед жорстоким і бездушним «новим світом», у якому немає місця вірі, традиціям, чистоті почуттів і помислів. Цей сміх крізь сльози — основний мистецький здобуток Куліша-драматурга.

Надзвичайно складним є новаторський твір Куліша **«Народний Малахій»** (1927). Він викликав цілу зливу дискусій, які не втратили своєї гостроти й дотепер. У перекладі з давньоєврейської Малахій — посланець божий, пророк. *Малахій Стаканчик* — людина, яка сприймає в революції не суть, а форму, наполягаючи на негайній реформі особистості заради вищої мети. Начитавшись різноманітних книжок, герой вирушає в столицю боротися за зміну «людини і всього українського роду». Та «голуба мрія» поступово переростає в ідею-фікс. І що нездійсненнішою вона стає, то настійніше Стаканчик вірить у власне месіанство.

Божевільний не Малахій, а той ідеологічний фанатизм, що прагне штучно та всупереч бажанню реформувати людину. Саме він призводить до трагедії: накладає на себе руки єдина людина, що любила Малахія, — його донька *Любуня*, іде в дім розпусти зневірена в «голубій мрії» *Оля*. Але сам герой цим не переймається, бо в уяві він — усесвітній месія...

Багато літературних та навкололітературних суперечок виникло нав-

коло «філологічної» комедії **«Мина Мазайло»** (1928). Її герой, як і мольєрівський Журден («Міщанин-шляхтич»), за допомогою вчительки «правільних проізношеній» та зміни прізвища на відверто російське намагається увійти у «вищий світ». Отже, проблема міщанства знову постала з одвічною гостротою — для «русифікованих» міщан «прілічнеє бить ізнасілованной, нежелі українізірованной» (тьотя Мотя). Водночас не чужа вона й молодим героям комедії: комсомольці мріють про запровадження всесвітньої номерної системи, Минин син *Мокій* схибився на «укрмові» та всерйоз хоче додати до батькового прізвища ще й предківське — Квач... І хоч у фіналі твору всі намагання *Мини Мазайла* зазнають поразки, складається враження, що жоден з героїв не спромігся на моральну правоту. У цьому секрет і неперевершеність п'єси Миколи Куліша, адже специфіка романтичної комедії в тому й полягає, що всі дійові особи не можуть сприйматися як позитивні персонажі, себто всі вони насамперед смішні. Так викристалізовується ще один безцінний талант автора — про серйозне говорити легко й грайливо, тобто досконале володіння комедійною формою та вміння донаснажити її новаторськими сюжетними знахідками.

Новаторська й **«Патетична соната»** (1929–1931) — багатопланова *ліро-епічна драма*, композиційно заснована на музичному шедеврі німецького композитора Бетховена.

На сцені — міський будинок, у сирому підвалі якого живе робітник *Оврам* із дружиною, на першому поверсі — учитель *Ступай-Ступаненко* з донькою *Мариною*, на другому — генерал *Героцький* з двома синами *Андре* й *П'єром*, а на горищі винаймають кімнати молода дівчина *Зінька* та студент *Ілько Юга*. Розповідь у творі ведеться від імені головного героя — поета й мрійника Юги, точніше через призму його світосприйняття композиційно «пропускаються» всі швидкоплинні події.

У центрі твору — кохання ідеаліста й романтика Ілька до Марини Ступай, яке розгортається на тлі боротьби за владу в пореволюційному місті.

Непримиренність позицій політичних сил очевидні. Автор майстерно зображує утворення сильних політичних течій, які пов'язують майбутнє України з різними моделями її розвитку. П'ять таких течій майстерно типізовано в «Патетичній сонаті» в образах Марини, Ступая, Луки, генерала Героцького та його сина Андре.

В образі Ступая відображено еволюцію й катастрофу цілого покоління тієї просвітянської інтелігенції, яка Івану Нечую-Левицькому й П. Кулішу здавалася основою націо-

нального життя й рушійною силою культурного розвитку в майбутньому. Помираючи, Ступай закликає всіх українців до примирення: «Та на цьому стрільбищі ви (українці) тільки мішені... а за вами махальники! Там вимахують червоним, а там, — трикольоровим. Де ж ваші власні клейноди, де?».

Лука, Гамар та деякі інші герої другого плану — виразники комуністичної ідеї. Вони аж надто реалістично дивляться на світ, підпорядковують усе своїй меті, мріють жити «днем прийдешнім».

Генерал Пероцький уособлює собою прихильника монархічної влади. Він — за повернення старих порядків і «єдиної неподільної» Російської імперії.

Молодий Андре Пероцький стоїть на демократичних засадах розбудови суспільства. Загалом Пероцькі для Миколи Куліша символізують панську інтерпретацію культури, тому він і розвінчує цих героїв — у них він убачає наругу над основами людяності.

Навпаки, висока національна свідомість, адсорбована людська гідність пронизують Маринині промови. Її любов до України, палкі надії на її величне майбутнє, зневага й ненависть до духовних манкуртів висловлені сильно та пристрасно. Та не лише слова — зброя Марини проти політичних опонентів. Українська Жанна д'Арк стає душею підпільного комітету, планує повстання, виступаючи його ідеологічним лідером (вишивання жовто-блакитного прапора).

Для Юги ж замість цих стягів у небі має прапор вічної любові, і він не хоче приєднуватися до жодного з політичних таборів. У любовному сум'ятті він пише листа до коханої. Збираючись його віддати, випадково Юга стає свідком романтичної сцени: Андре цілує кінчик Марининої сукні. У серці Ілька — «запалення і біль». Так вимріяний ідеал розбивається, а спустошений герой вливається в лави «червоних».

Вертепна (багатоповерхова, коли рівень дії теж має символічне значення) та міфохристиянська побудова п'єси (від Великодня до Великодня) створює дивний ефект «театру в театрі». Усі дії відбуваються під символічне звучання Бетховенівської «Патетичної сонати», яку так любить грати Марина. На сцені — Марина під романтичним псевдонімом «Чайка», яка очолює повстанський загін, полон Андре, Ілько, що рятує суперника. Отже, дії головного героя засвідчують, що ні сліпе бажання помститися, ні різниця в політичних поглядах не знищують гуманних цінностей у його зболеній душі. Водночас — це жорстока зрада «своїх» (звільнено лідера ворогів), за яку загін згодом жорстоко поплатить...

У шаленому калейдоскопі революційних подій, не позбавлених кривавих розв'язок (робітник Оврам утрачає ноги на фронтах імперіалістичної війни, а потім і сам гине як революційний заколотник), губиться душа романтика й мрійника. Тож у фінальній сцені він власноруч вбиває свою Любов і Мрію — Марину, борця за національну ідею. Цей постріл з револьвера ставить крапку в стосунках національно свідомих і «червоних» сил: Марина хоче «своєї держави», яку символізує синьо-жовтий прапор, над головою ж Ілька — червоні прапори.

Остання дія п'єси та вбивство Марини відбувається в тому самому підвалі, у якому жив до революції бідний робітник, де його дружина, в німому чеканні милого з війни, рахувала краплі, що падали зі стелі. Це символізує падіння ідеалу й знецінення того духовного набутку головного героя, що був жорстоко знищений революційним терором.

Зовні фінал «Патетичної сонати» набуває оптимістичного звучання: «Мене охоплює надзвичайне піднесення. Мені вчувається, що весь світ починає грати спочатку на гелліконах, баритонах, тромбонах патетичної симфонії, що згодом переходить на кларнети, флейти, скрипки». Проте в наш час твір прочитується набагато глибше.

Уже вкотре в літературі 20-х рр. провідною ідеєю твору постає протистояння почуття й обов'язку, яке розв'язується за допомогою зброї. Наявний у тексті п'єси й мотив роздвоєння свідомості особистості, адже діалог Ілька й Марини у фіналі дуже подібний до монологу однієї людини, яка має вбити власну душу.

Чи не тому епіграфом до драми є слова «Сповідь... мого покійного друга Ілька Юги...» — без душі тіло не довго може існувати на землі. Отже, трагічний фінал — смерть коханої засвідчує спочатку духовну, а потім моральну загибель головного героя.

Новаторство п'єси полягає у своєрідності функціонування романтичного синтезу мистецтв — саме на основі музичного твору вибудовано композицію драми, та й назву вона має суголосну з Бетховенівською сонатою.

Поштовхом до написання соціальної драми «Маклена Граса» (1933) стало газетне повідомлення. Автор не лише детально розкрив страхітливу економічну кризу в Польщі 1929–1932 рр., а й мистецьки загострив сюжетні колізії. Саме через конкретні вчинки, лаконічні іскрометні репліки розкриваються характери безробітного *Стефана Граса*, маклера-банкрута *Зброжека*, музиканта-філософа *Падура*, *Зарембського*, *Анелі*... Та чи не найяскравіше випи-

сана тринадцятирічна *Маклена* — натура не тільки самостійна, а й емоційно сильна, палка.

Водночас п'єса просякнута глибоким песимізмом, немов пророче передчуття близької біди. Про це говорить не тільки холодна безнадійність Падура, пронизана духом Еклезіаста, а й останній цинізм маклера Зброжека, що, прагнучи заробити на власній смерті, замовляє Маклені вбити себе, і безпомічність та безпорадність старого Граси, та, нарешті, трагічний фанатизм дитини, що бачить сяйво соціалізму й на шляху до нього застрелює людину... Філософією безнадії віє від «Маклени Граси», незважаючи на чесну спробу написати твір у річищі панівної ідеології.

Іван Антонович Кочерга 1881—1952 рр.

Розум він мав вольтерівської гостроти, викривач був незрівнянний, та все ж визначальним... в його вдачі було саме це: ніжність, душевність, поетичність.

Олесь Гончар

Народився Іван Антонович Кочерга 6 жовтня 1881 року в містечку Носівці на Чернігівщині в сім'ї залізничника. Навчався в Чернігівській гімназії, яку закінчив 1899 року Далі вивчав право на юридичному факультеті Київського університету. По закінченні, у 1903 році, повернувся до Чернігова й вступив на службу. З 1904 року почав виступати з театральними рецензіями на сторінках чернігівських видань.

У 1910 році з'являється перша його п'єса (російською мовою) «Песня о бокале».

1914 року переїздить до Житомира, де пише кілька п'єс. У Житомирі письменник зустрічає революцію, проходить через буремні випробування громадянської війни.

У 20-х рр. починає писати українською мовою: 1925 року з'явилася «Фея гіркого мигдалю», 1927 — завершує роботу над п'єсою «Алмазне жорно».

У кінці 20-х рр. драматург створює кілька п'єс, працює літературним редактором міської газети «Робітник», згодом — «Радянської Волині».

Перлиною літературної діяльності Кочерги стала поема «Свіччине весілля» (1930), яка вперше була поставлена в 1935 році.

У 1934 році переїздить до Києва, де долучився до активної громадської роботи, плідно працює. Пише п'єси, створює кіносценарії та переклади. П'єса «Майстер часу» (1934), яка спочатку була відхилена, одержала третю премію на Всесоюзному конкурсі драматичних творів.

У роки Великої Вітчизняної війни жив в Уфі, де редагував газету «Література й мистецтво», працював в Інституті літератури Академії наук України. У 1944 році драматург повернувся до Києва. Створив цього ж року романтичну драму «Ярослав Мудрий» (друга редакція 1946 року).

Помер Іван Кочерга 29 грудня 1952 року в Києві.

П'єсу І. Кочерги **«Ярослав Мудрий»** (1944) називають вершиною його творчості.

За жанром ця п'єса — *історична драматична поема*. У передмові до

твору драматург указав, що за основу взяв життя й діяльність князя Ярослава з 1030 по 1036 рр.

Тема твору — показ синівської відданості Батьківщині, палкої любові до рідного краю князя Київської Русі Ярослава Мудрого та простих людей, які в жорстоких боях з нападниками відстоювали волю й незалежність своєї землі.

І. Кочерга сам так окреслив *ідею* п'єси : «В цілому ж ідею поеми можна визначити як нелегке і часом болісне шукання правди і мудрості життя разом з народом на користь вітчизни, шукання, у якому Ярославу допомагають не тільки друзі, але й ті, хто, як Микита, повстали проти нього зі своєю особистою правдою, або ті, хто, як Журейко, були скривджені князем, але врятували його в біді, бо всіх їх єднала і примиряла любов до вітчизни, до Києва, причарувала приваблива особистість Ярослава».

Провідними проблемами твору є проблема миру як найвища людська цінність, запорука процвітання держави і народу та проблема синівської любові до рідної землі, до князя, готовності захищати свій край від ворогів.

У п'єсі «Ярослав Мудрий» *немає єдиної стрижневої сюжетної лінії*, усі лінії твору перетинаються в образі князя, усі найважливіші події стосуються саме його. Найголовніші з них: стосунки Ярослава і Гаральда, Ярослава і Інгігерди...

Експозицією є перша дія п'єси, зав'язкою — друга дія, розвитком дії — друга і третя дії, четверта дія є кульмінацією п'єси, а розв'язка міститься в п'ятій дії. Усі сюжетні лінії підпорядковані *головному конфліктові* — боротьбі князя Ярослава з різними життєвими перешкодами та утвердженню могутності й культурного розвитку Київської Русі.

Композиція твору має свої особливості. Твір складається з п'яти дій, кожна має свою назву. П'ята дія поділяється ще на дві частини (І і II відміни), які мають свою символіку: гуслі (символ прагнення Ярослава до поширення культури на Русі) та меч (символ захисту від ворогів і утвердження князівської влади). Золоті ворота — це символ зодчества, мирного будівництва, про яке мріяв князь Ярослав Мудрий. Усі події у творі показані в хронологічній послідовності. Поему написано *білим віршем*. Велике значення для розуміння її змісту мають авторські ремарки, а також передмова автора на початку твору.

Дійові особи п'єси поділяються на дві групи: історичні (Ярослав, Інгігерда, Єлизавета, Анна, Володимир, Сильвестр) та вигадані автором (Микита, Журейко, Милуша, варяги). Герої п'єси «Ярослав Мудрий» —

це патріоти своєї держави, свого народу, мужні, красиві душею люди.

Драматичну поему **«Свіччине весілля»** Іван Кочерга написав у 1930 році. Це високопоетичний твір про визвольну боротьбу київських ремісників на початку XVI ст. проти сваволі литовських володарів.

У п'єсі розповідається про жорстокість зарозумілого київського воєводи, який заборонив міським жителям користуватися світлом. Така заборона тривала протягом 10 років. Ремісники не могли з цим миритися й протестували. Саме такі факти поклав в основу свого твору І. Кочерга. Майстерно пов'язав драматург історичні факти з відомим на Київщині ремісницьким звичаєм «женити свічку»: щороку першого вересня ремісники в домовлений час закінчували роботу, збиралися окремими цехами, запалювали «свічку яру», обвиту строкатими стрічками, і веселилися.

У творі дві основні *сюжетні лінії*. *Перша* — показ стосунків між київськими цеховиками і воєводою з його прислугою. *Друга* — особисті взаємини Івана Свічки, Меланки і Ольшанського. Ці дві лінії тісно переплітаються між собою, пов'язані й підпорядковані задуму автора: показати, яким нещастям для українського народу були завойовники, якою важкою була боротьба простого люду за свої права як у громадському, так і в особистому житті.

Складові сюжету п'єси.

Експозиція — це початок поеми. Автор знайомить читача з місцем дії, окремими персонажами.

Зав'язка — невдоволені ремісники збуджено відгукуються на нові насильства воєводи, нарікають на заборону світла. Ольшанський захоплюється красою Меланки.

Розвиток дії — ремісники відкрито й гнівно висловлюють своє незадоволення війтом Шавулою й наполягають, щоб той пішов до воєводи з вимогою скасувати порушення. Виникає конфлікт і в другій сюжетній лінії — Меланка, проста дівчина, відвернулася від князя Ольшанського. Далі конфлікт загострюється: арештовують Меланку за те, що засвітила каганець на прохання вмирущої матері. Іван Свічка добуває князівську грамоту про скасування «темного закону», Іван і Меланка одружуються. Напруження посилюється, коли заарештовують Івана Свічку, звинувативши у викраденні князівської грамоти. Воєвода висуває категоричну умову: якщо Іван поверне грамоту, то буде звільнений, а якщо ні, то буде покараний. Свічка відмовляється.

Кульмінаційний момент у творі — коли Меланка прохає у воєводи світла й помилування коханого. І знову жорстока вимога воєводи — донести запалену свічку від замку до Поруба в негоду.

Розв'язка — Івана Свічку звільняють з в'язниці повстанці. Горять палаци багатіїв. Меланка гине, рятуючи коханого. Іван убиває ненависного Ольшанського й веде повсталих на штурм воєводиного замку.

Провідною у «Свіччиному весіллі» стала *ідея* всенародного визвольного руху, виборення кращої долі й людських прав, яка підпорядкувала собі мотив помсти за «лупецтва» і наругу феодалів.

У п'єсі І. Кочерги показано зіткнення інтересів трудящого народу й литовських завойовників. Відповідно до конфлікту персонажі поділяються на дві основні групи. Одна з них — представники трудового народу (Чіп, Коляндра, Передерій) на чолі зі зброярем Іваном Свічкою, друга — литовське панство на чолі з воєводою.

Значну роль у композиції відіграють пісні, яких у творі понад двадцять. Є пісні народні, а деякі написав сам драматург.

Літературна критика оцінює поему «Свіччине весілля» як видатний твір драматургії.

Богдан-Ігор Антонич 1909–1937 рр.

Антонич-поет народжувався трудно. Але знайшовши свій справжній творчий шлях, пішов ним семимильними кроками.

Б. Рубчак

Богдан-Ігор Антонич народився 5 жовтня 1909 року в с. Новиці Горлівського повіту. (У ті часи Лемківщина була ще реальністю — історичною, етнічною, культурною). Його батько — сільський священик Василь Кіт — змінив прізвище незадовго перед народженням свого єдиного сина.

Навчався в Сяноцькій гімназії імені королеви Софії, а згодом — у Львівському університеті, де став магістром філософії. Закінчив університет уже досить відомим літератором. Він дбав, щоб кожна зі збірок поезії різнилася від попередньої, а водночас була ланкою, етапом у всій творчості. Якщо «Привітання життя» (1931) позначене енергією віршованого експериментування, то «Три перстені» (1934) захоплюють глибиною осмислення єдності розмаїтого буття, «Книга Лева» (1936) — духом християнського яснобачення, «Зелена евангелія» — сонячною стихією залюбленого в життя поганина, «Ротації» (дві останні збірки побачили світ уже після смерті письменника) — фантастичними видіннями сучасного міста, де прекрасне й потворне сприймаються як рівнозначні поняття.

Б.-І. Антонич самотужки глибоко вивчив літературну українську мову, дивуючи своїм знанням сучасників. Він був глибоко переконаний у незнищенності свого народу й усією своєю творчістю утверджував цю віру. Доля була жорстокою до митця — поет помер 6 липня 1937 року в пору злету свого таланту.

Найяскравішою постаттю в західноукраїнській ліриці міжвоєнного двадцятиліття був Богдан-Ігор Антонич. Усього сім – вісім років тривало активне творче життя поета, але за цей короткий відтинок часу він у творчості досяг того рівня, який інші здобувають десятиліттями.

Особливістю його творчості стало те, що поет майже ніколи у віршованих текстах відкрито не висловлював своїх почуттів, зокрема й патріотичних. Мабуть, він уважав, що не в цьому полягає його справжнє покликання. «Мистецтво не відтворює дійсності, ані її не перетворює, як хочуть другі, а лише створює окрему дійсність».

Б.-І. Антонич ніколи у своїй поетичній творчості не намагався спроектувати людські риси на природу. Йому не властива антропологізація природи, як це спостерігалось у традиційній ліриці. Поет наполягав на органічній єдності всіх складників космосу, де людина — не цар довкілля, а брат лисові, кущеві чи каменю. Такими ж ознаками інколи наділяється й місто, передовсім реальний Львів, де жив поет, або уявний Чаргород.

У творах поета звучить романтичне невдоволення похмурою дійсністю й прагнення втекти від неї. Так, поет оспівує життя, молодість, красу, але водночас відчуває тугу за нездійсненним, недосяжним.

Першу збірку Б.-І. Антонича **«Привітання життю»** вважають «учнівською», але хіба що з погляду прискіпливого критика. У ній знайшли відображення вітчизняна і європейська класика, авангардистські течії — від «Молодої музи» початку XX ст. до української радянської поезії 20-х рр.

Назва збірки **«Три перстені»** глибоко символічна. *Перстень* — це замкнутий внутрішній світ поета, заземлений у язичницькому макрокосмі. Поет уводить свого ліричного героя в кільце природних метаморфоз, у якому царює сонце, ходячи в крисані, дівчата заплітають у волосся гребінь сонця, сонце запрягають до селянського воза, та й сам поет так зблизився з ним, що ходить «з сонцем на плечах» або «у кишені».

Розшифрування назви збірки — у *тріаді*, об'єднаній образом персня: *пісня* («Елегія про перстень пісні»), *молодість* («Елегія про перстень молодості») та *ніч* («Елегія про перстень ночі»).

Міфологічна основа **«Книги Лева»** і **«Зеленої Євангелії»** виявляється в тому, що в текстах реальне зливається з ірреальним, становить одне ціле, де вже важко розмежувати уявне і те, що відбувається насправді. Філософія ж «Книги Лева» полягає в міфічності (Лев — п'ятий знак зодіаку). «Зелена євангелія» — це апофеоз нерозривної єдності природи та людини, проголошення ідеї майже язичницького життєствердження, уславлення буття.

Усвідомлюючи себе не хазяїном природи, а тільки її складником («Антонич теж звіря сумне і кучеря-

ве»), поет прагнув віднайти в собі й довкіллі джерела спільного розвитку, коли «ти ще рослина, ти ще камінь, Тебе обкручує змія». Пошуки першоджерел світу стають лейтмотивом усієї його творчості.

Злитість ліричного «я» поета з природою, контакт з усесвітом — домінантні риси «пізнього» Б.-І. Антонича («Сестра Антонича — лисиця»).

Так само в плані загальної поетичної концепції (людина й одухотворена природа) розкривається місце поета в літературній традиції свого народу:

Антонич був хрущем
І жив колись на вишнях,
На вишнях тих,
Що їх оспівував Шевченко.
Моя країна зоряна,
Біблійна й пишна,
Квітчаста батьківщино
Вишні й соловейка!

(«Вишні»).

Пригадаймо Шевченкове: «Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть». Антонич чітко вказує на джерела своєї творчості, тому завжди «цвітуть натхненні вишні, кучеряво й п'янко». Сам автор так витлумачує цей образ: «Антонич така сама частина природи, як трава, вільхи, зозулі, лисиці тощо, частина, органічно зв'язана з загальним біологічним ростом. Образ з славним уже хрущем до деякої міри має джерело в подібному відношенні до природи. Але його зміст таки інший. Вірш «Вишні», що в ньому виступає цей образ, висловлює зв'язок з традицією нашої національної поезії, а зокрема з шевченківською традицією. У цій традиції поет почуває себе одним дрібним тоном (малим хрущем), але зате врослим у неї глибоко й органічно, начеб сягав корінням ще шевченківських часів».

Світ поезії Б.-І. Антонича різнобарвний і повнозвучний, особливо в пейзажах. У них вражає не тільки багатство несподіваних образотворчих і музичних асоціацій, а й певний принцип організації сюжету, художнього бачення світу крізь призму музики («Концерт»). Таким чином, творчість Б.-І. Антонича органічно вписується в систему світосприйняття П. Тичини.

Поет гадає, що український духовний світ поєднав у собі язичницьку та християнську основи, які в народному уявленні природним чином доповнюють одна одну. Тож не дивно, що в ліриці постають в одній площині біблійний Бог і бог поганський. Відомо ж бо, що світосприйняття наших далеких предків поєднувало поганство з християнською традицією. Саме тому у своїх творах письменник часто називає себе «п'яним дітваком із сонцем у кишені», «закоханим в життя поганином».

Часто в одному творі з'являлися мотиви двох вір. У вірші «Різдво»,

сюжетно поєднано *християнську* і *язичницьку* традиції, наявні й до цього часу в українській народній свідомості: «Прийшли лемки у крисанях і принесли місяць круглий» (хлібину). Пригадавши, що символ місяця та хліба в національній свідомості споконвіку пов'язували з іще дохристиянським Різдвом, можемо простежити, як вимальовується образ сучасної людини, що не відмежовує себе від стародавньої традиції свого роду й народу.

Водночас Антонич — співець своєї малої батьківщини — Лемківщини, яка надихнула його на таку самобутню творчість, додала до пейзажів опису екзотики лемківського краю, наснажила вірші надзвичайною метафоричністю, образністю.

Остання збірка Антонича — «Ротації» — книжка про місто, у ній найвиразніше прозвучали соціальні мотиви. Поет засуджує в сучасному місті передусім продажність — гроші стають повноцінним персонажем твору, до того ж негативним. Людська доля справді «в дзьобику кривім папуги колишеться шматком дешевого паперу» («Міста і музи»), слова коханців «мов гроші, пристрастю протерті» («Вербель»), і все це разом з урбанізованим суспільством «котиться в провалля» («Кінець світу»). Це стало пророчим передчуттям автора почасти — своєї долі, почасти — перебігу історичних і суспільних подій сучасності та майбуття.

Євген Маланюк
1897–1968 рр.

Небезпідставно О. Тарнавський назве Є. Маланюка «українським Одіссеєм в Америці». Туга за Батьківщиною ятритиметься невигойною раною з душі поета. На відміну від грецького героя, на Батьківщину письменник так і не повернеться. Його речниками на рідній землі стануть вірші.

Народився Євген Филимонович Маланюк 2 лютого 1897 року у родині військового в Новоархангельську. Якщо по батьковій лінії в роду були українці, то мати виросла в російськомовній дворянській атмосфері. Отже, Євген змалечку зростав у дусі українства, водночас поважав представників інших національностей, якими була багата його рідна Херсонщина.

Після закінчення Єлисаветградського реального училища вступає до Петроградського політехнічного інституту. Потім — фронти Першої світової війни. Поручник Маланюк стає ад'ютантом Головнокомандувача армії Української Народної Республіки. 1920 року після падіння УНР Є. Маланюк разом з тисячами її бійців покидає Україну.

У Польщі, у таборі для інтернованих українських вояків (1922–1923), Маланюк (за власним висловом) змінив зброю воїна (стилет) на перо поета (стилос) і став лідером празької поетичної школи.

Творча діяльність Маланюка не обмежувалася віршуванням. Талановитий поет був ще й культурологом, літературним критиком, мистецтвознавцем, узагалі надзвичайно ерудованою людиною, поліглотом, перекладав французьких, польських, чеських та інших поетів, багатьох з них знав особисто.

Євген Маланюк — автор численних поетичних збірок (І період творчості — «Стилет і стилос» (1925), «Гербарій» (1926), «Земля й залізо» (1930), «Земна мадонна» (1934), «Перстень Полікрата» (1939); ІІ період — «Влада» (1951), «Поезії в одному томі» (1954), «Остання весна» (1959), «Серпень» (1964)), провідною ідеєю яких стало возвеличення рідної землі. Ночами, усамітнюючись, линув подумки до України, рідної Херсонщини...

16 лютого 1968 року письменник помер від серцевого нападу у своєму самотньому помешканні в Нью-Йорку.

Магістральною *темою* всієї його творчості була Україна. Любов до Батьківщини, жодного разу не зрадивши, проніс Євген Маланюк через усе життя, усі довгі роки еміграції нею жив, нею дихав, нею марив:

А мені ти — фата-морґана
На пісках емігрантських Сахар —
Ти, красо землі несказанна,
Нам немудрим — даремний дар!

Болісно переживав вимушену розлуку з рідною землею, що властиво всім емігрантам, сприймав Україну вже у вигляді «фата-морґани», недосяжного міражу, що ввижався загубленим у пустелі. Так з'явилася метафора «На пісках емігрантських Сахар», навіяна безпросвітними буднями таборів інтернованих, що були розміщені серед пісків.

Циганські мандри чужиною, емігрантські шляхи: Україна — Чехословаччина — Німеччина — США. У творах Маланюка впадають в око два стрижневі мотиви: самотність і дорога. Як починалася еміграція з ревіння потяга — «нещадного велетня розлуки», так і піввікове життя за кордоном протікало під гуркіт мотора літака та стукіт вагонних коліс.

Домінантними в його творчості є також слова «самотність», «сам», «самота».

Ліричний герой Маланюка начебто витесаний з грубого каменю: вражає своєю суворістю, відображає світогляд безкомпромісного максималіста, перейнятого загостреним чуттям часу. Історіософічні видіння охоплені бойовими кличами Київської Русі, насичені вольовою енергією І. Мазепи й П. Орлика.

Поет-інтелектуал виводить корені України навіть не від середньовічної Київської Русі, а ще раніше — від античності: Еллади й особливо Риму (символу могутньої державності). До речі, образ України-Еллади є характерним для українських національно-визвольних прагнень початку двадцятого століття.

Тим часом критики-земляки називають поета україноненависником, «обпльовувачем України», цитуючи

не вигадані, а справді Маланюкові рядки, звернені до рідної землі:

...Хто ґвалтував тебе? Безсила,
Безвладна, п'яна і німа,
Неплодну плоть, убоге тіло
Давала кожному сама.

Однак у цьому вірші за кожним розпеченим до болю словом — справжня любов до України, а не пишномовне захвалювання її.

Маланюк — не першовідкривач уособлення «Україна — жінка». Досить згадати хоча б покриток та причинних у поезіях Т. Шевченка. Проте письменник зміщує акценти: «жалісні слова» про поневолення України він називає байками, а свою Батьківщину — «повією ханів і царів». Звідси — нетрадиційне тлумачення постаті Роксолани, з якою асоціюється образ України-Русі.

Та не можна сказати, що слова докору на адресу України давалися Маланюкові легко. Максималіст Маланюк прагнув для своєї Батьківщини достойної долі: державної незалежності, свободи, світового авторитету:

І виросте залізним дубом Рим
З міцного лона скитської Еллади.

Саме тому поета не влаштовував не тільки московський гніт — обурював сам комплекс рабства й меншовартості, готовність значної частини українського народу підставляти під ярмо свою шию. Тому, як до нього Шевченко й Куліш, Маланюк нищив глибинну рабську суть хохлацтва-малоросіянства, ніколи не вдовольнявся показною українізацією: вишиванка — кожух — «оселедець».

Поетичним досягненням Маланюка є «**Варязька балада**», де поет осмислює історію українського народу. Провідний мотив — жалкування письменника за тими історичними здобутками, що втратила Україна:

Куди ж поділа, степова Елладо,
Варязьку сталь і візантійську мідь?

Це символ глибоких коренів державності Київської Русі.

Київ в уяві поета постає як степова Олександрія. Автор з палкістю вірного сина запитує в поневоленої Вітчизни:

Коли ж, коли ж знайдеш державну бронзу
Проклятий край, Елладо степова?!

«**Біографія**» — ліричний життєпис Є. Маланюка, письменник зазнав поневірянь, але не втратив сили духу й віри в повернення на Батьківщину.

У творі йдеться насамперед про загострені внутрішні переживання ліричного героя-автора, який присягається, незважаючи на випробування та перешкоди, світити «смолоскипом Тобі Одній», тобто Україні.

Вірш складається з трьох цілком самостійних частин, пов'язаних ідейним змістом (така віршована композиція відома як *триптих*). Почи-

нається твір з енергійних, коротких речень, що містять у собі напругу рішучої дії, жагу якнайповнішого самоздійснення всупереч несприятливим обставинам. Самотність змучує ліричного героя:

Мушу випити келих до краю —
Полиновий мед самоти.

Він уподібнюється скульптору («Вирізьблюю німий життєпис На дикім камені століть») або конструктору («Конструюю вічний образ на сірім цоколі часу»).

Виразним є усвідомлення своєї месіаністичної функції:

Я — кривавих шляхів апостол —
В голубі невечірні дні.

Однак повернення Україні всесвітньої слави її пращурки Київської Русі, за Маланюком, має йти не лише політично-економічним, а й естетичним шляхом, піднесенням духовності всього суспільного життя.

Улас Самчук 1905—1987 рр.

«Хочу бути літописцем українського простору в добі, яку сам бачу, чую, переживаю», — писав Улас Самчук у передмові до одного зі своїх романів. Бажання митця здійснилося: один із найактивніших дослідників творчості письменника Є. Пінчук незабаром назве Уласа Самчука «Гомером XX ст.».

Народився Улас Олексійович Самчук 20 лютого 1905 року в селі Дермань (тепер Рівненська область). Початкову освіту здобув у сільській школі. Далі навчався в Кременецькій гімназії, де й виявилися його літературні зацікавлення.

Письменник був покликаний до строкової служби в польській армії і проходив її в Західній Польщі. 1927 року Улас Самчук дезертирував з війська й нелегально перейшов через кордон до Німеччини. Згодом вступив до Бреславського (нині Вроцлавський) університету, але невдовзі переїхав до Чехословаччини й за кілька років (1929—1931) закінчив Український вільний університет у Празі.

Друкуватися почав рано. Перше оповідання «На старих стежках» опублікував 1926 року. Згодом з'явилися «Юність Василя Шеремети», «Волинь», «Марія», «Чого не гоїть вогонь», «Ост». У 1945 року очолив об'єднання МУР (Мистецький український рух), куди входили Ю. Шерех, І. Багряний, В. Петров, І. Костецький та інші митці діаспори. Усього ж навколо організації об'єдналося понад сто українських письменників.

У 1948 році У. Самчук переїздить до Канади. Помер у 1987 році, похований поблизу Торонто.

Серед майстрів української прози XX ст. постать Уласа Самчука чи не найсамобутніша. Найвизначнішим творчим досягненням письменника є *роман-епопея* «Волинь», що складається з трьох частин: «Куди тече та річка» (1934); «Війна і революція» (1935); «Батько і син» (1937).

«Волинь» — це справжній гімн волинській землі, її самобутнім людям,

селянській праці, любові до рідного краю, сімейним підвалинам народного життя. Усі політичні протистояння в романі подані залежно від того, як їх трактують волиняни в різні проміжки часу. Самчук навіть передбачив неминучість нашого відродження: «Прийде час, і ми, люди мої, чи наші діти до голосу прийдемо і своє господарство возстановимо. Це стане, бо ж інакше не можна буде жити», — говорить його герой.

Кульмінаційною книжкою в трилогії є третя — «Батько і син». Вічний конфлікт батьків і дітей тут розглядається теж особливо: як взаємозв'язок поколінь, неперервність одного роду.

За типом світобачення Улас Самчук реаліст. Проте він сповідує ідеал сильної особистості, більш притаманний романтикам. Сильною особистістю в романі є *Матвій Довбенко*. Його син *Володько* — це не тільки біологічне продовження батька, а й носій його сутності в нових історичних умовах — коли достоїнства звичайного українського селянина стають ґрунтом відповідного йому політичного світогляду.

Проте «Волинь» — це не ідеологічний роман. Письменника хвилює: поезія праці, тема людської чесності та відповідальності, кохання, родинні почуття тощо.

Коли У. Самчук працював над трилогією «Волинь», сталася найстрашніша трагедія за всю історію українського народу — центральні та східні землі були кинуті у вир штучного голодомору 1932–1933 рр.

Письменник не міг не говорити про велетенське національне горе. Так з'являється **«Марія»** (1933).

Твір має підзаголовок: «Хроніка одного життя». Загальний стиль викладу, як зазначає Р. Мовчан, цілком відповідає хронікальному жанрові — про Маріїне життя розповідається в чіткій часовій послідовності, це стиль художньої агіографії, що наближує її образ до біблійних героїнь і водночас підносить його до рівня символу України: «Марія зустріла й провела двадцять шість тисяч двісті п'ятдесят вісім днів. Стільки разів сходило для неї сонце, стільки разів переживала насолоду буття, стільки разів бачила або відчувала небо, запах сонячного тепла й землі».

Шестирічна *Марія* осиротіла, з дев'яти — по наймах. Але її спрага до життя перемагає. З'являється та людина, з якою Марія хотіла б поєднати свою долю. Стосунки розпочинаються звично: вечорниці, заручини, весілля, розплітання коси молодої... Та Маріїного коханого *Корнія* забирають до російського флоту, де він пробув сім років, воював з японцями. Не одержавши від нього жодного листа, Марія подала рушники *Гнатові*, парубкові тихої, але наполегливої на-

тури, який дуже кохав її: «Дивлюся на тебе, Маріє, і стає страшно. Страшно за твою таку красу. Тобі треба сидіти в світлиці, накинути царську одіж і бути чиєюсь царицею. Ти надто хороша, у тебе ж пісня яка, яка пісня!».

Тим часом за сім років служби імператорові Корній набув те, що стало згодом визначальним у характері його сина *Максима*, — зневагу до рідної мови, бездумність і жорстокість. Проте Маріїна любов (після повернення Корнія вона покинула Гната й вийшла заміж удруге за того, кого кохала по-справжньому), невсипуща праця на землі повернули його в звичне русло. Корній став статечним господарем.

Та біда була поряд. Хтось у великодню ніч підпалює нову хату Корнія та Марії, клуню, хліви — усе, що нажили за довгі роки тяжкою працею. Зразу ж підозра падає на Гната. Він потрапляє під слідство, але божиться, що його вини в цьому немає, та й Марія підтримує: хата могла загорітися й без підпалу.

Тільки перед смертю від старенького ченця, колишнього її чоловіка Гната, Марія чує слова спокути за те, що він колись спалив її хату. Та мудра Марія зразу знала про цей Гнатів гріх.

З документальною точністю змальовано в романі жахи голодної смерті, викликаної штучним голодомором: «Марія стоїть над дитиною і думає: «Вмреш, дитинко. На широкому світі немає вже для тебе трошечки хліба... Зовсім трошечки хліба...». Розгортається страшна картина нелюдських тортур, коли мати вбиває свою малу дитину, втративши з голоду рештки здорового глузду, трапляються випадки канібалізму, а люди по селах мруть, мов мухи...

Марія не замикається у своєму горі. Усі її думки — про доньку та маленьку онуку, вона з усіх сил намагається підтримати в них життя, але не вдається: Надія вбиває свою малу дитину, й накладає на себе руки. Ця смерть символічна — молода мати не бачить у цьому жорстокому світі ні себе, ні своєї дитини. Вона стала своєрідним реквіємом людському родові, українському народові, якому вже ніколи не бути таким, як до цієї трагедії.

Гнатові слова звучать пророче: «Слово моє, — казав він, — не для вас. Слово моє для мертвих і ненароджених. Слово моє прийдучим вікам. Затямте, ви, сини і дочки великої землі... Затямте, гнані, принижені, затямте, витравлювані голодом, мором... Нема кінця нашому життю. Горе тобі, зневірений, горе тобі, виречений самого себе!.. Кажу вам правду велику: краще буде Содомові й Гоморрі в день страшного суду, ніж вам, що відреклися й плюнули на матір свою!..».

Зринають у творі паралелі з народним трагедійним епосом. Страшна за своєю реалістичністю сцена, коли Корній вбиває сина Максима, перегукується з гоголівським «Тарасом Бульбою». Жорстока сільська влада, представлена образами Максима і партійців, настільки позбавлена людського, що влаштовує гулянку тоді, коли страшною, голодною смертю вмирає село. Покарати відступника має право батько, який дав життя, тому відчув себе владним відібрати його.

Фінальні сцени твору апокаліптичні. Це прощання з Марією — персоніфікованою матір'ю людського роду: «Гнат сів коло неї, довго мовчки дивився у її обличчя. Поморщені, сухі, запалі щоки. Випнуті гострі вилиці, очі глибоко-глибоко у мокрому місці сидять, потемнілі, погаслі. Паклі сивого волосся вибиваються з-під подертої заялозеної хустки. Після здіймає свою руку, бере у неї Маріїну, ту, що до сонця знялася, і лагідно довго цілує її.

Цілує і говорить:

— Цілую руку матері. Цілую святість велику. Цілую працю! Маріє? Маріє!..

Сонце обливало ліжко, Гната і Марію. У Гнатовій душі творився страшний суд».

Трагедію роду й народу майстерно зображено у творчості Уласа Самчука. Усе його життя стало трагедією людини, вигнаної з рідного краю. Чи повернуться його тлінні останки колись на Батьківщину — судити важко. Немає тільки сумніву в тому, що його творчість є невід'ємною частиною духовної свідомості кожного українського громадянина.

Іван Багряний
(Іван Павлович Лозов'яга)
1906—1963 рр.

На надгробку Івана Багряного, похованого на чужині, є такі слова: «Ми є. Були. І будем ми. Й Вітчизна наша з нами».

Народився Іван Лозов'яга 2 жовтня 1906 року на Полтавщині в родині сільського муляра. Навчався в церковнопарафіяльній, згодом — у Краснопільській художньо-керамічній школі, яку закінчив у 1922 році. Далі вирушає працювати на Донбас. Та робітнича біографія письменника була короткочасною — кликали поезія, мистецтво; пережите, побачене, переосмислене вимагало нового — мистецького — вираження. А пережити довелося багато: у 1920 році чекісти на пасіці познущалися над його дядьком і 92-річним дідом — їхня безневинна смерть, побачена на власні очі, вразила хлопця; іншого дядька вислали на Соловки, звідки він так і не повернувся. Далі — розкуркулення, голод, примусова колективізація, свавілля місцевої влади, камера-одиночка ГПУ...

Після відбування п'ятирічного заслання на Далекому Сході Іван Багряний у 1937 році втікає на волю й переховується, пізнає суворі, але чесні закони тайги, життя українців у вигнанні.

У письменника — в'язня сталінських концтаборів — по війні єдиний шлях — еміграція. За кордоном Багряний разом з однодумцями створює восени 1945 року Мистецький український рух (МУР) (який згодом у США перетвориться на об'єднання українських письменників «Слово» з центром у Нью-Йорку), започатковує в Новому Ульмі Українську революційно-демократичну партію та її органи — журнал «Наші позиції» і газету «Українські вісті».

Розпочинається активна письменницька й публіцистична діяльність Багряного. У повоєнні роки пише памфлет «Чому я не хочу вертатись до СРСР?», створює низку епічних полотен: роман «Люба», «Тигролови» (1944), «Сад Гетсиманський» (1950), відновлює з пам'яті поетичну збірку «Золотий бумеранг» (1946), видає написану в камері смертників драматичну повість «Морітурі» (1947), повість «Розгром» (1948), присвячену пам'яті Михайла Пронченка, розстріляного фашистами в Кривому Розі 1943 року; сатиричну комедію «Генерал» (1948), повість «Огненне коло» (1953); віршований памфлет «Антон Біда — герой труда» (1956), повість «Маруся Богуславка» — першу частину незавершеної трилогії «Буйний вітер» (1957) тощо.

Помер письменник у санаторії «Блазієн» у Шварцвальді (Західна Німеччина) 25 серпня 1963 року у віці 56 років.

Івана Багряного сприймаємо як опозиціонера від літератури. Його поезія — емоційно розкута, експресивна, напоєна народним мелосом, «заправлена» їдкою іронією й сарказмом — різко дисонувала з темами та ритмами тогочасної офіційної поезії (збірки «До меж заказаних», поема «Ave Maria», історичний роман у віршах «Скелька»).

Письменник залишив чималий доробок у різних жанрах, але найбільшу популярність здобув саме своїми романами.

Першим великим твором були **«Тигролови»** (1944). В основу роману покладено події, що сталися під час відбування автором заслання на Далекому Сході. Його герой *Григорій Многогрішний* — образ яскраво автобіографічний, адже він увібрав у себе чимало багрянівських рис характеру, а переживання «страшного державного злочинця», його пригоди в тайзі — частина долі Івана Багряного. Письменникові належить і той девіз, що допомагає вижити його героєві при, здавалось би, найнесприятливіших життєвих обставинах: «Ліпше вмирати біжучи, ніж жити гниючи».

Загадковий Далекий Схід, що так вабив безземельних, спраглих волі українців, — і глухі нетрі тайги, у яких принишкли концентраційні табори. Тільки уява по-справжньому великого художника могла витворити символічну картину паралельного існування в одному часопросторі двох світів — пекла й ілюзорного раю. І ці два світи уособлені в символічних образах двох потягів-експресів, що шалено летять крізь величезні простори — «у невідоме, вперед, у чорну сибірську ніч, на край світу»: гамірний, веселий потяг мандрівників життям і ешелон

політв'язнів, приречених на смерть у сибірських катівнях.

Не випадково в спецешелоні НКВС автор бачить долю, вивищуючи її до образу-символу непокірної України — такими були жорстокі реалії тогочасного життя.

Не випадковою є і паралель з героїчним минулим українського народу, бо ж тільки воно може дати зразок для наслідування, той ідеал, до якого прагне змучена багатовіковим тиранічним гнітом особистість. Через те герой багрянівських «Тигроловів» є гордим нащадком першого каторжанина Сибіру, правнуком гетьмана Дем'яна Многогрішного: «Юнак — 25 літ, русявий, атлет, авіатор тчк... Суджений на 25 років тчк... На ймення — Григорій Многогрішний».

Саме завдяки своєму славетному родові Григорій Многогрішний здатен здійснити неможливе — вистрибнути з потяга, що мчить із шаленою швидкістю. Цим він нагадує в'язням страшної репресивної системи про такі природні для вільної людини почуття, як гідність, надія, а також переконує своїм учинком, що серед приречених на загибель завжди є такі, що не здаються.

Тож для Івана Багряного — людини й художника — головне переконати читача в тому, що за будь-яких обставин особистість може й повинна бути Людиною з великої літери, не втрачати людських рис, не полишати боротьбу за волю й завжди прагнути бути незалежною.

Жанр твору. Цей роман написаний у романтичному стилі з елементами пригодницького жанру. Сюжет оповіді захопливий і насичений подіями, тож читач перебуває в постійному емоційному напруженні: втеча з поїзда, пригоди в тайзі, знайомство з різноманітними людьми, перше кохання героя робить оповідь цікавою й динамічною.

Назва роману — «Тигролови» — пов'язана з родом занять дружної родини *Сірків*. Люди, що дали прихисток Многогрішному, мають незвичну й небезпечну професію. Саме вона утримує їх «на плаву» в жорстокому, далекому від рідної землі Сибіру. Сірки не вбивають, а лише ловлять у тайзі тигрів. У двобої з гордими тваринами тигролови такі самі незалежні, як і сильні їхні супротивники.

Загублені в безмежжі сибірських просторів українці протистоять силам зла, яке уособлене в образі майора НКВС *Медвина*. Про романтичність сюжету свідчить і те, що вони перемагають у цій боротьбі. Це свідчення життєствердної позиції самого Багряного — письменник щиро вірить, що добро завжди переможе.

Сюжетна канва роману вибудувана на «полюванні» майора НКВС

Медвина, новітнього «тигролова», за гордим, не прирученим тоталітарною системою молодим «тигром» з України, який у безмежжі холодної тайги знайшов те, що не дозволили йому взяти від життя на Батьківщині: особисту й національну незалежність, справжню дружбу, незрадливу щиру любов.

Перемагає в ідейному двобої Григорій Многогрішний, бо молодий герой, незважаючи на тяжкі життєві випробування («Так дерся навпростець, без доріг. І коли траплялись стежечки, уникав, а йшов просто, як пькований звір»), не втратив людяності, не перестав вірити в те, що людина може насправді все, якщо відчуває власну моральну правоту.

У фіналі Григорій і його наречена *Наталка*, яка ніколи не бачила своєї України, бо народилася й виросла на Далекому Сході, прорвалися крізь кордон. Та їхні думки нерозривно пов'язані з Батьківщиною, адже вони вірять у те, що рідна земля все ж у недалекому майбутньому зможе здобути незалежність.

Таким же мужнім і несхитним показано іншого героя — *Андрія Чумака* в романі **«Сад Гетсиманський»** (1950). В. Винниченко назвав твір «великим, вопіющим і страшним документом» радянської дійсності й сприяв його друкові у Франції. І. Багряний перший розповів світові про страшні катівні НКВС. Правдиві описи тюремного ув'язнення головного героя засновані на особистому авторському досвіді. Показуючи переживання, душевні муки, страждання свого головного героя, І. Багряний психологічно переконливо демонструє стійкий опір добра злу. На думку письменника, «людина — це найвеличніша з усіх істот. Людина — найнещасніша з усіх істот. Людина — найпідліша з усіх істот».

Під час побудови *сюжету* автор використовує засоби фольклорної поетики: пісенний зачин роману — до матері приїхали всі діти, щоб почути заповіт померлого батька. Він заповідав нащадкам, щоб ті трималися один одного, завжди намагалися порятувати того, хто потрапив у біду. А біда не за горами, бо репресовано найменшого брата — *Андрія*.

Символічною, на думку Р. Мовчан, є і *назва твору*. За біблійною легендою, Гетсиманський сад — місце передсмертних мук, молитов Ісуса Христа. Саме завдяки внутрішньому духовному «садові» Андрій перемагає, витримує тортури й допити, знаходить у собі сили зберегти людську гідність. Андрія та інших ковалевих дітей не розчавлює тоталітарний прес — ситуація радше бажана, аніж дійсна. У ній передано непереможну віру автора в незнищенність свого народу. Фінал твору — оптимістичний.

Життєствердною є і провідна *ідея* «Саду Гетсиманського».

У цьому творі Іван Багряний осмислює проблеми любові й ненависті, вірності та зради, батьків і дітей, віри та безнадії, збереження роду, родини. Усі вони показані традиційно для народного сприймання — з позиції пріоритету гуманізму й добра на землі.

Саме цим творчість Івана Багряного і є особливою, це її найприкметніша риса. За будь-яких обставин письменник не показує людину жертвою, котру знищило тоталітарне пекло. Особистість — завжди непереможний герой, що уособлює в собі увесь вільнолюбний український народ.

Романтик Іван Багряний мріяв бачити своїх земляків вільними від будь-якого пресингу. У цьому письменник вбачав запоруку щасливого майбутнього українського народу.

Андрій Самійлович Малишко 1912—1970 рр.

Об'єктом поезії стає все, до чого тільки торкається зіркий, спостережливий погляд митця. Небо й трава, людина і птиця — все під його пером набувало поетичності, просилося в пісню, все викликало свіжі асоціації, роздуми.

Олесь Гончар

Андрій Самійлович Малишко народився 14 листопада 1912 року в селі Обухові на Київщині в родині шевця.

Закінчив семирічку, медичну школу, Київський інститут народної освіти.

З 1935 року працює в газетах, потім редагує журнал «Молодий більшовик», далі починає працювати в літературній галузі.

У довоєнні роки Андрій Малишко — бадьорий комсомольський поет. Вірші його вирізняються особливим пісенним ліризмом і теплотою.

Друком виходять збірки поезій «Лірика», «З книги життя» (1938), «Народження синів» (1939) та інші.

З 1941 року А. Малишко — військовий кореспондент. З'являються поетичні збірки «До бою вставайте» (1941), «Україно моя», «Полонянка» (1941), «Понад пожари» (1942), «Битва», «Слово о полку» (1943).

У 1946 році надруковано збірку «Ярославна», до якої входять твори 1943—1945 рр. Як член делегації українських діячів культури Андрій Малишко побував у США і Канаді.

Потім виходять друком книги «Серце моєї матері» (1959), «Полудень віку» (1960), «Листи на світанні» (1961), «Прозорість» (1962). Поезії цих книг увійшли до збірки «Далекі орбіти» (1962), яка була відзначена Шевченківською премією на честь 50-ліття поета.

У 1969 році Державною премією була відзначена збірка «Дорога під яворами» (1964), у якій А. Малишко згадує роки Великої Вітчизняної війни.

Збірки останніх літ життя — «Рута» (1966), «Синій літопис» (1968), «Серпень душі моєї» (1970 року, посмертна).

Протягом творчого життя Андрій Малишко створив 17 поем, серед них «Прометей», «Це було на світанку», «Кармалюк».

Помер Андрій Малишко 17 лютого 1970 року в Києві. Похований на Байковому цвинтарі.

Цикл «Україно моя»

Цикл віршів 1941–1942 рр. «Україно моя» пронизаний високими патріотичними почуттями. Поет запропонував читачам не гасла й постанови, а сповідь душі, власні почуття й думки.

Цикл складається з п'яти частин, об'єднаних спільною темою.

У *першій* частині йдеться про початок війни. Мова автора емоційна, тривожно піднесена. Вірші пройняті національною ідеєю: Дніпро, Славутич, Київ, Шевченко, кручі, журавлі, сіножать. Відчутні фольклорні мотиви: «за лужком-бережком». Також введені й нові поетичні образи, породжені війною: «куль золоті розтікаються ниті», «забомблений сталлю», «свинцевий дощ» тощо.

У *другій* частині ліричний герой прощається з рідною землею. Є свідчення, що Андрій Малишко останнім залишав Київ. Він біг по мосту через Дніпро, коли з другого боку по ньому вже йшли німці. У віршах циклу поет передав особисті переживання, відчай, біль і гіркоту відступу.

Третя частина циклу передає тяжке усвідомлення того, що рідний край загарбаний ворогами. Ліричний герой присягає визволити його. Поезія відбиває переживання саме його, Андрія Малишка, який усе ж сподівається на перемогу. Вірші пройняті національною гордістю й сповнені болю за знедолену Україну. Автор переконаний, що лише національна злагода і єдність народу, відданість Україні — це ті чинники, які дадуть можливість побачити, як:

> ... цвіти зацвітають хороші
> У твоїм, Україно, зеленім
> і вічнім саду.

Поетичні образи створені на основі найпростіших понять: вітер, хмара, ромашка, соловей, тополя. Лексика автора ясна, прозора.

Ліричного героя проймає пекучий душевний біль, і автор уживає ряд відповідних епітетів:

> Я візьму твого смутку і горя
> важку половину
> У розтерзане, горде, нескорене
> серце моє.

У *четвертій* частині в голосі поета зазвучали оптимістичні мотиви. Автор уводить Шевченківський заклик «До кари!», звертається до історичних образів:

> У димному полі встає
> Наливайко...
> Озброєні діти Залізнякові.

П'ята частина — наче підсумок. Автор говорить про ту страшну ціну народної трагедії, називаючи й змальовуючи картини фашистських злодіянь.

Цикл завершується присягою розплатитися за народне горе.

Збірка «Що записано мною» (1956)

Переважна більшість віршів збірки, як і всіх інших, не має назви, а

відома за першим рядком. Це ще раз підкреслює ліризм, емоційність як основну рису поезії.

У вірші **«Важкі вітри не випили роси...»** важлива не стільки теза, як настрій, котрий ніби переливається зі строфи в строфу.

Перша строфа змальовує красиве осіннє надвечір'я на ланах Київщини.

Важкі вітри не випили роси,
Черлені трави бродять
буйним соком,
І вдалині під обрієм високим
Лугів осінніх теплі голоси.

У другій строфі йдеться про відпочинок «при багатті» хлопців-косарів, комбайнерів, які «ведуть пісні». Ліричний герой відверто зізнається, як добре йому серед цих чоловіків, чия праця важка й конкретна, тут при землі, під вітрами й зорями.

Поезія пройнята ностальгією за простим сільським побутом, який для автора є чистим, сповненим уселюдського змісту.

Вірш пісенний, з несподіваними й сердечними тропами: «важкі вітри», «черлені трави», «русявий клен», «дні, немов засмаглі діти».

Вірш **«Лист до гречки»** вміщений у збірці «Листи на світанні» (1961). Це *білий вірш*. Нагадує посвяту «Кононівським полям» Михайла Коцюбинського. Ліричний герой освідчується в коханні гречаному полю, яке видається йому країною поезії.

Гречка, ця запашна квітуча нива, — одвічна частина українського буття. Вона прирівнюється до золотої пшениці і є невід'ємною частиною поетичного пейзажу України.

Згадується ліричному героєві дитинство. Епітети, порівняння, метафори в цьому вірші сповнені любові величання. Гречка для ліричного героя — це носій життя, неперервність людської долі.

Автор згадує й голодні роки, криваві масові геноциди, які довелося пізнати українцям XX ст.

Гречка, її медяний цвіт стають символом життя. Чарівний медоцвіт єднає минулі, сучасні й майбутні покоління в єдину родину — українство, якому немає кінця.

«Пісня про рушник» («Рідна мати моя...») написана в 1959 році до кінофільму «Літа молодії», але невдовзі стала відома на всіх континентах як народна пісня.

У центрі її змальовано образ українського рушника. Здавна вишиваний рушник для українців — одна зі святинь нації, символ материнської любові й благословення. Рушник має чимало врочистих і важливих функцій: окраса помешкання, на свята — окраса столу, на сватанні та весіллі — символ любові, продовження роду, злагоди. Вишиваний рушник мати дарує, коли виряджає дорослу дитину у великий світ, «на щастя, на долю».

Пісня присвячена незабутньому образу матері, яка випроваджує сина «в дорогу далеку». Твір має фольклорні витоки. Певна річ, що в цьому образі поет бачить рідну неньку, просту селянку Ївгу Остапівну.

Мелодійності та особливого пісенного ліризму надає поезії засіб градації, анафора *«І»*, якою розпочинаються 14 рядків з 18.

Пісня пройнята щирим синівським почуттям і вдячністю любій матері.

Образ матері в поезії Андрія Малишка асоціюється з образом України.

Середина XX ст. — плідний етап у творчості поета. У цей час написано поезії, що стали популярними піснями: «Ми підем, де трави похилі», «Вчителька», «Пісня про Київ», «Київський вальс» («Знову цвітуть каштани»), «Запливай же, роженько весела...» та інші.

Вірші А. Малишка поклали на музику такі композитори: Левко Ревуцький, Платон і Георгій Майбороди, Олександр Білаш та інші.

Поезія останніх років життя поета — це поезія, на думку критиків, духовного буття, це підкреслено інтелектуальна творчість. Зразком такої поезії є вірш «Роздум».

Ліричний герой у цій поезії не підбиває підсумки свого життя, не оглядається на пройдений шлях, а сповнений майбутнього, у пориві до творчої праці.

А. Малишко звеличує рідну мову, називає її: «Матір життя від колисання до твердого ложа». У цьому визначенні — глибока природна і суспільна істина.

Олександр Довженко 1894–1956 рр.

Американський актор і режисер Чарлі Чаплін зауважив: «Слов'янство поки що дало світові у кінематографі одного великого митця, мислителя і поета — Олександра Довженка».

З'явився на світ Олександр Петрович Довженко 12 вересня 1894 року в Сосниці на Чернігівщині, що розкинулася на березі мальовничої Десни. Батьки — неписьменні селяни мали аж 14 дітей, з них вижило тільки двоє. Учився Сашко добре, багато читав. З 1911 року здобуває освіту в Глухівському вчительському інституті. 1917 року вступає до Київського комерційного інституту.

Революційні події в Україні змінюють долю студента: громадська діяльність, згодом — дипломатична служба, лекції в Берлінській академічній вищій школі образотворчого мистецтва. Після повернення в Україну стає одним із засновників найпрогресивнішої на той час літературної організації письменників — ВАПЛІТЕ.

У 1926 році письменник нарешті знаходить своє справжнє покликання, що полонить його душу на довгі роки, — кінематограф. В «одеському Голівуді» він відчув і зрозумів, що саме кіно — його природна стихія. З'являються перші фільми: «Вася-реформатор», «Ягідка кохання»,

«Сумка дипкур'єра». Кінострічки «Звенигора» (1928) і «Земля» (1930) принесли Довженкові визнання й світову славу.

Доля репресованого цвіту нації віддзеркалилася й у житті Довженка. «Боли, моє серце. Не втихай ні вдень, ні вночі. Замуч мене. Страшно мені жити», — це один з останніх записів у щоденнику. 25 листопада 1956 року далеко від України, у чужій Москві, серце Олександра Довженка зупинилося навіки.

Творчий спадок Олександра Довженка надзвичайно різноманітний — він був кінорежисером, сценаристом, письменником, художником, публіцистом водночас. Можемо говорити про єдину для фільмів, кіноповістей, оповідань поетику О. Довженка. Під впливом його сценаріїв почався процес зближення кінодраматургії з літературою й утвердився новий літературний жанр — кіноповість.

Перу О. Довженка належать кіноповісті «Арсенал», «Аероград», «Щорс», «Україна в огні», «Повість полум'яних літ», «Мічурін», «Земля», «Зачарована Десна», «Поема про море». Кожен із цих творів має свою специфіку. Так, «Зачарована Десна» за всіма жанровими ознаками є ліричною повістю.

«Україна в огні» (1943) більше подібна до кіносценарію. Доля звичайної родини *Запорожців*, що уособлює життя українського народу, складається трагічно. «З вогню — та в полум'я», — говориться в народі. У кіноповісті знаходить відображення відверта, не прикрита пафосними словами правда про війну і становище України між двох вогнів — німецької та радянської деспотії: «Україна у вогні! Україна в ярмі!».

Доля родини Запорожців трагічна. Жорстока війна забирає синів на фронти, не всім їм удається повернутися назад. Єдину доньку чекає німецький полон. Та з усіх випробувань запорожці виходять достойно, не втративши національної та людської гідності, пронісши крізь горе та смертельний ризик чуття єдиної родини, що об'єднує й возвеличує їх. У творі вони збираються за спільним сімейним столом: одні — реальні, живі, інші — тільки подумки, у спогадах рідних. Однак саме це єднання символізує незнищенність українського роду, а значить — і України.

Перегукуються ці думки й із записами в **«Щоденнику»** О. Довженка, який чи не найкраще відображає внутрішній світ митця — часто несподіваний і суперечливий. Водночас «Щоденник» — це своєрідний документ страшної доби тоталітаризму, що допомагає краще зрозуміти літературні процеси цього періоду, драматизм долі багатьох українських митців.

Перші записи в «Щоденнику», які стосуються **«Зачарованої Десни»**, припадають на 1942 рік: «А вчора, пишучи спогади про дитинство, про

хату, про діда, про сінокіс, один собі у маленькій кімнатоньці сміявся і плакав... Скільки краси на Десні, на сінокосі і скрізь-усюди, куди тільки не гляне моє душевне око...». Як причину написання твору О. Довженко називає спогади, викликані «довгою розлукою з землею батьків» і бажання «усвідомити свою природу на ранній досвітній зорі коло самих її первісних джерел». А далі довгих 14 років роботи над текстом повісті, що свідчать про ту роль, яку вона відіграла в житті письменника — стала сповіддю змученого митця й виправданням перед Україною та самим собою.

Автор у своєму вічно живому творі описує свої дитячі роки: «була тоді ще дівкою Десна, а я — здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима».

Секрет популярності повісті полягає не тільки у відкритості й автобіографічності. Романтичне світовідчування нарешті отримало вільне втілення в тексті. Складний і суперечливий процес формування особистості показано у двох вимірах (романтичне роздвоєння свідомості особистості): через психологію героя — допитливого сільського хлопчика — і з позицій зрілого художника-мислителя.

Картини дитинства героя сповнені химерного місива із злиднів, трагедій і гумору. Таким є опис спілкування малого *Сашка* з учителем, який був «старий уже, нервовий і сердитий, очевидно, чоловік, носив золоті ґудзики й кокарду. Він здавався мені величезним паном, не меншим од справника чи судді. На зріст він був вищий од батька, що також надавало йому грізної сили». Навряд чи цікавою була йому душа дитини, чи намагався він зрозуміти таємні мотиви її вчинків. Для того, щоб перевірити рівень знань майбутнього учня, він добирає найбезглуздіше питання: «А как зовут твоего отца?». На реакцію малого, що «одчайдушно закрутив головою і так круто одвернувсь, що трохи не впав, коли б не вдержався рукою за батькові штани. Якась нудьга підступила мені до горла. І так мені стало погано, погано», недалекоглядний, нерозумний, як пише автор, учитель виносить свій жорстокий вердикт: «Не развитой!». Подібними присудами згодом тавруватимуть загадкову душу митця, його картини, що надовго пережили й самого автора, і обмежених критиків його творчості.

У «Зачарованій Десні» життя дитини, крім звичайних сільських розваг і щоденних турбот, сповнене також болючих, далеко не дитячих питань («А які ми, тату? Хто ми?»), що переплітаються з філософськими роздумами автора про зміст людського буття, красу й гідність відносин. Ро-

мантичним є й сприйняття дійсності, намагання заховатися від жорстоких реалій у спогадах про дитинство. Є тут і своя особливість — дитинство героя постає через призму людини дорослої, що зумовило в підтексті повісті добру й мудру усмішку.

У творі передано глибинні переживання автора і його постійне підсвідоме бажання довести людям чистоту й святість своєї душі. Її символізує невеликий клаптик землі біля Десни — справжній земний рай на противагу лицемірству й жорстокості реального «великого» світу.

О. Довженко глибоко в душі вірив, що прийде весняна повінь і знесе весь бруд та намул з душі українського народу. Такий символічний зміст (образ води — один з прадавніх образів-символів очищення, оновлення) передає картина весняної повені в повісті, коли Десна затоплює береги: «Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ. Нічого не можна було впізнати. Все було інше, все краще, могутніше, веселіше. Вода, хмари, плав — все пливло, все безупинно неслося вперед, шуміло, блищало на сонці».

У «Зачарованій Десні» переплелися ліризм і гумор, епічність і пісенність. У ній яскраво виявилися витоки Довженкової поетики, що виростала з фольклору, живилася усною народною творчістю. Епізод колядування тут, мабуть, один з найхарактерніших. На ньому виразно позначилася й народнопісенна образна система, і казкове мислення. О. Довженко вільно звертається до казковості, фантастичності оповіді — одного з улюблених засобів фольклору.

Такою є підслухана розмова коней (справжній казковий сюжет), які осмислюють своє героїчне минуле й нещасливе сьогодні, говорять про людей, теперішніх своїх хазяїв:

— Тисячі літ, ще до возів і оранок, на моїй спині їздили пророки. Були в мене тоді ще крила. А пращур мій був кінський цар чи бог, колись казали мати.

— Були і в мене крила, та нема. Ні крил у мене вже, ні краси, тільки вавки на спині. Хоч би сіделку зробив порядну, сіделки немає. І так душа пригноблена його недобротою, а він, не знаю, як тебе, повіриш — нема тієї днини, щоб не бив».

Щира розповідь стала для дитини одкровенням і приводом для серйозних висновків: «Від того часу я ні разу не вдарив коня».

За принципами казкової поетики сприймає малий Сашко й собаку Пірата, який загубився на ярмарку й через багато тижнів усе ж повернувся додому — заморений і худющий. Побачивши свою оселю, пес «повз до нас кроків, може, сто на животі, перекидаючись на спину і голосно плачучи

від повноти щастя, мов блудний син у Святому письмі:

— Це я, ваш Пірат, впізнаєте? — гавкав він крізь сльози. — О, який я щасливий! Як тяжко було мені без вас!».

Найяскравіший казковий персонаж твору — то намальований багатою дитячою уявою образ лева, що блукає берегами вічної Десни. Сашко з глибин своєї фантазії сам викликає його: «Дивлюсь на чарівний, залитий срібним світлом берег: «Явися на березі лев», — появляється лев. Голова велична, кудлата грива і довгий з китицею хвіст. Іде поволі вздовж висипу над самою водою». Є у творі й пояснення, чому з'являється такий екзотичний звір у звичайному українському селі — то забаганка героя: «Перед сном мені так палко захотілось розвести левів і слонів, щоб було красиво скрізь і не зовсім спокійно. Мені набридли одні телята й коні».

Читач, що звик до незвичного тону оповіді, не зовсім готовий до несподіваної розв'язки: як виявилося, лев справді є не химерною вигадкою малого героя, а частиною реальності. Утікача з потяга, який віз звіринець, але втрапив в аварію, справжнього африканського лева згодом переслідувачі зловили та вбили. Автор так пояснює це: «Не міг же він ходити серед телят і коней». Та все одно жалкує, бо так же легко вбити щиру дитячу мрію.

Отже, перед уважним читачем Довженко щиро відкриває світ «Зачарованої Десни» — глибокий, невичерпний, такий же широкий та безмежний, як і людське пізнання.

Не випадково з ім'ям Олександра Довженка пов'язаний початок письменницького кінематографа — кінодраматург стверджував у ньому незаперечне право висловити свій особливий світ, сказати своє особливе слово.

Як зазначає Юрій Лавріненко, «Довженка, його мистецтво, його долю не можна зрозуміти без урахування того, що він виріс в атмосфері культурного відродження України 1917–19 і 1917–30 рр. Його шедеври могли появитися тільки в атмосфері таких само непроминальних шедеврів Тичини, Куліша, Хвильового, Курбаса... та інших творців Розстріляного Відродження».

Літературний процес другої половини XX ст.

§20. Творчість «шістдесятників»

У часи хрущовської «відлиги» виникла могутня когорта представників культури України. Це була по-

тужна хвиля, що засвідчила реінкарнацію українського духу після спустошливої хвилі репресій, яка мала фізично й морально знищити національне відродження 20–30-х рр. XX ст. Літературне мовчання, спричинене страхітливим винищенням усього українського, розірвав прихід в українську літературу яскравих творчих постатей М. Вінграновського, І. Драча, Л. Костенко, Д. Павличка, В. Симоненка, Г. Тютюнника та інших талановитих представників українського «молодого» відродження.

Водночас цей процес був нерозривно пов'язаний з усесвітнім сплеском літератури, образотворчого мистецтва, найвизначніших досягнень у сфері науки (польоти в космос, виникнення кібернетики, швидкий поступ медицини тощо).

Імена митців, що залишили яскраві здобутки в царині української прози загальновідомі: Михайло Стельмах, Олесь Гончар, Павло Загребельний, Юрій Мушкетик.

Характерним для багатьох прозових творів 60-х рр., зокрема присвячених сучасності, було те, що вони ставили в центр уваги проблеми особистості, її ролі в суспільстві та морально-духовного потенціалу. За жанром це, найчастіше, аналітико-психологічний, ліриĸо-психологічний роман або повість.

Павло Загребельний нар. 1924 року

Українська романістика найяскравіше представлена творчістю Павла Загребельного. Починав свій творчий шлях письменник з новел і повістей (збірки оповідань «Учитель» (1957), «Новели морського узбережжя» (1958), повісті «Марево», «Там, де співають жайворонки» (1956), «Долина довгих снів» (1957)), у яких і кристалізувалося, огранювалося художнє слово.

Улюблений жанр Павла Загребельного — історичний роман. Та інтерес автора до історії не обмежується зображенням подій минулого, адже першочерговий об'єкт зацікавлення митця — це особистість у контексті «великого» світу, історії держави, народу. Загребельний немовби пише історію людської душі, спираючись на документальну основу реальних фактів і донаснажуючи сухий фактаж майстерно виписаною поліфонічністю сюжетних ліній, глибокою образністю й глибинною символічністю. Тож минуле і сьогочасне у романах Павла Загребельного постають як суцільне часове полотно, на якому примхлива рука долі виписує життя людини і ширше — народу, нації, усього людського роду.

Особливу увагу у своїй творчості П. Загребельний приділяє минулому

українського народу — темі Київської Русі та іншим періодам вітчизняної історії. Так з'являються романи «Диво» (1968), «Первоміст» (1972), «Смерть у Києві» (1973), «Євпраксія» (1975), «Роксолана» (1980), «Я, Богдан» (1983).

Результатом невпинного творчого пошуку митця в напрямку композиційної своєрідності став роман **«Диво»**, у якому автор зробив спробу органічно поєднати в тексті твору далеку минувшину й сучасність. Уперше в історії української літератури у творі стали поруч дві абсолютно різні історичні епохи, і це було органічним і не руйнувало сюжетної канви роману: «1965 рік. Провесінь, Надмор'я» — «Рік 992. Великий сонцестій. Пуща» — «1941 рік. Осінь. Київ». Синтезаційним елементом виступає Софія Київська — мистецький витвір, що однаковою мірою належить XI ст. і століттю двадцятому. Це незвичайне диво, що «ніколи не кінчається й не переводиться», стало й справжнім головним героєм роману.

Характерним для творчості Загребельного є те, що кожен з його історичних романів завжди має кілька цікавих, змістовних, осмислених у соціальному й психологічному аспекті характерів. Завжди це особистості сильні, яскраві, здатні на звитягу, на найсерйознішу перемогу — перемогу над самим собою. *Євпраксія*, героїня однойменного роману, зовсім юною потрапляє в Саксонію, стає дружиною маркграфа й там, серед духовного каліцтва, проживає життя. Та до смерті вона не втрачає бажання повернутися додому — у вистражданій душі героїні як найвища людська цінність живе любов до рідного краю.

Непересічною особистістю постає в однойменному романі Загребельного й легендаризована постать *Роксолани* — доньки українського священика Анастасії Лісовської, яка замолоду потрапляє в полон. Так примхлива доля грається життям Роксолани: чужина, рабство, згодом — гарем самого турецького султана. Перед читачем — історія звичайної української селянської дівчини, яка стала улюбленою дружиною *Сулеймана*, що дало їй змогу здійснювати вплив на внутрішню і зовнішню політику Османської імперії, а відтак і всієї Європи.

«Роксолана» — роман історико-психологічний. На вістрі інтересу письменника — внутрішній світ непересічної особистості XVI ст., поведінка, почуття, інтелект якої сприяли тому, що вона зуміла відстояти свою людську й жіночу гідність у суспільстві, де зробити це було практично неможливо. У творі оживає реальна Роксолана, а не багатовікова легенда про її долю. «Досі Роксолана належала переважно легенді, міфо-

логії — в романі зроблено спробу повернути її психології», — так уточнює свій задум сам автор. Чи не в цьому полягає невичерпний інтерес до цієї постаті в сучасному духовному житті України.

Боротьбу героїв Павла Загребельного супроти злої долі завжди живила любов до рідної землі, до її віковічних святинь, збереження яких, на думку письменника, у душі й на землі — найперша мета кожної людини.

Твори П. Загребельного характеризуються моральним пафосом, полемічністю проблем, оригінальністю композиційного вирішення. Вони зруйнували умовну межу між минулим і сучасністю, продемонстрували наявність справжнього реального світу — душі людини.

Григір Тютюнник 1931–1980 рр.

Народився у селі Шилівці на Полтавщині. Навчався у ремісничому училищі, згодом — служба на флоті. Вищу освіту здобув на філологічному факультеті Харківського університету. Перша книжка — «Зав'язь» (1966). Згодом з'являються збірки оповідань «Деревій» (1968), «Коріння» (1976), повісті «Климко», «Вогник далеко в степу».

У своїй творчості письменник сповідує два визначальних принципи мистецтва — любов і правду. Його новели позбавлені дешевої романтики, адже все, що відбувається на землі, не має штучних прикрас, красивостей, воно красиве від природи. Саме тому іноді суперечливі, «неправильні» твердження автора звучать як єдино вірогідні, такі, за якими стоїть справжня, вічна правда.

Оповідання **«Три зозулі з поклоном»** — один з вершинних творів письменника. Твір має автобіографічну основу — батька Григора Тютюнника жорстока доля, без вини винуватого, провела в сорокарічному віці по сибірських степах. Так провідним мотивом стає не заслання героя, а кохання.

У творі зображений любовний трикутник: кохання сусідки *Марфи* до одруженого чоловіка *Михайла*, який щасливий у шлюбі зі своєю *Сонею*. Чистота почуттів героїв сягає вершин народної моралі. Водночас це тонкі чуття й переживання людей, які не пояснити приземленими бажаннями: пристрастю, ревнощами, заздрощами тощо.

І Соня, і Марфа самовіддано кохають Михайла, але з повагою ставляться до почуттів одна одної. Справжнім випробуванням для них стає заслання коханого, з якого він так і не повернувся в рідне село, додому. Марфа перша чує прихід листів з далекого Сибіру, для неї є щастям

просто потримати звісточку від коханого у своїх руках.

Останній лист Михайла з «Сибіру неісходимого» розкриває весь трагізм ситуації, що переорала долі цих трьох людей: «Я чую щодня, що десь тут коло мене ходить Марфина душа нещасна». Загублена доля, нездійснене щастя.

Але оповідь ведеться від імені вже дорослого сина Михайла і Софії, який осмислює долю батька: «Чому вони не одружилися, отак один одного чуючи?

— Тоді не було б тебе... — шумить велика «татова сосна».

Таким чином, автор стверджує, що поняттям «правильно — неправильно», «чорне — біле», «добре — лихе» немає місця на землі, адже сам світ теж аж ніяк не однозначний.

Іван Драч
нар. 1936 року

Народився письменник у селі Теліжинцях Тетіївського району на Київщині. Навчався в Київському університеті імені Т. Шевченка. Перша збірка — «Соняшник» (1962). Згодом — «Протуберанці сонця» (1965), «Балади буднів» (1967), «До джерел» (1972), «Сонячний фенікс» (1978), «Шабля і хустина» (1981), «Теліжинці» (1985), «Вогонь з попелу» (1995).

Художнє мислення поета різнопланове й глибоко символічне. Проголошення пізнання світу й закорінення у внутрішній світ людини, намагання зрозуміти мотиви її вчинків, проблеми, які обтяжують її існування на землі, визначають його твори.

«Чорнобильська мадонна» Івана Драча — найсильніший твір в українській літературі про атомну трагедію 80-х рр., що стала тавром усього людського роду на багато століть уперед. Автор порушує в «Чорнобильській мадонні» політичні, екологічні, морально-етичні проблеми, надзвичайно актуальні для сучасної України. З часом вони тільки набувають первісної гостроти.

Поет щиро турбується про майбутнє сплюндрованої аварією України, вбачаючи в цій біді загрозу всьому світові. Життєво правдиві картини органічно переплелися у творі з казковими, реальні — з містичними. Назва ж твору є оксюмороном (поєднанням непоєднуваного): мадонна (жінка, мати, Богоматір) — і велетенська біда, яка є несумісною з материнством, здоровими нащадками колись славетного українського роду.

Це поема-цикл (декілька тематично об'єднаних поетичних сюжетів), у якій усенародну трагедію передано через призму однієї сім'ї. Мати — українка-селянка, що виступає хранителькою народної моралі, готова спо-

кутувати гріх синів, один з яких прямо причетний до будівництва Чорнобильської АЕС. Третє покоління — звироднілий у системі влади грошей і матеріальних цінностей Вовка, який у зоні відчуження мародерствує і не має нічого святого за душею.

Таким чином, у творчості Івана Драча постає проблема роду як ключова на сьогоднішньому етапі. Його поезія звучить тривожним набатом попередженням нації: якщо не зупинити духовне зубожіння, українському народу не бути.

Борис Ілліч Олійник нар. 1935 року

Уже з перших своїх збірок поет постав перед читачем як співець героїчної теми. Навчаючись у попередників і старших колег, він наполегливо шукав власних ходів у вирішенні проблеми.

Микола Ільницький

Народився Борис Ілліч Олійник 22 жовтня 1935 року в селі Зачепилівці на Полтавщині. Після закінчення Новосанжарської середньої школи навчався в Київському університеті на факультеті журналістики.

У 1962 році вийшла перша поетична збірка «Б'ють у крицю ковалі», а в 1964 році — збірка «Двадцятий вал», відзначена Республіканською комсомольською премією ім. Миколи Островського. Збірка «Стою на землі» (1975) удостоєна Державної премії СРСР.

У 1979 році Борис Олійник відзначений Шевченківською премією за збірку поезій «Сива ластівка». Ця ж премія була присуджена в 1985 році поету за збірку «У дзеркалі слова» (1981) та поему «Дума про місто» (1982).

Образ матері в збірці Бориса Олійника **«Сива ластівка»** змальовано із синівською любов'ю і світлою пам'яттю до рідної неньки. Саме цьому присвячений цикл **«Сиве сонце моє»**, який складається з дев'яти віршів. У ньому мати — невсипуща сільська трудівниця. Вона й синові передає свою любов до праці. Він називає неню найніжнішими словами: «сива ластівка», «сиве сонечко». У цьому циклі образ матері не асоціюється з Україною, він набуває, за словами критиків, планетарного звучання:

Як ти несла всесвіт
оцей важкий на собі!

За звичаєм, годилося б поховати матір біля «отчої могили». Але батько загинув на війні, про нього нагадує

Тільки прізвище на братській
символічній...

У **«Пісні про матір»** прозвучала вічна тема відходу, коли мати

Посіяла людям літа свої,
літечка житом,
Прибрала планету,
послала стежкам споришу,
Навчила дітей,
як на світі по совісті жити,
Зітхнула полегко —
і тихо пішла за межу.

Діти й онуки засмучені, сполохані. Мати з любов'ю й ніжністю звертається до них з останніми словами:

— А я вам лишаю
всі райдуги із журавлями,
і срібло на травах,
і золото на колосках.

Ненька не залишає по собі нащадкам ніяких скарбів, але розкриває перед ними свою щиру душу, своє розуміння справжніх цінностей життя.

Дмитро Павличко
нар. 1929 року

Народився в селі Стопчатові на Прикарпатті. Навчався у Львівському університеті імені І. Франка, згодом — аспірантура, наукова робота. Перша книга — «Правда кличе!» (1958). Згодом — «Гранослов» (1968), «Сонети подільської осені» (1973), «Таємниця твого обличчя» (1979), «Спіраль» (1984), «Ялівець» (1989).

«Коли помер кривавий Торквемада» — твір зі збірки «Правда кличе!», забороненої і знищеної тоталітарним урядом у 60-х рр. Сюжет твору побудовано навколо смерті середньовічного іспанського інквізитора *Томаса Торквемади*, але неважко зрозуміти, кого має на увазі автор — це найжорстокіший тиран сучасності. Символіка твору надзвичайно промовиста: сміх — свобода, мовчання, ридання — неволя. Але тиранія не зникає зі смертю тирана, а свобода так і залишається привілеєм внутрішнього світу людини.

Поезія Дмитра Павличка надзвичайно ритмічна, мелодійна. Чи не тому багато його творів покладено на музику композиторами, стали основою сучасних пісень.

Один з них — поезія **«Два кольори»**, яка наближається до фольклорної традиції за символікою барв та чисел, представленою в ній внутрішньою філософією буття. Події, усе життя ліричного героя нанизуються на одну сюжетну канву, наскрізну й для життя кожної конкретної людини. Провідним у творі є *мотив* дороги. Готує до життєвої подорожі героя мати, мовби благословляючи в далеку путь. Зрозуміло, що ця дорога не буде завжди гладенькою, так з'являються символи червоного і чорного — радостей і бід, що незмінно супроводжують людину на життєвому шляху:

Два кольори мої, два кольори:
Червоне — то любов, а чорне —
то журба.

Ця поезія споріднена з відомою Малишковою «Піснею про рушник» за українським колоритом і національною символікою.

Василь Симоненко
1935–1963 рр.

Серед літераторів трапляються й такі, без яких їхня доба могла б спокійно обійтись, нічого істотного не втративши. А є такі, що стають виразниками свого часу, живими нервами його драм і борінь, відтворюють у собі самий дух епохи, — її кровообіг проходить крізь них... Симоненко такого типу поет. По таких читач виміряє свої емоції, свої заповітні думи.

О. Гончар

Доля відміряла Василю Андрійовичу Симоненку до прикрого мало — 28 літ. Народився він на другий день різдвяних свят (8 січня) 1935 року в глухому поселенні Біївці Лубенського району на Полтавщині в сім'ї колгоспників. Дитинство, проведене у світі, спотвореному жорстокою війною, у голодному повоєнному селі не могли не відбитися на формуванні світогляду майбутнього поета.

Далі чекало навчання в середній школі, з 1952 року — факультет журналістики Київського університету, з 1957 — працював у редакціях газет «Молодь Черкащини», «Черкаська правда», «Робітнича газета». Проте змістом і сенсом його життя була поезія і тільки поезія.

Активний член заснованого напровесні 1960 року в Києві Клубу творчої молоді, до якого входили елітні кола української культури: Алла Горська, Іван Драч, Ліна Костенко, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус, Микола Вінграновський, Михайло Брайчевський...

У 1962 році з'явилася перша збірка поезій Василя Симоненка «Тиша і грім». Митець готує до друку ще одну книжку — «Земне тяжіння». Однак вийшла вона у світ уже після смерті поета — у 1964 році.

З неймовірними труднощами друзям доводилося «пробивати» кожну його книжку. І все ж завдяки колективним зусиллям читач дістав змогу ознайомитися із Симоненковою збіркою новел «Вино з троянд» (1965). Згодом виходять «Поезії» (1966), «Избранная лирика» (1968), «Лебеді материнства» (1981), том вибраних поезій (1985) та дві книжечки для дітей.

Відійшов Василь Симоненко за межу життя 14 грудня 1963 року.

Доля відлічила десь півтора десятка років для інтенсивного духовного життя (вірші Симоненко почав писати ще в школі). Та цього часу вистачилося досить для того, щоб створити непересічну Книгу буття новітнього українця.

Після лихоліть сталінських репресій, які перетворили людину на «гвинтик», усереднили її, виникла потреба повернути їй самосвідомість, ствердити, що людина — це окремий, неповторний світ. Найяскравіше ці мотиви виявилися у вірші В. Симоненка «Я...» — своєрідному маніфесті тогочасного молодого покоління та в поезії-зверненні «Ти знаєш, що ти — людина...»: «Усмішка твоя — єдина, мука твоя — єдина, очі твої — одні».

Глибинне патріотичне почуття живило душу поета, щодень вело його в

життя, як на подвиг. З творів В. Симоненка постав образ сучасної молодої людини, благородної у своїх пориваннях, у гуманістичному прагненні до високих ідеалів. Поет уважає себе повністю відповідальним за долю України. Художня палітра його творчості надзвичайно багата. В. Симоненко сміливо випробовує себе в різних жанрах. Поряд з творами громадянської та інтимної лірики з-під його пера виходять і дошкульні сатиричні вірші, і твори такого улюбленого народного жанру, як байка.

Позиція автора — це нестримна любов до України, оголошення її найкращою: «Чужих країв ніколи я не бачив ... Та вірю серцем щирим і гарячим: Нема землі такої, як у нас» («Я не бував за дальніми морями...»).

Поезія **«Задивляюсь у твої зіниці»**, що мала первісну назву «Україні», переосмислює історію рідної землі. Саме до України звертається Симоненко, саме в її «голубі й тривожні» очі вдивляється. Для поета вона передусім найсвятіше, що буває на землі — мати:

Маю я святе синівське право
З матір'ю побуть на самоті.

Водночас образ України має і сакральний зміст, перегукується із системою вірувань українського народу:

Україно, ти моя молитва,
Ти моя розпука вікова...

Чи не тому так пророче звучать слова, що були сказані молодим поетом:

Я проллюся крапелькою крові
На твоє священне знамено.

У них закодовано фінал долі письменника, його ранню загибель, що багато в чому справді стала жертвою в ім'я рідної землі. Симоненко послідовно у своїх творах засвідчує прагнення жертовності заради Батьківщини, бажання працювати на власній «ниві нерясній», а не наймитувати у сусідів «за пару постолів і шкварку на обід...» — актуальна проблема й для нашого часу.

«Лебеді материнства». Чи не найпроникливіше патріотичний мотив, уособлений в образі матері, зазвучав у вірші «Лебеді материнства». Символ матері — без перебільшення центральний у духовному космосі українців. Мати і Вітчизна — це синоніми для письменника, тому твір насичений невидимими, але постійними паралелями.

Рядки вірша нагадують казковий дивосвіт, динамічний, рухливий. Чи не тому вони настільки полонили композитора А. Шашкевича, що він поклав цей твір на музику. Око читача то охоплює всесвіт, то опиняється в хаті, оповитій чаром лебединого танцю. Тональність світу нерідко драматична («темряву тривожили криками півні»), але дитя захищає

невидимий оберіг — «материнська добра ласка».

«Лебеді материнства» написані в *жанрі колискової*. Тому *головний мотив* ліричного тексту — тривога за долю сина. Деякі рядки вірша можуть сприйматися як охоронна грамота («Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати, не пущу тебе колиску синову гойдати»), а далі, немовби під знаком материного благословення, показано життєвий шлях дитини від народження і до останнього подиху:

> Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
> Виростуть з тобою приспані тривоги.

Далі автор окреслює систему цінностей, що супроводить людину впродовж її життя. Як найвища цінність виступає рідна земля, Вітчизна. Вибирати можна все, підкреслює поет, — друзів, дружину, «по духу брата», «вибрати не можна тільки Батьківщину».

Так патріотичні мотиви переплітаються з гуманістичною спрямованістю лірики В.Симоненка. Водночас поет наголошує на їх значущості під час формування світогляду молодого покоління.

В. Симоненко завжди з особливою увагою ставився до дитини, адже вона уособлює майбутнє народу, його подальшу долю. Тому так гостро сприймає поет будь-яку загрозу для маленької людини.

«Кривда». За образу — сусід одурив *сироту Івася*, сказавши, що «приїхав тато», — хлопчик вершить суд самочинно: «Вибив шибку одну з рогатки».

Проте автор не засуджує хлопчика за хуліганство:

> Бо ж немає тим іншої кари,
> Хто дотепи свої в іржі
> Заганяє бездумно в рани,
> У болючі рани чужі...

Таким чином, людяність і гуманність постають як мірило людських стосунків, а духовна чистота — найвищою цінністю існування на землі.

Джерелом особливого неспокою поета є любов. Слово «любов» — одне з чи не найчастіше вживаних у ліриці В. Симоненка. Але від цього його глибинний сенс не втрачається, воно залишається багатим за своїм змістом — це любов до народу, рідної землі, до матері, до дитини, до світу, до життя. Для поета любов — як сонце, бо «світу відкриває безмежну велич людської краси».

Окремим змістом наповнюється це слово, коли воно стає синонімом до слова «кохання». Любов до землі, світу, життя можна (і треба) виховувати. Кохання — це як спалах, найчастіше неочікуваний, несподіваний. Інтимна лірика В. Симоненка — джерело натхнення не одного покоління тих, хто залюблений в українське слово.

«Вона прийшла непрохана й неждана» — так починається один з віршів, який покликаний оспівати прекрасне почуття, що народжується в душі закоханих і робить їх життя по-справжньому осмисленим. Любов у поезії персоніфіковано, ототожнено з дівчиною, коханою:

Вона прийшла, заквітчана і мила,
І руки лагідно до мене простягла,
І так чарівно кликала й манила,
Такою ніжною і доброю була.

Ліричний герой чекає від кохання тільки позитивних почуттів. Тому образ любові — немов чарівна фея, що трансформує життя людини, перетворюючи його на чарівну казку. Фінал же твору закономірний і само собою зрозумілий, підкреслений риторичним запитанням:

Прийшла любов непрохана й
неждана —
Ну як мені за нею не піти?

Світ кохання в поезії В. Симоненка сповнений почуттями від радісно-збентежених до сумно-елегійних. Та увага поета зосереджена на ліричному героєві — особливо близькому поетові за духом, настроями, почуттями. Моменти радості рідкісні, частіше ж чується мінор. Особливо болісно переживає герой момент розриву:

Довго будуть сумніви долати
І морочить голову мені.
Хоч і знаю — назавжди пішла ти,
Назавжди розтала вдалині.
(«Пішла»).

Нерозділене кохання лишає на душі «босий смуток» і водночас непереборне бажання бути щасливим хоч на мить. Ліричний герой постійно вдивляється в очі — недарма серед велелюддя саме вони нагадують про кохання. У житті закоханих живлющим джерелом є любов. Тільки вона здатна оновлювати людину й зберегти незамуленими вічні джерела життя.

Ліна Костенко
нар. 1930 року

Творчість Ліни Костенко — приклад шляхетного служіння поезії. І докір тим, хто свою іскру божу послідовно глушив марнослів'ям кон'юнктури.

В. Базилевський

Народилася Ліна Василівна Костенко 19 березня 1930 року в невеличкому містечку Ржищеві на Київщині в сім'ї вчителів. У 1936 році родина перебралася до столиці, де майбутня поетеса закінчила середню школу.

Ще школяркою почала відвідувати літературну студію при Спілці письменників України. Роки особистісного й творчого зростання припали на страшне лихоліття воєнних і повоєнних років, коли перші вірші теж доводилося писати у фронтовому окопі.

Після закінчення школи молода поетеса вступає до Київського педінституту. Згодом навча-

ється в Московському літературному інституті ім. Максима Горького, який закінчує 1956 року.

Біографія Ліни Костенко тісно переплелася з долею руху українських «шістдесятників». Вона була однією з найяскравіших постатей серед молодих українських поетів, що сміливо заявили про себе на рубежі 50—60-х рр. Збірки віршів поетеси «Проміння землі» (1957) та «Вітрила» (1958) викликали зацікавлення читача й критики, а книжка «Мандрівки серця», яка вийшла в 1961 році, засвідчила, що Ліна Костенко вже не новачок у поезії. Згодом стало зрозуміло, що її ім'я записано золотими літерами на скрижалях народного визнання в одному ряду з визначними майстрами української поезії.

Творчий шлях Ліни Костенко не був простим: у часи застою вірші поетеси практично не друкувалися. Дві підготовлені до друку поетичні збірки: «Зоряний інтеграл» (1963) і «Княжа гора» (1972) — не отримали дозволу цензури.

Та саме в ті роки суцільних заборон, не зважаючи ні на що, поетеса посилено працювала, крім ліричних жанрів, над романом у віршах «Маруся Чурай» (1979), за який вона в 1987 році була удостоєна Державної премії УРСР імені Т. Шевченка.

Перу поетеси належать книжки «Над берегами вічної ріки» (1977), «Неповторність» (1980), збірка поезій «Сад нетанучих скульптур» (1987) та збірка віршів для дітей «Бузиновий цар» (1987).

Тепер Ліна Костенко живе та працює в Києві.

Поетка Ліна Костенко — наша сучасниця, як митець вона «вписана» у свій час. Її творчість стала небуденним явищем сучасної української поезії, явищем, яке на наших очах помітно впливає на весь її подальший розвиток. Увібравши в себе національні ідеали й найкращі риси живої народної мови, ідейною вагомістю, образною довершеністю вона підносить українську літературу на рівень найліпших зразків європейської художньої творчості. Національні проблеми, які досягли в поезії Ліни Костенко найвищого ступеня узагальнення, проникають у свідомість читача, викликаючи активне співпереживання.

Особливості індивідуального поетичного стилю: філософічність, історизм мислення, вишукана традиційність, висока культура поетичного вислову, інтелектуальність, «заряд актуальної публіцистичності».

Творчість Ліни Костенко не розмежуєш на інтимну та громадську: настільки тісно переплелися особисте та суспільне, настільки органічно вони вживлені в художнє полотно й до певної міри навіть живляться одне одним.

Вірш **«Пастораль XX сторіччя»** побудований на антитезі заголовка твору і його змісту. Перед нами розгортається болюче, трагічне відлуння війни, яка не обминула жодної української родини. У поезії йдеться про сільських пастушків Павла, Сашка, Степана, яким, здавалося б, рости, мужніти треба, але цю звичну, природну схему життя ламає відлуння війни — залишена в полі граната. Поетеса змальовує жахливий епізод, починаючи з кульмінації: убитих дітей несуть з поля.

Трагізм змальованої події підсилюється яскравим ліричним началом вірша. Поетеса сама гостро переживає непоправність утрати. У її словах — схвильованість, розпач, біль.

Відчай і горе матерів поетеса передає через згадку про Аріадну. «Ниткою Аріадни» називають рятівний засіб виходу з дуже скрутного становища. Ліна Костенко трансформує міф, з безнадією, розпачем говорить:

І ніяка в житті Аріадна
вже не виведе з горя отих
матерів.

Поетеса провадить думку про вічний колообіг життя, розвиток:

А одна розродилась, і стала
ушосте — мати.

У вірші «Пастораль XX сторіччя» Л. Костенко зуміла сказати про невимовне. І в цьому велич її твору.

У вірші **«Тут обелісків ціла рота...»** виражена думка про злочинність і неприродність війни.

Особливий настрій поезії створює спільність, однаковість, однозначність почуттів, якими охоплена лірична героїня і її сучасники. У вірші звучать і пекучі спогади про пережите, і біль, викликаний спогляданням могильних плит військового кладовища.

Авторка досягає великої сили художньої експресивності, використовуючи анафору, щоб передати розпач від неможливості щось змінити.

Уживаючи неозначені займенники, Л. Костенко об'єднує почуття і тих, хто загинув, і тих, хто залишився живий. Поетеса говорить про безмежний борг живих перед мертвими, про життя, про смерть і безсмертя. Це підкреслює й метафора «обелісків ціла рота».

У вірші **«Життя іде і все без коректур»** Ліна Костенко нагадує про те, що зробленого не перепишеш, життя не має чернеток, над усім володарює час.

Поетеса вдається до засобу *персоніфікації*, щоб передати стрімкий літ часу, миттєвість людського життя в часі. У поезії минулий час окреслений двома образами: біблійного потопу як розплати людства за гріхи та маркізи Помпадур — фаворитки французького короля Людовіка XV, яка мала на нього великий вплив і визначала, по суті, політику держави.

У розумінні Ліни Костенко, смисл людського життя полягає в тому, щоб «зробити щось, лишити по собі».

Авторка також тривожиться за майбутнє — як зберегти природу, як достукатися до серця людини, збудити її відповідальність за все суще на землі.

Звучить у вірші й мотив відповідальності творця за слово, за кожний написаний рядок, за творчість. Для ліричної героїні найголовніше — оберігати свою душу від гріхів, не примножувати вже зробленого колись зла:

Людині бійся душу ошукать,
бо в цьому схибиш —
то уже навіки.

У вірші **«Вже почалось, мабуть, майбутнє»** Ліна Костенко розглядає людину в контексті часу. Це усмішка Джоконди, яка уособлює і доброту, і силу впливу на людину; це і Рафаелівська Мадонна як символ безкорисливої материнської любові та всепрощення.

Поетеса вихоплює з історії справжні мистецькі шедеври, розуміє їхнє важливе значення для людства й людини зокрема. Криваві ж події, жорстокі сутички, кровопролитні події згадує як незначні факти з огляду на їхній вплив на становлення справжньої людини.

Авторка щиро «підказує» сучасникам основний життєвий постулат:

Нехай тендітні пальці етики
Торкнуть вам серце і вуста.

Лірична героїня Ліни Костенко шукає ідеал коханого, зазнає поразок на цьому шляху, усвідомлює, що щастя і любов не завжди поруч, але наперекір долі кохає й розцінює це як найбільший її дарунок, який несе теплий усміх і бентежність у сприйнятті світу. Цій темі присвячено вірш **«Світлий сонет»**. Світло — це ранок життя, юність, це пробудження першого кохання. Проте для молодої героїні перше кохання виявилося непростим, без взаємності.

Нерозділене кохання супроводжують щастя і печаль водночас. Лірична ж героїня по-іншому, з висоти життєвого досвіду оцінює нерозділене кохання — вона певна, що душа дівчинки стала багатшою. Попереду в неї справжні випробування, тривоги, розчарування, але це невідомо юнці, яка переживає першу в житті поразку.

Тональність і настрій вірша **«Розкажу тобі думку таємну»** визначаються спогадами про минуле кохання. Ліна Костенко говорить про незбагненну тайну любові, яку можна осягнути лише інтуїцією, почуттями.

Вірш побудовано у формі щирого монологу-одкровення ліричної героїні. Вона ніби перегортає ще одну сторінку свого життя і бачить, що її душа зберегла серед буденності найвищі почуття.

У глибокоінтимній поезії **«Моя любове! Я перед тобою»** авторка звертається до найніжнішого свого почуття, але одночасно виголошує грізну пересторогу:

Бери мене в свої блаженні сни.
Лиш не зроби слухняною рабою,
Не ошукай і крил не обітни!

Для письменниці немає нічого страшнішого, як утрапити ще й у рабство почуттів. Підсвідомо лірична героїня відчуває, що це стане духовною зрадою усіх тих, хто жив до неї і плекав надії на її буття на цій землі:

Не дай мені заплутатись в дрібницях,
Не розміняй на спотички доріг,
Бо кості перевернуться в гробницях
Гірких і гордих прадідів моїх.

Для письменниці характерний наскрізний мотив іронії долі, парадоксального зв'язку часів. Минуле цікавить поетесу найчастіше своїми паралелями з днем сьогоднішнім (цикл «Душа тисячоліть шукає себе в слові»).

Зосередження уваги на історичному аспекті свідомості людини не випадкове, адже поетеса вважає й послідовно втілює у своїх ліричних творах думку про те, що повноцінна життєдіяльність особи можлива тільки за умови невідривності її від свого народу і його долі, на основі традицій і духовних надбань нації:

Митцю не треба нагород,
його судьба нагородила.
Коли в людини є народ,
тоді вона уже людина.
«Не треба думати мізерно».

Історія як джерело й одночасно засіб художнього осмислення дійсності актуалізується в багатьох творах поетеси: «Скіфська одіссея», «Дума про трьох братів неазовських», «Маруся Чурай», «Берестечко»...

«Берестечко»

Романну оповідь «Берестечка», події якого відбуваються на кілька років раніше від історичного часу «Марусі Чурай», побудовано від імені *Богдана Хмельницького.*

З-поміж численних своїх ворогів, яких згадує гетьман у тяжких роздумах про причини трагічної поразки в битві під Берестечком, князеві *Єремії Вишневецькому* він відводить особливу роль: «Я не борюся з ним — протистою! Воно смертельне, це протистояння».

Зовнішніх ворогів можна вигнати за межі своєї землі, тоді як Вишневецький — це земляк-перевертень, лютий ворог власного народу. Саме тому Ярема ще небезпечніший, ніж поляки, і двобій між гетьманом і запроданцем може завершитися тільки смертю одного з них.

В інтерпретації Ліни Костенко Хмельницького спонукали до повстання не лише приниження, яких він зазнав від поляків, а передусім розуміння того, що неволя руйнує моральний стан суспільства:

І я повстав. Душа спитала — доки?!
Втопили край у підлості і злі.
І я сказав: чужинці, дайте спокій.
Не сійте зради на моїй землі.

Незважаючи на те, що роман «Берестечко» присвячено одній з найтрагічніших поразок українців у боротьбі за свободу, фінал твору має життєствердний характер. Залишки

розбитого війська знову повертаються під гетьманську булаву. Безславною смертю помирає Ярема Вишневецький. Богдан долає душевну кризу й готується до нових битв.

Останні гетьманові слова поет адресує нам, адже ми живемо в складний період змін:

Не допускай такої мислі,
Що Бог покаже нам неласку.
Життя людського строки стислі.
Немає часу на поразку.

«Маруся Чурай»

Питання історичної пам'яті українського народу порушено й у романі у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай». Цей твір є зображенням народного життя у строкатому його повнокров'ї.

Як відомо, жодних документальних свідчень про життя співачки й поетеси *Марії (Марини) Гордіївни Чурай* не збереглося. Вона — легенда, начебто сама українська історія, яка була, проте прочитати про неї тривалий час було ніде. Вона промовляла до нащадків лише голосом пісні. І самі пісні — єдине джерело інформації про Марусю Чурай. Найкращим аргументом її існування може стати свідчення серця. Так, С. Тельнюк пише: «Я перечитав поезії Марусі Чурай — і повірив: вона була, вона жила».

До художнього зображення нещасливого кохання дочки полтавського сотника Марусі Чурай до сина хорунжого полтавського полку *Грицька Бобренка* зверталися впродовж XIX–XX ст. чимало письменників. В основу колізії роману у віршах Ліни Костенко лягло глибинне протиставлення двох людських іпостасей: Марусина любов «чолом сягала неба, а Гриць ходив ногами по землі».

Гриць, за задумом поетеси, є втіленням пересічності: не жорстокий, але й не дуже жалісливий; на війні особливих подвигів не чинив, проте не був і боягузом. Маруся ж — довершене втілення героїчного духу предків, достойна дочка мужньо загиблого батька. Велика любов Марусі, яка конденсує всі її найголовніші духовні риси — зміст і сенс життя, віру в добро, правду й красу — не отримує гідного щасливого завершення: її зраджено. І тому, коли зрадник вирішує повернутися до коханої, вона не приймає його: «Це ж цілий вік стоятиме між нами. А з чого, Грицю, пісню я складу?!».

Велика любов завжди ходить поруч зі смертю: «Хотіла вмерти — люди не дали». Гриць випиває ту отруту, що Маруся готує для себе, і помирає. Марусю забирають до в'язниці, і за ніч дівчина переживає все своє життя.

Закоханий у Чураївну Іван Іскра переконує Богдана Хмельницького підписати грамоту про звільнення ув'язненої, адже Маруся — народна

поетеса, безсмертні пісні якої надихали козаків на боротьбу:

За ті пісні, що їх вона складала,
За те страждання, що вона страждала,
За батька, що розп'ятий у Варшаві,
А не схилив пред ворогом чола, —
Не вистачало б городу Полтаві,
Щоб і вона ще страчена була!

Авторка підкреслює, що страта Марусі Чурай стала б справжнім лихом для українського народу, адже вона є національним самородком, душею своєї землі:

Таку співачку покарать на горло, —
та це ж не що, а пісню задушить!

Саме творчість Чураївни, її пісні, так органічно сприйняті народом, проектують її постать на вічність і безсмертя.

Марусю Чурай у трактуванні Ліни Костенко можна вважати справжньою історичною особистістю. Тож не дивно, що не тільки пісні, а й ім'я, трагічна історія життя їхньої авторки збереглися у свідомості українського народу протягом багатьох століть.

Як зазначає Г. Клочек, «Ліна Костенко — Поет у найповнішому, справжньому розумінні цього слова. А це означає, що в неї загострене розуміння Краси... На принципах Краси будується і етична позиція Ліни Костенко».

Олесь Гончар (Олександр Терентійович Гончар) 1918–1995 рр.

Гончар — художник світла, його дослідник, зображувач і поет. Закохано й уважно простежує він промені, що пронизують людські істоти, що оживлюють природу, що ринуть крізь космос.

М. Бажан

Народився Олесь Гончар у 1918 році. Дитинство минало в родині дідуся та бабусі на Полтавщині (мати майбутнього письменника померла тоді, коли йому було всього 3 роки).

Згодом навчався в Харківському технікумі журналістики, працював у пресі, а з 1938 року здобуває вищу освіту в Харківському університеті.

Навчання обриває війна. Воєнні умови (на фронті Гончар був старшим сержантом, старшиною мінометної батареї) були не дуже сприятливими для творчості. Але й за таких нелегких обставин він не розлучався з олівцем та блокнотом. Вірші, що народжувалися в перервах між боями, сам письменник назве згодом «конспектами почуттів», «поетичними чернетками для майбутніх творів».

Так ще з фронтових шляхів ведуть свій початок сюжети майбутніх творів. По війні Гончар пише епічні полотна, що свідчать про неперевершену глибину й зрілість його письменницького таланту — «Прапороносці», «Земля гуде», «Людина і зброя» — та своєрідне ідейне їх продовження, втілене у «Циклоні», «Тронці», «Соборі»...

Був знаним літературознавцем, культурологом, критиком, небайдуже ставився до тих

політичних процесів, що відбувалися в суспільстві. Його пристрасний, схвильований голос на повну силу зазвучав з трибун різноманітних демократичних з'їздів в останні роки життя. Це було своєрідним благословенням землякам побудувати омріяну сотнями поколінь попередників незалежну державу, вибороти собі право гідно називатися нацією. Тому так боляче була сприйнята українським народом його смерть 16 липня 1995 року.

Починаючи від шістдесятих років, Олесь Гончар став однією з опор українського національного відродження. З його стійкості черпають стійкість інші, з його віри зміцнюють віру власну.

Новела **«Модри Камень» (1946)** — найромантичніша з-поміж творів О. Гончара. Кохання радянського юнака і словацької дівчини *Терези* виникло завдяки війні та водночас усупереч їй. Війна — це завжди смерть, стверджує письменник. Тож святе почуття завершується трагічно — Тереза гине. Однак її образ живе в мареннях коханого.

Розповідь ведеться від імені ліричного героя — вояка, палко закоханого в дівчину, тепер уже мертву, хоч саме про це читач довідується лише наприкінці оповідання. Юнак воскрешає в пам'яті всі події і час мовби зупиняється перед таємницею кохання.

Прославлення краси життя повністю заперечує існування смерті чи навіть згадки про неї. Як у кожному романтичному творі, жахливу дійсність герой намагається у своїй уяві замінити мрією, реальне — бажаним.

Певним чином перегукується з цим твором сюжет пізнішої новели **«За мить щастя» (1964)**, де письменник спромігся показати красу і силу людського почуття, сягнувши високого рівня художності.

Зустріч на жнив'яному полі артилериста *Сашка Діденка* та мадярки *Лори (Лариси)* спричинила раптовий спалах пристрасті. Відкинено земні умовності й застороги. Шалена пристрасть кохання, що його переживають герої, є невід'ємною часткою жнив'яного пейзажу, і Лорині очі «були повні щасливого п'яного сонця».

Свято душі, що його пережили закохані, несподівано переривається появою її чоловіка: «чорне обличчя», «божевільна каламуть в очах», гострий серп у руці.

Захищаючи кохану, Сашко вбиває суперника. На цьому закінчується безтурботність і легкість сюжету, що була пов'язана із закінченням війни. Зрозуміло, що хлопець має розплатитися за мить щастя — його будуть судити. По-жіночому інтуїтивно передчуває трагічну розв'язку Лариса. Вона вже не безтурботна й весела, а ніби безпомічна жертва обставин — «змучена, перестраждана жінка з темним проваллям очей, що горять, як у хворої».

Сашко ж ще перебуває в полоні щасливої миті, живе в мріях про ко-

хану. Та романтичні уявлення про світ у зрілого Гончара поступаються реалістичним — досвід, час розставив крапки над «і». Його герой осліплений коханням, тож не передчуває небезпеки. Військовий трибунал з огляду на розголос, який отримала справа, не переймається почуттям юнака і виносить смертний вирок.

Описуючи переживання молодої людини, яка так дорого платить за «мить щастя», автор навіть створює умовну ситуацію — Сашка помилувано й закохані серця об'єдналися. Проте твір має суто реалістичне завершення.

Трилогія **«Прапороносці»**. Складається з трьох частин: «Альпи» (1946), «Голубий Дунай» (1947), «Злата Прага» (1948).

На тлі тодішньої прози про людину на війні твір вирізнявся не лише поетичною піднесеністю, а й був насичений тією життєвою правдою, яка була відома тільки безпосередньому учасникові відтворених подій. Глибоко й містко патріотичну ідею в історичному її сенсі втілюють епіграфи зі «Слова про Ігорів похід», якими розпочинається кожна частина трилогії.

Художнє трактування краси вірності, щирих людських почуттів та мотиву звільнення людини розгортається в тексті твору в перспективі. Так, про відданість у романі спочатку говориться як про вірність коханій (чи коханому), але поступово ця тема набуває ширшого звучання — як вірність товариству, Вітчизні, принципам людяності.

Такий же еволюційний шлях проходить у трилогії ідея вільної людини. Для автора безцінна свобода кожної людини незалежно від національності, релігійної належності, прапора, під яким вона виступає.

Антитезою волі у творі є війна, смерть. Тому автор не полишає воєнну тематику, вона знаходить відлуння в кожному романі. Жахливі вбивства мають повторитися. «Навіть гинучи, — пише *Богдан*, герой роману **«Людина і зброя»** (1960), — віритимем, що це був останній кошмар на землі».

Не випадково центральні постаті твору — це вчорашні студенти-історики, яким доводиться виявляти свій стоїцизм не тільки в протистоянні фашистському оточенню, а й тогочасному тоталітарному режимові. Їх не полишає і тривога, що зла на землі не менше, міра дикунства серед людей з роками навіть зростає.

Поступово утверджується думка, що людина в «цивілізованому» XX ст. є трагічно самотньою. Автор протиставляє самотності єдину силу, здатну з нею боротися, — любов. Вона рятує й конкретну людину, і світ від воєнного божевілля, бо є продовженням людського життя у світі ду

ховному. Олесь Гончар робить ставку на красу та вірність людських стосунків і не помиляється — це сила непереможна.

«Собор»

Зв'язок історичного минулого з сучасністю України осмислюється у *проблемно-філософському* романі-попередженні «Собор» (1968). Це літературна спроба реставрації справедливості, громадської думки, справжнього гуманізму.

Доля роману склалася драматично. Перші рецензії на твір були схвальними, але невдовзі його піддано нищівній критиці, і роман вилучили з літературного процесу на два десятиліття.

У творчості Олеся Гончара «Собор» посідає особливе місце, адже одразу після появи він опинився в центрі уваги культурної громадськості. Саме в ньому чи не вперше у вітчизняній літературі могутньо й неприховано прозвучав заклик до духовного очищення й соборності, осуд національного безпам'ятства, звироднілого кар'єризму та браконьєрства. Офіційні кола сприйняли «Собор» різко негативно, бо роман, відкидаючи догматизм класових уявлень, утверджував загальнолюдські, гуманістичні цінності.

Події відбуваються в селищі Зачіплянці, де живуть металурги, поряд розміщено великий металургійний завод: «Для нього, для Баглая-молодшого, тут епіцентр життя. Тут чутніше, ніж будь-де, промовляє до тебе навколишній світ своєю мудрою нічною тишею».

Та місце дії, підкреслює автор, не лише ця невеличка місцина. На всепланетарну площину виводять твір роздуми головного героя — студента *Миколи Баглая* — про «якусь невловиму тривожність світу, полігонність його»: «Що буде з нами? З людьми, з заводами, соборами? Що буде з тобою, рудий молочаю?».

У центрі «Собору» автор ставить долю конкретної, української нації та долю духовної основи в житті суспільства. Що така генетична пам'ять народу, його історія, його сучасний стан? Такі питання хвилюють письменника, вони надзвичайно актуальні й у наш час політичної та духовної нестабільності.

Отже, *основна проблема роману* — це проблема історичної пам'яті народу. Назва твору і фраза, яка стала вже крилатою: «Бережімо собори наших душ», — це символ боротьби народу за збереження свого коріння, духовну чистоту нації. Собор — це не просто релігійна споруда, будівля з каменю, а передусім уособлення культури народу та духовної єдності поколінь. Не випадково автор змальовує цю споруду як живу істоту

(«Вночі собор молодіє. Зморщок часу на ньому не видно...»).

Безперечно, собор — *провідний образ* роману й водночас символ духовні основи. Мовчазно судить собор сучасність з позиції національної, історичної пам'яті.

Конфлікт твору полягає в протиборстві духовності та істини з бюрократією і підлістю. Тож персонажі відразу діляться на два табори: ті, хто уособлює світлі сили (Микола та Іван Баглаї, Ізот Лобода, Єлька, Шпачиха, Ягор Катратий, Віруська, Хома Романович, Костя-танкіст) та духовні ренегати (Володька Лобода, бригадир, осквернителі храмів).

Микола Баглай, який безстрашно стає на захист собору, сприймається читачем як масштабна особистість, безсумнівний позитивний герой. Юнак ще може пояснити неминучість руйнувань під час війни, але годі, на його думку, виправдати синів землі, що бездумно нищать її духовні скарби.

Промовистий той факт, що Микола з'явився на світ під час жорстокого бою, коли земля здригалася від страшних вибухів. Перше, що він побачив у цьому світі, — то очі заюшеного кров'ю воїна. Так Микола саме своїм народженням утвердив перемогу життя над смертю. Відтепер це стане метою всього його життя.

Складніше явище у романі — *Володька Лобода*. Він не смішний чи недолугий, як часто змальовують негативних персонажів, його розум направлено на конкретну мету. Кар'єризм — той божок, котрому служить Володька. Він послідовно утверджує в житті популярне гасло епохи: «Усі засоби прийнятні для досягнення мети». Рідного батька віддав у будинок перестарілих, мотивуючи тим, що так усім добре й зручніше. Отже, Володька живе так, що назад повернутися вже не може — заважає гріх образ і жорстокості. Це образ, що є перехідним між справжніми людьми і людцями, для яких «Нема Бога, крім кодексу!» (Обруч, Таратута, Жанна).

Протиставлення духовно багатої особистості і людини з усіченою мораллю — творча знахідка Гончара-письменника.

Сюжетна *лінія кохання* проходить через долі Миколи Баглая та племінниці Катратого — *Єльки* (Олени). Для них «Любов — це як отой Дніпро, де вітер і сонце, щоб і на душі в тебе ставало сонячно». Саме любов Єльки, її щирий надсадний крик над тілом коханого: «Люблю ж тебе... Люблю! Люблю!» — скликає односельчан і рятує Миколу від реальної загрози смерті, коли юнак, не задумуючись, кидається боронити собор від осквернителів і мало не гине від фінки виродка.

Роман насичений яскравою й новаторською метафоричністю. Наскріз-

на метафора собору — це передусім піднесення в народі його будівничого генія і таке ж заперечення руйнування, хай там що руйнується — селянська хата, храм, людське життя чи життя цілого народу.

Собор, мов жива істота, взаємодіє з людьми й мимохіть виявляє їхні підсвідомі думки та справжні почування. Перед духовною святинею не можна залишитися нещирим, адже це храм народної душі, яка уособлює все чисте й величне в загальнолюдському поступові.

Михайло Панасович Стельмах 1912–1983 рр.

Коли йдеться про особливості творчої манери Стельмаха-художника, в уяві одразу виникає масштабна панорама. Вона складається із безлічі неповторних картин життя, в центрі кожної з них виліплені могутні постаті — самобутні характери... Творчість Михайла Стельмаха — то цілий світ.

Іван Семенчук

Народився Михайло Панасович Стельмах 24 травня 1912 року в селі Дяківцях на Вінниччині в селянській сім'ї. Після закінчення школи працював у колгоспі. Потім вступив до Вінницького педагогічного інституту. По закінченні вчителював на Поділлі, згодом на Київщині. Почав писати вірші.

У 1941 році вийшла перша збірка його поезій.

Під час війни Михайло Стельмах — солдат Червоної Армії, пізніше — спеціальний кореспондент газети «За честь Батьківщини».

У 1942 році виходять збірки віршів «Промінь», «За ясні зорі», а в 1944 — книга оповідань «Березовий сік».

По закінченні війни стає науковим співробітником Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії.

У 1951 році виходить друком роман-хроніка «Велика рідня». У 1957 році надруковано роман «Кров людська — не водиця», а у 1959 — «Хліб і сіль». Ці твори склали трилогію, відзначену 1961 року Ленінською премією.

У 1961 році побачив світ роман «Правда і кривда».

Протягом 1964–1967 рр. М. Стельмах пише повісті «Гуси-лебеді летять...» та «Щедрий вечір».

У 1979 році написаний роман «Чотири броди».

Протягом життя М. Стельмах написав ряд п'єс: драму «На Івана Купала» (1966), трагедію «Зачарований вітряк» (1967), комедію «Кум королю» (1967). З-під його пера вийшли кіносценарії за власними прозовими творами «Правда і кривда» (1965), «Дума про любов» (1971).

27 вересня 1983 року Михайло Стельмах помер у Києві. Похований на Байковому цвинтарі.

Одним з найкращих творів Михайла Стельмаха є його роман **«Правда і кривда»**. Твір пронизаний любов'ю до народу, до рідної землі, до людини.

Тема роману — життя українського села після звільнення від німецької окупації, у перші роки після війни, боротьба добра і зла. Багато в

чому роман став надбанням історії. Проте деякі проблеми, порушені в ньому, актуальні й нині.

Проблема ставлення селянина до землі.

Важко порушувати для автора таку проблему, але він констатує: українське селянство, люди, які змалку звикли до праці на землі, утрачають любов до неї. Це на той час, звичайно, сміливо. Письменник, по суті, відстоює одвічне хліборобське право — право на землю.

Проблема невідповідності між словом та ділом.

Це було неписаним законом, який сповідали тоді всі керівники різних рангів. М. Стельмах сміливо ставить питання про врівноваження слова і діла.

Хто ж переміг: правда чи кривда? На початку 60-х рр., зазначають критики, рано було письменникові ставити таку глобальну проблему. «Герої говорять про скруту і лиха, які доводиться терпіти хліборобам, але все це, дивним чином, ніяк не відбивається на їхніх долях і характерах», — говорив тоді Іван Світличний.

Персонажі твору поділені на позитивних (носії правди) і негативних (уособлення кривди).

У центрі твору образ *Марка Безсмертного.* Голова колгоспу, був репресований ще перед війною, але реабілітований. Селяни сприймають його як добру й порядну людину, він є для односельців утіленням усіх чеснот.

Уперше читач зустрічається з головним героєм, коли той поранений у бою з фашистами. Письменник тут широко застосовує романтичний засіб видінь, які характеризують героя. До нього приходить смерть, називає Проклятим. Та Марко вступає в суперечку зі смертю: «Час мій не вийшов, бо я ще не наорався, не насіявся, не налюбувався землею, не нажився».

Важливим засобом творення образу Марка Безсмертного є розповіді про його минуле. Та найголовніше — це його дії й учинки в рідному селі після повернення з фронту. Характер героя розкривається в зустрічі з матір'ю, у словесному поєдинку з «викрутнем» *Антоном Безбородьком*, у сутичках з іншими кривдниками селян — *Киселем* і *Чорноволенком.*

Так само майстерно й тепло творить М. Стельмах образи інших носіїв правди — командира партизан, учителя й письменника Григорія Задніпровського, Катерини, Броварника, конюха Євмена Дибенка.

Нищівно, викривально, іншими фарбами змальовує письменник народних кривдників — Антона Безбородька, кар'єриста Киселя, хабарника і наклепника, підлого і підступного Поцілуйка, працівника держбезпеки, авантюриста Чорноволенка.

Особливістю творчої манери М. Стельмаха в цьому романі є глибокий ліризм, емоційність авторської мови, мови персонажів.

Відчуваються в романі й засоби гумору, іронії й сатири, якими вправно користується автор.

Мова роману образна, емоційна.

Роман Михайла Стельмаха **«Чотири броди»** тривалий час не друкували, бо в ньому згадуються роки голодомору (1933) і репресій (1937).

Епіграфом стали слова з народної пісні: «Ой, думай, думай, чи перепливеш Дунай».

«Дунай» у романі — це символ людського життя, у якому письменник виділяє «чотири броди». Цей образ (він став назвою твору) також з народної пісні:

Розлилися води
На чотири броди…

Перший — «блакитний, як досвіт дитинства, потім, наче сон, — хмільний брід кохання, далі — безмірної роботи й турботи, а зрештою — онуків і прощання».

Тематика роману «Чотири броди»: зображення перших років колективізації, труднощів життя 30-х років, воєнного лихоліття. Двобій добра і зла, правди і кривди — ця тема поезії й прози М. Стельмаха — звучить як основна й у романі «Чотири броди».

У центрі роману — образ *Данила Бондаренка*. Він є втіленням основної *ідеї* твору — неминучої перемоги добра над злом, правди над кривдою. Насолоду своєї діяльності на посаді голови колгоспу він відчував у «невсипущий роботі, в любові до землі, до колоса, до людини».

Негативним є образ *Прокопа Ступача*, районного прокурора, який у кожному вбачає замаскованого ворога, особливо на селі. Ця підозра до людей визначає характер Ступача, його поведінку, ставлення до всіх. Селяни дали Ступачу іронічне прізвисько — Рознос.

Сам автор визначив «Чотири броди» як роман. Критики називають твір соціальним романом.

Мова твору «Чотири броди» чарівна й барвиста, зачаровує розмаїттям розмовних інтонацій. Критика так відзначає джерело багатства цього роману: «Тільки безпосередніми контактами з прототипами своїх героїв можна пояснити той рівень осягнення рідної мови, її інтонацій, барв і тонів, прямих і підтекстових смислів ліричності, що захоплює нас у «Чотирьох бродах»».

Цей твір українського прозаїка відзначений Шевченківською премією.

Василь Стус
1938–1985 рр.

«Маю себе за людину, що пише вірші. Деякі з них — як на мене

— путящі... Якби було краще жити, я б віршів не писав, а робив би коло землі», — говорив про себе Василь Стус, ще не знаючи, що своїм мученицьким життям він мимохіть уособить найблагородніші риси української людини, українського поета XX ст., перед пам'яттю якого рідна земля схиляється уклінно.

Народився Василь Семенович Стус у 1938 році на Вінниччині в родині селянина. Дитинство і юність майбутнього поета минули на Донбасі. По закінченні українського відділення історико-філологічного факультету Донецького державного педагогічного інституту якийсь час учителював, потім — служив у Збройних силах.

Подальший період життя сам він уважав часом поезії, творчої реалізації засвоєних ще в студентстві та в армії поетичних уроків видатних митців сучасності. У 1963 році вступає до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України. Сам пише багато, але, як правило, «в стіл». Навіть тоді, коли «Дніпро», «Вітчизна» і «Літературна Україна» подали перші добірки його оригінальних поезій, досить вправних перекладів і літературно-критичних статей, Стус себе поетом не наважився назвати.

У 1965 році його відраховано з аспірантури за звинуваченням у порушенні норм поведінки аспірантів і співробітників наукових установ, хоч справжньою причиною цього став його активний протест проти серпневих арештів української інтелігенції. Далі — два арешти (1972 та 1979 рр., 5 та 15 років позбавлення волі відповідно). Помер поет у таборі під час голодовки (1985), і тільки в 1989 року тіло його перевезено на Батьківщину й перепоховано на Байковому цвинтарі в Києві.

Життя й творчість Василя Стуса, одного з найвизначніших поетів XX ст., схоже на спалах — настільки яскраво заявив він про себе, настільки трагічно склалася його доля. Не все з творчої спадщини Стуса збереглося, багато конфісковано й знищено в страшні роки його табірних страждань. Однак той спадок, що все таки вдалося зберегти, засвідчує громадянський подвиг митця.

Рушій його творчості — самоусвідомлення й моральне самовизначення.

У В. Стуса *ліричний герой* — то він сам, його думки, вболівання, переконання, духовні пошуки, розпачі, печалі й радощі. Тому Стусові твори такі особистісні. Їх змістовим ядром є позиція митця, позиція громадянина, патріота, сина України. Поет прагне наблизити людей до добра, справедливості, гуманізму, правди — цих уселюдських ідеалів, за якими для нього не губилися ідеї національної самосвідомості рідного народу. Це зумовлює потужний струмінь філософічності у творах В. Стуса.

Дослідники творчості В. Стуса справедливо наголошують на незвичайній образності й метафоричності його поезії.

Тема рідної землі, України, як і мотиви неволі, спогади про рідних — провідні в ліриці В. Стуса.

Тема фізичної ізоляції поступово розвивається у В. Стуса в тему ізоляції духовної:

І край чужинецький тебе опочив,
довкола лиш сопки й розпадки,
а від товариства, з ким дружбу водив,
ні чутки, ні звістки, ні гадки.
(«І край чужинецький тебе опочив...»).

Поет намагається перебороти хвилини розпачу, підсилені усвідомленням відірваності від рідної України, самотністю, а отже — думкою, що його осуджують навіть і деякі друзі. Йому здається, що весь світ повстає проти нього. Він шукає наснаги, віри, наповнення свого внутрішнього світу якоюсь новою метою. Усе частіше в його поезіях з'являються релігійні образи, звучать молитовні інтонації.

Отже, панівними ліричними самопочуттями поета були віра і трагізм. У цьому аспекті написано поезію «Як добре те, що смерті не боюсь я...». Чимало поетів володіє пророчим передчуттям того, що неминуче має статися. Часто вони завбачають свою трагічну мить, після якої стають легендою (В. Чумак, О. Ольжич, О. Теліга, В. Симоненко та ін.). Такою властивістю був наділений і В. Стус. Дисидент, силоміць відірваний від рідної землі, він вірив у своє повернення в Україну, хоч би ціною власного життя:

Народе мій, до тебе я ще верну
І в смерті обернуся у життя.

Вірш засвідчує результативність пошуків справжнього буття. Це тернистий шлях до Бога, з яким спілкувався поет у тюремних камерах та за колючими дротами радянських концтаборів, — шлях, указаний духовним подвигом Ісуса Христа, без нарікань та скарг («і не питаю, чи тяжкий мій хрест»). Так налагоджується зв'язок з родом, народом, епохою та вічністю.

Василь Стус як поет і громадянин ніколи не був байдужий до історичної долі України, до її трагічного минулого. У вірші **«За літописом Самовидця»** зображено період Руїни, його смислове поле створене за допомогою яскравих метафор, що позначають побоїще, полон, убивство українців: «дим пожарищ», «труп козацький», «куріє руїна», «заллялися кров'ю очі» та інші. Кожна така метафора вдало відтворює трагічну епоху. Проте у вогні війн гинуть не лише люди, а й сама Україна як держава.

А де ж Україна? Все далі,
все далі, все далі.
Наш дуб предковічний
убрався сухим порохном

Образи України і дуба в цих рядках семантично поєднані. Дуб символізує життєздатність нації, її міцність, що, на жаль, послабилися в тяжкий період.

Образ *сонця* уособлює щасливу долю народу. Поет переконаний, що знедолення відбулося через утрату

національної свободи, а причину трагедії вбачає в поведінці тогочасних українців. Ворожнеча між собою «синів України» не лише не сприяла визволенню своєї Батьківщини, а й стимулювала ворогів до встановлення своєї влади.

Поет створює образ *матері України*, яка гнівно засуджує тих, хто допускає національні поневолення. Цей образ у вірші є носієм абсолютної правди.

Вірш «За літописом Самовидця» Василь Стус написав під впливом козацького літопису Самовидця, у якому зображувалися події XVII ст.

У поезії **«Сто років як сконала Січ»** Василь Стус говорить про політичні репресії, про події другої половини XVIII–XIX ст., коли Російська імперія придушила Запорізьку Січ, повністю ліквідувала останній осередок вольності.

У поезії «Сто років, як сконала Січ» смислових відтінків набувають такі слова й словосполучення, як «Сибір», «пекельний край», «соловецькі келії», «кров синів», «крик пекельний».

Проте настрій автора не такий уже й песимістичний. У вірші зучить мотив зображення національного відродження. Автор показує духовне розкріпачення українців, зростання самосвідомості та патріотизму:

...раби зростають до синів
своєї України-матері.

Поет створює образ української землі, говорячи про невідворотність національного відродження, змін на краще. Українська земля в Стуса «крута і непокірна», «випросталась для волі», «гнівом виросла».

Василь Стус заявляє про пророцтво Тараса Шевченка, виділяючи особливу заслугу Кобзаря в пробудженні української нації.

Вірш **«У цьому полі, синьому, як льон...»** пройнятий щирою любов'ю до України.

Перед нами не просто опис, пейзаж. Це — казковий образ рідної землі: поле, синє, як льон. Як синє небо України, як сині її озера, ліси...

Поет знає, що він не один на полі. У душу закрадається страх і сумнів:

Вдатися до втечі?
Стежину власну биндою
згорнуть?

Та ліричний герой, твердий, упевнений, заявляє:

Ні. Вистояти. Вистояти.

У рядках вірша звучить мотив туги за Україною, любов до Батьківщини.

Вірш **«Цей біль — як алкоголь агоній...»** написаний у період заслання. У ньому також *мотив* спомину й жалю за Вітчизною.

Біль і печаль не дають поетові спокійно жити, думати, творити.

Ліричний герой сумує за рідними, які на нього чекають, друзями, які десь далеко й не полишають його в

скруті. Ці спогади про дорогих людей ятрять душу, вона ниє, болить і вдень, і вночі.

Поет прагне вистояти, боротися за власне існування, не дати себе принизити й зганьбити. Саме це, на думку творця, потрібно людині, щоб не зламатися в тяжкий період свого життя.

Поет готовий боротися до останнього подиху, до смерті.

> А ти ще довго сатаній,
> Ще довго сатаній, допоки
> помреш, відчувши власні кроки
> на сивій голові своїй.

Мотивами любові до Вітчизни, туги за рідною Україною перейнято й багато інших творів В. Стуса: «Сосна із ночі виплива, як щогла», «Такий близький ти, краю мій», «За мною Київ тягнеться у снах». У цих творах розкрито тему отчої землі. Ліричний сюжет вірша **«На колимськім морозі калина...»** вибудований на контрастах. Особливо чітко проступає символічне протистояння барв — червоної (життя) та білої (смерті). Це підкреслює непоєднуваність двох світів — залитого сонцем, і темного каторжного. Колимські поселення («безгоміння, безлюддя довкола») стали частиною страдницької біографії самого Стуса, тому твір звучить як одкровення.

Водночас метафора «І котилося куль-покотьолом моє серце в ведмежий барліг» характеризує не лише особисту долю В. Стуса, а й багатьох українців, яких з давніх-давен намагалися впокорити сибірські морози. Той сумний висновок («і зійшлися кінці і начала на оцій чужинецькій землі») приховує в собі приголомшливу правду про сотні тисяч знищених доль наших земляків.

Вірші **«Крізь сотні сумнівів я йду до тебе»**, **«Господи, гніву пречистого...»** — зразки стоїчної поезії в українській літературі XX ст. Поступово провідною стає *ідея* «трагічного стоїцизму», вивищення свого духу — визріває потреба осмислити, визначити й образно виразити своє призначення й роль у цій драматичній ситуації.

Підсвідомо закрадається думка про жертовність своєї долі, фатальну приреченість, якій він мусить підкоритися й уже далі нести хрест, уготований долею та місією мученика. Поступово ці ідеї міцніють, бо знаходять історичні аналоги, передусім з улюбленого Шевченка, стають символічними узагальненнями:

> Над цей тюремний мур, над цю журу
> і над Софіївську дзвіницю зносить
> мене мій дух. Нехай-но і помру —
> та він за мене відтонкоголосить...
> («Усе моє життя в інвентарі...»).

Так, Василь Стус — гордий звитяжець і самотній лицар перевтілюєть-

ся у свого ліричного героя — постать осміюваного в рідному краї пророка, вигнанця, непокірного духом, що «карається, мучиться, але не кається».

§21. Творчий доробок письменників, які прийшли в українську літературу в 70-х рр. XX ст.

Цей період характеризується стагнацією в культурі, обмеженням свободи слова й свободи творчості. Проте взірцем і прикладом для письменників сімдесятих років стали творчі постаті «шістдесятників», з вуст яких уперше після тривалого мовчання повноголосо пролунали космічні теми й національні — рівновеликі в сприйнятті кожного українця.

Проте суспільний «застій» штучно обмежив коло творчих шукань літературної молоді.

Набуток письменників 70-х рр. XX ст. засвідчує епохальність піднятих тем і своєрідність їх реалізації. Світовідчуття митців різниться, але спільним є намагання трансформувати болі й проблеми сучасності в національному руслі, підкреслити належність до української нації і показати, що багато з тих бід, які виникли сьогодні, пов'язані з нашим минулим. Їх можна розв'язати, стверджують письменники, тільки осмисливши, хто ми є на землі і який родовід успадковуємо.

Степан Пушик
нар. 1944 року

Народився 1944 року в Івано-Франківській області, освіту здобув у Московському літературному інституті імені Максима Горького. Перша збірка «Зелена хвоя» вийшла самвидавом у шістдесятих роках. Далі з'явилися «Молоді громи» (1967), «Золотий тік» (1971), «Головиця» (1985), «Луни» (1988), «Галич» (1990), «Хмаролом» (1998). На слова віршів С. Пушика написали музику такі відомі композитори, як В. Івасюк, А. Кос-Анатольський, О. Білаш, А. Пашкевич, Б. Юрків, О. Гавриш.

Автор романів «Страж-гора», «Галицька брама», повістей «Перо золотого птаха», «Ключ-зілля».

Поезії Степана Пушика за ритмікою, мелодійністю близькі до народних пісень, саме тому часто самі стають піснями.

Скажімо, вірш **«Над горою місяць повен»** ущерть наповнений фольклорною символікою: *гора, місяць, човен, весельце.* Це зразок витонченої інтимної лірики, де виразником почуттів стають очі: «Засмутились очі

карі, що весельця вже не в парі». Символ поєднання закоханих — єднання сердець, образ пари: «Плава човен — два весельця, а в нім серце коло серця».

Тематика прозових творів письменника розгалужена, але на перший план виходять актуальні проблеми сучасності: бездуховність, що панує в суспільстві, змізерніння людської душі, внутрішня обмеженість.

Гостро постає у творчості Степана Пушика злободенна тема 70–80-х — афганський конфлікт («Афганець», «Надія»).

В оповіданні **«Афганець»** показано трагедію матері-гуцулки, яка в цій кривавій бійні втратила єдиного сина. Оповідь ведеться від третьої особи — знайомого *Юльці Луканючки*, який збирає фольклор буковинського краю й записує народні легенди та перекази. Йому жінка розповідає про неспокійний характер свого сина *Ярка*.

Ярко любить веселитися, танці, бійки, свій мотоцикл, жіноцтво — земні радощі, такі близькі молодості. До навчання не дуже охочий: «Він у школі не дуже любив вчитися, бо, як уродився, ночами плакав, голівонька його, певне, боліла; та й ми його не дуже силували». Коли хлопця беруть до війська, мати не передчуває лихого, а прагне, щоб він став серйознішим, дорослішим, переживши по-справжньому чоловічі випробування.

Згодом мати привозить надіслану фотографію, де на грудях у юнака багато відзнак, що сприймаються як позичені: не може в молодого воїна їх бути так багато.

Це була остання зустріч з Юльцею.

Оповідач приїздить у село, щоб почути трагічну звістку: Ярко загинув в Афганістані, а оцинковану домовину навіть не дозволили відкрити. Мати не пережила втрати єдиного сина.

А на могилі воїна — та ж фотографія з численними нагородами: «Напис говорив: «Яромир Ількович Луканюк» — і ще дві дати, різниця між якими становила двадцять років без трьох місяців і двох днів».

У цьому творі письменник свідомо не ідеалізує ні головного героя, ні його сім'ю, і саме тому так гостро й боляче постає трагедія гуцульської родини, яка втрачає в безглуздій війні єдиного сина — нащадка, надію, продовжувача роду.

Катерина Мотрич
нар. 1947 року

Народилася 1947 року в Черкаській області, закінчила факультет журналістики Київського університету. Перша книга — «Соняхи» (1978). Згодом — «Перед храмом любові», «Час найкоротшої тіні», «Досвіток».

У прозі Катерини Мотрич постають болючі проблеми сучасного українсь-

кого світу. Зокрема у творі **«Політ журавлів над нетолоченими травами»** осмислено трагедію українського народу — чорнобильське лихо. Твір має присвяту, що перегукується з легендарними Шевченковими рядками: «І мертвим, і живим, і ненародженим жителям чорнобильського Полісся присвячую».

Головна героїня твору — *Настя-Спасителька*, селянка з Українського Полісся, наділена даром від Бога лікувати людей.

Насті приснився лихий сон («Звідкілясь узялася чорна ріка і залила все навкруг»), що став провісником великої біди — вибуху на Чорнобильській АЕС. Невидиме лихо падає на голови ні в чому не винних людей: хворіють маленькі діти, не повертаються з роботи чоловіки, що працювали на станції, село ж Насті-Спасительки готують до евакуації. Її син тішить себе надією: «Це ж, мамо, ненадовго, днів на п'ять», — та героїня знає, що люди прощаються з рідною землею назавжди: «Не на п'ять і навіть не на рік, а навіки». О. Слоньовська зазначає, що покинути землю пращурів Настя не може тому, що евакуацію вона сприймає наче кінець світу. Вона втікає і залишається у своєму селі.

Своєрідно на страшне лихо накладається найбільше для християн свято року, адже вибух на атомній електростанції стався напередодні світлого Великодня. Настя, не звертаючи уваги на метушню перед від'їздом, учиняє тісто на паску, а згодом іде до церкви. І тільки побачивши замість людного в такі дні майдану страшну пустку навіки покинутого села, вона розуміє масштаби лиха, що сталося на її землі, боляче переживає горе знівеченої природи: «І заквилила криком чаїним, стогоном дерев і трав, зойком неба і великодньої землі, віднині навіки висватаної чорним лихом». Це вже плач не просто людини, а голосіння всього живого: від пташки до травинки, від струмочка до весняного лану.

Письменниця порушує пекучі питання нашої сучасності, зокрема її хвилює становище рідної мови, її трагічна доля в минулому й тепер.

«Молитва до мови» Катерини Мотрич стала надзвичайно потрібним твором у часи приниження української мови. Авторка з непідробною щирістю звертається до найбільшої цінності нації, просить простити нерозумним дітям яничарство, воскреснути й забуяти величним цвітом.

У «Молитві» Катерини Мотрич українська мова постає втіленням усіх чеснот людини. Письменниця бачить її і Пресвятою Богородицею, і Мудрою Берегинею народу — своєрідною язичницькою богинею, і Страдженницею, великомученицею, розіп'ятою на хресті мук.

Водночас це і вбога прочанка з простягнутою рукою, осквернена й знеславлена своїми дітьми.

Отже, усі страждання української мови, — стверджує письменниця, — від її носіїв, українців, які немудро відсторонилися від неї. Молитва — це звернення до божественної основи, яка має втілитися в мові: «Забуяй вічним і віщим Словом від лісів — до моря, від гір — до степів. Освіти від мороку і освяти святоруську землю. Русь-Україну возвелич, порятуй народ її на віки!».

Наталя Околітенко нар. 1939 року

Народилася 1939 року в Києві. Навчалася в Київському університеті імені Т. Шевченка. Перша книга — «Інтеграл Піфагора» (1967). Пізніше — «Сніжні ягоди», «Велика річка», «Місяць активного сонця», «Найкоротша ніч року», «Казка про синього птаха», «Годинник життя», «На єдиній дорозі», «Базальтові острови», «Таємниця Пентагіри», «Крок вікінга», «Запах острова».

У своїй поезії письменниця утверджує людяну й високоморальну основу в кожному своєму героєві, тобто, прищеплює ці ж риси й своїм читачам.

«Як щедро всього даровано людині на цій землі, — стверджує письменниця. — Так щедро, що, навіть втративши багато, бідним усе одно не будеш... Як небагато треба людині для щастя... і як небагато, щоб зіпсувати його».

Улюблений напрямок творів — фантастика («Тутті», «Дядькові спадкоємці», «Кінець світу», «Міхай — одиниця радості»).

«Кінець світу», на думку О. Слоньовської, — один з найкращих і найактуальніших за постановкою головної проблеми творів не тільки Наталі Околітенко, а взагалі української фантастики. У ньому окреслено трагічну ситуацію, у якій сьогодні опинилося населення Землі: винищуючи ліси, забруднюючи річки, нищачи останні осередки духовності, воно невпинно прямує до свого страшного кінця.

Будуючи свій твір, авторка не відходить від пророцтв Біблії, а зображує кінець світу — приліт комети у власному трактуванні. Людство покидає приречену Землю, слабкі ж і хворі, ті, хто не має шансу покинути планету, підлягають знищенню. Так в оповіданні постає актуальна проблема сучасності — евтаназія, «добровільна смерть», яку в деяких країнах людина може обрати, щоб припинити свої фізичні страждання.

Головна героїня оповідання не може змиритися з тим, що, знову гроші визначають, кому — жити, а кому — померти. Тому вона приймає рішен-

ня залишитися. Насправді зловісна комета виявилася тільки випробуванням землян на гуманне ставлення один до одного. Усі жорстокі, егоїстичні натури кинулися рятувати себе, — і добровільно вибралися у далекий космос. Невідомо, чи отримали вони шанс там урятуватися. А ось на тих, хто з благородних міркувань залишився на старій планеті, комета вплинула позитивно: стали здоровими недужі, взагалі закінчилися всі страждання. Почалася нова ера щасливих людей — за Біблією, праведники успадкували Землю.

§22. Творчий доробок письменників, які прийшли в українську літературу у 80-х рр. XX ст.

Якби у нас нічого значного не було в літературі серед так званого середнього покоління, не кажучи вже про літературу старших, то навіть у такому обсязі хіба наша українська молода література не є серйозною і значною?!

І. Драч

Саме у вісімдесяті роки в літературу ввійшли насамперед поети-інтелектуали (Василь Герасим'юк, Ігор Римарук, Іван Малкович, Оксана Забужко, Оксана Пахльовська, «бубабісти» (від «Бу-Ба-Бу» — буфонада, балаган, бурлеск) Юрій Андрухович, Олександр Ірванець, Віктор Неборак.

Творчість письменників цього періоду засвідчила існування спільного європейського культурного середовища, що сформувалося із середини 80-х і до сьогодні. Літературні твори, що з'являються з-під пера сучасних письменників, відрізняються політекстуальністю, внутрішньою глибиною, багатоплановою образністю, своєрідністю художнього світу. Театральність світовідчуття, сприйняття себе якщо не актором, то людиною, яка мистецьки грає на сцені життя, характерні для головних героїв творів цієї доби. Позитив і негатив утрачають чіткість обрисів і вимірів, а життя постає в усій своїй складності й суперечливості — так, як це і є насправді. Узагалі, правда, істина — це передусім внутрішнє сприйняття людини, а вже потім суспільна категорія, — стверджує сучасна література.

Василь Герасим'юк нар. 1956 року

Народився в Караганді, закінчив Київський університет імені Т. Шев-

ченка. Перша збірка «Смереки» (1982) заявила про прихід у літературу справжнього таланту. Згодом — «Потоки» (1986), «Космацький узір» (1990), «Діти трепети» (1991).

Поезії Василя Герасим'юка завжди мають яскраво виражений український колорит. Автор відчуває себе зобов'язаним говорити про те, що має хвилювати людину на цій землі, навіть якщо вона внутрішньо втратила таке бажання. Для того, щоб діткнутися основ людської свідомості, поет насичує свої твори невидимими паралелями й глибинним підтекстом, шукає незвичних ракурсів для змалювання буття. Так, у поезії **«Колихалась колиска...»** навколишній світ подано очима немовляти. Саме тому так часто у творі вжито слово «колихатись», адже для малюка, який лежить у колисці, колихається увесь світ, що його оточує: рідна хата, мама й тато, зоря у вікні. Вірш насичений образами, що підкреслюють карпатський колорит поезії.

В іншому творі змальовано сучасного неофіта, для якого людська мораль уже втратила свою істинну суть. Поет прагне зрозуміти, звідкіля йде таке всезаперечення, і переконливо доводить, що не від прославленого своєю чесністю селянського родоводу:

Ти співвітчизників скручуєш в ріг,
Немов так навчили батьки.
Твій тато маржину любив та беріг,
Не йшов по траві навпрошки.

Урятоване ягня, яке батько поклав під колиску сина, — *символ духовності*, закладеної від народження, та не кожен може пронести її через усе життя. Останні рядки поезії звучать як звинувачення в духовному манкуртстві. Батько тримає на руках уціліле ягнятко, і ця картина стає втіленням утраченого родоводу:

Ти як міг забути?!
Ти б очі підвів —
Воно на руках у Христа.

Паралель із Христом іще більше поглиблює прірву між поколінням батьків та дітей і демонструє кризу духовності, утрату оберегів українського роду, кризу свідомості сучасної людини, підміну одних понять іншими.

Оксана Забужко нар. 1960 року

Народилася в Луцьку, закінчила філософський факультет Київського університету ім Т. Шевченка. Професор, доктор філософських наук. Перша книжка — «Травневий іній» (1985). Згодом з'являються поетичні збірки «Диригент останньої свічки» (1990), «Автостоп» (1994), «Новий закон Архімеда» (2000). Проза: «Польові дослідження з українського сексу» та «Інопланетянка», «Дівчатка».

Письменниця будує свій власний поетичний світ, у якому на першому плані завжди – яскрава особистість авторки. Чи не тому більшість її творів — речі біографічні або такі, які сприймаються як одкровення письменниці, її власний біль, її особисті переживання. Тому очевидними постають виразки на тілі українського суспільства. Ми потребуємо звернення до духовних джерел, до вічних архетипів людської свідомості, до історичної пам'яті свого народу й загальнолюдських цінностей та ідеалів.

Оксана Пахльовська нар. 1956 року

Народилася 1956 року в Києві. Закінчила Московський державний університет імені М. Ломоносова. Доктор філологічних наук, професор.

Перша книжка — «Долина храмів» (1988). Історична тематика — ареал зацікавлень поетеси. У її руслі логічно звучить мотив життя і смерті. Це накладається на основне тло оповіді — це завжди Україна або спогади, думки авторки про рідну землю.

У своїй творчості поетеса з внутрішнім щемом торкається проблеми чорнобильської трагедії, і зазначає, що це лихо стало можливим через те, що людина не усвідомлює себе відповідальною за ту землю, на якій живе.

У творчості О. Пахльовської часто звучить екологічна тема. Для її розкриття авторка використовує біблійні образи й ремінісценції.

Юрій Андрухович нар. 1960 року

Народився 1960 року в Івано-Франківську. Закінчив Український поліграфічний інститут ім. І. Федорова. Учився в Московському літературному інституті. Кандидат філологічних наук. Перша книжка —«Небо і площі» (1985). Згодом — «Середмістя» (1989). Юрій Андрухович — лідер літературного угруповання «Бу-Ба-Бу». Він також талановитий прозаїк, з-під його пера з'явилися романи «Московіада», «Рекреації», «Перверзія».

Творчість Андруховича засвідчує вплив найкращих зразків класичної і сучасної європейської літератури (Умберто Еко, Габрієля Маркеса), а також намагання синтезувати своєрідний художній світ, наближений до реального і водночас фантастичного.

Олександр Ірванець нар. 1961 року

Народився 1961 року у Львові. Освіту здобув у Дубнівському педа-

гогічному училищі та Московському літературному інституті. Входив до літературного угруповання «Бу-Ба-Бу». Видав збірку «Вогнище на дощі».

Особливість творчості: здатний звичайне явище розкрити як щось дивовижне. У творчості письменника через автобіографічну призму своєрідно осмислюється проблема «маленької людини»:

П'ять мільйонів ковтають
ранкові бульйони.
Їх ковта, в свою чергу, голодне
ранкове метро.
Я — солдат будівельного
батальйону.
Я — ніхто.

Любов Пономаренко нар. 1955 року

Народилася 1955 року на Чернігівщині. Закінчила Ніжинський педагогічний інститут, учителювала. Літературну творчість почала як поетеса. За порадою Володимира Дрозда взялася за «малу» прозу. Першу ж добірку коротких епічних творів відзначив журнал «Дніпро». У 1984 році побачила світ збірка оповідань та повістей «Тільки світу». Згодом публікації з'явилися у вітчизняних часописах.

У оповіданні **«Твоя товаришка лисиця»**, яке, на перший погляд, сприймається як дитяче, постають далеко не дитячі проблеми буття людини у сучасному світі. *Мати* школяра Марка — бандуристка. Та мистецтво сьогодні не актуальне, сім'я живе за межею бідності. Постаріла й хвора жінка не може знайти роботу, щоб прогодувати родину. Тому для неї відкривається тільки одна дорога — на паперть, жебракувати. Так своєрідно розв'язано проблему «маленької людини» на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Моральні страждання сина, який бачить безвихідь ситуації, посилює бездушне ставлення оточення до проблем конкретної людини, нерозуміння й небажання допомогти йому.

Антитезою до людської жорстокості постає музика, пісня: «У мами низький сріблястий голос, і коли вона бере перші ноти, по тілу пробігає дрож, здається, той голос піднімає тебе, як піщинку, й несе в чужі світи».

Саме бандура постає духовним символом життя бандуристки, яка асоціюється в оповіданні з рудою лисицею на комірі її старенького пальта.

§23. Творчий доробок письменників, які прийшли в українську літературу в 90-х рр. ХХ ст.

Літературний процес дев'яностих років — надзвичайно різноманітний і

багатогранний. Найяскравішими фігурами літератури дев'яностих залишалися представники попередніх поколінь. Вони становили основу цієї літератури, згодом донаснажену яскравими експериментаторськими постатями Є. Пашковського, С. Процюка, О. Ульяненка...

З другої половини 80-х років українська література розпочинає новий етап свого розвитку. У мистецтві з'являються постаті (Віктор Неборак, Юрій Андрухович, Іван Малкович, Ігор Римарук, Олександр Ірванець, Василь Герасим'юк, Юрій Покальчук, Оксана Забужко та багато інших), що не бажають миритися з пануванням «єдино правильного» напрямку — соціалістичного реалізму, та свій протест і виклик вони виявляють в епатажних формах. Так виникають неоавангардистські угруповання «Бу-Ба-Бу», «Лугосад» тощо, які, творчо використовуючи художні засоби інших стилів і епох («низового бароко», футуризму, дадаїзму), а також найкращі надбання світової літератури (творчість Жана-Поля Сартра, Умберто Еко, Габріеля Гарсіа Маркеса), змогли створити новий масив української літератури. Вона відрізняється від попередніх літературних здобутків українських митців принциповою, межовою переоцінкою суспільних і особистісних атрибутів, посиленою увагою до психологічного світу особистості, експериментуванням щодо форми художнього твору, підкреслено вільним поводженням з мовою як з матеріалом художнього тексту.

Експериментаторство стає провідним напрямком творчої діяльності письменників — кожен підсвідомо прагне сказати своє слово в літературі сучасної доблі і вважає, що традиційні форми та засоби для цього неприйнятні.

Українська література від середини 80-х років і до сьогодні — це художній масив, що продовжує формуватися. Її репрезентують творчі особистості, створене якими важко порівнювати або зіставляти, настільки воно різниться за стилем, використаними художніми засобами, способом мислення та відтворення дійсності. Та незважаючи на протилежність пошуків і одиничних міні-успіхів, українська література сучасної доби ще не набула того світового резонансу, на який вона заслуговує в контексті здобутків попередніх епох. З чим прийдуть на літературний олімп сучасні українські письменники, чи стануть вони всесвітньо відомими, — питання, що має розв'язати час.

У літературних текстах сьогодення художня реальність постає такою ж різноманітною, як і справжня. У цьому й полягає непересічне значення цих творів.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

§24. Огляд розвитку літературних напрямів

Акмеїзм (від грецького *akme* — *вершина чогось*) — модерністська течія в російській літературі, що об'єднала М. Гумільова, А. Ахматову, О. Мандельштама та ін.

Поезія акмеїстів переповнена різноманітними асоціаціями, перегуком з культурними епохами минулого.

Бароко (від італійського *barocco* — *вигадливий, химерний*) — художній стиль і напрям, що панував у європейському мистецтві наприкінці XVI–у XVIII ст. Найхарактерніші ознаки барокового вияву — підкреслена урочистість, пишність, примхливість, мальовничість (контрастність світла й тіні), динамічність композиції, декоративність. Усе було розраховане на те, щоб вразити уяву, викликати здивування. Поняття з'явилося в мистецтвознавстві для означення в малярстві, архітектурі й музиці, а з 20-х рр. XX ст. цей термін було перенесено й на літературу. Складна метафоричність як основна риса стилю, алегоризм образів, прагнення вразити читача, оволодіти його почуттям і свідомістю, а звідси — схильність до пишного й барвистого декору — специфічні особливості цієї літератури. Найяскравішими представниками бароко в словесному мистецтві стали: в Іспанії — Гонгора-і-Арготе, П. Кальдерон де ла Барка; в Італії — Т. Тассо і Д. Маріно, Д. Базіле; в Англії — Дж. Донн. В українській літературі в цьому стилі написано поезію Лазаря Барановича, Івана Величковського, Григорія Сковороди. У прозі — полеміко-богословські трактати І. Галятовського.

Риси бароко притаманні літописам Григорія Грабянки, Самійла Величка та іншим творам.

Дадаїзм (від французького *dadaïsme*, від *dada* — *дерев'яний коник*) — авангардистська літературно-мистецька течія, прихильники якої стверджують алогізм як основу творчості. Спираючись на алогізм, безглуздий набір слів та звуків, дадаїсти створюють свій специфічний світ — світ словотворчих трюків, гри, містифікації.

Екзистенціалізм (від латинського *existetia* — *існування*) — течія в літературі, що виникла у Франції напередодні Другої світової війни. Представники цієї течії зосереджують свою увагу на існуванні людини, що є особистістю, вилученою з будь-яких систем (релігійних, політичних, соціальних). Саме існування людини «наодинці» з буттям є, на думку екзистенціалістів, єдиною достовірною реальністю. У захисті свободи та са-

мостійності людської особистості, що існує в епоху тоталітаризму й дегуманізації, полягає справжній, не абстрактний гуманізм екзистенціалістів (А. Камю, Ж.-П. Сартр, В. Підмогильний).

Еклектика, еклектизм (від грецького *eklektikos — той, що вибирає*) — у широкому значенні поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, змішування суперечливих ідей, оцінок, теорій.

Експресіонізм (від латинського *expressio — вираження*) — напрям у літературі та мистецтві, який покликаний не зображати дійсність, а виражати її сутність. Експресіоністи сприймають світ нервово й трагічно, вони користуються засобами підвищеної виразності. Риси експресіоністської поетики: свідома деформація картин дійсності, тяжіння до абстрактного узагальнення, загостреної емоційності, гротеску, фантастики (Й. Бехер, Ф. Кафка, Е. Толлер, Лесь Курбас, М. Хвильовий, О. Довженко).

Імажизм (від англійського *imagism*, від *image — образ*) — школа в англійській та американській поезіях 1910-х рр. Імажисти намагаються відтворити не саму реальність, а переживання, враження, які виникають асоціативно. Звідси й тематика їхніх творів: природа, предмети, ефемерні почуття та емоції (Т.-Є. Г'юм, Т. Еліот, Д. Лоуренс).

Імажинізм (від французького *image — образ*) — напрям, що передусім заперечує *футуризм*. Поети-імажиністи проголошують необхідність «звільнити слово з тюрми змісту». «Музика — композиторам, ідеї — філософам, політичні питання — економістам, а поетам образи і тільки образи», — проголошується в імажиністській декларації. Риси імажинізму тією чи іншою мірою властиві творчості В. Шершневича, С. Єсеніна, В. Сосюри, Б.-І. Антонича.

Імпресіонізм (від французького *impressionisme*, від *impressios — враження*) — художній метод, що ґрунтується на принципі безпосередньої фіксації вражень, спостережень. Основний стильовий принцип імпресіонізму — зображення не самого предмета, а враження від нього (П. Верлен, М. Пруст, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, Г. Косинка).

Класицизм (від латинського *classicus — взірцевий, зразковий*) — художній стиль і напрям у європейському мистецтві XVII – поч. XIX ст. Однією з найважливіших його рис було звернення до античного мистецтва як до ідеального естетичного еталона. Крім орієнтації на античність, для класицизму характерний також раціоналізм, прагнення побудувати мистецтво на основі розуму, порвати

з релігійною схоластикою. Естетика класицизму, що спиралася на погляди Арістотеля, чітко розмежовувала жанри, які поділялися на «високі» (трагедія, епопея, ода) й «низькі» (комедія, сатира, байка). Кожен жанр мав суворі межі й чіткі формальні ознаки; не дозволялося змішувати трагічне й комічне, героїчне й буденне. Провідним жанром була трагедія. Естетика класицизму вимагала також дотримання трьох єдностей: місця, часу і дії.

Представники класицизму протиставили бароковій пишності й химерності сувору композицію, ясність і точність мови.

У XVIII ст. класицизм став явищем загальноєвропейським. Крім П. Корнеля та Ж. Расіна, видатними представниками французького класицизму були Ж.-Б. Мольєр, Н. Буало, Ж. Лафонтен; німецького — Дж. Аддісон, італійського — В. Альф'єрі; російського — О. Сумароков, М. Ломоносов, Д. Фонвізін, Г. Державін.

Риси класицизму в українській літературі виявляються в шкільних «піїтиках» XVIII ст., у шкільній літературі, у трагікомедії Ф. Прокоповича «Володимир» та ін. творах. Класицизм охопив в Україні обмежену кількість жанрів, головним чином тих, що вважалися в теорії класицизму «низькими», зокрема бурлеск. Шедевром українського класицизму стає героїко-комічна поема Івана Котляревського «Енеїда» — твір бурлескний і травестійний. Поширюється травестійна ода (І. Котляревський, П. Гулак-Артемовський) і байка. «Низькі» класицистичні жанри превалюють і в драматургії («Москаль-чарівник» і «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка).

Літературний процес — поступальний розвиток світової літератури, зумовлений соціально-економічними причинами й внутрішніми закономірностями руху мистецтва в часі та просторі.

Літературний напрям — ідейно-естетична спільність письменників у певний період часу, що виявляється у своєрідному синтезі художнього методу та індивідуального стилю.

Модернізм (від французького *modernisme, від moderne — новітній, сучасний*) — термін, що позначає сукупність літературних напрямів XX ст., яким притаманна форма, творчість, експериментаторство, тяжіння до умовних засобів, антиреалістична спрямованість. Новизна разом з антитрадиціоналізмом є визначальними рисами модернізму.

Літературні напрями модернізму: імажизм та футуризм, акмеїзм та експресіонізм, сюрреалізм, «театр абсурду», дадаїзм та «новий роман» і та ін.

Модернізм утверджує перевагу форми над змістом. Нерідко модерністи руйнують традиційні конструктивні елементи твору. Їхнім творам може бракувати сюжету й композиції, художнього часу та простору, персонажів і дії. Модерністи послуговуються «модерністськими» прийомами (монтаж, «потік свідомості», асоціативність), умовними засобами (гротеск, парабола, фантастика, алегорія), вдаються до міфологічних образів.

Натуралізм (від французького *naturalisme*, від латинського *natura* — *природа*) — літературний напрям, що утверджується у французькій літературі в останню третину XIX ст. Характеризується прагненням до фотографічного й безпристрасного відтворення дійсності й фатальною біологічною та соціальною зумовленістю людської долі й поведінки. Термін «натуралізм» належить Емілю Золя: у передмові до другого видання свого роману «Тереза Ракен» (1868) він уперше зараховує себе до «письменників-натуралістів».

Е. Золя є також основним теоретиком напряму. Життя людини у творах натуралістів — це життя насамперед біологічного організму. У натуралістів характер людини зумовлений її фізіологічною природою, біологічними законами, спадковістю. Показовою в цьому плані є творчість В. Винниченка. Для видатного українського письменника не існувало «заборонених» тем. Біологічні та сексопатологічні мотиви зображено в романах «Чесність з собою», «Записки Кирпатого Мефістофеля», у драмах «Пригвожденні», «Базар», «Гріх». Так, саме «погана спадковість», зображена в п'єсі «Пригвожденні», підштовхує Родіона, який страждає від успадкованої психічної хвороби та не бажає «плодити дегенератів», — до самогубства.

«Новий роман» — назва школи, яка склалася в середині 50-х рр. у Франції (Натал Саррот, Мішель Бютор, Клод Моріак, Клод Сімон). Новоромантики оголосили традиційний «старий» роман рутинним явищем у сучасному мистецтві. Відштовхуючись від традиційних форм, вони прагнуть до оновлення, реформування роману, сміливого експерименту.

Постмодернізм — мистецький напрям останньої третини XX ст., суть якого полягає в стиранні граней між високим мистецтвом і кітчем, у переоцінюванні традицій авангардизму та модернізму, у визнанні прогресу лише у вигляді неспростовної ілюзії. Для постмодернізму характерна іронія (там, де модерністи плачуть, постмодерністи сміються), гра у текст — текст у тексті, змішування непоєднуваних стилів, закодованість тексту. Представники напряму вважають, що головне для літератури не

«що», а «як» сказати. Для словесно-стильового викладу постмодерністської прози характерний «потік свідомості». Термін «постмодернізм» застосовувався в 1950-х і 1960-х рр. у працях літературознавців Ірвіна Гава, Гаррі Левіна та Ігаба Гассана, а в 1970-х і в 1980-х він поширився в культурологічній дискусії країн Заходу.

«Постмодерністський бум» в українській літературі припав на кінець 80-х–90-ті рр. XX ст. і пов'язаний з іменами Юрія Андруховича, Оксани Забужко, Євгена Пашковського, Богдана Жолдака, В'ячеслава Ведмедя. Поети «Бу-Ба-Бу» своїм універсальним, але життєрадісним скепсисом, своїми формальними іграми показують нам проект постмодернізації.

Постмодернізм учить бути скептиками щодо авторитетності будь-яких взірців та пояснювальних систем і більш чутливими до своєрідності й індивідуальності кожної культурної формації.

Просвітницький реалізм. Реалізм XIX ст. за радянських часів прийнято було називати «критичним». Термін «критичний реалізм» належить М. Горькому, який запронував його для розмежування літератури дореволюційної доби та післяреволюційної («соціалістичний реалізм»). Однак термін цей аж ніяк не відбиває всієї складності напряму, та й критичний елемент притаманний творам усіх часів і літературних напрямів.

Реалістичний напрям виник значною мірою як заперечення художніх принципів романтизму. Як зазначає дослідник Б. Реізов, «... це була реакція проти байронізму 30-х рр., проти «титанічних» героїв і героїнь, проти «шаленої» літератури, проти історичних тем у романі й драмі, проти символічної драми й сентиментально-філософської лірики». Вже стислий перелік розбіжностей між двома напрямами дає уявлення про основні риси реалізму. Якщо романтизм акцентував увагу на уявному, відірваному від дійсності світі, то реалізм саме дійсність робить головним предметом свого зображення. Романтизм здебільшого переносить дію своїх творів у минуле, в екзотичні країни, реалізм — зображає сучасне йому життя. Романтизм змальовує винятково «титанічного», таємничого героя, реалізм — «маленьку» людину, життєподібного героя. Формула романтизму: «Незвичайний герой у незвичайних обставинах», формула реалізму: «Типовий герой у типових обставинах».

Багато видатних реалістів подарувало світові XX ст. Твори французів А. Франса, Р. Ролана, англійців Дж. Голсуорсі, Б. Шоу та Г. Гріна, німецьких письменників братів

Т. і Г. Маннів, Е.-М. Ремарка, американців Т. Драйзера, Е. Хемінгуея, В. Фолкнера, росіян І. Буніна, О. Купріна, М. Булгакова, А. Платонова назавжди ввійшли до скарбниці світової літератури. У розвиток реалізму XX ст. вагомий внесок зробили українські письменники С. Васильченко, О. Кобилянська, О. Гончар, П. Загребельний, М. Стельмах, В. Винниченко, У. Самчук, Є. Дрозд, М. Хвильовий, І. Багряний.

Особливістю реалістичної літератури XX ст. є її відкритість. Реалізм XX ст., на відміну від реалізму XIX ст., не протистоїть іншим літературним напрямам, а взаємодіє з ними. Скажімо, «стовпів» модерністської літератури Франца Кафку й Марселя Пруста деякі дослідники зараховують до реалістів, а творчість В. Фолкнера, Е. Хемінгуея, Т. Манна, О. Кобилянської, М. Куліша розглядають подекуди як модерністську.

Творча взаємодія реалістичних і «нереалістичних» елементів та форм — одна з головних ознак літературного процесу XX ст.

Реалізм (від французького *realisme*, від англійського *realism*, від латинського *realis — істотний, дійсний*) — літературний напрям, який характеризується правдивим і всебічним відображенням дійсності на основі типізації життєвих явищ. Перший, хто почав говорити про реалізм у літературі в новий час, був Д. Дідро. XIX ст. дало світовій літературі таких видатних письменників-реалістів, як Стендаль, П. Меріме, О. Бальзак, Г. Флобер — у Франції; Ч. Діккенс, У. Теккерей, Г. Гарді, Ш. Бронте в Англії; О. Пушкін, М. Некрасов, І. Гончаров, І. Тургенєв, Ф. Достоєвський, О. Островський, Л. Толстой, А. Чехов — у Росії. Серед українських реалістів — пізній Т. Шевченко, Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, С. Руданський, І. Франко, М. Коцюбинський.

У системі художньої культури тієї чи іншої епохи реалізм взаємодіє з іншими напрямами та методами. Реалістичні елементи присутні вже в античній літературі, коли вона ще далека від створення послідовно реалістичної картини світу.

Романтизм (від французького — *romantisme*) утверджується на рубежі XVIII–XIX ст. в європейському мистецтві й літературі зокрема. Сам термін походить від слова *«роман»*, тобто включає в себе особливе значення художньої вигадки, уяви («як у книжці (романі), а не в житті»). Для цього напряму в письменстві характерні бурхливі почуття, що долають будь-які перешкоди, гіперболізація їх (перебільшення), незвичайність в обставинах, характерах, зовнішності героя. Персонажі героїчно змага-

ються з природними стихіями або жахливими людськими злочинами.

Так, Чайльд-Гарольд Дж. Байрона, страждаючи від недосконалості світу, сповнений «світової туги», блукає серед скель. Він протистоїть суспільству, яке мириться зі злом.

Герої Шевченкових «Гайдамаків», що борються проти поневолення рідного краю, теж романтичні. Перед нами яскравий зразок гіперболізації: гайдамаки в крові ставили столи, Ярема Галайда ворогів «по три, по чотири так і кладе», трагедія Ґонти розгортається на тлі страшного пожарища і т. ін.

Романтичний образ борця за свободу, «незвичайний герой у незвичайних обставинах» — типовий для романтиків образ, характерні риси якого втілили О. Пушкін, М. Лермонтов, А. Міцкевич, Г. Гейне, В. Гюго, А. Метлинський, П. Куліш, Т. Шевченко, М. Костомаров, В. Забіла, Є. Гребінка, М. Петренко та ін.

Мистецька діяльність романтиків позначена посиленим інтересом до національної минувшини, національної культури. Вони збирають фольклорні легенди, повір'я, перекази, пісні.

Романтики збагатили літературу майстерністю зображення внутрішнього світу героя, викликали в усіх країнах небувалий розквіт лірики.

Романтики утвердили в українській літературі нові жанри: баладу, історичну й ліро-епічну поему, думку й медитацію, громадянську й інтимну лірику.

Сентименталізм (від французького *sentimentalisme*, від *sentiment — почуття*) — літературний напрям другої половини XVIII – початку XIX ст., що характеризується прагненням відтворити світ почуттів простої людини й викликати співчуття до героїв у читачів.

Сентименталізм дістав назву від роману англійського письменника Лоренса Стерна «Сентиментальна подорож по Франції та Італії» (1768). Найяскравішими письменниками-сентименталістами були С. Річардсон, О. Голдсліт, Л. Стерн, Й. В. Гете, Ф. Шиллер, Жан Поль, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, М. Карамзін, О. Радищев.

В українській літературі риси сентименталізму найяскравіше виявилися в повістях Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся», «Сердешна Оксана», «Щира любов», у п'єсі І. Котляревського «Наталка Полтавка». Твори цих авторів протистояли шовіністичним твердженням про те, що українська мова годиться лише для грубого бурлеску.

Символізм (від французького *symvolisme*, від *symvole — символ*) літературний напрям кінця XIX – по-

чатку XX ст. Для символістів конкретний художній образ модифікується в багатозначний символ, який стає умовним знаком (К. Бальмонт, О. Блок, П. Тичина).

Синкретизм (від грецького *synkretismos — об'єднання*) — змішування, неорганічне злиття різнорідних елементів, наприклад, різних релігій (релігійний синкретизм).

Еклектика та синкретизм є характерними рисами постмодернізму. Вони можуть бути властиві поглядам письменника, якомусь збірнику, альманахові.

Соціалістичний реалізм — напрям, який у СРСР уважався «основним методом радянської літератури та передової літератури світу». Соціалістичний реалізм панував з 1934 до кінця 1980-х рр. У статуті Спілки радянських письменників проголошено, що соціалістичний реалізм «потребує від митця правдивого, історично-конкретного зображення дійсності в її революційному розвиткові. При цьому правдивість та історична конкретність художнього зображення має поєднуватися із завданням ідейної переробки й виховання трудівників у дусі соціалізму».

Сюрреалізм (від французького *surrealisme* буквально — *надреалізм*) — авангардистська течія, яка базується на вірі у всемогутність сну, у ворожу будь-якому раціоналізмові гру мислення (Л. Арагон, Ф. Лорка, П. Керуда, Б.-І. Антонич, В. Барка, Ю. Тарновський).

«Театр абсурду» — найвизначніше явище театрального авангарду другої половини XX ст. Під назвою «театр абсурду» не існує ні організованого напряму, ні мистецької школи, він лише характеризує спільні риси творчості драматургів: нехтування драматичними канонами, застарілими театральними нормами, умовними обмеженнями. Бунт авторів «театру абсурду» — це бунт проти будь-якого регламенту, проти «здорового глузду» й нормативності. Герої їхніх драматичних творів постійно опиняються в абсурдних ситуаціях, перебувають у вічному безглуздому очікуванні, ведуть ритуальні ігри, які завершуються або «вигнанням диявола» («Не боюся Вірджинії Вулф» Е. Олбі, де подружжя грає в сина, якого нема), або ж смертю («Покоївки» Ж. Жене, де сестри-покоївки, що розігрують п'єси-ритуали, переступають межу, яка відокремлює театр від дійсності, і одна з сестер випиває справжню отруту). Глибокі інтелектуальні, філософські проблеми у творах «театру абсурду» розв'язуються в комічних, фарсових, бутафорних формах.

Футуризм (від латинського *futurum — майбутнє*) — авангардистська течія в літературі й мистецтві, при-

хильники якої проголошують перевагу форми над змістом художнього твору. Футуристи відмовляються від класичної спадщини, вважають за необхідне цілковито знищити синтаксис і пунктуацію (Ф. Марінетті, В. Маяковський, М. Семенко, Гео Шкурулій).

Досвід футуризму, його принципи та засоби переймають інші авангардистські течії.

§25. Роди та жанри літературних творів

Ще в античні часи розрізнялися способи вираження художнього змісту — три основних роди — епос, лірика і драма. В основі епосу лежить художньо освоєна подія, в основі лірики — переживання особистості, а драми — дія (Гегель).

Драма (від грецького *drama — дія; сценічний твір*) — дія, спосіб відтворення взаємин між людьми, їхніх дій і вчинків не описово, а через розмови дійових осіб — їхні монологи, діалоги, полілоги.

Епос (від грецького *epos — слово, оповідання, епічний вірш*) — розповідь, у найширшому розумінні слова це будь-яке повідомлення, будь-яка важлива інформація прозою, і не лише прозою, а й віршованим текстом.

Жанр (від французького *genre — рід, вид, жанр, стиль*; від латинського *genus — рід, плем'я*) — тип літературного твору. Жанр як структурний тип об'єднує в собі родові та видові якості, тематичні, пафосні, композиційні, образні, стильові ознаки.

Лірика (від грецького *lyrikos — ліричний*) — лірний, походить від назви стародавнього струнного музичного інструмента ліри, під акомпанемент якої виконувались пісні, що поклали початок ліричним віршам.

Епічні жанри

Епопея (від грецького *epopoiia — епічна пісня*) — монументальний твір епічного змісту, в якому широко й всебічно відтворено епохальний перелом у житті цілого народу (часом багатьох народів). Як правило, це твір надзвичайно великий обсягом, з численними персонажами («Іліада» та «Одіссея» Гомера, «Війна і мир» Л. Толстого, «Волинь» У. Самчука).

Есе (від французького *essai*, буквально — *спроба*) — жанр, який лежить на межі художньої та публіцистичної творчості. Визначальні риси есе — це, як правило, невеликий обсяг, конкретна тема, подана в підкреслено вільному, суб'єктивному її тлумаченні, вільна композиція, парадоксальна манера мислити. Визначними есеїстами в літературі XX ст. стали Б. Шоу, А. Франс, Р. Роллан, Ж.-П. Сартр, А. Камю, О. Гончар, Д. Павличко.

Казка — малий епічний жанр. В основу казки покладено вигадані, фантастичні чи авантюрні події. Кінцівка є переважно оптимістичною: добро перемагає зло. Казка паралельно існує як у фольклорі, так і у формі авторської літературної творчості. Жанр фольклорної казки походить від міфу.

Легенда (від латинського *legenda* — *те, що має бути прочитане*, від *lego* — *читаю*) — фольклорний або літературний твір, що містить розповідь на фантастичну тему. З усіх інших епічних жанрів легенда найближче стоїть до міфу, бо і в ній ідеться про фантастичні події, проте, на відміну від міфу, в основі легенди лежить, хоч і щедро прикрашена вигадкою, розповідь про реальні історичні події та про реальних історичних осіб, які залишилися в народній пам'яті.

Міф (від грецького *mythos* — *слово, сказання*) — невеликий твір розповідного характеру, у якому віддзеркалюються уявлення колективної (переважно первісної) свідомості про навколишній світ, його походження. Міф — це вид фольклору, який за походженням є одним з найдавніших жанрів епосу. Систематизоване зібрання багатьох окремих міфів того чи іншого народу, упорядкованих у більш-менш зв'язному порядку, називають *міфологією*. З розвитком суспільної свідомості міфи починають сприймати як вигадані історії про богів, героїв, прадавні події. Мотиви античної та християнської міфології знайшли своє відображення у творчості письменників усього світу («Кавказ», «Марія» Т. Шевченка, «Мойсей» І. Франка).

Нарис — малий художньо-публіцистичний жанр, у якому автор зображує справжні життєві події та факти. Найчастіше нариси присвячуються відтворенню сучасних подій чи зображенню людей, яких особисто знав письменник. Нарис дає змогу швидко відгукуватися на нові теми та проблеми. У ньому головна думка, ідея, тенденція, порушена соціальна проблема чітко підкреслені, подані більшою чи меншою мірою відкрито. Якщо в романі, повісті, оповіданні «оголеність думки» часто сприймається як вода, то в нарисі ця ж риса — немовби естетичний закон.

Новела (від італійського *novella*, буквально — *новина*) — малий епічний жанр художньої літератури. Динамічна інтрига, напружений сюжет, несподівана розв'язка — ось риси, які підкреслюють істотну різницю між оповіданням та новелою. У новелі замість колишніх описів, притаманних оповіданню, головну роль відіграють «внутрішні, душевні конфлікти та катастрофи» (І. Франко).

Вершинні досягнення сучасної новели пов'язують з іменами М. Коцюбинського, В. Стефаника, Г. Косинки, М. Хвильового, Ю. Яновського, Г. Тютюнника, Ж.-П. Сартра, Ф. Кафки, Дж. Джойса.

Оповідання — невеликий за розміром епічний жанр, який зображує одну подію із життя героя. Однолінійність уважають головною ознакою жанру оповідання. В оповіданні, на відміну від новели, значну увагу приділяють зображенню подій та обставин, різним описам. Майстрами оповідного жанру виявили себе Марко Вовчок, О. Стороженко, І. Франко, А. Тесленко, А. Чехов, Г. Косинка, І. Бунін, А. Купрін, П. Меріме, О'Генрі.

Памфлет (від англійського *pamphlet*, від грецького *pan — усе, phlego — палю*) — художньо-публіцистичний твір, що в гостросатиричній формі викриває злободенні явища суспільного життя. Памфлет за структурою ближчий до публіцистичної статті й відрізняється від фейлетону більшою ідеологічною різкістю (Є. Пудар).

Повість — епічний твір середньої жанрової форми. Для повісті характерна нечіткість і розмитість жанрових меж, що вказує на її проміжне становище між романом і оповіданням. Повість має чимало спільного як з романом, так і з оповіданням. У ній розкривається людська доля, взаємини героя з навколишньою дійсністю. Відмінності мають кількісні, а не якісні параметри. Жанрова еволюція повісті в українській літературі пов'язана з іменами І. Нечуя-Левицького («Микола Джеря»), І. Франка («Захар Беркут»), О. Кобилянської («Земля»), М. Хвильового («Санаторійна зона»).

Притча — короткий фольклорний або літературний розповідний твір повчального характеру. Ю. Клим'юк визначає притчу як «твір з моральною настановою, що містить узагальнений життєвий досвід і покликаний допомогти кожному, незалежно од віку, засвоїти певні принципи поведінки, дати ключ до сприйняття книжної мудрості».

Роман (від французького *roman*, від старофранцузького *romans — оповідь романською мовою*) — великий епічний жанр, в основі якого лежить зображення приватного життя людини в нерозривному зв'язку із суспільним розвитком.

Жанровими ознаками роману є розгалуженість фабульних ліній сюжету, детальне розкриття доль багатьох героїв протягом тривалого часу, іноді впродовж усього життя.

Роман вимагає від митця вміння поєднувати епічні, драматичні й ліричні елементи.

XIX ст. вважають епохою розвитку роману. Класична спадщина світо-

вої літератури — романи Бальзака, Стендаля, Теккерея, Діккенса, Флобера, Золя, Тургенєва, Толстого, Достоєвського, Сенкевича, Панаса Мирного.

У XX ст. роман залишається основним літературним жанром, який постійно розвивається й видозмінюється.

Фейлетон (від французького *feuilleton*, від *feuille — лист, аркуш*) — невеликий за обсягом твір художньо-публіцистичного характеру, написаний на злободенну тему, що розкривається в гумористичному плані. В українській літературі до цього жанру зверталися Остап Вишня, С. Олійник.

Ліричні жанри

Гімн (від грецького *hymnos — урочиста пісня*) — урочистий музичний твір програмного звучання. Існують державні гімни, що поряд з гербом і прапором символізують державу і є одним з атрибутів незалежності країни.

Найпопулярнішим українським національним гімном з другої половини XIX ст. стала пісня-гімн «Ще не вмерла України...» (слова Павла Чубинського, музика Михайла Вербицького).

Крім державного, існують гімни революційні, військові, партійні, релігійні, на честь видатних подій, героїв тощо. Відомі ще такі пісні-гімни, як «Боже великий, єдиний, нам Україну храни» (слова О. Кониського, музика М. Лисенка), «Ой у лузі червона калина» (гімн Українських січових стрільців), «Заповіт» Тараса Шевченка. Ці твори виконують стоячи.

Дифірамб (від грецького *dithyrambos — пісня на честь бога Діоніса*) — один з різновидів давньогрецької лірики, близький до оди чи гімну. Виконувався спочатку на святі збирання винограду. У новоєвропейській літературі — вірш, позначений надмірним звеличенням певної особи або події. Тепер досить часто цей термін уживаний в іронічному значенні, коли йдеться про надмірне вихваляння когось або чогось.

Думка (дума) — жанр невеликої медитативно-елегійної (журливої) поезії, іноді баладного змісту, який був поширений у творчості українських письменників-романтиків першої половини XIX ст. та використовувалися для позначення народних пісень такого ж змісту в тогочасних фольклорних збірниках. В українській поезії жанр започаткував А. Метлинський (збірка 1839 року «Думки і пісні та ще дещо»). Відомий він також з творчості М. Петренка («Дивлюсь я на небо»), Т. Шевченка.

Елегія (від грецького *elegia*, від грецького *elegos — жалібна пісня*) — вірш, у якому виразно спостерігають-

ся настрої журби, смутку, меланхолії. У ньому часто звучать скарги на життєві незгоди, містяться гіркі роздуми про швидкоплинність людського життя.

Епіталама (від грецького *epithalamios — весільний, шлюбний*) — у давньогрецькій ліриці — пісня на честь молодого подружжя, яка виконувалася після шлюбних урочистостей. У пізніші часи — будь-який твір панегіричного характеру, написаний з нагоди одруження.

Епітафія (від грецького *epitaphios — надгробне* (*слово*)) — надмогильний напис у віршах чи прозі.

Ліричний портрет — це вірш, у якому подано характеристику реальної людини, розкрито її внутрішній світ, належність до якоїсь професії. Прикладами ліричного портрета можуть бути вірші «Шевченко», «Шопен» М. Рильського.

Медитація (від латинського *meditatio — роздум*) — вірш філософського змісту, у якому автор передає свої глибокі роздуми про деякі важливі проблеми, інколи глобального значення (життя і смерть, дружба і кохання, людина і природа). Особливого поширення цей жанр набув у поезії сентименталістів і романтиків. Активно використовується він і в сучасній ліриці.

Ода (від грецького *oda — пісня*) — первісно пісня на будь-яку тему, що виконувалася в Стародавній Греції хором під музичний супровід, пізніше — хвалебний вірш, присвячений уславленню важливих історичних подій або видатних осіб. Стиль таких творів особливо врочистий, з елементами патетики.

Панегірик (від грецького *panegyrikos logos — урочиста промова*) — урочиста похвальна промова, яка виконувалася на народних зборах. Панегірик звичайно присвячувався певним видатним особам, суспільним діячам, полководцям і т. ін., вихваляв їхні діяння. Панегіриком тепер часто називають таку похвалу, яка втрачає міру об'єктивності й більше скидається на підлабузництво, ніж на справедливу оцінку.

Пісня (давньоруське *співати*) — вірш ліричного або ліро-епічного характеру, мелодичний за своїм інтонаційним малюнком і призначений для співу. Розрізняють два види пісень — народні та літературні. Літературні пісні часто фольклоризуються, стаючи популярними й поширюючись серед народу. Народні пісні (текст чи мелодія або й те, й інше) часто слугують основою для побудови літературно-авторських пісень.

В українській літературі цей жанр особливої популярності набуває в XIX ст. Провідне місце в ній посідають пісні «Віють вітри» І. Котляревського, «Дивлюсь я на небо»

М. Петренка, «Повій, вітре, на Вкраїну» С. Руданського, «Стоїть гора високая» Л. Глібова. У сучасній ліриці популярними є пісні на слова А. Малишка, В. Симоненка, Д. Павличка, М. Луківа.

Послання — епістолярно-публіцистичний вірш, написаний у формі звернення до певної реальної особи (іноді до багатьох осіб). Зміст віршових послань може бути найрізноманітнішим: від дружнього обміну думками до політичних декларацій, філософських узагальнень, естетичних програм. Цей жанр широко представлений в українській літературі. Класикою стали вірші Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє», «Гоголю», «Марку Вовчку», «До Основ'яненка», «М. Костомарову».

Псалми (від грецького *psalmos* — *пісня*) — жанр духовної лірики. Перші псалми, зібрані в Псалтирі, приписуються біблійному цареві Давиду. В цей біблійний текст увійшло 150 псалмів. У східнослов'янських культурах Псалтир став відомим з XI ст. й використовувався для навчання: за ним учили грамоти і співам, намагалися тлумачити виражені в ньому ідеї та образи. В українській літературі цей жанр має багату історію. Він був досить поширеним у XVII–XVIII ст. у творчості «мандрівних дяків», уходив до репертуару сліпих ліриків.

Специфічним різновидом псалмів є ліричні вірші Г. Сковороди, що ввійшли до збірки «Сад божественних пісень». Цикл творів під назвою «Давидові псалми» належить Т. Шевченкові. У літературі XX ст. до цього жанру вдавалися Є. Маланюк, Д. Павличко.

Романс (від французького *romance*, від *roman* — *романський*) — сольна лірична пісня, здебільшого про кохання, виконується із супроводом. Широковідомі романси на вірші російських поетів О. Пушкіна, Ф. Тютчева, А. Фета, С. Єсеніна. Розквіт цього жанру в Україні припадає на XIX – початок XX ст. (Є. Гребінка, А. Кримський, Леся Українка).

Сонет (від італійського *sonetto*, від латинського *sonus* — *звук*) — канонічний жанр ліричного вірша, який складається з двох *катренів* і двох *терцетів* (терцин), написаних переважно п'ятистопним *ямбом*. Час виникнення сонета датують XIII ст. і пов'язують з поетичними здобутками сицилійської школи. В епоху Ренесансу поширюється в Європі. Український сонет з'явився в середині XIX ст. Вагомий внесок у його розвиток зробили І. Франко, Леся Українка, М. Рильський, М. Драй-Хмара, М. Зеров, Л. Костенко, Д. Павличко.

Драматичні жанри

Водевіль (від французького *vaudeville*, від назви долини річки Вір у Франції, де в XV ст. вперше з'явився цей вид художньої творчості) — легка комедійна, переважно одноактна п'єса з анекдотичним сюжетом, у якій драматична дія поєднується з музикою, піснями, танцями. В Україні водевіль має свої національні джерела, передусім — інтермедії. Відомі автори водевілю І. Котляревський «Москаль-чарівник», С. Васильченко «На перші гулі». У водевілі широко використовуються фольклорні мотиви, побутові колізії. Подеколи водевіль трактується як суто розважальний жанр.

Драма (від грецького *drama — дія, сценічний твір*) — п'єса з гострим конфліктом соціального чи побутового характеру, який розвивається в постійній напрузі. Героями творів, написаних у цьому жанрі, є переважно звичайні люди. Автор прагне розкрити їхню психологію, естетично дослідити еволюцію характерів, мотивацію вчинків і дій.

В українській літературі драма з'являється на початку XIX ст. («Наталка Полтавка» І. Котляревського). Кожен новий етап розвитку літератури приносить якісні зміни в жанр драми: кінець XIX ст. — з'являється соціально-психологічна драма «Не судилось» М. Старицького, «Доки сонце зійде» М. Кропивницького, «Житейське море» І. Карпенка-Карого, «Украдене щастя» І. Франка; початок XX ст. — виникла політична психологічна драма «Касандра» Лесі Українки, «Молода кров», «Чорна Пантера і Білий Ведмідь» В. Винниченка, «Патетична соната», «Маклена Граса» М. Куліша .

Інтермедія (від латинського *intermedius — проміжний, той, що знаходиться посередині*) — жанр невеликої комічної п'єси або сцени, яку виконували між діями основної драми. Ці сцени могли бути пародією на тему основної драми або жодним чином не пов'язаними з її змістом. Інтермедія має на меті розважити стомлених глядачів. Найбільшої популярності цей жанр набув у XVII–XVIII ст. в Україні та Росії. До нашого часу збереглися по п'ять інтермедій з великодніх та різдвяних драм Митрофана Довгалевського й Григорія Косинського. Інтермедії інсценізували народні анекдоти (анонімні українські інтермедії «Продав кота в мішку», «Найкращий сон»), пародіювали образи й повір'я (перші інтермедії до п'єс М. Довгалевського та Г. Косинського), зображали народний побут («Пиворізи»). Українська інтермедія відбилася в ляльковому театрі (вертеп), вплинула на подальше формування таких драматичних жанрів, як побутова комедія й водевіль.

Комедія (від грецьких *komos — весела процесія* та *ode — пісня*) — драматичний твір, у якому висміюються негативні людські якості, потворні суспільні й побутові явища, усе відстале й мертве в житті людини та суспільства. В Україні видатними комедіями стали «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Хазяїн», «Сто тисяч», «Мартин Боруня» І. Карпенка-Карого, «Мина Мазайло» М. Куліша.

Мелодрама (від грецького *melos — пісня* і *драма*) — жанр п'єси з гострою інтригою, перебільшеною емоційністю, різким протиставленням добра і зла, морально-дидактичною тенденцією. У сучасній критиці мелодрамою іронічно називають недосконалі п'єси, у яких глибина драматичних конфліктів підмінюється зіткненням банальних пристрастей.

Трагедія (від грецького — *tragoidia*, буквально *цапина пісня*) — драматичний твір, що ґрунтується на гострому, непримиренному конфлікті особистості, що прагне максимально втілити свої творчі потенції, з об'єктивною неможливістю їх реалізувати. Конфлікти трагедії минулих століть здебільшого крилися в суспільному устрої, виникали між почуттями героїв і їхніми обов'язками перед державою, родиною. Трагічним могло бути осмислення історії, змістом романтичної трагедії стає і трагедія внутрішнього світу героя. Конфлікт античної трагедії визначався фатумом, волею богів («Едіп-цар» Софокла). У трагедіях Шекспіра «Ромео і Джульєтта», «Король Лір», «Отелло», «Гамлет» герої виступають борцями проти старих, усталених звичаїв і традицій, суспільних відносин.

Народною трагедією глибокого соціального змісту став твір М. Куліша «97».

Трагедія не є панівним жанром сучасної драматургії. Деякі автори взагалі відкидають саму можливість створення п'єс трагедійного жанру у XX ст.

Трагікомедія (від *трагедія* і *комедія*) — драматичний жанр, якому властиві риси одночасно і трагедії, і комедії, жанр, що є проміжним між трагедією і комедією. Персонажі трагікомедії мають такі контрастні якості, що одночасно виявляють у них і смішні риси, і безвихідну приреченість. Драматурги, що працюють у цьому жанрі й заглиблюються в проблему людського існування, і сміються з глядачами «крізь сльози». У трагікомічному жанрі творили Е. Олбі («Не боюся Вірджинії Вулф»), Ф. Дюрренматт («Візит старої дами»), М. Булгаков («Біг»), М. Куліш («Народний Малахій»).

Трагіфарс (від *трагедія* і від латинського *farcio — начиняю, напов-*

нюю) — різновид трагікомедії, який у XX ст. перетворився на самостійний жанр. За допомогою фарсових засобів і прийомів у таких драматичних творах підкреслюється трагічний сенс існування. Специфічні ознаки трагіфарсу — спорідненість з комедією масок, використання буфонади та клоунади.

Ліро-епос та інші міжродові і суміжні жанри

Байка — один з найстаріших жанрів, походить, очевидно, від казок про тварин, від яких він поступово відокремлюється. Основоположником давньогрецької байки вважають напівлегендарного байкаря Езопа (VI ст. до н.е.). Вершин своїх творчих можливостей жанр досягає в XVII–XIX ст. у творчості Лафонтена, Лессінга, Крилова. В українській літературі жанр байки активно розвивають Г. Сковорода, Л. Боровиковський, Є. Гребінка, Л. Глібов.

Балада (від латинського *ballare* — *танцювати*). Первісно — танцювально-хорова пісня середньовічної поезії Західної Європи з чіткою строфічною організацією. Пізніше — це невеликий фабульний твір, в основі якого лежить певна незвичайна пригода. Тому баладу часто називають маленькою поемою. Тепер балада — це епічний жанр казкового, фантастичного чи легендарного змісту.

Улюбленою балада стала у творчості поетів-сентименталістів і романтиків (Р. Бернс, Й. Гете, Ф. Шиллер, В. Гюго, О. Пушкін, А. Міцкевич, Т. Шевченко). Українська балада розпочалася з творів П. Гулака-Артемовського («Пані Твардовська», «Рибалка»), Л. Боровиковського («Маруся»).

Билина — героїчна, інколи соціально-побутова, епічна пісня, поширена в IX–XIII ст. Термін «билина», як гадають, увів у 30–40 рр. XIX ст. І. Сахаров, який узяв його з вислову «Слова про Ігорів похід». До того часу подібні твори називали «богатирськими казками»). Основний зміст билин — розповідь про героїчні подвиги та діяння руських богатирів у боротьбі з поневолювачами рідної землі (південні кочові племена, монголо-татарська орда, різні фантастичні істоти). Усі билини діляться на дві групи — київську та новгородську (залежно від того, з якими центрами Русі співвідносяться описувані в них події). В українських казках, переказах та легендах збереглися герої билин (наприклад Ілля Муромець).

Дума — ліро-епічний, віршований твір, особливий різновид фольклорних епічних пісень, у яких оспівується героїчне історичне минуле українського народу, переважно часів визвольної боротьби. Думи виконували, як правило, співці (кобзарі) в ре-

читативно-розповідній манері під акомпанемент кобзи або бандури.

Залежно від змісту й проблематики думу поділяють на дві основні групи: історичні («Козак Голота», «Самійло Кішка», «Плач невольників», «Втеча трьох братів з города Азова») та побутові («Удова і три сини»).

Мемуари (від французького *memoires — спогади*) — це суб'єктивне осмислення певних історичних подій чи життєвого шляху конкретно-історичної постаті, здійснене письменником у художній формі із залученням справжніх документів свого часу. Спогадам обов'язково притаманна суб'єктивність. Вони завжди звернені в минуле.

Найпростішою жанровою формою мемуарів є некрологи, письменницькі записки, нотатки. Складніші — щоденники, літературні портрети. Джерела української мемуаристики сягають доби Київської Русі («Повчання дітям» В. Мономаха). Мемуарна література в Україні має цікаві зразки: «Розповідь про неспокій» Ю. Смолича, «Думи і спогади» М. Бажана, «Третя рота» В. Сосюри, «Два роки в Кремлі» Б. Олійника, «Благослови, душе моя, Господа» Р. Іваничука, «Зустрічі і прощання» Г. Костюка.

Поема (від грецького *poieta — створення*) — один із жанрів ліроепосу. Це великий віршований твір, у якому порушуються важливі проблеми минулого, сучасного чи майбутнього. У поемі зливаються епічні (події, сюжети, характери) і ліричні елементи (авторські переживання, ліричні відступи, ліричний герой). Вона часто має елементи драми (наскрізна напружена дія, монологи та діалоги). Залежно від того, які елементи домінують у творі, виділяють епічну, ліричну, драматичну поему.

Жанрове розмаїття української поеми постійно збагачується, спочатку з'являється бурлескно-травестійна поема І. Котляревського «Енеїда». У творчості Т. Шевченка наявні різновиди ліро-епічної поеми: романтичні «Гайдамаки», реалістичні «Катерина», «Наймичка», сатиричні «Сон», «Кавказ». І. Франко створив блискучі зразки психолого-філософської поеми («Іван Вишенський») та соціально-філософської («Мойсей»). Творцем драматичної поеми на початку XX ст. стала Леся Українка («Осіння казка», «В катакомбах», «Роберт Брюс»). У творах провідних ліриків XX ст. відбито драматизм, суперечності й складності історичного розвитку України, розкрито велич душі її народу, риси його національного характеру (І. Драч, Б. Олійник, Д. Павличко, Л. Костенко).

Співомовка — невеликий вірш сатиричного або гумористичного змісту, в основі якого лежить народний

анекдот, приказка. Жанрові особливості твору виявляються в тому, що описується один комічний чи трагікомічний випадок, події зображуються стисло, динамічно. Героїв небагато. Кінцівка — дотепний афористичний вислів.

Своєю назвою цей суто український жанр завдячує С. Руданському, який у 50-х рр. XIX ст. підготував кілька збірок «Співомовок».

Художня біографія — це специфічне міжродове жанрове утворення. Однією з найважливіших її жанрових рис є творче змалювання життєвого шляху конкретно-історичної особи, реалізоване на основі документів і подій конкретного часу з глибоким зануренням письменника в її духовність і внутрішній світ, соціальну та психологічну природу історичних діянь. Така оповідь повинна здійснюватися в органічній єдності принципів наукового дослідження й художнього домислу. Реалізується художня біографія в найрізноманітніших жанрах: від оповідання до роману. Класиками документальнобіографічної прози (художньої біографії) стали А. Моруа, І. Стоун, Р. Роллан, С. Цвейг, Ю. Тинянов, Б. Окуджава. В українській літературі помітне місце посідають художні біографії Шевченка («Тарасові шляхи» О. Іваненко, «В степу безкраїм за Уралом» З. Тулуб, «Син волі» В. Шевчука), Марка Вовчка («Марія» О. Іваненко), Лесі Українки («Дочка Прометея» М. Олійника), П. Тичини («Кларнети ніжності» П. Загребельного, С. Тельнюка).

Щоденники — щоденні або ж такі, що не мають певної періодичності, записи певних подій, учасником і свідком яких був їхній автор. Жанрова специфіка щоденників зумовлена тим, що в них немає єдиного сюжету, єдиного спільного ідейного задуму.

Класичними зразками цього жанру стали «Журнал» Т. Шевченка, щоденники В. Винниченка, П. Тичини, О. Довженка, Остапа Вишні, В. Стуса, Олеся Гончара.

§26. Аналіз літературного твору

Зміст твору

Ідея (від грецького *idea* — *вигляд; ідея*) — основна думка про відтворені життєві явища й події. Вона органічно пов'язана з темою, адже несе в собі оцінки зображених у творі людей, стосунків між ними, щось схвалює, підносить, а щось викриває, осуджує. Так, засуджуючи скнарість, дріб'язкову ощадливість, черствість і некультурність Пузиря («Хазяїн» І. Карпенка-Карого), драматург прагне, щоб власники потужного капіталістичного виробництва

були справжніми господарями в державі, а не бездушними нагромаджувачами багатств.

Проблематика (від грецького *problema — задача*) — це осмислення письменником тих соціальних характерів, явищ, які він зобразив у творі, характерних тенденцій розвитку суспільного життя, його контрастів і конфліктів. Скажімо, у драмі «Хазяїн» І. Карпенка-Карого головною проблемою автор виокремлює бездуховність і безкультурність хазяїв, які мають власний капітал, але не вміють розпорядитися ним так, щоб він приносив користь і їм, і суспільству.

Тема (від грецького *thema — основа, положення*) — предмет зображення, ті життєві явища, які відібрані митцем для художнього відтворення. Наприклад, у п'єсі І. Карпенка-Карого «Хазяїн» предметом зображення є таке соціальне явище, як утвердження в суспільстві нової соціальної групи — власної національної буржуазії на стадії нагромадження власності.

Тему ліричного твору прийнято називати **мотивом** (від французького *motif*, від латинського *motus — рух*), причому у творчості того чи іншого поета висвітлюється низка тем, часто близьких, споріднених і тому правомірно визначаються мотиви лірики Т. Шевченка певного періоду або й усієї його поезії, мотиви лірики О. Олеся, Ліни Костенко.

Форма твору

Архетип (від грецького *arche — початок, походження* і *typos — образ*) — прообраз, первісний образ, ідея. Архетип закладений в основу чуттєво-настроєвих комплексів, найяскравіше постає в міфах, фантазіях, снах, художній творчості у вигляді стійких мотивів та асоціацій. Архетип — прадавній взірець, який існує одвічно у свідомості людства і, передаючись із роду в рід, від покоління до покоління впродовж тисячоліть мотивує вчинки і дії людини. У художніх творах архетип — це ідея, персонаж, акція, об'єкт, випадок, що охоплює найсуттєвіші риси, які є первісними, загальними, універсальними. Його розглядають як одне з невичерпних і потужних джерел літератури та мистецтва. Скажімо, архетип лісу й землі в повісті Ольги Кобилянської «Земля», архетип степу у творчості Тараса Шевченка та Євгена Маланюка. Архетипи притаманні національній ментальності й водночас людському родові взагалі.

Інтер'єр (від латинського *interior — ближчий до середини*) — змалювання на картині чи в художньому творі внутрішнього простору споруди, житла, у якому мешкають персонажі. Це може бути опис меблів, концентрація уваги на якихось предметах побуту, речах тощо. Інтер'єр конкретизує місце подій у творі, на-

очно ілюструє соціальне становище персонажів, їхню професію, духовні запити, звички й т. ін.

Композиція (від латинського *compositio — складання; створення*) — зумовлена змістом побудова, розміщення і співвідношення всіх його складових частин, порядок розгортання подій і взаємодії персонажів. У літературознавчих працях вживаються й синоніми до цього терміна:

- архітектоніка (від грецького *architektonike — архітектура*),
- структура (від латинського *structura — будова, розміщення, порядок*),
- конструкція (від латинського *constructio — побудова*).

Епічний твір може бути цілісним з погляду побудови, а може членуватися на окремі частини, розділи, глави.

У XX ст. виник роман у новелах (Ю. Яновський «Вершники», О. Гончар «Тронка»). Архітектоніка драматичного твору виявляється в його поділі на дії (акти), картини, яви (сцени).

Одним з елементів архітектоніки драматичного твору є *ремарки* (від французького *remargue*, від *remarguer — примітки*) — пояснення автора в тексті п'єси, що, як правило, подається курсивом у дужках. Зовнішня структура ліричних творів, їх «видима» побудова, полягає в поділі тексту віршів на *строфи* (від грецького *strophe — поворот, зміна, коло*), тобто повторювані у вірші поєднання кількох рядків, пов'язаних між собою певною системою рис, способами римування, інтонацією.

Пролог (від грецького *prologos*, *pro — перед* і *logos — слово*) — початковий епізод твору, у якому автор підводить читача до сприймання твору, повідомляє про свої наміри.

Епілог від грецького *epilogos*, (від *epi — після* і *logos — слово*) — підсумкова частина твору, у якій розповідається про подальшу долю головних персонажів після того, як основні суперечності між ними розв'язалися, іноді через багато років після зображених подій.

Образом називають конкретно-чуттєве художнє змалювання в художньому творі людини (образи-персонажі), природи (образи-пейзажі), речового оточення (образи-речі).

У художньому творі функціонують численні образи. До образної системи входять *образи-типи, образи-характери, образи-символи, образи-деталі* тощо. Основними з них є, як правило, *образи-характери, образи-персонажі, образи-типи*. Образи-картини природи, образи-речі, образи-явища, образи-деталі, образи-переживання, образи-тропи, образи-символи, персоналізації понять, явищ відіграють допоміжну роль. Здебільшого у центрі художнього зображення стоять людські образи.

Образність — найхарактерніша властивість мистецтва, зокрема художньої літератури. Літературний характер — це творчо змальована людська індивідуальність у сукупності притаманних їй рис.

Пейзаж (від французького *paysage*, від *pays — країна, місцевість*) — жанр живопису, який передбачає змалювання картин природи. У художній літературі — це бачення письменником навколишнього світу природи — неба, річки, озера, поля тощо та його впливу на душу людини. Пейзаж часто виступає образною паралеллю до душевного стану персонажів. У реалістичних творах пейзажі відіграють значну композиційну роль. Картинами природи розпочинаються або закінчуються нерідко сюжетні перипетії (І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський, І. Бунін). У пейзажних образах може втілюватися драматична колізія твору.

Портрет (від французького *portrait — портрет, зображення*) — у літературному творі змалювання зовнішності персонажа: виразу обличчя, постаті, ходи, одягу, манери триматися, характерних жестів тощо. Основне його призначення — дати читачеві зорове уявлення про дійових осіб. Портрет у літературному творі виступає одним з найважливіших засобів творення художнього образу й несе в собі разом з іншими художніми прийомами відбиток авторської індивідуальності.

Сюжет (від латинського *subjectum — підкладене*) — довільне розміщення автором ланцюга зображених подій. У повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря» фабула й сюжет твору збігаються, бо події розвиваються хронологічно, послідовно. У новелі В. Стефаника «Новина» фабула із сюжетом не збігається, бо твір починається розв'язкою. Не збігається фабула із сюжетом у романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли як ясла повні?». Сюжет у цьому романі вибудований з порушенням хронологічної послідовності, про народження, дитинство Чіпки Вареника читач дізнається з екскурсів у минуле.

Експозиція (від латинського *expositio — виклад*) — частина художнього твору, яка ознайомлює читача з його головними персонажами, з умовами й обставинами, які спричинили виявлення конфлікту. Це тло, на якому будуть розгортатися події.

Зав'язка прояснює читачеві якісь події та ситуації, з яких починається конфлікт протиборних сил у творі.

Розвиток дії — подальше загострення конфлікту між персонажами.

Кульмінація (від латинського *culmen (culminis) — вершина*) — епізод у творі, коли конфлікт досягає найвищої точки напруження, після якої, як правило, настає розв'язка.

Розв'язка — завершення конфлікту.

Типовий характер. Тип. Характер, що узагальнює в собі істотні властивості людей, називають типовим характером, типом.

Прототип. Письменник у житті часто зустрічає людей, що стають прототипами його героїв, персонажів. Прототипом називають факт життя чи риси характеру, які покладено в основу створення літературного образу.

Серед літературних характерів вирізняють так звані загальнолюдські характери, їх називають традиційними (світовими, вічними): Прометей — тип людини, здатної принести себе в жертву заради інших людей, Дон Кіхот — тип мрійливого ідеаліста, Обломов — лінивий чоловік, який, лежачи на дивані, складає нездійсненні плани, Гобсек — скнара, Мавка — тип гармонійного поєднання природи і людини.

Фабула (від латинського *fabula* — *байка, переказ*) — хронологічний ланцюг подій, зображених у творі.

Хронотоп (від грецького *chronos* — *час* і *topos* — *місце*) — частина тексту, яка дає можливість зрозуміти час і місце подій, зображених у творі, хоч вони прямо й не називаються. Наприклад, у новелі «Я (Романтика)» М. Хвильовий не паспортизує події, що відбуваються в Україні в часи громадянської війни (1918–1920), але «безкрайні поля», де «жевріють кургани», «мовчазний степ», «будинок розстріляних шляхтичів», «я пропадаю в чека», «з темного степу доноситься глуха канонада» та інші численні подробиці вказують і дають зрозуміти, де й коли відбуваються події в творі.

§27. Тропи (художні засоби)

Анафора (від грецького *anaphora*, *буквально — винесення нагору*) — стилістична фігура, яка утворюється повтором слів або словосполучень на початку суміжних мовних одиниць. Наприклад, у поемі М. Рильського «Слово про рідну матір» кожна нова строфа починається піднесеним і урочистим:

Благословен той день і час...
Благословенна ти в віках...
Благословенні ви, сліди...

Антитеза (від грецького *antithesis* — *протиставлення*) — стилістична фігура, яка утворюється зіставленням слів або словосполучень, протилежних за змістом. Антитеза часто трапляється в прислів'ях та приказках, афоризмах: «Ситий голодному не вірить», «Праця чоловіка годує, а лінь марнує».

У мужички — руки чорні,
В пані — рученька тендітна.
Леся Українка.

Гіпербола (від грецького *hyperbole — перебільшення*) — зворот, у якому ознаки описуваного предмета подано в надмірно перебільшеному вигляді з метою привернути до них увагу читача. В основі гіперболи лежить елемент певної абсурдності, різкого протиставлення здоровому глузду або суспільному досвідові.

Спини мене, отямся і отям,
Така любов буває раз в ніколи.

Л. Костенко.

Так ніхто не кохав.
Через тисячі літ лиш приходить
подібне кохання.

В. Сосюра.

Евфемізм (від грецького *euphemismos*, від *eu — добре* і *pheті — говорю*) — милозвучне слово або вираз, ужиті для заміни непристойних, небажаних, заборонених. Має давнє міфологічне коріння, коли не дозволялося називати певний тотем, речі або явища тощо. Наприклад: помер — пішов з життя, смерть — біла з косою, чорт — нечистий, стара людина — літня людина.

Епітет (від грецького *epitheton означення або прізьвисько*) — такий мовно-поетичний засіб, який шляхом художнього переосмислення надає означуваним словам особливої художньої забарвленості й наповненості. Іншими словами епітет — це особливе художнє означення.

Мріють крилами з туману
Лебеді рожеві,
Сиплють ночі у лимани
Зорі сургучеві.

В. Симоненко.

Іронія (від грецького *eironeia*, буквально — *удаване незнання*) — художній троп, який виражає глузливо-критичне ставлення митця до предмета зображення. Це насмішка, замаскована зовнішньою благопристойною формою.

Од молдаванина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

Т. Шевченко.

Метафора (від грецького *metaphora — перенесення*) — один з основних тропів поетичного мовлення. В метафорі певні слова та словосполучення розкривають сутність одних явищ та предметів через інші за схожістю чи контрастністю. Причому вона не може бути порівнянням:

Осінній вечір морозом дихав.

В. Симоненко.

Сахається розгублена душа,
Почувши раптом тихі кроки
щастя.

Л. Костенко.

Метонімія (від грецького *metonymia — перейменування*) — різновид тропа, близького до метафори, у якому переноситься значення слів з певних явищ та предметів на інші за суміжністю. Та метонімія, на відміну від метафори, може замінити часткове на ціле або навпаки.

Ти довго Шекспіра перекладав сьогодні *(Є. Маланюк)*.

Хай мовчать Америки й Росії
Коли я з тобою говорю.

В. Симоненко.

Оксиморон (від грецького *oxymoron — дотепна нісенітниця, дотепно-безглузде*) — різновид тропа, що полягає у сполученні різко контрастних, протилежних за значенням слів, унаслідок чого утворюється нова смислова якість, несподіваний експресивний ефект (крижаний вогонь, світла пітьма, назад у майбутнє, ходячий труп, страшенно веселий). Наприклад:

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні!

Леся Українка.

Перифраз (від грецького *periphrasis — описовий вираз*) — заміна прямого найменування предмета непрямим його означенням, по даним у формі описового словесного звороту. Перифразом можуть бути як довільні, так і фразеологічні сполучення слів: чорне золото — вугілля, птах миру — голуб, тримати язик за зубами — мовчати.

Порівняння — троп, який пояснює один предмет через інший, подібний до нього (часто за допомогою єднальних сполучників: як, мов, немов, наче, буцім, ніби та ін.)

Над сизим смутком ранньої зими
Принишкли хмари, мов
копиці сіна.

В. Симоненко.

Риторичне питання — питання, порушене не для того, щоб отримати відповідь, а з метою узагальнення очевидної думки.

Хто може випити Дніпро,
Хто властен виплескати море,
Хто наше злото-серебро
Плугами кривди переоре?

М. Рильський.

Синекдоха (від грецького *synekdoche — співвіднесення*) — різновид метонімії, заснований на кількісному зіставленні предметів та явищ (уживання однини в значенні множини і навпаки, визначеного числа замість невизначеного, видового поняття замість родового).

Кругом Січі Запорожця Москаль облягає *(Народна пісня)*.

Троп (від грецького *tropos — спосіб вираження, зворот, образ*) — слово, уживане в переносному значенні для характеристики будь-якого явища за допомогою вторинних смислових значень.

§28. Віршування, або версифікація

Версифікація (від латинського *versificatio*, від *versifico — складаю вірш*) — система організації поетич-

ного мовлення, в основі якої закладене закономірне повторення певних мовних елементів.

Найпоширеніші системи віршування

Метрична. Характеризується нормативним чергуванням довгих та коротких складів (поширена в античному віршуванні).

Силабічна. Первісною ритмічною одиницею взято склад (система, властива мовам з постійним наголосом — французькій, польській та ін.).

Тонічна. Спирається на повтор слів або словосполучень зі своїм наголосом як основного ритму.

Силабо-тонічна. Базована на чергуванні наголошених та ненаголошених складів, яка поєднує в собі силабічні і тонічні якості. Ця система найбільш характерна для українського віршування.

Різновиди стоп

Чергування наголошених і ненаголошених складів у силабо-тонічній системі утворює **стопу** — найкоротший відрізок певного віршового метра.

Стопа може бути:

- *двоскладова:*
  з наголосом на першому складі — *хорей* — ◡;
  на другому складі — *ямб* ◡ —;
  ненаголошена — *пірихій* ◡ ◡;
  обидва склади наголошені — *спондей* — —;
- *трискладова:*
  дактиль (наголос на першому складі) — ◡ ◡ ;
  амфібрахій (наголос на другому складі) ◡ — ◡;
  анапест (наголос на третьому складі) ◡ ◡ —;
- *чотирискладова*
  пеон.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

1. Наголошений склад є основою стопи.
2. Основні особливості стопи: вона об'єднує один наголошений та один чи два ненаголошених склади; наголос може падати на будь-який склад; стопа є частиною віршованого рядка, а не слова.

Етапи визначення розміру вірша

1. Роботу починаємо з того, що розставляємо наголоси і складаємо схему рядків вірша.
2. Визначаємо закономірності чергування наголошених і ненаголошених складів.
3. Поділяємо на стопи:

Це було у тому місті,
— ◡ — ◡ — ◡ — ◡
Що саме його наймення
— ◡ — ◡ — ◡ — ◡
Болем серце нам стискає,
— ◡ — ◡ — ◡ — ◡
Ніби пісня журавлина.
— ◡ — ◡ ◡ ◡ — ◡

М. Рильський.

Бачимо: двоскладова стопа з наголосом на першому складі — хорей.

Висновок: вірш М. Рильського написаний чотиристопним хореєм.

Затінок, сутінок, день золотий.
— ◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ —
Плачуть і моляться білі троянди.
— ◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡
Може це я, або хто, або ти
— ◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ —
Ось там сидить у куточку веранди.
— ◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡

Л. Костенко.

Це тристопний дактиль.

Рима та римування

Як правило, для вірша характерна рима — співзвучність закінчень у суміжних та близько розміщених словах, які можуть бути на місці клаузул (заключна частина віршованого рядка) або перебувати в середині віршового рядка. Рима надає віршовому рядку більшої стійкості, чіткіше підкреслює закінчення рядка, посилює милозвучність віршованої мови.

За місцем останнього наголосу в рядку рима може бути:

- на останньому складі — *чоловіча* (Дніпро — добро);
- на передостанньому — *жіноча* (кручі — ревучі);
- на третьому від кінця — *дактилічна* (пробиратися — побиватися).

Чоловіча рима вважається твердою, бо кінчаючись сильним (наголошеним) складом, рядок ніби відрубується; жіноча — напівм'якою, бо після сильного складу йде слабший (ненаголошений), дактилічна — м'якою, бо рядок закінчується двома слабшими складами.

На противагу поняттям «жіноча» та «чоловіча» рими І. Качуровський увів термін «парокситонна» та «окситонна» рими, оскільки вони більше відповідають специфіці української мови.

Зважаючи на послідовність римування рядків у строфі, воно може бути: *кільцеве (авва), суміжне (авав), парне (аавв).*

Кучугури димів на ліси намело. *а*
Яма світла між них — як забута копальня, *в*
Закіптюженим небом пливе НЛО *а*
Безпритульний вінок на Івана Купала *в*

а в а в — суміжне римування.

Води наносять, нарубають дров, *а*
Запорають в хліві і на городі. *в*
Утомлені, присядуть у господі: *в*
Не вгледіли, коли і день пройшов. *а*

М. Луків.

а в в а — кільцеве римування.

Десь опівночі раптом присниться *а*
Сивій яблуні юна жар-птиця, *а*
Що з краю світу до неї літала *в*
І в любові навік присягала. *в*

М. Луків.

а а в в — парне римування

Вірш, у якому немає рими, відсутня, називається білим віршем. У ньому чітко простежується внутрішня метрична структура.

Не збагну. Чи наснилось,
А може насправді...
Наче в трави пірнаю,
Наче в травах тону...
А на поміч не кличу.
Немов божевільний,
Вигрібаю чогось на глибінь.

В. Марочкін.

Різновиди строф

Основною одиницею віршового тексту є строфа — звуково закінчена віршова сполука, яка повторюється в поетичному творі, об'єднана здебільшого спільним римуванням.

Найменшою строфою вважається двовірш (дистих), максимальною — вісімнадцятивірш.

У силабо-тонічній системі, крім двовіршів (дистихів), розрізняють тривірші (терцети, терцини), чотиривірші (катрени).

Існують також «тверді строфічні форми», що мають тільки їм властиву внутрішню конструкцію: сонет (чотирнадцятирядковий вірш), рондо, рондель тощо.

Аналіз літературного художнього твору

Для того, щоб сприйняти, зрозуміти твір, його треба проаналізувати:

Аналіз твору має бути цілісним — у єдності змісту та форми, а також системним.

Які аспекти твору вичленовуються в процесі аналізу?

Читаючи твір, треба з'ясувати, де, коли він написаний, за яких обставин, що дало поштовх письменникові до творчості. Він може бути створений за конкретнтими життєвими подіями, мати історичну основу, може бути продуктом творчої фантазії, уяви. Твір може мати власну історію свого входження в літературу.

Необхідно з'ясувати місце конкретного твору в спадщині письменника, у контексті доби, літературного процесу.

Подальший аналіз твору може бути здійснений за схемою:

Аналіз епічного твору

1. Жанрова специфіка твору.
2. Ідейно-тематичний зміст твору, його проблематика.
3. Композиційно-сюжетна структура твору.
4. Образна система твору.
5. Словесна форма твору.

Аналіз ліричного твору

1. Жанрова своєрідність твору.
2. Мотив, своєрідність його розгортання.
3. Образ ліричного героя.
4. Композиційна структура вірша.
5. Художні засоби (тропи), мова твору.
6. Ритм, рима, спосіб римування, строфа.

Аналіз драматичного твору

1. Жанрова своєрідність твору.
2. Ідейно-тематичний зміст твору, його проблематика.
3. Характер конфлікту.
4. Композиційно-сюжетна структура твору.
5. Система дійових осіб, особливості їх творення.
6. Мова твору.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бандура О. Вивчення елементів теорії літератури в 4–7 класах. — Київ: Наукова думка, 1981.
2. Бернадська Н. Українська література XX століття: Навч. посіб. для старшокласників та вступників до вищих навч. закладів. — Київ: Знання-Прес, 2002.
3. Бойко Ю. Вибрані праці. — Київ: Медекол, 1992.
4. Васильченко С. Твори: В 4-х т. — Київ, 1960. — Т.4.
5. Вороний М. Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика/ Упоряд. Г. Вервес. — Київ: Наукова думка, 1996.
6. Гаєвська Н. М. Вивчення творчості Павла Грабовського. — Київ: Радянська школа, 1989.
7. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури: Підручник. — Київ: Наукова думка, 2000.
8. Гнідан О. Василь Стефаник: Життя і творчість: Посібник для вчителя. — Київ: Радянська школа, 1991.
9. Гнідан О., Дем'янівська Л. та ін. Історія української літератури XIX ст. (70–90-ті роки)/ За ред. О. Гнідан. — Київ: Вища школа, 2002.
10. Грінченко Б. Твори: В 2-х т. — Т. 1: Поетичні оповідання, повісті/ Упоряд. В. Яременка; приміт. А. Погрібного, В. Яременка; вступ. ст. і ред. тому А. Погрібний. — Київ: Наукова думка, 1990.
11. Гроно нездоланних співців/ Упоряд. В. Кузьменко. — Київ: Український письменник, 1997.
12. Гуляк А., Скоробагатько Н., Хропко П., Цуркан І. Деякі аспекти аналізу літературного твору. — Київ: Науковий світ, 2000.
13. Енциклопедія українознавства: Загальна частина/ За ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. — Репринтне відтворення вид. 1949 р. — Київ, 1995.
14. Єфремов С. Історія українського письменства. — Київ: Феміна, 1995.
15. Задорожна С., Бернадська Н. Українська література: Запитання і відповіді. — Київ: Феміна, 1996.
16. Іларіон, митрополит. Дохристиянське вірування українського

народу. — Київ: 2-е вид. Вінніпег: Товариство «Волинь», 1992.

17. Ільницький М. Література українського відродження (напрями та течії в українській літературі 20-х — початку 30-х рр. XX ст). — Львів: Львівський обласний науково-методичний інститут освіти, 1994.

18. Історія української літератури XX століття: У 2-х кн. — Кн. 1.: 1910–1930-ті роки: Навч. посібник/ За ред. В. Дончика. — Київ: Либідь, 1993.

19. Історія української літератури XX століття: У двох кн. — Кн. 2, Ч. 1.: 1940–1950-ті роки: Навч. посібник/ За ред. В. Дончика. — Київ: Либідь, 1994.

20. Історія української літератури у восьми томах. — Київ: Наукова думка, 1968. — Т.5.

21. Карпенко-Карий І. Драматичні твори/ Вступ. ст., упоряд. і приміт. Р. Пилипчука. — Київ: Наукова думка, 1989.

22. Кобилянська О. Людина. Царівна: Повісті/ Передм. Н. Білоцерківець. — Київ: Котигорошко, 1994.

23. Кобилянська О. Повісті. Оповідання. Новели/ Вступ. ст., упоряд. і приміт Ф. Погребенника; Ред. тому І. Дзеверін. — Київ: Наукова думка, 1988.

24. Костомаров М. Слов'янська міфологія. — Київ: Либідь, 1994.

25. Коцюбинський М. Твори: В 2-х т./ Упоряд. і приміт. М. Грицюти: Вступ. ст. Н. Калениченко. — Київ: Наукова думка, 1988.

26. Кузьменко В. Словник літературознавчих термінів. — Київ: Український письменник, 1997.

27. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. — Київ: Знання-Прес, 2001.

28. Лепкий Б. Твори: В 2-х т. — Т. 1: Поезія. Оповідання і нариси. Історичні повісті/ Упоряд., авт. передм. та приміт. М. Ільницький. — Київ: Дніпро, 1991.

29. Літературознавчий словник-довідник/ Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін. — Київ: Академія, 1997.

30. Мирний Панас. Твори: В 2-х т. — Т. 1: Оповідання. Повісті. Роман. Драматичні твори (1872–1898)/ Упоряд. і приміт. М. Гончарука; авт. вступ. ст. і ред. тому П. Хропко. — Київ: Наукова думка, 1989.

31. Наєнко М. Романтичний епос. Ефект романтизму і українська література. — Київ: Просвіта, 2000.

32. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. — Київ: Обереги, 1992.

33. Одарченко П. Леся Українка: Розвідки різних років. — Київ: М. П. Коць, 1994.

34. Олександр Олесь. Твори: В 2-х т./ Упоряд., авт. передм. та приміт. Р. Радишевський. — Київ: Дніпро, 1990.

35.Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — Київ: Либідь, 1999.

36.Погребенник В. Богдан Лепкий. — Київ: Знання України, 1993.

37.Погребенник В. Українська література кінця XIX – поч. XX ст.// Українська мова та література. — 1998. — Червень.

38.Поліщук В. Вивчення усної народної творчості: Посібник для вчителів. — Київ: Радянська школа, 1978.

39.Походзіло М. Іван Франко в школі. — Київ: Радянська школа, 1979.

40.Правдива іскра Прометея: Літ.-крит. ст. про Лесю Українку: Книга для вчителя/ Упоряд. О. Ставицький. — Київ: Радянська школа, 1989.

41.Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933 рр.: Поезія — проза — драма — есей/ Упоряд., передм., післямова Ю. Лавріненка; післямова Є. Сверстюка. — Київ: Смолоскип, 2002.

42.Савур-Могила. Легенди та перекази нижньої Наддніпрянщини/ Упоряд. В. Чабаненко. — Київ: Дніпро, 1990.

43.Семенюк Г., Гаєвська Н., Коломієць В. та ін. Іспит з української літератури: Навчальний посібник/ Кер. авт. кол. проф. Г. Семенюк. — Київ: Київський університет, 2003.

44.Слабошпицький М. Із голосу нашої Кліо. — Київ: Махаон-Україна, 1999.

45.Слоньовська О. Конспекти уроків з української літератури для 11-х класів: Нове прочитання творів. — Київ: Рідна мова, 2001.

46.Степанишин Б. Давня українська література в школі. — Київ: Наукова думка, 2000.

47.Стефаник В. Твори/ Передм. В. Лесина. — Київ: Дніпро, 1984.

48.Сулима В. Біблія і українська література. — Київ: Освіта, 1998.

49.Українка Леся. Твори: В 2-х т. — Т.1: Поетичні твори. Драматичні твори/ Упоряд. і приміт. О. Ставицького; вступ. ст. Л. Міщенко; Ред. тому І. Дзеверін. — Київ: Наукова думка, 1986.

50.Українська література в портретах і довідках. Давня література — література XIX ст.: Довідник. — Київ: Либідь, 2000.

51.Українська література, 11 кл.: Підручник для серед. загальноосвіт. шк./ Р. Мовчан, Ю. Ковалів, В. Погребенник, В. Панченко; За загал. ред. Р. Мовчан. — Ірпінь: Перун, 2001.

52 Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики XX століття: У 4 кн./ Упоряд. В. Яременко, Є. Федоренко. — Київ: Дніпро, 1993–1995.

53. Українські поети-романтики: Поетичні твори/ Вступна ст. М. Яценка. — Київ: Наукова думка, 1987.
54. Франко І. Перехресні стежки: Повість/ Шкільна версія аналізу повісті В. Панченка; Конспекти уроків з вивчення повісті Л. Зубчак. — Кіровоград: Степова Еллада, 2000.
55. Франко І. Твори: В 3-х т. — Т.1: Поезії. Поеми/ Упоряд. і приміт. М. Грицюти; вступ. ст. Д. Павличка. — Київ: Наукова думка, 1991.
56. Хомандюк М. «Мій «Хазяїн» не єсть Терещенко...»// Слово і час. — №6. — 1993.
57. Хропко П. та ін. Історія української літератури (перші десятиріччя XIX ст.). — Київ: Либідь, 1992.
58. Хропко П. Українська література: Підручник для 10 кл. середн. шк., ліцеїв, гімназій, коледжів. — Київ: Освіта, 1998.
59. Яценко Б. «Слово о полку Ігоревім» та його доба. — Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, Веселка, 2000.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ПОКАЖЧИК АНАЛІЗОВАНИХ ТВОРІВ

ПОКАЖЧИК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

НОВИЙ ДОВІДНИК

Українська мова
Українська література

5-е видання

Довідковий посібник для школярів та абітурієнтів

Відповідальні редактори
Н. Крупчан (українська мова)
Т. Корольова (українська література)

Літературне редагування *Т. Корольової, О. Скопненка*
Дизайн обкладинки *С. Сизоненка*
Комп'ютерний набір і коректура *І. Сілакової*
Художнє редагування та комп'ютерне впорядкування
Н. Крупчан, С. Крупчан

ТОВ «КАЗКА»
Свідоцтво про внесення до держреєстру ДК № 740 від 24.12.2001 р.
вул. Мала Житомирська, 16/3, оф.12, м. Київ, 01001
Тел. (044) 270-68-74
E-mail: kazka@voliacable.com

З питань оптової закупівлі книжок
звертатися в **ТОВ «Казка Плюс»**,
тел. (044) 490-35-78 (багатоканальний)
E-mail: kazka@svitonline.com

Підписано до друку 21.03.2008 р.
Формат 70х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура SchoolBook.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 58,86.
Обл.-вид. арк. 61,04.
Наклад 10 000 прим. Зам. № 8-143

Сертифіковано державною санітарно-епідеміологічною експертизою
від 19.06.2007 р. № 05.03.02-04/30799

Надруковано в ВАТ «Поліграфкнига» корпоративне підприємство
ДАК «Укрвидавполіграфія» 03057, м. Київ, вул. Довженка, 3
Свідоцтво про внесення до держреєстру ДК № 3089 від 23.01.2008 р.